

মহাভাৰতৰ চৰিত্ৰাৱলী

ড° সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা

বীণা বাইৰেবী

অসম

প্ৰকাশক :
শ্ৰীশান্তিবৰ্জেন দে
বীণা লাইব্ৰেৰী
অসম

প্ৰথম তাৰিখ : জুলাই ১৯৯৬

বেচ : ৭৫.০০ টকা

মুদ্ৰক :
অজন্তা প্ৰিণ্টাৰ্চ
৬১, সূৰ্য্য সেন ষ্ট্ৰীট
কলিকতা—৭০০০০৯

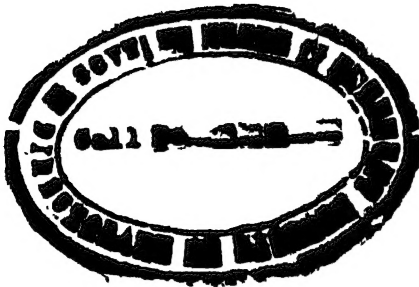

যথা সমুদ্রো ভগৱান্ তথা হি হিমালয়ঃ পাদি-
খ্যাতাবদুভৌ বহুনিধী তথা ভাৰত মূচ্যতে”

১৮/৫/৬৬

(অনন্ত বহুপ্ৰভব হিমালয়ৰ দৰে, মহাভাৰতো অতি উচ্চ আৰু বিৰাট, আকৌ
সুদৃগম্ভীৰ সাগৰৰ দৰে অতলস্পৰ্শী আৰু অজস্ৰ বহুবীজৰ আকৰ ।)

খঞ্জ হৈ মই উক্ত মহাভাৰত লিখিবলৈ চেষ্টা কৰোঁতে হয়তো বহুতো উজুটি
খাইছোঁ । অপৰাধ মাজু নীয় ।

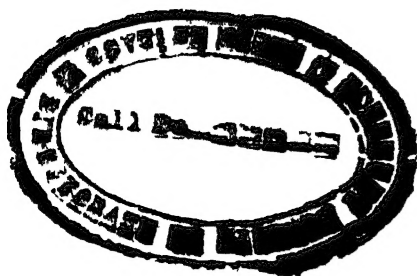
ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰাচীন ইতিহাস

ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰাচীন ইতিহাস আৰু সংস্কৃতিৰ আকৰ স্বৰূপ দুখন মহাকাব্য, বামাণ আৰু মহাভাৰতৰ অধ্যয়ন প্ৰত্যেক ভাৰতীয়ৰ পক্ষে অপৰিহাৰ্য কৰ্তব্য বুলি বিবেচনা কৰোঁ। বামাণৰ এটি আলোচনাত্মক অধ্যয়ন কেইবছৰমানৰ আগতে এই লেখকৰ দ্বাৰা বিচিত আৰু প্ৰকাশিত হৈছিল আৰু সুধীসকলৰ দ্বাৰা সমাদৃত হৈছিল। এতিয়া দ্বিতীয়খন মহাকাব্যৰ আলোচনা ঐতিহ্যসেৱী সকলৰ আগত দাঙি ধৰিলোঁ। বামাণত সৰ্বমুঠ চৌবিশ হাজাৰ শ্লোক, কিন্তু মহাভাৰতত তাৰ চাৰিগুণ শ্লোক (একলাখ শ্লোক) মহৰ্ষি ব্যাসদেৱে সন্নিবিষ্ট কৰি বামাণতকৈ অধিক জটিল আৰু বৃহত্তৰ কাহিনী দাঙি ধৰিছে। স্বাভাৱিকতে মহাভাৰতৰ অধ্যয়ন অধিক পৰিশ্ৰম সাপেক্ষ হৈছে। মূলখনৰ লগত সৰ্বসাধাৰণ পাঠকৰ পৰিচয় নাই বুলিলেও হয়। মধ্যকালীন বৈষ্ণৱ কবি বামস্বতী আৰু তেওঁৰ সংযোগী সকলে মহাবাৰ্জ নবনাৰায়ণৰ আদেশত যি মহাভাৰত বচনা কৰিলে তাত মূলৰ বহু কথা আৰু কাহিনী বাদ পৰিল। সাধাৰণ জনতাৰ উপযোগী কৰিবলগীয়া হোৱাত মূলৰ বহু কথা চমু আৰু সবল কৰিবলগীয়া হয় আৰু অপ্ৰয়োজনীয় যেন লগা বহু কথা আৰু কাহিনী বাদ দিব লগা হয়। তদুপৰি মূল মহাভাৰতত নথকা বা উপভাৰতত থকা কিছু কাহিনী মহাভাৰতৰ কথাৰূপে চলাই দিয়া হৈছিল। বামস্বতী আৰু আন কবিৱে বচনা কৰা 'বধকাব্য' বা 'ধৃদ্ধকাব্য'বোৰ তেনে ধৰণৰ বচনা। বহুতে 'বধকাব্য'বোৰ মহাভাৰতৰে অঙ্গ বুলি ভাবে। সেই কাৰণে, অসমীয়া পাঠকক মূল মহাভাৰতৰ লগত পৰিচয় কৰি দিয়াৰ উদ্দেশ্যে এই গ্ৰন্থখন বচনা কৰা হৈছে। পাঠক-সমাজৰ দ্বাৰা সমাদৃত হ'লে পৰম কৃতार्থ হ'ম।

ইতি

শ্ৰীসত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা

২৪/১/৯৬

সুখীপুৰী

বিষয়			পৃষ্ঠা
আদি পৰ্ব	২
সভা পৰ্ব	২
বন পৰ্ব	২
বিৰাট পৰ্ব	৩
উদ্যোগ পৰ্ব	৩
ভীষ্ম পৰ্ব	৩
দ্ৰোণ পৰ্ব	৩
কৰ্ণ পৰ্ব	২
শৈল পৰ্ব	১৩
সৌপ্তিক পৰ্ব	১৪
অনুশাসন পৰ্ব	১৬
মৌৰ্য পৰ্ব	২১
স্বৰ্গাৰোহণ পৰ্ব	২২
মহাভাৰতৰ জন্ম	২৪
মহাভাৰতৰ সময়	২৭
অসার্থ	৩২
মহাভাৰতৰ সমাজ	৩৩
শান্তনু	৪১
ভীষ্ম	৪৩
ব্যাস (কৃষ্ণ-দৈপায়ণ)	৬৪
চিহ্নাঙ্গদ আৰু বিচিহ্নবীৰ	৬৬
ধৃতৰাষ্ট্ৰ	৬৬
পান্ডু	৭৯
বিদূৰ	৮০
দ্রুপদ	৯৪
দ্রুপদশাসন	১১০
বিকৰ্ণ	১১১
যদুৰাজ	১১২
বসুদেৱ (কৰ্ণ)	১১৩

বিষয়	পৃষ্ঠা
যুধিষ্ঠিৰ	১৫৪
ভীমসেন	১৮৬
অৰ্জুন	২০৪
নকুল	২৩০
সহদেৱ	২৩২
অভিমন্যু	২৩৫
ষটোৎকোচ	২৩৮
পৰিক্ষিৎ	২৫৯
জনমেজয়	২৪২
গান্ধাৰী	২৪৫
কুন্তী	২৫৮
সুদেষ্ণা	২৭৫
দ্রৌপদী	২৭৭
এষামৰ্থ	২৮৯
উত্তৰা	২৯৮
মহাভাৰতৰ অন্যান্য নাৰীচৰিত্ৰ	৩০০

উপবন্ধ

মহাভাৰতৰ উপাখ্যান	৩০৩
সমস্ত পঙ্কজৰ উপাখ্যান	৩১৬
সভাপৰ্বৰ উপপৰ্ব	৩১৮
বনপৰ্ব	৩১৯
বিৰাট পৰ্ব	৩২৫
বিৰাট পৰ্বৰ উপপৰ্ব	৩২৭
বিৰাট পৰ্বৰ অধ্যায় আৰু শ্লোক সংখ্যা	৩২৮
ভীষ্ম পৰ্বৰ বিশদসূচী	৩২৮
দ্রোণ পৰ্বৰ অধ্যায় আৰু শ্লোক সংখ্যা	৩৪০
দ্রোণ পৰ্বৰ উপপৰ্বৰ সংখ্যা	৩৪০

মহাভাৰতৰ চৰিত্ৰাবলী

ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰত প্ৰাচীন ভাৰতবৰ্ষৰ জাতীয় মহাকাব্য। ৰামায়ণতকৈ মহাভাৰতে প্ৰাচীন ভাৰতীয় সমাজ, ৰাষ্ট্ৰ ব্যৱস্থা, ধৰ্ম, কলা আদি সমাজৰ বিভিন্ন দিশত পোহৰ পেলায়। অন্ততঃ এহেজাৰ বছৰৰ ইতিহাস মহাভাৰতত প্ৰতিফলিত হোৱা দেখা যায়। গ্ৰীক মহাকাব্যদ্বয় ওডিছী আৰু ইলিয়াডে প্ৰাচীন পাশ্চাত্য সমাজক যিমান প্ৰতিফলিত কৰিছে, তাতকৈ অধিক পৰিমাণে মহাভাৰতে ভাৰতীয় সমাজৰ বিভিন্ন দিশ উদঙাই দাঙি ধৰিছে। গ্ৰীক কাব্যদ্বয়ে এটা বিশেষ সময়ৰ চিত্ৰহে প্ৰতিফলিত কৰিছে। তাতকৈ অধিক পৰিমাণে মহাভাৰতে ভাৰতীয় সমাজৰ বিভিন্ন দিশ উদঙাই দাঙি ধৰিছে। গ্ৰীক কাব্যদ্বয়ে এটা বিশেষ সময়ৰ চিত্ৰহে প্ৰতিফলিত কৰিছে, কিন্তু মহাভাৰতে সৰ্বদীৰ্ঘ এহেজাৰ বছৰৰ ভাৰতীয় ইতিহাস, জীৱনধাৰা, ৰাষ্ট্ৰনীতি, সামাজিক ব্যৱস্থাৰ চিত্ৰ অংকন কৰিছে। পাশ্চাত্য সমালোচক ভিণ্টাৰনিট্‌চ (Winterritz) মতে মহাভাৰত এখন literary monster। আন আন কাব্যবোৰক সাধাৰণ মানৱ বুলি ধৰিলে মহাভাৰতক অতি মানৱ বা দৈত্য বুলি গণ্য কৰিব পাৰি। ইয়াৰ মৌল কাহিনীৰ আশে-পাশে আৰু অন্তৰ্ভুক্ত বহুতো আখ্যান-উপাখ্যান গ্ৰথিত আছে। মহাকাব্যখনৰ আদি পৰ্বৰ দ্বিতীয় অধ্যায়ত মূল কাহিনী আৰু ইয়াৰ অন্তৰ্গত আখ্যান-উপাখ্যান সমূহৰ চমু পৰিচয় দাঙি ধৰিছে। তলত তাৰ বিৱৰণ দিয়া হ'ল।

ত্ৰেতা আৰু দ্বাপৰৰ সন্ধিক্ষণত বীৰশ্ৰেষ্ঠ পৰশুৰামে একৈশ বাৰ ক্ষত্ৰিয় নিধন কৰি সমস্তপঞ্চক নামে পাঁচখন তেজৰ হৃদ কৰিছিল, সেই পাঁচখন হৃদ সমস্তপঞ্চক নামে পৰিচিত হয়। পৰশুৰামে পাঁচখন হৃদৰ তেজৰে পিতৃ সকলক তপণ কৰিছিল। পিতৃসকল সন্তুষ্টহৈ তেওঁক দেখা দি কলে “হে ভৃগু বংশীয় ভাগ্যৱান পৰশুৰাম, তোমাৰ পিতৃভক্তি আৰু বিক্ৰম দেখি আমি সন্তুষ্ট হৈছো। তুমি যেনেকুৱা বৰ ইচ্ছা কৰা তেনেকুৱা বৰ প্ৰাৰ্থনা কৰা।” পৰশুৰামে কলে, হে “পিতৃসকল, আপোনালোক যদি মোৰ প্ৰতি সন্তুষ্ট হৈছে তেন্তে মোক ক্ষত্ৰিয়নিধন পাপৰ পৰা মুক্ত কৰক আৰু বৃদ্ধিৰ পূৰ্ণ এই পাঁচখন হৃদ জগত বিখ্যাত তীৰ্থ হয়। এয়েই মোৰ অন্তৰৰ কামনা।” পিতৃ সকলে “তথাস্তু” বুলি অনুমোদন জনালে। বৃদ্ধিৰ জলপূৰ্ণ হৃদ কেইখনৰ কাষত যি কেইখন দেশ আছিল “সমস্তপঞ্চক” নামে বিখ্যাত হ'ল। কলি আৰু দ্বাপৰৰ সন্ধিক্ষণত সমস্তপঞ্চক তীৰ্থত কুব্জ পাণ্ডবৰ বৃহৎ ৰণ সংঘটিত হৈছিল। প্ৰধান অস্ত্ৰবেস্তা বৃদ্ধ ভীষ্মই দহদিন, দ্ৰোণাচাৰ্য্যই পাঁচদিন, কৰ্ণই দুদিন আৰু শল্যই আধাদিন যুদ্ধ কৰি প্ৰাণ ত্যাগ কৰে। তাৰ পাছতে ভীষ্ম আৰু দূৰ্য্যোধনৰ গদা যুদ্ধ আৰু দূৰ্য্যোধনৰ উৰু ভঙ্গ হয়। সেইদিনৰ অন্ধকাৰ নিশাৰ সন্যোগলৈ অশ্বখামা, কৃপাচাৰ্য্য আৰু কৃতবৰ্মাই পাণ্ডৱ শিবিৰত

মহাভাৰতৰ চৰিত্ৰাৱলী

যুধিষ্ঠিৰৰ উদ্বেগ আৰু অৰ্জুনৰ আশ্বাস দান, দ্ৰোণৰ মহাযুদ্ধ, সহদেৱ-শকুনিৰ মাজত দ্বন্দ্ব যুদ্ধ ; অভিমন্যুৰ বিক্ৰম, শৈল্য আৰু ভীমৰ যুদ্ধ ; বৃষসেনৰ বিক্ৰম, দ্ৰোণ কৰ্তৃক সিংহাসন আৰু ব্যাসদত্ত বধ, সংশপ্তক সৈন্যৰ উৎপত্তি কথন আৰু অৰ্জুনৰ লগত যুদ্ধ, দ্ৰোণৰ গৰুড় বৃহা বচনা, উভয় পক্ষৰ ভীষণ যুদ্ধ, দ্ৰোণ কৰ্তৃক দূৰ্য্যসেন ষ্টম্ভিত বধ, দুর্যোধন আৰু কৰ্ণৰ আলোচনা, পাণ্ডবৰ বধ চিহ্ন আৰু কোঁৱৰৰ ধ্বজা চিহ্ন বৰ্ণনা, নকুল পুত্ৰ শতালিকৰ কৰ্তৃক ভূতৰ্ম স্নাতাশোম কৰ্তৃক শাল্ব ঔৰিষশ্ৰবাৰ দ্বাৰা মনিমান বধ । ঘটোৎকচৰ হাতত অলম্বুচ বধ, ভগদত্ত কৰ্তৃক দশাৰ্ণ বজা আৰু বদীচ পৰ্ব বধ, ভগদত্তৰ বিক্ৰম, অৰ্জুনৰ হাতত সংশপ্তক বাহিনী ধ্বংস, আৰু নায়ক সূৰ্যমৰ্ণ্য পৰাজয়, অৰ্জুন ভগদত্ত যুদ্ধ, ভগদত্তৰ হস্তী (সুপ্ৰতীক) নিধন, ভগদত্ত বধ ; কৃষ্ণাৰ্জুনৰ প্ৰতি শকুনিৰ মায়া প্ৰকাশ আৰু কৃষ্ণ দ্বাৰা মায়া নিৰ্মাণ, অম্বথামাৰ হাতত নীলবাজাৰ মৃত্যু ; অৰ্জুন কৰ্তৃক কৰ্ণ দ্ৰাঘত বধ, সংশপ্তক সকলে অৰ্জুনক কুবুদ্ধিৰ দক্ষিণে আকৰ্ষণ কৰি নিয়ে আৰু যুদ্ধত প্ৰবৃত্ত হয় : অন্যান্য যুদ্ধত অভিমন্যুৰ ক্ষতজনোচিত উক্তি, অভিমন্যুৰ বৃহভেদ আৰু কোঁৱৰ সৈন্য ধ্বংস, দ্ৰোণ প্ৰভৃতিৰ বাৰম্বাৰ পৰাজয়, সপ্তবথীৰ একেলগে অভিমন্যু আক্ৰমণ সুবল পুত্ৰ বধ, দূৰ্য্যশাসন পুত্ৰৰ লগত যুদ্ধ অভিমন্যু বধ, দূৰ্য্যশাসন পুত্ৰৰ লগত যুদ্ধ ; অভিমন্যু বধ, মৃত্যুৰ পাছত সমৰ ভূমিৰ বৰ্ণনা, যুধিষ্ঠিৰৰ বিলাপ ব্যাসদেৱৰ সান্থনা ; অকম্পৰাজাৰ উপাখ্যান, মৃত্যুৰ উৎপত্তি, মৃত্যু দেৱীৰ প্ৰতি লোক সংহাৰাৰ্থে ব্ৰহ্মাৰ আদেশ ; মৃত্যু দেৱীৰ অস্বীকাৰ ; তপস্যা কৰিবলৈ মৃত্যু দেৱীৰ গমন আৰু দক্ষৰ তপস্যা ; ব্ৰহ্মাৰ পুনৰ অনুৰোধ, মৃত্যুদেৱীৰ অশ্ৰুবিন্দুৰ পৰা বোগৰ উৎপত্তি, সৃষ্টিৰাজাৰ উপাখ্যান, সৃষ্টিৰাজাৰ বিবাহ ও পুত্ৰলাভ, সুবৰ্ণস্তম্ভীৰ কথা, দস্যু কৰ্তৃক সুবৰ্ণস্তম্ভীৰ হৰণ আৰু বধ, মৰুত বজাৰ উপাখ্যান, সুহোত্ৰৰাজাৰ উপাখ্যান, জনুমে জয়ৰ আখ্যান, শিৰিৰাজাৰ উপাখ্যান, দাশৰথিৰামৰ উপাখ্যান ; ভগবীৰথৰ উপাখ্যান আৰু গঙ্গা আনয়ন, দিলীপৰাজাৰ মহাত্ম্য কথন, মান্ধাতাৰ চৰিত্ৰ কীৰ্ত্তন, যযাতিৰ মহাত্ম্য কীৰ্ত্তন, অম্ববীৰৰ উপাখ্যান, শৰাবিন্দুৰ মহাত্ম্য কথন, গয়ৰাজাৰ চৰিত্ৰ, যন্ত্ৰদেৱৰ দান আৰু চৰ্মৰতী নদীৰ উৎপত্তি কথন, ভৰতৰ চৰিত্ৰ আৰু মহাত্ম্য ; পৃথুৰ চৰিত্ৰ, ক্ষত্ৰিয় আৰু ৰাজশব্দৰ উৎপত্তি, পৃথিৱী দোহন পৰশুৰামৰ চৰিত্ৰ কথন, সৃষ্টিৰাজৰ পুনৰ পুত্ৰ লাভ, অভিমন্যুৰ পুনৰ লাভৰ অসম্ভাৱনা, ব্যাসৰ কৃষ্ণ কথন, সংশপ্তক বধৰ পাছত কৃষ্ণাৰ্জুনৰ শিবিৰলৈ প্ৰত্যৱৰ্ত্তন, অভিমন্যু সম্পৰ্কে অৰ্জুনৰ আশংকা আৰু কৃষ্ণক প্ৰশ্ন, অৰ্জুনৰ শোক আৰু কৃষ্ণৰ সান্থনা প্ৰদান, যুধিষ্ঠিৰৰ অভিমন্যু বধ বৃত্তান্ত কথন, অৰ্জুনৰ শোক আৰু জয়দ্রথ বধৰ প্ৰতিজ্ঞা ।

ত্যাগ পাপ, জয়দ্রথ বধৰ পূৰ্বে সূৰ্য্য অস্ত গলে অৰ্জুনৰ অগ্নি প্ৰবেশৰ প্ৰতিজ্ঞা, প্ৰতিজ্ঞা শূন্য জয়দ্রথৰ ভয় আৰু পলায়ন চিন্তা, দ্ৰোণ-দুৰ্যোধনৰ আশ্বাস দান, কৃষ্ণাৰ্জুনৰ আলোচনা, সুদভ্ৰাৰ বিলাপ আৰু কৃষ্ণাৰ্জুনক আশ্বাস দান, উত্তৰাৰ

লগত দ্ৰৌপদীৰ উপস্থিতিত সুভদ্ৰাৰ মূৰ্ছা, কৃষ্ণৰ দ্বাৰা অৰ্জুনৰ শয্যা ৰচনা, শিৱ
পূজাৰ আয়োজন, কৃষ্ণৰ ৰথৰ ঘোঁৰা চাৰিটাৰ নাম, অৰ্জুনৰ স্বপ্নত কৃষ্ণ দৰ্শন,
স্বপ্নত কৃষ্ণ সহিত কৈলাস গমন, স্বপ্নত মহাদেৱৰ দৰ্শন, মহাদেৱৰ আদেশত
কৃষ্ণাৰ্জুনৰ সৰোবলৈ গমন আৰু ধনুৰ্বান দৰ্শন আৰু গ্ৰহণ, শিৱৰ বৰ পাই শিবিৰ
লৈ আগমন, বাতিপুৰা যুদ্ধাৰ্জিৱ আদিৰ পাত্ৰোখ্যান আৰু প্ৰাতঃকৃত্য, যুদ্ধাৰ্জিৱৰ
কৃষ্ণস্তুতি, কৃষ্ণৰ আশ্বাস দান, অৰ্জুনৰ আগমন আৰু স্বপ্ন বৃত্তান্ত কথন ;
পাণ্ডবৰ যুদ্ধ যাত্ৰা, অৰ্জুন কৰ্তৃক সাত্যাকিৰ ওপৰত যুদ্ধাৰ্জিৱ ৰক্ষাৰ ভাব অপৰ্ণ,
ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ অনুতাপ, সঞ্জয়ৰ তিবক্ষাৰ, দ্ৰোণৰ ব্যৱহাৰ আৰু তাৰ মাজত জয়দ্রথক
সংস্থাপন, সমবাক্ষণত অৰ্জুনৰ শত্ৰু লক্ষণ দৰ্শন, আৰু কোঁৱৰ পক্ষৰ অশুভ দৰ্শন,
অৰ্জুনৰ লগত দ্ৰুপদৰ্ষণ আৰু দ্ৰুপদৰ্ষণৰ যুদ্ধ আৰু কোঁৱৰ বীৰদ্বয়ৰ পৰাজয়,
অৰ্জুনৰ দ্ৰোণৰ ওচৰলৈ গমন আৰু অননয় আৰু দ্ৰোণৰ উত্তৰ, দ্ৰোণৰ লগত যুদ্ধ ;
দ্ৰোণক ছলেৰে অতিক্ৰম কৰি অৰ্জুনৰ কোঁৱৰ ব্যৱহাৰ প্ৰৱেশ, অৰ্জুনৰ কৃতবৰ্মাৰ
লগত যুদ্ধ আৰু পদনবায় দ্ৰোণৰ লগত যুদ্ধ উত্তমোজা আৰু যুদ্ধামন্যৰ লগত কৃত-
বৰ্মাৰ যুদ্ধ, শ্ৰুতায়ুধৰ জন্ম বৃত্তান্ত আৰু যুদ্ধত মৃত্যু অৰ্জুন কৰ্তৃক সুদক্ষিণ
শ্ৰুতায়ুধ—অচ্যুতায়ুধ ; দীৰ্ঘায়ুধ, নিষুতায়ুধ, অশ্বষ্ঠাদি বধ, দ্ৰোণৰ লগত দ্ৰুপদৰ্ষণৰ
আলোচনা, দ্ৰোণৰ দ্বাৰা দ্ৰুপদৰ্ষণৰ গাত কৰচ বন্ধন, কৰচ বন্ধন লৈ দ্ৰুপদৰ্ষণৰ যুদ্ধ
গমন, দ্ৰোণৰ লগত ব্যৱহাৰ মৃত্যুত পাণ্ডবৰ যুদ্ধ ; 'সঞ্জয়ৰ যুদ্ধ, ধৃষ্টদ্যুম্ন আৰু দ্ৰোণৰ
অশুভ যুদ্ধ, দ্ৰোণ-সাত্যাকিৰ যুদ্ধ ; অৰ্জুনৰ বথবেগ বৰ্ণনা, অৰ্জুন কৰ্তৃক বিন্দ-
অনুৰিণ্দ বধ, যুদ্ধক্ষেত্ৰত অৰ্জুনৰ জলাশয় নিৰ্মাণ আৰু ঘোঁৰাৰ জলপান, অৰ্জুনৰ
লগত যুদ্ধ কৰিবলৈ দ্ৰুপদৰ্ষণৰ গমন, কৃষ্ণ কৰ্তৃক দ্ৰুপদৰ্ষণৰ বীৰদ্বয় প্ৰশংসা,
দ্ৰুপদৰ্ষণৰ অৰ্জুনক বাধা প্ৰদান, অৰ্জুনৰ বাণ ব্যৰ্থ, কৃষ্ণাৰ্জুনৰ আলোচনা,
দ্ৰুপদৰ্ষণৰ পৰাজয় ও পলায়ন, অৰ্জুনৰ লগত জয়দ্রথৰক্ষী বীৰ সকলৰ যুদ্ধ,
উভয় পক্ষৰ দৈবত যুদ্ধ, যুদ্ধাৰ্জিৱৰ লগত দ্ৰোণৰ যুদ্ধ, আৰু যুদ্ধাৰ্জিৱৰ পৰাজয়,
ক্ষেম মৰ্তি বধ, ধৃষ্টকেতু বীৰদ্বয়ৰ যুদ্ধ আৰু বীৰদ্বয় বধ ; সহদেৱৰ লগত
দুৰ্ম্মথ আৰু নিৰ মিত্ৰৰ যুদ্ধ, দ্ৰুপদৰ্ষণৰ নিহত, বিকৰ্ণৰ পৰাজয়, সাত্যাকিৰ ব্যাঘ্ৰ
দত্ত বধ । সৌমদৰ্শিৰ যুদ্ধ আৰু মৃত্যু, ভীমৰ লগত অলম্বুচ বাক্সৰ যুদ্ধ,
ঘটোৎকচৰ লগত অলম্বুচৰ যুদ্ধ আৰু মৃত্যু ; দ্ৰোণ সাত্যাকিৰ যুদ্ধ, পাণ্ডুজ্য শত্ৰু,
যদিশৰ্ৱান যুদ্ধাৰ্জিৱৰ উদ্বেগ আৰু সাত্যাকিক অৰ্জুন সংবাদ সংগ্ৰহ কৰিবলৈ
নিৰ্দেশ, সাত্যাকিৰ প্ৰথমে অশ্বীকাৰ কৰি পাছত অনুৰোধ বন্ধা, কিবাত বিলাকৰ
বিশ্বাসঘাতকতা, সাত্যাকিৰ অৰ্জুনানুসৰণ ভীমৰ সাত্যাকি অনুসৰণ আৰু সাত্যাকিৰ
দ্বাৰা নিবাৰণ, বহু সৈন্য বধ কৰি সাত্যাকিৰ দ্ৰোণ সমীপ প্ৰাপ্তি ; দ্ৰোণৰ লগত
সাত্যাকিৰ যুদ্ধ আৰু গুৰু দ্ৰোণক প্ৰদক্ষিণ কৰি সাত্যাকিৰ কুৰূবাহ প্ৰবেশ, কৃতবৰ্মাৰ
লগত সাত্যাকিৰ যুদ্ধ ও জয়লাভ, কোঁৱৰ সৈন্যৰ অৱস্থা, ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ আক্ষেপ আৰু
সঞ্জয়ৰ তিবক্ষাৰ, সাত্যাকি-কৃতবৰ্মাৰ যুদ্ধ, জলসম্ম বধ, দ্ৰোণৰ লগত পদনবায় যুদ্ধ,

দুৰ্যোধনৰ পৰাজয়, কৃতবৰ্মাৰ পৰাজয়, সাত্যকিৰ হাতত দ্ৰোণৰ পৰাভৱ, পাৰাণ যোদ্ধাগৰ লগত যুদ্ধ আৰু নিধন, দুৰ্য্যশাসনৰ প্ৰতি দ্ৰোণৰ কটুক্তি, দ্ৰোণৰ দ্বাৰা বীৰকেতু, চিষ্টকেতু, সুধৰ্ম্মা, চিষ্টবৰ্ম্মা আৰু চিষ্টবৰ্ম্মা বধ, দ্ৰোণ-ধৃষ্টদ্যুম্ন যুদ্ধ, ধৃষ্টদ্যুম্নৰ পৰাজয়, দুৰ্যোধনৰ তুমুল যুদ্ধ ; দ্ৰোণৰ দ্বাৰা বৃহৎক্ষেত্ৰ বধ, দ্ৰোণ কৰ্তৃক শিশুদাম্পলী-পুত্ৰ বৃষকেতু বধ, ক্ৰতবৰ্ম্মা বধ, দ্ৰোণৰ আকৃতি আৰু বয়স, যুধিষ্ঠিৰৰ উদ্বেগ আৰু ভীমৰ লগত আলোচনা আৰু অজুৰ্নৰ অনুসন্ধানত ভীমৰ গমন, দ্ৰোণৰ লগত যুদ্ধ আৰু দ্ৰোণৰ বথভয় বৰি ভীমৰ প্ৰস্থান, অজুৰ্ন কৃষ্ণ আৰু ভীমৰ দেখাদেখি আৰু আলাপ । দুৰ্য্যশাসনৰ লগত ভীমৰ যুদ্ধ আৰু ভীম কৰ্তৃক ধৃতবাস্তৱৰ এঘাবটি পুত্ৰ বধ, ভীমৰ বল বৰ্ণনা, আৰু ধৃতবাস্তৱৰ উদ্বেগ, কৰ্ণ আৰু ভীমৰ যুদ্ধ আৰু কৰ্ণৰ পৰাজয়, দুৰ্যোধনৰ দ্ৰোণৰ কাষলৈ গমন, সন্দেহ প্ৰকাশ, দ্ৰোণৰ নিন্দা আৰু কৰ্তৃক নিৰ্দেশ, যুধামন্যু আৰু উত্তমোজাব লগত দুৰ্যোধনৰ যুদ্ধ, ভীমৰ লগত কৰ্ণৰ পুনৰ যুদ্ধ আৰু কৰ্ণৰ পৰাজয়, ভীম কৰ্তৃক ধৃতবাস্তৱ পুত্ৰ দুৰ্জয় আৰু দুৰ্ম্মুখ বধ, ভীমৰ দ্বাৰা কৰ্ণৰ পুনৰ পৰাজয়, ধৃতবাস্তৱ যুদ্ধ আলোচনা আৰু অনুতাপ ; ভীমৰ দ্বাৰা ধৃতবাস্তৱৰ বহুপুত্ৰ বধ, ভীম কৰ্ণৰ যুদ্ধ, আৰু দুৰ্য্যোপক্ষৰ বহু সৈন্য ক্ষয়, কৰ্ণ আৰু ভীমৰ যুদ্ধত ভীমৰ পৰাজয় আৰু কৰ্ণৰ কটুক্তি, অজুৰ্ন কৰ্তৃক কৰ্ণক ভীমৰ পৰা অপসাৰণ, সাত্যকিৰ হাতত অলম্বুচ বজাৰ মৃত্যু বহু যোদ্ধা জয় কৰি সাত্যকিৰ অজুৰ্ন দৰ্শন, ভূৰিশ্ৰবা আৰু সাত্যকিৰ দম্ভ-দৰ্প প্ৰকাশ আৰু ভীষণ যুদ্ধ ; পৰাজয় প্ৰাপ্ত সাত্যকিক বন্ধা কৰিবৰ উদ্দেশ্যে অজুৰ্নৰ দ্বাৰা ভূৰিশ্ৰবাৰ দক্ষিণ বাহু ছেদন, ভূৰিশ্ৰবাৰ তিবস্কাৰ, কৃষ্ণৰ আশীৰ্বাদ ভূৰিশ্ৰবা বধ অন্যায়াভাবে বধ, সাত্যকিৰ ৰামায়ণৰ শ্ৰেণীক উক্তি, চন্দ্ৰবংশ বৰ্ণনা, সোমদন্তক শিৱৰ বৰ দান, বৃষ্টিবংশ প্ৰশংসা, কৰ্ণ-দুৰ্যোধনৰ কথোপকথন অজুৰ্নৰ লগত কুবুৰীৰ সকলৰ যুদ্ধ, অজুৰ্নৰ লগত জয়দ্রথৰ যুদ্ধ, কৃষ্ণৰ দ্বাৰা সূৰ্য্যাবৰণ, অজুৰ্নৰ অশুভ যুদ্ধ, জয়দ্রথৰ পিতাৰ উপাখ্যান, জয়দ্রথ বধ, অজুৰ্ন কৰ্তৃক জয়দ্রথৰ মন্তক তপোনিৰত পিতাৰ ক্ৰোধে নিক্ষেপ, সূৰ্য্যাবৰণ দ্বীকৰণ, অজুৰ্নৰ লগত কৃপাচাৰ্য্য আৰু অশ্বখামা যুদ্ধ কৃপাচাৰ্য্যৰ মৰ্চ্ছা আৰু অশ্বখামাৰ পলায়ন, সাত্যকিৰ কৃষ্ণৰ আৰোহণ, আৰু কৰ্ণৰ লগত যুদ্ধ, অজুৰ্নৰ কৰ্ণ তিবস্কাৰ যুধিষ্ঠিৰৰ কাষলৈ কৃষ্ণাজুৰ্নৰ আগমন, জয়দ্রথ বধৰ সংবাদ প্ৰদান, ভীম আৰু সাত্যকিৰ যুধিষ্ঠিৰৰ নিকট আগমন আৰু আনন্দ প্ৰকাশ দুৰ্যোধনৰ দ্ৰোণৰ সমীপত খেদ আৰু দ্ৰোণৰ তিবস্কাৰ, পাণ্ডাল (দ্ৰুপদ) বধ কৰিবলৈ দ্ৰোণৰ প্ৰতিজ্ঞা, অশ্বখামাৰ প্ৰতি উপদেশ ; দুৰ্যোধন আৰু কৰ্ণৰ আলোচনা, দুৰ্যোধন আৰু যুধিষ্ঠিৰৰ যুদ্ধ, দ্ৰোণৰ তুমুল যুদ্ধ, দ্ৰোণৰ ধৃষ্টদ্যুম্নৰ পুত্ৰ শিবি বধ, ভীমৰ হাতত কলিঙ্গ ৰাজপুত্ৰ, ধুৱ আৰু জয়ৰাত, দুৰ্ম্মদ, দুৰ্ম্মকৰ্ণৰ যুদ্ধ আৰু মৃত্যু, সাত্যকি আৰু সোমদন্তৰ যুদ্ধ আৰু সোমদন্তৰ পৰাজয় শকুনিৰ স্বৰূপ কীৰ্তন, দ্বটোৎকচৰ বৰ্ণনা, অশ্বখামাৰ লগত যুদ্ধ, দ্বটোৎকচ

পুত্ৰ অঞ্জন পশ্ৰ্ৱাৰি সহিত অশ্বখামাৰ যুদ্ধ আৰু অঞ্জন পশ্ৰ্ৱাৰি মৃত্যু, ষটোৎকচৰ সহিত অশ্বখামাৰ যুদ্ধ, অশ্বখামাৰ হাতত দ্ৰুপদ পুত্ৰ সধুশ্ৰবা বধ, আৰু ষটোৎকচৰ পৰাজয়, সোমদন্তৰ পিতৃ বাহমীকৰ যুদ্ধ, আৰু মৃত্যু, ভীমৰ হাতত ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ দশ পুত্ৰ নিধন, ভীম কৰ্তৃক শতচন্দ্ৰাদি বধ, দ্ৰোণ-যুধিষ্ঠিৰৰ যুদ্ধ, দুর্যোধন-কৰ্ণৰ আলোচনা, কৃপ আৰু কৰ্ণৰ বাকবিতণ্ডা, অশ্বখামা আৰু কৰ্ণৰ বাক-কলহ, পাণ্ডৱ সৈন্যৰ লগত কৰ্ণৰ যুদ্ধ আৰু জয়, অজৰ্দ্ধনৰ লগত যুদ্ধ আৰু পৰাজয়, দুর্যোধনৰ বীৰদৰ্প, অশ্বখামাৰ প্ৰতি কৃপাচাৰ্য্যৰ কৰ্তব্য নিৰ্দেশ, দুর্যোধনৰ প্ৰতি অশ্বখামাৰ বজ্জোক্তি, পাণ্ডাল সৈন্য আৰু ধৃষ্টদ্যুম্নৰ লগত অশ্বখামাৰ যুদ্ধ আৰু জয় লাভ, পাণ্ডাল সৈন্যৰ কোঁৱৰ সৈন্য বধ, সাত্যকি আৰু সোমদন্তৰ পুনৰায় যুদ্ধ আৰু সোমদন্তৰ মৃত্যু, দ্ৰোণৰ লগত যুধিষ্ঠিৰৰ যুদ্ধ আৰু কৃষ্ণৰ বাক্যত অন্যত্ৰ গমন বাতি যুদ্ধ, যোদ্ধা সকলৰ প্ৰতি দুর্যোধনৰ উপদেশ কৃতবৰ্ম্মাৰ লগত যুধিষ্ঠিৰৰ যুদ্ধ ও পৰাজয়, সাত্যকি কৰ্তৃক ভূৰি বধ, অশ্বখামাৰ লগত ষটোৎকচৰ যুদ্ধ আৰু অশ্বখামাৰ পৰাজয়, ভীম দুর্যোধন যুদ্ধ, কৰ্ণৰ সহিত সহদেৱৰ যুদ্ধ আৰু পৰাজয়, সহদেৱক কটক্ৰান্তি আৰু ধনুৰ দ্বাৰা সহদেৱক তাড়ন, কিন্তু কুন্তীক দিয়া আশ্বাস মনত পেলাই সহদেৱক পৰিত্যাগ ; সহদেৱৰ পলায়ন, শৈলৰ লগত বিৰাটৰ যুদ্ধ, নকুল পুত্ৰ শতানীকৰ লগত চিগ্ৰসেনৰ যুদ্ধ, আৰু পাদবজনৰ পৰাজয়, বৃষসেনৰ লগত যুদ্ধত দ্ৰুপদ বজাব পৰাজয়, দুর্যোধানৰ লগত প্ৰতিবিশ্ম্যৰ পৰাজয়, নকুলৰ লগত শকুনিৰ পৰাজয়, কৃপাচাৰ্য্যৰ সৈতে যুদ্ধত শিখণ্ডীৰ পৰাজয়, দ্ৰোণৰ লগত ধৃষ্টদ্যুম্নৰ যুদ্ধ, দ্ৰুমসেন (কোঁৱৰ) বধ, ধৃষ্টদ্যুম্নৰ লগত কৰ্ণৰ যুদ্ধ, দুর্যোধনৰ আদেশত শকুনিৰ যুদ্ধ গমন, সাত্যকিৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধত দুর্যোধনৰ পৰাভৱ, অজৰ্দ্ধনৰ লগত যুদ্ধত শকুনি আৰু উল্লুকৰ পৰাজয়, দুর্যোধনৰ উত্তেজনা আৰু উৎসাহত দ্ৰোণ কৰ্ণৰ ভীষণ যুদ্ধ, কৰ্ণ কৰ্তৃক পাণ্ডাল সৈন্যবিনাশ, যুধিষ্ঠিৰৰ উত্তেজনাত অজৰ্দ্ধনৰ কৰ্ণৰ বিৰুদ্ধে যোৰাব ইচ্ছাত কৃষ্ণৰ বাধা দান, কৃষ্ণজৰ্দ্ধনে ষটোৎকচক কৰ্ণৰ বিৰুদ্ধে প্ৰেৰণ, কৰ্ণৰ লগত ষটোৎকচৰ যুদ্ধ, দুর্যোধনৰ কৰ্ণৰক্ষার্থে দুর্যোধানক প্ৰেৰণ, ষটোৎকচৰ ৰূপ আৰু বথৰ বৰ্ণনা, কৰ্ণ ষটোৎকচ যুদ্ধ, ষটোৎকচৰ মায়া যুদ্ধ ; অলায়ুধ বান্ধসৰ আগমন আৰু ষটোৎকচৰ লগত যুদ্ধ, ভীম অলায়ুধৰ যুদ্ধ, অলায়ুধৰ লগত পুনৰ ষটোৎকচৰ যুদ্ধ, অলায়ুধ বধ, কৰ্ণৰ সহিত ষটোৎকচৰ দাবুণ যুদ্ধ, একাঘ্নি অস্ত্ৰৰ দ্বাৰা কৰ্ণৰ ষটোৎকচ বধ, ষটোৎকচৰ বিপুল দেহৰ হেচাত বহু কুৰু সৈন্য নিহত । পাণ্ডৱৰ শোক আৰু কৃষ্ণৰ আনন্দ, কাৰণ কথন, জবাসন্ধ বধ কথন ; ইন্দ্ৰদন্ত শক্তি নিক্ষেপ সম্পৰ্কে প্ৰথমে ধৃতৰাষ্ট্ৰ সঞ্জয় আৰু পিছত কৃষ্ণ সাত্যকিৰ আলোচনা জয়দ্রথ বধৰ অযৌক্তিতা প্ৰদৰ্শন, যুধিষ্ঠিৰৰ কৰ্ণৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ ষাণ্টা, ব্যাসৰ বাধাদান, যুধিষ্ঠিৰৰ আদেশক্ৰমে ধৃষ্ট দ্যুম্নাদিৰ দ্ৰোণাভিমুখে গমন, উভয়পক্ষ নিদ্ৰালু দেখি কিছু সময় বিশ্ৰাম কৰিবৰ কাৰণে অজৰ্দ্ধনৰ আদেশ, উভয় পক্ষৰ যুদ্ধ ক্ষেত্ৰতে নিদ্ৰা, দ্ৰোণ আৰু দুর্যোধনৰ যুদ্ধ বিষয়ে আলোচনা, গ্ৰিহ্মহৰ্ত বাতি থাকোতে পুনৰ যুদ্ধ

আবশ্ভ, দ্ৰোণ কৰ্তৃক দ্ৰুপদ ৰজাৰ পোষ্ট বিৰাট বাজা আব্দু দ্ৰুপদ ৰজা বধ, দ্ৰোণ বধৰ প্ৰতিজ্ঞা, দ্ৰোণৰ লগত ধৃষ্টদ্যুম্নৰ তুমুল যুদ্ধ, সূৰ্যোদয় সময়ত উভয়ৰ প্ৰাতঃকৃত্য— উপাসনা ; পৰিগ্ৰাস্ত দূৰ্যোধন-নকুলৰ যুদ্ধ আব্দু দূৰ্যোধনৰ পৰাজয়, সহদেৱৰ লগত দঃশাসনৰ যুদ্ধ আব্দু পাছৰ জনৰ পৰাজয় ; কৰ্ণৰ লগত ভীমৰ যুদ্ধ, দ্ৰোণ অজুৰ্ন যুদ্ধ ; জয় পৰাজয় অনিশ্চিত ; সাত্যকি—দূৰ্যোধনৰ যুদ্ধ আব্দু দূৰ্যোধনৰ পৰাজয়, ভীম কৰ্ণৰ যুদ্ধ, দ্ৰোণৰ দ্বাৰা পাণ্ডাল সৈন্য ধ্বংস ; “অশ্বখামা নিহত” বুলি কবলৈ কৃষ্ণৰ উপদেশ ; পাণ্ডবৰ বিভিন্ন মত ভীম কৰ্তৃক অশ্বখামা নামে হাতী বধ, আব্দু অশ্বখামা নিহত বুলি দ্ৰোণক শুনোৱা হয়, দ্ৰোণৰ অবিশ্বাস “অশ্বখামা হত” বুলি কবলৈ যুধিষ্ঠিৰক অনুবোধ, যুধিষ্ঠিৰ কৰ্তৃক “অশ্বখামা হত” প্ৰথমতে কৈ পাছত “কিন্তু ইতি গজ” বুলি ঘোষণা, দ্ৰোণৰ শোক বিহ্বলতা, ভীমৰ দ্বাৰা পুনৰায় অশ্বখামা হতঃ—দ্ৰোণৰ অস্ত্ৰত্যাগ, ধৃষ্টদ্যুম্ন খজাধাৰণপুৰ্বক দ্ৰোণৰ প্ৰতি ধাৰমান, দ্ৰোণৰ যোগাবলম্বন পুৰ্বক বৰ্ণন, ধৃষ্টদ্যুম্নৰ দ্বাৰা দ্ৰোণ হত্যা ; অশ্বখামাৰ দ্বেৰ অৱস্থিতি—দূৰ্যোধনৰ লগত অশ্বখামাৰ ভেট ; সৈন্য পলায়নৰ কাৰণে জিজ্ঞাসা, কৃপাচাৰ্য্যৰ দ্ৰোণ বধৰ সংবাদ প্ৰদান, অশ্বখামাৰ শোক আব্দু ক্ৰোধ, পাণ্ডাল বধৰ প্ৰতিজ্ঞা, দ্ৰোণৰ নাৰায়ণ অস্ত্ৰ লাভৰ বৃত্তান্ত আব্দু তাৰ পৰা নিস্তাৰ লাভৰ উপায় কথন, কৌৰৱ সকলৰ কোলাহল সহ প্ৰতি নিবৃত্তি, অশ্বখামাৰ নাৰায়ণ অস্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৌৰৱৰ পুনৰুদ্ধাৰ দেখি যুধিষ্ঠিৰৰ কাৰণ জিজ্ঞাসা, অজুৰ্ন কৰ্তৃক তাৰ কাৰণ কথন, যুধিষ্ঠিৰৰ নিন্দা, বামৰ বালী বধ নিন্দা, ভীমৰ দ্বাৰা অজুৰ্নৰ উত্তিৰ প্ৰত্যুত্তৰ, ধৃষ্টদ্যুম্নৰ দ্ৰোণ নিন্দা ; সাত্যকিৰ ধৃষ্টদ্যুম্নৰ প্ৰতি কটুক্তি ধৃষ্টদ্যুম্নৰ প্ৰত্যুত্তৰ গদাহস্তে সাত্যকিৰ ধৃষ্টদ্যুম্নৰ প্ৰতি ধাৰণ, ভীমৰ বাৰণ আব্দু সহদেৱৰ সান্থনা, ধৃষ্টদ্যুম্নৰ পুনৰ আশ্ফালন, কৃষ্ণৰ সান্থনা, অশ্বখামাৰ নাৰায়ণ অস্ত্ৰ প্ৰহাৰ তাৰ পৰা সৈন্য আব্দু অস্ত্ৰ প্ৰকাশ আব্দু পাণ্ডব সৈন্য বিনাশ, অজুৰ্নৰ উদ্দেশ্যে যুধিষ্ঠিৰৰ তীৰ্থ অনুতাপোক্তি, সকলো সৈন্যৰে অস্ত্ৰ ত্যাগ আব্দু বাহনৰ পৰা অৱতৰণ, ভীমৰ নিষেধ, ভীমক নাৰায়ণ অস্ত্ৰৰ আক্ৰমণ, অজুৰ্নৰ দ্বাৰা বৰুণাস্ত্ৰৰ যোগেদি ভীমক আৱৰণ, কৃষ্ণাজুৰ্নে ভীমক বধৰ পৰা অৱতৰণ আব্দু অস্ত্ৰ ত্যাগ কৰায় । নাৰায়ণ অস্ত্ৰৰ নিবৃত্তি অশ্বখামাক পুনৰায় নাৰায়ণ অস্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰিবলৈ দূৰ্যোধনৰ অনুবোধ, অশ্বখামাৰ অশ্বীকাৰ, অশ্বখামাৰ বিবুদ্ধে যুদ্ধত ধৃষ্টদ্যুম্নৰ পৰাজয়, সাত্যকিৰ পৰাজয়, অশ্বখামাৰ লগত অজুৰ্নৰ যুদ্ধ, অশ্বখামাৰ হাতত সুদৰ্শন, আব্দু চেদি যুবৰাজৰ মৃত্যু ; অশ্বখামাৰ প্ৰতি অজুৰ্নৰ কটুক্তি, পাণ্ডৱৰ প্ৰতি অশ্বখামাৰ আগ্নেয়াস্ত্ৰ প্ৰয়োগ আব্দু তাৰ প্ৰভাৱ বৰ্ণন, অজুৰ্নৰ ব্ৰহ্মাস্ত্ৰ প্ৰয়োগ আব্দু আগ্নেয়াস্ত্ৰ নিবাৰণ, অস্ত্ৰ ব্যৰ্থতাত অশ্বখামাৰ আক্ষেপ, ব্যাসৰ দ্বাৰা কৃষ্ণাজুৰ্নক নৰ-নাৰায়ণ—অৱতাৰ বুলি কথন, অশ্বখামা বুদ্ধাৱতাৰ আব্দু বুদ্ধ মাহাত্ম্য বৰ্ণন, অজুৰ্নৰ বধৰ আগে আগে শূলধাৰী পুৰুষৰ দৰ্শনৰ বিষয়ে প্ৰশ্ন কৰাত ব্যাসৰ উত্তৰদান, বুদ্ধৰ চতুৰ্বিধ স্তোত্ৰ ; দক্ষ-যজ্ঞ ধ্বংস, প্ৰিপুৰাসুৰ বধ, শতবুদ্ধীয় কথন ।

কৰ্ণ পৰ্ব ৪

সঞ্জয়-ধৃতবাস্তৱ সংবাদ, সঞ্জয়ৰ দ্বাৰা নিহত হোৱা প্ৰধান বীৰ সকলৰ উল্লেখ আৰু যি সকল বীৰে দ্ৰোণাচাৰ্য্যৰ মৃত্যুৰ পাছতো পাণ্ডবত বিপক্ষে বা সপক্ষে যুদ্ধ কৰি আছিল সেই সকলো বীৰৰ উল্লেখ, ধৃতবাস্তৱৰ শোক আৰু পুনৰায় প্ৰশ্ন, তেওঁৰ দ্বাৰা কৰ্ণৰ বিক্ৰম প্ৰকাশ, অৰ্জুনৰ অশ্বচন্দ্ৰ ব্যূহ বচনা—যুদ্ধ বৰ্ণনা ; যুধিষ্ঠিৰৰ লগত অশ্বখামাৰ যুদ্ধ, দ্ৰাবিড়, পাণ্ডব চোল আৰু কেবল চোদি, পাণ্ডাল, কেকয়, কাবুৰ, কোশল, কাণ্ডী আৰু মগধ দেশীয় সৈন্যৰ পাৰস্পৰিক যুদ্ধ, হস্তীস্থিত ভীমসেনৰ লগত ক্ষেম মূৰ্ত্তিৰ যুদ্ধ আৰু ক্ষেমমূৰ্ত্তিৰ মৃত্যু, কৰ্ণৰ লগত নকুলৰ যুদ্ধ আৰু পৰাজয়, ভীমসেনৰ লগত অশ্বখামা, অৰ্জুন পুত্ৰ শ্ৰুতসেনৰ লগত চিত্ৰসেন, সাত্যকিৰ লগত বিন্দ-অনুবিন্দ, যুধিষ্ঠিৰৰ প্ৰীতি দুর্যোধন আৰু সংশপ্তকৰ বিৰুদ্ধে অৰ্জুন ধাবিত হ'ল, বিন্দ-অনুবিন্দ বধ, শ্ৰুতকৰ্মাৰ দ্বাৰা চিত্ৰসেন বধ, প্ৰতিবিন্দ্যৰ চিত্ৰবাজা বধ, ভীমৰ লগত অশ্বখামাৰ ভীষণ যুদ্ধ, সংশপ্তকৰ লগত অৰ্জুনৰ যুদ্ধ আৰু সংশপ্তকৰ বিনাশ, অৰ্জুনৰ অশ্বখামাৰ ভীষণ যুদ্ধ, অৰ্জুনৰ পৰাক্ৰম প্ৰকাশ, অশ্বখামা কৰ্ণ সৈন্যৰ মাজত সোমাই আশ্ৰয় লাভ, অৰ্জুনৰ দ্বাৰা মগধবাজ দণ্ডধাৰ বধ, সমুদায় সংশপ্তক বধ, কৃষ্ণৰ দ্বাৰা অৰ্জুনক বণভূমি প্ৰদৰ্শন, পাণ্ড্যৰাজ্যৰ বীৰস্ব ; অশ্বখামাৰ লগত যুদ্ধ আৰু পাণ্ড্যৰাজ্যৰ মৃত্যু, দুর্যোধনৰ ভীষণ যুদ্ধ, কৰ্ণৰ পাণ্ডব সৈন্য বধ, যুদ্ধ বৰ্ণনা ; হস্তীৰ আক্ৰমণ, পাণ্ডবৰ বাৰণ, হস্তীযুদ্ধপাত ঝেছ অঙ্গৰাজবধ, হস্তীযুদ্ধৰ নকুল আক্ৰমণ, সহদেব দুর্যোধনৰ যুদ্ধ ; নকুল আৰু কৰ্ণৰ ভয়াবহ যুদ্ধ ; কুন্তীৰ কথা স্মৰণ কৰি কৰ্ণই নকুলক পীড়ন নকৰিলে, ধৰ্ম্ম এৰি দিয়ে, যুদ্ধৰ বিবৰণ ; কৰ্ণৰ হস্তীযুদ্ধ বধ, পাণ্ডাল সৈন্য বথসহ বথী বধ, উল্লুক-যুয়ুৎসু যুদ্ধ ও যুয়ুৎসুৰ পৰাজয়, শতানীক শ্ৰুতকৰ্মাৰ যুদ্ধ, সত্ৰুসোম শকুনি যুদ্ধ, ধৃষ্টদ্যুম্ন-কৃপাচাৰ্য্যৰ যুদ্ধ ধৃষ্টদ্যুম্নৰ পলায়ন, কৃতবৰ্মাৰ লগত শিখণ্ডীৰ যুদ্ধ, শিখণ্ডীৰ পৰাভৱ, অৰ্জুনৰ কোঁৱৰ সৈন্য বধ, সত্যসেন বধ, অৰ্জুনৰ সংশপ্তক সৈন্য বধ, যুধিষ্ঠিৰৰ হাতত দুর্যোধনৰ পৰাভৱ হস্তীযুদ্ধৰ পৰস্পৰ আক্ৰমণ, কৰ্ণই পাণ্ডাল সৈন্যক ; অৰ্জুনে ত্ৰিগৰ্ত সৈন্যক আৰু ভীমে কোঁৱৰৰ হস্তীযুদ্ধক বধ কৰে, যুধিষ্ঠিৰ-দুর্যোধনৰ যুদ্ধ দুর্যোধন, মূৰ্ছিত, কৰ্ণ-সাত্যকিৰ যুদ্ধ, কোঁৱৰ সৈন্যৰ কৰ্ণৰ আশ্ৰয় লাভ, অৰ্জুনৰ হাতত দুর্যোধনৰ পৰাভৱ, অৰ্জুনৰ অশ্বখামা আৰু কৃতবৰ্মাৰ লগত যুদ্ধ, পাণ্ডব বীৰসকলৰ কৰ্ণৰ লগত যুদ্ধ, অৰ্জুনৰ পৰাক্ৰম, বাগ্ৰিৰ বিগ্ৰাম, দুর্যোধনক কৰ্ণৰ আশ্বাস আৰু উৎসাহ দান, শৈলক সাৰাধি হবলৈ দুর্যোধনৰ অনুরোধ, শৈলৰ উপেক্ষা, দুর্যোধনৰ অনুনয়, শৈল্যৰ চৰ্তসাপেক্ষ সম্মতি, দৈত সকলৰ তিনিখন পদবী নিৰ্মাণ, দেৱতাৰ ওপৰত অত্যাচাৰ, দেৱতাৰ অনুরোধত মহাদেৱৰ ত্ৰিপদবী ধ্বংস কৰিবলৈ দেৱতা সকলৰ বথ নিৰ্মাণ আৰু ব্ৰহ্মাৰ সাৰাধি গ্ৰহণ, ত্ৰিপদৰ ধ্বংস, কৰ্ণ-শৈল্যৰ কথোপকথন, শৈল্যৰ পাণ্ডাল

বীৰ আৰু সৈন্যৰ গুণগান, কৰ্ণৰ যুদ্ধযাত্ৰা আৰু অমঙ্গল সূচনা, বথচালনাৰ প্ৰতি কৰ্ণৰ আদেশ আৰু আত্মশ্লাঘা, শৈল্যৰ তিবস্কাৰ কৰ্ণৰ অজ্ঞান-সম্ভান আৰু পাণ্ডৱ সৈন্যক জিজ্ঞাসা, শৈল্যৰ গৰিহনা বাক্য, কৰ্ণৰ যথোচিত উত্তৰ আৰু মদ্ৰদেশক নিন্দা, শৈল্যৰ বৈশ্যপুত্ৰ আৰু হংসকাৰিকৰ কাহিনী কথন, কৰ্ণৰ পৰশুৰামৰ অভিশাপ কথন, আৰু যুদ্ধৰ প্ৰতি কৃতনিশ্চয় হয়, অজ্ঞানৰ গুণগান আৰু তেওঁৰ লগত যুদ্ধ কৰিবৰ দৃঢ়মত, কৰ্ণৰ প্ৰতি ব্ৰাহ্মণৰ শাপ যে তেওঁৰ বথচক্ৰ গৰুতৰ যুদ্ধত গাঁতত সোমাব। শৈলক নিন্দা, শৈল্যৰ প্ৰত্যুত্তৰ, কৰ্ণৰ বাহীক দেশ আচাৰ নীতি বৰ্ণনা, আৰু দেশ (মদ্ৰ)-ৰ কথা—কৰ্ণৰ মহা বৃহৎ বচনা আৰু বিভিন্ন বীৰৰ সংস্থাপন, যুদ্ধাৰম্ভৰ বীৰসকলৰ প্ৰতি নিৰ্দেশ, অজ্ঞানৰ হাতত কৌৰৱ সৈন্যৰ বিনাশ, শৈলৰ লগত কৰ্ণৰ বাকবিতণ্ডা, যুদ্ধ বৰ্ণনা, কৰ্ণৰ বিক্ৰম, পাণ্ডাল বীৰসকল কৰ্ণৰ প্ৰতি ধাৰমান, কৰ্ণপুত্ৰ সকলৰ কৰ্ণক বক্ষা, ভীম দ্বাৰা কৰ্ণপুত্ৰ বধ, কৰ্ণপুত্ৰ সন্মেনৰ নকুলৰ লগত যুদ্ধ, কৰ্ণপুত্ৰ বৃষসেনৰ পৰাক্ৰম; সাত্যকিৰ লগত দংশাসনৰ পৰাজয়, কৰ্ণৰ বিক্ৰম বৰ্ণনা, পাণ্ডৱ সৈন্যৰ পলায়ন, দ্ৰাণিড়, অশ্ব আৰু নিষাদ সৈন্যৰ কৰ্ণৰ ওপৰত আক্ৰমণ, যুদ্ধাৰম্ভৰ কৰ্ণ-আক্ৰমণ, যুদ্ধাৰম্ভক কৰ্ণৰ তিবস্কাৰ, যুদ্ধাৰম্ভৰ বণভূমি ত্যাগ, যুদ্ধাৰম্ভে সৈন্য বাহিনীক উৎসাহবাণী, যুদ্ধৰ বিৱৰণ, ভীমৰ পৰাক্ৰম প্ৰশংসা, কৰ্ণৰ মৰ্চ্ছা আৰু পলায়ন; কুব্ৰ সৈন্যৰ ভীম আক্ৰমণ, আৰু ধৃতবাস্তৱৰ পুত্ৰবধ, ভীম কৰ্ণৰ যুদ্ধ, ভীমৰ হস্তী বধ, হস্তীবোৰৰ যুদ্ধ, সংশাপ্তক সৈন্যৰ লগত অজ্ঞানৰ যুদ্ধ আৰু সংশাপ্তক বধ, অজ্ঞানৰ মোহ বা অচেতন্য, শিখণ্ডী কৃপাচাৰ্য্য যুদ্ধ, ধৃষ্টদ্যুম্নৰ শিখণ্ডী বক্ষাৰ্থে গমন, কৃপাচাৰ্য্যৰ লগত সন্ধিকৃত্ব যুদ্ধ, সন্ধিকৃত্ব বধ, কৃত-বৰ্মা-ধৃষ্টদ্যুম্নৰ যুদ্ধ, অশ্বখামাৰ পাণ্ডৱ সৈন্য পীড়ন, পাণ্ডৱ বীৰ সকলৰ বাধাদান, অশ্বখামা যুদ্ধাৰম্ভৰ যুদ্ধ যুদ্ধাৰম্ভৰ তিবস্কাৰ ও যুদ্ধৰ পৰা আতৰি যায় যুদ্ধৰ বৰ্ণনা; নকুল-সহদেৱৰ লগত দুর্যোধনৰ যুদ্ধ, ধৃষ্টদ্যুম্নৰ আগমন, দুর্যোধনৰ লগত যুদ্ধ, দুর্যোধনৰ পৰাজয়, বণশূলৰ পৰা অপসৃত, কৰ্ণৰ পাণ্ডৱ বীৰ বধ, বিভিন্ন বীৰৰ যুদ্ধ বৰ্ণনা; ভীমৰ পৰাক্ৰম, অজ্ঞানৰ সংশপ্তক এৰি কৌৰৱ সৈন্য বধ, অজ্ঞানৰ পৰাক্ৰম; কাশ্যৰাজৰ সৰ্বাক্ষণৰ দ্ৰাঘত্ব, অশ্বখামাৰ লগত অজ্ঞানৰ যুদ্ধ, অজ্ঞানক নিস্তেজ দেখি কৃষ্ণৰ উৎসাহবাণী; অশ্বখামাৰ ধৃষ্টদ্যুম্নৰ বধৰ প্ৰতিজ্ঞা, কৃষ্ণই অজ্ঞানৰ কথা মতে যুদ্ধাৰম্ভৰ ওচৰলৈ বথচালনা, কৃষ্ণৰ 'বণ বৰ্ণনা, কৰ্ণ ধৃষ্টদ্যুম্ন যুদ্ধ, অজ্ঞান অশ্বখামাৰ যুদ্ধ, অশ্বখামাৰ বণভূমি পৰিত্যাগ, কৃষ্ণৰ দ্বাৰা কৰ্ণৰ বীৰত্ব আৰু ধংস কাৰ্য্য বৰ্ণনা, কৰ্ণক বধ কৰিবলৈ কৃষ্ণৰ উৎসাহবাণী আৰু পাণ্ডৱ সৈন্যৰ বীৰত্ব দেখি প্ৰশংসা আৰু ভীমৰ নিষাদ পুত্ৰবধ আৰু বিক্ৰম প্ৰকাশ, শিখণ্ডী-কৰ্ণৰ যুদ্ধ আৰু শিখণ্ডীৰ পৰাজয়, ধৃষ্টদ্যুম্ন, দংশাসনৰ যুদ্ধ, বৃষসেন নকুলৰ যুদ্ধ, সহদেৱৰ হাতত উল্লঙ্ঘন পৰাজয়, শকুনি সাত্যকি যুদ্ধ ও শকুনিৰ পলায়ন, ভীমৰ হাতত অজ্ঞানৰ পৰাজয় ভীমৰ হস্তীৰ বধ, কৰ্ণৰ হাতৰ পৰা যুদ্ধাৰম্ভক বক্ষাৰ্থে পাণ্ডৱ সৈন্যৰ চেষ্টা,

কৰ্ণৰ হাতত যুধিষ্ঠিৰৰ পৰাজয় আৰু কৰ্ণৰ হাতত বন্দী, শৈল্যৰ বাক্যত যুধিষ্ঠিৰক এৰি দিয়ে। নকুল-সহদেৱৰো পৰিত্যাগ ভীমৰ প্ৰতি ধাৰমান হয়, বিভিন্ন বীৰৰ মাজত হোৱা যুদ্ধৰ বিৱৰণ, অৰ্জুনৰ নিজ সৈন্য পৰিদৰ্শন, ভীমৰ নিৰ্দেশক্ৰমে অৰ্জুনৰ যুধিষ্ঠিৰক দৰ্শন, যুধিষ্ঠিৰৰ প্ৰশ্ন আৰু কৰ্ণৰ হাতত ধৃত অৱস্থাৰ বৰ্ণনা, কৰ্ণৰ পৰাক্ৰম আৰু কাৰ্য্যৰ বৰ্ণনা কৰি অৰ্জুনক কৰ্ণবধ কৰিছেনে নাই এই বিষয়ে যুধিষ্ঠিৰৰ প্ৰশ্ন, অৰ্জুনৰ উত্তৰ, অৰ্জুনক যুধিষ্ঠিৰৰ তিবন্ধকাৰ, অৰ্জুনৰ ক্ৰোধ, কৃষ্ণৰ মধ্যস্থতা আৰু তিবন্ধকাৰ আৰু উপদেশ আৰু বলাক ব্যাধৰ কাহিনী; অৰ্জুনৰ আত্মশ্লাঘা আৰু যুধিষ্ঠিৰৰ অনুতাপ আৰু অৰ্জুনক আশীৰ্বাদসহ বিদায়, ভীমৰ হস্তী সৈন্য বধ, কৃষ্ণৰ দ্বাৰা অৰ্জুনৰ প্ৰশংসা আৰু উৎসাহবাণী, অৰ্জুনৰ কৰ্ণ বধৰ দৃঢ় প্ৰতিজ্ঞা আত্মগোবৰ, সঞ্জয়ৰ যুদ্ধ বৰ্ণনা বিভিন্ন বীৰৰ যুদ্ধ, কৃপাচাৰ্য্য-শিখণ্ডী, সাত্যকি-দ্রুপেধন, শ্ৰুতশ্ৰৱা অশ্বথামা উত্তমোগা-সুৰ্ষেন, শকুনি-সহদেৱ, শতানীক-বৃষসেন, নকুল-কৃতবৰ্মা আৰু ধৃষ্টদ্যুম্ন কৰ্ণৰ যুদ্ধ, দৃশ্যাসন ভীমৰ যুদ্ধ; সুৰ্ষেনৰ যুদ্ধত মৃত্যু; কৰ্ণৰ দ্বাৰা উত্তমোগাৰ বধৰ সাৰথি নিধন, কৰ্ণক আক্ৰমণ, কৃপাচাৰ্য্যৰ বাধা; ভীমৰ অস্ত্ৰ সংখ্যা গণনা; সাৰথি বিলাকৰ লগত বৰণ আলোচনা আৰু পাণ্ডৱ পক্ষৰ জয় দৰ্শন অৰ্জুনক কোঁৱৰ বাহিনীৰ আক্ৰমণ আৰু ক্ষয়প্ৰাপ্তি, ভীমৰ পৰাক্ৰম আৰু দহহেজাব হাতী আৰু দুই লক্ষ কোঁৱৰ পদাতি ধ্বংস, শকুনিৰ লগত যুদ্ধ, শকুনিৰ পৰাজয় ও পলায়ন, পাণ্ডৱবীৰ সকলৰ কৰ্ণক প্ৰতিৰোধ, কৰ্ণৰ একাকী পাণ্ডৱ সৈন্য ধ্বংস, কৰ্ণৰ প্ৰতি অৰ্জুনৰ নিৰ্দেশক্ৰমে কৃষ্ণৰ বথ চালনা, কৰ্ণৰ প্ৰতি শৈল্যৰ উক্তি আৰু অৰ্জুনক যুদ্ধত প্ৰবৃত্ত কৰাই কুব্জ সৈন্যক বক্ষা কৰিবলৈ অনুৰোধ, কৰ্ণক দ্বাৰা অৰ্জুনৰ বীৰত্ব প্ৰশংসা আৰু কুব্জ সৈন্যক নিৰ্দেশ, কৰ্ণজুৰি তয়াময়া যুদ্ধ, অশ্বথামা, কৃপাচাৰ্য্য, দ্রুপেধন কৃতবৰ্মা আদিক পৰাভৱ কৰি অৰ্জুনৰ বৰ্ণাভিমুখে গমন, সাত্যকি, শিখণ্ডী, নকুল আদিৰ বাধাদান। অৰ্জুনৰ কুব্জসৈন্য আৰু হস্তীবধ, অৰ্জুনৰ দ্বাৰা বাণতাড়িত কোঁৱৰ বীৰ সকলৰ ভীমক এৰি পলায়ন, অৰ্জুন, ভীমক যুধিষ্ঠিৰৰ সন্তুষ্টি-সংবাদ দি পুনৰ যুদ্ধত আত্মনিয়োগ, অৰ্জুনৰ দহজন কোঁৱৰবীৰক বধ, নৈশ্বজন সংশপ্তক বীৰবধ, শ্লেছ সৈন্যৰ ভেৰণ হাতীৰ দ্বাৰা অৰ্জুন আক্ৰমণ, অৰ্জুনৰ হাতত নিহত অৰ্জুনৰ অশ্বাবোহী সৈন্য বধ, ভীমৰ অৰ্জুনক সহায়, আৰু কুব্জসৈন্য বধ, ভীমৰ হস্তীবধ, কুব্জসৈন্যৰ নিবৃৎসাহ আৰু কৰ্ণৰ আশ্ৰয়লাভ, কৰ্ণৰ যুদ্ধ আৰু পাণ্ডৱ বীৰৰ পৰাজয়, কিশোক বধ, সাত্যকি, শিখণ্ডীৰ পৰাভৱ, ধৃষ্টদ্যুম্ন পুত্ৰৰ বধ, অৰ্জুনৰ শত্ৰুসংহাৰ, ভীমজুৰি কৰ্ণাভিমুখে গমন, পাণ্ডৱৰ পঞ্চবীৰে (উত্তমোজা, জনমেজয়, যুধামন্যু, শিখণ্ডী, ধৃষ্টদ্যুম্ন) কৰ্ণ আক্ৰমণ আৰু পৰাভৱ, সাত্যকিৰ যুদ্ধ আৰু পৰাক্ৰম, ভীম দৃশ্যাসন যুদ্ধ, দৃশ্যাসনৰ পতন আৰু ভীমৰ বস্ত্ৰপান, ভীৰ্তিগ্ৰস্ত সৈন্যৰ চাৰিদেশে পলায়ন, ভীমৰ উক্তি যুধামন্যুৰ দ্বাৰা চিহ্নসেন বধ, ভীমৰ দ্বাৰা দহজন ধৃতবাস্ত্ৰ

পুত্ৰ বধ, নকুল-বৃষসেন যুদ্ধ, বৃষসেনৰ পৰাক্ৰম, নকুলৰ পৰাভৱ, পাণ্ডৱ পক্ষীয় এঘাৰ জনবীৰৰ (দ্ৰুপদ পুত্ৰ ৫, দ্ৰোণদীৰ পুত্ৰ ৫ আৰু সাত্যকি) একেলগে আক্ৰমণ, আৰু কোঁৱৰ পক্ষীয় আঠজন বীৰৰ প্ৰতিবোধ (কৃপাচাৰ্য্য, কৃতবৰ্মা, অশ্বখামা, দুর্যোধন, উল্লুক, বৃক্, ক্ৰাথ, দেবাব্থ) কুলন্দ দেশীয় হস্তীসুত্ৰৰ আক্ৰমণ, বিখৰ্মি পুত্ৰ কৃপাচাৰ্য্যৰ হাতত নিহত, অশ্বখামাৰ হস্তীবধ, কুলিন্দ ৰাজপুত্ৰ আৰু ক্ৰাথ দেশাধিপতিৰ মৃত্যু হস্তীৰ দ্বাৰা বৃক্, মগধৰাজ পুত্ৰ অঙ্গদৱদ, কৰ্ণপুত্ৰ বৃষসেনৰ শতানীকসহ বিভিন্ন বীৰক আক্ৰমণ, অজুৰ্নৰ দ্বাৰা বৃষসেন বধ, কৰ্ণৰ অজুৰ্নক আক্ৰমণ, কৃষ্ণৰ অজুৰ্নক উৎসাহবাণী, দুই দলৰ বনহুংকাৰ, বাদ্য ধ্বনি, দুই বথীৰ শক্তি আৰু গুণ বৰ্ণনা, বিভিন্ন দৰ্শকৰ পক্ষপাতিতা আৰু তেওঁলোকৰ বৰ্ণনা, ব্ৰহ্মাৰ অজুৰ্নৰ সপক্ষে অভিমত আৰু শিববো তথৈবঃ কৃষ্ণজুৰ্নৰ কথোপকথন আৰু অজুৰ্নৰ যুদ্ধজয়ৰ সম্পৰ্কে দৃঢ় অভিমত, কৰ্ণজুৰ্নৰ পৰস্পৰৰ বাণ বিনষ্টপূৰ্বক যুদ্ধ, দুই পক্ষৰ অসংখ্য সৈন্য বধ, অশ্বখামাৰ সন্ধিপ্ৰস্তাব, আৰু দুর্যোধনৰ যুক্তিসহ অগ্ৰাহ্য, কৰ্ণ-অজুৰ্নৰ যুদ্ধ বৰ্ণনা, কৰ্ণৰ পৰাক্ৰম, ভীমে অজুৰ্নক কৰ্ণৰ দুৰ্নীতি আৰু তেওঁ কৰা অপকাৰ সমূহ সোঁৱৰাই দিয়ে, আৰু কৰ্ণক বধ কৰিবলৈ উদগাই দিয়ে, অজুৰ্নৰ ব্ৰহ্মাস্ত্ৰ প্ৰয়োগ আৰু কুব্ৰ সৈন্য ধ্বংস, কৰ্ণৰ প্ৰতি আক্ৰমণ অজুৰ্নৰ সভাপতি নামে ৰাজপুত্ৰ বধ, যুদ্ধ দৰ্শনাৰ্থে যুঁধিষ্ঠিৰৰ আগমন, পাণ্ডৱ পক্ষীয় সোমক বিলাকৰ কৰ্ণ আক্ৰমণ আৰু কৰ্ণৰ দ্বাৰা প্ৰতিহত ও বধ, অজুৰ্নৰ শৰজাল, কৰ্ণক পীড়ন, কৰ্ণৰ প্ৰত্যুত্তৰ, তক্ষক পুত্ৰ অশ্বসেনৰ বাণবৃপে অজুৰ্নক আক্ৰমণ, কৃষ্ণই বথখন দবাই দিয়ে আৰু নিহত, অজুৰ্নৰ দ্বাৰা কৰ্ণৰ পৃষ্ঠবক্ষক, চক্ৰবক্ষক আদি বীৰসমূহ বধ, কোঁৱৰৰ পলায়ন, অজুৰ্নৰ দ্বাৰা কৰ্ণৰ কিৰীটি আৰু বৰ্মছেদন, অজুৰ্নৰ পৰাক্ৰম আৰু কৰ্ণক বিভিন্ন বাণ দ্বাৰা পীড়ন আৰু বক্ষস্থল বিচ্ছিন্ন কৰ্ণৰ দুৰ্বলতা লক্ষ্য কৰি কৃষ্ণৰ কৰ্ণক বধ কৰিবলৈ উদগনি, কৰ্ণৰ বথচক্ৰ পৃথিবীৰ দ্বাৰা গ্ৰাস, কৰ্ণৰ সময়োচিত শব নিক্ষেপ কৰিবলৈ পাহৰিণ, কৰ্ণৰ ধৰ্ম সম্পৰ্কে সন্দেহ “ধৰ্মই সদায় ৰক্ষা নকৰে” এইভাৱ উদয়, কৰ্ণৰ দ্বাৰা অজুৰ্নৰ ধনুৰ্গুণ বাৰম্বাৰ ছেদন, অজুৰ্নৰ শীঘ্ৰে গুণ আৰোপণ, কৰ্ণৰ বথচক্ৰ উত্থাৰ কৰিবলৈ অজুৰ্নক সময় ভিক্ষা আৰু নীতি শাস্ত্ৰৰ দোঁহাই, কৃষ্ণই কোঁৱৰে কৰা অন্যায়েৰ কথা সোঁৱৰাই সেই সময়ত নীতি ক’ত আছিল অজুৰ্নক প্ৰশ্ন কৰি যুদ্ধ নেৰিবলৈ উপদেশ দিয়ে, পুনৰ যুদ্ধ, কৰ্ণৰ মহাস্ত্ৰ প্ৰয়োগ আৰু অজুৰ্নৰ মোহ মূছাপ্ৰায় অন্ধতা, সেই অৱসৰত বথচক্ৰ উত্থাৰৰ চেষ্টা অজুৰ্নৰ দ্বাৰা কৰ্ণৰ ধ্বজ ছেদন অজুৰ্নৰ “আজলিক” বাণ গ্ৰহণ আৰু নিক্ষেপ কৰ্ণৰ পতন আৰু মৃত্যু, পাণ্ডৱ পক্ষৰ আনন্দ আৰু কোঁৱৰৰ হতাশা, আৰু পলায়ন, শৈল্যৰ উপদেশ আৰু ৰণৰ বিৱৰণ কৰ্ণৰ প্ৰশংসা, দুর্যোধনৰ শোক আৰু কোঁৱৰ পক্ষক উপদেশ আৰু যুদ্ধগমন, ভীম আৰু ধৃষ্টদ্যুম্নৰ কোঁৱৰ নাস, ভীমৰ ধ্বংসলীলা, বিভিন্ন বীৰৰ যুদ্ধ আৰু কোঁৱৰৰ ক্ষয় অজুৰ্ন-কৃষ্ণৰ বিজয়সূচক শব্দধ্বনি, পাণ্ডৱ পক্ষক কৃষ্ণৰ নিবেদন,

যদুধিষ্ঠিৰক দেখা কৰিবলৈ কৃষ্ণাজুৱনৰ গমন, কৰ্ণৰ মৃত্যুসংবাদ প্ৰদান, কৰ্ণক চাবলৈ যদুধিষ্ঠিৰৰ বণভূমিলৈ গমন, যদুধিষ্ঠিৰক কৃষ্ণাজুৱনক প্ৰশংসা, ৰজাসকলৰ অভিনন্দন, ধৃতৰাষ্ট্ৰ গান্ধাৰীৰ শোক, কৰ্ণপৰ্ব পাঠৰ ফলশ্ৰুতি কথন ।

শৈল পৰ্ব ৪

দুৰ্যোধনৰ দ্বৈপায়ন হৃদত প্ৰবেশ । অশ্বখামা, কৃপাচাৰ্য, কৃতবৰ্মাৰ দ্বৈপায়ন হৃদলৈ গমন, আৰু দুৰ্যোধনক আশ্বাসদান, ব্যাধগণৰ হৃদ গমন, আৰু দুৰ্যোধনৰ জল স্তম্ভন পূৰ্বক অৱস্থিতি দৰ্শন, ভীমক সংবাদ প্ৰদান, যদুধিষ্ঠিৰৰ সৈন্যে হৃদ গমন, তিনি কোঁৱৰ বীৰৰ প্ৰস্থান, আৰু এক বটবৃক্ষৰ তলত বিশ্রাম, যদুধিষ্ঠিৰক বহুতো উদাহৰণ দাঙি ধৰি কটকৌশল অবলম্বন কৰি দুৰ্যোধনক পানীৰ পৰা উলিয়াই আনিবলৈ উপদেশ, যদুধিষ্ঠিৰৰ দুৰ্যোধনক ওলাই আহিবলৈ আহ্বান, দুৰ্যোধনৰ উত্তৰ আৰু পানীৰ মাজৰ পৰা গাত্ৰোত্থান, বীৰসকল আৰু সৈন্য নিহত হোৱাত বনলৈ যোৱাৰ ইচ্ছা প্ৰকাশ, যদুধিষ্ঠিৰৰ তিবস্কাৰ আৰু যুদ্ধ কৰিবলৈ আহ্বান, দুৰ্যোধনৰ এজন এজনকৈ যুদ্ধ কৰিবলৈ প্ৰত্যাহ্বান গ্ৰহণ আৰু ভীমক গদা যুদ্ধলৈ আহ্বান যদুধিষ্ঠিৰৰ অভিমন্যু বধৰ দৃষ্টান্ত দাঙি ধৰি দুৰ্যোধনৰ এজন এজনকৈ যুদ্ধ কৰাৰ ইচ্ছা খণ্ডন, তথাপি দুৰ্যোধনৰ ইচ্ছাপূৰণ, কৃষ্ণৰ যদুধিষ্ঠিৰক ভৎসনা, কাৰণ গদাযুদ্ধত ভীমৰ বাহিৰে দুৰ্যোধনৰ সমকক্ষ কোনো নাই । দুৰ্যোধন ভীমতকৈ গদাযুদ্ধত নিপুণ, ভীমৰ আশ্বস্ত বাক্য আৰু দুৰ্যোধনক উৰ্দ্ধভঙ্গ কৰিবলৈ দৃঢ়মত প্ৰকাশ, ভীমৰ দুৰ্যোধনক কটুক্তি, দুৰ্যোধনৰ উত্তৰ, বলৰামৰ আগমন সসম্মানে যুদ্ধ দৰ্শনাৰ্থে উপবেশন, বলৰামৰ তীৰ্থ যাত্ৰাৰ বিবৰণ, দান ব্ৰাহ্মভোজনাদি ক্ৰিয়া, সবস্বতী নদীৰ উপকূলস্থ তীৰ্থৰ বিবৰণ, দক্ষকন্যা, বোহিনীচন্দ্ৰৰ কাহিনী, প্ৰভাস তীৰ্থৰ কথা, উদপান তীৰ্থৰ বিবৰণ, গ্ৰিত মূনিৰ কথা গন্ধৰ্ব তীৰ্থ ; গৰ্গস্ৰোত তীৰ্থ আদি বিভিন্ন তীৰ্থৰ বিবৰণ, সপ্ত সাৰস্বত তীৰ্থৰ কথা । সবস্বতী নদীৰ বিভিন্ন নাম, পদ্মকৰ তীৰ্থ, সপ্তসাৰস্বত তীৰ্থ, মৎকলক স্বৰ্গৰ নৃত্য আৰু বৃহস্পতি, কপাল মোচন তীৰ্থ, দেৱানি, ; বিশ্বমিত্ৰাদিৰ ব্ৰাহ্মণত্ব লাভৰ বিবৰণ, সবস্বতীত স্নান কৰাৰ ফল, আৰ্ণৱেন মূনিৰ কথা, বশিষ্ঠ-বিশ্বামিত্ৰৰ বিবোধ, বিশ্বামিত্ৰৰ ব্ৰাহ্মণত্ব লাভ, বকমূনিৰ আশ্ৰম, বকমূনিৰ দ্বাৰা ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ ৰাজ্য ধ্বংসৰ যজ্ঞ, ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ বকমূনিৰ সন্তুষ্টি বিধান আৰু যযাতি ৰজাৰ কথা আৰু দান, পুনৰ সবস্বতী, বশিষ্ঠ-বিশ্বামিত্ৰৰ কথা সবস্বতীৰ প্ৰতি বিশ্বামিত্ৰ শাপ, মূনি সকলৰ দ্বাৰা মুক্তি, যদুধিষ্ঠিৰৰ পৰাক্ৰম দেখি পাণ্ডৱ সকলৰ মাজত সিংহনাদ, আনন্দ, কোলাহল আৰু কিলিকিল শব্দ হবলৈ ধৰে । তাৰ পাছত দাৰুণ পৰাক্ৰমশালী কৰ্ণই অচিৰাৎ চেতন লাভ কৰি যদুধিষ্ঠিৰক বধ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিলে । অজ্ঞেয় স্বভাৱ কৰ্ণই 'বিজয়' নামৰ স্বৰ্ণখচিত বিশাল ধনু আকৰ্ষণ কৰি যদুধিষ্ঠিৰৰ চোকা চোকা বাণ নিক্ষেপ কৰিবলৈ ধৰে । তাৰ

পাছত তেওঁ দ্দুটা ক্ষুদ্ৰ প্ৰবানৰ দ্বাৰা যুদ্ধাৰম্ভৰ চক্ৰবৰ্ত্তক পাণ্ডালদেশীয় চন্দ্ৰদেৱ আৰু দণ্ডধাৰক বধ কৰে। তেতিয়া যুদ্ধাৰম্ভৰ দ্দুই কাষত প্ৰধান বীৰ দুজন নিপতিত হোৱাত চন্দ্ৰৰ দ্দুই পাৰ্শ্বৰ দ্দুটা পূৰ্ণবসু নক্ষত্ৰৰ দৰে প্ৰকাশ পাবলৈ ধৰে। যুদ্ধাৰম্ভৰে পূৰ্ণৰ ত্ৰিশটা বাণ দ্বাৰা কৰ্ণক বিন্ধ কৰিলে। আৰু তিনটা তিনটা শৰে সন্বেষণ আৰু সত্যসেনক তাড়ন কৰিলে। তাৰ পাছত নৈশ্বেটা শৰে শল্যক তেওঁৰটো বাণেৰে কৰ্ণক বক্ষক কেইজনক বিন্ধ কৰিলে। তাৰ পাছত কৰ্ণই ধনু সঞ্চালন পূৰ্বক এটা ভল্ল দ্বাৰা যুদ্ধাৰম্ভৰ ধেনুখন কাটি মাটিত বাণে তেওঁক বিন্ধ কৰি সিংহনাদ কৰে। তদনন্তৰ পাণ্ডব পক্ষৰ প্ৰধান বীৰ সকলে খঙত কৰ্ণক ফালে ধাবিত হ'ল। যুদ্ধাৰম্ভৰ বক্ষা কৰিবৰ মানসে কৰ্ণক পীড়ন কৰিলে।

সাত্যকি, চৈকিতান, যুৱক্ৰুৎসু, পাস্ত্য, ধৃষ্টদ্যুমন, শিখণ্ডী, দ্ৰোণদীৰ পুত্ৰসকল প্ৰভুৱকগণ, নকুল, সহদেৱ, ভীমসেন, শিশুপাল পুত্ৰ, কাৰ্য্যমৎস দেশীয় সৈন্য, কেকয়, কাশী কোশল দেশীয় সৈন্য এই সকল সৈন্যই দ্ৰুতগতিত বসুন্তৰক তাড়ন কৰিবলৈ ধৰে আৰু পাণ্ডালদেশীয় জনমেজয় বাণদ্বাৰা কৰ্ণক বিন্ধ কৰিবলৈ ধৰে। ক্ৰমে অন্যান্য বীৰসকলেও বৰাহকৰ্ণ নাৰাচ, নালীক, তীক্ষ্ণবাণ, বৎস দন্ত, বিপাঠ, ক্ষুদ্ৰপ্ৰ, চট্ৰকামুখ আৰু অন্যান্য ভীষণ অস্ত্ৰৰ দ্বাৰা বধ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰি হস্তী, অশ্ব বথাবোহী সকলৰ লগত মিলি কৰ্ণক পৰিবেষ্টন কৰি সকলো দিশৰ পৰা কৰ্ণৰ প্ৰতি ধাবিত হ'ল। পাণ্ডব পক্ষৰ প্ৰধান বীৰ সকলে সকলো দিশৰ পৰা আক্ৰমণ কৰাত কৰ্ণই ব্ৰহ্মাস্ত্ৰ উলিয়াই বাণেৰে সমস্ত দিশ পৰিপূৰ্ণ কৰিলে। তাৰ পাছত কৰ্ণই অগ্নিৰ দৰে পাণ্ডব সৈন্য দগ্ধ কৰি বগম্বলত বিচৰণ কৰিবলৈ ধৰে। সেই সময়ত সেই বাণ সমূহ আছিল ভীষণ অগ্নিশিখা তুল্য আৰু শক্তি আছিল উষ্ণতা সদৃশ।

ক্ৰমে মহাধনুৰ্দ্ধৰ আৰু মহামনা কৰ্ণই মহাস্ত্ৰ সমূহৰ দ্বাৰা সহাস্যমুখে যুদ্ধাৰম্ভৰ ধনু ছেদন কৰে। তাৰ পাছত নৈশ্বেটা চোকা বাণ নিক্ষেপ কৰি যুদ্ধাৰম্ভৰ কবচ বিদীৰ্ণ কৰে। তেতিয়া বিদ্যুৎ সমন্বিত, সূৰ্য্য কিৰণযুক্ত মেঘ যেনেকৈ বায়ুতাড়িত হৈ পতিত হৈ শোভা পায় সেইদৰে স্বৰ্ণখচিত আৰু বহুবীৰ্য্য সেই কবচটো মাটিত পৰিশোভা পাবলৈ ধৰিলে। বাতি হলে বিচিত্ৰ নক্ষত্ৰ শোভিত মেঘ শূন্য আকাশত যেনেকৈ শোভা পায় তেনেকৈ যুদ্ধাৰম্ভৰ দেহচ্যুত কবচটো শোভা পাবলৈ ধৰে। কৰ্ণৰ বাণাঘাতত কবচ ছিন্ন আৰু বস্ত্ৰাঙ্ক হোৱাত যুদ্ধাৰম্ভৰ খং উঠি কৰ্ণৰ প্ৰতি এডাল লৌহময় শক্তি নিক্ষেপ কৰে। সেই শক্তি যেন আকাশত জ্বলিবলৈ ধৰে। তেতিয়া মহাধনুৰ্দ্ধৰ কৰ্ণই সাতটা বাণৰ দ্বাৰা সেই অস্ত্ৰ ছেদন কৰে। কৰ্ণৰ বাণত ছেদন হৈ ভূতলত পতিত হ'ল। তাৰ পাছত যুদ্ধাৰম্ভৰে চাৰিটা তোমৰ দ্বাৰা কৰ্ণৰ কপাল (ললাট) বাহু যুগল আৰু বক্ষস্থল ভেদ কৰি আনন্দত সিংহনাদ কৰে সেই সময়ত কৰ্ণৰ আঘাত স্থানৰ পৰা তেজ বৰলৈ ধৰে, তেতিয়াই তেওঁ খাঙাল সাপৰ দৰে দীৰ্ঘশ্বাস লবলৈ ধৰি এটা ভল্লৰ দ্বাৰা যুদ্ধাৰম্ভৰ বথৰ ধনু কাটিলে তিনটা ভল্লৰ দ্বাৰা যুদ্ধাৰম্ভক তাড়ন কৰিলে, তেওঁৰ তুণীৰ দ্দুটা কাটিলে আৰু বথখন

টুকুৰা টুকুৰ কৰি কাটিলে। কৃষ্ণ কেশৱ পাণ্ডৱ কৰ্ণ যি অশ্ব কেইটাই যুদ্ধাৰ্থতৰ ৰথখানি টানি ছিল সেই ঘোঁৰা কেইটাক অন্য ৰথত সংযুক্ত কৰি যুদ্ধাৰ্থতৰ ৰণক্ষেত্ৰৰ পৰা পলায়ন কৰে। তেওঁৰ পৃষ্ঠৰক্ষক কেইজনকো কৰ্ণই আগতে বধ কৰিছিল। সেই কাৰণে কৰ্ণৰ সন্মুখত থাকিবলৈ অসমৰ্থ হৈ দূৰ্গত চিহ্নে ৰণভূমিৰ পৰা পলায়ন কৰে।

মহাৰাজ, সেই সময়ত কৰ্ণই বেগেৰে গৈ যুদ্ধাৰ্থতৰ কাম্ভূত ধৰি তেওঁক নিন্দা কৰি হাঁহি হাঁহি কবলৈ ধৰিলে।

“বীৰ বংশত জন্মগ্ৰহণ কৰি ক্ষত্ৰ ধৰ্ম্মত থাকি পাছত মহাযুদ্ধত ভীত হৈ প্ৰাণ বক্ষাৰ নিমিত্তে কেনেকৈ ৰণস্থল ত্যাগ কৰে? যুদ্ধাৰ্থতৰ, মোৰ এই ধাৰণা ৰূপে আপুনি ক্ষত্ৰ ধৰ্ম্মত নিপুণ নহয়, সদায় বেদপাঠ আৰু যজ্ঞ কাৰ্য্যত নিৰত থাকে কাৰণে ব্ৰাহ্মণ ধৰ্ম্ম পালনত পাৰ্গত। অতএৱ হে কুন্তী নন্দন আপুনি যুদ্ধ নকৰিব। যদি যুদ্ধলৈ যায় তেন্তে বীৰ সকলৰ কাষলৈ নাযাব, বীৰ সকলক অপ্ৰিয় বাক্য নক’ব আৰু মহাযুদ্ধলৈ নাযাব। তাৰ পাছত মহাবল কৰ্ণই এইৰূপে যুদ্ধাৰ্থতৰ বিদায় দি ইন্দুই যেনেকৈ অসুৰসেনা বধ কৰিছিল সেইদৰে পাণ্ডাল সৈন্য সংহাৰ কৰিবলৈ ধৰে।

তদন্তৰ যুদ্ধাৰ্থতৰ লজ্জিত হৈ ৰণস্থল পৰিত্যাগ কৰে। তেওঁক ৰণস্থল এৰা দেখি পাণ্ডৱ, পাণ্ডাল, চৌদ সৈন্য, মহাৰথ সাত্যকি, দ্ৰোপদীৰ বীৰপুত্ৰ কেইজন, নকুল আৰু সহদেৱ এওঁলোকেও যুদ্ধাৰ্থতৰক অনুসৰণ কৰে।

তাৰ পাছত যুদ্ধাৰ্থতৰ সৈন্য যুদ্ধ পৰাস্থত দেখি কোঁৱৰ সকলৰ সৈতে কৰ্ণই পাণ্ডৱ-পাণ্ডালক অনুসৰণ কৰে। এই সময়ত ভেৰি, শঙখ, মৃদাংগ ধনি আৰু ধনুৰ্ভাঙাৰ সহিত ধৃতৰাষ্ট্ৰ পুত্ৰ সকলে সিংহনাদ কৰিবলৈ ধৰে। মহাৰাজ, যুদ্ধাৰ্থতৰে বেগেৰে শ্ৰুত কীৰ্ত্তিৰ ৰথত উঠি কৰ্ণৰ বিৰুদ্ধে লক্ষ্য কৰিবলৈ ধৰে। মহাৰাজ যুদ্ধাৰ্থতৰে সৈন্য সকলক পীড়িত দেখি খঙত নিজ সৈন্য বিলাকক উদ্দেশ্য কৰি কলে “তোমালোক নিষ্ক্ৰিয় হৈ আছা কিয়? শত্ৰুক বধ কৰা।” যুদ্ধাৰ্থতৰৰ আদেশ অনুসাৰে ভীমসেনকে আদি কৰি পাণ্ডৱ পক্ষৰ বীৰ সকল আপোনাৰ পুত্ৰ সকলৰ প্ৰতি ধাৰিত হল। তেতিয়া নানাদিশৰ পৰা বথাৰোহী, অম্বাৰোহী, গজাৰোহী, আৰু পদাতিক বিলাকৰ আয়াসাত আৰু অস্ত্ৰসমূহৰ পৰা তুমুল শব্দ হবলৈ ধৰে।

“উঠা প্ৰহাৰ কৰা আগবাঢ়া, আৰু শত্ৰুপক্ষৰ ওপৰত উদ্‌ৰিখাই পৰা”, এইদৰে চিঞৰি যোম্মা সকলে পৰস্পৰক আঘাত কৰিবলৈ ধৰিলে। সেই সময়ত অস্ত্ৰেৰে আবৃত আৰু পৰস্পৰ আঘাতকাৰী নবশ্ৰেষ্ঠ সকলৰ বাগ বৃদ্ধিত আকাশ যেন মেঘাবৃত হৈ পৰিল। যুদ্ধত পতাকা, ধ্বজ, ছত্ৰ, অশ্ব, ৰথ, সাৰথী আৰু অস্ত্ৰবোৰ বিনষ্ট আৰু শৰীৰৰ অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গ ছিন্ন হোৱাত বজা সকল ক্ষত-বিক্ষত দেখে নিপাতিত হবলৈ ধৰে। ক্ৰম নিম্ন দশত পৰ্বত শৃঙ্গৰ দৰে আৰু বজা বিদাৰিত

পৰ্বতৰ ওদৰে বিশাল হস্তীবোৰ আৰোহীৰ সহিত নিহত হৈ ভূমিস্থ হবলৈ ধৰে । বক্ষী বীৰসকল নিহত হোৱাত সহস্ৰ সহস্ৰ পদাতিক নিপতিত হবলৈ ধৰে । তেতিয়া তেওঁলোকৰ বৰ্মা, অলংকাৰ আৰু ভূষণবোৰ ছিন্ন-ভিন্ন আৰু বিক্ষিপ্ত হৈ পৰিবলৈ ধৰে । যুদ্ধমত্ত বীৰ সকলৰ মূৰ্দ্ধেৰে সমস্ত বগভূমি আবৃত হৈ পৰিল । সেই মূৰ্দ্ধবোৰৰ চকু বিশাল আয়তাকাৰ আৰু আমবৰণীয়া আৰু মূৰ্দ্ধমণ্ডল পশ্ম আৰু চন্দ্রতুল্য আছিল সেই সময়ত তাত থকা লোক সকলে ভূতল আৰু আকাশ দ্বয়ো ঠাইতে শব্দ শুনিবলৈ পালে । ভূতলে কোলাহল আকাশত বিমানৰ শব্দ আৰু অস্বাসকলৰ গীত বাদ্যৰ শব্দ শুনিবলৈ পোৱা গৈছিল ।

বীৰ সকলে শত-সহস্ৰ বীৰক অভিমুখ ভাবে বধ কৰাত অস্বাস সকলে তেওঁলোকক বিমানত তুলি স্বৰ্গৰ ফালে গমন কৰিবলৈ ধৰিলে । সেই গবুৰুতৰ আশ্চৰ্য ঘটনা প্ৰত্যক্ষ ভাৱে দেখি বীৰ সকলে হৃষ্ট চিত্তে স্বৰ্গ লাভ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰি সত্ত্বৰ পৰস্পৰক বধ কৰিবলৈ ধৰিলে । ক্ৰমে বগস্থলত বথীয়ে বথীক, অশ্বাৰোহীয়ে অশ্বাৰোহীক, পদাতিকে পদাতিকক, হস্তীয়ে হস্তীক, অশ্বই অশ্বক, পৰস্পৰক বিচিত্ৰ যুদ্ধ আৰম্ভ কৰে । এইদৰে যুদ্ধ চলিবলৈ ধৰাত হস্তী, অশ্ব, আৰু মানুহৰ ক্ষয় হবলৈ ধৰে আৰু সৈন্যৰ দ্বাৰা উত্তোলিত ধূলি জালে বগস্থল ব্যাপ্ত হ'ল । তেতিয়া স্বপক্ষে স্বপক্ষক, পৰপক্ষে পৰপক্ষক বধ কৰিবলৈ ধৰে । কেশাকেশি, দণ্ডাদাঁড় নখা-নাখি, মূৰ্দ্ধি যুদ্ধ আৰু বাহুযুদ্ধ হবলৈ ধৰে আৰু ফলত দেহ, প্ৰাণ পাপ নষ্ট হবলৈ ধৰিলে । এইদৰে যুদ্ধ হবলৈ ধৰাত হস্তী অশ্ব আৰু মানুহৰ বিনষ্ট পাবলৈ ধৰিলে । তেতিয়া তেওঁলোকৰ দেহৰ পৰা এখন তেজৰ নদী বহলৈ ধৰিলে । সেই নদীয়ে নিপতিত বহু হস্তী, অশ্ব আৰু মানুহৰ দেহ বহন কৰি নিয়ে । অশ্ব, হস্তী বথেৰে পৰিপূৰ্ণ বগস্থলত পদাতিক অশ্বাৰোহী আৰু বথাৰোহী সকলৰ তেজ দোঙা বান্ধি আছিল । তাৰ লগত মাংস মিশ্ৰিত হৈ কদম আকাৰ ধাৰণ কৰিছিল । এই হেন মহাঘোড়া নদীয়ে ভীৰুজনৰ ভয় উৎপাদন কৰি হস্তী, ঘোঁৰা মানুহৰ দেহ বহন কৰিছিল । জয়ালিলাষী যোদ্ধা বিলাকৰ অনেক তাৰ পাৰলৈ যাবলৈ সমৰ্থ হৈছিল আৰু অনেকে অসমৰ্থ হৈছিল আৰু অনেক যোদ্ধা সেই নদীৰ তলিত নিমগ্ন আৰু উন্মগ্ন হৈ সন্তৰণ কৰিছিল ।

ভৰত শ্ৰেষ্ঠ ৰজা, বক্ত লিপ্ত দেহ আৰু বক্তা বৰ্ম অস্ত্ৰধাৰী যোদ্ধা সকলে সেই ৰক্ত নদীত স্নান আৰু পান কৰি অৱস হৈ পৰিল । হত আৰু হন্যমান হস্তী, অশ্ব, মানুহ, ৰথ, অস্ত্ৰ, অলংকাৰ ওচৰৰ আৰু দূৰত আকাশ, ভূমি আৰু দিশ এই সকলো-বোৰ ৰক্তবৰ্ণ দেখিবলৈ পালে । আৰু নানা দিশ প্ৰসাৰী অতিৰিক্ত তেজৰ গন্ধ স্পৰ্শ, বস, ৰূপ আৰু শব্দৰ প্ৰভাৱত প্ৰায়বিলাক সৈন্যৰ গবুৰুতৰ বিষাদ উপস্থিত হ'ল । তেতিয়া মহাবীৰ ভীমসেন আৰু সাত্যকি প্ৰভৃতি বীৰসকল বিষন্ন হোৱাৰ পক্ষলৈ পুনৰাই খেদি গ'ল । হে মহাৰাজ, সেই সময়ত পাণ্ডালৰ আক্ৰমণ অসহ্য বুলি ধাৰণ কৰি আপোনাৰ পুত্ৰ সকলৰ বিশাল সৈন্য পিছ হুৰুকিবলৈ ধৰে । ক্ৰমে

বনৰ মাজত সিংহপীড়িত হাতীবিলাকে যেনেকৈ পলাবলৈ ধৰে সেইদৰে আপোনাৰ সৈন্য সকলো দিশে পলায়ন কৰে। পাণ্ডবৰ আলোড়নত আপোনাৰ বথ-বথী, অশ্বাৰোহী ; গজাৰোহী সকলো পিনে বিক্ষিপ্ত হৈছিল। পদাতি আৰু অশ্বাৰোহী-বিলাক আকুল হৈ পৰিছিল। তেওঁলোকৰ চৰ্ম আৰু কৰচ বিধ্বস্ত আৰু অস্ত্ৰ ধনু হাতৰ পৰা খহি পৰিছিল।

সঞ্জয়ে কবলৈ ধৰে, “মহাৰাজ পাণ্ডৱ আগবাঢ়ি অহা দেখি, সকলো দিশে পলায়ন-মান আপোনাৰ সৈন্যবোৰক দুৰ্যোধনে বাৰণ কৰিলে, দুৰ্যোধনে সকলো ফালৰ পৰা সিহঁতক মতাস্ত্বেও সিহঁত উভাট নাইল। তাৰ পাছত বৃদ্ধৰ পক্ষ আৰু প্ৰপক্ষ-বন্তী যোদ্ধা সকল ; সুবল পুত্ৰ শকুনি আৰু সশস্ত্ৰ কোঁৱৰবিলাকে ভীমৰ প্ৰতি ধাবিত হ’ল। তেতিয়া দুৰ্যোধনৰ লগতে ধাৰ্মৰাষ্ট্ৰ সকল ভীমলৈ খেদি যোৱা দেখি কৰ্ণই শল্যক কলে, “ভীমৰ ফালে বথ চলোৱা”। কৰ্ণই এইদৰে কোৱাত মদ্ৰবাজ শল্যই যিফালে ভীম আছিল সেই ফালে হংসৰ দৰে শূদ্ৰ বৰ্ণ উত্তম যোঁৱা কেইটা চলাই দিয়ে। যুদ্ধলোভী শল্যই বথ চলাই দিয়াত, সেই যোঁৱা কেইটাই ভীমসেনৰ বথৰ কাষলৈ গৈ সৈন্যৰ মাজত মিলি গ’ল। কৰ্ণক অহা দেখি ভীমসেন ক্ৰুদ্ধ হৈ তেওঁক বধ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰে। পাছত সত্যকি আৰু পৃষতনন্দন ধৃষ্টদ্যুম্নক কলে “আপোনালোকে ধৰ্ম্মৰাজ যুধিষ্ঠিৰক ৰক্ষা কৰক। আজি তেওঁ কোনো প্ৰকাৰেহে মহা জীৱনসন্দেহৰ পৰা ৰক্ষা পাইছে, কাৰণ দুৰাশ্বা কৰ্ণই দুৰ্যোধনৰ সন্তুষ্টিৰ অৰ্থে আমাৰ সম্মুখতে বজা যুধিষ্ঠিৰৰ সমস্ত পৰিচ্ছেদ ছেদন কৰিছিল। অতএৱ পৃষত-নন্দন, মই আজি সেই দৃখৰ পাব পাম। মই আজি ভীষণ যুদ্ধত কৰ্ণক বধ কৰিম ; কিম্বা তেওঁ মোক বধ কৰিব। “এই কথা মই আপোনালোকৰ আগত সত্য কৰি কৈছো। মই আজি মহাৰাজক আপোনালোকৰ ওচৰত গচ্ছিত ৰাখিলো। সেই কাৰণে আপোনালোকে নিবুৰেগ চিত্তে তেওঁক ৰক্ষা কৰিবলৈ যত্নবান হওক।” এই কথা কৈ মহাবাহু ভীমসেন ভয়ানক সিংহনাদ কৰি সমস্ত দিশ নিনাদিত কৰি কৰ্ণৰ প্ৰতি ধাবিত হ’ল।

যুদ্ধামোদী ভীমসেন বেগেৰে অহা দেখি মদ্ৰবাজ শল্যই কৰ্ণক কবলৈ ধৰিলে ‘কৰ্ণ চোঁৱা, মহাবাহু ভীমসেনে কেনেকৈ আড়ম্বৰে আহিব লাগিছে। নিশ্চয় তেওঁ দীৰ্ঘকালীন সঞ্চিত ক্ৰোধ তোমাৰ ওপৰত জাৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিছে। কৰ্ণ, অভিমন্যু, ঘটোৎকচ নিহত হলেও, ইয়াৰ আগতে এনে ক্ৰোধ মই ভীমৰ দেখা নাই। এওঁ ক্ৰোধান্বিত হৈ প্ৰলয়ান্বিত তুল্য যি বৃদ্ধ ধাৰণ কৰিছে ; তাৰ পৰা ধাৰণা কৰা যায় যে সমগ্ৰ ত্ৰিভুবনক নিৰাৰণ কৰিবলৈ এওঁ সন্মত হব।”

সঞ্জয়ে কলে, ‘মহাৰাজ, শল্যই কৰ্ণক এইদৰে কোৱাৰ লগে লগে ক্ৰোধান্বিত ভীমসেন কৰ্ণৰ সম্মুখত উপস্থিত হ’ল। যুদ্ধামোদী ভীম এইদৰে উপস্থিত হোৱাত কৰ্ণই হাঁহি হাঁহি শল্যক কলে, “শক্তিশালী মদ্ৰবাজ, আপুনি ভীমসেনৰ যি কথা মোক কৈছিল, সেই কথা সত্য, এই বিষয়ে সন্দেহ নাই। ভীম শিক্ষাত বীৰ, দৈহিক

শক্তিত বীৰ, কোপন স্বভাৱ, দেহৰ প্ৰতি নিৰপেক্ষ, উৎসাহটো অধিক বলশালী। ভীমসেন যেতিয়া বিৰাট ৰজাৰ ৰাজধানীত প্ৰবেশ কৰে, তেতিয়া দ্ৰৌপদীৰ প্ৰিয় সাধন্যাৰ্থে গুপ্ত ভাৱে বল্লৰ নাম লৈ সভাতোক মহাবীৰ কীচকক বধ কৰিছিল। আজি তেওঁ যুদ্ধসজ্জাত সজ্জিত খঙত অধীৰ হৈ যুদ্ধলৈ আহিছে। কিন্তু সেই বদলি যম সদৃশ মোৰ লগত যুদ্ধ কৰিবলৈ সাহস কৰা কাৰণে মই আজি তেওঁৰ যুদ্ধাভিলাষ পূৰণ কৰিম”।

সৌপ্তিক পৰ্ব ৪—

সঞ্জয়ৰ আগত দুৰ্যোধনৰ আক্ষেপোক্তি দুৰ্যোধনৰ আত্মশ্লাঘা, সঞ্জয়ৰ প্ৰতি আদেশ, অশ্বখামা, কৃতবৰ্মা আৰু কৃপাচাৰ্য্যৰ দুৰ্যোধনৰ কাষলৈ আগমন, অশ্বখামাৰ কবুৰণ বাক্য, তেওঁলোকৰ প্ৰতি দুৰ্যোধনৰ উক্তি, পাণ্ডাল বধ কৰিবলৈ অশ্বখামাৰ প্ৰতিজ্ঞা, অশ্বখামাৰ সেনাপতিত্বত অভিষেক, তেওঁলোকৰ গমন আৰু বনৰ কাষত বাগ্ৰি যাপন, এক বটবৃক্ষৰ তলত কৃপাচাৰ্য্য আৰু কৃতবৰ্মাৰ নিদ্ৰা, অশ্বখামাৰ অনিদ্ৰা আৰু বাতি এটা ফেঁচাই শব্দ হৈ থকা কাউৰী বিলাকক বধ কৰি সিহঁতৰ শিশুবোৰ ভক্ষণ এই দৃশ্য দেখি অশ্বখামালো তদনুৰূপ পাণ্ডৱ বধ কৰিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা আৰু সঙ্গীদ্বয়ক উক্ত অভিমত প্ৰকাশ। কৃপাচাৰ্য্যৰ বিৰোধ, আৰু তেওঁলোকৰ মাজত উক্তি প্ৰত্যুক্তি, সুপ্ত পাণ্ডৱক বধ কৰাৰ পক্ষে অশ্বখামাৰ দৃঢ় মত। অশ্বখামাৰ সুপ্ত পাণ্ডৱ শিবিৰলৈ গমন। পাণ্ডৱ শিবিৰত ভীষণাকাৰ্হিত পুৰুষক দেখি অশ্বখামাৰ অস্ত্ৰ প্ৰয়োগ, পুৰুষ কৰ্তৃক অশ্বখামাৰ সকলো অস্ত্ৰ গ্ৰাস, অশ্বখামাৰ বিষ্ণুমূৰ্ত্তি দৰ্শন, অশ্বখামাৰ মহাদেৱ আৰাধনা আৰু স্বয়ংভূ যজ্ঞবেদীত আৰ্বিভাৱ আৰু প্ৰজ্বলিত অগ্নি দৰ্শন, মহাদেৱৰ ভূতসহ আৰ্বিভাৱ, মহাদেৱক উপাসনা আৰু উপহাৰ দান, কৃষ্ণৰ দ্বাৰা মহাদেৱৰ স্তুতি, কৃষ্ণ সন্তোষৰ অৰ্থে মহাদেৱৰ শিবিৰ বক্ষা অশ্বখামাৰ দেহত মহাদেৱৰ প্ৰবেশ আৰু খজা দান, তিনি বীৰৰ পাণ্ডৱ শিবিৰলৈ গমন, কৃপাচাৰ্য্য, কৃতবৰ্মাক দ্বাৰ দেশত ৰাখি অশ্বখামাৰ শিবিৰ প্ৰৱেশ; সুপ্ত ধৃষ্টদ্যুম্নক জাগৰণ আৰু অনুনয়-বিনয় উপেক্ষা কৰি ধৃষ্টদ্যুম্নক পশুৰ ন্যায় হত্যা উত্তমোজা আৰু সুধামন্যু বধ, পাণ্ডৱ সৈন্য সংহাৰ, দ্ৰৌপদীৰ পঞ্চপুত্ৰৰ যুদ্ধ আৰু মৃত্যু; শিখণ্ডী বধ, অশ্বখামা কৰ্তৃক প্ৰভদ্ৰগন, দ্ৰুপদৰ পুত্ৰ-পোত্ৰ আৰু বিৰাট সৈন্য বধ, পাণ্ডৱ সৈন্যৰ টোপনিত কালী মূৰ্ত্তি দৰ্শন, নানাভাবে অশ্বখামাৰ পাণ্ডাল সৈন্য বধ, বাহিবলৈ ওলাই যোৱা সৈন্যক কৃপাচাৰ্য্য আৰু কৃতবৰ্মাৰ দ্বাৰা বধ, সমস্ত পাণ্ডৱ সৈন্য নিধনত কৃপাচাৰ্য্যাদিৰ আনন্দ প্ৰকাশ, দুৰ্যোধন নিকট গমন, কৃপাচাৰ্য্যৰ খেদ, অশ্বখামাৰ সকলুগ খেদোক্তি, দুৰ্যোধনৰ ওচৰত অশ্বখামাৰ পাণ্ডৱ ধ্বংসৰ বিৱৰণ জ্ঞাপন, আৰু পাণ্ডৱ পক্ষে সাতজন আৰু কোঁৱৰৰ পক্ষে তিনজন জীৱিত বদলি জ্ঞাপন, দুৰ্যোধনৰ সহৰ্ষে মৃত্যু, সঞ্জয়ৰ দিব্যদৃষ্টিৰ তিৰোধান, ৰাতিপুৱা যুদ্ধাৰম্ভৰ ওচৰত নৈশ হত্যাকাণ্ডৰ বিৱৰণ জ্ঞাপন, যুদ্ধাৰম্ভৰ বিলাপ, দ্ৰৌপদীক আনিবৰ কাৰণে দৃঢ় প্ৰেৰণ, যুদ্ধাৰম্ভৰ স্বকীয় শিবিৰলৈ প্ৰত্যাবৰ্ত্তন; আৰু শোকত ভূতলে পতন,

দ্রৌপদীৰ আগমন আৰু শোকত মূৰ্ছা ; দ্রৌপদীৰ সাক্ষাৎশোভা, অশ্বখামাৰ মন্তক মণি আনিবৰ কাৰণে প্ৰায়োপ্ৰৱেশ আৰু প্ৰবোচনা, ভীমৰ অশ্বখামাৰ অশ্বখানাৰ্থে যাত্ৰা, কৃষ্ণৰ বথত উঠি কৃষ্ণসহ অজুৰ্ণৰ ভীমৰ অনুগমন, অশ্বখামাৰ দ্ৰোণৰ পৰা ব্ৰহ্মাশিৰ অস্ত্ৰ লাভ, বেদব্যাসৰ কৃপাত পাণ্ডৱৰ অশ্বখামাৰ গতি আৰু দিশ দৰ্শন, ভীমসেনৰ অশ্বখামা দৰ্শন আৰু আক্ৰমণ, অশ্বখামাৰ ব্ৰহ্মাশিৰ অস্ত্ৰ নিক্ষেপ, কৃষ্ণৰ নিৰ্দেশত অজুৰ্ণৰো ব্ৰহ্মাশিৰ অস্ত্ৰ নিক্ষেপ, বেদ-ব্যাস আৰু নাৰদৰ অনুবোধত অস্ত্ৰ সংবৰণ, অশ্বখামাই সংবৰণ নকৰাৰ ফলত উত্তৰাৰ গৰ্ভনাশ, কিন্তু কৃষ্ণই উত্তৰাৰ গৰ্ভত প্ৰবেশ কৰি গৰ্ভ বক্ষা, অশ্বখামাৰ মন্তক মণিৰ উৎকৰ্ষ জ্ঞাপন, অশ্বখামাৰ প্ৰতি কৃষ্ণৰ অভিশাপ, উত্তৰাৰ গৰ্ভবক্ষা সম্পৰ্কে কৃষ্ণৰ গবোক্তি, পাণ্ডৱক মন্তক মণি দান কৰি অশ্বখামাৰ বনগমন, অশ্বখামাৰ মণি লৈ পাণ্ডৱৰ শিবিৰতে দ্রৌপদীক সেই মণি ধাৰণ কৰিবলৈ কোবাত যুধিষ্ঠিৰকহে ধাৰণ কৰিবলৈ অনুবোধ কৰে। যুধিষ্ঠিৰৰ মণি ধাৰণ, একাকী অশ্বখামাই কেনেকৈ ধৃষ্টদ্যুমনাদি বীৰ সকলক বধ কৰিলে—যুধিষ্ঠিৰৰ এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত কৃষ্ণৰ সম্ভাৱনা জ্ঞাপন, কৃষ্ণ কৰ্তৃক মহাদেৱৰ মহাত্ম্য বৰ্ণনা, দেৱগণৰ দ্বাৰা দেৱতা সকলৰ মহাদেৱক বাদ দি যজ্ঞ ভাগ বৰ্ণনা, মহাদেৱৰ ক্ৰোধ মহাদেৱ কৰ্তৃক ভগৱ চক্ষু নাশ; সূৰ্য্যৰ বাহুছেদ আৰু অন্যান্য দেৱতাৰ দুৰ্গতি, সেই দৈবযজ্ঞ মহাদেৱ কৰ্তৃক বিদ্ধ হোৱাত যজ্ঞ দেৱতাই মৃগৰূপ ধাৰণ কৰি আকাশলৈ গমন, মহাদেৱে নিজ ক্ৰোধ উপশমৰ উদ্দেশ্য সমুদ্ৰলৈ নিক্ষেপ সেই ক্ৰোধেই বড়বানল অবস্থা প্ৰাপ্ত, দেৱগণ মহাদেৱৰ শৰণাপন্ন হোৱাত মহাদেৱ বিভিন্ন দেৱতাক অস্ত্ৰ দান।

অনুশাসন পৰ্ব ৪

কুব্জক্ষেত্ৰ যুদ্ধৰ পাছত অশ্বৰাজ ধৃতবাস্ত্ৰ আৰু গান্ধাৰীক পোন্ধৰ বছৰ যুধিষ্ঠিৰে যথাবিধি সূত্ৰৰূপে কৰি ৰাজপ্ৰাসাদত আবাসত ৰাখিছিল। ভীমে কিন্তু সূত্ৰযোগ পালেই যুধিষ্ঠিৰৰ অজ্ঞাতে জ্যেষ্ঠপিতৃক অবমাননা নকৰাকৈ নাছিল। ধৃতবাস্ত্ৰয়ে। অন্তৰ্বে ভীমক ভাল নাপাইছিল। ভীমে তেওঁৰ শত পুত্ৰক বধ কৰিছিল। আমি ধৃতবাস্ত্ৰই ক্ষোভত লোহ ভীমক ভাঙি ডোখৰ-ডোখৰ কৰা ঘটনা পাই আহিছো। পোন্ধৰ বছৰৰ পাছত বিদূৰৰ উপদেশ মতে ধৃতবাস্ত্ৰ বনলৈ যাবলৈ স্থিৰ কৰে। যুধিষ্ঠিৰে অনিশ্চাস্বত্বেও যাবলৈ অনুমতি দিয়ে। কৃষ্ণই এই প্ৰসঙ্গত কয় যে প্ৰাচীন কালৰ পৰা বজা সকলে হয় যুদ্ধত মৃত্যুবৰণ কৰিছিল। নহয় বৃদ্ধ বয়সত আশ্ৰমবাসী হৈ তপস্যা আচৰণ কৰি স্বৰ্গবাসী হৈছিল। সেই উপদেশ অনুসাৰে ধৃতবাস্ত্ৰ আৰু গান্ধাৰী বনলৈ যাবলৈ আয়োজন কৰে। লগতে কুন্তী, সঞ্জয় আৰু বিদূৰো ওলায়। এ বছৰৰ পাছত পাণ্ডৱে তেওঁলোকক বনত দেখা কৰি খবৰ-খাবাৰ লয় আৰু শ্ৰদ্ধা জনায়। বিদূৰে এই সময়তে স্বৰ্গাৰোহণ কৰে। দুবছৰৰ পাছত পাণ্ডৱে ধৃতবাস্ত্ৰ, গান্ধাৰী আৰু কুন্তীৰ মৃত্যু সংবাদ পায়। বনানীলৈ

তেওঁলোকক পুৰি মাৰে। কেৱল সঞ্জয় বাছি থাকে। তেওঁ হিমালয়লৈ তপস্যাৰ নিমিত্তে যাত্ৰা কৰে। পান্ডৱেও স্বৰ্গ যাত্ৰাৰ কাৰণে সাজু হয়।

দেৱৰাজ ইন্দ্ৰৰ সবস্বতী স্নান আৰু ব্ৰহ্ম হত্যা পাপৰ পৰা মুক্তি, নমুচি দানৰ কথা, বলবামৰ নমুচি তীৰ্থত স্নান দান, চন্দ্ৰৰ মহাষষ্ঠ আৰু কান্তিকৰ দ্বাৰা তাৰকাসুৰৰ বধ, কান্তিকৰ জন্ম কাহিনী, জাত কশ্মাদিৰ বিৱৰণ, দেৱ সেনাপতিৰ লাভৰ বিৱৰণ, বিভিন্ন দেৱতাৰ কান্তিকৰ শক্তি আৰু অনুচৰ দান, ক্ৰোধ পৰ্বত ভেদ, অসুৰৰ বিনাশ বলবামৰ কান্তিক অভিষেক, স্থান, গমন আৰু স্নান দান, বৰুণৰ জলাধিপতি পদলাভ আৰু অভিষেক, ভৃগুৰ শাপত অগ্নিৰ শমীলতাৰ ভিতৰত আগ্ৰয়, পুনৰুদ্ভৱ, বলবামৰ গমন, স্নান দান, ভৃগুৰ শাপত অগ্নিৰ সৰ্বভূক হয়। বলবামৰ কুবেৰ তীৰ্থ গমন, কুবেৰ তীৰ্থৰ উৎপত্তি, শ্ৰুৱাবতীৰ কাহিনী, বদৰ পাচন তীৰ্থ, অৰুণতীৰ কথা, শ্ৰৱৰতীৰ সংস্কাৰ, ইন্দ্ৰ তীৰ্থৰ কথা, অসীত, দেৱল আৰু জৈগীশ্বৰৰ বিভিন্ন লোক (স্থান) পৰিদৰ্শন দেৱলৰ গৃহস্থ ধৰ্ম্মৰ ত্যাগপূৰ্বক সন্যাস গ্ৰহণ আৰু অৱশেষত মুক্তি লাভ, বলবামৰ দেৱলৰ আশ্ৰম দৰ্শনও স্নান দান, দ্বাদশ বৰ্ষব্যাপী অনাবৃষ্টি আৰু কালছোৱাত সাবস্বত মূনিৰ ছাত্ৰক বেদ অধ্যাপন, দধীচৰ কথা, সবস্বতীৰ দধীচৰ পুত্ৰ পালন, আবুসবস্বতীক ববদান যে সবস্বতীত তপন কৰিলে দেৱতা, পিতৃ, গন্ধৰ্ব সকলো পৰিতৃপ্ত হব আৰু পুত্ৰ সাবস্বত মহাতপস্বী হব। অনাবৃষ্টি নাশ কৰিব সবস্বতী ও পবিত্ৰ নদীৰূপে গণ্য হব। দধীচৰ অস্থিৰ আৰু অসুৰৰ বধ, ঋষি সকলক সাবস্বত ৰেদ অধ্যাপন, বলবামৰ সাবস্বত তীৰ্থ ভ্ৰমণ, কুনিগাৰ্গ ঋষিৰ সূত্ৰ কন্যাৰ কথা কন্যাৰ দুয়োৰে তপস্যা অবিবাহিতাৰ স্বৰ্গলাভ নাই প্ৰাক শৃঙ্গবান মূনিৰ এবাতিৰ কাৰণে সূত্ৰৰ পানী গ্ৰহণ আৰু সূত্ৰৰ স্বৰ্গলাভ, সূত্ৰৰ শোকত স্বৰ্গলাভ, বলবামৰ সেই স্থান দৰ্শন, স্নানদানৰ বলবাম, সমস্ত পঞ্চক আগমন আৰু কুব্ৰক্ষেত্ৰ যুদ্ধৰ সংবাদ গ্ৰহণ, কুব্ৰক্ষেত্ৰৰ উৎপত্তিৰ কথা, কুব্ৰক্ষেত্ৰৰ মহিমা, নাৰায়ণ ঋষিৰ আশ্ৰম, ব্ৰাহ্মণ কন্যাৰ কথা (শাণ্ডিলাৰ কন্যা) বলবামৰ গমন, বলবামৰ হিমালয় আৰোহণ, বলবামৰ কাৰাবৰণ, তীৰ্থগমন মিত্ৰা বৰুণৰ আশ্ৰম; বলবামৰ ঋষিৰ আশ্ৰমত উপাখ্যান শ্ৰৱণ, নাৰদৰ আগমন আৰু বলবামৰ কুব্ৰ পান্ডৱ সম্পৰ্কে প্ৰশ্ন, নাৰদৰ উত্তৰ, (পান্ডৱৰ ৭ জন কৌৰৱৰ ৪ জন অৱশিষ্ট) সবস্বতী নদীত স্নান, তপন কৰি যুদ্ধ চাবলৈ বলবামৰ কুব্ৰক্ষেত্ৰলৈ গমন, যুদ্ধাৰম্ভ আৰু বীৰত্বৰ শক্তি সামৰ্থ্য বৰ্ণনা, দুৰ্যোধনৰ একাকি অৱস্থা দেখি ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ দুখ প্ৰকাশ, যুদ্ধ বৰ্ণনা যুদ্ধৰ প্ৰকোপত প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগ, দুৰ্যোধনক ভীমৰ কৰ্কথনা দুৰ্যোধনৰ উত্তৰ। গদাযুদ্ধৰ বৰ্ণনা, যুদ্ধৰ প্ৰকোপত প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগ; দুৰ্যোধনৰ গদাযুদ্ধৰ কৌশল, দুৰ্যোধনৰ পৰস্পৰৰ আঘাত, দুৰ্যোধনৰ অধিক কৌশল প্ৰদৰ্শন, কৃষ্ণই দুৰ্যোধনৰ অধিক কৌশল আৰু ভীমৰ অধিক শক্তি বঢ়াল অজ্ঞানক জনায়। কৃষ্ণই যুদ্ধিষ্ঠিৰক তিৰস্কাৰপূৰ্বক তেওঁলোকৰ যি কোনো এজনক প্ৰতি যোদ্ধাৰূপে বাছি লবলৈ কোৱা কথাৰ তীব্ৰ নিন্দা,

কৃষ্ণৰ ইঙ্গিত মতে অজ্ঞানে বাওঁ কৰঙ্গনত আঘাত কৰি পূৰ্বৰ প্ৰতিজ্ঞাৰ কথা সোঁৱৰাই দিয়ে। তুমুল যুদ্ধৰ বিবৰণ, ভীমৰ পৰিশ্ৰান্তি, পুনেৰ যুদ্ধ আৰু দুর্যোধনৰ উৰুভঙ্গ; দুর্যোধনৰ উৰুভঙ্গত প্ৰকৃতিৰ সহানুভূতি, ভীমৰ দুর্যোধনক অতীতৰ কৃ-কাৰ্য্যাবলী সোঁৱৰাই তিবস্কাৰ আৰু পাদদ্বাৰা মস্তক মৰ্দণ, যুদ্ধিষ্ঠিবৰ ভীমক তিবস্কাৰ আৰু দুর্যোধনক আশ্বাস দান, বলবামৰ ভীমৰ ওপৰত ক্ৰোধ, কৃষ্ণৰ মধ্যস্থতাত ক্ৰোধৰ উপশম, কৃষ্ণৰ যুদ্ধি প্ৰদৰ্শন দ্বাৰা ছয় প্ৰকাৰ উন্নতিৰ কথাকৈ বলবামক সান্ত্বনা, বলবামৰ ভীমক কটুযোদ্ধা বুলি আৰু দুর্যোধনক প্ৰশংসা কৰি বথাবোহণ কৰি প্ৰস্থান, যুদ্ধিষ্ঠিবৰ ভীমৰ কাৰ্য্য নিন্দা কিন্তু প্ৰতিজ্ঞাৰ কথা স্মৰণ কৰি ভীমৰ অনায়াস উপেক্ষা ভীমক প্ৰশংসা আৰু ভাগ্যৰ বলত যে জয় সম্ভৱ হৈছে এই কথা স্বীকাৰ। পাণ্ডৱ পক্ষৰ হৰ্ষ ধ্বনি আছে ভীমক প্ৰশংসা, কৃষ্ণৰ দুর্যোধনৰ নিপাত সমৰ্থন, দুর্যোধনৰ কৃষ্ণ নিন্দা, কৃষ্ণৰ প্ৰত্যুত্তৰ, আৰু পাপকাৰ্য্য প্ৰদৰ্শনপূৰ্বক দুর্যোধনক নিন্দা, দুর্যোধনৰ যথোচিত বাঁৰ সলুভ উত্তৰ। “সসুহৃৎ সানুজ্ঞৈৰ স্বৰ্গং গন্তাহমচ্যুত। যুয়ং বিহত সংকল্পাঃ শোচন্তো বক্তৃষিষৎথ”। পাণ্ডৱৰ বিবাদ বিষয় চিন্তা দেখি অনায়াস যুদ্ধ কৰাৰ পক্ষে যুদ্ধিসম্মত উত্তৰ, কুব্ধ শিবিৰ অধিকাৰ য’ত নপুংসক আৰু বিধবা নাৰীয়েই অধিক সংখ্যক আছিল। কৃষ্ণই অজ্ঞানক বথৰ পৰা নামিবলৈ কয় আৰু নিজেও নামে আৰু লগে লগে কপিধ্বজ তিবোহিত হয়। বথখন প্ৰজ্বলিত হয়। অজ্ঞানে ইয়াৰ কাৰণ সোধাত কয় যে বথখন অগ্নিময় অস্ত্ৰৰ দ্বাৰা পৰিপূৰ্ণ আছিল এতিয়া যুদ্ধসমাপ্তিৰ পাছত আৰু বথখনৰ উদ্দেশ্য সাধন হোৱাত নিজে নিজে প্ৰজ্বলিত হয়। কৃষ্ণই অজ্ঞানক যুদ্ধিষ্ঠিবৰ হাতত সমৰ্পণ কৰে। যুদ্ধিষ্ঠিবৰ বিনয় সূচক উত্তৰ, বেদব্যাসৰ উক্তি উদ্ধৃত কৰি—“যতো ধৰ্ম্মস্ততঃ কৃষ্ণঃ যতঃ কৃষ্ণঃ ততো জয়ঃ” কৌৰৱ শিবিৰ ল’ট, জন্তুবোৰ এৰি দিয়ে মঙ্গল লাভৰ বাবে বাতিটো শিবিৰৰ বাহিৰত অৰ্হাস্তত, বাতিপুৰা কৃষ্ণক ধৃতবাস্তৱৰ কাষলৈ প্ৰেৰণ, ইয়াৰ কাৰণ হ’ল মহাসতী গান্ধাবীক সান্ত্বনা দান, কৃষ্ণৰ বাহিৰে আনৰ পক্ষে সম্ভৱ নাছিল। কৃষ্ণৰ গমন আৰু বেদব্যাস ধৃতবাস্তৱ আৰু গান্ধাবীৰ চৰণ স্পৰ্শ পূৰ্বক অভিবাদন, ধৃতবাস্তৱাদিৰ চৰণ স্পৰ্শ কৰি বোদন, পাণ্ডৱৰ পক্ষে যুদ্ধিসহ সৰ্বিশেষ জ্ঞাপন, ধৃতবাস্তৱক যুদ্ধৰ কাৰণে দায়ী সাব্যস্তই বৰি পাণ্ডৱ। ভক্তি জ্ঞাপন, গান্ধাবীক তেওঁ নিজৰ উক্তি সোঁৱৰাই (য’তে ধৰ্ম্ম, ততে জয়) সান্ত্বনা দান, গান্ধাবীৰ প্ৰত্যুত্তৰ, অশ্বখামাৰ বাতি পাণ্ডৱ হত্যাৰ কু-অভিপ্ৰায় জানি ধৃতবাস্তৱৰ অনৰ্ম্মতি পূৰ্বক কৃষ্ণৰ পাণ্ডৱ শিবিৰলৈ প্ৰত্যাবৰ্তন।

মৌষল-পৰ্ব ৪

মহাযুদ্ধৰ ছয়টি বছৰৰ পাছত পাণ্ডৱ সকলে শোকাবহ সংবাদ পায় যে তেওঁলোকৰ আত্মীয় যদুবংশৰ কোনো জীৱিত নাই। পৰস্পৰ মৰামৰি কটাকটি কৰি সমস্ত যদুকুল ধ্বংস পালে। মহাসতী গান্ধাবীৰ অভিশাপ ফলিয়ালে। কুব্ধক্ষেত্ৰৰ শ্মশানভূমি তথা ৰণক্ষেত্ৰত মৃত পুত্ৰ সকলৰ শৱদেহ বিচাৰি ফুৰা

গান্ধাৰীয়ে কৃষ্ণক অভিশাপ দিছিল যে তেওঁৰ বংশয়ো কুব্জবংশীয় সকলৰ দৰে আত্ম-
কলহত বিনষ্ট হ'ব।

যদুবংশীয় ডেকা সকলে কৃষ্ণ পুত্ৰ শাম্বক কন্যা সজাই দ্ৰুপদাৰ্থাৰ্থীক ধেমালিৰ
ছলেৰে সন্মিলনে কন্যাজননীয়ে ছোৱালীনে পুত্ৰ প্ৰসব কৰিব? ঋষিয়ে তেওঁলোকৰ
ইতিৰিক্ত সূচক পৰিহাস বুদ্ধি পাই কলে যে ছোৱালীজনীয়ে ল'ৰা বা ছোৱালী
একো প্ৰসৱ নকৰে বৰং এছটা শিল বা লোহা প্ৰসৱ কৰিব। সঁচা সঁচাকৈ শাম্বক
পেটৰ পৰা এডোখৰ পাথৰ বাহিৰ হ'ল। কৃষ্ণক পাথৰ ডোখৰ কি কৰি নষ্ট
কৰিব সেই কথা নুসন্ধানি বদা উগ্ৰসেনক উপায় সোধাত তেওঁ পাথৰ ডোখৰ সাগৰৰ
পাৰত খাই খাই গুৰিবোৰ পেলাই দিবলৈ ক'লে। আমাৰ ভাষাত এফাঁকি গীত
আছে, “আপদকালত বৃদ্ধি হয় হত, উগ্ৰসেনে বৃদ্ধি নুসন্ধানি মাধবত”। সেই পাথৰৰ
গুৰিৰ পৰা শ-শ বাওঁগছ গজি উঠিল। যদুবংশীয় সকলে সাগৰৰ পাৰত বালিভাত
খাবলৈ গৈ প্ৰচুৰ মদ্যপান কৰি কাজিয়া আৰম্ভ কৰে। আৰু পবম্পৰে মৰামৰি
কৰি মৃত্যু মৃত্যুত পৰে। বলবামে এই অবস্থা দেখি আতৰি গৈ এজোপা গছৰ
তলত যোগ আচৰি দেহ এৰে। কৃষ্ণই এজোপা গছৰ তলত যোগাসনত বহি
থাকোঁতে এটা ব্যাধে তেওঁৰ বঙা ভৰিৰ তলুৱাখন দেখি হৰিণৰ মত বুলি ভাবি শব
কৰি বিন্ধি পেলাই। সেই আচিলাতে কৃষ্ণই দেহত্যাগ কৰে। যোৱাৰ আগতে
সাৰথি দাৰুদক কৈ যায় অজুৰ্ণ, যাদৱ স্ত্ৰী সকলক হস্তিনাপুৰলৈ এসপ্তাহৰ
ভিতৰতে লৈ যাবলৈ। কাৰণ এসপ্তাহৰ পিছতে সাগৰে দ্বাৰকা নগৰ উটুৱাই নিব
বুলি তেওঁ জানিছিল। দাৰুকে অজুৰ্ণক খবৰ দি দ্বাৰকা লৈ মাতি আনে আৰু
কৃষ্ণৰ অন্তিম নিৰ্দেশ শুনায়। কৃষ্ণক বধ কৰা ব্যাধৰ নাম আছিল জবা। দবাচলতে
বৃদ্ধ বয়সৰ জবাই (ব্যাধ) তেওঁৰ মৃত্যুৰ কাৰণ বুলি ক'ব পাৰি। অজুৰ্ণে
তেওঁৰ প্ৰিয় সখা আৰু বৃদ্ধি পৰামৰ্শদাতা আৰু বথৰ সাৰথিক হেৰুৱাই শোকত
বিহ্বল হৈ পৰে যদিও কৃষ্ণৰ শেষ নিৰ্দেশ পালন কৰি যাদৱ স্ত্ৰী সকলক হস্তিনালৈ
লৈ যাওঁতে ডকাইতে অজুৰ্ণক পৰাস্ত কৰি নাৰীসকলক কাঢ়ি নিয়ে। কৃষ্ণবিহীন
অজুৰ্ণ নিশকতীয়া হৈ পৰিছিল। অজুৰ্ণৰ মৃত্যুৰ পৰা কৃষ্ণ-বলবাম স্বৰ্গযাত্ৰা
আৰু যদুবংশৰ অৱস্থাৰ কথা শুনি যুধিষ্ঠিৰে ভাই সকল আৰু দ্ৰৌপদী সহ বানপ্ৰস্থ
গ্ৰহণ কৰে। হিমালয়লৈ যাত্ৰা কৰে। অভিমন্যুৰ পুত্ৰক পৰিষ্কৃতক সিংহাসনত
বহুৱাই আৰু কৃপাচাৰ্য্যক মন্ত্ৰীত্বৰ ভাৰ দি স্বৰ্গক উদ্দেশ্য কৰি হিমালয় পৰ্বত
যাত্ৰা কৰে।

স্বৰ্গাৰোহণ পৰ্ব ৪

গছৰ বাকলিৰ বসন পিন্ধি যুধিষ্ঠিৰ, দ্ৰৌপদী আৰু চাৰি ভাই হিমালয় পৰ্বত
যাত্ৰা আৰম্ভ কৰে। যাওঁতে বাটত লগ ধৰে এটা কুকুৰে। যুধিষ্ঠিৰে তাকো
লগত ললে। কিছুপথ অতিক্ৰম কৰি তেওঁলোকে মেৰু পৰ্বতৰ ওচৰ চাপে কিছুদূৰ

যোবাব পাছত দ্ৰৌপদী অৱশ্যেই পৰি যায়। কিন্তু স্বৰ্গযাত্ৰী সকলৰ উভতি চাবৰ সময় নাই, পাছলৈ নাছাই তেওঁলোক আগবাঢ়ে। ভীমে যুদ্ধাৰম্ভ কৰাৰ সময়ত কিয় বাটত পৰি ব'ল ? কিয় তেওঁলৈ উভতি চাবৰ প্ৰয়োজন বোধ নকৰিলে ?

যুদ্ধাৰম্ভৰে গম্ভীৰ ভাবে উত্তৰ দিলে মায়া-মোহ মমতা ত্যাগ কৰিব নোৱাৰিলে স্বৰ্গলাভ নহয়। মৃত্যু প্ৰাণীৰ জন্মৰ লগতে লাগি আছে, তাৰ কাৰণে শোক কৰি লাভ নাই, দ্ৰৌপদী স্বৰ্গপথৰ পৰা বিচ্যুত হোৱাৰ কাৰণ হ'ল যে তেওঁ অজ্ঞানক ভাল পাইছিল। পাঁচজনক সমানে ভালপোৱা দিব পৰা নাছিল। যদিও মাতৃৰ আদেশ উলংঘা কৰিব নোৱাৰি পাঁচজনকে পতিবৰণ কৰিলে, প্ৰকৃততে লক্ষ্য ভেদ কৰি পাথৰ হৈ তেওঁক লাভ কৰিছিল। সেই কাৰণেই পাণ্ডালীয়ে অজ্ঞানক অধিক ভাল পাইছিল। এই কাৰণেই, অৰ্থাৎ সকলো কেইজন স্বামীকে সমান দৃষ্টিৰে চাব নোৱাৰা কাৰণে পথত পৰি ব'ব লগা হ'ল।

কিছুদ্ধৰ যোবাব পাছত সহদেব আৰু আগবাঢ়িব নোৱাৰি মাটিত বাগৰি পৰিল। যুদ্ধাৰম্ভৰ আগবাঢ়ি গৈ থাকিলে সৰু ভাইক কেৰাহীকৈয়ো উভতি নাচালে। ভীমে আকোঁ সন্নিধানে—সহদেব কি দোষত বাটতে পৰি থাকিব লগা হ'ল ? যুদ্ধাৰম্ভৰে সমিধান দিলে—সহদেবে নিজকে পণ্ডিত বুলি গৰ্ব অনুভৱ কৰিছিল। গৰ্ব থকাৰ কাৰণেই তেওঁ পথ ভ্ৰষ্ট হ'ল। ইয়াৰ পাছত নকুল কিছুদ্ধৰ গৈ ওপৰলৈ উঠিব নোৱাৰি অৱশ্যেই বাগৰি পৰিল। যুদ্ধাৰম্ভৰে অজ্ঞান ভীমসহ আগবাঢ়ি গৈ থাকিল। ভীমৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত কলে যে নকুলে নিজকে বৰ ধুনীয়া বুলি গৰ্বভাৱ কৰিছিল। সেই গৰ্বৰ দোষতে তেওঁৰ পতন ঘটিল। দৈহিক ৰূপ দুৰ্দীনীয়া ; সেই লৈ গৰ্ব কৰা অনুচিত।

তাৰ পাছত বহুত দুৰ অতিক্ৰম কৰিলে। কিন্তু মহাবীৰ অজ্ঞানৰ এইবাৰ স্থলন ঘটিল যুদ্ধাৰম্ভৰে এবাৰ উভতি চাই পুনৰ যাত্ৰা কৰিলে। অজ্ঞান কি দোষত, পৃথিৱী বিজয়ী হৈয়ো বাটতে দেহ এৰিব লগা হ'ল ? যুদ্ধাৰম্ভৰে কলে, অজ্ঞানে নিজকে বৰ ডাঙৰ বীৰ বুলি ভাবিছিল। সেই দোষতে তেওঁ বাটতে পৰি ব'ব লগা হল। অবশেষত ভীমো পৰিল। তুম্বাৰ শত্ৰু পৰ্বতৰ ওপৰত পৰাৰ লগে লগে তেওঁ প্ৰশ্ন কৰিলে “মই কি দোষত বাটতে ব'ব লগা হ'ল ? যুদ্ধাৰম্ভৰে নিৰ্বেদচিত্তে উত্তৰ দিলে, তুমি পেতুক আছিল। আনে খাবলৈ পাইছেনে নাই তাৰ বিচাৰ নকৰিছিল। সেই পেতুকটোৰ দোষতেই তুমি পথপ্ৰান্ত হৈ পথপ্ৰান্তত পৰি থাকিব লগা হ'ল।”

জীৱনৰ সূৰ্য্য দুখৰ লগৰীয়া ; তেওঁক পিতৃতুল্য জ্ঞান কৰা, তেওঁৰ ৰাজ্যৰ কাৰণে সৰ্বস্ব ত্যাগ কৰি তেৰ বহুব বনবাস খাটি, জীৱন উছৰ্গা কৰি মহাবলত শত্ৰুক লক্ষ্য ধৰি তেওঁক সিংহাসনত স্থাপন কৰা চাৰি ভাই আৰু সহধৰ্মিণী, অস্বাভাৱিক, দ্ৰৌপদীৰ শোকাৱহ পৰিণতি দেখিও কোনো ব্যাকুলতা, কোনো মানসিক বৈকল্য প্ৰকাশ নকৰি কুকুৰটোক সঙ্গীৰূপে লৈ যুদ্ধাৰম্ভৰ আগবাঢ়ি গৈ থাকিল—

স্বৰ্গাৰ্ভিমুখে। অদূৰত স্বৰ্গৰ দিব্যপ্ৰভা জিলিকি উঠা দেখা গৈছে। যদুৰ্ধিষ্ঠিবৰ কিন্তু কোনো চাঞ্চল্য দেখা পোৱা নগ'ল। তেওঁ দৃঢ় পদক্ষেপত আগবাঢ়ি গৈ থাকিল।

এনেতে ইন্দুই তেওঁক স্বৰ্গলৈ আগবঢ়াই নিবলৈ তেওঁৰ ওচৰ চাপিল। যদুৰ্ধিষ্ঠিবক কলে যে লগৰ কুকুৰটো এৰিব লাগিব। কুকুৰক স্বৰ্গলৈ নিব নোৱাৰিব। কুকুৰ অতি নীচ প্ৰাণী; স্বৰ্গত তাৰ স্থান হ'ব নোৱাৰে। যদুৰ্ধিষ্ঠিব কিন্তু নাছোৰবান্দা, কুকুৰটো এৰি তেওঁ স্বৰ্গলৈ নাযায়। কুকুৰটোৱে তেওঁলোকৰ সঙ্গলৈ কেতিয়া আহিল সেই বিষয়ে জানিবলৈ যদুৰ্ধিষ্ঠিবৰ উৎসুক নাছিল। কুকুৰটোৱে ওখ পৰ্বত শৃঙ্গ বগাবলৈ ক'ত শক্তি পালে, বাটত কি খাদ্য খাই সি তাৰ জীৱন বক্ষা কৰিছিল, জোপোহা পালেই পাছ ছেং এটা দাঙি সি প্ৰস্ৰাৱ কৰিছিলনে নাই, সি আগে আগে পথ দেখুৱাই গৈছিল নে, সকলোৰে পাছত অনুসৰণ কৰিছিল, বাটত দেখা পোৱা মেকুবী অথবা কোনো সব্দ জন্তু দেখি ভুক ভুকাই গৈছিলনে নাই, কোনোবা সাৰমেয়ীক দেখি তাইৰ সঙ্গ লাভ কৰিবলৈ আগবাঢ়ি গৈছিল নে, সঙ্গ সন্ধানৰ বাবে নিৰ্বিকাৰ আছিল, পেটৰ জ্বালাত যি কোনো প্ৰাণীৰ বিষ্ঠা খাবলৈ সি সংকোচবোধ কৰা নাছিলনে? এই সকলোবোৰ প্ৰশ্ন যদুৰ্ধিষ্ঠিবৰ মনত উদয় হোৱা নাছিলনে? যি কাৰণতেই নহওক; ইমান দূৰ সঙ্গ দি আব্দু সাহস দি অহা কুকুৰটোৰ প্ৰতি যদুৰ্ধিষ্ঠিবৰ মমতা বৃদ্ধি পোৱাটো স্বাভাৱিক। যদুৰ্ধিষ্ঠিবৰ এই অস্তিম যাত্ৰাত এটা অশুচি-ঘৃণ্য প্ৰাণীৰ বাদে কোনো সঙ্গী নাথাকিল। কুকুৰটোক এৰি যাব নোখোজা উদাবতাই ধৰ্মৰাজৰ বিজয় পতাকা উত্তোলন কৰিলে। জন্তুটোৰ দেৱত্ব প্ৰাপ্তিয়ে আমাৰ মনত নতুনকৈ নিস্ক্ৰিয় ভাৱ সৃষ্টি নকৰে। সোঁ শৰীৰে স্বৰ্গলৈ যোৱাৰ সাৰ্থক প্ৰতিমূৰ্ত্তি ধৰ্মৰাজ যদুৰ্ধিষ্ঠিব।

ওপৰত বিভিন্ন পৰ্বৰ ঘটনাৱলীৰ অধ্যায়গত আভাস দাঙি ধৰা হ'ল কোনো উল্লেখযোগ্য ঘটনা আখ্যান বা উপাখ্যানৰ reference ইয়াৰ পৰা বাদ যোৱা নাই। যি কোনো এটা আখ্যান বা ঘটনা মহাভাৰতত আছেনে নাই সেইটো জানিবৰ বাবে ওপৰত দিয়া সূচিপত্ৰত চালেই জানিব পাৰিব। প্ৰাক্ষিপ্ত বুলি ঘোষিত অধ্যায় বা আখ্যানো সূচীপত্ৰত অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে।

মহাভাৰতৰ জন্ম ৪

নৈমিষাৰণ্যত সমবেত ঋষি সকলৰ মহাভাৰত শ্ৰৱণেচ্ছা পূৰণ কৰিবলৈ সৌতিকক অনুৰোধ জনোৱাত সৌতিয়ে মহাভাৰত কবলৈ আৰম্ভ কৰে। প্ৰথমতে ঈশ্বৰ নমস্কাৰপূৰ্বক মহাভাৰতৰ মহিমা ব্যাখ্যা কৰে।

অলংকৃতং শব্দৈঃ শব্দৈঃ সময়ে দিব্য মানবৈঃ।

ছন্দো বৃন্তশ্চ বিবিধৈবিনিতং বিদুষাং প্ৰিয়ম্

৯।২৮

(‘এই মহাভাৰতৰ মঙ্গলজনক শব্দেৰে পৰিশোভিত, স্বৰ্গলোক আৰু মৰ্ত্তলোকৰ আচাৰ-নীতি আৰু ছন্দেৰে পৰিপূৰ্ণ আৰু পণ্ডিত সকলৰ প্ৰীতিদায়ক’)।

প্ৰথমতে জগতৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কে সোঁতিলৈ মহাভাৰত আৰম্ভ কৰে। বিভিন্ন পাঠকে মহাভাৰতৰ বিভিন্ন স্থানৰ পৰা পাঠ আৰম্ভ কৰে। আৰু সেইমতে পাঠ্যশ্লোকৰ তাৰতম্য ঘটি আহিছে। মহাত্মা বেদব্যাসে সৰ্বজ্ঞ জ্ঞান দৃষ্টিৰে গ্ৰাম, নগৰ, গোষ্ঠ প্ৰভৃতি থকা ঠাই, মাৰণ, উচ্চাটন, বশীকৰণ প্ৰভৃতি ত্ৰিবিধ গুপ্ত বিষয়, চাৰিবেদ, যোগ, শিল্প, ধৰ্ম, কাম, ধৰ্ম শাস্ত্ৰ, অৰ্থ শাস্ত্ৰ, কাম শাস্ত্ৰ আৰু সমাজৰ শৃংখলা অনালৌকিক বিষয়—এই সকলোবোৰ বেদব্যাসে যোগবলে জানিবলৈ সক্ষম হৈছিল ইতিহাস ব্যাখ্যা প্ৰসংগত নানাবিধ শ্ৰুতি স্মৃতিৰ কথা ইয়াত কোৱা হৈছে আৰু এই মহৎ গ্ৰন্থৰ লক্ষণে প্ৰকাশ কৰিছে—

ধৰ্মাৰ্থকাম যুদ্ধান্তানি শাস্ত্ৰানি বিবিধানি চ ।
লোক যাত্ৰাবিধানঞ্চ সৰ্বং তন্দৃষ্ট বানৃষিঃ ॥
ইতিহাস সহ ব্যাখ্যা বিবিধাঃ শ্ৰুতয়োহপি ।
ইহ সৰ্ব্ব মনুদ্ভূতান্ত যুদ্ধং গ্ৰন্থস্য লক্ষণম্ ॥
বিস্তীৰ্ণ্যৈতন্মহাজ্ঞানমৃষিঃ সংক্ষিপ্যাচা ব্ৰবীৎ ।
ইষ্ট হি বিদুষাং লোকে সমাসব্যাস ধাৰণম্ ॥
মন্বাদি ভাৰতং কোঁচং আশ্তীকাদি তথা পৰে ।
তথো পৰিচবাদ্যন্যে বিপ্ৰাঃ সমাগম্যসুতৈঃ ॥

১।৫২

(কোনো কোনো ব্ৰাহ্মণে “নাৰায়ণং নমস্কৃত্য”ৰ পৰা ভাৰত অধ্যয়ন কৰে, কোনোৱে অশ্তীক পৰ্বৰ পৰা আৰম্ভ কৰে। আৰু কোনোৱে উপবিচৰ বসুৰ উপাখ্যানৰ পৰা ভাৰত পাঠ কৰে।) সত্যৱতী নন্দন ব্যাস তপস্য আৰু ব্ৰাহ্মচৰ্য্যৰ প্ৰভাৱত সনাতন বেদ শাস্ত্ৰক বিভাগ কৰি মহাভাৰত ৰচনা কৰে।

ওপৰত উদ্ধৃত কৰা শ্লোকৰ পৰা জনা যায় যে ব্যাসে বেদবিভাগ কৰাৰ পাছতহে মহাভাৰত ৰচনা কৰে। খৃষ্ট পূৰ্ব্ব এহেজাব বছৰ মানত বেদ ৰচনা আৰু বিভাগ সম্পূৰ্ণ হয় বুলি পণ্ডিত সকলে ধাৰণা কৰে। ইয়াৰ পাছতে মহাভাৰত ৰচনা কৰিবলৈ লয়। উপাখ্যান সমূহ বাদ দি চৌবিশ হাজাৰ শ্লোকত ব্যাসে প্ৰথমতে ভাৰত ৰচনা কৰে। তাৰ পাছত এক লাখ শ্লোকলৈ ইয়াক পৰিৱৰ্ত্তিত কৰে।

চতুৰ্বিশংতি সাহস্ৰাণি চক্ৰে ভাৰত সংহিতাম ।
উপাখ্যানৈবিনা ভাৰতভাৰতং প্ৰোচ্যতে বৃধৈঃ ॥
ততো ততোধ্যৰ্দ্ধশতং ভূয়ঃ সংক্ষেপং কৃতবানৃষিঃ
অনুক্রমণিকাধ্যায়ং বৃদ্ধান্তং সৰ্বপৰ্ৱণাম্ ॥
ইদং বৈপায়নং পূৰ্বং পুত্ৰ মধ্যাপয়েদ শতকং ।
ততো অন্যোভ্যোহনুৰূপেভ্যঃ শিষেভ্যঃ প্ৰদদৌ প্ৰভুঃ ॥

১-৬৪-৬৬

বেদব্যাসে উপাখ্যান সমূহ ব্যতীত চৌবিশ হাজাৰ শ্লোকত মহাভাৰত ৰচনা কৰে।

পণ্ডিত সকলে তাকে প্ৰকৃত মহাভাৰত বুলি জানে। প্ৰথমতে নিজপুত্ৰ শূৰ্কক, তাৰ পাছত অন্য শিষ্যক ইয়াক বিতৰণ কৰিছিল।

বেদব্যাসৰ শিষ্য, বেদবিদ, বৈশম্পায়ন মুনিয়ে মৰ্ত্যলোকত একলক্ষ শ্লোকৰ মহাভাৰত ঋষি সকলক শুনাইছিল। তাৰ পাছত স্মৃতে তাকে নৈমেষাৰণ্যত ঋষি সকলক দ্বিতীয়বাৰ শুনায়। ইয়াৰ মহাভাৰত নাম কিয় হ'ল, সেই বিষয়ে কোৱা হৈছে :—

চত্বাৰ একতোবেদা ভাৰতশৈকমেতঃ
পদ্মবাকিল স্মৰৈঃ স্মৰৈঃ সামোত্য তুলয় ধৃতম্।
চতুৰ্ভাঃ সবহস্যোভোৰেদেভ্যো হি অধিকং
যথা তদা প্ৰভৃতি লোকে অস্মিন মহাভাৰতমুচ্যতে

১।২৩৪

মহাভাৰতৰ ফলশ্ৰুতি যিহেতু চাৰিবেদতকৈ অধিক আৰু গুৰুত্বতো অধিক, সেই কাৰণে এই গ্ৰন্থ মহাভাৰত ৰূপে পৰিচিত হ'ব বা জনা যাব।

ভাৰত যুদ্ধ গুঠৰ দিন ব্যাপী চলিছিল। ভীষ্মই দহদিন, দ্ৰোণই পাঁচদিন, কৰ্ণই দহদিন আৰু শৈল্যই এদিন যুদ্ধ কৰি মৃত্যু মুখত পৰে। বিভিন্ন পৰ্বৰ অধ্যায় সংখ্যা আৰু শ্লোক সংখ্যা তলত উল্লেখ কৰা হ'ল।

আদি পৰ্ব :	অধ্যায়	২২৭	শ্লোক	৮৮৮৪
সভা পৰ্ব :	"	৭৮	"	২৫১১
বন পৰ্ব :	"	২৬৯	"	১১,৬৬৪
বিৰাট পৰ্ব :	"	৬৭	"	২০৫০
উদ্যোগ পৰ্ব :	"	১৮৭	"	৬,৬৯৮
ভীষ্ম পৰ্ব :	"	১১৭	"	৫৮৮৪
দ্ৰোণ পৰ্ব :	"	১৭০	"	৮,৯০৯
কৰ্ণ পৰ্ব :	"	৭৯	"	৪,৯৬৪
শৈল্য পৰ্ব :	"	৬৯	"	৩,২২০
সৌপ্তিক পৰ্ব :	"	১৮	"	৮৭০
স্ত্ৰী পৰ্ব :	"	২৭	"	৭৭৫
শান্তি পৰ্ব :	"	৩৩৯	"	১৪,৭০৭
অনুশাসন পৰ্ব :	"	১৪৬	"	৮,০০০
আশ্বমেধিক পৰ্ব :	"	১৩০	"	৩,৩২০
আশ্ৰমবাসিক পৰ্ব :	"	৪২	"	১১১১
মৌসল পৰ্ব :	"	৮	"	৩২০
মহাপ্ৰস্থানিক পৰ্ব :	"	৩	"	১২৩
স্বৰ্গ পৰ্ব :	"	৫	"	৩২৩

হৰি বংশ—অধ্যায় ৩টা ভাগ

বিষ্ণু পৰ্ব (হৰি বংশ ভবিষ্য)

মহা পৰ্ব (পৌৰাণিক)

ওপৰত উল্লেখ কৰা তালিকাৰ পৰা জনা যায় যে ‘শান্তি পৰ্ব’ সকলো পৰ্বতকৈ বৃহৎ তাৰ পাছতে বন পৰ্ব। শান্তি পৰ্বত চৌদ্ধ হাজাৰ সাতশ সাতটা শ্লোক আৰু বন পৰ্বত এঘাৰ হাজাৰ ছশ চৌষষ্ঠিটা শ্লোক আছে।

মহাভাৰতৰ সময় ৪—

মহাভাৰতৰ উৎপত্তিৰ সময়লৈ পৰিণত সকলৰ মাজত মতভেদ লক্ষ্য কৰা যায়। যদুৰ্দ্ধিৰ আৰু ভাৰত যদুৰ সময় নিৰূপণ কৰিব পাৰিলেই মহাভাৰতৰো সময় নিৰ্ণয় কৰা সম্ভৱ হ'ব। ব্যাহিক প্ৰমাণ আৰু অন্তৰঙ্গ প্ৰমাণ দুয়ো বিধৰ সহায় সাপেক্ষে উৎপত্তিৰ সময় নিৰ্ণয় কৰা সম্ভৱ। অন্তৰঙ্গ প্ৰমাণেই অধিক নিৰ্ভৰযোগ্য। কুব-পাণ্ডবৰ ইতিহাস বিবৃত কৰিবলৈ মহাভাৰত ৰচিত হৈছিল কাৰণে মহাভাৰতত থকা অন্তৰঙ্গ প্ৰমাণেই অধিক নিৰ্ভৰযোগ্য। অবশ্যে বাহিৰঙ্গ প্ৰমাণেও সিদ্ধান্ত গ্ৰহণত সহায় কৰিব লাগিব। মহাভাৰতৰ আদি পৰ্বত এই বিষয়ে এটা শ্লোক আছে।

অন্তৰে চৈব সম্প্ৰাপ্তে কলিঙ্গাপৰয়োৰভূৎ

সমস্ত পঞ্চকে যুদ্ধং কুব-পাণ্ডব সেনয়োঃ ॥

১২।১৩

ওপৰৰ শ্লোকটোৰ এনে অৰ্থ কৰিব লাগিব যি অৰ্থ বিষয়ৰ লগত খাপ খাই পাবে। কলি আৰু দ্বাপৰৰ সংযোগ সময় অৰ্থাৎ দ্বাপৰৰ শেষ পঞ্চাছ বছৰ আৰু কলিৰ প্ৰথম পঞ্চাছ বছৰ অন্তৰত কালছোৱাক শ্লোকটোৰ প্ৰথম চৰণে বুজাইছে বুলি ধৰি ললে অযুক্তিকৰ নহ'ব। আমাৰ মাজত এটা লোক প্ৰবাদো চলি আহিছে যে দ্বাপৰৰ অন্তত কুব-পাণ্ডবৰ যুদ্ধ সংঘটিত হৈছিল। এই যুদ্ধত বৃহৎ ভাৰতৰ সকলো ৰজাই যোগ দিছিল আৰু যুদ্ধৰ শেষত ভাৰতবৰ্ষ বীৰ শূন্য হৈ পৰিছিল। আৰু ভাৰতবৰ্ষৰ অৱনতিৰ পথ আবশ্য হৈছিল। বীৰ শূন্য হোৱাত যুদ্ধবিদ্যাৰো অৱনতি ঘটে। ব্ৰহ্মাস্ত্ৰ, নাৰায়ণ অস্ত্ৰ, আদি ভয়ানক অস্ত্ৰ সমূহৰ প্ৰয়োগ বিদ্যাৰ অভাৱত লুপ্ত হয়। বীৰ শূন্য ভাৰতবৰ্ষ অচিৰেই বিদেশী আক্ৰমণৰ ফলত পৰাধীন হ'ব লগা হয়। অস্ত্ৰ বিদ্যাৰ দৰে দৰ্শন শাস্ত্ৰৰো অৱনতি ঘটে। “উত্তৰ মীমাংসা” আৰু “পূৰ্ব মীমাংসা” পাছত গভীৰ দৰ্শন শাস্ত্ৰৰো উল্ভৱ নহ'ল। কেৱল টীকা-টিপনীৰ সংখ্যা বৃদ্ধি পালে। দস্যু চোৰ আদিৰ সংখ্যাও বৃদ্ধি পোৱাত দূৰ বিদেশ যাত্ৰা আদি নিষেধ হ'ল। কুব-পাণ্ডবৰ মহাযুদ্ধই হিন্দু জাতিৰ অৱনতিৰ প্ৰধান কাৰণ। জ্যোতিষী সকলৰ মতে শকাব্দ আবশ্য হয় কলি যুগৰ ৩১৭৯ বছৰ অতীত হোৱাৰ পাছৰ পৰা। ভাস্কৰাচাৰ্য, মকৰন্দ আদি গণিতজ্ঞ আৰু জ্যোতিষীয়ে

ওপৰত উল্লেখ কৰা কলি যুগৰ বছৰটোকে শকাব্দৰ আৰম্ভ বুলি মত দাঙি ধৰিছে। পঞ্জিকা আদিতো এই বছৰটোকে শকাব্দৰ আৰম্ভ বুলি ধৰি গণনা কৰে।

মহাভাবত পৃথিৱীৰ ভিতৰত সৰ্ব বৃহৎ জাতীয় মহাকাব্য। গ্ৰীক মহাকাব্যদ্বয় একেলগ কৰিলেও ই মহাভাবতৰ সমান বৃহৎ; গভীৰ আৰু encyclopaedie বিস্তৃতি সম্পন্ন নহয়। গ্ৰীক মহাকাব্যদ্বয় একেলগ কৰিলে ইয়াৰ এক-ষষ্ঠাংশহে হয়। মূল মহাভাবত অৰ্থাৎ অষ্টাদশ পৰ্বযুক্ত ভাবতৰ এক লাখ শ্লোকৰ উপৰিও খিল হৰি বংশ পদ্মাণকো ইয়াৰ অঙ্গ বুলি ধৰা হয়। মহাভাবতত এই বিষয়ে উল্লেখ কৰিছে—

দ্বৈপায়ানান যৎ প্ৰোক্তং পদ্মাণং পৰমৰ্ষিনা।

সুৰৈৰ্ ব্রহ্মৰ্ষিভিশ্চৈব শ্ৰুত্বা যদাভি পূজিতম ॥

তস্যাখ্যান বৰিষ্ঠস্য বিচিত্ৰ পদপৰ্বনঃ।

সূক্ষ্মাৰ্থ ন্যায় সংযুক্তস্য বেদাৰ্থে ভূষিতস্য চ ॥

ভাবত স্যোতিহাসস্য পদ্ম্যাং গ্রন্থর্থঃ সুংগতম।

সংস্কাৰোগতাং ব্ৰাহ্মীং নানাশাস্ত্ৰোপ বংহিতাম ॥ ১।১।১৭—১৯

মহৰ্ষি বেদব্যাসে প্ৰাচীন ঘটনা অবলম্বন কৰি যি ৰচনা কৰিছে, যাক শুনি দেৱতা সকল আৰু ব্ৰহ্মৰ্ষি সকলে সৰ্বপ্ৰকাৰ প্ৰশংসা কৰিছে, সেই মহাভাবত নামৰ ইতিহাস সমস্ত ইতিহাসৰ নামত প্ৰধান, তাৰ পদবোৰ আশ্চৰ্য্য, পৰ্ববোৰো আশ্চৰ্য্য। তাত সুক্ষ্ম তত্ত্ব নিৰূপিত হৈছে আৰু যুক্তিও আছে। বিশেষকৈ এই ৰচনা বেদ প্ৰতিপাদ্য বিষয়ে অলংকৃত। তাৰ সংস্কৃত বাক্যবোৰ পৱিত্ৰ, সুসংলগ্ন আৰু নানা শাস্ত্ৰাৰ্থ পৰিবৰ্দ্ধিত আৰু যিখন শাস্ত্ৰ ৰজা জনমেজয়ৰ সপৰ্যন্তত বেদব্যাসৰ আদেশত প্ৰসিদ্ধ বৈশম্পায়ন মুনিয়ে যথাবিধি কৈছিল। এই গ্রন্থ ৰচনা কৰা বেদব্যাসৰ এক আশ্চৰ্য্যজনক কাৰ্য্য হৈছে। ইয়াত চাৰিখন বেদৰ অৰ্থ নিহিত আছে ই পবিত্ৰ আৰু পাপ ভয় বিনষ্ট কৰে সেই কাৰণে আমি মহাভাবত শুনিবলৈ ইচ্ছা কৰোঁ।

সোঁতিলৈ কলে “যিজন জগতৰ আদি সৰ্বাপেক্ষা প্ৰাচীন সকলোৰে নিয়ন্তা, বহু-লোকৰ দ্বাৰা পূজিত আৰু স্মৃত সত্য আৰু প্ৰণৱ স্বৰূপ, বামকৃষ্ণাদি ৰূপে দৃশ্য, আকৌ জ্ঞান চৈতন্যাদি ৰূপে অদৃশ্য, চিৰস্থায়ী, পৰমাত্মা আৰু যিজন বাস্তবিকতে অবিদ্যমান কিন্তু ব্যৱহাৰিক পক্ষত বিদ্যমান বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ড স্বৰূপ, যিজন কাৰ্যও নহয়, কাৰণো নহয়, সমস্ত-স্থাবৰ-জঙ্গম প্ৰণ্টা, পদ্মাতন হৈয়ো সদায় নতুনৰ দৰে প্ৰতীয়মান, সৰ্বাপেক্ষা উৎকৃষ্ট আৰু নিত্য, যিজন মঙ্গলময় আৰু মঙ্গলদায়ক, সৰ্বব্যাপক ভোগ আৰু মৰ্দ্দিত প্ৰাৰ্থী সকলৰ আদৰ্শগণীয়, নিষ্পাপ, পৱিত্ৰ মায়াৰ নিয়ন্তা আৰু জগতৰ গুৰু সেই নাৰায়ণক নমস্কাৰ কৰি অশ্লীল কৰ্ম, সৰ্বলোক পূজিত আৰু উদাৰচেতা বেদব্যাস ৰচিত ‘মহাভাবত’ এতিয়া ব্যাখ্যা কৰিম।

জ্ঞানমেজয়স্য যাংবাজ্ঞো বৈশম্পায়ন উক্তৱান।

যথাৰং স ঋষিস্তুষ্ঠ্যা সত্ৰে দৈপায়নাজ্ঞায়াম ॥

‘স্নেহেদশ্চ’ভূভিঃ সংযুক্তাং ব্যাসস্যাম্ভূত কৰ্মনঃ ।

সংহিতাং শ্ৰেয়াত্মিচ্ছামঃ পদ্যং পাপ ভয়া পহাম ॥ ১।১।২১

বৈশম্পায়নে মহাভাবতৰ বিষয়বস্তু সম্পৰ্কে আকৌ কৈছে—

অসচ্চ সচৈৰ চ যদ্বিশং সদসতঃ পৰম্ ।

পৰাবৰান্যং স্ৰষ্টাৰং পদ্বানং পৰম ব্যয়ম্ ॥

মঙ্গলং মঙ্গলং বিষ্ণুং বৰেণ্যং অনঘং শূচিম্ ।

নমস্কৃত্য হৃষীকেশং চৰাচৰ গুৰুং হৰিম্ ॥

মহাৰ্ষঃ পূজিতস্যেহ সৰ্বলোকৈৰ্ মহাত্মনঃ ।

প্ৰৱক্ষ্যামি মতং পুন্যং ব্যাসস্যাম্ভূত কৰ্মনঃ ॥

আচৰ্য্যঃ কবয়ঃ কেচিৎ সম্প্ৰত্যচক্ষতে পৰে ।

আখ্যা স্যন্তি তথৈবান্যে ইতিহাস মিমং ভূবি ॥

ইদন্তু ত্ৰিষু লোকেষু মহজ্জ্ঞানম্ প্ৰতিষ্ঠিতম্ ।

বিস্তৰৈশ্চ সমাসৈশ্চ ধাৰ্য্যাত যদ্বিজাতিভিঃ ॥

ইদন্তু ত্ৰিষু লোকেষু মহজ্জ্ঞানম্ প্ৰতিষ্ঠিতম্ ।

বিস্তৰৈশ্চ সমাসৈশ্চ ধাৰ্য্যতে যদ্বিজাতি ভিঃ ॥

ইদন্তু ত্ৰিষু লোকেষু মহজ্জ্ঞানম্ প্ৰতিষ্ঠিতম্

বিস্তৰৈশ্চ সমাসৈশ্চ ধাৰ্য্যতে যদ্বিজাতিভিঃ

অলংকৃতং শূভৈঃ শব্দৈঃ সময়েদ্ব্য মানবৈঃ ।

ছন্দো বৃন্তৈশ্চ বিধি ধৈৰ্বান্বিতং বিদুষ্যং প্ৰিয়ম্ ॥

ওপৰত উল্লেখ কৰা শ্লোক কেইটাত মহাভাবত সম্পৰ্কে কৈছে যে বাস্তবিকতে অসং (অবিদ্যমান) কিন্তু ব্যৱহাৰিক দিশত সং (বিদ্যমান) এই বিশ্ব ব্ৰহ্মাণ্ডস্বৰূপ আব্দ যিজন কাৰণো নহয় কাৰ্য্যও নহয় সমস্ত স্থাবৰ-জঙ্গম স্ৰষ্টা, পদ্বাতন হলেও সদায় নতুনৰ দৰে প্ৰতীয়মান সকলোতকৈ উৎকৃষ্ট আব্দ নিত্য, যিজন মঙ্গলজনক আব্দ মঙ্গলময় সৰ্বব্যাপক ভোগ আব্দ মূৰ্ত্তি বিচবাসকলৰ আদৰণীয়, নিষ্পাপ, পবিত্ৰ, মায়াৰ নিয়ন্তা, আব্দ জগতৰ গুৰু সেই নাৰায়ণক নমস্কাৰ কৰি অমৃত কৰ্মা, সৰ্বলোক পূজিত, উদাৰচেতা বেদব্যাস ৰচিত মহাভাবত এতিয়া বাখ্যা কৰিম ।”

প্ৰত্যেক পৰ্বৰ আৰম্ভৰ ওপৰত উল্লেখ কৰা শ্লোকটো পোৱা যায় । সেই শ্লোকটোৱে মহাভাবতৰ মূল বিষয়বস্তু অৰ্থাৎ কথিতব্য বিষয়ৰ ইঙ্গিত দিয়ে । ভগৱান নাৰায়ণ নব, নবোক্তম, সৰ্বস্বতী আব্দ ব্যাসক নমস্কাৰ কৰি জয়কাব্য পাঠ কৰা উচিত বুলি শ্লোকটোত কৈছে । দৰাচলতে মহাভাবতত নবোক্তম কৃষ্ণ নব (অজুৰ) ভগৱান নাৰায়ণ সৰ্বস্বতী (কাব্য সৰ্বস্বতী) আব্দ ব্যাসদেৱৰ কীৰ্ত্তি আখ্যাত হৈছে ।

মহাভাবত ভাৱতীয় মনিষ্যৰ সৰ্বোৎকৃষ্ট প্ৰকাশ । ভাৱতীয় ধৰ্ম, আচাৰ, অনুষ্ঠান, প্ৰাচীন ভাৱতৰ ভৌগোলিক জ্ঞান, দাৰ্শনিক মতবাদ, ৰাজনীতি জ্ঞান, যুদ্ধবিদ্যা, আপংকালীন ব্যৱস্থা মোক্ষৰ উপায়, বৰ্হিব্যাগজ্য সেই কালত অৱস্থিত ভাৱতৰ

স্বাধীন আৰু কৰতলীয়া ৰাজ্য সমূহ, নাৰীৰ স্থান, জনজাতি (tribes) সমূহ আৰু তেওঁলোকৰ আচাৰ বিহাৰ, যজ্ঞ অনুষ্ঠান (ৰাজসূয়, অশ্বমেধ, নৰমেধ আদি) দৈনন্দিন জীৱনকে আদি কৰি সৰ্বাঙ্গীন ভাৰতৰ চিত্ৰ ইয়াত লিপিবদ্ধ হৈছে। আমাৰ এটা প্ৰবাদ বাক্য আছে “যি নাই ভাৰতত, সি নাই ভাৰতত”। অৰ্থাৎ যি মহাভাৰততে নায় সি ভূভাৰততে নাই। আনকি মহাভাৰতত যি ভবিষ্য ৰাণী কৰিছে সিও বৰ্ত্তমান যুগৰ লগত বহুখিনি খাপ খায়। এই ভবিষ্যৰাণীৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিয়েই মহাভাৰত ৰচনাৰ কাল নিৰ্ণয় হৈছে। মহৰ্ষি ব্যাসে ইয়াক হিমালয় পৰ্বত আৰু মহা সমুদ্ৰৰ লগত তুলনা কৰি কৈছে।

যথা সমুদ্ৰো ভগবান তথা হি হিমবান গিৰিঃ।

খ্যাভাবভো বহ্নিনশ্বী তথা ভাৰত মূচ্যতে স্বৰ্গ ॥ ৫৬৬

অশেষ বস্তুপ্ৰভৰ হিমালয়ৰ দৰে মহাভাৰতো অতি উচ্চ আৰু বহুং, আকৌ স্নগভীৰ ৰজাকবৰ দৰে ই অতলস্পৰ্শী আৰু অসীম ৰত্নৰ (gems) আকৰ। বিষয়-বস্তুৰ গোঁৰৰ আৰু গান্ধীৰ্য্য আৰু আকৃতিৰ বিশালতাত এই গ্ৰন্থ পৃথিবীত অদ্বিতীয়। মানব-জীবনত এনে অবস্থা নাই যি মহাভাৰতত আধৃত হোৱা নাই। এই গ্ৰন্থ সৰ্ববিধ জ্ঞানৰ আকৰ। ব্যাসে এই গ্ৰন্থৰ উৎকৰ্ষতা সম্পৰ্কে লৈখিছে এইদৰে :

(১) পুৰাণিক সূৰৈঃ সৰ্বৈঃ সম্যেত্য তুলয়া ধৃতম্

চতুৰ্ভাঃ সৰ্বহোস্যেভ্যোঃ অধিকং যদা

তদা প্ৰভৃতি লোকে হিম্মন মহাভাৰত মূচ্যতে

মহভূচ গুৰুভূচ ধিয়মানং যতোহধিকম্

মহত্ত্বাদ্ ভাৰবত্ত্বাচে মহাভাৰত মূচ্যতে। ১।২৭২—২৭৩

(২) ভৰতানাং মহজ্জন্ম তস্মাৎ ভাৰত মূচ্যতে। ৫৪৫

পুৰাণ কালত দেৱতা সকলে মিলিত হৈ তুলাদণ্ডৰ এফালে সমগ্ৰ বেদ আৰু আন ফালে মহাভাৰতক স্থাপন কৰি ওজন কৰিছিল এই গ্ৰন্থখনৰ মহত্ব আৰু গুৰুত্ব অধিক হোৱাত ই মহাভাৰত নামে প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰে। ভৰত বংশীয় ৰজাসকলৰ জন্ম বৃত্তান্ত এই গ্ৰন্থত কীৰ্তিত হোৱা কাৰণেও ইয়াক মহাভাৰত বোলা হয়। মহাভাৰতক কামৰ বেদ অৰ্থাৎ মহৰ্ষি কৃষ্ণ দ্বৈপায়ন বিৰাচিত পঞ্চম বেদ বুলি কোৱা হয়।

মহাভাৰত একেধাৰে ধৰ্মশাস্ত্ৰ, অৰ্থশাস্ত্ৰ, কামশাস্ত্ৰ, মোক্ষশাস্ত্ৰ, পুৰাণ, ইতিহাস আৰু মহাকাব্য। এনে গ্ৰন্থ পৃথিবীৰ সাহিত্য ইতিহাসত দ্বিতীয় এখন নাই।

(১) অৰ্থ শাস্ত্ৰমিদং প্ৰোক্তং ধৰ্মশাস্ত্ৰ মিদং মহত্।

কামশাস্ত্ৰ মিদং প্ৰোক্তং ব্যাসেনামিত বুদ্ধিনা ॥ ১।২।১৮৩

(২) ধৰ্মে চাৰ্থে চ কামে চ মোক্ষে চ ভৰতৰ্ভা।

যদি হান্তি তদন্যত্র সম্মে হান্তি ন কুত্ৰচিৎ ॥ ১।২।১৯০

(৩) ইতিহাস মিমং পুনং চক্ৰে সত্যৱতী সূতঃ। ১।৫৪

(৪) অস্য কাব্যস্য কৰয়ো ন সমৰ্থা বিশেষণে। ১।৭৩

(৫) পুৰাণ পুৰাণ চন্দ্রেন শ্ৰুতি জ্যোৎস্নাঃ প্ৰকাশিতাঃ। ১।৮৬

এই গ্ৰন্থ একেধাৰে অৰ্থশাস্ত্ৰ, কামশাস্ত্ৰ, ধৰ্মশাস্ত্ৰ, মোক্ষশাস্ত্ৰ ইয়াত নথকা কথা আন ঠাইত কতো নাই। ১-২ ॥ সত্যৱতী সত্ৰ ব্যাসে এই পুণ্য ইতিহাস ৰচনা কৰে। ৩ ॥ এই কাব্যৰ মহত্ব কবি সকলে বিশেষণৰ দ্বাৰাও প্ৰকাশ কৰিব পৰা নাই। ৪ ॥ পুৰ্ণচন্দ্ৰ সদৃশ এই গ্ৰন্থই শ্ৰুতি জ্যোৎস্নাক প্ৰকাশ কৰিছে। ৫ ॥

ওপৰত উদ্ধৃত কৰা মহাভাৰতীয় শ্লোক কেইটাই মহাভাৰতৰ বিশালত্ব আৰু মহত্ব প্ৰকাশ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে। গতিকে এই অসাধাৰণ গ্ৰন্থত প্ৰাচীন ভাৰতৰ সভ্যতা আৰু সংস্কৃতিৰ পুৰ্ণ পৰিচয় পোৱা যায়।

কুব্জ পাণ্ডৱৰ ঠাঠ অৰ্বোহিনী সৈন্য ক্ষয় হোৱা মহাযুদ্ধৰ বৰ্ণনা মহাভাৰতৰ মূল বক্তব্য নহয়; যুদ্ধৰ বৰ্ণনা নিমিত্ত মাত্ৰ। ইয়াৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য হৈছে “যতো ধৰ্মস্ততো জয়ঃ” এই প্ৰাপ্ত বাক্যৰ সত্যতা প্ৰদৰ্শন কৰা, অধৰ্মৰ যোগেদি আপাতত জয়ী হলেও শেষত ধৰ্মৰ জয় অৱশ্যম্ভাবী এই কথাটোহে কুব্জ পাণ্ডাল যুদ্ধৰ প্ৰশংসনীয় বিষয়। কোঁৱৰ বিলাকে কুট পাশা খেলৰ যোগেদি পাণ্ডৱক ১২ বছৰ বনবাসলৈ খেদি আৰু এবছৰ অজ্ঞাত বাস কটাবলৈ বাধ্য কৰি আপাততঃ জয়ী হলেও শেহান্তত সমূলতে ধ্বংস প্ৰাপ্ত হয় আৰু পাণ্ডৱে নিষ্কণ্টক ৰাজ্য লাভ কৰে।

গ্ৰন্থৰ প্ৰাৰম্ভতে মহৰ্ষি ব্যাসে দুটা শ্লোকৰ দ্বাৰা কাহিনীৰ মৰ্মাৰ্থ প্ৰকাশ কৰিছে। প্ৰসিদ্ধ মহাভাৰতীয় টিকাকাৰ নীলকণ্ঠ এই শ্লোকদ্বয়ক ‘ভাৰত তাৎপৰ্য্য সংগ্ৰাহক’ বুলি মন্তব্য দাঙি ধৰিছে শ্লোক দুটা তলত উদ্ধৃত কৰা হ'ল।

দুৰ্যোধনো মনুৰ্ময়ঃ মহাদ্ৰুমঃ

স্কন্ধঃ কৰ্ণঃ শকুনিস্তস্য শাখাঃ

দুশাসনঃ পদ্পফলে সমৃদ্ধে

মূলং ৰাজ্য ধৃতবাষ্ট্ৰে হ মনীষী ॥ ১।১১০

দুৰ্যোধন অহংকাৰ স্বৰূপ মহাবৃক্ষ, কৰ্ণ সেই বৃক্ষৰ ডাল শকুনি শাখা-প্ৰশাখা, দুশাসন সেই বৃক্ষৰ পদ্প আৰু ফল আৰু বৃক্ষৰ মূল হৈছে জ্ঞানহীন ৰাজ্য ধৃতবাষ্ট্ৰ ‘অমনীষী’ শব্দৰ দ্বাৰা ধৃতবাষ্ট্ৰৰ অন্ধপুত্ৰ স্নেহ প্ৰকাশ কৰিছে। স্নেহাতুৰ অন্ধপুত্ৰ স্নেহৰ কাৰণেই মনুৰ্ময় মহাদ্ৰুম দুৰ্যোধন ক্ৰমে দুটমূল হব পাৰিছে। শ্লোকটোৰ গুঢ়াৰ্থ হৈছে—ক্ৰোধ লোভাদি ডাল সংযুক্ত হিংসাচাৰ্য্যাদি শাখা-প্ৰশাখা বিস্তৃত বধ—বধ বন্ধনাদি ফল-পদ্প সূৰ্যোভিত আসক্তি স্বৰূপ মূলভূত অজ্ঞানক বিনাশৰ দ্বাৰাই নষ্ট কৰিব লাগিব মানৱ জীৱনৰ এয়ে লক্ষ্য হোৱা উচিত।

দ্বিতীয় শ্লোকটো এনে—

যুধিষ্ঠিৰো ধৰ্ম্ময়ো মহাদ্ৰুমঃ

স্কন্ধোজ্জ্বলঃ ভীমসেনোৎসং শাখা

মাদ্ৰী সূতৌ পদ্প ফলে সমৃদ্ধে

মূলং কৃষ্ণ ব্ৰহ্মা চ ব্ৰাহ্মনাশ্চ ॥

যুধিষ্ঠিৰ ধৰ্মময়, মহাবৃক্ষ, অজুৰ্ন স্কন্ধ, ভীমসেন শাখা, মাদ্ৰীসদৃশ নকুল-
সহদেৱ এই বৃক্ষৰ সমৃদ্ধ পদুপ ফল আৰু মূল।

শ্ৰীকৃষ্ণ, বেদ আৰু ব্ৰাহ্মণ সকল এই শ্লোকৰ মৰ্মাৰ্থ হৈছে যে ৰেদ আৰু ব্ৰাহ্মণ
সকলৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধাশীল হৈ বেদোক্ত অনুষ্ঠান পালন কৰিলে সত্যাদি স্কন্ধ, ধ্যান-
ধাৰণাদি শাখা-তত্ত্ব সাক্ষাৎকাৰ ফল ধৰ্ম লাভ হয়। এই শ্লোকটো হিন্দু সকলে পিতৃ-
পদুৰুষৰ শ্ৰাদ্ধাদি অনুষ্ঠানত পাঠ কৰা হয়। ইয়াকে বিৰাট পাঠ বোলা হয়।

গ্ৰন্থৰ উপসংহাৰত ‘ভাবত-সাবিত্ৰী’ নামে যি চাৰিটা শ্লোকত মহাভাৰতৰ যি
মাহাত্ম্য কীৰ্ত্তন কৰিছে, তাতো মূল উদ্দেশ্য বিঘোষিত হৈছে। কথিত আছে যে
বেদব্যাসে মহাভাৰত ৰচনা কৰাৰ পাছত পদুতক শব্দকদেবৰ স্তুতিৰ্থে উক্ত চাৰিটা
শ্লোকত সমস্ত গ্ৰন্থখনৰ তাৎপৰ্য্য প্ৰকাশ কৰিছে।

মাতা পিতৃ সহস্ৰানি পদুগ্ৰদাৰ শতানি চ।

সংসাৰেব্বন্দু ভূতানি য্যাস্তি মাম্যাস্তি চাপৰে ॥

হৰ্ষ স্থান সহস্ৰানি ভয়স্থান শতানি চ।

দিবসে দিবসে মদু মাৰি শাস্তি ন পশিতম্ ॥

উৰ্দ্ধবাহু শ্বিৰৌম্যেষ নচ কশিচ্ছনোতি মাম্।

ধৰ্মাদৰ্থশ্চ কামশ্চ স কিমৰ্থং ন সেব্যত ॥

ন জাতু কামান্ ন ভয়ান্ লোভান্ধৰ্মং ত্যজেজ্জীবিস্যপি হেতোঃ।

নিত্যো ধৰ্মঃ সুখ দুঃখেত্বনিত্যে জীবো নিত্যে হেতুবস্য ত্বনিত্যঃ ॥

অসংখ্য

জন্মান্তৰত সহস্ৰ সহস্ৰ মাতা-পিতা আৰু শত শত স্ত্ৰী-পদুগ্ৰৰ লগত সম্বন্ধ
ঘটিছে। তেওঁলোক সংসাৰৰ পৰা গৈছে আৰু আনবোৰো যাব। জীবনত অসংখ্য
আনন্দ আৰু ভয়ৰ কাৰণ উপস্থিত হয়। মৰ্থ লোক সকলক সেই আনন্দ আৰু
ভয়ৰ কাৰণ সমূহে অভিভূত কৰে। তত্ত্বজ্ঞানী সকলক নোবাবে ধৰ্মপথত থাকিলে
অৰ্থ আৰু কাম উপভোগ কৰিব পৰা যায়। মানুহে কিয় ধৰ্মৰ সেৱা নকৰে—এই
কথা মই উৰ্দ্ধবাহু হৈ উক্তস্বৰে কৈছো যদিও কোনেও কাণ সাৰ নকৰে। কামনা, ভয়
বা লোভবশতঃ আনকি জীবন বক্ষাৰ নিমিত্তেও ধৰ্ম ত্যাগ কৰা উচিত নহয়। ধৰ্ম,
নিত্য, কিন্তু সুখ-দুখ অনিত্য। জীব নিত্য কিস্তুশৰীৰৰ লগত ইয়াৰ সম্বন্ধ অনিত্য।

উক্ত চতুঃ শ্লোকী “ভাবত সাবিত্ৰী” মাজত মহাভাৰতৰ সকলো কথাই চমুদুপত
প্ৰকাশ পাইছে এই পঞ্চম ৰেদ স্বৰূপ মহাভাৰত মহাৰ্ষিৰ সিংহনাদ স্বৰূপ।

মহাভাৰতত প্ৰাচীন ইতিহাসৰ লগত কাৰ্পনিক ৰূপ কথাও মিশ্ৰিত আছে। বহু
কথা অৱাস্থৰ; কিন্তু সমস্ত মহাভাৰতত যি বিলাক নব-নাৰীৰ লগত আমাৰ পৰিচয়
ঘটে, সেই বিলাক চৰিত্ৰৰ বৈশিষ্ট্য দোষ গুণ আশা আকাংখাৰ লগত আমি অপৰিচিত
নহয়। মহাভাৰতত মানৱ চৰিত্ৰৰ যি জটিল ৰহস্য আৰু বৈচিত্ৰ্য প্ৰকাশ পাইছে

আন কোনো ভাৰতীয় গ্ৰন্থত দেখা নাযায়। বিশ্ব সাহিত্যত নাট্যকাৰ চেক্সপীয়েৰৰ নাট্যকৰণলীতিহে এনে বৈচিত্ৰ্য লক্ষ্য কৰা যায়। ব্যাসদেৱে একান্ত নিৰ্লিপ্ত ভাবে বিভিন্ন চৰিত্ৰক ৰূপ দিছে। মানব চৰিত্ৰৰ অতি নীচ প্ৰবৃত্তিৰ পৰা দেৱজ্বলেকে বিভিন্ন প্ৰবৃত্তিৰ চৰিত্ৰ ৰূপ দিবলৈ মূল কাহিনীৰ আশে পাশে বহু আখ্যান, উপাখ্যান আৰু ৰূপকৰ সৃষ্টি কৰিব লগা হৈছে। এই গ্ৰন্থ মানৱ চৰিত্ৰৰ চিত্ৰশালা স্বৰূপ। কুৰু-পাণ্ডৱৰ এশ-পাঁচজন ককাই ভাইৰ উপৰিও পিতামহ ভীষ্ম, আচাৰ্য দ্ৰোণ আৰু কৃপ, অশ্বখামা, কৰ্ণ, শৈল্য, কৃতবৰ্মা, ঘটোৎকচ ধৃতবান্ধু, গান্ধাৰী, দ্ৰৌপদী, কুন্তী, পাণ্ডু, অভিমন্যুকে আদি কৰি কেইবা শ চৰিত্ৰই ইয়াত অংশ গ্ৰহণ কৰিছে; আৰ্চবিত কথা, প্ৰত্যেকটো চৰিত্ৰই স্ব-মহিমাৰে মহিমাম্বিত, এটা আনটোৰ লগত নিমিলে। অবশ্যে নিম্ন পৰ্য্যায়ৰ চৰিত্ৰৰ কথা সূকীয়া। ইমানবোৰ চৰিত্ৰ ৰূপ দিবলৈ এক বিশাল পটভূমি আৰু পৰিধিৰ প্ৰয়োজন। সেই কাৰণে মহাভাৰতে সমস্ত প্ৰাচীন ভাৰতৰ উপৰিও ওচৰ চুবুৰীয়া স্বাধীন ৰাজ্য সমূহো সাঙুৰি লৈছে। আফগানিস্থান, শ্ৰীলংকা, ইৰান, ব্ৰহ্মদেশ, কম্বোডিয়া, ষাভা (যৱৰূপ) আদি দেশেও ইয়াত স্থান লাভ কৰিছে; এইবোৰ দেশৰ ৰজা সকলে পাণ্ডৱ নাইবা কৌৰৱৰ সপক্ষে বা বিপক্ষে কুৰুক্ষেত্ৰৰ ৰণত অৱতীৰ্ণ হৈছে। এইবোৰ দেশত সেই সময়ত হিন্দু ধৰ্ম্ময়ো কিছূ প্ৰভাৱ নেপেলোৱাকৈ থকা নাছিল, ৰজা সকলৰ নামবোৰেই সেইটো সূচনা কৰে।

কাব্য স্বৰূপে ৰামায়ণৰ স্থান মহাভাৰতকৈ কিছূ ওপৰত, কিয়নো কাব্যিক ঐক্য আৰু কাৰিকৰণনাৰ উৎকৰ্ষতা ইয়াত লক্ষ্য কৰা যায়। ইয়াত গাহস্থ্য জীৱনৰ মৰ্মবাণী ধনিত হৈছে কিন্তু মহাভাৰতৰ দৰে বহু ভাৰতীয় সমাজৰ জীৱন চিত্ৰ অংকিত হোৱা নাই। ৰামায়ণতকৈ মহাভাৰত বহু গুণে বিশাল আৰু ইয়াৰ পটভূমি বিস্তৃত। বহুবিধ আলোচনা, বহু তত্ত্বকথা, বহু আখ্যান, উপাখ্যান, বহু দাৰ্শনিক মতবাদেৰে ই সমৃদ্ধ। মানৱ-চৰিত্ৰৰ জটিলতা আৰু আখ্যানৰ বিচিত্ৰতাই ইয়াক বিশেষ আকৰ্ষণীয়তা দান কৰিছে।

মহাভাৰতৰ সমাজ ৪

মহাভাৰত ৰচনাৰ সম্পূৰ্ণতা যদি খৃষ্টপূৰ্ব চতুৰ্থ শতাব্দীকে ধৰা যায়, তেন্তে এতিয়াৰ পৰা আঢ়ৈ হাজাৰ বছৰৰ আগতে গ্ৰন্থখনৰ ৰচনা সমাপ্ত হয়। মহাভাৰত এক বিশেষ নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ ভিতৰত ৰচিত হোৱা নাছিল; যুগে যুগে অখ্যাত কবিয়ে ব্যাসৰ নামত এই গ্ৰন্থৰ কলেবৰ বৃদ্ধিত অবদান দিয়ে। ডঃ ভিল্টাৰ্ভানজৰ মতে এই গ্ৰন্থই বৰ্তমান ৰূপ পাবলৈ প্ৰায় এহেজাৰ বছৰ লৈছিল। ইয়াৰ প্ৰাচীনতম অংশ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব পোন্ধৰশ শতিকা মানত ৰচিত হৈছিল বুলি পণ্ডিত সকলে অনুমান কৰে। গতিকে মহাভাৰতত বিভিন্ন যুগৰ সামাজিক অৱস্থাৰ চিত্ৰ ইয়াৰ বেলেগ-বেলেগ স্থানত পোৱা যায়।

মহাভাৰতৰ চৰিত্ৰাৱলী-

পণ্ডপাণ্ডৱে উমৈহতীয়াকৈ দ্ৰৌপদীক পত্নীৰূপে গ্ৰহণ কৰা কথাটোৱে Polyandry বা এক নাৰীয়ে বহু পুৰুষ গ্ৰহণ কৰা প্ৰথা সেই সময়ত প্ৰচলিত আছিল বুলি নিদৰ্শন দাঙি ধৰে। যি দেশত নাৰীৰ সংখ্যা পুৰুষতকৈ কম সেই দেশত সাধাৰণতে Polyandry প্ৰচলিত হয়। এজনী নাৰীয়ে কেবাজনো পুৰুষৰ পত্নী গ্ৰহণ কৰিব লগা হয়। সৌ সিদিনালৈকে তিস্বত দেশত এই ৰীতি প্ৰচলিত আছিল আৰু এতিয়াও লোপ পোৱা নাই।

মাতৃ প্ৰধান সমাজৰ অবস্থিতি (Matriarchal system) মহাভাৰতত প্ৰমিলা ৰাজ্যৰ উল্লেখ দাঙি ধৰে। যুধিষ্ঠিৰৰ অশ্বমেধ যজ্ঞৰ ঘোঁৰা পুৰাণ্ডলৰ প্ৰমিলা ৰাজ্যত প্ৰবেশ কৰাত তাত ৰাজত্ব কৰা নাৰী ৰাজ্যৰ নাৰী সকলে ঘোঁৰা বান্ধি ৰাখে আৰু ঘোঁৰা বখীয়া অৰ্জুনক সশস্ত্ৰ বাধা প্ৰদান কৰে। কিন্তু অৰ্জুনৰ ৰূপ আৰু শক্তি দেখা পাই মোহ যায় আৰু তেওঁক পতি ৰূপে বৰণ কৰে। এই প্ৰমিলা ৰাজ্য সম্ভবতঃ বৰ্তমান খাচী-জয়ন্তীয়া আৰু গাৰোপাহাৰত অৱস্থিত আছিল।

বজাসকলে চক্ৰবৰ্তী পদ আৰু সন্মান লাভ কৰিবলৈ দুই প্ৰকাৰ যজ্ঞানুষ্ঠান অনুষ্ঠিত কৰিছিল—(১) ৰাজসূয় যজ্ঞ (২) অশ্বমেধ যজ্ঞ। প্ৰথমটোত বিভিন্ন ৰাজ্যৰ বজা সকলক যুদ্ধত জয় কৰি যজ্ঞলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰিছিল আৰু পৰাজিত বজাসকলে নিমন্ত্ৰণ গ্ৰহণ কৰি যজ্ঞত যোগ দিছিল আৰু বিজয়ী ৰজাক চক্ৰবৰ্তী বজাৰূপে ঘোষণা কৰিছিল। এই যজ্ঞত এগৰাকী বিশিষ্ট ৰজাক বা ব্যক্তিক শ্ৰেষ্ঠলোক ৰূপে ঘোষণা কৰি শ্ৰদ্ধাৰ্থী যাচিছিল। ৰজা যুধিষ্ঠিৰে সমস্ত বজাসকলক যুদ্ধত পৰাজয় কৰি এই যজ্ঞলৈ তেওঁলোকক নিমন্ত্ৰণ কৰিছিল আৰু পৰাজিত বজাসকলেও নিমন্ত্ৰণ গ্ৰহণ কৰি যজ্ঞত যোগ দি যুধিষ্ঠিৰক চক্ৰবৰ্তী বজাৰূপে মানি লৈছিল। এই যজ্ঞতে শ্ৰীকৃষ্ণক শ্ৰেষ্ঠ ব্যক্তিৰূপে শ্ৰদ্ধাৰ্থী যচা হৈছিল। কিন্তু চেন্দী ৰাজ্যৰ ৰজা শিশুপালে ইয়াত বাধা দান কৰাত শ্ৰীকৃষ্ণই তেওঁক (শিশুপাল) চক্ৰহানি বধ কৰে। শিশুপাল কৃষ্ণৰ পেহীয়েকৰ পুতেক ভায়েক আছিল। মহাভাৰতত আছে যে শিশুপাল জন্ম হওঁতে একাধিক মৃত্যু লৈ জন্ম গ্ৰহণ কৰিছিল। জন্মৰ সময়ত আকাশীবাণী হৈছিল যে যাৰ কোলাত শিশুটিৰ অতিবিক্ত অংগ থহিব তেওঁৰ হাততে মৃত্যু হব। শ্ৰীকৃষ্ণৰ কোলাত অতিবিক্ত অঙ্গ থহি পৰাত মাক-বাপেকে কৃষ্ণক এশ দোষ ক্ষমা কৰিবলৈ অনুৰোধ জনোৱাত তেওঁ মান্তি হয়। ৰাজসূয় যজ্ঞত শিশুপালে কৃষ্ণক গালি পাৰি “নোহে ৰাজকুলে জন্ম, যদুকুল অনাচাৰী, বিশেষত কৃষ্ণে গৰুড়তৰী আছে মাৰি” আদি বাক্যেৰে কৃষ্ণক গালি পাৰি এশ দোষ কৰাত কৃষ্ণই তেওঁক বধ কৰে।

বজাসকলে অনুষ্ঠিত কৰা দ্বিতীয় প্ৰকাৰ যজ্ঞ হ’ল অশ্বমেধ যজ্ঞ। এই যজ্ঞত সমস্ত দেশ, ডিঙিত জয় বাৰ্তা ঘোষণা কৰি পৰ্যটন কৰি অহা ঘোড়া এটাক যজ্ঞানুষ্ঠানত বলি দিয়া হয়। যজ্ঞ কৰা ৰজাজনক ৰাজচক্ৰবৰ্তী ৰূপে ঘোষণা কৰা হয়। যুধিষ্ঠিৰৰ অশ্বমেধ যজ্ঞত অৰ্জুন ঘোড়াবখীয়াহৈ সসৈন্যে ভাৰতৰ

বজাসকলক যুদ্ধত পৰাস্ত কৰি ঘোড়া পুনৰ নিজ ৰাজ্যলৈ ঘূৰাই আনিবলৈ সক্ষম হয় আৰু ঘোড়া যজ্ঞত বলি দিয়ে। ঘোড়া পৰ্যটনৰ প্ৰসঙ্গত অৰ্জুনৰ লগত প্ৰাগ্জ্যোতিষৰ অধিপতি বজ্ৰদত্তৰ লগত যুদ্ধ হৈছিল। সাত দিন-সাত ৰাতি আৰু মণিপুত্ৰৰ অধিপতি তথা অৰ্জুনৰ পুত্ৰ বৰুৱাহনৰ লগত অৰ্জুনৰ যুদ্ধ হয়। আৰু তেওঁৰ যুদ্ধত মৃত্যু হয়। বৰুৱাহনে অৰ্জুনক তেওঁ চিত্ৰাঙ্গদাৰ পুত্ৰ বদলি পৰিচয় দিয়াত অৰ্জুনে চিত্ৰাঙ্গদাক কোনোবা নটিনীৰ ল'ৰা, জাবজ সন্তান বদলি বৰুৱাহনক গুৰিয়াই খেদি দিয়ে। ফলত যি যুদ্ধ হয় তাত অৰ্জুনৰ মৃত্যু হয়। কৃষ্ণই পাছত অৰ্জুনক জীয়াই দি পিতা-পুত্ৰৰ মিলন ঘটায়। ঘোড়া উদ্ধাৰ কৰি বিভিন্ন দেশ জয় কৰি ইন্দুপ্ৰস্থত যজ্ঞ সম্পন্ন কৰে।

দধিচায়ী দেৱতাসকলক অসুৰৰ অত্যাচাৰৰ পৰা ৰক্ষা কৰিবৰ কাৰণে আত্ম-বলিদান কৰি ইন্দুক সন্তুষ্ট কৰিবলৈ নিজপুত্ৰক বলি দিয়া উদাহৰণ নৰমুখ যজ্ঞ বদলিৰ পাৰি। অবশ্যে নৰমুখ যজ্ঞৰ উদাহৰণ বিৰল। মহাভাৰতৰ আদি পৰ্বত জন্তুক আখ্যান দৰ্শনীয়।

মহাভাৰতে সেইসময়ত প্ৰচলিত শিশুবিলাকৰ খেল-খেলালীৰ কিছ্ৰ নমুনা দাঙি ধৰে। পাণ্ডৱ আৰু কৌৰৱৰ ল'ৰাকালৰ খেলাৰ ভিতৰত চোপ (বল) খেল আৰু টাংগুটি খেলৰ কথা গ্ৰন্থখনে উল্লেখ কৰিছে। তেওঁলোকে টাংগুটি জাগীৰ এটা খেলব গুটিতো নাদত পৰি যোৱাত তুলিবলৈ বিফল চেষ্টা কৰি থাকোতে আশ্ৰয়প্ৰাৰ্থী দ্ৰোণাচাৰ্যই শবমাৰি গুটিটো উঠাই আনে। বালক সকলে তেওঁৰ পৰিচয় পাই কুব্ৰু শ্ৰেষ্ঠ ভীষ্মৰ ওচৰলৈ লৈ যায়। ভীষ্মই তেওঁক কৃপাচাৰ্যৰ উপৰিও আতৰিত্ত্ব অস্ত্ৰ শিক্ষক ৰূপে নিয়োগ কৰে। কাৰ্যত : দ্ৰোণাচাৰ্যই প্ৰধান শিক্ষক হয়।

যুধিষ্ঠিৰৰ শাসনত প্ৰজাসকল মহাসুখত বসবাস কৰিছিল বদলি মহাভাৰতে উল্লেখ কৰিছে। আদিপৰ্বৰ উনষষ্ঠিতম অধ্যায়ত ইয়াৰ দীঘলীয়া বৰ্ণনা আছে। সেই বৰ্ণনাৰ কেইটামান শ্লোক তলত উদ্ধৃত কৰি দিয়া হ'ল।

প্ৰশাসতি পুৰাঃ ক্ষেত্ৰে ধৰ্মেনোমাং বসুন্ধৰাম্ ।

ব্ৰাহ্মণাদ্যাম্ভতো বৰ্ণা লোভিৰে মৃদমৃদুত্বাম্ ॥

কাম ক্ৰোধাম্ভবান্ দোষান্ নিৰস্য চ নবাধিপাঃ ।

ধৰ্মেন দত্তং দন্তোযু প্ৰণয়ন্তোহম্ব পালায়ন্ ॥

তথা ধৰ্মপৰে ক্ষেত্ৰে সহস্ৰাঙ্কঃ শতক্ৰতুঃ ।

স্বাদ্ৰ দেশে চ কালে চ বৰষাপ্যালয়ন প্ৰজাঃ ॥

ন বাল এব ম্লিয়তে তদাকাশিচৎ জনাধিপ ।

ন চ শ্ৰিয়ং প্ৰজামাতি কশিচদ প্ৰাপ্ত যৌবনাম ॥

এব মায়ুদ্মতীৰ্ভিত্তু প্ৰজ্যাৰ্ভভবতৰ্ভত ।

ইয়ং সাগব পৰ্য্যস্তা সমাপৰ্য্যত মেদিনী ॥

ঈজিবে চ মহাযজ্ঞেঃ ক্ষীণয়া বহুদক্ষিণৈঃ ।

সাক্ষোপনিষদান্ বেদান্ বিপ্ৰাশ্চৰীয়তে তদা ॥

ক্ষত্ৰিয় সকলে ধৰ্মানুসাৰে এই পৃথিৱী পালন কৰে আৰু সেই কাৰণে ব্ৰাহ্মণ প্ৰভৃতি সকলো বৰ্ণই আনন্দ লাভ কৰে। বজাসকলে কামক্ৰোধাদি ৰিপন বশ কৰি অপৰাধীৰ প্ৰতি ধৰ্মানুসাৰে দণ্ডবিধান কৰি প্ৰজাপালন কৰিছিল। বজাসকলে ধৰ্মানুসাৰে প্ৰজাপালন কৰা দেখি দেৱৰাজ ইন্দ্ৰই প্ৰজাবৰ্গক সন্তুষ্ট কৰিবলৈ যথা কালে আৰু যথাস্থানে বাৰি বৰ্ষণ কৰিছিল। হে মহাৰাজ, সেই সময়ত কোনো মানুহৰ অকাল মৃত্যু হোৱা নাছিল, কোনো পদ্বৰ্ষে স্ত্ৰীৰ যৌৱনকাল নহলে সংসৰ্গ নকৰিছিল, সেই কালত সমুদ্ৰ পৰ্যন্ত সমস্ত পৃথিৱী দীৰ্ঘায়ু প্ৰজা দ্বাৰা পৰিপূৰ্ণ আছিল। ক্ষত্ৰিয় সকলে প্ৰচুৰ দক্ষিণাদি ডাঙৰ যজ্ঞ কৰিছিল। ব্ৰাহ্মণসকলে ব্যাকৰণ প্ৰভৃতি অঙ্গশাস্ত্ৰ আৰু উপনিষদসহ সমস্ত বেদ অধ্যয়ন কৰিছিল।

যুদ্ধৰ সময়ত বিশেষকৈ ইজাৰ (ঠেঙা) পিন্ধিছিল। কণই যুদ্ধাধিষ্ঠক যুদ্ধত পৰাস্ত কৰি বিবসন কৰোতে ইজাৰ খুলি দিছিল। ব্ৰাহ্মণবিলাক যজ্ঞ, যাজ্ঞন অধ্যয়ন, অধ্যাপনা আদি ষট্ কাৰ্যত নিযুক্ত আছিল। সাধাৰণতে তেওঁলোক দৃখীয়া আছিল। কিন্তু যি সকলে বজাৰ বা ধনী সম্প্ৰদায়ৰ পদ্বোহিতালি কৰিছিল তেওঁলোকৰ আৰ্থিক অৱস্থা ভাল আছিল। যাগ, যজ্ঞ আৰু অন্যান্য ধৰ্মীয় কাৰ্যত প্ৰচুৰ দান-দক্ষিণা লাভ কৰিছিল। দাস-দাসী, গ্ৰাম, বস্ত্ৰ, অলংকাৰ, টকা-পইচা আদি ৰাজকীয় ধৰ্মানুষ্ঠানত লাভ কৰিছিল।

ক্ষত্ৰিয় সকলৰ পৱিত্ৰ কৰ্তব্য আছিল দেশ বক্ষা কৰা আৰু প্ৰজাসকলৰ সুখ-শান্তিৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰখা। ব্ৰাহ্মণ সকলৰ দৰে তেওঁলোকেও উপবীত ধাৰণ কৰি গায়ত্ৰী মন্ত্ৰ পাঠ কৰিছিল। অৱশ্যে ব্ৰাহ্মণৰ গায়ত্ৰী আৰু ক্ষত্ৰিয়ৰ গায়ত্ৰী মন্ত্ৰৰ সামান্য প্ৰভেদ আছিল। বৈশ্যয়ো উপবীত ধাৰণ কৰিছিল আৰু বৈদিক অনুষ্ঠানৰ দ্বাৰা সেই উপবীত গ্ৰহণ কৰিছিল। সানুষ্ঠানেৰে উপবীত (লগুন, উত্তৰী) গ্ৰহণ কৰা কাৰণে এই তিনি বৰ্ণক দ্বিজ বোলা হয়। বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম নিয়মিত ভাৱে পালন কৰা হৈছিল আৰু ব্যতিক্ৰমত বৰ্ণ-শত্ৰুক শ্ৰেণী সৃষ্টি হৈছিল। বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্মত আউল লাগিলে সমাজতো আউল লাগিছিল। সেই মতে, সেইকালত শত্ৰুৰ তপস্যা নিষেধ আছিল। শ্ৰীৰামচন্দ্ৰই ব্ৰাহ্মণ পুত্ৰৰ অকাল মৃত্যুৰ কাৰণ বিচাৰি দণ্ডকাৰণ্যত তপস্যা কৰি থকা শত্ৰু তপস্বীক বধ কৰিব লগা হৈছিল। মহাভাৰততো ব্ৰাহ্মণ পুত্ৰৰ অকাল মৃত্যুৰ কাৰণ অন্বেষণ কৰিবলৈ যুদ্ধাধিষ্ঠকৰ বাধা স্বত্বেও অজুৰ্নে শয়ন কক্ষত প্ৰবেশ কৰি ধনুশৰ আনিছিল। ফলত অজুৰ্নে বাৰ বছৰ তীৰ্থ পৰ্যটন কৰিব লগা হৈছিল। পাপ কাৰ্য বা ভুল-ভ্ৰুটিৰ প্ৰায়শ্চিত্ত কৰিবলৈ স্বেচ্ছাই কেতিয়াবা নিৰ্দিষ্ট কালৰ কাৰণে বনলৈ গৈছিল। কেতিয়াবা আকৌ পাশা খেলত হাৰি খেলৰ চৰ্ত অনুসৰি বনলৈ গৈছিল। শ্ৰীবৎস-চিন্তা আৰু নল-দময়ন্তী আখ্যানত পাশা খেলত হাৰি আৰু দেৱতাৰ ক্ৰোধত বনবাস খাটিব লগা হৈছে। পাণ্ডৱ সকলে বাৰ বছৰ বনবাস আৰু এবছৰ অজ্ঞাতবাস খাটিব লগা হৈছিল কৌৰৱৰ লগত পাশা খেলত হাৰাৰ চৰ্ত অনুসাৰে।

ক্ষত্ৰিয় ৰজা সকলৰ কন্যাৰ সাধাৰণতে স্বয়ম্ভৱ হৈছিল, য'ত কন্যাই আমন্ত্ৰিত ৰজা আৰু ৰাজপুত্ৰৰ মাজৰ পৰা বৰ বাচি লৈছিল। কেতিয়াবা আমন্ত্ৰিত আৰু জনমন্ত্ৰিত প্ৰাৰ্থী সকলৰ মাজত 'একোটা কঠিন পণ বা চৰ্ত' দাঙি ধৰা হয়। যিজনে সেই চৰ্ত পূৰণ কৰিব পাৰে তেওঁৱেই কন্যা লাভ কৰে। এইদৰেই বামে হৰধনু ভঙ্গ কৰি সীতাক লাভ কৰিছিল। অজৰ্জুনে মৎস্য চক্ৰ শৰেৰে ভেদ কৰি দ্ৰৌপদীক লাভ কৰিছিল। কেতিয়াবা স্বয়ম্ভৱত সমবেত হোৱা ৰজা সকলৰ মাজৰ পৰা একোজনে ঘৰপহ কৰি উঠি সভাৰ মাজৰ পৰা কন্যাক অপহৰণ কৰি লৈ গৈছিল। ফলত অপহৰণকাৰি আৰু পাণিপ্ৰাৰ্থী সকলৰ মাজত যুদ্ধ হৈছিল যদিও সাধাৰণতে অপহৰণকাৰীৰে জয় হৈছিল। কৃষ্ণই ৰুক্মিণীক, অজৰ্জুনে সুভদ্ৰাক; ভীষ্মই কাশীৰাজৰ তিনি কন্যা—অম্বা, অম্বিকা আৰু অম্বালিকাক এইদৰেই স্বয়ম্ভৱ সভাৰ পৰা অপহৰণ কৰি সান্তনুৰ লগত বিয়া-পাতি দিছিল। অম্বাই সেই বিয়াত নৰাহি প্ৰেমিক শিশুপালৰ কাষ চাপে যদিও আন এজনে অপহৰণ কৰি নিয়া কন্যাক গ্ৰহণ কৰিবলৈ শিশুপালে অম্বীকাৰ কৰাত ভীষ্মৰ মৃত্যু কামনা কৰি গঙ্গাত আত্মবিসৰ্জন কৰে আৰু শিখণ্ডী ৰূপে জন্ম গ্ৰহণ কৰে। বহুক্ষেত্ৰত স্বয়ম্ভৱত সমবেত হোৱা পাণিপ্ৰাৰ্থী সকলৰ মাজৰ পৰাই ৰূপ গুণ বিচাৰ কৰি বৰ বাছি লৈছিল। দময়ন্তীয়ে শল্যক আৰু চিষ্টাই শ্ৰীবৎসক ওপৰত কোৱা বাঁতিতে বৰণ কৰিছিল। বৰ আৰু কন্যাই গুপতে প্ৰণয় পাশত আবদ্ধ হৈ গান্ধৰ্ব বিবাহ কৰা প্ৰথা ক্ষত্ৰিয় সমাজত বিৰোধকৈ প্ৰচলিত আছিল। বাপেক মাকে বা অভিভাৱকে স্থিৰ কৰা শাস্ত্ৰীয় বিয়া সাধাৰণতে প্ৰচলিত আছিল। ব্ৰাহ্মণ আৰু বৈশ্যই শাস্ত্ৰীয় প্ৰাজাপত্য বিবাহ দ্বিজ সকলৰ দ্বাৰা অনুষ্ঠিত কৰিছিল। ইয়াৰ ভিতৰত প্ৰাজাপত্য বিবাহকে সবহ ভাগে পালন কৰিছিল।

তীৰ্থ পৰ্যটন আৰু তীৰ্থস্থানত পিণ্ডদান, সেই কালতো প্ৰচলিত আছিল। কিবা দোষ বা পাপ কাম কৰিলেও তীৰ্থ পৰ্যটন কৰিলে সেই পাপ খণ্ডন হয় বুলি বিশ্বাস কৰিছিল। পাণ্ডৱ সকল বনবাসত থাকোতে বহুতীৰ্থ পৰ্যটন কৰিছিল আৰু অজৰ্জুনে বাৰ বছৰ তীৰ্থ পৰ্যটন কৰা কথা আগতে উল্লেখ কৰি অহা হৈছে। বলৰামে বুধক্ষেত্ৰৰ যুদ্ধৰ সময়ত তীৰ্থ পৰ্যটনত থকাত যুদ্ধখন হবলৈ পালে, অন্যথা বলৰামে ইয়াত বাধা দিলেহেঁতেন। তেওঁৰ অনুপস্থিতিত কৃষ্ণো যুদ্ধখন লগাবলৈ সুবিধা পালে। যুদ্ধৰ শেষ দিনা; ভীম-দুৰ্যোধনৰ গদাযুদ্ধৰ সময়ত তেওঁ কুৰুক্ষেত্ৰত উপনীত হয়হি। তেতিয়া যুদ্ধ বন্ধ কৰা সময় অতীত হৈ গৈছিল।

যোদ্ধাসকলে সেই সময়ত প্ৰচলিত ৰূপ-নীতি পৰাপক্ষত মানি চলিছিল। ভীষ্মই কুৰুক্ষেত্ৰৰ যুদ্ধৰ আগতে দুর্যোধনক আগত ৰাখি ৰণনীতি বাখ্যা কৰি অন্যান্য নকৰিবলৈ উপদেশ দিছিল। তেওঁ বাখ্যা কৰি কৈছিল—বৃদ্ধ যুদ্ধত অৰ্থাৎ দুজন যোদ্ধাৰ মাজত যুদ্ধ চলি থাকিলে তৃতীয় এজনে তাত যোগ নিদিব। পলায়ন কৰা যোদ্ধাক পাহৰালৰ পৰা হত্যা নকৰিব। শৰণাপন্ন হোৱা সৈন্যক বধ নকৰিব বৰং

আশ্ৰয় দিব। যুদ্ধাৰ্থী গদৰুজনক অভিবাদন কৰি গদৰুজনে অস্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰাৰ পাছতহে শিষ্যই অস্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰিব। কেবাজনে বোৰি কুৰি অস্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰি এজনক বধ নকৰিব। এনে ধৰণৰ বৰ্ণ-নীতিৰ শিক্ষা দি ভীষ্মই প্ৰথমে অস্ত্ৰ নিক্ষেপ কৰি যুদ্ধ আৰম্ভ কৰে। এয়ে ধৰ্ম-যুদ্ধ, প্ৰকৃততে মহাবৰ্ণখনত উক্ত বৰ্ণনীতি যথাযথ ভাৱে পালন কৰা হৈছিল জানো? ১৬ বছৰীয়া লৰা অভিমন্যুক সপ্ত-মহাবৰ্ণীয়ে বোৰি চাৰিওফালৰ পৰা অস্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰি বধ কৰিছিল। কৌৰৱৰ আটাইকেইজন সেনাপতিক অন্যাৱ যুদ্ধত হে পতন ঘটাইছিল। শিখণ্ডীক বথৰ আগত বহুৱাই ভীষ্মক নিবস্ত্ৰ কৰি শবশয্যাতে পেলাইছিল। ভীষ্মৰ প্ৰতিজ্ঞা আছিল যে তেওঁ নাবী আৰু নপদংসকৰ বিবুদ্ধে অস্ত্ৰ ধাৰণ নধৰে। তেওঁ আনহাতে আছিল ইচ্ছা মৃত্যুৰ গৰাকী, নিজে নমৰো বুলিলে আনে তেওঁক বধ কৰিব নোৱাৰিছিল। গতিকে কৃষ্ণৰ বুদ্ধি মতে অজুৰ্ণৰ বথৰ আগত শিখণ্ডীক বহুৱাই অজুৰ্ণে চোকা, চোকা অস্ত্ৰ ভীষ্মৰ বিবুদ্ধে মাৰিবলৈ ধৰে কিন্তু ভীষ্মই শিখণ্ডীক অজুৰ্ণৰ বথৰ সন্মুখ ভাগত সশস্ত্ৰ বহি থকা দেখি অস্ত্ৰ সম্বৰণ কৰে। নিবস্ত্ৰ ভীষ্মক শিখণ্ডী আৰু অজুৰ্ণে শৰ প্ৰয়োগ কৰি শয্যাশায়ী কৰে। শৰেৰে থকা সবকা হৈ ভীষ্ম শৰৰ শয্যাতে ঢলি পৰে। দ্ৰোণাচাৰ্যই পুত্ৰ অশ্বখামাৰ মৃত্যু হোৱা বুলি গুজৰ শুনি শোকত অভিভূত হৈ অস্ত্ৰ ত্যাগ কৰি বথতে ঢলি পৰাত ধৃষ্টদ্যুম্নই নিজৰ প্ৰতিজ্ঞা অনুসৰি গদৰুজনক বোদনৰত অৱস্থাত হত্যা কৰে। অবশ্যে ধৃষ্টদ্যুম্নই তেওঁক হত্যা কৰা আগতে কৃষ্ণৰ কথাত ভুল কৰি ভিঙিত সাপ বগাই খুটিবৰ উপক্ৰম কৰা বুলি মতিভ্ৰম ঘটাই অজুৰ্ণৰ দ্বাৰা দ্ৰোণৰ ধেনুখনৰ জ্যা ডাল কাটি পেলোৱাত ধেনুৰ আগে তেওঁৰ ভিঙিবিম্ব পেলোৱাত অচেতন হৈ পৰিছিল। সেই অৱস্থাত ধৃষ্টদ্যুম্নই দ্ৰোণক বধ কৰে। মাটিত পোত খাই থকা বথৰ পাচ চকা উল্কাৰ কৰিবলৈ মাটিত বহি কণ্ঠি চেষ্টা কৰি থাকোতে নিবস্ত্ৰ কণক অজুৰ্ণে শৰ মাৰি বধ কৰে। শল্যক আৰু শকুনিক অৱশ্যে যুধিষ্ঠিৰ আৰু সহদেৱে ন্যাৱ যুদ্ধত বধ কৰে। শল্য মল্ল যুদ্ধ আৰু গদাযুদ্ধতহে পাৰ্গত আছিল। ধনু যুদ্ধত পাৰ্কেত বুলি তেওঁৰ পৰিচয় নাছিল। যুধিষ্ঠিৰৰ লগত ধনু যুদ্ধৰ বাহিৰে অন্য যুদ্ধ নচলাত অগত্যা তেওঁ ধনু যুদ্ধ কৰিব লগাত পৰে, ফলত তেওঁ যুধিষ্ঠিৰৰ হাতত নিহত হয়। তদুপৰি ভাগিন বুলি মৰমত কিছু খিলাই দিয়াত নিজেই মৰা পৰে। দূৰ্যোধনক ভীমে কঁকালৰ তলত গদাৰে কোবাই উৰু ভঙ্গ কৰে। গতিকে কুৰুক্ষেত্ৰৰ মহাবৰ্ণখন প্ৰকৃত ধৰ্ম-যুদ্ধ বুলি কোৱা টান।

সেই কালত যি যুদ্ধাস্ত্ৰ প্ৰয়োগ হৈছিল তাৰ ভিতৰত ধনুশৰ যুদ্ধই প্ৰধান আছিল। কিন্তু যিবোৰ শৰৰ উল্লেখ আৰু শক্তিৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়, সেই বৰ্ণনা কবিৰ কল্পনা প্ৰসূত নে সত্য সেই কথা নিশ্চয়কৈ কোৱা টান যদিও সচাঁ যেনেই লাগে। বিশেষকৈ ব্ৰহ্মাস্ত্ৰকে আদিকাৰি কিছুমান শৰৰ অশেষ শক্তি প্ৰদৰ্শন কৰিছে যদিও বাস্তৱিকতে কিমানদূৰ সত্য কোৱা টান। মন্ত্ৰ শক্তিৰ যদি বিশ্বাস কৰা যাৱ

তেন্তে এই বৰ্ণনাবোৰো বিশ্বাস কৰিব লাগিব। কাৰণ প্ৰত্যেক শৰৰ লগত একোটা মন্ত্ৰ জড়িত আছিল। ব্ৰহ্মাস্ত্ৰ, অশ্বচন্দ্ৰ, একায়ী, পাশুপাত, বৈষ্ণবী, নাৰায়ণ, বায়ু, জলদ, অগ্নি, আদি বহু শৰৰ প্ৰয়োগ পোৱা যায়। ধনু যুদ্ধৰ বাহিৰে গদাযুদ্ধ, অসি যুদ্ধ (তৰোবাল যুদ্ধ) মল্ল যুদ্ধৰ উল্লেখ অনেক ঠাইত আছে। ধনুশৰৰ বাহিৰেও তৰোবাল, শেল, নাৰাচ, নালিক, বৰাহকৰ্ণ, বৎসদন্ত, বিপাঠ, ক্ষুৰপ্ৰ, চটকা মৃথ, আদি অস্ত্ৰৰ উল্লেখ আৰু প্ৰয়োগ দেখা যায়। এইবোৰ অস্ত্ৰ কেনে আছিল সেই বিষয়ে.....The Art of war in Ancient India নামৰ পুথিত সবিশেষ আলোচনা কৰিছে।

সেই কালত যুদ্ধবোৰ সাধাৰণতে সন্ধ্যাৰ লগে লগে শত্ৰু ধৰ্ম কৰি সামৰণি ঘোষণা কৰে আৰু দিনটোত জয়-পৰাজয়ৰ নিশ্চয় নহলে পাছদিনা আকৌ আৰম্ভ কৰে। কদা কাশিচতহে বাত্ৰি যুদ্ধ হৈছিল। সন্ধ্যাৰ পাছত যুদ্ধৰত দুয়োপক্ষৰ মাজত প্ৰয়োজন অনুসৰি আলোচনা বিলোচনা আৰু বন্ধুত্বৰ আদানপ্ৰদান ঘটে। উদাহৰণ স্বৰূপে, পাণ্ডব সকলে কৌৰৱ পক্ষৰ বজা ধৃতবাস্তৱ আৰু গান্ধাৰীক প্ৰণাম জনাবলৈ সঘনে কৌৰৱ সভালৈ অহা-যোৱা কৰিছিল। যেতিয়া তৃতীয় পক্ষই হস্তীনাপুৰ আক্ৰমণ কৰিছিল তেতিয়া কৌৰৱ-পাণ্ডৱ দুয়োপক্ষ মিলি বাধা দিছিল যুধিষ্ঠিৰৰ ৰাজসূয় যজ্ঞত কৌৰৱ সকলেও সহযোগ কৰিছিল আৰু অশ্বমেধ যজ্ঞত যোঁৰাবখীয়া হৈ যি কেইজন কৌৰৱ পক্ষীয় বীৰ জীৱিত আছিল তেওঁলোকেও সহযোগ কৰিছিল।

সেইকালৰ ভক্ষাভক্ষৰ লগত আজি-কালিৰ খাদ্যা-খাদ্যৰ বৰ বিশেষ প্ৰভেদ দেখা নাযায় ভাত, বুটী, ফল-মূল, দধি, দুগ্ধ, মাখন, ঘৃত, পায়স, পিঠা (পিণ্ডক) তিল, তেল, লাবুকে প্ৰমুখ্য কৰি বিভিন্ন প্ৰকাৰে ৰন্ধাখাদ্য আৰু কেঁচা খাদ্য গ্ৰহণ কৰিছিল। দাইলৰ ভিতৰত মাটি আৰু মগুৱেই প্ৰধান আছিল। অবহৰ আৰু খেচাৰ দাইলৰ উল্লেখ প্ৰায় নায়েই। সভা পৰ্বৰ কেইবাটা অধ্যায়ত যুধিষ্ঠিৰৰ ৰাজসূয় যজ্ঞ বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত যি ভোজৰ বৰ্ণনা আছে তাত সেই সময়ত প্ৰচলিত এটি খাদ্য তালিকা পোৱা যায়। কাব্যখনৰ আন দুই ঠাইতহো খাদ্যৰ উল্লেখ আছে। সভাপৰ্বৰ বৰ্ণনাটোকে এই ক্ষেত্ৰত উদ্ধৃত কৰা হল। পাণ্ডব সকলে বনবাসত থাকোতে ভিক্ষাৰ আৰু বন শাক ৰান্ধি খাইছিল।

অতিথিপৰায়ণত বিশিষ্ট ধৰ্ম বুলি বিবেচিত হৈছিল। অভ্যাগতৰ ভাৰিধুৱাই মধুপকৰ অৰ্ঘ্যদান কৰি সৰিনয়ে পদূলিব পৰা আগবঢ়াই নিয়া ৰীতি প্ৰচলিত আছিল আৰু ইয়াক শিষ্টাচাৰ বুলি গণ্য কৰা হৈছিল এনে অভ্যৰ্থনা নেপোৱাৰ কাৰণেই দূৰ্বাসা মৰ্মনয়ে শকুন্তলাক শাপ দিছিল। বিশেষকৈ ৰাজপদুৰূষ, ব্ৰাহ্মণ, সন্ত্ৰজন আদিক উক্ত ধৰণে বাটৰ পৰাই ঘৰলৈ আগবঢ়াই নিয়াই আছিল। অতিথিক বিমুগ্ধ কৰা পাপ বুলি ভাবিছিল। মৃতক সকলক দাহ কৰি ঔৰ্দ্ধৱৈহিক শাস্ত্ৰীয় ৰীতিত শ্ৰাদ্ধাদি ক্ৰিয়া সম্পন্ন কৰিছিল। কুব্ৰুক্ষেত্ৰৰ ৰণৰ পাছত দুয়ো পক্ষ

জীৱিত সকলে বণভূমিত মৃত আত্মীয় সকলৰ মৰাশ বিচাৰি দাহ কৰিছিল আৰু ঔৰ্দ্ধদৈহিক ক্ৰিয়া সম্পন্ন কৰিছিল।

দ্বিজ সকলৰ বাহিৰে সাধাৰণতে নিম্নবৰ্ণক অস্ত্ৰশিক্ষা দিয়া নহৈছিল। দ্ৰোণাচাৰ্য্যই একলব্যক অস্ত্ৰশিক্ষা দিবলৈ অস্বীকাৰ কৰা স্বত্বেও একলব্যই দ্ৰোণাচাৰ্য্যৰ মৰ্ত্তি এটা আগত ৰাখি নিজেই অস্ত্ৰশিক্ষাত পাৰ্গত হৈছিল যদিও দ্ৰোণাচাৰ্য্যই গদ্বদা দক্ষিণা বিচাৰি তেওঁৰ বঢ়া আঙুলিটো কাটি পেলোৱাৰ দিহা কৰিছিল। সূত পুত্ৰ কৰ্ণই দ্ৰোণাচাৰ্য্যৰ ওচৰত অস্ত্ৰ শিক্ষা গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰি; আত্মগোপন কৰি পৰশুৰামৰ ওচৰত অস্ত্ৰ শিক্ষা লাভ কৰে; কিন্তু পৰশুৰামে যোতিয়া জানিব পাৰে যে কৰ্ণ সূত পুত্ৰ, তেতিয়া সময়ৰ শৰ পাহৰিবলৈ তেওঁক অভিশাপ দিয়ে। মহাভাৰত আৰু বামাৱলম্বৰ পৰা জনা যায় যে অস্ত্ৰশিক্ষা দানো ব্ৰাহ্মণৰ একচেতীয়া বস্তু আছিল। দ্ৰোণাচাৰ্য্য, কৃপাচাৰ্য্য, বশিষ্ঠ, বিষ্ণু, বিষ্ণু, বিষ্ণু আদি অস্ত্ৰবিদ সকল ব্ৰাহ্মণ আছিল। মৰুতে সকলো প্ৰকাৰ শিক্ষাদানৰ ব্যৱসায়টো ব্ৰাহ্মণৰ একচেতীয়া বস্তু আছিল।

মহাভাৰতত সকলো শ্ৰেণী পাঠকৰ উপযোগী কাহিনী পোৱা যায়। এহাতে যেনেকৈ শিশু উপযোগী ধ্ৰুৱ, প্ৰহ্লাদৰ কাহিনী আছে সেইদৰে যৌৱনৰ প্ৰেম বিষয়ক কাহিনী উৰ্বশী-পুৰুষৰা, অজুৰ্ন-সুভদ্ৰা। পোড়ৰ উপযোগী তত্ত্বপ্ৰধান দৰ্শন, ৰাজনীতি (শাস্তি পৰ্ব দ্ৰঃ) আৰু বৃদ্ধৰ উপযোগী ভক্তিবাদৰ প্ৰাৱল্য অনেক ঠাইত দেখা যায়।

মহাভাৰতৰ যুগটো বীৰৰ যুগ। ইউৰোপৰ Knight সকলৰ দৰে ইয়াৰ চৰিত্ৰ সমূহ যুদ্ধ প্ৰৱল এওঁলোকেও যুদ্ধবিচাৰি দিগ্বিজয়ত ওলায়। অশ্বমেধ আৰু ৰাজসূয় যজ্ঞ দিগ্বিজয়ৰে ফলশ্ৰুতি বঢ়লিৰ পাৰি। যুদ্ধৰ বন্দা নিয়ম আছিল। সেই নীতি-নিয়ম উলংঘা কৰি যুদ্ধ কৰা অন্যায় যুদ্ধ বুলি বিবেচিত হৈছিল। সত্য কথা কবলৈ গলে পাণ্ডৱ সকলে অন্যায় যুদ্ধ কৰিয়ে কোঁৱৰৰ প্ৰধান বীৰ সকলক বধ কৰে। ভীষ্ম, দ্ৰোণ, কৰ্ণ আৰু দুৰোধনক ন্যায় যুদ্ধত পৰাজয় কৰিব পৰা নাই। তেওঁলোকক নিৰস্ত্ৰ অৱস্থাত অথবা অন্যায়ভাবে আঘাত কৰি বধ কৰিছে। কোঁৱৰে কেৱল অভিমন্যুক অন্যায় যুদ্ধত বধ কৰিছিল।

দুৰোধনে কুট পাশা খেলি পাণ্ডৱক ৰাজ্যচ্যুত কৰি বনলৈ খেদিছিল। কিন্তু কোঁৱৰৰ আহৱানত যুধিষ্ঠিৰে স্বেচ্ছাই পাশা খেলিবলৈ গৈছিল, দ্ৰোণদী আৰু ভায়েক সকলে বাধা দিয়া সত্ত্বেও। তেওঁ দৃত্যাসক্ত আছিল আৰু নিজে বাজি ৰাখিয়ে সকলো হেৰুৱালে। ৰাজ্যধনৰ উপৰিও ভায়েক চাৰিজন সহ দ্ৰোণদীকো হেৰুৱাইছিল। ভাগ্যে ধৃতৰাষ্ট্ৰই দ্ৰোণদীক বৰ দি তেওঁলোকক মুক্ত কৰি দিছিল।

মহাভাৰতত বহু চৰিত্ৰৰ সমাবেশ ঘটিছে। পাণ্ডৱৰ পক্ষে পঞ্চ পাণ্ডৱৰ উপৰিও দ্ৰুপদ ৰজাৰ পক্ষীয় বীৰ সকলে যোগ দিছিল। এইসকলৰ ভিতৰত বজ্জা দ্ৰুপদ, ধৃষ্টদ্যুম্ন, শিখণ্ডী প্ৰধান আছিল। সমস্ত পাণ্ডাল ৰাজ্যৰ সৈন্য, সেনাপতিয়ে

পাণ্ডৱৰ পক্ষে যুদ্ধত যোগ দিছিল। যাদৱ বাহিনী শংসপ্তকে কোঁৱৰ পক্ষ অৱলম্বন কৰিছিল। যুদ্ধৰ প্ৰস্তুতি চলোঁতে সহায় বিচাৰি অজুৰ্ন আৰু দূৰোধনে একেদিনাই কৃষ্ণৰ ওচৰলৈ যায়। অজুৰ্ন গৈ কৃষ্ণৰ শয্যাৰ ভৰ্ণীপথানত বহে আৰু দূৰোধনে মূৰ-শিথানত পাৰি থোৱা সিংহাসনত বহে গ্ৰীকৃষ্ণ কপট নিদ্ৰাত নিমগ্ন, সাৰ পোৱাৰ ভাও ধৰি শয্যাত বহি প্ৰথমেই দেখা পাই অজুৰ্নক আগমনৰ কাৰণ সোধে। অজুৰ্নে তেওঁৰ সহায় প্ৰাৰ্থনা কৰে, তেনেতে চকুপৰে সিংহাসনত বহি থকা ৰজা দূৰোধনৰ ওপৰত আগমনৰ কাৰণ সোধাত দূৰোধনেও সহায় বিচাৰি যোৱা বুলি কয়। কৃষ্ণই দুটালি কৰি কয় যে যিহেতুকে অজুৰ্নক প্ৰথমে দেখা পাই পাণ্ডৱৰ পক্ষত থাকিব বুলি কথা দিলে; গতিকে তেওঁ পাণ্ডৱৰ পক্ষতে থাকিব কিন্তু কেতিয়াও অস্ত্ৰ নধৰে। অজুৰ্নৰ বথৰ সাৰ্বাথিক্ৰমে কৰিব। তুখাপি যদি দূৰোধনে তেওঁক বিচাৰে তেওঁ যাব কিন্তু যুদ্ধ নকৰে। এতিয়া দূৰোধনে তেওঁৰ দূৰ্দ্ধৰ্ষ নাৰায়ণী সৈন্য নিব পাৰে নাইবা যুদ্ধ বিৰত তেওঁকো নিব পাৰে। যিটোকে পচন্দ কৰে তাকে লব পাৰে। দূৰোধনে তেওঁৰ চুটি বুদ্ধিৰে নাৰায়ণী সৈন্যবাহিনীক পচন্দ কৰে। কৃষ্ণ পাণ্ডৱৰ পক্ষত বথৰ সাৰ্বাথি ৰূপে সখা অজুৰ্নৰ লগত থাকে। এই নাৰায়ণী সৈন্যৰ নায়ক আছিল কৃতবৰ্মা; যি যুদ্ধৰ শেষলৈ বৈ গৈছিল। দূৰ্য্যোপক্ষৰ মাজত পিতামহ ভীষ্মই সকলোতকৈ বয়োবৃদ্ধ আছিল যদিও তেওঁৰ পিতৃ শান্তনুৰ পৰা চৰিত্ৰ বিশ্লেষণ কৰা উচিত হব। পূৰ্বৰ চৰিত্ৰৰ ভিতৰত শান্তনু আৰু স্ত্ৰী চৰিত্ৰৰ ভিতৰত সত্যৱতী সকলোতকৈ বয়সত ডাঙৰ আছিল।

শান্তনু ৪

শান্তনুৰ পিতৃৰ নাম আছিল প্ৰতীপ আৰু মাক আছিল সুন্দৰী। শান্তনুৰ জ্যেষ্ঠ ভাতাৰ নাম দেৱাপি আৰু কনিষ্ঠৰ নাম বাহুবীক। দেৱাপিয়ে লৰাকালতে প্ৰযজ্যা গ্ৰহণ কৰাত শান্তনু পিতৃ ৰাজ্যত অভিষিক্ত হয়। শান্তনু নামটো সম্পৰ্কে মহাভাৰতত কোৱা হৈছে যে তেওঁ যাকে স্পৰ্শ কৰিছিল তেওঁ যেন নৱযৌৱন পাইছিল। এই কাৰণেই তেওঁৰ নাম দিয়া হৈছিল শান্তনু। তেওঁৰ পূৰ্বজন্ম সম্বন্ধে কৈছে যে ইক্ষ্বাকু বংশৰ ৰজা মহাভীষ্মই পৰজন্মত শান্তনুৰূপে জন্ম গ্ৰহণ কৰে। তেওঁ দেখিবলৈ বৰ ধুনীয়া আছিল। তেওঁ চন্দ্ৰৰ দৰে প্ৰিয় দৰ্শন, কন্দুগ্ৰীৱ, মহাসত্ত্ব আৰু চক্ৰৱৰ্তী লক্ষণ যুক্ত আছিল। তেওঁ ধৰ্মপৰায়ণ, সত্যবাদী, পৰিশ্ৰমী আৰু এলাহ বিহীন আছিল। তেওঁ মৃগয়াত বৰ আসক্ত আছিল। এদিন মৃগয়া অভিমুখে যাওঁতে গঙ্গাতীৰত এগৰাকী অপৰূপা সুন্দৰীক দেখা পাই বৰ যুদ্ধ হৈ তেওঁক পত্নীৰূপে পাবলৈ অভিলাষ জন্মে। তেওঁ সুন্দৰীক পৰিচয় সোধে আৰু পত্নীৰূপে পাবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰে। সেই সুন্দৰী আছিল গঙ্গাদেৱী, গঙ্গাদেৱীয়ে শান্তনুক কলে, “মহাৰাজ মই আপোনাৰ মহষী হব পাৰো এটা চৰ্ত্তত যে আপুনি মোৰ কোনো কাৰ্ষ্যতে বাধা দিব নোৱাৰিব, যি দিনাই বাধা দিব সেই দিনাই মই আপোনাক পৰিত্যাগ কৰি গুচি যাম।” শান্তনুৱে সেই চৰ্ত্ত মানি

লোম্বাত গঙ্গা দেৱীয়ে তেওঁৰ পত্নীত্ব গ্ৰহণ কৰে। গঙ্গাৰ গৰ্ভত একাদিক্ৰমে আঠটা পুত্ৰ সন্তান জন্ম হল। পুত্ৰ জন্ম হোৱাৰ পাছতে তেওঁ পানীত উটুৱাই দিছিল, শাস্তনুৱে কোনো বাধা দিব নোৱাৰিছিল। বিশিষ্ট ঋষিৰ কামধেনু অপহৰণ কৰা কাৰণে তেওঁলোকক পৃথিৱীত মনুষ্যৰূপে জন্ম গ্ৰহণ কৰিবলৈ অভিশাপ দিয়ে। অষ্টবসুৱে গঙ্গাদেৱীক পৃথিৱীত মাতৃৰূপে পাবলৈ অভিশাপ প্ৰকাশ কৰাত গঙ্গাদেৱী মান্দি হয়। আৰু জন্মৰ পাছতে “হে পুত্ৰ, মই তোমাৰ প্ৰীতিৰ অৰ্থে জলত নিক্ষেপ কৰিছো” বুলি কৈ নদীৰ পানীত উটুৱাই দিছিল। শাস্তনুৱে দেখিও নেদেখাৰ ভাও ধৰি এটা এটাকৈ সাতোটা পুত্ৰৰ জলনিক্ষেপ নীৰবে চাই থাকি অষ্টম পুত্ৰৰ ক্ষেপ্তত বাধা দান কৰে। গঙ্গাদেৱীয়ে পুৰুষ চৰ্তানুসাৰে সন্তানটিক শাস্তনুক গটাই গঙ্গাদেৱীয়ে আত্ম-পৰিচয় প্ৰদান কৰে আৰু শাস্তনুক এৰি যাবলৈ ওলায়। লৰাটিৰ ভণণ পোষণ আৰু শিক্ষাৰ উদ্দেশ্যে ল’ৰাটিকো শাস্তনুৰ আদেশলৈ লগতে লৈ যায়।

বহু বছৰ কাটি গল। শাস্তনুৱে আদৰ্শ ৰজাৰ দৰে ৰাজ্য শাসনত ব্যস্ত থাকে। গঙ্গাৰ তত্ত্বাবধানত দেৱৱতৰ শিক্ষা সমাপ্ত হোৱাত পিতাকৰ হাতত সমৰ্পণ কৰে আৰু শাস্তনুৱে যথাবৰ্ণিত দেৱৱতক যুৱৰাজ পদত অভিষিক্ত কৰে। কেই বছৰ মানৰ পাছৰ কথা এদিন শাস্তনুৱে যমুনা নদীৰ পাৰত মৃগয়া কৰি ফুৰোতে পদুম ফুলৰ গন্ধ বতাহত ভাহি আহি তেওঁৰ নাকত লাগেহি, অলপ পাছতে তেওঁ জানিব পাৰে যে যমুনা নদী পাৰ কৰি দিয়া এগৰাকী অপুৰুষ সন্দৰ্ভীৰ শৰীৰৰ পৰা সেই গন্ধ নিৰ্গত হৈছে। পক্ষ গন্ধা সেই ছোৱালীজনীক শাস্তনুৱে বিয়া কৰাবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰি বাপেক দাসৰাজৰ ওচৰত প্ৰস্তাব দিয়াত দাস বাজে কেইটামান চৰ্ততহে কন্যা-দান কৰিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰে প্ৰথম কথা সত্যৱতীৰে সন্তানক যুৱৰাজ আৰু পাছত ৰজা পাতিল লাগিব আৰু শাস্তনুৰ অন্য পুত্ৰ থাকিলেও ৰাজ সিংহাসনৰ ওপৰত কোনো দাবী নাথাকিব।

ধীৰৰ ৰাজৰ চৰ্ত শুনি বিষন্ন মনে ৰাজধানীলৈ উভটি যায়, আৰু বেজাৰ মনে ৰাজকাৰ্য্যলৈ পিঠি দি কাল কটাবলৈ ধৰিলে। দেৱৱতে বাপেকৰ মানসিক অৱস্থালৈ লক্ষ্য কৰি কাৰণটো জানিব পাৰে। দাসৰাজৰ ওচৰলৈ গৈ বাপেকৰ কাৰণে কন্যা খোজাত চৰ্ত জানিব পাৰি তেওঁ দাসৰাজক প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়ে যে ৰাজসিংহাসন গ্ৰহণ নকৰে। সত্যৱতীৰ পুত্ৰই ৰজা হব। তাতো সন্তুষ্ট নহৈ দাসৰাজে কয় যে তেওঁ (ভীষ্মই) ৰাজসিংহাসন ত্যাগ কৰিলেও তেওঁৰ সন্তানে দাবী কৰিবৰ থল থাকিব, অতঃ সত্যৱতীৰ পুত্ৰই সিংহাসন নাপাবও পাৰে। এই কথা শুনি ভীষ্মই প্ৰতিজ্ঞা কৰে যে তেওঁ কেতিয়াও বিয়া নকৰে আজীৱন অবিবাহিত হৈ জীৱন অতিবাহিত কৰিব।

নিজৰ জীৱনৰ ভবিষ্যৎ ধ্বংস কৰি বাপেকৰ স্নেহৰ অৰ্থে আত্মবিসৰ্জন কৰা দেৱৱতক দেৱতা সকলে ভীষ্ম নাম দিয়ে। তেতিয়াৰ পৰা দেৱৱত নাম তলপৰি তেওঁৰ ভীষ্ম নামে প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰে। ভীষ্মৰ আত্মত্যাগত শাস্তনু অতিশয়

সুখী হৈ পুতেকক ইচ্ছামৃত্যু বৰ দিয়ে। সত্যৱতীৰ গৰ্ভত শান্তনুৰ দুজন পুত্ৰ হয়। তেওঁলোক হৈছে চিত্ৰাঙ্গদ আৰু বিচিত্ৰবীৰ্য্য এই দুজন পুত্ৰ ৰাখি ৩৬ বছৰ ৰাজত্ব কৰি শান্তনুৰ পৰলোক প্ৰাপ্তি ঘটে। শান্তনু চৰিত্ৰৰ বিশেষ বৈচিত্ৰ্য নাই। তেওঁক কামপৰায়ণ বুলিও কব পাৰি। ডেকা লৰা ভীষ্ম থাকোঁতে তেওঁ গাভৰু সত্যৱতীক দেখি বিয়া কৰাবলৈ মনস্থ কৰা কাৰ্য্যই উক্ত ধাৰণাকে দিয়ে।

ভীষ্ম ৪

দেৱৱত ভীষ্ম মহাভাৰতৰ অনবদ্য চৰিত্ৰ। সমস্ত মহাভাৰতত তেওঁৰ চৰিত্ৰ ব্যাপ্ত হৈ আছে। আদি পৰ্বৰ পৰা শান্তি পৰ্ব পৰ্য্যন্ত এই মনীষী আৰু অসামান্য বীৰ গৰাকীৰ কৰ্মাবলী পৰিব্যাপ্ত হৈ আছে। মহাভাৰতৰ মতে তেওঁ অষ্টবসুৰ অন্যতম বসু আছিল। বশিষ্ঠৰ অভিশাপৰ ফলত মন্ত্ৰত মৰ্ম্মবৰূপে জন্ম গ্ৰহণ কৰিছিল। অষ্টবসুৰে বশিষ্ঠৰ হোমধেনু অপহৰণ কৰাৰ ফলত ঋষিৰ অভিশাপ পায়। অষ্টবসুৰ মাজত যিজনে স্বহস্তে গাইজনী টানি নিছিল তেওঁৰ নাম আছিল দ্যু। তেওঁৰ অপৰাধ বেছি আছিল কাৰণে মন্ত্ৰত সবহকাল কটাব লগাত পৰে। অষ্টবসুৰে অভিশাপ পাই গঙ্গাদেবীক মাতৃৰূপে পাবলৈ আৰু জন্মৰ পাছতেই গঙ্গাত উটুৱাই দিবলৈ অনুৰোধ জনায়। গঙ্গাদেবীয়ে তেওঁলোকৰ অনুৰোধ বক্ষা কৰিবলৈ সন্মত হয়। সেই মতে মহাৰাজ শান্তনুৰ বীৰ্য্যত গঙ্গাদেৱীৰ গৰ্ভত শান্তনুৰ সাতোটা পুত্ৰৰ জন্ম হৈছিল। সেই আটাইকেইটা সন্তানক পূৰ্বকৃত চৰ্ত্তানুসাৰে গঙ্গাদেবীয়ে পানীত উটাই দিছিল। অষ্টম সন্তান উটাই দিবলৈ নিষ্ঠতে শান্তনুৰে বাধা দিয়ে। গঙ্গাদেবীয়ে শান্তনুক বিয়া কৰাইছিল এটা চৰ্ত্তত। তেওঁ গঙ্গাৰ কোনো কাৰ্য্যতে বাধা দিব নোৱাৰিব, বাধা দিলেই তেওঁ শান্তনুক পৰিত্যাগ কৰিব। এটা চৰ্ত্তানুসাৰে শান্তনুৰে অষ্টম সন্তানৰ ক্ষেপ্তত বাধা দিয়াত গঙ্গাই নবজাত শিশুটিক লৈ শান্তনুক পৰিত্যাগ কৰি গুচি যায়। গঙ্গাই লৰাটিক ক্ষুণ্ণজনাচিও সকলো বিদ্যাত পাৰ্গত কৰি তোলে আৰু পৰশুৰামৰ শিষ্যৰূপে অস্ত্ৰবিদ্যাতে অসাধাৰণ বীৰৰূপে প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰে।

যথাসময়ত গঙ্গাদেবীয়ে পুত্ৰক স্বামীৰ হাতত সমৰ্পণ কৰে। এদিন শান্তনুৱে গঙ্গাৰ পাৰত বিচৰণ কৰোতে এটি চাৰু দৰ্শন ল'ৰাই দিব্যাস্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰি গঙ্গাৰ পানী বোধ কৰা দেখিবলৈ পালে। তাৰ অলপ পাছতেই সৌশৰীৰে উপস্থিত হৈ গঙ্গাদেবীয়ে ল'ৰাটিৰ চিনাকি দি শান্তনুৰ হাতত প্ৰত্যাপণ কৰে। সেই প্ৰসঙ্গত গঙ্গাদেবীয়ে ল'ৰাটিৰ সকলো বিদ্যাতে পাৰদৰ্শিতাব বৰ্ণনা কৰি কয়, “শত্ৰুচাৰ্য্য আৰু বৃহস্পতিয়ে যিবিলাক শাস্ত্ৰ জানে সেই সকলো শাস্ত্ৰতে ল'ৰাটিয়ে পাৰ্গতালি লাভ কৰিছে। এই বীৰ্য্যবান লৰাটিয়ে বশিষ্ঠৰ পৰা সাক্ষৱেদৰ জ্ঞান লাভ কৰিছে আৰু পৰশুৰামৰ পৰা সকলো অস্ত্ৰবিদ্যাত ব্যুৎপত্তি লভিছে”। ইয়াৰ পৰা জনা যায় যে দেৱৱত আছিল বেদজ্ঞ, সৰ্বশাস্ত্ৰবিৎ, ৰাজধৰ্ম্মৰ আৰু বলিষ্ঠ, ৰূপবান, পুৰুষ। তেওঁ শিক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত পূৰ্ণতা লাভ কৰিছিল।

মহাৰাজ শাস্তনুৱে উপযুক্ত পুত্ৰক যথাসময়ত যদুৰাজ পদত অভিষিক্ত কৰে। যদুৰাজ হৈ ৰাজ্যৰ সূ-শাসনলৈ লক্ষৰাখি সকলো ৰাজকাৰ্য্য পৰিচালনা কৰিছিল। শাস্তনু নামত ৰজা আছিল। তেওঁৰ আচৰণত সকলো প্ৰজা, মন্ত্ৰী পৰিষদ আৰু অমাত্য বৰ্গ সন্তুষ্ট আৰু আহমাদিত হৈছিল। কিছু দিনৰ পিছত এদিন শাস্তনুৱে যমুনা পাৰৰ বনত মৃগয়া কৰি ফুৰোঁতে মহাৰাজ নাকত এক দিব্য সৌৰভে স্পৰ্শ কৰে। ক'ৰ পৰা সেই সৌৰভ আহিছিল তাৰ উৎস বিচাৰি গৈ ৰজাই পশ্চিমগম্ভীৰ সত্যৱতীক লগ পালে। সন্দৰ্ভৰ বৃদ্ধ লাভ্য আৰু অঙ্গ সৌৰভে তেওঁক আকৃষ্ট কৰে আৰু তেওঁক পত্নীৰূপে পাবলৈ হাবিয়াস জন্মে। কন্যাৰ চিন্তাই তেওঁক বিতৰ্কিত কৰাত ৰাজকাৰ্য্য দেৱত্ৰৰ হাতত এবাদি বিষয় চিন্তে কাল কটাবলৈ ধৰাত দেৱত্ৰে বিষয়তাৰ কাৰণ পিতাকৰ পৰা জানিব পাৰি কন্যাৰ পিতৃ দাসৰাজৰ ওচৰ চাপি পিতৃৰ নিমিত্তে কন্যাপ্ৰাৰ্থী হয়। দাসৰাজে তেওঁৰ কন্যাক দিবলৈ দুটামান চৰ্ভ আৰোপ কৰে। এটা হ'ল তেওঁৰ কন্যা ৰাজমহিষী হ'ব লাগিব। দ্বিতীয় হ'ল তেওঁৰ কন্যাৰ সন্তান ৰজা হ'ব লাগিব। কিন্তু দেৱত্ৰত বৰ পুত্ৰ থাকোতে ৰজা কেনেকৈ হ'ব? এই চৰ্ভ পূৰণ কৰাৰ অৰ্থে দেৱত্ৰে প্ৰতিজ্ঞাবদ্ধ হৈ কলে যে তেওঁ কেতিয়াও সিংহাসনত নহবে। সত্যৱতীৰ পুত্ৰক ৰাজসিংহাসনত বহুৱাই ৰাজ্য পালন কৰিব। দাসৰাজে কলে “আপুনি সিংহাসনত নবহিলেও আপোনাৰ পুত্ৰই সিংহাসন দাবী কৰিব পাৰে? এনে স্থলত সত্যৱতীৰ পুত্ৰই কেনেকৈ সিংহাসন পাব পাৰে?” এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ স্বৰূপে দেৱত্ৰে কলে যে তেওঁ গোটেই জীৱন অবিবাহিত থাকিব, গতিকে পুত্ৰসন্তান বহাৰ প্ৰশ্ন নুঠে। দেৱত্ৰত পিতৃৰ অভিলাষ পূৰণৰ অৰ্থে কৰা মহৎ ত্যাগ আৰু প্ৰতিজ্ঞাৰ কাৰণে দেৱতা সকলে সাধুবাদ দি তেওঁৰ ভীষণ প্ৰতিজ্ঞাৰ কাৰণে ভীষ্ম আখ্যা দান কৰে। তেতিয়াৰ পৰা তেওঁৰ দেৱত্ৰত নাম লিপ্ত প্ৰায় হয় আৰু ভীষ্ম নামেহে প্ৰসিদ্ধ হয়। বাপেক শাস্তনু সন্তুষ্ট হৈ পুত্ৰকক ইচ্ছামৃত্যু বৰ দান কৰে। ইচ্ছা নহলে তেওঁক কোনোও মাৰিব নোৱাৰিব। কুব্ৰুক্ষেত্ৰৰ যুদ্ধৰ সময়ত ভীষ্ম চাৰিশ বছৰীয়া বৃদ্ধা; কিন্তু কৰ্মক্ষমতা তেতিয়াও অটুট আছিল।

সতীয়া ভায়েক বিচিহ্নবীৰ্য্যৰ নিমিত্তে অকলশৰে গৈ কাশীৰাজৰ কন্যাশ্ৰয়ক স্বয়ম্বেৰ সভাৰ পৰা অপহৰণ কৰি আনে। বাধা দিয়া শাস্ত্ৰ প্ৰভৃতি ৰজা সকলক অপ্ৰয়াসে পৰাজয় কৰে। তিনিজনী কন্যাৰ ভিতৰত ডাঙৰজনীয়ে আগৰ পৰাই চ্ৰেদীৰাজ শব্দক বৰিবলৈ স্থিৰ কৰি থৈছিল। তেওঁ ভীষ্মক সেই কথা জনোৱাত তেওঁক শাস্ত্ৰৰাজৰ ৰাজধানীত থোৱাই দিয়ে। ইয়াৰ পৰাই ভীষ্মৰ নাৰীৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধাভাৱ প্ৰকাশ পাইছে।

শাস্ত্ৰৰ ওপৰত ভীষ্মৰ অগাধ বিশ্বাস আছিল। শাস্ত্ৰৰ মৃত্যুৰ পাছত তেওঁ পিতৃৰ উদ্দেশ্যে হৰিদ্ৱাৰত পিণ্ডদান কৰিছিল।

পিতা মম মহাতেজাঃ শাস্ত্ৰনুনিধনং গতঃ

তস্য দিৎ সদ্ৰহং শ্ৰাম্ধং গঙ্গান্ধাৰাদুপাগময় ॥ ১৮৪

ভীষ্মৰ এই কাৰ্য্যত পিতৃসকল আনন্দিত হৈছিল বিচিহ্নবীৰ্য্য অতিশয় স্ত্ৰীসঙ্গমৰ কাৰণে অকাল মৃত্যু হোৱাত ভীষ্মই কুব্জবংশ লোপ পোৱাৰ সাম্ভাৱনা দেখি নিয়োগ প্ৰথামতে পুত্ৰোৎপাদন কৰিবলৈ সত্যবতীয়ে ভীষ্মক অনুৰোধ কৰে। মাহীমাকৰ অনুৰোধ সৰ্বন্যে অগ্ৰাহ্য কৰি ভীষ্মই পুৰুষকৃত প্ৰতিজ্ঞা সুৰ্ৱৰীৰ কয়

পৰিত্যাগজয়েং গ্ৰৈলোকং বাজং দেবেষু বা পুনঃ ।

যদ্বাপ্যাধিকং এতাভ্যাং ন তু সত্যং কথঞ্চন ॥

তাজেচ্চ পৃথিবী গম্ভমাপস্ব বসমাম্বনঃ ।

জ্যোতি স্তথা তাজেদ্ৰূপং বায়ুঃ স্পৰ্শগুণঃ তাজেং ॥

প্ৰভাং সমুদৃজেদৃকো ধুমকেতুস্ত যোঞ্চতাম্ ।

তাজে চ্ছব্দং তথাকাশং সোমঃ শীতাংশুতাং তাজেং ॥

বিক্ৰমং বৃহহা জহ্যাম্ধৰ্মং জহ্যাম্চ ধৰ্মৰাট ।

ন স্বহং সত্যমুৎ প্ৰশ্চুৎ ব্যৱস্যোয়ং কথঞ্চন ॥

এৱমুক্তা তু পুত্ৰেন ভূৰিদ্ৰবিনতেজসা ।

মাত্ৰা সত্যবতী ভীষ্মমুৱাচ তদনন্তৰম্ ॥

জানামি তে স্থিতিং সত্যোপবাং সত্যপৰাক্ৰম ।

ইচ্ছন্ সৃজেষাস্ত্ৰী শ্লোকানন্যাংস্ত্বং সেন্স তেজমা ।

জানামি চৈব সতংতন্মমাথে যজ্ঞ ভাষিতম্ ।

আপম্ধৰ্মমৰেক্ষস্ব ৰহৈতাঃ মহতীং ধুবম্ ॥

যথা তে কুলতন্তুশ্চ ধৰ্মশ্চ ন পৰাভৱেং ।

সুহৃদশ্চ প্ৰহ্ষষেবং স্তথা কুব্জ পৰম্পপ ॥

লালপ্যমানাং তামেবং কৃপানাং পুত্ৰ গৃহ্মিনীম্ ।

ধৰ্মাদিপেতং ব্ৰুবতীং ভীষ্মো ভূয়োব্ৰবী দিদম্ ॥

ৰাজি ; ধৰ্মানৰেক্ষস্ব মানঃ সৰ্বান ব্যলীনশঃ ।

সত্যাকুৰ্ম্মতিঃ ক্ষত্ৰিয়স্য ন ধৰ্মেষু প্ৰশস্যতে ॥

শাস্তনোৰ্বাপ সন্তানং যথা স্যাদক্ষয়ং ভূবি ।

তন্তে ধৰ্মং প্ৰবক্ষামিঃ ক্ষাত্ৰং ৰাজি সনাতনম্ ॥

শ্ৰুত্বা তৎ প্ৰতিপদ্যস্ব প্ৰাট্জঃ সহ পুৰোহিতৈঃ

আপদ্ধমার্থ কুশলৈ লোক তন্ত্ৰম ৰেক্ষচ ।

১৯৭

মই ত্ৰিভুবন পৰিত্যাগ কৰিব পাৰো, অথবা স্বৰ্গৰাজ্যত বা দেৱলোক পৰিত্যাগ কৰিব পাৰো কিন্তু কেতিয়াও সত্য পৰিত্যাগ কৰিব নোৱাৰোঁ। পৃথিবীয়ে গন্ধ পৰিত্যাগ কৰিব পাৰে, জলে ৰস পৰিত্যাগ কৰিব পাৰে, তেজে ৰূপ পৰিত্যাগ কৰিব পাৰে, আৰু বায়ুৱে নিজৰ স্পৰ্শ গুণ এৰিব পাৰে সুৰ্য্যই পোহৰ ত্যাগ কৰিব পাৰে, অগ্নিয়ে উষ্ণতা আকাশে শব্দ আৰু চন্দ্ৰই শীতলতা ত্যাগ কৰিব পাৰে, ইন্দ্ৰই পৰাক্ৰম ধৰ্মৰাজ যমে ধৰ্ম ত্যাগ কৰিব পাৰে। মই কোনো প্ৰকাৰ সত্যক ত্যাগকৰিব নোৱাৰোঁ।

অতিশয় পৰাক্ৰমশীল ভীষ্মই এইদৰে উত্তৰ দিয়াত মাতা সত্যৱতীয়ে ভীষ্মক কলে, “সত্যপৰাক্ৰম ভীষ্ম, তুমি যে দৃঢ় ভাৱে সত্যক আঁকোৱালি আছা সেই কথা মই জানো। তুমি ইচ্ছা কৰিলে সত্যৰ বলত নতুন এখন সৃষ্টি নিৰ্মাণ কৰিব পাৰা, ভীষ্ম ; মই তোমাৰ সত্য প্ৰতিজ্ঞাৰ কথা জানো আৰু মোৰ নিমিত্তে যি কৈছিল তাকো জানো। তথাপি আপংকালৰ কথা ভাবি চোৱা আৰু গুৰুভাৱ বহন কৰা। তোমাৰ ধৰ্ম আৰু বংশৰ সূত্ৰ ছিৰি নাযায় আৰু সন্তানবৰ্গও সন্তুষ্ট থাকে তেনে কাৰ্য কৰা উচিত”।

পুত্ৰাৰ্থিনী সত্যৱতীয়ে কাতৰ ভাবে বাবে বাবে ভীষ্মক এইদৰে কৈছিল আৰু তাৰ মাজত ধৰ্মহীন কথাও কৈছিল। তেতিয়া ভীষ্মই এইদৰে কলে—“মহাৰাণী, আপুনি ধৰ্ম পৰ্যালোচনা কৰি চাওক আমাক ধৰ্মভ্ৰষ্ট নকৰিব। ক্ষত্ৰিয়ৰ ধৰ্মভ্ৰষ্ট হোৱা ধৰ্মশাস্ত্ৰই অনুমোদন নকৰে। যাতে শাস্ত্ৰনুৰ বংশ জগতত অক্ষয় হৈ বয়, ক্ষত্ৰিয়ৰ মাজত চিৰ প্ৰচলিত সেই ধৰ্ম মই আপোনাক কম। আপুনি সেই কথা শুনি আপদ ধৰ্মপাবদৰ্শী পুৰোহিত সকলৰ লগত লোকাচাৰ পৰ্যালোচনা কৰি সেই ধৰ্ম স্বীকাৰ কৰক। পুৰণিকালত জমদগ্নি ৰামে পিতৃবধ সহ্য কৰিব নোৱাৰি কুঠাৰেৰে কাত্তৰীৰ্য্যজ্ঞানক বধ কৰিছিল। তেওঁ কাত্তৰীৰ্য্যৰ সহস্ৰ বাহু ছেদন কৰি পিতৃ তপণ কৰিছিল আৰু সাধাৰণ মানুহৰ পক্ষে যিটো দুষ্কৰ তেনে ধৰ্ম হৰ্জন কৰিছিল। তেওঁ বথাৰুঢ় হৈ ধনু ধাৰণ পূৰ্বক পৃথিৱী জয় কৰি ক্ষত্ৰিয়কুল বাৰে বাৰে ধ্বংস কৰিছিল। নানাবিধ অস্ত্ৰপ্ৰয়োগৰ দ্বাৰা একৈশবাৰ নিঃক্ষত্ৰিয় কৰিছিল। পৃথিৱীক এইদৰে নিঃক্ষত্ৰিয় কৰাৰ ফলত ক্ষত্ৰিয় নাবীসকলে বেদ পাবদৰ্শী ব্ৰাহ্মণ সকলৰ লগত পুত্ৰাৰ্থিনী হৈ মিলন হোৱাত সন্তান লাভ কৰে আৰু ক্ষত্ৰিয় কুল বক্ষা কৰে। ক্ষত্ৰিয় ৰমণী সকলে ধৰ্মভাৱ বাখিয়ে ব্ৰাহ্মণ সকলৰ কাষ চাপিছিল। এই ক্ষেত্ৰজ সন্তানবিলাকৰ পৰাই ধ্বংস প্ৰাপ্ত ক্ষত্ৰিয়কুল পুনৰ উদ্ভৱ হয়।

এই বুলি তেওঁ নিয়োগ প্ৰথাৰ উদাহৰণ স্বৰূপ কেবাটাও দৃষ্টান্ত দাঙি ধৰে। তাৰ ভিতৰত উত্থাৰ কাহিনী বিশেষ ভাৱে উল্লেখযোগ্য। তেওঁ মাকক কলে “আপুনি কোনো গুণবান ব্ৰাহ্মণক নিয়োগ কৰক তেওঁৰেই আপোনাৰ বংশবক্ষা কৰিব।” এই বুলি তেওঁ সত্যৱতীৰ প্ৰথম সন্তান ব্যাসৰ কথা কলে। সত্যৱতীয়ে সানন্দে ব্যাসক স্মৰণ কৰাত ব্যাস উপস্থিত হয় আৰু মাতৃৰ আদেশ অনুসাৰে অশ্বিকা আৰু অশ্বালিকা ৰমণ কৰে। অশ্বিকাৰ সন্তান ধৃতৰাষ্ট্ৰ ; অশ্বালিকাৰ সন্তান পাণ্ডু আৰু এজনী দাসীৰ সন্তান মহাত্মা বিদুৰ।

ধৃতৰাষ্ট্ৰ, পাণ্ডু আৰু বিদুৰৰ জন্মৰ পাছত তেওঁলোকৰ লালন-পালন, শিক্ষা-দীক্ষাৰ ব্যৱস্থা ভীষ্মই যথাৰীতি সম্পাদন কৰে। তেওঁ লোকক নাৱালক অৱস্থাত পিতামহেই ৰাজ্য শাসন কৰিছিল। তেওঁৰ সুশাসনত কুৰুৰাজ্যৰ প্ৰজা সকল সুখেৰে বাস কৰিছিল।

সদেশঃ পৰবাস্তৱানি বিমূৰ্জ্যাতি প্ৰৱৰ্দ্ধিতঃ ।

ভীষ্মেন বিহিতং বাশ্বে ধৰ্মচক্ৰম্ বৰ্দ্ধিতং ॥

সুখ শাস্তিত নিবাস কৰিবৰ নিমিত্তে বেলেগ ৰাজ্যৰ প্ৰজাও হস্তিনাপুৰলৈ বসবাস কৰিবৰ নিমিত্তে আহিছিল। ভীষ্মৰ দ্বাৰা ৰাজ্যত ধৰ্মচক্ৰ প্ৰবৰ্দ্ধিত হৈছিল। “ধৰ্মচক্ৰ” শব্দটোৱে মহাভাৰত যুদ্ধৰ পাছত সম্পূৰ্ণ হোৱাৰ ইঙ্গিত দিয়ে। পাণ্ডু আৰু ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ বিবাহ, ধৃতৰাষ্ট্ৰ অন্ধকাৰণে পাণ্ডুক বাজসিংহাসন অৰ্পণ আদি সকলো দায়িত্বপূৰ্ণ কাম ভীষ্মৰ দ্বাৰা সম্পাদিত হৈছিল। পাণ্ডুৰ মৃত্যুৰ পাছত পাণ্ডুৰ আৰু কোঁৱৰৰ শিক্ষাৰ ভাৰ তেওঁৰ ওপৰতে ন্যস্ত আছিল। প্ৰথমতে কৃপাচাৰ্য্য আৰু পাছত দ্ৰোণাচাৰ্য্যক শিশু সকলৰ শিক্ষাৰ ভাৰ ভীষ্মকে অৰ্পণ কৰে। আচাৰ্য্য দ্ৰোণক পাই কৃপাচাৰ্য্যৰ ঠাইত তেওঁক বহুৱাই শিশু সকলক ক্ষত্ৰিয়বিদ্যাত পাব্ৰজত কৰি তোলে। দ্ৰোণাচাৰ্য্যক গুৰু হিচাপে অধিক দক্ষ যেন দেখি অথচ কৃপাচাৰ্য্যকো অৱমাননা নকৰি, দুয়োজনকে গুৰুপদত সসন্মানে অধিষ্ঠিত কৰে। দ্বিবিদ দ্ৰোণাচাৰ্য্যক গুৰুপদত বহুৱাই ভীষ্মই সৰ্বিনয়ে কলে,

কুব্ৰণামাস্তি যদ্বিক্তং বাজ্যশ্চেদং সৰ্বাশ্চকৰ্ম ।

স্বমেব পৰমো ৰাজা সৰ্বো চ কুৰব স্তব ॥

যজ্ঞতে প্ৰৰ্থিতং ব্ৰহ্মণ কৃতং অদিতি চিন্ত্যতাম্ ।

দিগ্ৰ্য্য প্ৰাপ্তোহসি বিপ্ৰৰ্ষে সহান্বেহনু গ্ৰহোক্ততঃ ॥

(কুব্ৰকুলৰ বিক, ৰাষ্ট্ৰ প্ৰভূত সকলো আপোনাৰ অধীন; আপুনি এই কুব্ৰ-ৰাজ্যৰ ৰজা, কুব্ৰসকল আপোনাৰ অন্তৰ্গত আপোনাৰ সকলো বাসনা পূৰ্ণ হব। মোৰ পৰম সৌভাগ্য যে আপুনি কৃপা কৰি ইয়াত উপস্থিত হৈছে।)

ভীষ্মই নীতি সকলক আচাৰ্য্যৰ হাতত সমৰ্পণ কৰে। প্ৰভূত ধন বস্তু সমন্বিত এটা আট্টালিকাও দান কৰে। পুত্ৰৰ হাতৰ পুতলা স্বৰূপ অন্ধ ৰজা ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু দুৰ্যোধনৰ কু-অভিপ্ৰায়ৰ ফলত পাণ্ডুৰ আৰু কোঁৱৰৰ মাজত মনোমালিন্য ঘটে। যুধিষ্ঠিৰৰ বাজসূয় যজ্ঞৰ সাফল্য আৰু প্ৰতিপত্তি দেখি দুৰ্যোধনৰ ঈৰ্ষা হয়। তেওঁ মোমায়েক শকুনিৰ কু-পৰামৰ্শ মতে যুধিষ্ঠিৰক পাশাখেলাবলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰে। ভীষ্মই এই কাৰ্য্যত যথাসাধ্য বাধা দিছিল। তেওঁ পাশাখেলাৰ ভয়াবহ পৰিণতিৰ কথা জানিয়েই বাধা দিছিল। আৰু ধৃতৰাষ্ট্ৰক অনুমতি নিদিবলৈ বাৰে বাৰে সঁকিয়াই দিছিল। কিন্তু শকুনিৰ পৰামৰ্শে বজিল। ভীষ্মৰ সাৱধান বাণী অথলে গ'ল। ক্ষত্ৰিয়ৰ এটা নীতি আছিল যে যুদ্ধলৈ আৰু পাশাখেলালৈ নিমন্ত্ৰণ কৰিলে পৰাপক্ষত বক্ষা কৰিব লাগে। সেই নীতি মানি যুধিষ্ঠিৰে পাশাখেলা শকুনিৰ হাতত পৰাজয় হৈ সৰ্বস্বান্ত হয়। আনকি দ্ৰৌপদীকো পণত হেৰুৱাই ভীষ্ম আৰু দ্ৰোণাচাৰ্য্যই দুৰ্যোধন; দুৰ্যোধন আৰু শকুনিৰ কাৰ্য্যত বাধা দি বিফল হব লগা হয়। ভীষ্ম দ্ৰোণৰ উপদেশ অনুসৰি দ্ৰৌপদীক অন্ধ ৰজাই দাসত্বৰ পৰা মুকলি কৰি দিয়ে। খেলাৰ পণ অনুসাৰে পাণ্ডুৱে ৰাজ্য কোঁৱৰক এৰি দি বাৰ বছৰ বনবাস আৰু এবছৰ অজ্ঞাতবাস খাটিব লগা হয়।

কৌৰৱ সকলে, বিশেষকৈ দুর্যোধন, শকুনি, আৰু ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ দৰ্ভাভসন্ধিৰ ফলত পাণ্ডৱ সকল নানা দুর্যোগ-বিপদৰ সন্মুখীন হ'ব লগা পৰিছিল। ভীমক বিষ প্ৰয়োগ, জতুগৃহলৈ নিবাসন (লাব ঘৰত সন্মুৱাই জুই জ্বলাই দিয়া কাৰ্য্য)। আদি যিবোৰ মাৰাত্মক উপায় অৱলম্বন কৰিছিল সেই সকলোবোৰ ব্যৰ্থ হয়। তদুপৰি কৃষ্ণ বা দ্ৰোণদীক স্বয়ম্ভৱত লাভ কৰি পাণ্ডালবাজ দ্ৰুপদক পৰমাত্মীয় ৰূপে পাই শক্তিশালী হয়। তেওঁলোক বনৰ পৰা উভতি আহি অৰ্দ্ধৰাজ্য দাবী কৰে। কৰ্ণই দাবী প্ৰত্যাখ্যান কৰি যুদ্ধ কৰিবলৈ পৰামৰ্শ দিয়ে। ধৃতৰাষ্ট্ৰই ভীষ্মৰ পৰামৰ্শ বিচৰাত তেওঁ কলে “পাণ্ডৱৰ লগত বিবাদ কৰা উচিত নহয়; বিশেষতঃ তেওঁলোক আমাৰ জ্ঞাত। মোৰ মনত তুমি আৰু পাণ্ডৱ উভয়েই সমান। তোমালোকৰ পুত্ৰসকল সমভাবে মোৰ স্নেহভাজন। দুর্যোপক্ষৰ মাজত যুদ্ধবিগ্ৰহ হোৱা মই কামনা নকৰোঁ। পাণ্ডৱৰ নাম্য দাবী পূৰণ কৰি কলে “বংশ দুর্যোধন, তুমি যেনেকৈ ৰাজ্যখন তোমাৰ পৈত্ৰিক সম্পত্তি বুলি ভাবা; পাণ্ডৱ সকলেও সেইদৰে পৈত্ৰিক সম্পত্তি বুলিয়ে ভাবে। তেওঁলোকে যদি ৰাজ্য নাপায়; তুমিয়েই বা কেনেকৈ পাবা? তোমাৰ ৰাজ্যলাভৰ পুৰুষেই তেওঁলোকে ৰাজ্যভোগ কৰিছে, ৰাজসূয় যজ্ঞই তাৰ প্ৰমাণ। অতএৱ মোৰ উপদেশ এই যে তোমালোকে যুদ্ধ বিগ্ৰহ নকৰি সমানে ৰাজ্য বিভাগ কৰি ৰাজ্য ভোগ কৰা। ইয়াৰ দ্বাৰা তোমালোক উভয় পক্ষৰ উপকাৰ হ'ব, অপকাৰ নহয়। মোৰ উপদেশ অগ্ৰাহ্য কৰিলে মঙ্গল নহয় আৰু তোমাৰো অকীৰ্ত্তি হ'ব। কীৰ্ত্তি ৰক্ষা কৰা, নষ্টকীৰ্ত্তি মানুহৰ জন্মই বিফল। ধৰ্ম্মক অনুসৰণ কৰি পূৰ্বপুৰুষৰ অনুসৰণ কৰি পূৰ্বপুৰুষৰ অনুৰূপ কীৰ্ত্তি জীৱনৰ ব্ৰতী হোৱা। আমাৰ সৌভাগ্যবশতঃ পাণ্ডৱ সকল সমাতৃক এতিয়াও জীৱিত আছে। আপোনা পুৰোচন যে সকল কাম নহৈ মৃত্যুমুখত পতিত হৈছে সেইটো আমাৰ ভাগ্যৰে ফল। যেতিয়াৰ পৰা কুন্তীপুত্ৰ গণদম্ব হোৱা বুলি শুনিছো তেতিয়াৰ পৰা লাজত মূখ উলিয়াব নোৱাৰা হৈছো। কুন্তীৰ সেই অৱস্থা বুলি জানি লোকে তোমাক যিমান দোষ দিয়ে পুৰোচনক সিমানে নিদিয়ে। পাণ্ডৱ সকল যে এতিয়াও জীৱিত আছে সেই কথা জানি তোমাৰ অপকীৰ্ত্তি কিছু হ্ৰাস পাইছে। পাণ্ডৱ জীৱিত থাকিলে বা থকালৈকে স্বয়ং ইন্দুয়ো তেওঁলোকৰ পৈত্ৰিক সম্পত্তি হৰণ কৰিব নোৱাৰে। যদি তুমি মোৰ প্ৰিয় কাৰ্য্য কৰিব খোজা; যদি সকলোকে কামনা কৰা তেন্তে পাণ্ডৱক আধা ৰাজ্য ঘূৰাই দিয়া।” ওপৰত উল্লেখ কৰা ভীষ্মৰ উক্তিৰ পৰা ভীষ্মৰ স্পষ্টবাদিতা আৰু উভয় পক্ষৰ প্ৰতি সমদৃষ্টি সন্দৰ্ভকৈ প্ৰকাশ হৈছে।

ভীষ্ম, দ্ৰোণ আৰু বিদূৰ উপদেশে কাম কৰিলে। ধৃতৰাষ্ট্ৰই আধাৰাজ্য পাণ্ডৱ সকলক এৰি দিয়ে। পাণ্ডৱ সকলে ইন্দুপ্ৰস্থত তেওঁলোকৰ ৰাজধানী নিৰ্মাণ কৰি যুদ্ধাভিষেক সিংহাসনত বহুৱাই চক্ৰৱৰ্তীৰাজ্য পাতিবলৈ ৰাজসূয় যজ্ঞৰ আয়োজন কৰে। যজ্ঞৰ দিনত সকলোকাৰ্য্য যাতে সুকলমে হয়, তাৰ কাৰণে তত্ত্ববধায়ক ৰূপে

নিযুক্ত কৰে ভীষ্ম আৰু দ্ৰোণাচাৰ্য্যক আচাৰ-বিচাৰ, নীতি-নিয়ম সম্পৰ্কে গভীৰ জ্ঞান থকা কাৰণেই কৃষ্ণৰ নিৰ্দেশক্ৰমে যদুধিষ্ঠিৰে ভীষ্ম, দ্ৰোণক উক্ত কাৰ্য্যত নিয়োগ কৰিছিল।

যজ্ঞাৰম্ভত ভীষ্মই যদুধিষ্ঠিৰক কলে “হে ভৰতনন্দন, সমাগত নৃপতি সকলক যথাযোগ্য অভ্যৰ্থনা কৰা। আচাৰ্য্য, ঋষিক, সম্বন্ধী, স্নাতক, প্ৰিয়জন আৰু নৃপতি—এই ছয়জনক প্ৰথমেই অৰ্চনা কৰিব লাগে। উপাশ্বিত বজাসকলৰ প্ৰত্যেকৰ নিমিত্তে অৰ্ঘ্য আনা আৰু অৰ্চনা কৰা। বজাসকলৰ আৰু উপাশ্বিত সজজনৰ মাজত যি জনক শ্ৰেষ্ঠ বুলি ভাবা, তেওঁক প্ৰথমেই অৰ্ঘ্য প্ৰদান কৰা।” এই নিৰ্দেশৰ পৰা ভীষ্মৰ বাজনীতি জ্ঞান আৰু সাৰ্ম্মাজিক জ্ঞানৰ পৰিচয় পোৱা যায়। যদুধিষ্ঠিৰে প্ৰথমে অৰ্ঘ্য প্ৰদান কৰিবলৈ কোনজন ব্যক্তি শ্ৰেষ্ঠ সোধাত ভীষ্মই কৃষ্ণকে প্ৰথমে অৰ্ঘ্যদান কৰিবলৈ দিয়ে।

“বীৰ্ষেয়ং মন্যতে কৃষ্ণহনীয়ঃ প্ৰবং ভূবি”

২।৩৬।২৭

ভীষ্মৰ আদেশক্ৰমে আৰু যদুধিষ্ঠিৰৰ নিৰ্দেশ অনুসাৰে সহদেৱে কৃষ্ণক প্ৰথমে অৰ্ঘ্যদান কৰে। এই কাৰ্য্য, চৈদিৰাজ শিশুপাল জৱলি উঠি কৃষ্ণৰ বদনাম ৰতিলৈ ধৰে। ভীষ্ম নপদংসক, কুলাঙ্গাৰ আদি শব্দ প্ৰয়োগ কৰি গালি দিবলৈ ধৰে আৰু অশ্ৰাব্য ভাষাত কৃষ্ণক নিন্দা কৰে। চৈদিৰাজৰ আশালীন ব্যৱহাৰত তেওঁ অতিশয় ব্যাখিত হৈ যদুধিষ্ঠিৰক সান্ধনা দি কয় “তুমি ভয় নাখাবা কদুকৰে কেতিয়াও সিংহক বধ কৰিব নোৱাৰে দুৰ্ম্মতি শিশুপাল আৰু তেওঁৰ সমৰ্থক সকলৰ বদ্বিধি বংশ হৈছে। অচিৰে ধংস হ'ব। নৰৱ্যায় শ্ৰীকৃষ্ণই তাক ধংস কৰিব খোজে; তেওঁলোকৰ এই দৰেই বদ্বিধি বিপৰ্যয় ঘটায়।”

ভীষ্মৰ কথা শুনি চৈদিৰাজ অত্যন্ত উত্তেজিত হৈ কৃষ্ণক গালি আৰু ভীষ্মকো তিৰস্কাৰ কৰে। ভীষ্মই কৃষ্ণক অৱতাৰী পদব্দৰ বুলি জানিছিল আৰু ভক্তি কৰিছিল। সেই কাৰণেই তেওঁ ৰাজসূয়ত কৃষ্ণক প্ৰথমে অৰ্ঘ্যদান কৰিবলৈ উপদেশ দিছিল।

শকুনিৰ কপট পাশাখেলত ভীষ্মও উপাশ্বিত আছিল। যদুধিষ্ঠিৰে খেলত পণ ৰাখি সম্ভাৱক; দ্ৰোপদীকো হেৰুৱাই। দুৰ্যোধনৰ নিৰ্দেশত দুৰ্য্যোদনো ঋতুমতী একবস্ত্ৰা দ্ৰোপদীক সভা গৃহলৈ টানি আনি বিবস্ত্ৰা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। সভাগৃহত উপাশ্বিত ভীষ্ম-দ্ৰোণক দ্ৰোপদীয়ে প্ৰশ্ন কৰে তেওঁ প্ৰকৃততে কৌৰৱৰ দাসী হৈছেনে নাই। কিন্তু তেওঁলোক নিমাত থকাত দ্ৰোপদীয়ে তেওঁলোকক ভংসনা কৰাত ভীষ্মই কলে, “হে সদ্ভাগ, ধৰ্ম্মতত্ত্ব পৰম সূক্ষ্ম, সেইকাৰণে তোমাৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিব পৰা নায়। যিজন আনৰ অধীন, নিজৰ ওপৰত প্ৰভু নথকা ব্যক্তিয়ে পৰৰ সম্পত্তিক পণ ৰাখিব নোৱাৰে অথচ পত্নীৰ ওপৰত স্বামীৰ প্ৰভুত্ব আছে। যদুধিষ্ঠিৰে নিজেই কৈছে যে খেলত পৰাজিত হৈছে এই কাৰণে মই তোমাৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিবলৈ টান পাইছোঁ।”

দৰাচলতে দ্ৰোপদীক পণত হেৰুৱাইছিল কিন্তু এই অপ্ৰিয় সত্য কোৱা উচিত

বুলি ভীষ্মই একো নকলে। ইয়াৰ দ্বাৰা তেওঁৰ সত্যনিষ্ঠা প্ৰকাশ পালেও এই ক্ষেত্ৰত ভীষ্ম চৰিত্ৰত সামান্য কলঙ্কৰ চেকা পৰিছে শকুনিৰ কপট পাশাখেলা, দুষ্টোদন, কৰ্ণ আৰু দুষ্টশাসন আদিৰ অশ্ৰীয়া উক্তি আৰু কল্ল বধৰ ওপৰত নিন্দনীয় অত্যাচাৰ এইবোৰ ঘটনাত তেওঁ উপস্থিত থকা উচিত আছিল জানো? ইচ্ছা কৰা হলে তেওঁ এইবোৰ কাৰ্য্য নিন্দা কৰি তেওঁ সভাস্থল কৰিব পাৰিলে-হেঁতেন। দুষ্টোদনৰ অৰ্থাৎ তেওঁ দাস যদিও তেওঁৰ দৰে সৰ্বত্যাগী পুৰুষে কেৱল উদবাস্তৰ নিমিত্তে কিয় এই গ্লানি সহ্য কৰিব লগা হ'ল? পাছত নানা অকল্যাণ সূচক কাৰ্য্য দেখি সভাগৃহ ত্যাগ কৰিছে যদিও আগতেই তেওঁ প্ৰতিবাদ কৰি ওলাই যাব লাগিছিল, কিন্তু তাকে নকৰি তেওঁ নিবাসন্ত ভাব দেখুৱাই অন্যায়ক প্ৰশ্ন দিছে। তেওঁৰ এই অসঙ্গত ব্যৱহাৰৰ যুক্তি নাই।

পাণ্ডৱ বৈত বনত বাস কৰোতে দুষ্টোদন, কৰ্ণাদিয়ে পৰামৰ্শ কৰি তেওঁলোকৰ বৈতৰ দেখুৱাবলৈ ঘোষ যাত্ৰা কৰে, অৰ্থাৎ তেওঁলোকৰে প্ৰতিপালিত গুৱাল সকলৰ গো-ভূমিলৈ যাত্ৰা কৰে। কিন্তু শক্তি দেখুৱাবলৈ যাওঁতে চিত্ৰবথ, গন্ধৰ্বৰ হাতত বন্দী হয়। শেষত যেনিবা অজুৰনে চিত্ৰবথ গন্ধৰ্বক পৰাজয় কৰি তেওঁলোকক মুক্তি কৰে। মৃত্যু হৈ হস্তিনাপুৰলৈ উভতি অহাত ভীষ্মই তিৰস্কাৰ কৰি কলে “মই তোমাক যাত্ৰাৰ কথা শুনি আগতেই তোমাক নিষেধ কৰিছিলো ই ধৰ্ম্মন্ত্ৰ পাণ্ডৱ সকলে তোমালোকক মৃত্যু কৰে। তোমালোকৰ লাজ লগা নাইনে? পাণ্ডৱৰ বিৰুদ্ধে শক্তি প্ৰত্যক্ষ কৰিলা, কৰ্ণ-শকুনিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰিবা। পাণ্ডৱৰ লগত সদাৰ্থে থাকিলে বংশৰ মঙ্গল হ'ব।” কিন্তু ভীষ্মৰ উপদেশ অৰণ্য বোধনত পৰিণত হ'ল। দুষ্টোদনে বিদ্ৰূপৰ অট্টহাস্য কৰি ভীষ্মৰ কাষৰ পৰা আঁতৰি গ'ল। ভীষ্মই দুষ্টোদনৰ উত্তৰতালি আৰু অশিষ্টতাত ক্ষুণ্ণ হৈ নিজগৃহ লৈ প্ৰত্যাবৰ্ত্তন কৰে। কুৰু বংশৰ মঙ্গল আৰু উন্নতিয়েই তেওঁৰ কাম্য আছিল। তেওঁ বুকুজিছিল যে দুষ্টোদনৰ পাণ্ডৱ-ঈষাই কুৰু-কুল ধ্বংসৰ কাৰণ হ'ল।

পাণ্ডৱৰ অজ্ঞাতবাসৰ পুণ্ড উলিয়াবলৈ দুষ্টোদন চাৰিওদিশে গুপ্তচৰ পঠিয়াই বিফল হয়। তেওঁলোকে ভাবি ললে যে পাণ্ডৱক বনত হিংস্ৰ জন্তুৰে খাই মাৰিলে, কিন্তু দুষ্টোদনে এই কথাত বিশ্বাস কৰিবলৈ টান পালে। তেওঁ ভীষ্ম দ্ৰোণ আৰু বিদূৰক এই বিষয়ে সোধাত ভীষ্মই কলে—“পাণ্ডৱ সকল সৰ্বগুণ সম্পন্ন, সাধুৱত, বিদ্বান, ক্ষত্ৰধৰ্ম্মপৰায়ণ, সত্যব্ৰত কৃষ্ণৰ অনুগত, বিৰ্য্যমান। গতিকে কোনোপধ্যেই তেওঁলোকৰ অমঙ্গল হ'ব নোৱাৰে। তেওঁলোক আত্মবল আৰু ধৰ্ম্মবলৰ দ্বাৰা সুৰক্ষিত। তেওঁলোকে উচিত সময়ৰ কাৰণে অপেক্ষা কৰি আছে। এই কথা মই নিশ্চয়কৈ কব পাৰো তেওঁলোক মৰা নাই। বজ্জা যুদ্ধিষ্ঠিৰ সাভাতক যি নগৰ বাসস্থানত বাস কৰিছে সেই ঠাইৰ লোকসকল ধৰ্ম্মপৰায়ণ, দানশীল, প্ৰিয়ভাষী আৰু সত্যবাদী

হ'ব। সেই ঠাই সকলো সময়তে কল্যাণময় পাণ্ডব সকল নিশ্চয় গ্ৰামে কোনো ঠাইতে ছদ্মবেশত বাস কৰিছে। সাধাৰণ চৰে জানো পাণ্ডবৰ সম্ভেদ পাব।”

পাণ্ডব সকলক ভীষ্মই যে ভালকৈ জানিছিল সেইটো ওপৰত উল্লেখ কৰা তেওঁৰ উক্তিৰে প্ৰমাণ কৰে। পাণ্ডব আৰু কোঁৱৰ দ্ৰোণোপক্ষৰ প্ৰধান চৰিত্ৰ সমূহক তেওঁ জানিছিল আৰু বুজিছিল। কোঁৱৰবিলাকে বিৰাট ৰজাৰ ঘাঠি হাজাৰ গৰু অপহৰণ কৰি নিয়ে এই কাৰ্য্যত ভীষ্ম-দ্ৰোণাদি সংপ্ৰদৰ্শ কেইজনো লিপ্ত আছিল। গো উদ্ধাৰ কৰিবলৈ বৃহন্নলাৰূপী অৰ্জুন আৰু বিৰাটৰাজৰ পুত্ৰ উত্তৰ কুৰুক্ষেত্ৰলৈ যাত্ৰা কৰে। বৃহন্নলা গৈছিল ৰথৰ সাৰথি ৰূপে কিন্তু উত্তৰে যেতিয়া বিৰাট কুৰুসৈন্য দেখা পালে তেতিয়া অগ্ৰাহি হৈ পলাবলৈ উপক্ৰম কৰাত বৃহন্নলাই তেওঁক বাধা দিয়ে। বৃহন্নলাই ছদ্মবেশ পৰিত্যাগ কৰি আত্মপৰিচয় দিয়ে আৰু উত্তৰক ৰথৰ সাৰথি কৰি কুৰুসৈন্যৰ সন্মুখীন হয়। ক্লীববেশধাৰী অৰ্জুনক কিন্তু ভীষ্ম আৰু দ্ৰোণই চিনি পালে। অৰ্জুনে অস্ত্ৰ-গস্ত্ৰ ৰখা ঠাইলৈ গৈ গান্ধীৰ আৰু অন্য অস্ত্ৰ সংগ্ৰহ কৰে। গান্ধীৰ টংকাৰ আৰু দেবদত্ত শঙ্খৰ নিনাদে কুৰুবীৰ সকলক অৰ্জুনৰ উপস্থিতি জনাই দিছে। দূৰোধনে অজ্ঞাতবাসৰ সীমা পাৰ নো হওঁতেই অৰ্জুনক দেখা পাই আনন্দিত হ'ল। কাৰা অজ্ঞাতবাসৰ সীমা পাৰ নো হওঁতেই পাণ্ডৱক জানিব পাৰিলে অধিকন্তু বাৰ বছৰ বনবাস আৰু এবছৰ অজ্ঞাতবাস খাটিব লাগিব এয়ে পাশাখেলৰ অন্যতম চৰ্ত আছিল। হিচাপ কৰি দেখে যে অজ্ঞাতবাসৰ সীমা অতিক্ৰম কৰাত হে অৰ্জুনে ছদ্মবেশ পৰিত্যাগ কৰি সেই দিনা নিজৰ প্ৰকৃত ৰূপ ধাৰণ কৰিছে। দূৰোধনৰ আনন্দ খণ্টেকতে মাৰ গ'ল। অৰ্জুনক ছদ্ম বৃহন্নলা ৰূপত প্ৰথমতে দেখা পাই ভীষ্মই দ্ৰোণক হেয়ালি ভাষাত কৈছিল :-

লংকাৰ ঈশ্বৰ বনবিপদ যাৰ ধ্বজ।

নগনামে নাম যাৰ নাগাৰি অঙ্গজ ॥

অঙ্গনাৰ বেশধাৰী দুষ্ট অস্তকাৰী।

গো ধেনু লইব আজ কুৰু সৈন্য মাৰি ॥

ওপৰত উল্লেখ কৰা সাঁথৰটোৰ ভাঙনি এনে ধৰণৰ লংকাৰ ঈশ্বৰ হৈছে বাৰণ, তেওঁৰ সংৰক্ষিত বন হ'ল মধুফলৰ বন সেই বনৰ, বিপদ হৈছে হনুমান। হনুমানে সাগৰ পাৰ হৈ লংকাৰ মধুবনত সোমাই ফল-মূল খায় বনখন ধ্বংস কৰে। সেই হনুমান যাৰ ৰথৰ ধ্বজ আছে অৰ্থাৎ পিপ্লৱজ অৰ্জুন, নগ মানে পৰ্বত কাৰণ পৰ্বতবোৰে গমন কৰিব নোৱাৰে। কথিত আছে পুৰাণকালত পৰ্বতবোৰে হেনো উৰিব পাৰিছিল আৰু উৰি-ফুৰি গাওঁ বন ধ্বংস কৰিছিল। ইন্দুই পৰ্বতবোৰৰ ধ্বংস কাৰ্য্য দেখি পাৰ্থিবোৰ বজ্ৰ মাৰি কাটি পেলোৱাত উৰিব নোৱাৰা হ'ল। সেই কাৰণে পৰ্বত পাহাৰবোৰে নাম পালে নগ অৰ্থাৎ নগছতি ইতি নগ আৰু ইন্দুও নগাৰি (নগৰ অৰি) নামত পৰিচিত হ'ল। নগাৰ অগ্ৰজ অৰ্থাৎ ইন্দুৰ পুত্ৰ (নগাৰি অংগজ) অৰ্জুন। অঙ্গনাৰ বেশধাৰী নাৰীৰ বেশ ধাৰণ কৰি বৃহন্নলাক বুজাইছে। উৰণীৰ শাপত

অজৰ্দ্ধনে এবছৰ ক্লীৰত্ব প্ৰাপ্ত হৈছিল আৰু নাৰীৰ পোছাক পৰিধান কৰিব লগা হৈছিল। নাৰীৰ বেশ-ধাৰণ সেই অজৰ্দ্ধনে কুৰু সৈন্যক পৰাজয় কৰি গবুৰ পাল উদ্ধাৰ কৰি নিব।

ভীষ্মই হেয়ালি ভাষাত কৈছিল অজৰ্দ্ধনক বন্ধা কৰিবৰ উদ্দেশ্যে। যদি অজ্ঞাত-বাসৰ সময় সীমা পাৰ নৌ হওঁতে তেন্তে দূৰোধিনে পাণ্ডৱক আকৌ বাৰ বছৰ বনলৈ খেদিব। ভীষ্মই গণি চাই অজ্ঞাতবাসৰ সময়-সীমা পাৰ হোৱা দেখি অতিশয় আনন্দ লাভ কৰে। বিৰাট ৰজাৰ গো হৰণত তেওঁৰ দৰে স্তিত্বশীল; বুদ্ধিমান আৰু অভিজ্ঞ লোকে কিয় অংশ গ্ৰহণ কৰিছিল সেই কথা বজা কঠিন। হয়তো দূৰোধিনৰ ইচ্ছামত বাধা নিদি পাণ্ডৱৰ বীৰত্ব প্ৰকাশ কৰাৰ সুযোগ দিবলৈ আৰু লগতে দূৰোধিনৰ আদেশ মানি ৰাজানুগত্য প্ৰকাশ কৰিবলৈ গো হৰণত অংশ গ্ৰহণ কৰিছিল। অজৰ্দ্ধনৰ গো-উদ্ধাৰ অভিযানত ভীষ্মৰ পৰাজয় হ'ল। যুদ্ধত সংজ্ঞা-হীন হোৱা ভীষ্মক সাৰাথীয়ে ৰণক্ষেত্ৰৰ পৰা তেওঁক আতৰাই নিলে। ভীষ্মই সংজ্ঞা পাই পুনৰ ৰণক্ষেত্ৰলৈ উভতি আহিল। এইবাৰ অজৰ্দ্ধনে ঐন্দ্ৰাস্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰি সকলোকে মৰ্চ্ছিত কৰিলে, কেৱল সংজ্ঞা লাভ কৰি থাকিলে ভীষ্ম আৰু দ্ৰোণাচাৰ্য্য। আচাৰ্য্যই প্ৰিয় শিষ্য অজৰ্দ্ধনৰ পৰাক্ৰম দেখা পাই প্ৰশংসা কৰিবলৈ ধৰে আৰু পৰাজয় আশঙ্কা কৰে। অজৰ্দ্ধনৰ প্ৰশংসা কণই সহ্য কৰিব নোৱাৰি প্ৰতিবাদ কৰাত দ্ৰোণ অশ্বখামা আৰু কৰ্ণৰ মাজত বিবাদ লাগে। ভীষ্মই মধ্যস্থতা কৰি তেওঁলোকৰ বিবাদ মিতাই দিয়ে ভীষ্মৰ নিৰপেক্ষতা আৰু গাম্ভীৰ্য্য এই ক্ষেত্ৰতো মন কৰিব লগীয়া।

অজৰ্দ্ধনে গো-উদ্ধাৰৰ অৰ্থে কুৰুক্ষেত্ৰত অৱতীৰ্ণ হোৱাত দূৰোধিনে ভুলকৈ গণনা কৰি অজ্ঞাতবাস অন্ত পৰাৰ আগতে আত্মপ্ৰকাশ কৰা বুলি ভাবি আনন্দত বিভোৰ হোৱাত ভীষ্মই গণনা কৰি দেখিলে যে বনবাস আৰু অজ্ঞাতবাসৰ তেৰ বছৰৰ ভিতৰত পাঁচটা মলমাস আছে। আৰু তদুপৰি বাৰ দিন অতিক্ৰান্ত হৈছে। চান্দ্র গণনাত এই মাহ আৰু বাৰ দিন গৃহীত হৈছিল। দূৰোধিনে সোঁৰ গণনা কৰি পাছৰ বিজয়া দশমী পৰ্য্যন্ত প্ৰতিজ্ঞাত অজ্ঞাতবাসৰ সময় বুলি ভুল গণনা কৰিছিল। পবনতু গ্ৰীষ্মকালত বিৰাটৰজাৰ গো হৰণ হয় আৰু তেতিয়াই অজৰ্দ্ধনে আত্মপ্ৰকাশ কৰে। ভীষ্মৰ গণিত জ্ঞান ইয়াৰ পৰাই অনুমান কৰিব পাৰি।

অজৰ্দ্ধনে সকলোকে পৰাজয় কৰি বহু ভেদ কৰি ৰণক্ষেত্ৰৰ পৰা ওলাই যায়। তেতিয়া দূৰোধিনে পিতামহক শোধে “হে পিতামহ, অজৰ্দ্ধনে আপোনাৰ হাতৰ পৰা নিষ্কৃতি পালে? আপুনি এনে ভাৱে অস্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰক যাতে তেওঁ নিষ্কৃতি নাপায়। ভীষ্মই মিচিকিয়া হাঁহি মাৰি কলে, “ইমান পৰে তোমাৰ বুদ্ধি আৰু বীৰত্ব ক'ত লুকাই আছিল? অজৰ্দ্ধন ধৰ্মপৰায়ণ কাৰণেই তোমালোক এই যুদ্ধত বাছি গলা। সাহস আৰু দেখুৱাব নালাগে, সত্ত্বৰ হস্তিনাপুৰলৈ পলায়ন কৰা আৰু অজৰ্দ্ধনে বিৰাটৰ গবুৰ পাল লৈ উভতি যাওক” এইক্ষেত্ৰত ভীষ্মৰ ৰসিকতা আৰু সদুপদেশ লক্ষ্য কৰিব লগীয়া।

বিৰাট কন্যা উত্তৰাৰ অভিমন্যুৰ লগত বিয়া হয় আৰু তাৰ ফলত পাণ্ডৱ পক্ষ শক্তিশালী হৈ পৰে। ইয়াৰ আগতে পাণ্ডালৰাজ দ্ৰুপদৰ লগত বৈবাহিক সম্বন্ধৰ ফলত শক্তিশালী হৈছিল। এতিয়া দুজন ৰজা পাণ্ডৱ পক্ষত। তদুপৰি যদুবংশৰ সহায় আছেই। তথাপি যুদ্ধ এৰাবৰ কাৰণে পাণ্ডৱ পক্ষই দূত প্ৰথমতে ধৌম্য পুৰোহিতক হস্তিনাপুৰলৈ সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱ কৰি পঠায়। পুৰোহিতে হস্তিনাপুৰ ৰাজসভাত উপস্থিত হৈ আধা ৰাজ্য দাবী কৰি সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱ আগবঢ়ায়। ব্ৰাহ্মণৰ ভাষা কিছু কঠোৰ আছিল। ভীষ্মই ব্ৰাহ্মণক প্ৰশংসা কৰি দুৰোধন আৰু ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ আগত সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱ দাঙি ধৰে। ধৃতৰাষ্ট্ৰই দুৰোধনৰ মুখলৈ চোবাত দুৰোধনে ৰজাৰ আগত উঠা ধূলি কগাও পাণ্ডৱক এৰি নিদিয়ৈ বুলি এক বাক্য কয়।

কৰ্ণই সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱ অগ্ৰাহ্য কৰে। ভীষ্মই কৰ্ণৰ বৃথা আশ্ৰয় লক্ষ্য কৰি কয় “হে কৰ্ণ, বৃথা আশ্ৰয় নকৰিবা। তোমাৰ বিষয়ৰ নমুনা দেখা গৈছে। বিৰাট ৰজাৰ গো-হৰণৰ সময়ত একাকী অজুৰ্দ্ধনে তোমালোকৰ ছয়জন মহাবীৰক পৰাজয় কৰি গোধন উদ্ধাৰ কৰি নিলে। তোমালোকে বাধা দিব নোৱাৰিলা। পাণ্ডৱৰ দূতৰ কথা উপেক্ষা কৰিলে শীঘ্ৰে পাৰ্থৰ শবত ধাৰাশায়ী হ’ব লাগিব। কিন্তু ভীষ্মৰ উপদেশে কাম নকৰিলে, যুদ্ধ অনিবাৰ্য্য হৈ উঠিল। ভীষ্মই ধৃতৰাষ্ট্ৰক শেষ বাৰ ভাৰি চাবলৈ উপদেশ দিয়ে।” কৰ্ণই বাৰে বাৰে দৰ্প কৰি কৈছে যে তেওঁ পাণ্ডৱক বধ কৰিব। মই ভাবো কৰ্ণ বীৰত্বত পাণ্ডৱৰ বোল ভাগৰ এ ভাগো নহয়। তোমাৰ দুৰাছা পুত্ৰ সকলৰ সকলো দুৰ্নীতিৰ মূলতে হৈছে সূতপুত্ৰ কৰ্ণ, পাণ্ডৱৰ শক্তিৰ তুলনাত কৰ্ণ, দুৰোধন আদি যে কিমান অসহায় আৰু দুৰ্বল সেইকথা প্ৰমাণিত হৈছে যোষ যাত্ৰা আৰু বিৰাট নগৰত হোৱা ঘটনাৱলীত। তুমি সতৰ্ক হোৱা উচিত। এওঁলোকৰ মিছা আশ্বাসত ভোল নাযাবা যুদ্ধ কামনা নকৰিবা।” তেওঁৰ সদুপদেশক উপেক্ষা কৰি দুৰোধনে কৰ্ণৰ কথাকে সাৰোগত কৰিলে। কৰ্ণৰ শক্তিৰ ওপৰত তেওঁ সৰ্ব-ভৰসা। ধৃতৰাষ্ট্ৰ ও কৰ্ণৰ শক্তিৰ ওপৰত অস্থাবান। গতি যুদ্ধ অনিবাৰ্য্য হৈ উঠিল। যুদ্ধ এৰাবলৈ শেষবাৰ চেষ্টা কৰিবৰ উদ্দেশ্যে শ্ৰীকৃষ্ণক দূতৰূপে হস্তিনাপুৰলৈ পঠালে। মন্দৰ্মতি ধৃতৰাষ্ট্ৰ কৃষ্ণক ধনৰ দ্বাৰা বশীভূত কৰি পাণ্ডৱৰ পৰা আতবাই অনাৰ চিন্তাত আছিল। দুৰোধনে কৃষ্ণক বন্দী কৰি ৰখাৰ কুচেষ্টাত ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ সন্মতি আছিল। ভীষ্মই এই কথা গম পাই ধৃতৰাষ্ট্ৰক কলে “ধৃতৰাষ্ট্ৰ তোমাৰ মন্দৰ্মতি পুত্ৰ দুৰোধনৰ নিশ্চয় মতিভ্ৰম হৈছে আৰু তুমিও বন্ধু বৰ্গৰ উপদেশ তুচ্ছ কৰি সেই পুত্ৰৰ অনুগমন কৰিছা। অধিক কি কম? সেই দুৰাছাই যদি সভাত কোনো প্ৰকাৰে কৃষ্ণক অপমান কৰে তেন্তে অমাত্য আৰু বন্ধু বৰ্গৰ সৈতে অচিৰে নষ্ট হব।” এইদৰে সতৰ্কবাণী শুনাই ভীষ্মই সভা ত্যাগ কৰে।

ভীষ্মই হয়তো ভাবিছিল যে কৃষ্ণক অপমান কৰিলে পুত্ৰৰ শিশুপাল বধৰ দৰে কান্ড ঘটাব পাৰে। সেই কাৰণেই সান্নিধ্য বাণী শুনাই সভা ত্যাগ কৰে। এই

কাৰ্য্যত ভীষ্মৰ ভবিষ্যৎ দৃষ্টি গাম্ভীৰ্য, আব্দু বিজ্ঞতা প্ৰকাশ পাইছে। শ্ৰীকৃষ্ণৰ চেষ্টা বিফল হ'ল। গৰ্বিত দুৰ্যোধনে কাৰো কথা, উপদেশলৈ কাণমাৰ নিদিলে। শ্ৰীকৃষ্ণই অবশেষত যদুৰ্দ্ধৰ ভীষণ পৰিণতিৰ কথা কোৱাত ধৃতবাৰ্হুই ভয়থালে পুতেকক কি জানি মাকে সং পথলৈ আনিব পাৰে এই ভাবি দীৰ্ঘদৰ্শনী গান্ধাৰীক সভা গৃহলৈ অনা হল। গান্ধাৰীয়ে স্বামীকো ভৰ্ৎসনা কৰি দুৰ্যোধনক দৃঢ়ভাৱে যদুৰ্দ্ধৰ পৰিহাৰ কৰিবলৈ উপদেশ দিয়ে। কিন্তু দুৰ্যোধন অটল হৈ ব'ল।

বিফল কাম শ্ৰীকৃষ্ণ পাণ্ডৱ শিবিবলৈ উভটি অহাৰ পথত বিদূৰৰ প'জা ঘৰত সোমায়। বনলৈ যাওঁতে কুন্তী মাতাক বিদূৰৰ ঘৰত থৈ গৈছিল। কুন্তী শ্ৰীকৃষ্ণৰ পেহীয়েক, সেই কাৰণে পেহীৰ খবৰ লবলৈ বিদূৰৰ ঘৰত সোমাল আৰু সকলো কথা পেহীয়েকক জনালে। বীৰাঙ্গনা কুন্তীয়ে ক্ষত্ৰিয় বৰ্ণণী বিদূলাৰ পুত্ৰ ভৰ্ৎসনাব কাহিনী শুনাই পুতেক হতলৈ বীৰস্ব সূচক বাণী শুনাই নায্য প্ৰাপ্য যদুৰ্দ্ধৰ দ্বাৰা আদায় কৰিবলৈ উপদেশ দিলে। কৃষ্ণক কলে যে তেওঁ যেন বাৰে বাৰে পাণ্ডৱ সকলক দুখ দুৰ্গতিৰ কথা সোঁৱৰাই থাকে, যাতে ক্ষত্ৰিয় তেজ গৰম হৈ উঠে।

কুন্তীৰ কথা শুনিলে ভীমজৰ্জুনৰ প্ৰতিজ্ঞা কিমান সূদৃঢ় হব। সেই কথা বৃজবলৈ ভীষ্ম দ্ৰোণৰ সৰহ সময় নালাগিল। তেওঁলোকে শেষ বাৰ চেষ্টা কৰি চালে। তেওঁলোকে দুৰ্যোধনক কলে, “হে পুৰুষ ব্যাঘ্ৰ, তুমি নিশ্চয় কুন্তী দেৱীয়ে পাণ্ডবলৈ পঠোৱা উৎসাহ বাণীৰ কথা শুনিছা। কৃষ্ণৰ প্ৰিয় পাত্ৰ পাণ্ডৱে নিশ্চয় জননীৰ বাক্য আখৰে পালন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিব। ৰাজ্য নাপালে তেওঁলোক ক্ষান্ত নহয়। দ্যুত খেলাত তোমালোকে দ্ৰোপদীক সভাগৃহলৈ একবস্ত্ৰা কৰি টানি আনিছিল আৰু অত্যাচাৰ কৰিছিল, সেই অত্যাচাৰ পাণ্ডৱ সকলে ধৰ্মপাশত আৱদ্ধ থকাৰ নিমিত্তেহে সহ্য কৰি আছিল। অস্ত্ৰ বিশাবদ অজৰ্জুন, প্ৰতিজ্ঞাবান্ধ ভীমসেন, বীৰ্য্যৱান নকুল আৰু সহদেৱ, অজৰ্জুনৰ গান্ধীৰ, অক্ষয় তুণীৰ, কপি ধৰজ ৰথ আৰু কৃষ্ণৰ সহায় সেই যুধিষ্ঠিৰে অন্যাযক কেতিয়াও প্ৰশ্ৰয় নিদিয়। বিৰাট নগৰত অকলশৰে পাৰ্থই আমাক পৰাজয় কৰিছিল। ঘোৰ কৰ্মা নিবাতকব্চ দানৱবিলাক যাৰ বাণত দংশ হৈছিল, ঘোষ যাত্ৰাৰ কৰ্ণ প্ৰভৃতি বীৰসকল আৰু কবচধাৰী ৰথধাৰু তুমি যাৰ বাহুবলত গন্ধৰ্বৰ হাতৰ পৰা মুক্ত হৈছিল তেওঁ বীৰস্বৰ কথা বেছি কোৱাব প্ৰয়োজন নাই। হে দুৰ্যোধন, ভাতৃসকলৰ লগত অমিল মিল হৈ ৰাজ্য উপভোগ কৰা, সন্ধি স্থাপন কৰা। মৃত্যুৰ গ্ৰাসৰ পৰা পৃথিবীক ৰক্ষা কৰা। যুধিষ্ঠিৰ তোমাৰ জ্যেষ্ঠ ভাতা, ধৰ্মশীল, ক্ষমাৱান, প্ৰিয়বাক আৰু পণ্ডিত এইবোৰ কাৰণত, পাপ চিন্তা ত্যাগ কৰি তেওঁৰ লগত মিল হোৱাই তোমাৰ উচিত। মিলিত হৈ ভাতৃসকলৰ লগত এক যোগে সমস্ত পৃথিৱী শাসন কৰা। যদুৰ্দ্ধৰে গোটে খোৱা ৰজা সকলে পৰস্পৰ আলিঙ্গন কৰি নিজ নিজ ৰাজ্যলৈ উভতি যাওক। বন্ধুবৰ্গৰ হিত বচন লৈ কাণ দিয়া যদুৰ্দ্ধৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই। যদুৰ্দ্ধৰে ক্ষত্ৰিয় কুল সমূল্যে বিনাশ পাব। প্ৰকৃতিৰ ক্ষেত্ৰত ভয়াৱহ চিন দেখা পোৱা গৈছে। জ্যোতিষ্মক সমূহে প্ৰতিকূল ৰূপ

ধাৰণ কৰিছে। পশু-পক্ষীবোৰে কৰুণ ভাবে আকাশলৈ চাই চিঞৰিব লাগিছে। অন্যান্য বিবিধ উৎপাত যি দেখা পাইছা সেইবোৰ ক্ষুদ্ৰ নাশকাৰী বুলি অনুভব হয়। হে মহাবাহু, তোমাৰ জনক-জননী আবু আমাৰ দৰে হিতৈষী লোকৰ পৰামৰ্শ গ্ৰহণ কৰা। যদি তোমাৰ হিতৈষী আবু বন্ধুবৰ্গৰ কথা নুশুনো তেতিয়া তোমাৰ বাহিনী পাৰ্থৰ বাণত প্ৰপীড়িত দেখি পাছত অনুতপ্ত হ'বা। ভীমসেনৰ ভীষণ গৰ্জন, আবু গান্ধীৰ ভয়াবহ নিঃশ্বন শ্ৰবণ কৰি আমাৰ এই হিত বচনলৈ তেতিয়া মনত পৰিব। আমাৰ কথা নুশুনিলে আমি যি কৈছো সেই কথা অবশ্যে ফলিব।”

ওপৰত উদ্ধৃত কৰা ভীষ্মৰ সাবগৰ্ভ উপদেশৰ যুক্তি আবু ভাব অতুলনীয়। কিন্তু মদান্ধ দূৰোধনক এই জ্ঞানাজ্ঞান শলাক স্বৰূপ বাণীয়ে চক্ষু উন্মিলিত কৰিব নোৱাৰিলে। কৃষ্ণ পাণ্ডৱ শিবিৰলৈ শুনুদামুখে উভটিব লগা হ'ল। ভীষ্মৰ ভৱিষ্যত দৃষ্টি মন কৰিব লগীয়া।

কৃষ্ণ পাণ্ডৱ শিবিৰলৈ উভটি গৈ দৃত কাৰ্য্যৰ বিফলতাৰ সকলো কথা বিবৰি কলে। কুবুৰ সভাত শ্ৰীকৃষ্ণৰ সন্ধিৰ প্ৰস্তাব শুনি দূৰোধনে অট্টহাস্য কৰি যি উক্তৰ দিলে সেই কথাও ব্যক্ত কৰিলে। ফলত যুদ্ধ অনিবাৰ্য্য হৈ উঠিল। কুলবক্ষা আবু পিতাকৰ অভিলাষ পূৰণৰ উদ্দেশ্যে যি দূৰ্শ্বকৰ প্ৰতিজ্ঞা পালন কৰিছিল সেই কথা দূৰোধনক সোঁবাই দি দূৰোধনক কৈছিল—

প্ৰতিজ্ঞাং দূৰ্শ্বকাংকৃষ্ণা পিতুৰথৈ কুলস্যচ।

অ বাজা চৌদ্ধৰেতাশ্চ যথা সূৰ্বদিতং তৰ ॥

প্ৰতীতো নিবস্যাশ্চৈব প্ৰতিজ্ঞামনু পালয়ন ॥

উদ্যোগ পৰ্ব ১৪৭।২০

। কুল বক্ষা আবু পিতাৰ অভিলাষাৰ্থে মই দূৰ্শ্বকৰ প্ৰতিজ্ঞা পালন কৰিছিলো। সেই প্ৰতিজ্ঞা বক্ষাৰ্থে মই বাজপদ গ্ৰহণ কৰা নাই আবু উদ্ধৰেতা (অবিবাহিত) হৈ আছে। এই কথা তোমালোকৰ অবিদিত নহয়। মই যে প্ৰতিজ্ঞা পালন কৰিলো তাৰ আনন্দতে ইমান বছৰ কাল কটাৰ পাৰিছো) এই উক্তিৰ পৰা তেওঁৰ যে বাজপদ নোপোৱাৰ কাৰণে কোনো ক্ষোভ নাছিল সেইটো জনা যায়। বিধিৰ বিধানত বাবে বাবে তেৱেঁই কুবুৰ বাজ্য পৰিচালনা কৰিব লগা হৈছিল, কিন্তু কোনো দিনে তেওঁক সিংহাসনে আকৰ্ষণ কৰিব পৰা নাছিল। কুবুৰ বাজ্যৰ তেওঁ এজন সামান্য সেৱক মাত্ৰ। সেৱাৰ গোৰবে তেওঁক বাজচক্ৰবৰ্তীত কৈসো অধিক গোৰবে গোৰবান্বিত কৰিছিল। মহাৰাজ পাণ্ডু যেতিয়া বাজধানীত অনুপস্থিত আছিল অথবা দিগ্বিজয়লৈ গৈছিল; তেতিয়া ভীষ্মই বাজ্য পৰিচালন কৰিছিল। শ্ৰীকৃষ্ণই বদ্বিজৰ পাৰিছিল যে ভীষ্ম, দ্ৰোণ কৰ্ণাদিৰ শক্তিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি দূৰোধনে পাণ্ডৱৰ লগত যুদ্ধ কৰিবলৈ সাহস কৰিছে (বলবত্তাং হি মন্যন্তে ভীষ্ম, দ্ৰোণ কৃপাদিভিঃ) তেওঁ এই প্ৰসঙ্গত কৈছে (স ভীষ্মঃ সূৰ্যমথোহয়মম্মাভিঃ সহিগে ৰণে”)।

কাশীৰাজ কন্যা গ্ৰয়ীৰ স্বয়ম্ভৱ সভাত ভীষ্মই অকলশৰে সকলো ৰজাক পৰাস্ত কৰি কন্যাগণক হৰণ কৰিছিল। সেই অশেষ পৰাক্ৰমশীল ভীষ্মই আমাৰ পক্ষে যুদ্ধ কৰিব; গতিকে ভয়ৰ কোনো কাৰণ নাই। পিতামহ ভীষ্ম শাস্তনুতকৈ অধিক বলৱান। তেওঁ ব্ৰহ্মৰ্ষি সদৃশ, আৰু দেৱতা সকলৰো ভীতিত স্তম্ভাৱক। বিশেষতঃ তেওঁ ইচ্ছা মৃত্যু। তেওঁক কোনেও পৰাজয় কৰিব পাৰে? এনেকুৱা এজন বীৰপুৰুষৰ সহায় থাকোঁতে ভয় কৰিব লগীয়া কোন আছে?

দীৰ্ঘদৰ্শিনী গান্ধাৰীয়ে দুর্যোধনৰ মনোভাৱ বুজিব পাৰি পদতকক কৈছিল—

যচ্চ স্বং মন্যচে মৃঢ়; ভীষ্ম দ্ৰোণ কৃপাদয়ঃ ॥

যোৎস্যন্তে সৰ্বশস্ত্যেতি নৈত্যদদ্যোপ পদ্যতে

উদ্যোগ ১২৯।৫১-৫৩

“হে মৃঢ়! তুমি ভাবিছা যে ভীষ্ম, দ্ৰোণ, কৃপ প্ৰভৃতি বীৰ সকলে সৰ্বশস্ত্ৰ নিয়োগ কৰি তোমাৰ পক্ষে যুদ্ধ কৰিব। সেইটো কেতিয়াও সম্ভৱ নহয়, তেওঁলোকৰ দৃষ্টিত দুর্যোপক্ষ সমান, অধিকন্তু পাণ্ডৱ সকল ধৰ্মপৰায়ণ। ৰাজ প্ৰদত্ত অন্ন ভোগ কৰিছে বদলি যদি এওঁলোকে যুদ্ধত যোগ দিয়ে, এওঁলোক বৰং যুদ্ধত প্ৰাণত্যাগ কৰিব, তথাপি যুদ্ধাৰম্ভৰ মুখলৈ এওঁলোকে লাজত চাব নোৱাৰিব।”

দুর্যোধনৰ যুদ্ধৰ মনোভাৱ সকলোৱে বুজিব পাৰিছিল। মহামতি বিদুৰে ক্লেভ আৰু দুখত এদিন ভৎসনাও কৰিছিল। তেওঁ কৈছিল “নষ্টপ্ৰায় কোঁৱৰ বংশক তুমিয়ে এদিন উদ্ধাৰ কৰিছিল। মই বাৰে বাৰে বিলাপ কৰিছোঁ তুমি কিন্তু মোৰ শোক উপেক্ষা কৰি আহিছা। লোভী দুর্যোধনৰ অভিপ্ৰায় অতিক্ৰম কৰিবলৈ তুমি অসমৰ্থ। তুমি জীৱিত থকা পৰ্য্যন্ত কুলাঙ্গাৰ দুর্যোধন কোন? অনাৰ্য্য আৰু অকৃতজ্ঞ লোভীৰ দোষতে কুৰুকুল বিনষ্ট হব। হে কুৰুপতি, বংশক ৰক্ষা কৰা। মই আৰু ধৃতৰাষ্ট্ৰ তোমাৰ চিত্ৰিত আলোখ্য মাত্ৰ, তুমিয়েই সকলো কৰিছা মহাৰাজ; তোমাৰ বন্ধিত এই কুৰুকুল তোমাৰ উপেক্ষাৰ কাৰণে যেন বিনষ্ট হয়। আজি এই দুর্যোগত যদি তোমাৰ বুদ্ধিবংশ ঘটে, তেন্তে ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু মোকলৈ বনলৈ প্ৰস্থান কৰা। অথবা দুৰ্মতি দুর্যোধনক বন্দী কৰি তুমিয়ে পাণ্ডৱৰ সহায়ত ৰাজ্য শাসন কৰা। হে নৃপশাৰদৰ্শন প্ৰসন্ন হোৱা। অগণিত নৃপক্ষ আৰু কুলক্ষয় নিবাৰণ কৰা।”

বিদুৰৰ কাতৰ প্ৰাৰ্থনাৰ প্ৰত্যুত্তৰ স্বৰূপে ভীষ্মই ইচ্ছা কৰা হলে দুর্যোধনক নিপ্ৰহিত কৰি পাণ্ডৱ সকলক তেওঁলোকৰ নায্য প্ৰাপ্য দিব পাৰিলেহেতেন। অন্ততঃ অন্যায়ৰ পক্ষে ভীষ্মই যুদ্ধ নকৰো বদলি কোৱাহেতেন দুর্যোধনক ভয় দেখুৱাই নিৰস্ত কৰা টান নাছিল। দুর্যোধনে যে তেওঁৰ শক্তিৰ ওপৰত বহুদিনি নিৰ্ভৰ কৰিছিল সেইটো তেওঁৰ অবিদিত নাছিল।

কোঁৱৰ সভাত দৌত কাৰ্য্যত ব্যৰ্থকাম হৈ কৃষ্ণই পাণ্ডৱ শিবিৰলৈ উভতি আহি যুদ্ধাৰম্ভক সকলো কথা কলে যে দুৰ্দৃষ্টি দুর্যোধনে কোনো প্ৰস্তাবেই গ্ৰাহ্য নকৰে।

ভীষ্ম-বিদ্ৰৱ প্ৰভৃতিৰ শাস্তিৰ বাণীতো তেওঁ কৰ্ণপাত নকৰে। দ্ৰুপদ্বা কৰ্ণক সাৰথিৰূপে পাই তেওঁৰ ঔষ্মত্যা অধিক বৃদ্ধি পাইছে। সেই পাপাত্মাই মোকো বন্দী কৰিব খুজিছিল। কিন্তু সফলকাম নহল।

ন চ ভীষ্মো ন চ দ্ৰোণো যুদ্ধে তগ্ৰাহত্বশ্চঃ

সৰ্বো তমম্ভৱতন্ত্ৰে ঋতে বিদ্ৰৱমচ্যুত ॥

ভীষ্ম আৰু দ্ৰোণই দ্ৰুযোধনক হিতবচন কোৱাটো সত্য ; কিন্তু যিমান কব লাগিছিল সিমান নকলে। তেওঁলোকে দ্ৰুযোধনৰ পক্ষে যুদ্ধ নকৰে বুলি কেৰোহেঁতেন দ্ৰুযোধনে যুদ্ধলৈ ইমান সাহস নকৰিলেহেত'ন। ভীষ্ম আৰু দ্ৰোণৰ পক্ষে পৰোক্ষ অনুমোদন তীক্ষ্ণবৃদ্ধি শ্ৰীকৃষ্ণৰ অবিদিত নাছিল, ভীষ্ম আৰু দ্ৰোণই যে দ্ৰুযোধনৰ সপক্ষে যুদ্ধ কৰিব এই কথা তেওঁলোকৰ মৌনতাৰ পৰা বুদ্ধিৰ পৰা গৈছিল। ভীষ্মই বহু উপদেশ দ্ৰুযোধনক দিছিল যদিও পৰোক্ষে প্ৰশ্ন দিছিল এইটো কৃষ্ণই অনুমান কৰিছিল। এইটো ভীষ্ম চৰিত্ৰৰ অন্যতম দুৰ্বলতা।

যুদ্ধৰ আয়োজন পূৰ্ণদমে চলিছে। দ্ৰুযোধনৰ সপক্ষে একাদশ অক্ষৌহিনী আৰু পাণ্ডৱৰ পক্ষে সাত অক্ষৌহিনী সেনা সংগৃহীত হয়। দ্ৰুযোধন, স্বপক্ষীয় ৰজা সকলক লগত লৈ ভীষ্মৰ ওচৰত উপস্থিত হয়। আৰু তেওঁক সেনাপতিত্ব গ্ৰহণ কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰে। ভীষ্মই এই অনুৰোধ ৰক্ষা কৰি কলে, “হে নৰাধিপ, মই পাণ্ডৱক হিত উপদেশ দিম আৰু তোমালোকৰ সপক্ষে যুদ্ধ কৰিম নৰ ব্যাঘ্ৰ অৰ্জুন ব্যতিত মোৰ সমকক্ষ যোদ্ধা মই দেখা নাই। কিন্তু তেওঁ সাক্ষাৎ সম্ভৱত মোক পৰাজয় কৰিব নোৱাৰে। ক্ষণ কালতে মই পৃথিৱী ধ্বংস কৰিব পাবো, কিন্তু পাণ্ডৱ পুত্ৰ কেইজনক মই বধ কৰিব নোখোজোঁ। মই প্ৰত্যেক দিনা দশ হাজাৰ সৈন্য নিধন কৰিম। আৰু এটা কথা মই কব খোজো হয় কৰ্ণই আগতে যুদ্ধ কৰক নহয় মই কৰো। এই সদ্‌তপস্বী মোৰ লগত সততে ফেৰ মাৰি থাকে।” এই কথাত ভীষ্ম জীৱিত থকা পৰ্য্যন্ত যুদ্ধ নকৰো বুলি প্ৰতিজ্ঞা কৰি কৰ্ণ ওলাই যায়।

দ্ৰুযোধনৰ স্মৃতি বাক্যত ভীষ্ম সহজে দৃঢ় ভাবে থিয় হবলৈ তেজস্বিতা তেওঁ নেখুৱাব নোৱাৰিলে। প্ৰত্যহ দশ হাজাৰ পাণ্ডৱ সৈন্য বধ আৰু অন্য আত্মশ্লাঘা বোধ কৰো দ্ৰুযোধনক আশ্বস্ত কৰিবৰ কাৰণেই কৈছিল। ভীষ্মই সাধাৰণতে আত্মশ্লাঘা নকৰিছিল। মূলত এইদৰে কৈছে—

সৈন্যাপত্যম অনুপ্ৰাপ্য ভীষ্মঃ শাস্তনকো নৃপঃ

দ্ৰুযোধনম্‌বাত্ৰেদং ৰচনং হৰ্ষয়ামিব।

উদ্যোগ ১৬৪।৬

ওপৰত উদ্ভূত শ্লোকৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে ভীষ্মৰ স্বগদন-কীৰ্তন দ্ৰুযোধনৰ প্ৰীতি বৰ্ধনৰ উদ্দেশ্যে কথিত হৈছে। দ্ৰুযোধনৰ অসঙ্গত লোভেই যে যুদ্ধৰ কাৰণ সেই কথা জানিও ভীষ্মই কিয় অন্যায়ৰ পক্ষে যুদ্ধ কৰিছিল সেই কথা ৰথস্বাবৃত যদিও তেওঁ এঠাইত কৈছে যে অৰ্থৰ দাস পদব, অৰ্থ পদবৰ দাস নহয়। ধৃতৰাষ্ট্ৰ দ্ৰুযোধনে ৰজাৰ দৰে সকলো সা-সুবিধা দান কৰি তেওঁক

ঋণগ্ৰস্ত কৰি ৰাখিছিল। গতিকে দুর্যোধনৰ পক্ষত যোগ নিদি উপায় নাছিল। ইও তেওঁৰ এক প্ৰকাৰ দুৰ্বলতা, কিন্তু আনুগত্যৰ নিদৰ্শন।

দুৰ্যোধনৰ অনুনয়ক তেওঁ ৰাজাৰাজা বদলি সেনাপতিত্ব গ্ৰহণ কৰিছিল। কিন্তু তেওঁৰ দুটা প্ৰতিজ্ঞাৰ কথা দুৰ্যোধনক সোৱাবাই দিছিল। প্ৰথম, তেওঁ যুদ্ধত শিখণ্ডীক বধ নকৰে, কাৰণ জন্মগত ভাবে শিখণ্ডী নাবী পাছত পদবুদ্ধ প্ৰাপ্ত হয়। গতিকে নাবীৰ বিৰুদ্ধে তেওঁ অস্ত্ৰ গ্ৰহণ নকৰে। এই প্ৰতিজ্ঞাৰ সন্নিবিধা লৈয়ে শিখণ্ডীক বধৰ আগত বহুবাৰি ভীষ্মক শৰ শয্যাত পেলায়। অজুৰ্নৰ সন্মুখত শিখণ্ডী বধত বহি থকা কাৰণেই ভীষ্মই ধনুশৰ এৰি দিয়ে, কাৰণ শৰ মাৰিলেই শিখণ্ডীৰ গাত পৰিব। দ্বিতীয় প্ৰতিজ্ঞা আছিল যে পণ্ডপাণ্ডৱক তেওঁ বধ নকৰে, বিশেষতঃ তেওঁলোকো কোঁৱৰ সকলৰ দৰেই তেওঁৰ নাতি কিন্তু ধৰ্মপৰায়ণ। কোঁৱৰৰ দৰে লোভী আবু অত্যাচাৰী নহয়। তেওঁ এই দুই প্ৰতিজ্ঞা ৰক্ষা কৰাত অটল আছিল। কোনো প্ৰকাৰে Compromise কৰাৰ পক্ষপাতী নাছিল।

যুদ্ধৰ সময়ত ভীষ্ম প্ৰায় তিনিশ বছৰীয়া বৃদ্ধ। তেওঁৰ পাগুৰী বা মস্তক আবৰণ বগা আছিল, বথৰ ঘেৰাও বগা, বথৰ ধ্বজত স্বৰ্ণময় তাল, ধ্বজাটো আছিল চিত্ৰিত। তাত পাঁচটা আবু সূৰ্য্যৰ চিত্ৰ অঙ্কিত আছিল। যুদ্ধক্ষেত্ৰত উপস্থিত ভীষ্মক শ্বেত মেঘখণ্ডৰ মাজত অবস্থিত সূৰ্য্যৰ দৰে দেখা গৈছিল। (শ্বেত ইব তীক্ষ্ণাংশুং দদৃশুঃ কুৰু পাণ্ডব্যঃ) বাতিপুৰা শব্দই উঠিয়ে পাণ্ডৱ সকলৰ বিজয় প্ৰাৰ্থনা কৰিছিল, কিন্তু সেনাপতিত্ব লাভ কৰি কোঁৱৰৰ পক্ষে দেহে কেহে যুদ্ধ কৰিছিল। ধৰ্মৰ প্ৰতি তেওঁৰ নিষ্ঠা আবু আকৰ্ষণ “জয়হস্তু পাণ্ডু পুত্ৰানাং” এই প্ৰাণকালীন তেওঁৰ আশীস বাক্যত প্ৰকাশ পাইছে। বিপক্ষৰ ধৰ্মপৰায়ণতা তেওঁ মনে প্ৰাণে অনুভৱ কৰিছিল। আবু সেই কাৰণেই বিপক্ষক (শত্ৰুপক্ষক নহয়, কাৰণ তেওঁৰ কোনো শত্ৰুপক্ষ নাছিল, দুয়োদলেই তেওঁৰ নাতি)।

যুদ্ধাব্যাহত যুদ্ধিষ্ঠিৰে শূদা ভৰিৰে খোজ কাঢ়ি শত্ৰু সেনাৰ মাজলৈ খোজ কাঢ়ি গৈ পিতামহৰ চৰণত সেৱা কৰি আশিস প্ৰাৰ্থনা কৰে। ভীষ্মই যুদ্ধিষ্ঠিবক কলে, ‘বৎস, তুমি যদি আশীৰ্বাদ লবলৈ আজি নাহিলাহেঁতেন মই তোমাক অভিসম্পাত দিলোহেঁতেন। তোমাৰ ব্যৱহাৰত মই অতিশয় সন্তুষ্ট। তুমি যুদ্ধত জয় লাভ কৰা এয়ে মোৰ আশীৰ্বাদ। তোমাৰ অন্য প্ৰাৰ্থনা আছে যদি মোক কোঁৱা মই পূৰণ কৰিম। যুদ্ধিষ্ঠিৰে তেওঁক যুদ্ধৰ পৰা বিৰত থাকিবলৈ প্ৰাৰ্থনা জনোৱাত তেওঁ কয়।

“অৰ্থস্য পুৰুষো দাসো, দাসস্ত্বর্থো ন কস্যচিৎ”

ইতি মতাং মহাৰাজ, বন্ধোহস্ম্যর্থেন কোঁৱৰৈঃ

অতস্ত্ৰাং ক্ৰীৱবদ বাক্যং ব্ৰবীমি কুৰু নন্দন

ভূত্যোহ স্ম্যর্থেন কোঁৱৰ্য যুদ্ধদনাং কিমচ্ছসি

(মহাৰাজ, মানুহ অৰ্থৰ (ধনৰ) দাস, অৰ্থ কাৰো দাস নহয় এয়ে

সত্য। মই কোঁৱৰৰ দ্বাৰা ধনত আবদ্ধ হৈছো অৰ্থাৎ তেওঁলোকৰ দ্বাৰা প্ৰতিপালিত হৈছো। গতিকে মই অৰ্থৰ দ্বাৰা বদ্ধ হৈ তেওঁলোকৰ পক্ষে যুদ্ধ কৰিব লাগিব। ইয়াৰ বাহিৰে অন্য প্ৰাৰ্থনা কিবা আছে যদি কোৱা।

যুধিষ্ঠিৰে ভীষ্মৰ কথাৰ উত্তৰত কলে, “হে মহাবাহো কোঁৱৰ পক্ষত থাকি যুদ্ধ কৰক। মোক লাগে আপোনাৰ সুমন্ত্ৰণ, আৰু হিত কামনা।” এইবাব যুধিষ্ঠিৰে আচল কথাটো কলে; কি উপায়ে আপোনাক পৰাজয় অথবা নিধন কৰিব পৰা যাব, আপুনি যে ইচ্ছামৃত্যু। ভীষ্মই হাঁহি মাৰি কলে মোৰ মৃত্যুকাল এতিয়াও হোৱা নাই, তুমি কিছুদিনৰ পিছত আহিবা।” এই প্ৰশ্নোত্তৰৰ পৰা জনা যায়, তেওঁ যে সত্যসন্ধ আবদ্ধ মৃত্যু বিজয়ী সেই কথা প্ৰকট হৈ পৰিছে। ভীষ্মৰ সত্যনিষ্ঠাৰ কথা নাজানিলে যুধিষ্ঠিৰে এই প্ৰাৰ্থনা নকৰিলেহেঁতেন।

যুদ্ধ আৰম্ভ হ’ল। ভীষ্মই দিনে দহ হাজাৰ সৈন্য বধ কৰিবলৈ ধৰে। তৃতীয় দিনৰ যুদ্ধত ভীষ্ম অতিশয় ভয়াবহ হৈ উঠে। তেওঁৰ সম্মুখীন হবলৈ কোনেও সাহস কৰা নাই। তাৰ আগদিনাৰ ঘটনাৰ লগত তৃতীয় দিনৰ যুদ্ধৰ ঘটনা জড়িত। দুর্যোধনক সন্তুষ্ট কৰিবলৈ পাঁচপাট শৰ বাছি থৈছিল পাণ্ডৱক বধ কৰাব ইচ্ছাৰে। কৃষ্ণই প্ৰতিজ্ঞাৰ কথা জানি অৰ্জুনৰ লগ লাগি বাতি দুর্যোধনৰ বেষ ধাৰণ কৰি শৰ কেইপাত হস্তগত কৰে। ভীষ্মই এই কথা পাছত জানি প্ৰতিজ্ঞা কৰে তেওঁ কৃষ্ণকো যুদ্ধত অস্ত্ৰ ধৰিবলৈ বাধ্য কৰিব। তৃতীয় দিনৰ যুদ্ধত সেই কাৰণে তেওঁ অৰ্জুনক যুদ্ধত মূৰ্ছিত কৰাব উপৰিও কৃষ্ণকো বাণেৰে থকা সৰকা কৰে। কৃষ্ণই শেষত তত্ নাপায় খঙত নিজ প্ৰতিজ্ঞা পাহৰি সুদৰ্শন চক্ৰলৈ ভীষ্মক মাৰিবলৈ খেদি যায়। ভীষ্মই ধনুশৰ পেলাই কৃষ্ণৰ চৰণত ধৰি মাৰিবলৈ ডিঙিপাতি দিয়ে। অৰ্জুনে সম্বিত পাই কৃষ্ণৰ চৰণত ধৰি কাকূতি কৰি কৃষ্ণক বথলৈ ওভোটাই আনে। অসমীয়া চহা কৰিয়ে এই ঘটনাটোকে গীতৰ আকাৰত পায়।

বঙা চৰণৰ ভৰে, পৃথিবী টল-মল কৰে।

হাতে চক্ৰ ধৰি, খেদি যাস্ত হাঁহি

ভীষ্মই কাতৰ কৰে ॥

শ্ৰীকৃষ্ণই ভক্তৰ বাণ্ডা প্ৰণৱ কৰিবলৈ এইদৰে নিজ প্ৰতিজ্ঞা (কুব্ৰক্ষ্মণ্ডৰ যুদ্ধত অস্ত্ৰ নধৰাৰ প্ৰতিজ্ঞা) ভঙ্গ কৰিছিল।

নৱম দিনৰ যুদ্ধতো ভীষ্মৰ প্ৰতাপ সহ্য কৰিব নোৱাৰি কৃষ্ণৰ ধৈৰ্য্যচ্যুতি ঘটিছিল। ভীষ্মৰ কৃষ্ণভক্তি মহাভাৰতৰ সভাপৰ্বৰ পৰা শান্তি পৰ্ব পৰ্য্যন্ত নানাস্থানত ব্যাপ্ত হৈ আছে। শান্তি পৰ্বত, নতুনকৈ বজা হোৱা যুধিষ্ঠিৰক ৰাজনীতি, ধৰ্মনীতি সম্পৰ্কে উপদেশ দি স্বেচ্ছাই মাঘ মাহৰ অৰ্থাৎ উত্তৰায়নত দেহ এৰে। ইচ্ছা কৰা হলে বহু বছৰ তেওঁ জীয়াই থাকিব পাৰিলেহেঁতেন, কিন্তু কাল যুগ সমাগত দেখি আবদ্ধ সৰহ দিন জীয়াই নথকাই মঙ্গল বুলি বিবেচনা কৰিলে।

যুদ্ধৰ অন্তিমদিনা, বাতি দুর্যোধন ভীষ্মৰ শিৰিবলৈ আহি ভীষ্মক পাণ্ডৱৰ প্ৰতি

স্নেহ ত্যাগ কৰি পাণ্ডবক বধ কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰে। অন্যথা কৰ্পক সেনাপতি কৰি যুদ্ধ কৰিবলৈ আজ্ঞা দিয়ক। এই কথা শুনি ভীষ্মৰ খং উঠি দূৰোধনক কিছু তিবন্ধকাৰ কৰে আৰু অৰ্জুনেৰ অসাধাৰণ বিবন্ধৰ কথা সোঁৱৰাই দিয়ে।

নিবেদং পৰমং গচ্ছা বিনিম্য পৰবশ্যতাম্।

দীৰ্ঘং দৰ্শো শান্তনবো যুদ্ধে কামোহৰ্জুনং বণে ॥

(দূৰোধনৰ অসঙ্গত বাক্য শুনি ভীষ্মই অপমানিত বোধ কৰিলে। অত্যন্ত দুঃখিত হৈ মনত পৰাধনতাৰ গ্লানি স্মৰণ কৰি অৰ্জুনেৰ লগত যুদ্ধ কৰাৰ কথা কিছু সময় চিন্তা কৰিলে)।

ভীষ্মই নিজকে দূৰোধনৰ অৰ্থদাস বুলি কৌবৰৰ পক্ষে যুদ্ধ কৰাৰ যুক্তি দাঙি ধৰিছে যদিও সেই যুক্তি পাতল। কাৰণ ভীষ্মৰ অনুগ্ৰহৰ বলতহে দূৰোধনে ৰাজত্ব কৰিব পাৰিছিল। ইচ্ছা কৰা হলে তেওঁ দূৰোধনক বজা ভাঙি আন এজনক বজা পাতিব পাৰিলেহেঁতেন। কিন্তু পূৰ্বাপৰ নীতি ভঙ্গ কৰিব নুখুজিলে, বজা ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ মনো ক্ষুণ্ণ কৰিবলৈ ইচ্ছা নকৰিলে।

অষ্টম-নবম দিনৰ যুদ্ধত বৃষ্ণ ভীষ্মৰ পৰাক্ৰম দেখি পাণ্ডব পক্ষ হতাশ হৈ পৰিল। কৃষ্ণৰ কথামতে যুদ্ধিষ্ঠিৰ ভীষ্মৰ ওচৰলৈ ৰাতি যাত্ৰা কৰিলে। ভীষ্মক সেৱা কৰি তেওঁৰ আশীৰ্বাদ ললে। ভীষ্মই যুদ্ধত বিজয় হবলৈ আশীৰ্বাদ দি যুদ্ধিষ্ঠিৰক তেওঁৰ ওচৰলৈ যোৱাৰ কাৰণ শুনিলে। যুদ্ধিষ্ঠিৰে বিনয়ান্বিত ভাবে পিতামহক বধ কৰা উপায় শুনিলে :

ভবান্‌হিনো বধোপায়ং প্ৰবীত স্বমমাত্মনঃ

ভৱন্তং সমৰে বীৰ বিষহেম কথং বয়ম্ ॥

আপুনি নিজেই আপোনাৰ বধৰ উপায় কওক। হে মহাবীৰ, যুদ্ধক্ষেত্ৰত আমি আপোনাৰ পৰাক্ৰম কেনেকৈ সহ্য কৰিম ?

যুদ্ধিষ্ঠিৰৰ এই অনুৰোধত অকনো ক্ষুণ্ণ নহৈ ভীষ্মই নিঃশঙ্কাচিত্তে নিজৰ বধৰ ব্যস্ত কৰে।

অৰ্জুনঃ সমৰে শূৰঃ পুৰুষ্কৃত শিখণ্ডিনম্

মামেৰ বিশিখৈন্তী ক্ৰৈৰভি দ্ৰৱতু দংশিত

মাং পাতয়তু বীভৎসুৰ্বেষংতে বিজয়ো ধ্ৰুৱম্।

ভী—১০৭।৮২-৮৬

“শিখণ্ডীক ৰথৰ সন্মুখত বহুৱাই অৰ্জুনে তীক্ষ্ণ কাণৰ দ্বাৰা আঘাত কৰিব। শিখণ্ডী জন্মগত ভাবে নাৰী। তেওঁক ৰথৰ আগত বহুৱাই ললে মাই ধনুশৰ ত্যাগ কৰিম, কাৰণ নাৰীৰ বিবন্ধে মই অস্ত্ৰ নধৰো। এই সূৰিমা লৈ অৰ্জুনে মোক আঘাত কৰিলে মই নিপতিত হ’ম, আৰু তোমাৰ জয় হ’ব।” ভীষ্মৰ এই উক্তিৱে তেওঁৰ নিৰ্ভীকতা ; মৃত্যুঞ্জয় চৰিত্ৰ আৰু আত্মত্যাগ সন্দৰ্ভৰে ফুটি উঠিছে।

দশম দিনৰ যুদ্ধত শিখণ্ডীক ৰথৰ সন্মুখত বহুৱাই অৰ্জুনে ধাৰাঘাৰে বাণ

বৰ্ষাবলৈ ধৰে কিন্তু শিখণ্ডীক অজৰ্ৱনৰ ৰথৰ সন্মুখ ভাগত দেখি ভীষ্মই ধনুশৰ এৰে, জানোচা তেওঁৰ শৰে শিখণ্ডীক আঘাত কৰে। তেওঁ বৃদ্ধিৰ পাৰিলে যে তেওঁক আঘাত কৰা তীক্ষ্ণবাণ সমূহ শিখণ্ডীৰ নহয়, অজৰ্ৱনৰহে। শিখণ্ডীৰ আঁৰত থাকি অজৰ্ৱনেহে শৰ নিক্ষেপ কৰিছে। তেওঁ এই কথা জানি দংশাসনক কৈছিল।

অজৰ্ৱনস্য ইমে বাণ, নেমে বাণা শিখণ্ডীনঃ

কৃপ্তান্তি মম গাত্ৰানি মাঘমাং সেগৰা ইব

কেকৌৰাব জঠৰস্থ পোবালী জন্ম হৈয়ে যেনেকৈ মাকৰ বুকুখন খায়, সেইদৰে এই বাণবোৰেও মোৰ হৃদয় বিদীৰ্ণ কৰিছে। এইবোৰ অজৰ্ৱনৰ বাণ শিখণ্ডীৰ নহয়। অজৰ্ৱনৰ ক্ষিপ্ৰ বাণত তেওঁৰ শৰীৰ ক্ষত বিক্ষত হৈ শেষত মাটিত ঢলি পাবে। কিন্তু দেহটো মাটিত নপৰিল, দেহ সৰ্বাক যোৱা শৰে তেওঁৰ শৰীৰটো অলাগতে ৰাখিলে (ধৰনীংন পম্পশৰ্ শৰসংঘৈঃ সমাবৃতঃ) তেওঁ আকাশবাণী শুনি দক্ষিণায়ত দেহ এৰিবলৈ মনতে স্থিৰ কৰি শৰশয্যাতে অপেক্ষা কৰি ৰ'ল।

এই প্ৰসঙ্গত ভীষ্মৰ কাৰ্য্য সম্পৰ্কে কেইটামান প্ৰশ্ন স্বাভাৱিকতে মনত উদয় হয়। প্ৰথম প্ৰশ্ন হয় কৌৰবৰ সেনাপতি পদত অধিষ্ঠিত হৈ তেওঁৰ নিজৰ মৃত্যুৰ উপায় বিপক্ষক জনাই দিয়া উচিত হৈছে জানো ?

দূৰোধেন আব্দ যদুৰ্ধিষ্ঠৰ দুরোজ্ঞন নৰ। চাৰিশ বছৰীয়া ভীষ্মৰ বীৰত্বৰ ওপৰত আস্থা আছিল, নহলেনো বৃদ্ধ ভীষ্মক সেনাপতি পদত দূৰোধেনে বহুৱাই নে ? আব্দ যদুৰ্ধিষ্ঠৰেও তেওঁক বধ কৰাৰ উপায় শূন্যবলৈ যায় নে ? দূৰোধেনে ভীষ্মক সত্যসন্ধ ধাৰ্মিক আব্দ মহাবীৰে ৰূপে শ্ৰদ্ধা কৰিছিল আব্দ পিতামহ বুলি মৰম আদায় কৰিছিল। অজৰ্ৱনৰ ভীষ্মক পৰাজয় কৰিব পৰা শক্তি নথকা নহয়, বিৰাট পৰ্বত গোধন উদ্ধাৰ কৰা প্ৰসঙ্গতে আমি অজৰ্ৱনৰ বীৰত্ব পৰিচয় পাই, আহিছোঁ। পিতামহক বধ কৰিবলৈ তেওঁ প্ৰতিজ্ঞাও কৰিছিল। কিন্তু ভীষ্মৰ সন্মুখীন হলেই তেওঁৰ গাণ্ডীৰ হস্ত শিথিল হৈ পৰিছিল। তেওঁ এঠাইত কৈছে—

ক্ৰীড়তা হি ময়া বাল্যে বাসুদেৱ মহামনা

পাংশুৰ্দুৰ্ভাষিত গাত্ৰেন মমহাস্মা কলুৰ্ভীকৃতঃ

হে বাসুদেৱ, লৰালি কালত শৰীৰত ধূলিবাৰি মাখি এই মহাস্মাৰ কোলাত বহি পিতা বদলি সন্বেদন কৰোতে যিজন “হেৰা পোনাকন, মই তোমাৰ পিতাৰ পিতা বদলি মোক মৰম কৰিছিল সেইজনক মই কেনেকৈ বধ কৰিম ? অজৰ্ৱনৰ ৰণোদ্যম শিথিল নহবলৈ গ্ৰীকৃষ্ণই “গীতা” ব্যাখ্যা কৰিব লগীয়া হয়।”

শৰশয্যাতে পৰিলত কুৰু-পাণ্ডৱ উভয় পক্ষ ভীষ্মৰ ওচৰ চাপি আহিল। মূৰটো শৰশয্যাৰ পৰা ওলমি থকা কাৰণে অসুবিধা পাই দূৰোধেনক বালিছ (উপাধান) বিচৰাত তেওঁ তুলাৰ কোমল গাৰু এটা আনি দিলে। তেওঁ মিচিকিয়া

হাহি মাৰি অজৰ্দ্ধনৰ ফালে চালে তেওঁ ইঞ্জিত বুজি পাই কেইডাল মান শৰৰ ওপৰত তেওঁৰ মূৰটো স্থাপন কৰে। দুর্যোধনে পিতামহৰ গাত বিন্ধি থকা শৰবোৰ উছালিবলৈ শল্য চিকিৎসক নিয়োগ কৰিব খোজাত বাধা দিয়ে। কাৰণ তেওঁ ক্ষত্ৰিয়ৰ উপযুক্ত গতি লাভ কৰিছে। যুদ্ধত মৰিব পাৰিলে ক্ষত্ৰিয়ই পৰম গতি লাভ কৰে। দ্বিতীয় দিনা ভীষ্মই পিবলৈ পানী বিচৰাত দুর্যোধনে সোণৰ লোটাতে পানী আনি দিয়াত ভীষ্মই না কৰি আকৌ অজৰ্দ্ধনৰ ফালে চালে অজৰ্দ্ধনে শৰ নিক্ষেপ কৰি পাতালৰ পৰা ভোগবতী গঙ্গাৰ পানীৰ ধাৰা ভীষ্মৰ মূৰত পৰাকৈ আনি দিয়ে। তেওঁ অজৰ্দ্ধনক প্ৰশংসা কৰি দুর্যোধনক সিমানে ভাতৃঘাতী যুদ্ধ বন্ধ কৰিবলৈ উপদেশ দিয়ে, কিন্তু দুর্যোধন অচল হৈ বয়। (যুদ্ধং মদন্ত মেবাস্তু তাত সংশম্য পাণ্ডবৈঃ)।

বীৰ সকল নিজ নিজ শিবিৰলৈ উভতি যোৱাৰ পাছত অকলশৰে কৰ্ণই ভীষ্মৰ ওচৰ চাপি ভবি ছুই প্ৰণাম কৰাত পিতামহে হিয়াভৰা আশীৰ্বাদ দি কয়, “কৰ্ণ, তুমি নহা হলে মই বেয়া পালোহেঁতেন তোমাবো অকল্যাণ হল-হেঁতেন। বৎস, তুমি বাধাৰ পুত্ৰ নহয়, কুন্তীৰ পুত্ৰ। অধিবথ সূত তোমাৰ পিতৃ নহয় সূৰ্য্য দেৱতা তোমাৰ পিতৃ। মই নাৰদ আৰু ব্যাসৰ পৰা এই কথা জানিব পাৰিছো। বৎস, দবাচলতে তোমাৰ প্ৰতি মোৰ কোনো দ্বেষ নাই। হে সূৰত, বিনা কাৰণত তুমি পাণ্ডবক দ্বেষ আৰু শত্ৰুতা কৰিছা। ধৰ্মসংগত ভাবে অৰ্থাৎ সামাজিকতাৰ ভিত্তিত তোমাৰ জন্ম হোৱা নাই, সেই কাৰণে তোমাৰ বুদ্ধিৰ বিপৰ্যয় ঘটিছে। নীচ লোকৰ লগত থাকি গুণীজনক দ্বেষ কৰিবলৈ ধৰিছা। সেই কাৰণেই কুৰুসভাত তোমাক বহু কটু কথা শুনাব লগা হ'ল। তোমাৰ দুঃসহ বিক্ৰম শৌৰ্য্য আৰু বদান্যতা মই ভালকৈ জানো। সত্যবাদিতা তেজ আৰু বল, পৰাক্ৰম আৰু বদান্যতাত তুমি দেবতাৰ সমকক্ষ। তোমাৰ প্ৰতি মোৰ যিকন অসন্তোষৰ ভাব আছিল আজি আতৰি গৈছে। পাণ্ডব সকল তোমাৰ সহোদৰ ভ্ৰাতৃ, তেওঁ-লোকৰ লগত সন্ধি কৰিলে মই পৰম আনন্দিত হম। মোৰ মৃত্যুৰ লগে লগে যেন যুদ্ধৰ পৰিসমাপ্তি ঘটে, ইয়াকে মই কামনা কৰোঁ।” কৰ্ণই উত্তৰ দিলে যে তেওঁ সকলো জানে কিন্তু কোনোপধ্যেই আশ্ৰয়দাতা দুর্যোধনৰ পক্ষ ত্যাগ কৰিব নোবাবে। শেষত অশ্রুপূৰ্ণ নয়নে ভীষ্মৰ আশীৰ্বাদ গ্ৰহণ কৰি কৰ্ণই বিদায় লয়। ভীষ্ম কৰ্ণ সংবাদে ভীষ্মৰ স্পষ্টবাদিতা আৰু যুদ্ধ বন্ধ কৰাৰ ঐকান্তিক ইচ্ছা প্ৰকাশ পাইছে।

কুৰুক্ৰেত্ৰৰ যুদ্ধ শেষ হ'ল। যুদ্ধাধিষ্ঠিত সিংহাসনত বহিল, বিদূৰে মন্ত্ৰীস্ব গ্ৰহণ কৰে। তেওঁৰ উপদেশ, নিৰ্দেশ অনুসাৰে যুদ্ধাধিষ্ঠিত শৰণযাত্ৰাৰ পৰি থকা ভীষ্মৰ কাষ চাপি ৰাজনীতি জানিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰে। তাৰ আগতে যুদ্ধাধিষ্ঠিত মৃত সকলৰ শ্ৰাদ্ধাদি প্ৰেতকৰ্ম সমাপন কৰি শ্ৰীকৃষ্ণৰ ওচৰলৈ যায়। গৈ দেখে শ্ৰীকৃষ্ণ ধ্যানস্থ অবস্থাত বহি আছে। যুদ্ধাধিষ্ঠিত কৃতাজ্জলি কৰি ধ্যানৰ উদ্দেশ্য জানিব খোজাত শ্ৰীকৃষ্ণই কলে,

শবত লগতো ভীষ্মঃ শামাল্লিৰ হৃদাসনঃ

মাং ধ্যাতি পদ্বদুষ ব্যাস্ত্ৰুতো মে তদগতং মনঃ

নিৰ্বান্নোমুখ অগ্নিৰ দৰে শবশয্যাগত ভীষ্মই মোক স্মৰণ কৰিছে। সেই কাৰণে মই তেওঁৰ কথাই চিন্তা কৰি আছো। সেই পদ্বদুষ ব্যাস্ত্ৰুই পৃথিৱী এবিলাে অমারস্যৰ বাতিৰ দৰে তন্নসাক্ষ হব। বিবাট জ্ঞান বাশি তিবোহিত হব। এই কাৰণে তুমি তেওঁৰ ওচৰলৈ গৈ ৰাজধৰ্ম আৰু মোক্ষধৰ্মাদিৰ বিষয়ে তোমাৰ মিত্ৰ জানিব লগীয়া আছে তেওঁক সদ্ধি পদ্ধি লোবা”। যদুৰ্ধিষ্ঠৰে গৈ দেখে যে ব্যাস, নাবদ, জৈৰ্মিনি প্ৰভৃতি ঋষি সকলে ভীষ্মক বোৰি আছে আৰু ভীষ্মই ভগবানক স্তুতি কৰি আছে। এনে সময়তে শ্ৰীষক আগতলৈ পণ্ডপাণ্ডব, কৃপাচাৰ্য আদিক লগত লৈ যদুৰ্ধিষ্ঠৰ উপস্থিত হয়। ভীষ্মই শূৰুই থকা অৱস্থাতে তেওঁলোক যোৱাৰ উদ্দেশ্য সোধাত কৃষ্ণই যদুৰ্ধিষ্ঠৰে যে তেওঁৰ ওচৰত ৰাজনীতি আৰু ধৰ্মনীতি সম্পৰ্কে উপদেশ লাভ কৰিবলৈ গৈছে সেই কথা জনায়। আৰু লগতে কয় যে তেওঁ যি উপদেশ দিব সেই উপদেশ পৃথিৱীত বেদবাক্যৰূপে আদৰণীয় হব।

যচ্চ তং বক্ষ্যসে ভীষ্ম পাণ্ডবায়ানু পৃচ্ছতে।

বেদ প্ৰবাদ ইবতে স্থাস্যতে বসুধাতলে ॥

শান্তিপৰ্ব ৫৪।২৯

কৃষ্ণই আকৌ কলে “ভবান হি বয়সা বৃদ্ধঃ শ্ৰুতাচাৰ দমান্বিতঃ

কুশলো ৰাজধৰ্মানাং সৰ্বেষাম পৰাশচ ॥”

তুমি বয়োবৃদ্ধ, শাস্ত্ৰজ্ঞানী; আচাৰ্যনিষ্ঠ আৰু সংযমী ৰাজধৰ্ম বিষয়ে পৰম বিজ্ঞ ব্যক্তি আৰু অন্যান্য বিষয়তো পাৰদৰ্শী। তুমি ন্যায্যনিষ্ঠ আৰু পবিত্ৰ পদ্বদুষ। কৃষ্ণৰ মতে ভীষ্মই সেই কালত সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ পদ্বদুষ আৰু উপদেশ দিয়াৰ যোগ্য ব্যক্তি। সুদীৰ্ঘ শান্তি পৰ্ব আৰু অনুশাসন পৰ্বত ভীষ্মই যি ৰাজনীতি তত্ত্ব দৰ্শন আৰু উপাখ্যান আদি বিবৃত কৰিছে তাৰ তুলনা নাই।

ওঠৰ দিন শবশয্যাতে পৰি থাকি মাঘ মাহৰ শুক্লা পক্ষৰ অষ্টমী তিথিত ভীষ্মই দেহত্যাগ কৰে। এগবাকী দীঘায়ু, মহাজ্ঞানী, নৈষ্ঠিক ব্ৰহ্মচাৰী মহাবীৰ পদ্বদুষে যোগ অবলম্বন কৰি এইদৰেই ইচ্ছানুসাৰে দেহত্যাগ কৰে। ‘যতে ধৰ্ম ততে জয়’— এই মহাবাক্য উচ্চাৰণ কৰি সত্যোদ্ যত্নিত ব্যং বঃ সত্যং হি পৰমং বলম্ (সত্যৰ কাৰণে যত্ন কৰিবা সত্যই পৰম শক্তি) এই উপদেশ দি ভীষ্মই ধৰাধাম ত্যাগ কৰে।

ভীষ্মৰ দৰে স্বার্থত্যাগী, পিতৃভক্ত জিতেন্দ্রীয় আৰু মহাবীৰ সেইকালত দ্বিতীয় এজন নাছিল। বাধাধিৰাজৰ একমাত্ৰ পুত্ৰ হৈ ভীষ্মৰ দৰে সকলো স্বার্থ ত্যাগ কৰি পৰসেবাত জীৱন উছৰ্গা কৰা ব্যক্তি মহাভাৰত চৰিত্ৰাৱলীৰ ভিতৰত অনন্য।

হিন্দুৰ নীতি তপৰ্ণত ভীষ্ম তপৰ্ণৰ ব্যৱস্থা আছে। পিতৃ পদ্বদুষ সকলৰ তপৰ্ণৰ লগত ভীষ্মলৈ তপৰ্ণ আগবঢ়োৱা হয়।

বৈয়াক্ষপদ গোত্ৰায় সাংক্ৰুতি প্ৰবায়চ্চ

অপুত্ৰায় দদাম্যেতৎ সলিলং ভীষ্ম বৰ্মনে

ভীষ্মঃ শান্তনবো বীৰঃ সত্যবাদী জিতেন্দ্ৰিয়ঃ

অভিৰাশ্ৰিতবৰান্নাতু পুত্ৰপৌত্ৰাচিতাং ক্ৰিয়াম্ ।

(সাংস্কৃতি প্ৰৱৰ বৈয়াক্ষণ্যপদ্যগোষ্ঠ অপুত্ৰক ভীষ্ম বমাক মই জালৰ দ্বাৰা পৰিতৃপ্ত কৰিছো। শান্তনুদনন্দন সত্যবাদী, জিতেন্দ্ৰিয় বীৰ ভীষ্ম এই জালৰ দ্বাৰা পুত্ৰ-পৌত্ৰোচিত ক্ৰিয়াৰ ফলপ্ৰাপ্ত হওক) এই তৰ্পণৰ নাম ভীষ্ম তৰ্পণ ; এক প্ৰকাৰ বীৰ পূজা। মাঘৰ শুক্লাষ্টমীক ভীষ্মাষ্টমীৰূপে মনা হয়। প্ৰতিজ্ঞাৰ কথা কলে এতিয়াও ভীষ্ম প্ৰতিজ্ঞাৰ কথা মনলৈ আহে। আজি কালিও কোনোবাই যদি ডাঙৰ প্ৰতিজ্ঞা কৰে অথবা শপত খায়, তেন্তে সেই প্ৰতিজ্ঞাক ‘ভীষ্ম প্ৰতিজ্ঞা’ বুলি কোৱা হয়। মূঠতে ভীষ্ম মহাভাৰতৰ বয়োজেষ্ঠ আৰু শ্ৰেষ্ঠ বীৰ আছিল।

ব্যাস (কৃষ্ণ-দৈৱশাস্ত্ৰাৰণ)

মহৰ্ষি ব্যাসৰ প্ৰকৃত নাম কৃষ্ণ, দ্বীপত জন্মিছিল কাৰণে তেওঁক দ্বৈপায়ণ বোলা হয়। তেওঁ বেদঃ সমূহ বিষয়ানুসাৰে বিভাগ কৰে। মহাভাৰতখনো তেওঁৰে ৰচনা। আনকি পুৰাণ সমূহো তেওঁৰ বচনাৰূপে পৰিচিত। মহাভাৰতৰ আদি পৰ্বত তেওঁৰ জীৱনীৰ কিছু অংশ পাইছে। আধুনিক পাণ্ডতে ব্যাস শব্দৰ অৰ্থ সংগ্ৰাহক-সম্পাদক বুলি কব খোজে ; কোনো ব্যক্তি বিশেষৰ নাম বুলি কব নোখোজে। মহৰ্ষি বশিষ্ঠ তেওঁৰ প্ৰাপিতামহ, মহৰ্ষি পৰাশৰ ঔবসত দাসৰজাৰ কন্যা সত্যবতীৰ গৰ্ভত তেওঁৰ জন্ম হৈছিল। অদ্বিকা নামে এক অসুখৰ গৰ্ভত তেওঁৰ জন্ম হৈছিল। পিতা আছিল চৌদৰাজ উপৰিচৰ বসু, চৌদৰাজে কন্যাটিৰ জন্মৰ পাছতে গাত মাছৰ গোন্ধ থকা কাৰণে ধীৰৰ বজাক ডাঙৰ দীঘল কৰিবলৈ দি দিয়ে। এই মৎস্য গন্ধা কন্যাটিৰ নাম সত্যৱতী। পালক পিতা ধীৰৰ ৰাজৰ সাহায্যৰ্থে মৎস্যগন্ধাই যমুনা নদীত নাও বাই যাত্ৰী পাব কৰি দিছিল। তীৰ্থ ভ্ৰমণ কৰিবলৈ মহৰ্ষি পৰাশৰ এদিন যমুনাৰ ঘাটত উপস্থিত হয়। তেওঁ মৎস্য গন্ধাৰ ৰূপ লাভ্য দেখি মোহ যায়। তেওঁৰ ধৈৰ্য্যচ্যুতি ঘটে। তেওঁক সুৰ্ভাতি ভিক্ষা কৰে। উত্তৰত মৎস্যগন্ধাই প্ৰকাশ্য স্থানত সকলোৱে দেখাকৈ সুৰ্ভাতি দান কৰিবলৈ ইতস্ততঃ কৰাত মহৰ্ষিয়ে নদীৰ মাজতে তপস্যাব বলত এটি দ্বীপ নিৰ্মাণ কৰি মৎস্যগন্ধাক ৰমন কৰিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰে। সত্যৱতীয়ে তেতিয়া অনুন্নয়-বিনয় কৰি কয় “ভগৱন মই কুমাৰী আৰু পিতাৰ অধীন। মোৰ কুমাৰীত্ব দূৰ্ঘত হলে মই কেনেকৈ পিতাৰ আগত উপস্থিত হম। এই বুলি কোৱাত ঋষিয়ে ঘন কুৰংলীৰে আবৃত কৰি নদীৰ মাজতে এটি দ্বীপ সৃষ্টি কৰি মৎস্যগন্ধাক ৰমণ কৰে। আৰু মৎস্যগন্ধাৰ পৰিবৰ্তে পশুগন্ধা হবলৈ বৰ দিয়ে। আৰু আশ্বাস দিয়ে যে ৰমণ কৰিলেও তেওঁৰ কুমাৰীত্ব অব্যাহত থাকিব। “তুমি আৰু কি বৰ চোৱা মোক কোৱা”। মোৰ কৃপাত তোমাৰ সকলো মনস্কামনা পূৰ্ণ হ’ব।

এৱমুক্তৱা বৰং বৰে গাণ্ড সৌগম্যমুক্তম্ ।

স চাস্যৈ ভগৱান প্ৰাদম্বনসঃ কাৰ্ষ্ণং ভূবি ॥

ৰেদানখ্যা পয়ামাস মহাভাৰত পঞ্জান
সদ্যন্তুং জৈমিনিং পৈলং শূকৰ্ষৈৰ স্বমাত্মসম্
প্ৰভুৰবাৰিষ্ঠো বৰদো বৈশম্পায়নমেবচ ॥

মহাৰ্ষিৰ প্ৰজ্ঞা, প্ৰতিভা আৰু মনস্বিতা আছিল অনন্যসাধাৰণ তেওঁ বেদবিভাগ-কাৰী, পদুৰাগসমূহৰ ৰচয়িতা আৰু মহাভাৰতৰ গ্ৰন্থকাৰ। অৱশ্যে আজি-কালি ইমানবোৰ গ্ৰন্থ একেজন লোকে ৰচনা কৰা সম্পৰ্কে সন্দেহ প্ৰকাশ কৰা হৈছে। ব্যাস শব্দটোৰে সংগ্ৰাহক, প্ৰকাশক সম্পাদক অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে। ই কোনো ব্যক্তি বিশেষক বুলোৱা নাই। বাদৰায়ণ এজন আৰু প্ৰথম ব্যাস। এওঁৰ বৰ্ণনা মহাভাৰতত এইদৰে আছে।

তস্য কৃষ্ণস্য কপিলাং জটাং দীপ্তে চ লোচনে
বহুনি চৈব স্ম শ্ৰুনি.....

আদি ১০৩ীঃ

তেওঁৰ গাৰ বৰণ আছিল কৃষ্ণবৰ্ণ মূৰত কপিল বৰ্ণৰ জটা চকু দুটা উজ্জ্বল আৰু মূৰত পিঙ্গল বৰ্ণৰ দাড়ি গোফ। তেওঁৰ চেহেৰা দেখি নিয়োগ প্ৰথা মতে অম্বিকাৰ কাষ চাপোতে ভয়ত চকু দুটা মূৰ্ছা দিয়াত পুত্ৰ সন্তানটি অস্থায়ী হয়। এওঁৰেই ধৃতৰাষ্ট্ৰ। অম্বালিকাৰো ভয়ত পাণ্ডুবৰ্ণ ধাৰণ কৰিছিল কাৰণে সন্তানটো পাণ্ডুবৰ্ণৰ হৈছিল। সেই কাৰণে তেওঁৰ নাম হৈছিল পাণ্ডু। দাসীজনীয়ে ঋষিক ভালকৈ সেৱা শূদ্ৰৰূপ কৰিছিল যাৰ ফলত ধৰ্মপ্ৰাণ বিদূৰৰ জন্ম হৈছিল। ধৰ্মৰাজেই বিদূৰ ৰূপে দাসীৰ গৰ্ভত জন্ম লৈছিল। সিদ্ধ পুৰুষ বাবেই ব্যাসদেৱ নানা অলৌকিক শক্তিৰ অধিকাৰী আছিল। মাকে স্মৰণ কৰিলেই সূক্ষ্ম ৰূপত আহি মাকৰ ওচৰত উপস্থিত হব পাৰিছিল। পাণ্ডুৰ আৰু কোৰৱ—দুয়োপক্ষ ব্যাসদেৱৰ নাতি। যেতিয়াই, কোৰৱ বা পাণ্ডুৰ বিপদত বা উভয়-সংকটত পৰিছিল তেতিয়াই ব্যাসদেৱে জ্ঞান উপস্থিত হৈ সদুপদেশ দান কৰিছিল। পাণ্ডুৰ আৰু কোৰৱৰ মাজত আত্মীয়-ঘাতী যুদ্ধ নহয়, তাৰ কাৰণে তেওঁ বহু চেষ্টা কৰিছিল। ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু দুৰ্যোধনক যুদ্ধৰ পৰা বিৰত কৰিবলৈ সজ উপদেশ দিছিল। ধৃতৰাষ্ট্ৰই যাতে কুৰুক্ষেত্ৰৰ যুদ্ধখনৰ সকলো কথা জানিব পাৰে সেই উদ্দেশ্যে সঞ্জয়ক দিব্য চক্ষু দান কৰিছিল। তেওঁ সঞ্জয়ক দিব্য চক্ষু নিদি ধৃতৰাষ্ট্ৰক দিব পাৰিলেহেঁতেন। কি'ন্তু ধৃতৰাষ্ট্ৰই স্বচক্ষে দেখা পালে অধীৰ হৈ পৰিব বুলি ভাবি মন্ত্ৰী বিদূৰক সেই চক্ষু দান কৰে। বিদূৰে যুদ্ধ দেখা পাই প্ৰতিটো ঘটনা অন্ধৰাজক জনাই আছিল। ফলত ধৃতৰাষ্ট্ৰই যুদ্ধখন নিজে দেখাৰ দৰেই হৈছিল। তেওঁৰ প্ৰসাদতে ধৃতৰাষ্ট্ৰ প্ৰভৃতিয়ে লোকান্তৰিত বন্ধু-বান্ধৱ সকলক দেখা পাইছিল। তেওঁ জীৱমুত্ত পুৰুষ আছিল যদিও সমাজৰ মঙ্গলার্থে বহুতকৈ অযাচিত ভাৱেই উপদেশ দিছিল। শাস্ত্ৰ প্ৰকৃতিৰ ব্যাস চৰিত্ৰত উগ্ৰতা নাই। মহাভাৰতৰ কাৰি ৰূপে তেওঁ অমৰত লাভ কৰিছে আৰু কাৰি থাকিব।

চিত্ৰাঙ্গদ আৰু বিচিত্ৰবীৰ্য ৪

মহাৰজা শান্তনুৰ দ্বিতীয়া পুত্ৰী সত্যৱতীৰ গৰ্ভত চিত্ৰাঙ্গদ আৰু বিচিত্ৰবীৰ্যৰ জন্ম হয়। চিত্ৰাঙ্গদ ডাঙৰ আৰু বিচিত্ৰবীৰ্য সৰু আছিল। চিত্ৰাঙ্গদ সৰুৰে পৰা যুদ্ধপ্ৰিয় আছিল। ভীষ্মৰ অভিভাৱকত্বত সিংহাসনত উঠি দিশ্বজয় কৰিবলৈ গৈ এজন গন্ধৰ্বৰ হাতত মৃত্যু বৰণ কৰে। চিত্ৰাঙ্গদ, গন্ধৰ্ববো নাম আছিল। গতিকে নাম লৈয়ে দুই চিত্ৰাঙ্গদৰ কাজিয়া লাগে আৰু যুদ্ধ হয়। যুদ্ধত চিত্ৰাঙ্গদ নিহত হয়। এই যুদ্ধ কুব্জক্ষেত্ৰতে সংঘটিত হৈছিল। চিত্ৰাঙ্গদ উদ্ধত আছিল কাৰণেই অকালতে মৃত্যু মুখত পৰিবলগীয়া হয়।

চিত্ৰাঙ্গদৰ মৃত্যুৰ পাছত বিচিত্ৰবীৰ্য বজা হয়। ভীষ্মই তেওঁক শিক্ষা-দীক্ষা দি ককায়েকৰ মৃত্যুৰ পাছত সিংহাসনত বহুৱায়। কাশীৰাজৰ তিনিজনী কন্যা (অম্বা, অম্বিকা, অম্বালিকা) স্বয়ম্বৰ সভাৰ পৰা হৰণ কৰি আনে বিচিত্ৰবীৰ্যৰ কাৰণে, তাৰে প্ৰথমজনী কন্যা অম্বাই চৌদি বাজক বৰণ কৰি থৈছিল বুলি কোৱাত ভীষ্মই তেওঁক চৌদি বাজ্যত থোৱাই দিয়ে। অম্বিকা আৰু অম্বালিকাৰ লগত বিচিত্ৰবীৰ্যৰ বিবাহ সম্পন্ন কৰে। বিচিত্ৰবীৰ্য অতিশয় কামপৰায়ণ আছিল। সেই কাৰণে বিবাহৰ সাত বছৰৰ পাছত যক্ষ্মাবোগত আক্ৰান্ত হৈ মৃত্যু মুখত পৰে। এই দুই ককাই-ভাইৰ অপেকালীন ৰাজত্বত কোনো গুব্বুপূৰ্ণ ঘটনা ঘটা নায়। বিচিত্ৰবীৰ্যৰ প্ৰথমা পুত্ৰী অম্বিকাৰ গৰ্ভত জন্ম গ্ৰহণ কৰে জন্মান্থ ধৃতবাস্তুই আৰু অম্বালিকাৰ পৰা জন্ম হয় পাণ্ডুৰ। এজনী বক্ষিতা দাসীৰ গৰ্ভত জন্ম লয় বিদূৰে। এওঁলোক মহৰ্ষি ব্যাসৰ ক্ষেত্ৰজ পুত্ৰ।

ধৃতবাস্তু ৪

হংস নামে গন্ধৰ্ব পতিয়েই পৰজন্মত বিচিত্ৰবীৰ্যৰ জ্যেষ্ঠাপুত্ৰী অম্বিকাৰ গৰ্ভত মহৰ্ষি কৃষ্ণদৈপায়নৰ ঔৰসত ধৃতবাস্তুই জন্ম গ্ৰহণ কৰে। মহৰ্ষিৰ ভয়ানক ৰূপ দেখি অম্বিকাই চকু মূদি দিয়ে। ইয়াৰ ফলত যি সন্তান অম্বিকাই প্ৰসৱ কৰিলে তেওঁ জন্মান্থ হল। এওঁৰেই ধৃতবাস্তু, কোঁৱৰৰ শত পুত্ৰ আৰু এগৰাকী কন্যাৰ পিতা আৰু ধৰ্মপৰায়ণা গান্ধাৰীৰ স্বামী। মহামতি ভীষ্মই প্ৰতিপালন কৰি শিক্ষাদীক্ষাৰ ব্যৱস্থা কৰে। বেদ, ধনুৰ্বেদ, গদাযুদ্ধ, অসিযুদ্ধ, গজাশিক্ষা, নীতি শাস্ত্ৰ, ইতিহাস, পুৰাণ—এই সকলো বিষয়ত পাৰ্গতালি লাভ কৰে। যথাসময়ত গান্ধাৰবাজৰ কন্যা গান্ধাৰীক বিয়া কৰে। গান্ধাৰী অতিশয় ধৰ্মপৰায়ণা আছিল। তেওঁৰ এশজন পুত্ৰ আৰু এজনী কন্যা জন্ম হয়। কন্যাটিৰ নাম দিয়া হয় দৃশীলা। যথাসময়ত সিন্ধুবাজ জয়দ্ৰথলৈ এওঁক বিয়া দিয়া হ'ল। ধৃতবাস্তুৰ বৈশ্য জাতীয় এজনী বক্ষিতা আছিল। তাইৰ গৰ্ভতে যুয়ুৎসু নামে এটি পুত্ৰৰ জন্ম হয়। ধৃতবাস্তু জন্মান্থ কাৰণে ভীষ্মই তেওঁক সিংহাসনত নবহুৰাই ভায়েক পাণ্ডুক বজা পাতে। ধৃতবাস্তুৰ মনত এই বিষয়ে কিছু ক্ষোভ নোহোৱাকৈ নাছিল।

দুৰ্যোধনৰ জন্ম মনুহৰ্তৃত নানা বিয়জলে দেখা দিয়াত ধৃতবাস্তুই সভাস্থ ভীষ্ম, বিদূৰ আৰু অন্য সভাসদ সকলক যুদ্ধাৰ্থিবৰ পাছত জন্মলাভ কৰা তেওঁৰ পুত্ৰই বাজ্যলাভ কৰেনে নকৰে এই বিষয়ে প্ৰশ্ন কৰাত সকলো সভাসদে এক বাক্যে লৰাটোক ত্যাগ কৰিবলৈ কয়।

ব্যস্তং ক্লান্ত কৰণ্যে ভৱিতৈষ সদুত্তৰ ।

তস্য শাস্তিঃ পৰিত্যাগে গুপ্তাব পনয়ো মহান্

(তোমাৰ এই পুত্ৰটি কুলক্ষয়কাৰী হ'ব। ইয়াক ত্যাগ কৰিলে শাস্তি হ'ব, কিন্তু বক্ষা কৰিলে মহা অনিষ্ট হ'ব।)

কিন্তু ধৃতবাস্তুই পুত্ৰ স্নেহত ল'ৰাটি ত্যাগ কৰিব নোৱাৰিলে।

মহাৰাজ পাণ্ডুৰ বনগমনত ধৃতবাস্তু অতিশয় বিচলিত হৈ পৰে। ভায়েকক ধৃতবাস্তুই অতিশয় মৰম কৰিছিল। তেওঁৰ শোক বৰ্ণাই লিখিছে—

ধৃতবাস্তু নবশ্ৰেষ্ঠঃ পাণ্ডুমেবান্বশোচত

ন শয্যাসন ভোগেষু বতিং বিদতি কহিঁচি ;

ব্ৰাতৃশোক সমাবিষ্ট স্ত মেব্যর্থং বিচিন্তয়ন্

আদিপৰ্ব ১১৯।৪৫।৪৬

মহাৰাজ ধৃতবাস্তুই পাণ্ডুৰ নিমিত্তে শোক কৰি শয্যা, আসন, ভোগ্যবস্তু—এই সকলোবোৰ ত্যাগ কৰিছিল। ভায়েকৰ কথা চিন্তা কৰি কেবল শোকত কাল কটাইছিল।

পাণ্ডুৰ অস্তোষ্টিত্ৰিযা যথাবীৰ্য্যত সম্পন্ন কৰাই যুদ্ধাৰ্থিবক যৌবৰাজ পতদ অভিষিক্ত কৰিছিল। পাণ্ডুৰ সকল ধৈৰ্য, বল, শক্তি, সামৰ্থ্যত অচিৰেই সুপৰিচিত হৈ উঠিছিল। ভীষ্মৰ দৈহিক শক্তি আৰু গদাযুদ্ধত পাবদৰ্শিতা, অৰ্জুনৰ ধনুৰবিদ্যা আৰু বণকৌশল আৰু যুদ্ধাৰ্থিবৰ সত্যবাদিতা সমস্ত ভাৰতবৰ্ষত পৰিব্যাপ্ত হোৱাত ধৃতবাস্তুৰ মনলৈ কিছু অশাস্তি কঢ়িয়াই আনিছিল। তেওঁ ঈৰ্ষান্বিত হোৱাত ৰাতি টোপনি নহা হৈছিল।

ততো বলমতিখ্যাতং বিজ্ঞায় দৃঢ়ধৰ্ম্মিনাম্

দূষিতঃ সহসা ভাবো ধৃতবাস্তুস্য পাণ্ডুষু

স চিন্তা পবমো ৰাজ্য ন নিদ্রা মল ভিন্নমাঃ

আদি—১৩৯।২৭

অশাস্তি অপনয়ৰ অৰ্থে সুধিবলৈ কনিক নামৰ বান্ধৱ মন্ত্ৰীক মাতি আনিলে। তেওঁ আছিল কুটবাজ ধৰ্ম্মবিদ মহামন্ত্ৰী। পাণ্ডুৰ সকলক কেনে ব্যবহাৰ কৰা উচিত বুলি সোধাত, কুটবুদ্ধি কনিকে নানা পৰামৰ্শ আগবঢ়াই ধৃতবাস্তুৰ ঈৰ্ষাবিহ্বল হৈ দিলে আৰু কলে।

ব্ৰাতৃব্যা বলিনো যস্মাৎ পাণ্ডুপুত্ৰা নৰাধিপ ।

ব্ৰবীমি তস্মাদ বিস্পষ্টং যৎ কৰ্তব্যমৰিষদম ॥

স পুত্ৰঃ শূন্য তদ্ ৰাজন্ শ্ৰুত্বা চ ভৱ যত্নবান্ ।

যথা ভয়ং ন পাণ্ডুভ্যস্তথা কুব্ধ নৰাধিপ
পশ্চাত্তাপো যথা ন স্যাস্থা নীতি বিধীয়গম্

আদি ১৪০।৯২-৯৩

(হে ৰাজন্ যিহেতু তোমাৰ ভতিজা কেইজন শক্তিশালী সেই কাৰণে আপোনাক যি কৰ্তব্য মই স্পষ্ট ভাষাত কৈছোঁ। পাণ্ডৱ কেইজনৰ পৰা তোমাৰ ঘাতে ভয় পাব লগীয়া নহয় আৰু পাছত অনুতাপ কৰিবলগীয়া নহয়। তাৰ উপযুক্ত নীতি অৱলম্বন কৰক। তুমি আৰু দুৰ্যোধনে মোৰ কথা শুনো আৰু সেই বিষয়ে যত্নৱান হোৱা।)

কনিকে আৰু বহু কথা কলে। তাৰ মৰ্মাত হৈছে যে পাণ্ডৱ কেতিয়াও ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ মিত্ৰ হ'ব নোৱাৰে। সুবিধা পালেই তেওঁলোকে কোঁৱৰৰ শত্ৰুতা আচৰণ কৰিব। সোনকালে তাৰ প্ৰতিকাৰ নকৰিলে তেওঁলোকে সকলোকে গ্ৰাস কৰিব। ধৃতৰাষ্ট্ৰই যদি তেওঁৰ ঈৰ্ষান্বিত মনো ব্যথা বিদ্ৰৱ বা গান্ধাৰীক কলেহেঁতেন তেতিয়া হয়তো কুব্ধক্ষেত্ৰৰ যুদ্ধই নহলহেতেন। ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ অন্তৰত ঈৰ্ষান্বিত যি অগ্নিকণা প্ৰজ্বলিত হৈছিল সেই অগ্নিকণাই ভীষণ দাবানললৈ পৰিণত হৈ কুব্ধকুল ধ্বংস কৰে আৰু তাৰ ফলত তেওঁ সেই অগ্নিত ছাৰখাৰ হৈ তেওঁ সমস্ত জীৱন দগ্ধ হয়। দুৰ্যোধন-দুঃশাসন আদিৰ সকলো অপকৰ্মৰ মূলতঃ ধৃতৰাষ্ট্ৰই দায়ী। তেওঁ যদি তেওঁলোকৰ কুল ধ্বংসী অপকৰ্মবোৰ পৰোক্ষে উদগনি নিদিলেহেঁতেন, তেন্তে দুৰ্যোধনে পাণ্ডৱৰ অপকাৰ কৰিবলৈ সাহস নকৰিলে হয়।

কনিকৰ কু-পৰামৰ্শ শুনি ধৃতৰাষ্ট্ৰই দুৰ্যোধন, কৰ্ণ প্ৰভৃতিৰ লগত গোপন পৰামৰ্শ কৰি পাণ্ডৱক বধ কৰিবলৈ স্থিৰ কৰে। প্ৰথমতে বাহিৰৰ পৰা ধৰিব নোৱাৰাকৈ এটা লাৰ ঘৰ সাজি তাত পাণ্ডৱক প্ৰবেশ কৰাই পদাৰ্থ মাৰিবৰ দিহা কৰে। কিন্তু তেওঁলোকৰ ইঙ্গিত-ভাষণ বিদ্ৰৱে বুদ্ধি পালে। তেওঁ কুস্তিক ক'লে—

এষ জাতঃ কুল কুলস্যাস্য কীৰ্তিবংশ প্ৰনাশনঃ ।

ধৃতৰাষ্ট্ৰঃ পৰিগ্ৰাহ্য ধৰ্মং ত্যজতি শ্বাশ্বতস ॥

আদিপৰ্ব

(বংশৰ কীৰ্তি নাশ কৰিবৰ নিমিত্তে আৰু বংশক ধ্বংস কৰিবৰ উদ্দেশ্যে ধৃতৰাষ্ট্ৰই জন্ম গ্ৰহণ কৰিছে। বিপৰীত বুদ্ধি ধৃতৰাষ্ট্ৰই শাস্বত ধৰ্ম পৰিত্যাগ কৰিছে)।

কনিকৰ কথা শুনি ধৃতৰাষ্ট্ৰ দ্বিধাচিন্ত আৰু শোকাক্ত হৈ পৰিল।

কনিকস্য চ বাক্যানি তানি শ্ৰুত্বা স সৰ্বশঃ

ধৃতৰাষ্ট্ৰো দ্বিধাচিন্তঃ শোকাক্তঃ সমপদ্যত

আদি ১৪২।২

পাণ্ডৱ সকলক হত্যা কৰাৰ পৰিকল্পনা শুনি তেওঁ দ্বিধাগ্ৰস্ত আৰু শোকাকুল হ'ল। কিন্তু দুৰ্যোধনে যেতিয়া নানা যুক্তি দশাই কলে যে পাণ্ডৱ জীয়াই থাকিলে কোঁৱৰৰ কোনো কালে কল্যাণ নহ'ব। তেতিয়া তেওঁৰ বিৰুদ্ধে আতৰি গ'ল।

দুৰ্যোধন মমাপ্যেতদ্ধৃত সম্পৰিৱৰ্ততে ।

অভিপ্ৰায়স্য পাপাশ্বাশ্বৈৰ তু বিব্ৰনোম্যহম ॥

ন চ ভীষ্মো ন চ দ্ৰোণো ন চ কৃষ্ণা ন গৌতমঃ

বিৰস্য মানান্ কোন্তেয়ানন্ মাংস্যস্তি কাৰ্হি চিৎ ॥

দুৰ্যোধন, মোৰো একে অভিপ্ৰায় কিন্তু পাপ অভিপ্ৰায় বুলি মই প্ৰকাশ কৰিব পৰা নায়। ভীষ্ম, দ্ৰোণ, বিদূৰ, কৃপাচাৰ্য আদিয়ে এই কাৰ্য অনুমোদন নকৰিব। কিন্তু দুৰ্যোধনে নানাভাৱে প্ৰৰোচিত কৰাত ধৃতৰাষ্ট্ৰই শেষত পাণ্ডৱক বাৰণাৱত নগৰলৈ যাবলৈ কোৱাত তেওঁলোক উক্ত নগৰলৈ যাত্ৰা কৰে। বিদূৰে কিন্তু স্লেচ্ছ ভাষাত যুধিষ্ঠিৰক সাৱধানে থাকিবলৈ সিকিয়াই দিয়ে। তেজস্বী ব্ৰাহ্মণ সকলে তীৱ ভাষাত ধৃতৰাষ্ট্ৰক নিন্দা কৰে। ভীষ্মও নিশ্চিন্ততাৰ কাৰণে নিন্দাৰ পাত্ৰ হয়।

তত্র কেচিদ্ ব্ৰবীন্ত স্ম ব্ৰাহ্মণা নিৰ্ভয়ন্তদা।

দীনান্ দৃষ্ট্বা পাণ্ডু স্নাতালতীৰ ভৃশ দুঃখিতাঃ

বিষমং পশ্যতে ৰাজা সৰ্বথা স সন্মুখদাঃ।

কৌৰব্যো ধৃতৰাষ্ট্ৰন্তু ন চ ধৰ্মং প্ৰপশ্যতি ॥

(পাণ্ডৱ সকল দীন অৱস্থাত দেখি ব্ৰাহ্মণ সকলে “অতিশয় মন্দবুদ্ধি ৰজা ধৃতৰাষ্ট্ৰই পাণ্ডৱ সকলক বিষম দৃষ্টিৰে চাইছে তেওঁ ধৰ্মচ্যুত হৈছে।)

মহামতি বিদূৰৰ চেষ্টাত পাণ্ডৱ সকল জতুগৃহত দাহ যোৱাৰ পৰা দৈৱক্ৰমে ৰক্ষা পালে। পাঁচটা পুত্ৰসহ এজনী নিষাদ ৰমণী আৰু পুৰোচন পুৰি মৰিল। পাছদিনা ৰাতিপুৱা বাৰণৱতবাসীয়ে পাঁচটা দম্ভ মৃত পুত্ৰসহ নিষাদী দেখি কুন্তীসহ পাঁচ পুত্ৰ জতুগৃহত দাহ যোৱা বুলি ভাবি দুৰ্যোধন আৰু ধৃতৰাষ্ট্ৰই মৌখিক শোক প্ৰকাশ কৰি অস্তোমিষ্ট ক্ৰিয়া আদি শাস্ত্ৰীয় কাৰ্য ৰীতিমতে সম্পন্ন কৰে। পুৰবাসীয়ে ধৃতৰাষ্ট্ৰক ‘দুৰাশ্বা’, ‘পাপমতি’ আদি ভূষণে ভূষিত কৰি পাণ্ডৱৰ মৃত্যু সংবাদ প্ৰদান কৰিছিল।

তে বয়ং ধৃতৰাষ্ট্ৰস্য প্ৰেষয়ামো দুৰ্বাশ্বনঃ

সংবৃত্তস্তে পৰঃ কামঃ পাণ্ডৱান দম্ভবানসি

আদি—১৫০।৬

মৃত সংবাদ শুনি লোকক দেখুৱাই ধৃতৰাষ্ট্ৰই “বিললাপ সন্মুখিতঃ” কিন্তু পেটে পেটে দুৰ্যোধন নিষ্কণ্টক হ’ল বুলি আনন্দ লাভ কৰিছিল প্ৰচুৰ অৰ্থ ব্যয় কৰি শ্ৰাদ্ধাদি কাৰ্য সম্পন্ন কৰে।

ভীমৰ হিড়িম্বা বিবাহ, দ্ৰৌপদীৰ স্বয়ংবৰত লক্ষ্যভেদ কৰি দ্ৰৌপদী লাভ আৰু পাণ্ডাল ৰাজৰ মিত্ৰতা লাভ আদি ঘটনা বিদূৰে ধৃতৰাষ্ট্ৰক জনোৱাত তেওঁ আনন্দ লাভ কৰে। অন্ধ ৰজাই ভুলকৈ বুজি ললে যে দুৰ্যোধনেহে দ্ৰৌপদীক লাভ কৰে। কাৰণ তেওঁ দুৰ্যোধন স্বয়ংবৰ সভালৈ যোৱা সংবাদ পাইছিল। তেওঁৰ আদেশত নৱবধূক আদৰিবলৈ প্ৰচুৰ অলংকাৰ পঠোৱা হয়। কিন্তু যেতিয়া জানিলে যে পাণ্ডৱেহে কৃষ্ণক লাভ কৰিছে তেতিয়া মনত বৰ আঘাত পালেও বিদূৰৰ আগত নিজৰ দুৰ্বলতা প্ৰকাশ নকৰি মূখেৰে আনন্দ পোৱা যেন দেখুৱাই তৈয়াৰ কৰা

অলংকাৰ সমূহ কৃষ্ণালৈ পঠাই দিয়ে। কৰ্ণ আৰু দূৰোধনে এই কথা জানি ধৃতবাস্তুক ভৎসনা কৰি কয় “হে মহাবাজ আপুনি এইবোৰ কি কৰিছে? শত্ৰুৰ সৌভাগ্য ত আনন্দ প্ৰকাশ কৰিছে! যি কোনো উপায়ে পাণ্ডৱৰ বিনাশ সাধন কৰিব লাগে। আনন্দ কৰাৰ ইয়াত থল নাই”। বৃদ্ধ ধৃতৰাষ্ট্ৰই হাঁহি মাৰি কলে—

অহমপ্যেৰ মেৰেবিৰ্তিচ্চ কীৰ্য্যামি যথা যদুৰাম
বিবেক্তদুঃ নাহামিচ্ছামি স্বাকাৰং বিদুৰং প্ৰতি ॥

আদিপৰ্ব ২০১/১

(তোমালোকৰ দৰে ময়ো বিনাশ চাওঁ কিন্তু বিদুৰৰ ওচৰত সেই ভাৱ প্ৰকাশ কৰা উচিত নহয়) ভতিজাক কেইজনৰ প্ৰতি অশ্বৰাজৰ এই মনোভাৱ কাব্যৰ সকলো ঠাইতে প্ৰকাশ পাইছে।

পাণ্ডাল ৰাজ দুপদ কৃষ্ণৰ বিয়াৰ পাছত পৰম মিত্ৰ হোৱাত পাণ্ডৱ অধিক শক্তিশালী হোৱাত ধৃতবাস্তু ঈৰ্ষান্বিত হৈ পৰে। পাণ্ডৱ কেইজন কোঁৱৰতকৈ অধিক শক্তিশালী আৰু প্ৰতিভাসম্পন্ন। গতিকে দূৰোধন আৰু কৰ্ণৰ কুমন্ত্ৰণাত তেওঁ যোগ নিদি নোৱাৰিলে। কিন্তু তেওঁলোকৰ মন্ত্ৰণা আৰু সিস্থান্ধত তেওঁ একমত হ'ব নোৱাৰি, ভীষ্ম, দ্ৰোণ আৰু বিদুৰৰ পৰামৰ্শ অনুসৰি আৰু পুত্ৰ সকলৰ মংগল কামনা কৰি বিদুৰক পঠাই কুন্তীসহ পাঁচ পাণ্ডৱক হস্তিনানগৰলৈ ওভতাই অনাৰ দিহা কৰে। তেওঁলোকক আধা ৰাজ্য শাসন কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিয়ে। পাণ্ডৱ সকলেও হাৰি ভাঙি, পৰ্ব্বত খহাই ইন্দ্ৰপ্ৰস্থ নগৰ নিৰ্মাণ কৰি সন্ধেৰে ৰাজ্য-শাসন কৰিবলৈ ধৰে বহুকাল অতীত হ'ল। পাণ্ডৱক দৰলৈ পঠাই কিছুদিন ধৃতৰাষ্ট্ৰই সন্ধেৰে বাস কৰিলে যদিও পাণ্ডৱৰ ৰাজসূয় যজ্ঞ নিৰ্বিয়ে সমাপন আৰু য়ুধিষ্ঠিৰৰ ৰাজ চক্ৰৱৰ্তী পদত অধিষ্ঠান আদি কাৰ্য্যই তেওঁক চিন্তিত কৰিলে। অৱশ্যে এই যজ্ঞত দূৰোধন, দুষ্টশাসন, কৰ্ণ, ভীষ্ম, আদি কোঁৱৰ পক্ষীয় সকলোৱে খাটিছিল। তেওঁলোকক বিশেষ বিশেষ কাৰ্য্যত নিয়োগ কৰা হৈছিল। য়ুধিষ্ঠিৰৰ এই শ্ৰীসম্পদ দূৰোধনে সহ্য কৰিব পৰা নাছিল। চিন্তাত তেওঁ শ্ৰীহীন হৈ শত্ৰুকাই ক্ষীণাই যাবলৈ ধৰিলে। ধৃতৰাষ্ট্ৰই দূৰোধনৰ অৱস্থা দেখি চিন্তিত হৈ প্ৰতিকাৰৰ উপায় ভাবিবলৈ ধৰে তেনেতে শকুনিয়ে য়ুধিষ্ঠিৰৰ লগত প্ৰস্তাৱ দাঙি ধৰাত ধৃতৰাষ্ট্ৰই তাত সানন্দে সন্মতি জনায়। বিদুৰৰ হিত উপদেশ কোনো কামত নাহিল। তেওঁ অৱশ্যে পুত্ৰকেক পাশা খেলৰ পৰা বিৰত থাকিবলৈ প্ৰথমতে উপদেশ দিছিল যদিও শেষত শকুনিৰ প্ৰস্তাৱ মানি ল'ব লগা হ'ল। পাশা খেলৰ বিৰুদ্ধে তেওঁ “অনাৰ্য্য চৰণং তাত পৰস্ব স্পৃহণং ভুশম্” (হে বংশ পৰস্ব গ্ৰহণৰ প্ৰতি অনাৰ্য্য সকলৰ অভিলাষ হয়) বুলি প্ৰথমতে বাধা দিছিল, কিন্তু পিছ মূহুৰ্ততে বিবেকবৃদ্ধি তলপেলাই নীচতা আৰু পৰশ্ৰীকাতৰতাই প্ৰাধান্য লাভ কৰি শকুনিৰ প্ৰস্তাৱত তেওঁ মান্তি হয়। দূৰোধনৰ মায়াই তেওঁক আবৃত কৰি ৰাখে।

সকলো কথাতে তেওঁ দুর্যোধনৰ কথা মতে পৰিচালিত হৈ কলৰ পতলাৰ দৰে অনুমোদন কৰিছিল। দুর্যোধনৰ কথা মতে চলি যোঁতলা বিপদত পৰিছে তেতিয়া তেওঁ দৈৱক দোষাৰোপ কৰিছে—

ধাত্ৰা তু দিষ্টস্য বশে কিলেদং,

সৰ্বং জগচ্চে চ্ৰীতি ন স্বতন্ত্ৰম ॥

সভা / ৫৭ / ৪

(জন্মান্তৰৰ কৰ্ম অনুসাৰে মানুহে সুখ-দুখ লাভ কৰে। জগতৰ সকলোৱেই নিজৰ কৰ্ম অনুসাৰে পৰিচালিত হয়। কোনো স্বাধীন নহয়।) এইদৰে অদৃষ্টৰ দোহাই দি বট্টা ৰজাই মাজে মাজে সাম্ব্যনা লাভ কৰিছিল। তেওঁৰ অসং চিন্তা দৈৱৰ ওপৰত পেলাই দি পাণ্ডৱৰ অহিত চিন্তা কৰিছিল। যিকোনো উপায়ে সাধুৰেই হওক বা অসাধুৰেই হওক, নিজৰ পুত্ৰ সকলক পাণ্ডৱতকৈ অধিক শক্তি-শালী হোৱা ইচ্ছা কৰে। দ্যুতক্ৰীড়াত যুধিষ্ঠিৰে সৰ্বস্ব হেৰুৱাই, ভ্ৰাতৃসকলৰ সৈতে পত্নী দ্ৰৌপদীকো হেৰুৱায়। ধৃতবাস্তৱই পুত্ৰসকলৰ বিজয়ত মনে মনে আনন্দ লাভ কৰিছিল। কিন্তু বাহ্যিক প্ৰকাশ নকৰিছিল। মন্থেৰে পাণ্ডৱৰ প্ৰতি সহানুভূতি দেখুৱাই শোক কৰিছিল। কিন্তু শেষলৈ লুকুৱাই ৰখা গোপন আনন্দৰ ভাব প্ৰকাশ নাপাই নাথাকিল।

ধৃতবাস্তৱস্ত সংলগ্ৰঃ পৰ্ব পৃচ্ছৎ পুনঃ পুনঃ

কিং জিতং কিং জিতমিতিহ্যাকাৰং নাভ্য ৰক্ষত ॥

সভা ৬৫ / ৪৩

ধৃতবাস্তৱই আনন্দ লাভ কৰি পুনঃ পুনঃ সঞ্জয়ক সন্নিধিলৈ ধৰে, “এইবাৰ আমাৰ পক্ষই কি জিকিলে কি জিকিলে?” তেওঁ অন্তৰৰ ভাব গোপন কৰি ৰাখিব নোৱাৰা হ’ল।

কুট পাশাখেলত পাণ্ডৱ হাৰিলত ভীষ্মে দুর্যোধনৰ উৰ্ব্বভঙ্গ আৰু দৃঃশাসনৰ বক্তৃতাৰ প্ৰতিজ্ঞা কৰে, চাৰিওদিশে অমঙ্গলৰ চিন প্ৰকাশ পাবলৈ ধৰে। ভীষ্ম, দ্ৰোণ, কৃপ আৰু বিদূৰ প্ৰমুখ্যে সৎ লোক সকল বিষয়। তেওঁলোকে শকুনি, দুর্যোধন, দৃঃশাসন আদিৰ কুকাৰ্য্য দেখি সভাস্থল ত্যাগ কৰে। গান্ধাৰী আৰু বিদূৰে ভবিষ্য বিপদৰ সম্ভাৱনা সম্পৰ্কে ধৃতবাস্তৱক বজাই দিয়ে। ধৃতবাস্তৱ সাময়িক আনন্দ আভাৱি যায়। লবাহুঁতৰ বিপদ আশংকা কৰি দ্ৰৌপদীক দাসীস্বৰ পৰা মুক্ত কৰি বৰ দিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰে। কৃষ্ণাই পাঁতকেইজনৰ মন্থিত প্ৰাৰ্থনা কৰাত সেই প্ৰাৰ্থনা মঞ্জু কৰি তেওঁলোকক দাসীস্বৰ পৰা মুক্তি কৰি দিয়ে।

দৃষ্টবুদ্ধিৰ দুর্যোধনে পুনৰ পাশা খেলৰ উদ্দেশ্যে ধৃতবাস্তৱৰ অনুমতি বিচৰাত সানন্দে অনুমতি দান কৰি পাণ্ডৱক পুনৰাই পাশা খেলিবলৈ নিমন্ত্ৰণ জনায়। দুর্যোধনে সন্মুখে সময়ে বট্টাৰজাক বহুস্পৰ্ধিত নীতিবাক্য শুনাই সহজে পাণ্ডৱৰ বিপক্ষে লোৱা কাৰ্য্যপন্থাৰ অনুমতি আদায় কৰে। বট্টা ৰজাই পুত্ৰ স্নেহত আৰু

পাণ্ডৱৰ ঈৰ্ষাত বৰ পদুতক কথামতে চাঁল কুৰু কুল ধ্বংসৰ প্ৰত্যক্ষ নহলেও পৰোক্ষ ভাৱে দায়ী।

কুৰু কুল ধ্বংস হোৱাৰ পাছত যুধিষ্ঠিৰ বজা হৈ অন্ধৰজাক পত্নীসহ সকলো ৰাজকীয় সন্নিবিধা দি ইন্দ্ৰপ্ৰস্থৰ ৰাজভৱনত আশ্ৰয় দিয়ে। কিন্তু তেওঁ বিলাস-ব্যসনৰ মাজত সন্মুখৰে থাকিব পাৰিলে জানো? গান্ধাৰীকে প্ৰমুখ্য কৰি কোঁৱৰ বিধবা সকলৰ বিননিয়ৈ স্ত্ৰী-পৰ্ব শোকাকুল কৰি তুলিছে। পৰিত্যক্ত যুদ্ধ ক্ষেত্ৰলৈ গৈ গলিত মৃতদেহবোৰক আঁকোৱালি লৈ বিধবা নাৰীসকলে শোকৰ ৰাউচি টানিছে। গান্ধাৰীক লগত লৈ অন্ধৰজা ধৃতৰাষ্ট্ৰই পুত্ৰ সকলৰ মৃতদেহ বিচাৰি ফুৰা দৃশ্য সঁচাকৈয়ে বৰ কৰুণ। দীৰ্ঘ-দৰ্শিনী-ধৰ্মিষ্ঠা গান্ধাৰীয়ে পদুতক আৰু স্বামীক ধৰ্ম পথত থাকিবলৈ বাৰে বাৰে অনুৰোধ কৰিও বিফল হয়। শেষত দুৰ্যোধনক ত্যাগ কৰিবলৈকো উপদেশ দিয়ে।

“তস্মাদ্ অয়ম্দ্বেচনাং ত্যজ্যতাং কুলপাংশনঃ।”

গান্ধাৰীৰ হিত কথায়ো ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ মন ধৰ্মপথলৈ ঘূৰাই আনিব নোৱাৰিলে। পাশাখেলত হাবি পাণ্ডৱ বনলৈ গল। এইবাৰ ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ মনত পাণ্ডৱৰ প্ৰতি অননুৰূপা জন্মিল। তেওঁ পাণ্ডৱৰ কাৰণে শোক কৰিবলৈ ধৰে।

ৰাজা চ ধৃতৰাষ্ট্ৰস্ত পুত্ৰানামগণং তদা।

ধ্যায়ন্ন দ্বিন হৃদয়ো ন শাস্তি মাধিজিগ্মবান ॥

সভা ৭৯/৩৪

ৰজা ধৃতৰাষ্ট্ৰই পুত্ৰৰ দৰ্শনটিব কথা চিন্তা কৰি উৰিগুচিলে অশান্তিৰ কাল কটাবলৈ ধৰে। বদুচা ৰজাৰ এই অশান্তি আৰু শোক সন্মুখি জাত নহয়। ভীমসেন আৰু অজুৰ্নৰ হাতত পুত্ৰসকলৰ কি বিলাই হব সেই কথা চিন্তা কৰিহে অস্থিৰ মতি বৃদ্ধ ব্যাকুল হৈ পৰিছিল। বিদূৰৰ উপদেশ শুনিছিল যদিও সেইমতে কাম নকৰিছিল। এবাৰ বিদূৰৰ পাণ্ডৱ প্ৰশংসা শুনি পাণ্ডৱ-হিতৈষী বদলি ভাবি ৰাজসভাৰ পৰা বাহিৰ কৰি দিছিল। বিদূৰ গৈ কাম্যক বনত পাণ্ডৱসকলক, বিশেষকৈ যুধিষ্ঠিৰক দেখা কৰেগৈ। নিজৰ আচৰণত অনুতপ্তহৈ, বিশেষকৈ বিদূৰৰ পৰামৰ্শ পাই পাণ্ডৱ শক্তিশালী হব বদলি ধাৰণা কৰি সঞ্জয়ক পঠাই বিদূৰক ওভতাই আনে।

বিদূৰক মন্ত্ৰীবৰূপে ৰখাত পাণ্ডৱৰ শক্তি বৃদ্ধি পাব বদলি ভাবি সঞ্জয়ক পঠাই বিদূৰক আঁতৰাই আনিবৰ নিমিত্তে চেষ্টা কৰে। বিদূৰ উভতি আহে যদিও পাণ্ডৱৰ কল্যাণ কামনা কৰি থাকে।

পাণ্ডৱৰ বাৰবছৰ বনবাস আৰু এবছৰৰ অজ্ঞাতবাসৰ কালছোৱাত অশান্তিত ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ ৰাতি টোপনি নাহিছিল। তেৰ বছৰ অতীত হোৱাত পাণ্ডৱ পক্ষই দ্ৰুপদ ৰজাৰ পুৰোহিতক দত্তবৰূপে সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱ দাঙি ধৰিবলৈ কুৰু সভালৈ পঠায়। ধৃতৰাষ্ট্ৰই প্ৰমাদ গণে, পাণ্ডৱৰ বিক্ৰমৰ কথা শুনি তেওঁ চিন্তান্বিত হৈছিল।

মঠা কথাৰে পাণ্ডৱক কিছদিন ভুলাই ৰখাৰ উদ্দেশ্যে ধৃতৰাষ্ট্ৰই সঞ্জয়ক পাণ্ডৱ শিবিৰলৈ পঠায়। প্ৰত্যাহৰ্তন কৰি সঞ্জয়ে ধৃতৰাষ্ট্ৰক পাশা খেলিবলৈ এদিয়াৰ কাৰণে ভৎসনা কৰে আৰু যুধিষ্ঠিৰৰ আধা ৰাজ্যৰ দাবী উত্থাপন কৰে। ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ চিন্তাত ৰাতি টোপনি নহা হ'ল। বিদূৰক মাতি আনি সমস্ত ৰাতি নীতি কথা শুনিও শাস্তি নাপালে। বিদূৰৰ কথা মতে ভগৱান সনৎ কুমাৰৰ (চাৰি সিদ্ধৰই অন্যতম) দীৰ্ঘ উপদেশ আৰু দাৰ্শনিক মতবাদ শুনিও মনোস্থিৰ কৰিব নোৱাৰা হ'ল। তেওঁৰ ইচ্ছা আছিল যে পাণ্ডৱৰ পৰা অন্যায় ভাবে কাঢ়ি লোৱা অশ্বৰাজ্য দুৰোধনৰ হাতত থাকক, কিন্তু যুদ্ধ নহওক। ভীষ্ম, দ্ৰোণ আৰু বিদূৰে দিয়া পৰামৰ্শ ভাল নাপালে অথচ ভীম-অৰ্জুনক তেওঁ অতিশয় ভয় কৰে। তেওঁ কৈছিল—

ভীম সেনানিক মে ভূয়ো ভয়ং সংজায়তে মহং

ক্ৰুদ্ধাদমৰ্ষৰণাত্মাত ব্যাঘ্ৰাদিৱ মহাবৰুৰোঃ ॥

(ক্ৰুদ্ধ বাঘক হৰিণে যেনেকৈ ভয় কৰে, সেইদৰে ময়ো দ্ৰুতৰ্ষ-ভীমক ভয় কৰোঁ।)

কুৰু পাণ্ডৱৰ যুদ্ধ হলে কোঁৱৰৰ যে পৰাজয় হ'ব সেই বিষয়ে ধৃতৰাষ্ট্ৰ নিশ্চিত আছিল আৰু সেই কাৰণে বৃন্দৰজাই সঞ্জয়ক ভীতি বিহৱল চিত্তে কৈছিল।

কিন্তু কুৰ্য্যাং কথং কুৰ্য্যাং কনু গচ্ছামি সঞ্জয়।

এতে নশ্যন্তি কুৰৱো মন্দ্যঃ কালৱশং গতঃ

(হে সঞ্জয়, মই ক'ত যাম কি উপায় কৰিম? এই মন্দমতি কোঁৱৰ কালগ্ৰস্ত হৈ বিনাশ প্ৰাপ্ত হব।)

সঞ্জয়ে ধৃতৰাষ্ট্ৰক অপ্ৰিয় সত্য কবলৈ সংকোচ নকৰিছিল। তেওঁ স্পৰ্শবাদী আছিল। তেওঁ ৰজাৰ কটা ঘাত চেঙা তেল দি কৈছিল। “পাশাখেলৰ সময়ত ল'ৰাহত'ৰ বিজয়ৰ কথা শুনি আনন্দত উৎফুল্ল হৈ সৰু ল'ৰাৰ দৰে চিঞৰি উঠিছিল। আপোনাৰ লৰাই পাণ্ডৱক না-না প্ৰকাৰে অপমান কৰোঁতে আপুনি সেইবোৰ উপেক্ষা কৰিছিল। আপোনাৰ দুৰ্নীতিৰ কাৰণেই ঘটনা ইমানদূৰ আগবাঢ়িব পাৰিছে। এতিয়াও সময় আছে পুত্ৰ সকলক সংযত কৰক।”

দুৰোধনৰ অহংকাৰ আৰু যুদ্ধ বিজয় মিথ্যা আশ্বাসত বৃন্দ-অশ্ব ধৃতৰাষ্ট্ৰ পতিয়ন গৈছিল যদিও ভীমাজৰ্জুনৰ সাহস-বিক্ৰমৰ কথা শুনি চিন্তিতো হৈছিল। সঞ্জয়ক আহ্বান কৰি দুৰ্যোধনক বলাবলৰ কথা সোধে। এই অস্থিৰ চিন্ততাই পাঠকৰ সহানুভূতি লাভ কৰে। যেতিয়া তেওঁ ভাবে যে ভীমাজৰ্জুনে শতভাই কোঁৱৰক বধ কৰিবলৈ সক্ষম হব তেতিয়া দুৰ্যোধনক যুদ্ধ নকৰিবলৈ উপদেশ দিয়ে আৰু যেতিয়া দুৰ্যোধনৰ আশ্ৰয়লৈ তেওঁক বিজয়ৰ আশা দাঙি ধৰে তেতিয়া তেওঁ দুৰ্যোধনৰ কথা মতে চলে। সঞ্জয় আৰু বিদূৰৰ উপদেশ মানি লব নোখোজে।

পাণ্ডৱৰ দূতৰূপে সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱ লৈ কৃষ্ণ কোঁৱৰৰ সভাত উপস্থিত হয়। তেওঁৰ যুক্তিসঙ্গত কথা শুনি সভাস্থ ভীষ্ম, দ্ৰোণ আদিয়ে শাস্তিৰ প্ৰস্তাৱ মানি লয়। কিন্তু দুৰ্যোধনে এচিকতা মাটিও বিনাষদ্বন্দ্বৈ নিদিয়ৈ বদলি কৰে। কৃষ্ণই যুদ্ধৰ

পৰিণামৰ কথাকৈ ধৃতবাস্তৱক বৃজাবলৈ চেষ্টা কৰে। দ্রুপদধনক ৰাজ্যচ্যুত কৰি অথবা বন্দী কৰি পাণ্ডৱৰ লগত সন্ধি স্থাপনৰ পৰামৰ্শ আগবঢ়ায়। দ্রুপদ বৃদ্ধি ধৃতবাস্তৱই অসহায় বোধ কৰি কয় :

স্বংহোবাগ্ৰ ভৃশং গাহৰ্যা ধৃতবাস্তৱে স্তুতিপ্ৰয়ঃ ।

যো জানন্ পাপতামস্য তৎ প্ৰজ্ঞা মনুৱৰতসে ॥

উদ্যোগ পৰ্ব ১২৯/১১

(হে ৰাজন, তুমিয়েই অধিক গৰিহণাৰ যোগ্য। জানি শুনি তুমি পুত্ৰৰ পাপ চক্ৰান্তত অনুবৰ্তন কৰিছো)।

শান্তিৰ চেষ্টা বিফল হ'ল। কৃষ্ণই কুব্জসভাৰ পৰা বিদায় ললে। ওলাই অহাৰ আগতে দ্রুপদধন, কৰ্ণ আৰু শকুনিয়ে তেওঁক বন্দী কৰিবলৈ কৰা অপচেষ্টা ব্যৰ্থ কৰি সকলোকে মোহগ্ৰস্ত অৱস্থাত পেলাই সভাগৃহ ত্যাগ কৰে। ধৃতবাস্তৱই আত্মদোষ ক্ষালনৰ উদ্দেশ্যে কৃষ্ণক কয় “পুত্ৰৰ ওপৰত মোৰ কিমান প্ৰভাৱ আপুনি নিজ চকুৰে দেখিলে। মই শান্তিৰ কাৰণে যথাসাধ্য চেষ্টা কৰিছো। অবাধ্য পুত্ৰই মোৰ কথা নুশুনিলে মই কি কৰিব পাৰোঁ ?”

কৃষ্ণ যে কিমান চতুৰ, দূৰদৰ্শী আৰু অন্তদৰ্শী, বৃদ্ধ অন্ধ ৰজাই বৃদ্ধি নাপালে, এই কাৰণেই আত্মদোষ ক্ষালনৰ বৃথা চেষ্টা কৰিছিল। ধৃতবাস্তৱে যে বৰ বৃদ্ধিমান আৰু চতুৰ আছিল তেনে নহয়। তেওঁৰ কুটবৃদ্ধি আৰু চক্ৰান্ত সকলোৱে বৃদ্ধি পাইছিল।

যুদ্ধৰ উদ্যোগ পুৰ্ববাদমে চলিছে। কুব্জক্ষেত্ৰত দ্রুপদপক্ষৰ সৈন্য সমাবেশ ঘটিছে। পাণ্ডৱৰ সাত অক্ষৌহিণী আৰু কোঁৱৰৰ এঘাৰ অক্ষৌহিণী সেনা মন্থা-মুখী হৈ আছে। এনে সময়ত শেষবাৰ শান্তি প্ৰতিষ্ঠাৰ চেষ্টা চলাবলৈ স্বয়ং ব্যাস ধৃতবাস্তৱৰ সমীপত উপস্থিত হয়। তেওঁ অন্ধৰাজক অনুবোধ কৰে যুদ্ধ বন্ধ কৰিবলৈ। “ধৰ্মাংদেশয় পন্থামং সমথোহ্যসি বাৰণে” বৃদ্ধি ধৃতবাস্তৱক অনুবোধ কৰে। হে মহাৰাজ, তুমি যুদ্ধ নিবাৰণ কৰিবলৈ সমৰ্থ। পুত্ৰ সকলক ধৰ্ম পথ দেখুৱাই দিয়া।”

ব্যাসদেৱ ধৃতবাস্তৱৰ পিতা। তেওঁক ধৃতবাস্তৱই কপটতা ত্যাগ কৰি সবলভাৱে নিজৰ স্বাৰ্থপৰতা স্বীকাৰ কৰি কলে, “স্বাৰ্থে হি সংমুহ্যন্তি তাত লোকঃ।” সকলো লোকেই স্বাৰ্থৰ বশীভূত। তেতিয়া ব্যাসদেৱে পুনৰ কলে, “যুদ্ধত তোমাৰ পক্ষৰ যি জয় হব তাৰ নিশ্চয়তা কি? জয় হলেও যথেষ্ট ক্ষতি সাধন হব; সেই প্ৰকাৰে জয় পৰাজয়ৰ তুল্য।”

কিন্তু যুদ্ধ উপদেশ একোৱেই কাম নিদিলে। ধৃতবাস্তৱই দ্রুপদধনক সমৰ্থন কৰি থাকিল। ব্যাসে সঞ্জয়ক দিব্যচক্ষু দান কৰিলে যাতে কুব্জৰাজ সভাত থাকিয়ে যুদ্ধত কি ঘটিছে দেখি থাকিব পাৰে আৰু অন্ধ ধৃতবাস্তৱক যুদ্ধৰ বিবৰণ শুনাই থাকিব পাৰে। যুদ্ধ আৰম্ভ হল। সঞ্জয়ে ধৃতবাস্তৱক পুনঃ পুনঃ স্বপক্ষৰ পৰাজয়

আব্দু কোঁৱৰ বীৰ সকলৰ মৃত্যুৰ খবৰ দি থাকে। পাণ্ডৱৰ বিজয়ত ৰজাৰ মন মৰি গ'ল। সঞ্জয়ে সন্নিধি বদৰ্জি কলে, “শৃংগ ৰাজন স্থিৰো ভূষ্য তৰৈবাপনয়ঃ মহান” ; (হে মহাৰাজ, তোমাৰ দুৰ্নীতিৰ ফল শ্ৰৱণ কৰা। সঞ্জয়ে স্পষ্ট ভাষাত বৃদ্ধ ৰজাক ভৎসনা কৰি দুষ্টকৃতিৰ ফল বৰ্ণনা কৰোতে তেওঁ কান্দি কান্দি কৈছিল :

কেন বধ্যা মহাত্মানঃ পাণ্ডোঃ পুত্ৰা মহাবলাঃ ।

কেন দত্ত বৰন্তাত কিংবা জ্ঞানং বিদাস্তম্ ॥

“মহাত্মা, মহাবলী পাণ্ডৱ সকল কি কাৰণে অবধ্য, তেওঁলোকক কোনে বৰ দিলে ? তেওঁলোকে কি বিদ্যা জানে ? সঞ্জয়, তুমি মোক কব পাবানে ?”

ইয়াৰ পাছত তেওঁ বাৰে বাৰে মূৰ্ছা গৈছে, বিলাপ কৰিছে আব্দু নিজৰ দোষতে কুলক্ষয় হৈছে তাৰ কাৰণে অনন্তপু হৈছে আব্দু নিজৰ দুষ্টকৰ্মৰ কথা প্ৰকাশ কৰিছে। ধৃতৰাষ্ট্ৰই একশত পুত্ৰ, বন্ধু-বান্ধৱ সকলোকে হেৰুৱালে, তথাপি পাণ্ডৱ ৰিষ্টেৰ নকমিল, তেওঁক সাত্ৰুনা দিবলৈ ব্যাস, শ্ৰীকৃষ্ণ বিদূৰ আদিয়ে যথেষ্ট চেষ্টা কৰে। তেওঁলোকৰ উপদেশত তেওঁ কিছু প্ৰকৃতিস্থ হলেও পাণ্ডৱ-বিদ্বেষ কথা নাছিল। যুদ্ধৰ পাছত যদুধিষ্ঠিৰে তেওঁক সেৱা কৰিবলৈ যাওঁতে ভীমক তেওঁ মৰম কৰিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰে। শ্ৰীকৃষ্ণই তেওঁৰ অভিপ্ৰায় বদৰ্জি এটা লোহময় ভীম আগবঢ়াই দিয়ে। বঢ়াই আকোঁৱালি লোৱাৰ চলেৰে লোহ ভীমক টিপি চৰ্ণাকৃত কৰে। তাৰ পাছত শোকত বিহ্বল হৈ বস্তুদমন কৰিবলৈ ধৰে। কামটো ভাল নহল বুলি ভাবি ভীমক হত্যা কৰা হেন ভাবি কান্দিবলৈ ধৰে। কৃষ্ণই তেওঁক সাত্ৰুনা দি প্ৰকৃত অবস্থাটো বুজাই দিয়ে। লগতে মৃদু সুৰত কিছু তিব্ৰস্কাৰো কৰে।

“আত্মা পৰাধাদাপন্নন্তং কিং জিঘাংসসি ।”

যুদ্ধৰ পাছত যদুধিষ্ঠিৰ সিংহাসনত উঠি ধৃতৰাষ্ট্ৰ আব্দু গান্ধাৰীক অতি শ্ৰদ্ধা-ভক্তিৰে ৰাজভবনত সকলো সন্নিধি দি আশ্ৰয় দান কৰে। যদুধিষ্ঠিৰৰ ব্যবহাৰত তেওঁলোকে কোনো চুটি দেখা নাপালে যদিও কৃতকৰ্মৰ মানসিক অশান্তিও কাল কটাবলৈ ধৰে। ধৃতৰাষ্ট্ৰই এই প্ৰসঙ্গত কোৱা কথাষাৰো প্ৰিনধানযোগ্য।

অশ্ৰুস্ফাৰিত কামস্য বিদূৰস্য মহাত্মনঃ ।

বাক্যানি সন্মহাৰ্থানি পৰিতপ্যামি দূৰ্মতিঃ ॥

(বিদূৰৰ হিত বচন নুশুনি মই এতিয়া পৰিতাপ কৰিছো)

যদুধিষ্ঠিৰে আশ্ৰয় দিলেও ভীমে বঢ়াৰ পূৰ্বে ব্যবহাৰ গাহবিৰ পৰা নাছিল। তেওঁ মাজে সময়ে বৰ পিতাকক দুই এষাৰ টান কথা শুনাইছিল। গান্ধাৰীয়েও ভীমৰ দুবাক্য শুনিব লগা হৈছিল। ভীমে শত ভাই কোঁৱৰক বধ কৰা বুলি ধৃতৰাষ্ট্ৰ আব্দু গান্ধাৰীৰ আগত আত্মপ্ৰাণ কৰিছিল। এইটো ভীমৰ সন্ধ্যাহাৰৰ গানেকি নহয়। তথাপিও পোন্ধৰ বছৰ কাল যদুধিষ্ঠিৰৰ সেৱা শূদ্ৰৰূপ লাভ কৰি

ধৃতৰাষ্ট্ৰ ক্ৰমে সংসাৰৰ প্ৰতি বিতৰ্পহ হ'ল। তেওঁ আৰু গান্ধাৰীয়ে সংসাৰ ত্যাগ কৰিবলৈ মনস্থ কৰিলে।

ততঃ পঞ্চদশে বৰ্ষে সমতীতে নৰাধীপঃ।

ৰাজা নিৰ্বেদমাপদে ভীম বাগ্‌বাণপীড়িতঃ ॥

(তাৰপাছত পোন্ধৰ বছৰ অতীত হ'ল ৰজাৰ মনত নিৰ্বেদ ভাৱ জাগি উঠিল ভীমৰ ৰাক্যবাণৰ দ্বাৰা পীড়িত হৈ)। সেই হেতুকে তেওঁ স্নহদৰ্গক মাতি আনি বাপ্পবৃদ্ধ কণ্ঠে কলে।

বিদিতং ভৱতামেতদ্ যথাবৃত্তং কুবুদ্ধকয়ঃ।

মমাপৰাধান্তং সৰ্বমনুজ্ঞাতং কোৰৈঃ ॥

আশ্ৰমিক ৩১৭

কুবুদ্ধংশ যিদৰে ক্ষয়প্ৰাপ্ত হ'ল আপোনালোকে ভাল দৰে জানে মোৰ অপৰাধৰ কাৰণেই সকলোৰ ঘটিছে মোৰ দোষতে কোৰব বিলাকে দুষ্কাৰ্য্যত লিপ্ত হৈছিল। মই অতিশয় মন্দমতি আৰু পদ্বিগ্ৰহাতুৰ। দৃষ্টবুদ্ধি দুৰ্বোধনক ময়ে কোৰৰ সকলৰ অধিপতি কৰিছিলো। ভীষ্ম, দ্ৰোণ আৰু বিদুৰৰ হিত বচন উপেক্ষা কৰি পাণ্ডৱসকলক তেওঁলোকৰ পৈত্ৰিক ৰাজ্যৰ পৰা বঞ্চিত কৰিছিলো। এইবোৰ দুষ্কাৰ্য্যৰ কথা ভাবি এতিয়া অনুতাপ অনলত দগ্ধ হৈছো। মই এতিয়া সেই পাপৰ প্ৰায়শ্চিত্ত কৰিবলৈ কঠোৰ ব্ৰত অৱলম্বন কৰিছো। এই কথা গান্ধাৰীয়ে জানে। “ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ কৰুণ কথা শুনি যুধিষ্ঠিৰ বিচলিত হ'ল। তেওঁ নিজকে ধিক্কাৰ দিবলৈ ধৰে আৰু ৰাজ্যপৰিত্যাগৰ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰে। ধৃতৰাষ্ট্ৰই তেওঁক প্ৰবোধ দি নিজৰ সংকল্প জনালে।

তাপস্যে মে মনস্তাত বৰ্ত্ততে কুবুদ্ধনন্দন।

উচিতঞ্চ কুলে হস্মাকমৰন্য গমনং প্ৰভো ॥

চিৰমম্ৰাষিতঃ পুত্ৰ, চিৰং শত্ৰুশ্ৰুযিতপ্ৰয়া।

বৃদ্ধং স্মাং আপি অনুজ্ঞাতুমহাসি ত্বং নৰাধিপ ॥

(বৎস, মোৰ মন তপস্যৰ প্ৰতি ব্যগ্ৰ হৈছে। বৃঢ়া কালত সংসাৰ ত্যাগ কৰি অৰণ্যবাসী হোৱা আমাৰ বংশৰ ধৰ্ম। বাচ্য, বহুদিন ধৰি তোমাৰ সেৱা শ্ৰদ্ধা লাভ কৰি তোমাৰ লগত থাকিলো। এতিয়া মোক অৰণ্যবাসী হ'বলৈ অনুমোদন কৰা)। ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ দেহত আগৰ বল নায়। তেওঁ বোঁছ কথা কব নোৱাৰিলে। গান্ধাৰীৰ হাতত ধৰি মৰ্চ্ছিতৰ দৰে বহি ব'ল। যুধিষ্ঠিৰৰ শত্ৰুশ্ৰুযাত সাংজ্ঞা লাভ কৰি যুধিষ্ঠিৰক সন্নেহে আশীৰ্বাদ কৰিলে। যুধিষ্ঠিৰে তেওঁৰ অৰণ্য যাত্ৰা অনুমোদন নকৰিলে তেওঁ আহাৰ নকৰে বুলি সংকল্প গুণ্ড জনালে। সেই সময়তে ব্যাসদেৱ তাত উপস্থিত হৈ যুধিষ্ঠিৰক সংকল্পত বাধা নিদিবলৈ অনুৰোধ কৰে। যুধিষ্ঠিৰে বেজাৰ মনে বৰ ণিতাকক অৰণ্যবাসী হ'বলৈ অনুমোদন জনাই বিদায় দিয়ে। যোৱাৰ আগতে তেওঁ যুধিষ্ঠিৰক ৰাজ ধৰ্ম ৰাজনীতি সম্পৰ্কে বহুতো মূল্যবান উপদেশ দি যায়।

তাৰ পাছত ধৃতৰাষ্ট্ৰই প্ৰজাবিলাকক সম্বোধন কৰি নিজৰ আৰু পুত্ৰৰ দোষ-
গুটিৰ বাবে ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰি কয় :

বৃদ্ধোহয়ং হতপুত্ৰোহয়ং দুঃখিতোহয়ং নৰাধিপঃ

পূৰ্বৰাজ্যং পুত্ৰোহয়মিতি কৃশ্বানুজানথ ॥

ইয়ং চ কৃপণা বৃদ্ধা হত পুত্ৰা তপস্বিনী ।

গান্ধাৰী পুত্ৰশোকাক্তা সদৃশ্চান যচাৰ্চতি বৈ ময়া ॥

(এই ব্যক্তি বৃদ্ধ, হতপুত্ৰ, দুঃখিত আৰু ৰাজবংশৰ সন্তান এই কথা মনত ৰাখি
তোমালোকে মোক বনগমনৰ অনুমতি দিয়া । এই গৰাকী দুঃখিতা, বৃদ্ধা, হতপুত্ৰা
তপস্বিনী গান্ধাৰী, তেওঁ পুত্ৰ শোকাক্তা জননী । তোমালোকে বনগমনলৈ আমাক
অনুমতি দিয়া)

ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু গান্ধাৰীৰ কৰুণ বিদায় প্ৰাৰ্থনা শুনি সকলোৰে চকু সিক্ত হ'ল ।
প্ৰজাবিলাকে কান্দিবলৈ ধৰে (বৃদ্ধদঃ শোক-সংতপ্তা মনুহৰ্ত্তং পিতৃমাতৃবৎ) পিতৃ-
মাতৃৰ বিয়োগত সন্তানে যেনেকৈ কান্দে ধৃতৰাষ্ট্ৰ-গান্ধাৰীৰ বিদায় কালত প্ৰজা-
বিলাকেও তেনেকৈ কান্দিবলৈ ধৰে । প্ৰজাসকলৰ মন্থপাত্ৰ স্বৰূপ এজন ব্ৰাহ্মণে
ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু দুৰ্যোধনৰ ৰাজ্য শাসনৰ সূত্ৰাতি কৰি ধৃতৰাষ্ট্ৰক আশ্বস্ত কৰে ।
তাৰ পাছত যুধিষ্ঠিৰৰ পৰা অনেক ধন লাভ কৰি সুসুদ-মিত্ৰ, পুত্ৰ-পৌত্ৰাদি, আৰু
গান্ধাৰীসহ নিজৰ ঔষ্ধদৈহিক ক্ৰিয়া সম্পন্ন কৰে ।

এৱং স পুত্ৰপৌত্ৰানাং পিতৃনামাশ্রয়ঃ তথা ।

গান্ধাৰ্য্যাশ্চ মহাৰাজ প্ৰদদাবোধৰ দৈহিকম্ ॥

কাস্তিকী পুৰ্ণিমা তিথিত বেদজ্ঞ ব্ৰাহ্মণৰ দ্বাৰা যজ্ঞ কৰাই বাকলি আৰু অজীণ
বসন পিন্ধি ধৃতৰাষ্ট্ৰই অৰণ্য যাত্ৰা কৰিলে । কুন্তী আৰু গান্ধাৰীক লগতে লৈ
গ'ল । বিদূৰ আৰু সঞ্জয়েও প্ৰব্ৰজ্যা গ্ৰহণ কৰি যাত্ৰা কৰে । হস্তিনাপুৰীৰ
সিংহদ্বাৰ অতিক্ৰম কৰি নগৰৰ বাহিৰ হ'ল ।

প্ৰথম ৰাতি তেওঁলোকে গঙ্গাৰ পাৰত কুশশৰ্মা পাতি শয়ন কৰি দ্বিতীয় দিনত
ৰাজ্যৰ্ষি শতযুপৰ আশ্ৰমত কিছুদিন বাস কৰে । ইয়াতে যুধিষ্ঠিৰে তেওঁলোকক
সুখা কৰিবলৈ আহে । ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু বিদূৰ আদিৰ কৃচ্ছ্ৰসাধ্য ব্ৰত যাপন কৰা
দৈখি অভিভূত হয় । যুধিষ্ঠিৰৰ উপস্থিতিতে বিদূৰে দেহত্যাগ কৰে । এদিন
বাসুদেৱ ধৃতৰাষ্ট্ৰক দেখা কৰিবলৈ আহে । তেওঁ আহিছিল ধৃতৰাষ্ট্ৰই তপস্যাত
হাৰা কিমান দূৰ চিন্তা শূন্য হৈছে আৰু কিমান পুত্ৰশোক পাহৰিব পাৰিছে তাক
জানিবলৈ ধৃতৰাষ্ট্ৰই ব্যাসক কলে—

দূৰ্যতে মে মন্যো নিত্যং স্মৰতঃ পুত্ৰগৃহ্মিনঃ ।

অপাপাঃ পাপ্তবাঃ যেন নিকৃতাঃ পাপবৃদ্ধিনা ॥

(ভগৱান মোৰ মনত শাস্তি নাই । মই পাপ বৃদ্ধিয়ে পুত্ৰস্নেহত ব্যাকুল হৈ
অপাপা পাপ্তৱক অথবা কষ্ট দিলোঁ । মোৰে দূৰবৃদ্ধিৰ কাৰণে ভীষণ সৈন্য ক্ষয়

হয়। যিসকলে যুদ্ধত প্ৰাণ হেৰুৱাইছিল পৰলোকত তেওঁলোকৰ কি গতি হৈছে তাক চাবৰ কাৰণে মোৰ মন ব্যাকুল হৈছে। মোৰ পাপ কৰ্মৰ স্মৰণ কৰি মই দিনে নিশা দগ্ধ হৈছে। হে পিতা, শ্ৰোক দৰুখত আকুলহৈ মই কোনো প্ৰকাৰে শাস্তি পোৱা নাই।)

গান্ধাৰীয়েও মৰ্দ্দনিক ধৃতবাস্ত্ৰৰ অবস্থা বৰ্ণনা কৰি কলে—

“পুত্ৰশোক সমাৰিণ্টো নিঃস্বসন হোষ ভূমিপং।

ন শেতে বসতীঃ সৰ্বাং ধৃতবাস্ত্ৰো মহামুনে ॥ আশ্ৰমিক ২৯।৩৯

(হে মহামৰ্দ্দনি খাজা ধৃতবাস্ত্ৰই পুত্ৰশোকত কাতৰ হৈ দীৰ্ঘনিশ্বাস ত্যাগ কৰি কাল কটাইছে। তেওঁৰ টোপনি নাই। ষোল বছৰ অতীত হ’ল, তথাপিও পুত্ৰশোকৰ তীব্ৰতা কম নাই।

সকলোৰে মনোভাৱ বৰ্দ্ধিৰ পাৰি ব্যাসদেৱে তেওঁৰ অলৌকিক প্ৰভাৱেৰে এৰাতিৰ কাৰণে ধৃতবাস্ত্ৰক দিব্যচক্ষু দান কৰে আৰু মৃত বীৰ সকলক দৃষ্টি গোচৰ কৰে। ধৃতবাস্ত্ৰ, গান্ধাৰী, কুন্তী আদি সকলোৰে মৃত সকলক দেখা পাই শোকমুগ্ধ হ’ল।

ধৃতবাস্ত্ৰেস্তু গন্ সৰ্বান্ পশ্যান্ দিব্যেন চক্ষুষা।

মুৰ্ম্মদে ভাৰত শ্ৰেষ্ঠ প্ৰসদ্যোং তস্য বৈ মূনেঃ ॥

এমাহৰ অধিক দিন যুঁধিষ্ঠিৰে আশ্ৰমত কটাই ধৃতবাস্ত্ৰ, গান্ধাৰী, কুন্তীৰ সন্মেল অনুৰোধত যুঁধিষ্ঠিৰে হস্তিনানগৰলৈ প্ৰত্যাবৰ্ত্তন কৰে।

যুঁধিষ্ঠিৰৰ প্ৰত্যাবৰ্ত্তনৰ দুবছৰ হ’ল। এদিন তীৰ্থ পৰ্য্যটন কৰি দেৱাৰ্ষি নাবদ আহি হস্তিনাপুৰত উপস্থিত হ’ল। যুঁধিষ্ঠিৰে তেওঁ বহু ঠাই ভ্ৰমণ কৰি অহা জানি ধৃতবাস্ত্ৰ, গান্ধাৰী আদিৰ সংবাদ সুধিলে। দেৱাৰ্ষিয়ে কলে যে যুঁধিষ্ঠিৰৰ প্ৰত্যাবৰ্ত্তনৰ পাছত ধৃতবাস্ত্ৰ, গান্ধাৰী, কুন্তী আৰু সঞ্জয় মহৰ্ষি শতমুখৰ আশ্ৰম ত্যাগ কৰি হৰিদ্বাৰলৈ যায়। সেই ঠাইত এক গভীৰ অৰণ্যত বাস কৰি কঠোৰ তপস্যাত নিমগ্ন হয়। এদিন হঠাতে বন্যগ্নি জ্বলি উঠে। ধৃতবাস্ত্ৰই সঞ্জয়ক দুৰলৈ যাবলৈ নিৰ্দেশ দি সেই অগ্নিত প্ৰাণাহুতি দিয়ে ষোগালম্বন কৰি। কুন্তী আৰু গান্ধাৰীয়েও ধৃতবাস্ত্ৰক অনুগমন কৰে। তাপস পুত্ৰ ধৃতবাস্ত্ৰ, সতী কুন্তী আৰু গান্ধাৰীৰ দেহ দাবাগ্নিয়ে ভস্মসাৎ বৰে। সঞ্জয়ে দাবাগ্নিৰ পৰা বক্ষা পাই গঙ্গাতীৰত তপস্বীসকলৰ আগত এই কথা ব্যক্ত কৰোঁতে মই শুনিবলৈ পাইছিলো। সঞ্জয়ে পাছত গঙ্গাৰূপ এৰি হিমালয়লৈ প্ৰস্থান কৰে। মই ধৃতবাস্ত্ৰ, গান্ধাৰী আৰু কুন্তীৰ ভস্মীভূত দেহ দেখা পাইছিলো।”

জীৱনত সিহকে নকৰক ধৃতবাস্ত্ৰই বৃদ্ধ অবস্থাত পাপৰ প্ৰায়শ্চিত্ত কৰি যোগীৰ দৰে মৃত্যু বৰণ কৰি ব্যাসৰ উপযুক্ত পুত্ৰৰূপে চিনাকি দি গ’ল। ন্যায়পৰায়ণ ৰজাৰূপে তেওঁৰ খ্যাতি আছিল। তপস্যাব দ্বাৰা অজ্ঞান আৰু পাপ ভস্ম কৰি শেষত পৰমপদ লাভ কৰে। তথাপি জন মানসত তেওঁৰ কুট ব্যৱহাৰৰ অখ্যাতি বৈ গ’ল।

ধৃতবাষ্ট্ৰ বজাৰ মই নুৰুৱাজিলো চিত,
বাহিৰে লটপট ভিতৰি ৰপট।

পাণ্ডু ৪

কুব্জপতি সান্তনুৰ তিনিজন পুত্ৰ, ভীষ্ম, চিত্ৰাঙ্গদ, আৰু বিচিহ্নবীৰ্য। প্ৰথমা পত্নী অম্বিকাৰ পুত্ৰ ধৃতবাষ্ট্ৰ, তেওঁ জন্মান্ধ। অম্বালিকাৰ পুত্ৰ আছিল পাণ্ডু ঋষিৰ শাপত তেওঁ পত্নীগমন কৰিব নোৱাৰিছিল। মৃগয়া কৰিব গৈ এটা হৰিণে-হৰিণীক ৰমণ কৰি থকা অবস্থাত শৰ মাৰি হত্যা কৰাত ছদ্মবেশী ঋষিয়ে তেওঁক অভিশাপ দিয়ে, “মোক যেনেকৈ ৰমণ কৰি থকা অবস্থাত হত্যা কৰিলি, পত্নীগমন কৰিলে তোৰো মৃত্যু হ’ব। ইয়াৰ অন্যথা কেতিয়াও নহয়।” পাণ্ডুৱ দৃগবাকী পত্নী আছিল। কুন্তীভোজ বজাৰ কন্যা কুন্তী বা পৃথা আৰু মদুবাজ শৈল্যৰ ভদ্ৰা মাদ্ৰী। মাদ্ৰী কুন্তীতকৈ বয়সত সৰু, পাণ্ডুৱ মৃত্যুৰ সময়ত ভবৰ্যোবনা, অতিশয় বৃষতী। ভীষ্মই সান্তনুৰ কাৰণে মদুবাজৰ তিনিজনী কন্যাক স্বয়ম্ভৱ সভাৰ পৰা, বজা সকলক যুদ্ধত পৰাজয় কৰি হৰণ কৰি আনে। তেওঁ লোকৰ নাম আছিল অম্বা, অম্বিকা, আৰু অম্বালিকা। হস্তিনাপুৰত অম্বাই ভীষ্মক কলে যে তেওঁ (অম্বা) চেদীৰাজ্যৰ বজা শাম্বৰ প্ৰতি অনুৰক্তা আৰু বাগদত্তা, গতিকে তেওঁ শান্তনুক পতিৰূপে গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰে। অম্বাৰ কথা শুনি ভীষ্মই লগত ৰক্ষক দি অম্বাক চেদীৰাজ্যৰ ওচৰলৈ পঠাই দিয়ে। কিন্তু চেদীৰাজ্যে পৰপদুৰুষে তেওঁক হৰণ কৰি নিয়া কাৰণে গ্ৰহণ নকৰিলে। অম্বাই ভীষ্মক তেওঁৰ দুৰ্ভাগ্যৰ কাৰণে জগবীৰ্য্য বুলি ভাবি পোতক তুলিবৰ উদ্দেশ্যে ভীষ্ম তপস্যা কৰি পুনৰ জন্মত প্ৰতিশোধ লবলৈ শিখণ্ডীৰূপে জন্ম গ্ৰহণ কৰে। অম্বিকাই ধৃতবাষ্ট্ৰক আৰু অম্বালিকাই পাণ্ডুক জন্ম দিয়ে। ধৃতবাষ্ট্ৰ জন্মান্ধ হোৱাৰ কাৰণে পাণ্ডুক বজা পাতে। পাণ্ডু বৰ বিক্ৰমশীল আছিল আৰু দিগ্বীজয় কৰি কুব্জৰাজ্যক ভাৰতবৰ্ষৰ শ্ৰেষ্ঠ ৰাজ্যৰূপে প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ সক্ষম হয়। কিন্তু ওপৰত উল্লেখ কৰা ঋষিৰ শাপত অপুত্ৰক হোৱাৰ উপক্ৰম হোৱাত কুন্তীয়ে তেওঁক দুৰ্বাশা ঋষিয়ে দিয়া ববৰ কথা কয়। ঋষিৰ অভিশাপত পাণ্ডুৰে ধৃতবাষ্ট্ৰক ৰাজ্য গটাই দি পত্নীসহ অৱণ্যবাসী হয়। কুন্তীক ববৰ কথা সোঁৱৰাই দিপুত্ৰলাভৰ বাঞ্ছা প্ৰকাশ কৰাত কুন্তীয়ে দুৰ্বাশাই দিয়া মন্ত্ৰ মাতি ক্ৰমে ধৰ্মৰাজ যম, বায়ু দেৱতা আৰু দেৱৰাজ ইন্দ্ৰক আহ্বান কৰি যুদ্ধিষ্ঠিৰ, ভীম আৰু অজুৰ্নক জন্ম দিয়ে। পুত্ৰহীনা মাদ্ৰীক মন্ত্ৰটো শিকাই দিবলৈ কোৱাত কুন্তীয়ে সপত্নীবিদ্বেষবশতঃ মাত্ৰ এবাৰ শিকাই দিবলৈ মান্তি হয়। চতুৰা মাদ্ৰীয়ে এবাৰতে অশ্বিনীকুম্ভাৰৱক আহ্বান কৰি যমজ পুত্ৰদ্বয় নকুল আৰু সহদেৱক লাভ কৰে। নকুল আৰু সহদেৱ দুয়োজন দেখিবলৈ খুনীয়া আছিল। সহদেৱ কালক্ৰমত বিদম্ভ পাণ্ডিত হ’ব পাৰিছিল।

অবগ্যবাসী পাণ্ডুৱে ল'ৰা কেইটাক উপযুক্ত শিক্ষা দিবলৈ যত্ন কৰিছিল। কিন্তু ল'ৰাকেইটা সবু হৈ থাকোঁতেই পাণ্ডুৱে মাদ্ৰীৰ বাধা সত্ত্বেও কামপৰবশ হৈ মাদ্ৰীক বমণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰোঁতে ঋষিৰ শাপত অচেতন হৈ শেষত মৃত্যুৰ মূখত পৰে। মাদ্ৰী পতিৰ চিতাত সহগমন কৰে।

এনে অবস্থাত আগ্ৰমৰ ঋষিসকলে ল'ৰাকেইটাৰে সৈতে কনুস্তীক হস্তিনাপুৰলৈ পঠাই দিয়াই যদুস্তিসঙ্গত বুলি ভাবি তেওঁলোকক কেইজনমান ঋষিসহ বাজপুৰীলৈ পঠাই দিয়ে। ভীষ্মই কনুস্তীক সাদাৰি লয় আৰু ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ পুত্ৰসকলৰ লগতে শিক্ষা-দীক্ষাৰ ব্যৱস্থা কৰে। বাজপুৰীত ভীষ্মই ধৃতৰাষ্ট্ৰক ৰজা পাতে আৰু কোঁৱৰ সকলৰ শিক্ষাৰ নিমিত্তে প্ৰথমতে কৃপাচাৰ্য্যক আৰু পাছত দ্ৰোণাচাৰ্য্যক শাস্ত্ৰ আৰু ৰণবিদ্যা শিকাবৰ কাৰণে গুৰু নিযুক্ত কৰে। মৃত পাণ্ডু আৰু মাদ্ৰীৰ ঔদ্ধৈহিক শাস্ত্ৰানুমোদিত ক্ৰিয়াসমূহ সম্পন্ন কৰে।

পাণ্ডুৱে ভীষ্মক নিজ পিতাৰ দৰে শ্ৰদ্ধা আৰু সন্মান কৰিছিল আৰু ককায়েক ধৃতৰাষ্ট্ৰকো ৰাজ্যশাসনৰ সকলো বিষতে বিশ্বাসত লৈছিল। অৱশ্যে ৰাজনীতিৰ ক্ষেত্ৰত বিদুৰৰ পৰামৰ্শ সততে গ্ৰহণ কৰিছিল। প্ৰজাবোৰ তেওঁৰ অনুৰক্ত আছিল। যদুৰ্ষিষ্ঠৰে বাপেকৰ প্ৰজানুৰঞ্জন গুণ বহুখিনি লাভ কৰিছিল।

বিহুৰ ৪

মহাভাৰতৰ যি কেইটা চৰিত্ৰ ব্যাসদেৱে বিশিষ্ট চৰিত্ৰ বুলি উল্লেখ কৰিছে, সেই কেইজনৰ ভিতৰত বিদুৰো অন্যতম।

বিস্তৰং কুৰুৱংশস্য গান্ধাৰ্য্যা ধৰ্মশীলতাম্।

ক্ষত্ৰং প্ৰজ্ঞাং ধৃতিং কুন্ত্যাঃ সম্যক্ বৈপায়ন্যেহুৰবীং ॥

আদি ১/৯৯

গান্ধাৰীৰ ধৰ্মশীলতা, খুৰা (ক্ষত্ৰা) বিদুৰৰ প্ৰজ্ঞা আৰু কুন্তীৰ ধৈৰ্য্য সম্যক ৰূপে বৰ্ণিত হৈছে।

অনিমান্ডব্য ঋষিৰ অভিশাপত স্বয়ং ধৰ্মৰাজ যমে বিদুৰৰূপে জন্মগ্ৰহণ কৰে। শাস্ত্ৰনুৰ পঞ্চী সত্যৱতীয়ে প্ৰাচীন কালত প্ৰচলিত নিয়োগ-প্ৰথা মতে যোতিয়া বোৱৰীয়েক অম্বিকাক ব্যাসদেৱৰ কাষলৈ পুত্ৰলাভাৰ্থে পঠায়, তেতিয়া ব্যাসদেৱৰ ভয়ানক কলা ৰূপ দেখি ভয়ত চকু দুটা মৰুদি দিয়ে। এই চকু মৰুদা অৱস্থাতে ব্যাসদেৱে বমণ কৰি তপস্যালৈ গুচি যায়। ফলত অম্বিকাই এটি জন্মান্থ পুত্ৰ প্ৰসৱ কৰে। অম্বিকাৰ এই জন্মান্থ পুত্ৰটি ধৃতৰাষ্ট্ৰ। সত্যৱতীয়ে ল'ৰাটি জন্মান্থ দেখি আৰু এবাৰ যাবলৈ কোৱাত এইবাৰ অম্বিকা নিজে নগৈ এজনী যদুৱতী

দাসীক সজাই-পৰাই ঋষিৰ ওচৰলৈ পঠালে। দাসীয়ে ঋষিক শত্ৰুঘ্না কৰি সন্তুষ্ট কৰে। ফলত দাসীৰ গৰ্ভত ধৰ্মৰাজ যমে জন্মলাভ কৰে আৰু মাতৃৰ দাসীস্থ অপসৃত হয়। দাসীপুত্ৰই বিদূৰ। ব্যাসদেৱে এওঁৰ জন্ম সময়ত মাকক কৈছিলঃ

অয়হত তে শত্ৰুভে গৰ্ভঃ শ্ৰেয়ান্দুদৰমাগতঃ ।

ধৰ্মাত্মা ভৱিতা লোকে সৰ্ব বদুশ্চিহ্নতাং বৰঃ ॥

আদি ১০৯ / ২২

(হে কল্যাণী, তোমাৰ গৰ্ভত যি শ্ৰেষ্ঠ পুৰুষ জন্মিব, তেওঁ সকলোতকৈ বদুশ্চিহ্ন আৰু ধৰ্মাত্মা হ'ব)

মহাৰ্ষিৰ বাক্য আখৰে আখৰে ফলিল। তেওঁক ধৰ্মশীল, অৰ্থকুশল, ধীমান, মেধাবী, মহামতি সদ্ধৰ্মদৰ্শী, স্থিৰমতি আদি ভূষণেৰে ব্যাসদেৱে বৰ্ণনা কৰিছে।

ত্ৰিষু লোকেষু স স্বাসীং কশ্চিদ্ বিদূৰসম্মিতঃ ।

ধৰ্মনিত্যন্তথা ৰাজন ধৰ্মে চ পৰমং গতঃ ॥

আদি ১০৯

ভীষ্মই বিদূৰক দাসীপুত্ৰ হলেও পুত্ৰৰং পালন কৰি শিক্ষা-দীক্ষাৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল। বিদূৰক ধনুৰ্বেদ, গজশিক্ষা, নীতিশাস্ত্ৰ, ইতিহাস, পুৰাণ আদি বিষয়ত পাৰ্গত কৰি তুলিলে।

ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু পাণ্ডুৰ বিবাহৰ পাছত ভীষ্মই বিদূৰলৈ ৰজা দেৱকৰ সন্দৰ্ভী কন্যা বিয়া কৰাই আনে। তেওঁৰ কেবাজনো পুত্ৰ হয়। তেওঁলোকৰ কথা মহাভাৰতত বিশেষ পোবা নাযায়। ধনুৰ্বেদ্য, গজশিক্ষা আদি বিষয়ত শিক্ষা লাভ কৰিছিল যদিও এইবোৰ তেওঁ অনুশীলন কৰা নাছিল। ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰধান অমাত্য স্বৰূপেই আমি তেওঁক জানো। তেওঁ আছিল নীতি বিশাৰদ আৰু স্পষ্টবাদী। দুর্যোধনৰ জন্মৰ সময়ত নানা বিমঙ্গল হোৱাত বিদূৰে বদুজিব পাৰিলে দুর্যোধনৰ কাৰণেই কুৰুকুল ধ্বংস হ'ব। সেই কাৰণে তেওঁ ধৃতৰাষ্ট্ৰক দুর্যোধনক ত্যাগ কৰিবলৈ উপদেশ দিছিল। এই প্ৰসঙ্গত তেওঁ কৈছিল যে কুলক ৰক্ষা কৰিবৰ কাৰণে ব্যক্তি-বিশেষক ত্যাগ কৰা উচিত, গ্ৰামক ৰক্ষা কৰিবলৈ দৰকাৰ হলে কুলত্যাগ কৰিব। জনপদৰ মঙ্গলৰ কাৰণে প্ৰয়োজন হ'লে গ্ৰামকো ত্যাগ কৰিব লাগে আৰু আত্ম-ৰক্ষার্থে দেশক বা পৃথিৱীকো ত্যাগ কৰিব।

তাজেদকং কুলস্যার্থে গ্ৰামস্যার্থে কুলং ত্যজেৎ ।

গ্ৰামং জনপদস্যার্থে আত্মার্থে পৃথিৱীং ত্যজেৎ ॥

ধৃতৰাষ্ট্ৰই বিদূৰৰ হিতবচনলৈ কাণ নিদিলে। ফলত কুৰুকুল ধ্বংস হ'ল। ভীষ্মৰ দৰে বিদূৰো কুৰুবংশৰ সকলো কাৰ্যতে উপদেশদাতা আছিল। কুন্তীয়ে

বিদূৰক প্ৰধান হিতকাৰী বুলি মান্য কৰিছিল। সৰু কালত কুৰুবংশৰ ল'ৰাবিলাকে গঙ্গাত জলক্ৰীড়া কৰোতে দুৰ্যোধনে ভীমক বিষপান কৰাই পানীত উটুৱাই দিয়ে। গোধূলি চাৰি পাণ্ডৱ উভতি অহাত কুন্তীয়ে ভীমক নেদোখি ব্যাকুল হৈ বিদূৰক মতাই আনি নিজৰ দুৰ্গচিন্তা প্ৰকাশ কৰে। দুৰ্যোধনে ভীমক হত্যা কৰা বুলি তেওঁ সন্দেহ কৰে। বিদূৰে তেওঁক আশ্বাস দি কয় :

মৈবং বদম্ব কল্যাণি শেষ সংবক্ষণং কুৰু।

প্ৰত্যাদিষ্টো হি দৃষ্টাস্থা শেষেহপি প্ৰহৰন্তে ॥

আদি ১২৯/১৭

হে কল্যাণী, আপুনি এইদৰে ন'কব, আপোনাৰ বাকী চাৰিজন পুত্ৰক সাৱধানে ৰক্ষা কৰক। দুৰ্যোধনক দোষ দিলে বাকী চাৰিজন পুত্ৰক বিনাশ কৰিব পাৰে। ভীমৰ কাৰণে চিন্তা নকৰিব, তেওঁ নিশ্চয় উভতি আহিব। মহৰ্ষি ব্যাসে আপোনাৰ ল'ৰাকেইটা দীৰ্ঘায়ু হব বুলি কৈ গৈছে।

কুন্তীয়ে নিজৰ দুঃখৰ কথা বিদূৰ ব্যতিত আনক কবলৈ সাহস নকৰিছিল। বিদূৰেও সদায় তেওঁক সুপৰামৰ্শহে দিছিল। নাগলোকত অমৃতবসায়ন পান কৰি অধিক বলশালী হৈ অষ্টম দিনত ভীম উভতি আহে।

বিদূৰ ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ মন্ত্ৰী আছিল যদিও পাণ্ডৱৰ শত্ৰুভাৰাংক্ষী আছিল আৰু পক্ষপাতদোষত লিপ্ত নাছিল। পুৰোচনৰ প্ৰবোচনাত ধৃতৰাষ্ট্ৰই বাৰণাৱতত লাৰ ঘৰ সাজি পাণ্ডৱক তালৈ পঠোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰে, তেতিয়া বিদূৰেই আনে বৃজ নোপোৱা ৱ্লেচ্ছ ভাষাত যদুৰ্ষিষ্ঠৰক সাৱধান কৰি দিয়ে আৰু এজন খনকক সুৰঙ খানিবলৈ পঠাই দিয়ে। এই খনককে জতুগৃহৰ পৰা গঙ্গাৰ তীৰলৈ এটি সুৰঙ খানি পাণ্ডৱক সুৰঙ পথেদি ওলাই যাবলৈ সন্নিবিধা কৰি দিয়ে।

বিদূৰ-ভাষণ আছিল যদুস্তিপূৰ্ণ আৰু ন্যায্যনিষ্ঠ। তেওঁ কেতিয়াও দুৰ্যোধন বা ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ অসাধু কাৰ্য বা চেষ্টা অনুমোদন নকৰিছিল। যেতিয়া যিটো কথা ক'ব লাগে বা কোৱা উচিত তেনে কথা কবলৈ তেওঁ সংকোচ বোধ নকৰিছিল। ধৃতৰাষ্ট্ৰয়ো তেওঁৰ দায়িত্ববোধ জানি তদুপযোগী কামত নিয়োগ কৰিছিল। দ্ৰুপদ বাজ্যৰ ৰাজধানীৰ পৰা দ্ৰোপদীসহ পঞ্চপাণ্ডৱক আধা ৰাজ্য দি পঞ্চপাণ্ডৱক ফিৰাই আনিবলৈ বিদূৰকহে পঠাইছিল।

পাণ্ডৱে আধা ৰাজ্য লাভ কৰি খাণ্ডৱপ্ৰস্তুত ৰাজধানী নিৰ্মাণ কৰে, আৰু নাম দিয়ে ইন্দ্ৰপ্ৰস্থ। ইয়াৰ পাছত পাণ্ডৱে দেশৰ সকলো ৰজাক পৰাজয় কৰি আৰু তেওঁলোকৰ উপস্থিতিত ৰাজসূয় যজ্ঞ অনুষ্ঠিত কৰে। এই যজ্ঞত বিদূৰক ব্যয়-বিভাগৰ দায়িত্ব অৰ্পণ কৰিছিল। ধৃতৰাষ্ট্ৰই পাশাখেলাৰ কাৰণে অনুৰ্মতি দিবলৈ প্ৰথমে আপত্তি কৰিছিল বিদূৰৰ উপদেশ শুনি। তেওঁ সেই প্ৰসঙ্গত কৈছিল :

অলং দ্ব্যতেন গান্ধাৰে বিদূৰো ন প্ৰশংসতি ।
ন হ্যসৌ সন্মহাবদ্বীক্ৰিহিতং নো বদিস্যতি
যৎ প্ৰাহ শাস্ত্ৰং ভগবান বৃহস্পতিবৃদাৰধীঃ ।
তৎ ৰেদ বিবৃৎ সৰ্বং সবহস্যং-মহাকাৰিঃ ॥

হে গান্ধাৰীনন্দন, দ্ব্যতক্ৰীড়াৰ পৰা বিৰত হোৱা উচিত। বিদূৰে ইয়াক অনুমোদন কৰা নাই। মহামতি বিদূৰে কেতিয়াও আমাৰ অহিত কথা নকয়। মহাজ্ঞানী বৃহস্পতিয়ে ইন্দুক যি নীতিশাস্ত্ৰ আৰু ৰাজধৰ্ম সম্পৰ্কে উপদেশ দিছিল সেই উপদেশ বিদূৰৰ সম্পূৰ্ণই অৱগত। ব্যাসদেবেও এঠাইত কৈছে যে বিদূৰ মহাবদ্বীক্ৰি, মহাযোগী আৰু মহাত্মা। দেৱগৰুৰ বৃহস্পতি আৰু দেৱাৰিগৰুৰ শত্ৰুচাৰ্য্যতকৈ বিদূৰৰ প্ৰজ্ঞা অধিক।

বৃহস্পতিৰ্বা দেবেষু শত্ৰুো বাপ্যসুবেষু চ ।
ন তথা বদ্বীক্ৰিসম্প্ৰো যথা স পদ্বীক্ৰিৰ্ঘৰ্ভঃ ॥

দূৰোধনে বিদূৰক ভাল নাপালেও মৰে মনে ভয় কৰিছিল, কিন্তু হিত বচন তেওঁৰ স্বাৰ্থৰ অনুকূল নাছিল কাৰণে তেওঁ সহ্য কৰিবলৈ টান পাইছিল। বিদূৰে দূৰোধনক মন্দবদ্বীক্ৰি বুলি কবলৈকো কুণ্ঠাবোধ নকৰিছিল। তেওঁ দূৰোধনক স্পষ্টভাবে কৈছিল “মই তোষামোদকাৰী নহওঁ। মন্ত্ৰীয়ে তোমাৰ সকলো কাৰ্য্যকে অনুমোদন কৰিব লাগে, তেনে হ’লে মন্ত্ৰী জড় আৰু পত্ৰক মন্ত্ৰীকৃত বৰণ কৰা। বিদূৰে দূৰোধনক আৰু কৈছিল যে মূৰ্খেৰে ভাল লগোবা প্ৰিয়বাক্য কোবা মানুহৰ অভাৱ নাই। কিন্তু অপ্ৰিয় হিত বচন কোবা বস্তা আৰু শ্ৰোতা বৰ দুলভ।

লভ্যতে খলু পাপীয়ান নবঃ সূপ্ৰিয়বাগিহ ।
অপ্ৰিয়স্য হি পথ্যস্য বস্তা শ্ৰোতা চ দুলভঃ ॥

সভা—৬৪/১৬

দ্ব্যতক্ৰীড়াৰ শেষ পৰিণতি যে যুদ্ধ, এই কথা বিদূৰে ভালকৈ জানিছিল। শকুনিৰ অসাধু প্ৰবোচনাত যদুধিষ্ঠিৰে যেতিয়া পত্নী দ্ৰৌপদীকো পণ ৰাখিলে তেতিয়া সভাস্থ ভীষ্ম-দ্ৰোণাদিৰ মদুৰ পৰা দিগ্ৰাৰ ধৰ্ম উঠিল তেতিয়া বিদূৰে মূৰত হাত দি আধোমুখে বিষধৰ দৰে নিশ্বাস ত্যাগ কৰিবলৈ ধৰে।

শিৰো গৃহীত্বা বিদূৰো গতসঙ্ঘ ইবাভৱং ।

আস্তে গ্যায়মধোৱক্ত নিঃশ্বসন্ ইব পন্নগঃ ॥

সভা—৬৫/৪২

যদুধিষ্ঠিৰে পণত দ্ৰৌপদীকো হেৰুৱালে। দূৰোধনে সভাস্থলৈ দ্ৰৌপদীক আনিবলৈ দংশাসনক আদেশ দিলে। বিদূৰে দূৰোধনক কটুক্তি কৰি তেনে কৰিবলৈ নিষেধ কৰে, কিন্তু দূৰোধন মদাম্ধ হৈ সেই বাধা নামানি দ্ৰৌপদীক ৰজস্বলা অৱস্থাত সভালৈ টানি অনায়। প্ৰথমতে বিদূৰক সভালৈ অনাৰ কথা কোৱাত তেওঁ জৱলি

উঠিল। তেওঁ কলে, “হে মন্দৰ্মতি, দুৰ্বাচাৰ, তোৰ মূৰৰ ওপৰত বিষধৰ সপই ফণা মেলি আছে। তই মৃগ হৈ বাঘক জোকাইছ।”

আশীৰ্ব্বাস্তে শিৰসি পূৰ্ণাকোপাঃ মহাবিষাঃ।

মা কোপিষ্ঠাঃ সন্মহাঘ্নন্ মা গমস্তদং যমক্ষয়ম্ ॥

দুৰ্যোধনে বিদূৰৰ কথালৈ কাণনিদিলে। তেওঁ পুনঃ পুনঃ কুব্জবংশৰ ধ্বংস অনিবাৰ্য বুলি কোৱাতো যেতিয়া একো ফল নধৰিল বিদূৰে আৰু যুক্তি প্ৰদৰ্শন কৰি কৈছিল যে যুধিষ্ঠিৰৰ দ্ৰোপদীক পণ ৰাখিবৰ অধিকাৰ নাই, কাৰণ তেওঁ আগতেই নিজকে পণত ৰাখি দাসত্ব গ্ৰহণ কৰিছে। দাসৰ পণ ৰাখিবৰ অধিকাৰ নাই। অহংকাৰী দুৰ্যোধনে তেওঁৰ কথা অগ্ৰাহ্য কৰিলে, উপৰন্তু তেওঁক ভৎসনা কৰি প্ৰতিকামীৰ দ্বাৰা দ্ৰোপদীক সভালৈ অনাৰ ব্যৱস্থা কৰিলে, কিন্তু প্ৰতিকামীয়ে দ্ৰোপদীক আনিবলৈ সাহস নকৰিলে তেতিয়া দুঃশাসনে দ্ৰোপদীক সভালৈ ৰজস্বলা অৱস্থাত টানি আনে। ভীষ্ম, দ্ৰোণ, কৃপাচাৰ্য আদিৰ কপালত বিন্দু বিন্দু ঘামে দেখা দিলে, বাকী সভাস্থ লোকসকলো নীৰৱ। অসহায় দ্ৰোপদীয়ে নীৰৱ হৈ থকা দৰ্শকবৃন্দক ধিক্কাৰ দিলে। দুৰ্যোধনৰ ভায়েক বিকৰ্ণই দ্ৰোপদীক সভাগৃহলৈ অনাৰ প্ৰতিবাদ কৰাত কৰ্ণই তেওঁক ধৰ্মকি দি বহুৱাই থলে। বিদূৰে তেতিয়া দুই বাহু ওপৰলৈ তুলি সভাসদসকলক উদ্দেশ্য কৰি কলে :

বিকৰ্ণেন যথাপ্ৰজ্ঞমুক্তঃ প্ৰশ্নো নবাধিপাঃ।

ভবন্তোহপি হি তং প্ৰশ্নং বিদূৰন্ত যথামতি ॥

(দ্ৰোপদীৰ ইমান লাঞ্ছনা দেখিও তোমালোক কোনেও প্ৰশ্নৰ উত্তৰ নিদিলা ; ইয়াৰ ফলত ধৰ্মৰ গ্লানি হৈছে) তেওঁ প্ৰশ্নৰ যথাযথ উত্তৰ দানৰ ফলাফল প্ৰকাশ কৰিবৰ উদ্দেশ্যে সুধুস্বা আৰু প্ৰহ্লাদৰ কাহিনী কৈছে। দ্ৰোপদীৰ এই লাঞ্ছনাত বিদূৰৰ দৰে আন কোনো বিচলিত হোৱা নাই। তেওঁৰ বাহিৰে আন সকলোৱে নীৰৱ দৰ্শকৰ ভূমিকা পালন কৰিলে।

ভীষ্মে দুৰ্যোধনৰ উৰুভঙ্গ কৰিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰাত বিদূৰে ভবিষ্যৎ দৃষ্টাৰ দৰে চিঞৰি কলে, “হে ধাত্তৰাষ্ট্ৰসকল, কুলনাৰীক পণ ৰাখি তোমালোকে পাশা খেলিলে তোমালোকৰ অকল্যাণ হ’ব।” কিন্তু তেওঁৰ কথা কোনেও নুশুনিলে। দ্ৰোপদীৰ লাঞ্ছনাৰ সময়ত নানা বিমংগল দেখা দিয়াত ভীষ্ম, বিদূৰ প্ৰভৃতি বয়োজ্যেষ্ঠসকল বিচলিত হৈ পৰিল। বিদূৰৰ পৰামৰ্শ মতেই ধৃতৰাষ্ট্ৰই দ্ৰোপদীসহ পাণ্ডৱক দাসত্বৰ পৰা মুক্ত কৰি দিয়ে। পুনৰ যেতিয়া দ্বিতীয় বাৰ পাশা খেলৰ প্ৰস্তাৱ শকুনিয়ে দাঙি ধৰে, তেতিয়া বিদূৰে কঠোৰ ভাষাত আপত্তি কৰিছিল। কিন্তু ধৃতৰাষ্ট্ৰই সেই আপত্তি নুশুনিলে।

পাণ্ডৱসকল বনযাত্ৰাৰ সময়ত বিদূৰৰ অনুৰোধত কদম্বীদেৱীক বিদূৰৰ ঘৰতে

বাখি যোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰে। বিদূৰে সেই সময়ত দূৰ্য্যোধনৰ সন্মুখত পাণ্ডৱক নানা হিত উপদেশ দিয়ে। তেওঁ যুধিষ্ঠিৰক কৈছিল :

যুধিষ্ঠিৰ, বিজানীহি, মমেদং ভৰতৰ্ভ।

না ধৰ্মেন জিতঃ কশ্চিদ্, ব্যথতে বৈ পৰাজয়ে ॥ ২।৭৫।৯

“(বৎস যুধিষ্ঠিৰ, ধৰ্ম্মবিহীন উপায়ে যদি কোনোলোক জয়ী হয়, তেনে জয় বা পৰাজয়ত দুখ কৰিবলগীয়া একো নাই) আশাকৰো তোমালোক সমংগল বনৰ পৰা উভতি আহিবা আৰু মই তোমালোকক কল্যাণমুগ্ধ ৰূপত দেখা পাম।” এই বুলি বিদূৰে পাণ্ডৱক বনলৈ বিদায় দিছিল। যুধিষ্ঠিৰে বিদূৰৰ পৰা বিদায় লওঁতে এইদৰে আশীৰ্বাদ দিছিল :

ভূমেঃ ক্ষমা চ তেজশ্চ সমগ্ৰং সূৰ্য্যম’ডলাত্।

বায়োৰ্বলং প্ৰাশ্নহি স্বং ভূতেভ্যশ্চাত্মসম্পদম্ ॥

(ভূমিৰ পৰা তুমি ক্ষমা, সূৰ্য্যম’ডলৰ পৰা তেজ, বায়ুৰ পৰা বল আৰু ভূত-সমূহৰ পৰা সম্পদ লাভ কৰা)

পাণ্ডৱ বনলৈ যোৱাৰ পাছত ধৃতৰাষ্ট্ৰই অত্যন্ত ভয় পাই বিদূৰক মাতি আনি পাণ্ডব কেনেকৈ বনলৈ গৈছে সুধিলে। বিদূৰে উত্তৰ দিলে যে যুধিষ্ঠিৰে মদুখ আচ্ছাদন কৰি, ভীমে তেওঁৰ সবল বাহুযুগল ঘনে ঘনে নিৰীক্ষণ কৰি, অৰ্জুনে মূঠি মূঠি কৈ ধূলী বিকীৰ্ণ কৰি, সহদেৱে মদুখত আলেপন কৰি আৰু নকুলে সকলো দেহাঙ্গত ধূলি মাখি গমন কৰিছে। দ্ৰৌপদীয়ে নিজৰ দীঘল চুলিৰে মদুখ আচ্ছাদন কৰি সহগমন কৰিছে আৰু পদবোহিত ধোম্যই সামগান গাই আগবাঢ়িছে। ধৃতৰাষ্ট্ৰই পাণ্ডৱে কিয় এইদৰে গৈছে বুলি সোধাত বিদূৰে ব্যাখ্যা কৰি ক’লে যে কপট পাশাখেলত ৰাজ্যলুপ্ত যুধিষ্ঠিৰ ক্ৰোধান্বিত হৈছিল। সেই দৃষ্টি কাৰোবাৰ ওপৰত পৰিলে অমঙ্গল হ’ব বুলি ভাবি মদুখন ধাকি গৈছে। বিদূৰে যুধিষ্ঠিৰৰ উক্ত আচৰণ বৰ প্ৰশংসা কৰি উৎসাহ প্ৰদান কৰে। অন্যান্য পাণ্ডৱ, দ্ৰৌপদী আৰু ধোম্যৰ আচৰণেও কোঁৱৰ ধনংস সূচনা কৰে বুলি বিদূৰে ধৃতৰাষ্ট্ৰক সৱধান কৰি দিয়ে।

যুধিষ্ঠিৰৰ বনগমনৰ সময়ত বহু ধৰণৰ নৈসৰ্গিক বিমঙ্গলে দেখা দিছিল। মেঘমুগ্ধ আকাশৰ পৰা উল্কাপাত, ভূমিকম্প, হঠাতে সূৰ্য্যগ্ৰহণ আদি অমংগলে দেখা দিছিল। ধৃতৰাষ্ট্ৰই এইবোৰ উৎপাতৰ কথা শুনি (তেওঁ দেখা নাপায়) সজ্ঞক কৈছিল যে দ্ৰৌপদীৰ লাঞ্ছনাৰ সময়তো এনে বিমংগলে দেখা দিছিল। কৃষ্ণাক পাশা খেলৰ সভালৈ অনাৰ কাৰণেই ভৰত বংশ নষ্ট পাব বুলি মহামতি বিদূৰে কৈছিল। পাণ্ডাল, যাদৱ আৰু পাণ্ডৱসকলে তাৰ প্ৰতিশোধ নোলোৱাকৈ নাথাকে।

অৰণ্যযাত্ৰাত প্ৰথমতে পাণ্ডৱ কাম্যক বনত বাস কৰিছিল। সেই সময়ত এদিন

ধৃতৰাষ্ট্ৰই বিদূৰক সন্ধানিলে, “শত্ৰুচাৰ্য্যৰ দৰে তোমাৰ প্ৰজ্ঞা ; তুমি সূক্ষ্ম ধৰ্মতত্ত্ব জানা, আৰু সমদৰ্শী লোক। যাতে পাণ্ডৱ আৰু কোঁৱৰ দুটা দলৰে মংগল হয় তেনে উপদেশ মোক দিয়া।” ধৃতৰাষ্ট্ৰই বদ্বিজিছিল যে পাণ্ডৱক ৰাজ্যচ্যুত কৰি বনলৈ পঠোৱাত প্ৰজাবন্দ বিদ্ৰোহী হৈ উঠিছে। তেওঁৰ নিজৰে ৰাজ্যচ্যুতি ঘটাব সম্ভাৱনাই দেখা দিছে। ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ এই আশঙ্কা বদ্বিজৰ পাৰি বিদূৰে কলে, “মহাৰাজ, ধৰ্ম, অৰ্থ আৰু কাম—এই ত্ৰিবৰ্গৰ ভিতৰত ধৰ্মই প্ৰধান, ৰাজনীতিও ধৰ্মপ্ৰধান। তুমি ধৰ্মত নিষ্ঠাবান হৈ নিজৰ পদুগ্ৰগণক আৰু পাণ্ডৱক বক্ষা কৰা। দ্ৰুত সভাত শকুনি প্ৰভৃতি পাপাত্ম্যাবিলাকে ধৰ্মৰ বিনাশ সাধন কৰিছে। তোমাৰ অপকৰ্মৰ একমাত্ৰ প্ৰতিকাৰ হৈছে পাণ্ডৱসকলক বনৰ পৰা ফিৰাই আনি ৰাজ্য প্ৰত্যাৰ্পণ কৰা। নিজৰ প্ৰাপ্যখিনিতে তুমি সন্তুষ্ট থাকা, পৰধন আৰু ৰাজ্যলৈ লোভ নকৰিবা। এতিয়া তোমাৰ কৰ্তব্য হৈছে পাণ্ডৱক বনৰ পৰা ফিৰাই অনা আৰু শকুনিক অপমান কৰি খেদি দিয়া। যদি নকৰা, তেন্তে কুব্জবংশ অচিৰে ধ্বংস হ'ব। দূৰোধিনে যদি তোমাৰ কথা নুশুনো, তেন্তে তেওঁক নিগ্ৰহিত কৰি ৰাজ্য কাঢ়ি লোৱা। আগেয়েও তোমাক এই পৰামৰ্শ দিছিলো, তুমি কিন্তু নুশুনিলা। মোৰ কথা নুশুনিলে পাছত অনুতাপ কৰিবা। যদুধিষ্ঠিৰক তেওঁৰ ৰাজ্যত পুনৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰা, তেওঁ বজা হ'লে সকলো বিদ্ৰোহী প্ৰজা বশীভূত হ'ব। প্ৰকাশ্য সভাত দ্ৰুশাসনে ভীম আৰু দ্ৰৌপদীক ক্ষমা খোজক।”

কিন্তু হিতেই বিপৰীত হ'ল। ধৃতৰাষ্ট্ৰ খঙত জ্বলি উঠিল। তেওঁ খঙেৰে কলে, “মই ভালকৈ জানিব পাৰিছো যে তুমি মোক ভাল পৰামৰ্শ দিয়া নাই। তুমি মোক কুটিল পৰামৰ্শহে দিছা। মই সদায় তোমাক সন্মান কৰি আহিছো, ফলত তুমি মোৰ অহিত চিন্তিছা। তুমি মোৰ কাষৰ পৰা গুছি যাব পাৰা, ইচ্ছা কৰিলে থাকিবও পাৰা। বহু সন্মান পালেও অসতী স্ত্ৰী বশীভূত নহয়।” এইদৰে কৈ খঙেৰে ধৃতৰাষ্ট্ৰ ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল। ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ এনে ব্যৱহাৰত বিদূৰে ভালকৈ বদ্বিজলৈ যে কোঁৱৰৰ বিনাশ অনিবাৰ্য্য, ইয়াক কোনেও বক্ষা কৰিব নোৱাৰে।

বিদূৰে সভা ত্যাগ কৰি কাম্যক বনত যদুধিষ্ঠিৰক লগ ধৰিলোঁহি আৰু ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ মদুতাৰ কথা কলে। ইফালে ধৃতৰাষ্ট্ৰই ভাবিলে যে বিদূৰৰ সন্দেহপৰামৰ্শ পালে পাণ্ডৱ অধিক শক্তিশালী হৈ উঠিব। গতিকে যি কোনো উপায়ে বিদূৰক পাণ্ডৱৰ পৰা আঁতৰাই আনিব লাগিব। এই ভাবি সঞ্জয়ক পঠাই ক্ষমা-প্ৰাৰ্থনা কৰি বিদূৰক পাণ্ডৱৰ পৰা আঁতৰাই আনে। ককায়েক অশ্ব ৰাজৰ ক্ষমা প্ৰাৰ্থনাত বিদূৰ সন্তুষ্ট হ'ল আৰু পুনৰ মন্ত্ৰীস্থ গ্ৰহণ কৰিলে। কিন্তু পাণ্ডৱৰ বনবাসৰ তেৰবছৰত বিদূৰে ধৃতৰাষ্ট্ৰক আৰু কোনো উপদেশ দিয়া নাই ; ধৃতৰাষ্ট্ৰয়ো উপদেশ বিচৰা নাই। বিদূৰে হয়তো ভাবিছিল যে ভীষ্ম-দ্ৰোণ আদি বয়োজ্যেষ্ঠ সকলে ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ চাউল খাইছে ভাবি দূৰোধিনৰ অপকৰ্মতো সহায় কৰিছে, তেনে স্থলত খ্যাতি লাভ নাই, নম্ৰতাই ভাল। বিৰাটৰ গো-হৰণ কাৰ্যত ভীষ্ম আৰু দ্ৰোণই

বাধা দিয়ক চাৰি সহায়হে কৰিছিল। গো-হৰণ পৰ্বত কৰ্ণই যেতিয়া নিজৰ বীৰ্য্য প্ৰশংসা কৰিছিল আব্দু অশ্বখামাই সহ্য কৰিব নোৱাৰি কৰ্ণক কটু কথা শুনাইছিল তেতিয়া তেওঁ কৰ্ণক বিদূৰব হিত উপদেশৰ কথাও স্মৰণ কৰাই দিছিল, “একবস্ত্ৰা বজ্জ্বলা দৌপদীৰ বস্ত্ৰ-হৰণত তুমিও লিপ্ত আছিল; তুমি ধৰ্মৰ মূলোচ্ছেদ কৰিছা। সেই সময়ত বিদূৰে যি কৈছিল স্মৰণ কৰা।”

পাণ্ডবৰ বাৰ বছৰ বনবাস আৰু এ বছৰ অজ্ঞাতবাস পাৰ হ’ল। ইতিমধ্যে বিবাট বজাৰ কন্যা উত্তৰাৰ বিবাহ হয় আব্দু সেই সূত্ৰে বিবাট বজাৰ সৈন্যশক্তিৰ সাহায্যও লাভ কৰে। মহাবাজ দ্ৰুপদ, শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু অন্যান্য সুহৃদবৰ্গৰ পৰামৰ্শ অনুসৰি সন্ধিৰ প্ৰস্তাবসহ দ্ৰুপদ বজাৰ কুল-পুৰোহিতক কোঁৱৰ সভালৈ পঠায়। তেওঁ ভীষ্ম, দ্ৰোণ, ধৃতৰাষ্ট্ৰ, দুর্যোধনকে আদি কৰি সকলোৰে আগত অশ্বৰাজ্য বিচাৰি সন্ধিৰ প্ৰস্তাব দাঙি ধৰে। এই প্ৰস্তাব শুনি ধৃতৰাষ্ট্ৰই নিজৰ অভিপ্ৰায় জনাবৰ উদ্দেশ্যে সঞ্জয়ক দূতস্বৰূপে পাণ্ডব সভালৈ পঠায়। সঞ্জয়ে উপপ্লব্য নগৰলৈ গৈ ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ নেতিবাচক উত্তৰ প্ৰদান কৰে। ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ উত্তৰটো পাণীত ননমাকৈ মাছ ধৰিবলৈ ইচ্ছা কৰাৰ দৰে আছিল। তেওঁ যুধিষ্ঠিৰক জনাইছিল যে অৰ্জুৰাজ্য নিদিয়, কিন্তু যুধিষ্ঠিৰে যেন যুদ্ধ নকৰে। ৰাজ্যও নিদিয়, অথচ যুদ্ধও কৰিব নালাগে—এইটো কেনে ধৰণৰ কথা? যুধিষ্ঠিৰে সন্ধিৰ প্ৰস্তাব অগ্ৰাহ্য কৰে। এইবাৰ তেওঁ মাত্ৰ পাঁচখন গাঁও বিচাৰিলে। সঞ্জয়ৰ প্ৰত্যাবৰ্তন কালত যুধিষ্ঠিৰে বিদূৰলৈ অভিবাদন জ্ঞাপন কৰি সঞ্জয়ক কৈছিল—

স এব ভক্তঃ সগদ্বন্ধুঃ সভৰ্ত্তা

স বৈ পিতা স চ মাতা সুহৃচ্চ।

অগাধবুদ্ধি বিদূৰো দীৰ্ঘদৰ্শী

স নো মন্ত্ৰী কুশলং তস্য পুচ্ছে ॥

উঃ ৩০।৩৯

যুধিষ্ঠিৰে সঞ্জয়ক উভতি যাওঁতে আব্দু কৈছিল যে বিদূৰক এটি প্ৰাৰ্থনা মোৰ হৈ জনাবা, তেওঁ যেন ধৃতৰাষ্ট্ৰক সুপথে পৰিচালিত কৰে, যাতে যুদ্ধ নহয়।

সঞ্জয় উভতি আনি ধৃতৰাষ্ট্ৰক সকলো কথা কলে। পাণ্ডবৰ বল-বীৰ্য্য আৰু শক্তি-সামৰ্থ্যৰ কথাও কলে। ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ ৰাজ্যলোভ আৰু কপট ব্যবহাৰৰ কাৰণেও তিৰস্কাৰ কৰে। ধৃতৰাষ্ট্ৰই বৰুজিছিল যে অশ্বৰাজ্য নিদিলে যুদ্ধ হবই, অথচ ৰাজ্য লোভত তেওঁ অশ্ব আৰু যুদ্ধভয়ত শংকিত। দূৰ্গচিন্তাত তেওঁ বিনিষ্ট ৰজনী যাপন কৰিবলৈ ধৰে। উদ্যোগপৰ্বৰ এই অংশৰ নাম প্ৰজাগৰ পৰ্ব। তেওঁ বিদূৰক মাতি পঠালে, হিত উপদেশ শুনাবলৈ। বিদূৰ আহি অশ্ব ৰাজক যি নীতিবচন শুনালে সেইয়া মহাভাৰতত বিদূৰ-নীতি ৰূপে পৰিচিত। উদ্যোগপৰ্বৰ বিদূৰৰ নীতিকথন এক অপূৰ্ব সম্পদ, জীৱনৰ সকলো অৱস্থাতে এই নীতি-

সমূহ প্ৰযোজ্য। পৰৱৰ্তী নীতি শাস্ত্ৰ সমূহত বিদূৰৰ বচন বহুখিনি যথাযথভাবে উদ্ধৃত কৰা হৈছে। চাণক্য নীতি, হিতোপদেশ, পঞ্চতন্ত্ৰ আদি নীতিমূলক গ্ৰন্থ-সমূহত বহুখিনি বিদূৰ-নীতি পোৱা যায়। তেওঁ যে অস্পৰ্শাৰী আৰু তত্ত্বানুগী আছিল সেই কথা বচনবোৰৰ পৰাই ধৰিব পাৰি। তেওঁ ধৃতৰাষ্ট্ৰক কৈছিল যে শূদ্ৰাজননীজাত কাৰণে অধ্যাত্মতত্ত্ব সম্পৰ্কে কব নোৱাৰে। সেই কাৰণে সিদ্ধ সনৎকুমাৰক ধৃতৰাষ্ট্ৰক অধ্যাত্ম-তত্ত্ব কবলৈ নিয়োগ কৰিছিল। সনৎকুমাৰে দিয়া অধ্যাত্ম-তত্ত্বৰ উপদেশসমূহ ‘সনৎসুজাতীয়’ নামে প্ৰখ্যাত।

সনৎকুমাৰ স্বৰ্গত বিচৰণ কৰা চাৰি সিদ্ধৰ অন্যতম। বিদূৰে ধ্যান কৰি তেওঁক পৃথিবীলৈ নমাই আনি ধৃতৰাষ্ট্ৰক অধ্যাত্মতত্ত্বৰ জ্ঞান দিবলৈ অনুৰোধ কৰে। বিদূৰে অধ্যাত্মতত্ত্ব নজনা নহয়, কিন্তু অধ্যাত্মতত্ত্বৰ ওপৰত দ্বিজসকলৰহে অধিকাৰ, এই কথা জানি সনৎকুমাৰক নিয়োগ কৰিছিল। ইয়াৰ পৰা বিদূৰৰ বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্মৰ ওপৰত গভীৰ আস্থা থকাৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়।

বিদূৰে অৰ্জুনৰ বীৰত্বৰ কথা কৈ ধৃতৰাষ্ট্ৰক কুটিলতা ত্যাগ কৰিবলৈ আৰু সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱ মানি লবলৈ কয়। কিন্তু দুৰ্যোধনে সেই কথা মানি নোলোৱাত আৰু ধৃতৰাষ্ট্ৰয়ে পুতেকক সমৰ্থন জনোৱাত বিদূৰে কয় “মহাৰাজ, তোমাৰ পুত্ৰই কেৱল মধুচক্ৰ দেখিছে। কিন্তু মধুচক্ৰ যে তৃণাচ্ছাদিত কৃপৰ মাজত ওলমি আছে সেইটো দেখা নাই।”

পান্ডৱ আৰু কোঁৱৰৰ মাজত সন্ধি স্থাপনৰ প্ৰস্তাৱ লৈ শ্ৰীকৃষ্ণ কোঁৱৰৰ সভালৈ যায়। ধৃতৰাষ্ট্ৰই ভাবিলে অৰ্থাৰ্থ উপচাবৰ দ্বাৰা কৃষ্ণক নিজৰ ফাললৈ আনি পান্ডৱৰ পৰা আঁতৰাই আনিব পাৰিব। তেতিয়া কৃষ্ণৰ সহায় পৰামৰ্শৰ পৰা বঞ্চিত হৈ পান্ডৱ শক্তিহীন হ’ব। ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ মনোভাৱ বিদূৰে বুজিব পাৰি সাৱধান বাণী শুনাই কলে, “মহাৰাজ, আপুনি অৰ্থৰ দ্বাৰা ভগৱান কৃষ্ণক কিনিব খুজিছে, কিন্তু সেইটো সম্ভৱ নহ’ব। যি উদ্দেশ্যে তেওঁ দূত হৈ আহিছে, সেই উদ্দেশ্য সফল কৰিবলৈ চেষ্টা কৰক। সেয়ে হ’ব উপযুক্ত অভ্যৰ্থনা।” স্বাৰ্থত্যাগৰ কথা উঠিলেই ধৃতৰাষ্ট্ৰই বিব্ৰত অনুভৱ কৰে। বিদূৰৰ উপদেশ তেওঁ নাকচ কৰে।

শ্ৰীকৃষ্ণ কুৰুসভাত উপস্থিত হৈ সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱ দাঙি ধৰে। তাৰ পৰা আহি বিদূৰৰ আতিথ্য গ্ৰহণ কৰে। বিদূৰৰ লগতে কুন্তীদেৱীও আছিল। পৰম ভক্ত বিদূৰে ভক্তিভাৱে শ্ৰীকৃষ্ণক প্ৰণাম জনাই কলে।

যা মে প্ৰীতিঃ পদ্বক্ষবাক্ষ স্বদৰ্শন সমদুঃখৰা।

সা কিমাখ্যায়তে তুভ্যমন্তৰাখ্যাসি দেহিনাম্ ॥

(হে পদ্মলোচন, তোমাক দেখি যি প্ৰীতি লাভ কৰিছো, সেই আনন্দ তোমাক কেনেকৈ প্ৰকাশ কৰিম? তুমি দেহধাৰীসকলৰ অন্তৰাখ্যা; তুমি সকলো দেখা পাই থাকা।) কুন্তীয়ে কৃষ্ণৰ আগত বিদূৰৰ অশেষ প্ৰশংসা কৰি কৈছিল।

তস্যাং সংসাদি সৰ্বেষাং ক্ষত্ৰাৰং পূজয়াম্যহং ।

বৃন্তেন হি ভৱতাৰ্য্যো ন ধনেন ন বিদ্যয়া ॥

তস্য কৃষ্ণ মহাবৃন্দে'গম্ভীৰস্য মহাত্মনঃ ।

ক্ষত্ৰুঃ শীলমলংকাৰো লোকান্ বিষ্টভ্য তিষ্ঠতি ॥

পাশাখেলত উপস্থিত ব্যক্তিসকলৰ মাজত মই কেৱল বিদূৰক প্ৰশংসা কৰোঁ। ধন বা কেৱল বিদ্যাৰ দ্বাৰা মানুহ আৰ্য্য হ'ব নোৱাৰে। চৰিত্ৰৰ দ্বাৰাহে আৰ্য্য বা ভ্ৰূ হ'ব পাৰে। হে কৃষ্ণ, সেই মহাবৃদ্ধি, গম্ভীৰ মহাত্মা বিদূৰৰ চৰিত্ৰই তেওঁৰ অলংকাৰ। এই চৰিত্ৰৰ কথা শিলোক ব্যাপ্ত হৈছে। বিদূৰে প্ৰভুত অন্নপানাদিৰ দ্বাৰা কৃষ্ণক পৰিতৃপ্ত কৰিছিল। কৃষ্ণই প্ৰথমতে সেই অন্নবে ব্ৰাহ্মণসকলক পৰিতৃপ্ত কৰে। তাৰ পাছত সাত্যৰ্কি প্ৰভৃতি পৰিজন সকলৰ লগত সেই পানৰ আব্দ উপাদেয় খাদ্য ভোজন কৰে। ইয়াৰ পৰা অনুমান কৰিব পৰা যায় যে বিদূৰৰ আৰ্থিক অৱস্থাও স্বচ্ছল আছিল।

বাতিৰ আহাৰ আব্দ বিশ্ৰামৰ পাছত কৃষ্ণৰ লগত বিদূৰে বহুসময় আলাপ-আলোচনা কৰে। বিদূৰে এই প্ৰসঙ্গত কৃষ্ণক কুব্ৰুসভাত প্ৰৱেশ কৰোঁতে সাৱধান হ'বলৈ সতৰ্ক কৰি দিয়ে। বিদূৰে কৃষ্ণক সাৱধান কৰি কৈছিল, হে কৃষ্ণ, তুমি সন্ধিৰ প্ৰস্তাব লৈ কুব্ৰুসভালৈ আহি ভাল কৰা নাই। দূৰোধনে মানী ব্যক্তিৰ মান বাখিব নাজানে। সেই মূঢ় অজিতেন্দ্ৰিয় আব্দ লোভী দূৰোধনে পাণ্ডৱক কোঁতয়াও প্ৰাপ্য ৰাজ্য নিদিয়ৈ। তোমাৰ সকলো যুক্তি নিৰর্থক হ'ব, বৰং ভাল কথা ক'লে সিহঁতে তোমাক অপমান কৰিব পাৰে। সেই দৃষ্ট বৃদ্ধিৰ ব্যক্তিসকলৰ মাজত তুমি প্ৰবেশ কৰা উচিত নহয়। তোমাৰ প্ৰজ্ঞা আব্দ পৌৰুষ মই ভাল দৰে জানো, তথাপি প্ৰাতি বশতঃ তোমাক এইখিনি সাৱধান বাণী শুনালো।”

কৃষ্ণই উত্তৰত কলে, “হে বিদূৰ, তোমাৰ দৰে মহাপ্ৰজ্ঞ ব্যক্তিয়ে যেনেভাৱে কোৱা উচিত, তুমি সেইদৰেই কৈছা। পুত্ৰৰ কল্যাণার্থে পিতামাতাই যেনেকৈ কয়, তুমিও মোক সেইদৰে কৈছো। কুব্ৰু পাণ্ডৱৰ ভ্ৰাতৃকলহত আত্মীয় ৰূপে শাস্তি প্ৰতিষ্ঠাৰ চেষ্টা নকৰিলে ভবিষ্যতে মানুহে মোক দোষ দিব। সেই কাৰণে মই শাস্তিৰ প্ৰস্তাব লৈ আহিব লগা হৈছে। কুব্ৰু সভাত প্ৰৱেশ কৰিবলৈ মই ভয় নকৰো। সভাত থকা সকলো ৰাজগ্যবৰ্গই মোক যদি আক্ৰমণ কৰে, অকলশৰে তেওঁলোকক পৰাজয় কৰিবলৈ মোৰ সামৰ্থ্য আছে।” এইদৰে বিদূৰক আশ্বাস দি বাতি অতিবাহিত কৰে।

পাছদিনা ৰাতিপুৱা সূতমাগধবন্দিয়ে স্তুতিগান কৰি কৃষ্ণক জগাই দিয়ে। দূৰোধিন আব্দ শকুনি আহি কৃষ্ণক আগবঢ়াই নিবলৈ বিদূৰৰ ঘৰত উপস্থিত হল। কৃষ্ণই প্ৰাতঃকৃত্য সমাপন কৰি বৃষ্ণি বীৰসকলৰ দ্বাৰা বঞ্চিত আব্দ কৌৰৱসকলৰ দ্বাৰা পৰিবৃত্ত হৈ কুব্ৰুসভালৈ প্ৰস্থান কৰে।

পাণো গৃহীত্বা বিদ্বৎ সাত্যাক্ষ মহাযশাঃ

কৃষ্ণ কুব্জসভাত সৰ্বতোভ্ৰম আসনত উপৱেশন কৰিলে। তেওঁৰ কাষতে মণিপীঠত (dais) শত্ৰুলা চমাসনত বিদ্বৎ বহিল। কৃষ্ণই গুব্জগম্ভীৰ স্বৰত ধৃতবাস্তৱক সন্বেদন কৰি সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱ দাঙি ধৰে। পাণ্ডৱসকলক তেওঁলোকৰ প্ৰাপ্য আধাৰাজ্য দিবলৈ অনুৰোধ কৰিলে আৰু লগতে যুদ্ধ পৰিহাৰ কৰি চলিবলৈকো ক'লে। সভাত থকা ঋষি-মুণি, ব্ৰাহ্মণ, ভীষ্ম-দ্ৰোণাদিয়েও প্ৰস্তাৱ গ্ৰহণৰ সপক্ষে মত দাঙি ধৰে। ভয় পাই ধৃতবাস্তৱো দূৰোধনক প্ৰস্তাৱ গ্ৰহণ কৰিবলৈ উপদেশ দিয়ে। কিন্তু দূৰোধনে এচিকতা মাটিও যুদ্ধাবলৈ এৰি নিদিয়ে বুলি কোৱাত পুতেকলৈ ভয় কৰি বজা মনে মনে থাকে।

এই সময়তে বিদ্বৎ মাত মতে, “মই তোমাৰ কাৰণে দ্বন্দ্ব নকৰো। তোমাৰ পিতা-মাতা পুত্ৰ-পৌত্ৰই বন্ধুহীন হৈ কাল কটাব লগাহ'ব, এই কাৰণেই মোৰ দ্বন্দ্ব।” দূৰোধনে পাণ্ডৱক কবা অপব্যৱহাৰ আৰু অত্যাচাৰৰ কথা সোঁৱৰাই দি নায়্য প্ৰাপ্য অৰ্ধৰাজ্য অথবা অন্ততঃ পাঁচখন গাঁও দিবলৈ অনুৰোধ কৰে। দূৰোধনে খঙত তেওঁৰ অনুচৰ সকলৰ সৈতে সভাগৃহ ত্যাগ কৰে। কৃষ্ণই ধৃতবাস্তৱক দূৰোধনৰ অশিষ্ট আচৰণৰ কথা কৈ তেওঁক ৰাজ্যচ্যুত কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰে। উপায়হীন হৈ ধৃতবাস্তৱই বিদ্বৎৰ যোগেদি গান্ধাৰীক ৰাজসভালৈ মাতি আনে। গান্ধাৰীয়ে প্ৰথমতে দূৰোধনক লাই দিয়া কাৰণে ধৃতবাস্তৱৰ তিবৰ্কাৰ কৰে আৰু দূৰোধনক বহুতো সজ উপদেশ দি পাণ্ডৱৰ প্ৰাপ্য ৰাজ্য ঘূৰাই দিবলৈ কয়। কিন্তু সকলো ব্যৰ্থ হয়।

দূৰোধনে সভা ত্যাগ কৰি কৃষ্ণক বন্দী কৰি বাখিবৰ উদ্দেশ্যে কৰ্ণ, শকুনি আৰু দৃষ্ণাসনৰ লগত মন্ত্ৰণা কৰে। সাত্যাক্ষে এই ষড়যন্ত্ৰ বন্ধিব পাৰি যদুবীৰ কেইজনক সতৰ্ক কৰি দিয়ে। বিদ্বৎৰ ষড়যন্ত্ৰৰ কথা জানি অতিশয় বিচলিত হয় আৰু ধৃতবাস্তৱক ষড়যন্ত্ৰৰ কথা জনাই কৈছিল, “এনেকুৱা দৃষ্ণসাহসিক কামত লিপ্ত হলে, দূৰোধন অচিৰে ধ্বংস হ'ব।

কৃষ্ণক বন্দী কৰিবলৈ গৈ দূৰোধন অগ্নিত পতঙ্গৰ ৰূপে যোৱাৰ দৰে নাশ পাব।

ইমং পুৰুষশাৰ্দূলমপ্ৰধৃষ্যং দূৰাসদম্।

অসাদ্য ন ভবিষ্যন্তি পতঙ্গা ইয় পাৰকম্ ॥

বিদ্বৎৰ বাক্যৰ পাছত কৃষ্ণই দূৰোধনক অট্ৰহাস্য কৰি কলে, “দুব্ধক্কে, তুমি হয়তো ভাবিছা মই অকলশৰীয়া, মোক বন্দী কৰা সহজ হ'ব।” এই বুলি কৃষ্ণই অট্ৰহাস্য কৰে। সেই হাঁহৰ লগে লগে তেওঁৰ বিশ্বৰূপ প্ৰকাশ পালে। উপস্থিত ৰাজন্যবৰ্গ আৰু অন্যান্য সভাস্থ লোকে ভয়ত চকু মূদি দিলে। ভীষ্ম, দ্ৰোণ, বিদ্বৎ, মহৰ্ষিসকল আৰু ধৃতবাস্তৱই বিশ্বৰূপ দেখা পালে। ধৃতবাস্তৱক সাময়িক ভাবে কৃষ্ণই দৃষ্টিদান কৰিছিল। পাছত বিশ্বৰূপ সন্বেদন কৰি কৃষ্ণই সভাস্থল ত্যাগ কৰে আৰু কুন্তীক সকলো কথা জনাবলৈ বিদ্বৎৰ ঘৰত প্ৰৱেশ কৰে।

কৃষ্ণ উপপ্লব্য নগৰলৈ উভতি গৈ যদুধিষ্ঠিৰক সকলো কথা জনালে, যদুধিষ্ঠিৰে কৃষ্ণ বহুতো কথা সোধে। তাৰ ভিতৰত উল্লেখযোগ্য হৈছে, “আমাৰ খুড়া বিদূৰে পদ্মশোকত কাতৰ হৈ দুর্যোধনক কি কথা ক’লে।” যদুধিষ্ঠিৰৰ দ্ৰুতকণ্ঠ বিদূৰৰ মনত পদ্মশোকৰ সমান আছিল, এই উক্তিৰ পৰা যদুধিষ্ঠিৰে বিদূৰক কিমান শ্ৰদ্ধাৰ চকুৰে চাইছিল সেইটো জানিব পাৰি। অৰ্থনীতি সম্পৰ্কেও বিদূৰৰ যথেষ্ট জ্ঞান আছিল। মহাবাজ পাণ্ডু অৰণ্যবাসী হোৱাত ধৃতৰাষ্ট্ৰই বাজ্য চলায়। ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰধান অমাত্য আছিল বিদূৰ, ৰাজকোষ আৰু কৰ্মচাৰীসকলক পৰিচালনাৰ ভাৰ আছিল বিদূৰৰ ওপৰত।

দুৰ্যোধনৰ পাপচক্ৰান্ত আৰু কট-কৌশলত অস্থিৰ হৈ পিতৃকল্প ভীষ্মকো বিদূৰে তিবস্কাৰ কৰিছিল। ৰাজসভাত প্ৰকাশ্যভাবে কৈছিল :

কোহয়ং দুৰ্যোধনো নাম কুলেহস্মিন্ কুলপাংসনঃ ।

যস্য লোভাভিভূতস্য মতিং সমনুৱৰ্ত্তসে ॥

উদ্যোগ ১৪৮/১৯

(কুলকলঙ্ক দুৰ্যোধন এই বংশৰ কোন? প্ৰনষ্ট কোঁৱৰ বংশ তুমিয়ে উদ্ধাৰ কৰিছা আৰু বক্ষা কৰিছা। তুমি কিয় লোভাবিষ্ট দুৰ্যোধনৰ অভিমতৰ অনুগামী হৈছা?)

বিদূৰে ভীষ্মদেৱক পিতৃৰ দৰে ভক্তি কৰিছিল। ভীষ্মৰ স্নেহযত্নত তেওঁ লালিত-পালিত হৈছিল—এই কথা তেওঁ কেতিয়াও পাইবা নাছিল। ভীষ্ম যতে নাথাকক, তেওঁ ভীষ্মৰ অধীন বদলি ভাবিছিল। সেই কাৰণে দুৰ্যোধনৰ অসঙ্গত ৰাজ্যলোভ দেখি তেওঁ ভীষ্মক কৈছিল,

মাঠৈৰ ধৃতৰাষ্ট্ৰে পুৰুষোত্তম মহাদন্যতে ।

চিহ্নকাৰ ইৰাশেখ্য কৃত্বা স্থাপিত বালহাসি ॥

(মই আৰু ধৃতৰাষ্ট্ৰ তুমি অঁকা চিহ্নৰ দৰে। তোমাৰ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে কোনো কাম কৰিবলৈ আমাৰ সামৰ্থ্য নাই। তেওঁ পৰম দুঃখত কৈছিল :

অথ তেহ্য মতিন্ৰণ্টা বিনাশে প্ৰত্যাৰ্পিস্ততে ।

বনং গচ্ছ ময়া সাক্ষং ধৃতৰাষ্ট্ৰেণ চৈৱ হে ॥

(ভবতবংশৰ সমুহ বিনাশৰ কাল উপস্থিত হৈছে। এই বিপৎকালত যদি তোমাৰ বদ্বন্দ্বি লোপ পাইছে তেন্তে ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু মোক লৈ বনলৈ যাত্ৰা কৰা) ভীষ্মৰ ওপৰত তেওঁৰ যি গভীৰ আস্থা আছিল আৰু ভবতবংশৰ কিমান অক্লিষ্ট হৈতৈষী আছিল, সেইটো ওপৰৰ উক্তিৰ পৰা বুজিব পাৰি।

দৌত্য কাৰ্য্যত বিফল হৈ কৃষ্ণ পাণ্ডুৰ শিবিৰলৈ উভতি আহে। বদ্বন্দ্বিমান কৃষ্ণই কুৰুসভাৰ সকলোৰে মনোভাৱ বুজিব পাৰিছিল। তেওঁ যদুধিষ্ঠিৰক কথা প্ৰসঙ্গত কৈছিল :

ন চ ভীষ্মো ন চ দ্ৰোণো যদুন্তং তগ্ৰাহতুৰ্বচঃ ।

সৰ্বো তমনুৱৰ্ত্তন্তে ঋতে বিদুৰমচ্যুত ॥

(ভীষ্ম আৰু দ্ৰোণই সভাস্থলত যি কৈছিল, সিও সঙ্গত বুলি মনে নথৰে একমাত্ৰ বিদুৰৰ বাহিৰে সকলোৰে দুষ্টবোধনৰ মতকে সমৰ্থন কৰে) গ্ৰীকৃষ্ণৰ এই উক্তিৰ পৰা বিদুৰৰ ন্যায়পৰায়ণতাৰ কথা জানিব পাৰি। তোষামোদ কৰা বিদুৰৰ স্বভাৱ নাছিল। তেওঁ নিজে কাকো অন্যায় নকৰিছিল আৰু আনে কৰাও সহ্য নকৰিছিল। কুৰুক্ষেত্ৰৰ মহাযুদ্ধত তেওঁ কোনো পক্ষতে যোগ দিয়া নাছিল। নিৰ্লিপ্তভাৱে নিজৰ ঘৰতে থাকি দিব্যদৃষ্টিৰে মহাযুদ্ধখন দৰ্শন কৰিছিল আৰু ধৃতৰাষ্ট্ৰক যুদ্ধৰ বিৱৰণ শুনাইছিল।

যুদ্ধ শেষ হ'ল। ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু গান্ধাৰী পুত্ৰশোকত ম্লিয়মান। বিদুৰে ধৃতৰাষ্ট্ৰক নানা উপায়ে সান্ত্বনা দিবলৈ চেষ্টা কৰে। কেতিয়াবা সংসাৰৰ অনিত্যতাৰ কথা আৰু কেতিয়াবা নিয়তিৰ অলংঘনীয় বিধানৰ কথা কৈ সান্ত্বনা দিবলৈ চেষ্টা কৰিছে। ধৃতৰাষ্ট্ৰক সময়ে সময়ে তেওঁৰ কপট ব্যৱহাৰৰ কাৰণে তিৰস্কাৰ কৰিছে যদিও কটুক্তি বা অসৎ আচৰণ কৰা নাই, বৰং সমবেদনাৰে তেওঁৰ কথা পৰিপূৰ্ণ। এইবোৰ কাৰণেই বিদুৰ সকলোৰ নমস্য ব্যক্তি। ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ নিৰ্দেশত বিদুৰে কোঁৱৰনাৰী সকলক কুৰুক্ষেত্ৰলৈ নিয়ে। তাত নাৰীসকলে স্বামী, পুত্ৰ, পিতা, ভ্ৰাতা আদিৰ মৃত দেহ বিচাৰি ফুৰা দৃশ্য আৰু তেওঁলোকৰ মৃতদেহ আকোৱালি কৰুণ ক্ৰন্দন কৰা অবস্থা অতি মৰ্মস্পৰ্শক। বিদুৰো বিচলিত হৈছিল, কিন্তু বাহিৰত শোকৰ লক্ষণ প্ৰকাশ নকৰি মাটিত বাগৰি কান্দি থকা ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু গান্ধাৰীক সান্ত্বনা দিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। স্ত্ৰী পৰ্বত এই শোকৰ বিৱৰণ আৰু বিদুৰৰ সান্ত্বনা বাণীৰ কথা আৰু দৃশ্য দেখা যায়।

উত্তিষ্ঠ বাজনং কিংশেষে ধাবয়ান্মনমাত্মনা ।

এষা বৈ সৰ্বসত্ত্বানাং লোকেশ্বৰ পৰাগতিঃ ॥

সৰ্বো ক্ষয়ান্তা নিচয়াঃ পতনান্তাঃ সমুচ্ছয়াঃ ।

সংযোগ্য বিপ্ৰযোগান্তা মৰণান্তক্ষ জীৰীৰিতম ॥

অদৰ্শনাদাপতিতাঃ পুনশ্চাদৰ্শনং গতাঃ ।

ন তে তৰ ন তেষাং স্বং তত্ত্ব কা পৰিৱেৰনা ॥

ক্ষত্ৰিয়ান্তে মহাত্মনাঃ শূৰা সমিতিশোভনাঃ ।

আশিসং পৰমাং প্ৰাপ্তা ন শোচ্যা সৰ্ব এৱ হি ॥

মাতাপিতৃসহস্ৰানি পুত্ৰদাৰাশতানি চ ।

সংসাৰেণনুভূতানি কস্যতে কস্য বা বয়ম্ ॥

ভৈষজ্যমেতদ্দুঃখস্য যদেতন্মানুচিন্তয়েৎ ।

চিন্ত্যমানং হিন ব্যোতি ভূয়শ্চাপি প্ৰসম্ধতে ॥

(হে বাজন, তুমি মাটিত পৰি নাথাকিব; উঠা নিজেই নিজক আশ্বস্ত কৰা।

মৃত্যু প্ৰানী সকলৰ শেষ পৰিণতি। সকলো সঞ্জয়ৰ পৰিণামত ক্ষয় হয়; পতনত উত্থানৰ পৰিসমাপ্তি। মিলনৰ শেষফল বিচ্ছেদ। মৃত ব্যক্তিসকলক জন্মৰ আগতে দেখা নগৈছিল আৰু মৃত্যুৰ পাছতো দেখা নাযাব। তেওঁলোক তোমাৰ একো নহয়, তুমিও তেওঁলোকৰ একো নোহোবা। তেস্তে শোকৰ কাৰণ কি? সেই মহাত্মা সকল ক্ষীণ আছিল, জন্মমৃত্যু তেওঁলোকৰ কাৰণে আশীৰ্বাদ স্বৰূপ আছিল। সেই কাৰণে তেওঁলোকৰ নিমিত্তে শোক কৰা অনুচিত। জন্ম-জন্মান্তৰত সহস্ৰ-সহস্ৰ মাতাপিতাৰ লগত সম্বন্ধ ঘটে। আমাৰ লগত তেওঁলোকৰ স্থায়ী সম্পৰ্ক কত? দুঃখৰ কাৰণ চিন্তা নকৰায় ভাল। দুঃখ নিবৃত্তিৰ একমাত্ৰ উপায় চিন্তা কৰিলে দুখৰ উপশম নহয়, বৰং দুঃখ বহুগুণে বৃদ্ধি পায়।)

বিদূৰৰ সান্ত্বনা বাণীত ধৃতৰাষ্ট্ৰে কিছু আশ্বস্ত হয় আৰু শান্তি লাভ কৰে। ইয়াৰ পাছত, ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ বহু প্ৰশ্নৰ উত্তৰত বিদূৰে সময়োচিত বহু উপদেশৰ দ্বাৰা বৃদ্ধ বজাক সান্ত্বনা দান কৰে। হতভাগ্য ধৃতৰাষ্ট্ৰই সকলো ক্ষেত্ৰত বিদূৰৰ উপদেশ অনুসাৰে কাম নকৰিলেও, তেওঁৰ শৃদ্ধ বৃদ্ধক সমাদৰ নকৰাকৈ নাছিল।

উল্লুৰ (দুষোধনৰ পুত্ৰ) মৃত্যুত শকুনিৰে দুষোধনক বিদূৰৰ হিতবাক্য সোঁৱৰাই দিছিল। দুষোধনেও দ্বৈপায়ন হৃদত প্ৰৱেশ কৰা মনোভাৱত বিদূৰ বাক্য শ্ৰবণ কৰি দুঃখ কৰিছিল, “সম্মাৰ বচনং ক্ষণঃ ধৰ্মশীলস্য ধীমতঃ” (পলা পৰ্ব ২৯/২৬)।

শোক-সন্তপ্ত ধৃতৰাষ্ট্ৰই শোকাভিভূত হৈ এসময়ত কৈছিল, ‘মই নিতান্তই দুৰ্মতি আৰু বৃদ্ধিহীন, হিতকামী বিদূৰৰ উপদেশ নুশুনি আজি শোকত দগ্ধ হৈছো। মন্দবৃদ্ধি দুষোধনক পৰিত্যাগ কৰিবলৈ পুনঃ পুনঃ বিদূৰে কোৱা সঙ্কেত আৰু পাশাথেল বন্ধ কৰিবলৈ কোৱাতো মই একো নকৰিলোঁ। দীৰ্ঘদৰ্শী বিদূৰৰ একো কথাতে মই কাণ নিদিলো। পাপাত্মা দুষোধনক অনুমোদন কৰিছিলোঁ। তাৰে ফল এতিয়া ভোগ-কৰিছোঁ।’

কুব্জক্ষেত্ৰৰ যুদ্ধৰ পাছত বিদূৰক আশ্ৰয় কৰি ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু গান্ধাৰীয়ে পাণ্ডবৰ লগত বাস কৰিব পাৰিছিল। ৰাজ্য উদ্ধাৰ কৰি যুদ্ধিষ্ঠিৰ বজাহৈ বিদূৰক প্ৰধান মন্ত্ৰী ৰূপে নিযুক্ত কৰে। সভাপৰ্বত আছে যে ৰাজসূয় যজ্ঞৰ সময়ত যুদ্ধিষ্ঠিৰে বিদূৰক টকা-পইচা লেনদেনৰ ক্ষেত্ৰত বিদূৰকে কৰ্তৃত্ব দান কৰিছিল। যুদ্ধিষ্ঠিৰে ধৃতৰাষ্ট্ৰ-গান্ধাৰীক বিনয় কৰি আশ্ৰয় দিলে যদিও ভীমে মাজে মাজে ধৃতৰাষ্ট্ৰক কটু কথা শুনাইছিল। ভীমৰ কটুস্তিত বঢ়া বজাৰ নিৰ্বোদ অৰ্থাৎ সংসাৰৰ প্ৰতি বিৰক্তিৰ ভাৱ উদয় হয়। তেওঁ বিদূৰক এই ভাৱ জনোৱাত বিদূৰে বনগমনৰ সন্নিবিধা কৰি দিয়ে। গান্ধাৰী, কুন্তী, সঞ্জয়, ধৃতৰাষ্ট্ৰক লৈ তেওঁ বনগমন কৰে।

ভাগীৰথীতীৰৰ পৰা কুব্জক্ষেত্ৰলৈ গৈ ৰাজৰ্ষি শতযুগৰ আশ্ৰমত গৈ তেওঁলোকে বাস কৰিবলৈ লয়। কিছুদিনৰ পাছত পাণ্ডৱসকল সপৰিবাৰে ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ আশ্ৰমত উপস্থিত হয়। সেই ঠাইত বিদূৰক নেদেখি প্ৰশ্ন কৰাত ধৃতৰাষ্ট্ৰই ক’লে যে বিদূৰ ভালেই আছে, তেওঁ ঘোৰ তপস্যাতে নিমগ্ন।

কুশলী বিদূৰঃ পুত্ৰ, তপো ঘোৰং সমাপ্ৰিতঃ ।

বায়ুভক্ষো নিবাহাৰ কৃশো ধৰ্মনিসন্ততঃ ॥

আশ্ৰম / ২৬

যদুধিষ্ঠিৰ বিদূৰৰ সম্বন্ধত ওলাই গ'ল। দূৰৰ পৰাই নগ্ন, মলিন আৰু বনৰ ধূলিকণাৰে দেহ আচ্ছন্ন বিদূৰক দেখা পালে। কেতিয়াবা তেওঁ দেখা দিয়ে আৰু বনত লুকাই যায়। “মই আপোনাৰ অতি প্ৰিয় বজা যদুধিষ্ঠিৰ” বুলি চিঞৰি গভীৰ অৰণ্যত বিদূৰক অন্বেষণ কৰে। বিদূৰে যোগবলে যদুধিষ্ঠিৰৰ দেহত প্ৰবেশ কৰে। বিদূৰৰ প্ৰৱেশত যদুধিষ্ঠিৰে অধিক বলশক্তি অনুভৱ কৰে। যদুধিষ্ঠিৰে দেখিবলৈ পায় যে গতপ্ৰাণ বিদূৰে এজোপা গছত আউজি নিঃসাৰ হৈ আছে। তেওঁৰ দেহটোৰ অগ্নিসংস্কাৰ কৰিবলৈ লওঁতে আকাশবাণী যদুধিষ্ঠিৰে শুনিবলৈ পায়—

ভো ভো বাজন্ ন দম্ধব্যম্ এতদ্ বিদূৰসংজ্ঞকম্ ।

যতিধৰ্মবাপ্তোহসৌ নৈষ শোচ্যঃ পবন্তপ ॥

“হে বাজন্ বিদূৰে যতিধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিছিল। এই কাৰণে তেওঁৰ দেহৰ অগ্নি-সংস্কাৰ নহয়। তেওঁৰ কাৰণে শোক কৰা অনুচিত।” আশ্ৰমলৈ উভতি আহি যদুধিষ্ঠিৰে সকলোকে বিদূৰৰ প্ৰয়াণৰ কথা জনালে। ধৃতৰাষ্ট্ৰ প্ৰভৃতি সকলো আচৰিত হ'ল।

মহামতি বিদূৰৰ প্ৰাণ যদুধিষ্ঠিৰৰ দেহত বিলীন হোৱাৰো এক তাৎপৰ্য্য আছে। যদুধিষ্ঠিৰ ধৰ্মৰ পুত্ৰ বুলি খ্যাত, বিদূৰো ধৰ্মৰ অংশৰ পৰা জন্ম লাভ কৰিছিল। এই কাৰণেই বিদূৰে যদুধিষ্ঠিৰত লীন গৈছিল। কৌৰৱবিলাকে তেওঁৰ উপদেশ নুশুনাব কাৰণেই ধ্বংসপ্ৰাপ্ত হয়।

বিদূৰৰ চৰিত্ৰত কোনো চেকা নাই; নিষ্কলুষ চৰিত্ৰ আছিল তেওঁৰ। এই জন ধৰ্মৰ বিগ্ৰহস্বৰূপ পুৰুষ প্ৰায় এশ বছৰ জীয়াই আছিল।

চৰ্চোপশন ৪

মহাভাৰতৰ মতে কলিৰ অংশত দুর্যোধনৰ জন্ম। মহাভাৰতকাৰ বেদব্যাসে দুর্যোধনক, দুর্যোধন, দূৰাচাৰ আৰু কুব্জবংশৰ কীৰ্তিনাশক ৰূপে বৰ্ণনা কৰিছে। তেওঁৰ দোষতে ভাৰতবৰ্ষ বীৰশূন্য হৈছিল আৰু বহুত প্ৰসিদ্ধ ক্ষত্ৰিয় বংশ লোপ পালে। দুর্যোধনৰ আন এটা নাম আছিল সুর্যোধন। দুর্যোধন যদুধিষ্ঠিৰতকৈ বয়সত সৰু, ভীমৰ সমবয়স্ক, তেওঁৰ জন্ম বৃতাৰ্জুও আচৰিত ধৰণৰ। দুর্যোধন আৰু তেওঁৰ শতভাই দূৰছৰ মাতৃগৰ্ভত বাস কৰিছিল। দূৰছৰ মূৰত গান্ধাৰীয়ে এক মাংস পেশীৰ জন্ম দিছিল। তাৰপৰা শতভাইৰ জন্ম হয়।

জন্মৰ সময়ত দুর্যোধনে গাধৰ দৰে চিৎকাৰ কৰিছিল। শগুন, শিয়াল আদিয়ে একেলগে ৰাও দি চাৰিদিশ কঁপাই তুলিছিল, এনে অমঙ্গল দেখি সভাত থকা ৰাজ্ঞাণ আৰু বিদূৰ প্ৰমুখ্যে অন্যান্য বিদ্বান ব্যক্তিসকলে ধৃতৰাষ্ট্ৰক সন্তানটি পৰিত্যাগ

কৰিবলৈ পৰামৰ্শ দিছিল, কিন্তু পিতৃস্নেহৰ বশবৰ্তী হৈ ধৃতৰাষ্ট্ৰই লালন-পালন কৰি ভাঙৰ কৰে। লাহে লাহে তেওঁ শৈশৱ অতিক্ৰম কৰি যৌৱনত ভৰি দিয়ে। লবাকালৰ পৰাই দূৰ্যোধনে পাণ্ডৱক ঈৰ্ষাৰ চকুৰে চাইছিল। বিশেষকৈ তেওঁৰ সমপৰ্যায়ৰ পৰাক্ৰমী ভীমক। ঈৰ্ষাৰ প্ৰকোপত তেওঁ পাণ্ডৱৰ বিৰুদ্ধে যিবোৰ অপকৰ্ম কৰিছিল তাৰ পৰা তেওঁ যে নীচমনো বৃত্তিৰ আছিল সেই কথা জানিব পাৰি। ভীমক হত্যা কৰিবলৈ খাদ্যৰ লগত বিষ মিহলাই অচেতন কৰি পানীত উটুৱাই দিছিল। দৈৱবলত বলবান ভীমে নাগলোকৰ নাগসকলক পৰাজয় কৰি উৰ্ভাত আহিবলৈ সক্ষম হয়। লবালি কালত আব্দু যৌৱনত পাণ্ডৱক যি কোনো প্ৰকাৰে তেওঁ নাশ কৰিবলৈ চেষ্টাৰ চ্ৰুটি কৰা নাছিল। ভীম আব্দু দূৰ্যোধন দ্ৰুপদজনে বলৰামৰ ওচৰত গদাযুদ্ধ শিকিছিল আব্দু দ্ৰোণাচাৰ্য্যৰ পৰা ধনুৰ্বিদ্যা শিকিছিল। গদাযুদ্ধত ভীম-দূৰ্যোধন দ্ৰুপদজনে বিশেষ পাৰদৰ্শিতা লাভ কৰিছিল। ভীম আব্দু দূৰ্যোধনৰ শেষ যুদ্ধত (শৈল্যপৰ্ব) শ্ৰীকৃষ্ণই ভীমক সাবধান কৰি উৰুভঙ্গৰ কথা সোঁৱৰাই দি যুদ্ধাৰম্ভক কৈছিল।

বলী ভীমঃ সমৰ্থঃ কৃতী বাজা সুযোধনঃ ।

বলবান বা কৃতী ৰেতি কৃতী ৰাজন্ বিশিষ্যতে ॥

নাহি পশ্যামি তংলোকে যৌৱন্য দূৰ্যোধনংবান ।

গদা হস্তং বিজেতুং বৈশন্ত স্যাদমৰোহপিহি ॥

নন্তু ভীমো ন নকুলঃ সহদেবোহথ ফাণ্ডনঃ ।

জেতুং ন্যায়েন শস্তো ৰৈ কৃতী ৰাজা সুযোধনঃ ॥ শ্লোক ৩৩/১১/১৯-১২

ভীম বলবান আব্দু সমৰ্থ, কিন্তু দূৰ্যোধন অধিক কৌশলজ্ঞ। বলবান আব্দু কৌশলজ্ঞৰ মাজত কৌশলজ্ঞই শ্ৰেষ্ঠ)। গদাযুদ্ধত দূৰ্যোধনক পৰাজয় কৰিব পৰা বীৰ মই কাকো দেখা নাই। আনকি দেৱতাও আজি তেওঁক জয় কৰিবলৈ সমৰ্থ নহব। তুমি ভীম, নকুল, সহদেৱ আনকি অৰ্জুনো তেওঁক জয় কৰিব নোৱাৰিব।

দ্ৰোণাচাৰ্য্যই শিক্ষা দিয়া কিশোৰ কুৰুকুমাৰ সকলৰ ৰণকৌশল প্ৰদৰ্শন কৰিবৰ উদ্দেশ্যে যি আখৰাৰ আয়োজন কৰিছিল কৰ্ণৰ তাত প্ৰবেশ নিষেধ আছিল, কাৰণ কৰ্ণ আছিল সূতপুত্ৰ। বজা বা ৰাজপুত্ৰসকলেহে, আন কথাত ক্ষত্ৰিয় কুমাৰ সকলেহে তাত যোগ দিব পাৰিছিল। কৰ্ণই তাত উপস্থিত হৈ অৰ্জুনৰ কৃতিত্ব চহলি কৰাত দ্ৰোণাচাৰ্য্যই ক্ষত্ৰিয়ৰ লগত ক্ষত্ৰিয়ই হৈ যুদ্ধ কৰাৰ নীতি সোঁৱৰাই কৰ্ণক সেই প্ৰদৰ্শনিত সোমাবলৈ বাধা দিয়ে। দূৰ্যোধনে কৰ্ণৰ পৰাক্ৰম বৃদ্ধিৰ পাৰি তেওঁৰ লগত মিত্ৰতা সূত্ৰত আৱদ্ধ হৈ অঙ্গৰাজ্যৰ অধিপতি পাতে। ধৃতৰাষ্ট্ৰ, ভীষ্ম আব্দু বিদূৰৰ লগত পৰামৰ্শ নকৰাকৈ তেওঁ এনে গৰুৰুপৰ্ণ কাম কৰে। এই কাৰ্য্যত তেওঁৰ হঠকাৰিতা প্ৰকাশ পাইছিল যদিও সব্দকালতে প্ৰতিভা চিনিব পৰা শক্তিৰো এই কাৰ্য্যই ইঙ্গিত দিয়ে। কৰ্ণক মিত্ৰ ৰূপে পাই তেওঁৰ শক্তি-সামৰ্থ্য বহু গুণে বৃদ্ধি পাইছিল।

ভীমে যেতিয়া কৰ্ণক সদ্‌তপদ্ৰ বদলি উপহাস কৰিছিল তেতিয়া দুর্যোধনে ভীমক বাধা দি কৈছিল “ভীমসেন তুমি এইদৰে উপহাস কৰা উচিত হোৱা নাই। শক্তিয়েই ক্ষত্ৰিয়ৰ পৰম সম্পদ। বীৰ পদবুষৰ শক্তি আৰু নদীৰ উৎপত্তি স্থান জনা টান। পানীৰ পৰা অগ্নিৰ উৎপত্তি হয়, দাঁধচীৰ অস্থিৰ পৰা বজ্জ নিৰ্মিত হয়। ভগৱান কাৰ্ত্তিকক আগ্নেয়, গন্ধ, বোদ্ৰ আৰু গাঙ্গেয় ইত্যাদি নামে জনা যায়, তেওঁৰো জন্ম বৃত্তান্ত বহস্যাবৃত। বিশ্বামিত্ৰকে আদি কৰি ক্ষত্ৰিয় সকলে তপস্যাব প্ৰভাৱে যেন ব্ৰাহ্মণত্ব লাভ কৰিছিল সেই কথাও তোমাৰ অবিদিত নহয়। আচাৰ্য্য দ্ৰোণ কলহ এটাৰ পৰা উৎপত্তি হৈছিল। তোমালোকৰ উৎপত্তিৰ আমাৰ অবিদিত নহয়। সকুন্তল-কৰচধাৰী সৰ্বলক্ষণ সম্পন্ন সূৰ্য্য সদৃশ এই নৰশাদুলৰ মাতৃজানো মৃগী হব পাৰে?”

কিশোৰ দুর্যোধনৰ ওপৰৰ কথাৰ পৰা তেওঁৰ ব্যক্তিত্ব আৰু নীতি জ্ঞানৰ পৰিচয় পোৱা যায়। পান্ডৱৰ জন্ম বৃত্তান্তত বহস্যাবৃত। এই কাৰণেই দুর্যোধনে সম্ভৱতঃ তেওঁলোকক কুব্জবংশৰ সন্তানৰূপে মানি লবলৈ কুণ্ঠা বোধ কৰিছিল আৰু ৰাজ্য ভাগাভাগি কৰিব নুখুজিছিল। কিন্তু সেই বদলি যে তেওঁলোকক জাৰজ বৃপে গণ্য কৰিছিল সিও নহয়। যদুধিষ্ঠিৰ ৰাজসূয় যজ্ঞত দুর্যোধনৰ শত ভায়ে সহযোগ কৰিছিল আৰু পান্ডৱৰ লগত কোনো বাহিৰা শত্ৰুৰ বিৰোধ ঘটিলে দুর্যোধনে সহায়ৰ হাত আগবঢ়াইছিল। যদুধিষ্ঠিৰে সেই কাৰণেই কব পাৰিছিল “আমাৰ মাজত বিৰোধ ঘটিলে তেওঁলোক এশ আৰু আমি পাঁচজন কিন্তু আনৰ লগত বিৰোধ হলে আমি এশ পাঁচজন।”

অস্মাকং তু বিৰোধে চ বয়ং পশ্যতে শতম্।

অনৈঃ সহ বিৰোধেতু বয়ং পাশ্চোত্তৰং শতম্ ॥

কৰ্ণৰ লগত বন্ধুত্বৰ পৰিণামতে কুব্জক্ষেত্ৰৰ মহাযুদ্ধ হয়। কৰ্ণ আৰু শকুনিয়ে তেওঁৰ পান্ডৱ বিৰোধ দৃঢ়গুণে জৰলাইছিল। তেওঁৰ পৌৰুষ আৰু ব্যক্তিত্ব থকা স্বত্বেও একমাত্ৰ পান্ডৱ বিৰোধে তেওঁৰ চৰিত্ৰ কলঙ্কিত কৰিছে। জতুগৃহৰ আয়োজন, পদবোচনৰ লগত পাপ পৰামৰ্শ, পান্ডৱক পৈত্ৰিক অৰ্হৰাজ্যৰ পৰা বঞ্চিত কৰা আদি পাপকাৰ্য্যই তেওঁৰ চৰিত্ৰত কলংক আনিছে।

কলিঙ্গৰাজ চিত্ৰসেনৰ কন্যাক স্বয়ম্ভৱ সভাৰ পৰা অপহৰণ কৰি বিবাহ কৰে তেওঁৰ অন্যতমা পত্নী ভানুমতী।

পান্ডৱৰ ৰাজসূয় যজ্ঞত অতিথি সকলক অভ্যর্থনা কৰা আৰু তেওঁলোকে অন্য উপঢৌকন গ্ৰহণ কৰা কাৰ্য্যত যদুধিষ্ঠিৰে তেওঁক নিয়োগ কৰিছিল। দায়িত্ব পালনত তেওঁ শিথিলতা কৰা নাছিল। কিন্তু পান্ডৱৰ শ্ৰী দেখি তেওঁ জৰলি পদবি মৰিছিল। পান্ডৱৰ অনিষ্ট চিন্তা কৰি তেওঁ শকুনিক কৈছিল :

বহ্নিমৈৰ প্ৰবেক্ষামি ভক্ষয়িষ্যামি বা বিষম্ ॥

অপোৰাপি প্ৰবেক্ষামি ন হি শক্যামি জীবিতুম্ ॥

(মই জুইত জাপ দি বা বিষ খাই অথবা জলত প্ৰবেশ কৰি দেহত্যাগ কৰিম।
শত্ৰুৰ শ্ৰী দেখি মই বাচি থাকিব নোখোজো)

দুৰ্যোধনৰ এই উক্তিৰ তেওঁৰ পান্ডৱৰ প্ৰতি ঈৰ্ষা আৰু পৰশ্ৰীকাতৰতা নগ্ন ভাৱে
প্ৰকাশ পাইছে। তেওঁৰ দৰেদক্ষ প্ৰজাপালক আৰু লোক সংগ্ৰাহক নৃপতি দুৰ্লভ।
জন্মান্থ ধৃতৰাষ্ট্ৰই সিংহাসন নোপোৱাৰ কাৰণে তেওঁৰ সলনি ভায়েক পান্ডু ৰজা
হৈছিল। পান্ডুৰ পাছত যুধিষ্ঠিৰ আৰু দুৰ্যোধন ৰজা হয় আৰু ৰাজ্য দুভাগ হয়।
স্নেহাতুৰ পিতাৰ ব্যক্তিত্বক তেওঁ মোহাচ্ছন্ন কৰি ৰাখিছিল। সময় বিশেষে তেওঁ
ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰতি যি কঠোৰ ভাষা প্ৰয়োগ কৰিছিল সি শিষ্ট সম্মত নহয়।
ধৃতৰাষ্ট্ৰই প্ৰথম ছোৱাত দুৰ্যোধনৰ পান্ডুৰ বিদ্বেষ হাস কৰিবৰ কাৰণে চেষ্টা নকৰা
নহয়; তেওঁ উপদেশৰ দ্বাৰা পুতেকক সজপথলৈ আনিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল কিন্তু
সফল নহল। ইন্দুপ্ৰস্থত ৰাজসূয় যজ্ঞত পান্ডুৰ যি বৈভৱ দেখা পালে সিও তেওঁৰ
ঈৰ্ষা অধিক বঢ়াই দিলে। দুৰ্যোধনে বাপেকৰ ওচৰত পান্ডুৰ ঐশ্বৰ্য্যৰ কথা বৰ্ণনা
কৰি শেষত এইদৰে কৈছে :

এতাং দৃষ্টৱা শ্ৰিয়ং পাৰ্থে হৰিশ্চন্দ্ৰে যথা বিভো।

কথং নু জীৱিতং শ্ৰেয়ো মম পশ্যামি ভাৰত ॥

(হৰিশ্চন্দ্ৰৰ দৰে কুন্তীতনয়ৰ ইমান ঐশ্বৰ্য্য দেখি আমি জীয়াই থকাৰ লাভ কি ?
সবু মানুহৰ শক্তি ঐশ্বৰ্য্য বৃদ্ধি পাইছে আৰু উচ্চ লোকৰ হীন অৱস্থা হৈছে)

ধৃতৰাষ্ট্ৰই পুতেকক প্ৰবোধ দিবলৈ চেষ্টা কৰি কলে “বাচা তুমি মোৰ জ্যেষ্ঠপুত্ৰ,
পান্ডুৱক হিংসা নকৰিবা। যুধিষ্ঠিৰে তোমাক হিংসা নকৰে, তেওঁ তোমাক বন্ধু
বুলিলে ভাবে। তুমি তেওঁলোকৰ সমানে ৰাজ্য সম্পত্তি ভোগ কৰিছা। পৰধন
স্পৃহা সৎলোকৰ আচৰণ নহয়। তুমি মিগ্ৰদ্রোহ নকৰিবা।”

পিতাৰ উপদেশ শুনি দুৰ্যোধন শান্ত হওক ছাৰি খঙত উত্তেজিত হৈ ধৃতৰাষ্ট্ৰক
কঠোৰ ভাৱে কবলৈ ধৰে।

যস্য নাস্তি নিজা প্ৰজ্ঞা কেৱলন্তু বহুশ্ৰুতঃ।

ন স জানাতি শাস্ত্ৰাং দৰী সূপৰসানিৰ ॥

জানন্ ৰৈ মোহয়সি মাং নাৰি নৌৰিৰ সংযতা।

স্বাৰ্থে কিং নাৱধানং তে উতাহো দ্বৈষ্ট মাং ভৱান ॥

ন সন্তীমে ধাৰ্ত্তৰাষ্ট্ৰা যেষাং স্তম্নশাসিতা।

প্ৰতিপন্নান্ স্বকাৰ্ষেষু সন্মোহয়সি নো ভৃশম্ ॥

শত্ৰুশ্চৈৰ মিত্ৰঞ্চ ন লেখ্যং ন চ মাতৃকা।

যা ৰৈ সন্তাপয়তি যৎস শত্ৰুঃ প্ৰোচ্যতে নৃপ ॥

নাস্তি ৰৈ জ্ঞাতিতঃ শত্ৰুঃ পুৰুষস্য বিশাম্পতে।

যেন সাধাৰণী বৃত্তিঃ স শত্ৰুনেতৰো জনঃ

নাপ্ৰাপ্য পান্ডৱৈশ্চৰ্য্যং সংশয়ো মে ভবিষ্যতি

অবাস্প্য বা শ্ৰিয়ং তাংহি শিষ্যে বা নিহতো সূৰ্ধি ॥

সভা—৫৩।১-২০

(ব্যঞ্জনৰ বসন সিন্ত হলেও হেতাই ব্যঞ্জনৰ সোৱাদ নাপায় সেইদৰে প্ৰজ্ঞাহীন লোকে শাস্ত্ৰ জানিলেও শাস্ত্ৰৰ মৰ্মাৰ্থ বৰ্জি নাপায়। তুমি যিবিলাক ধৃতবাস্তৱ তনয়ৰ উপদেষ্টা তেওঁলোকৰ বাচি থকাৰ উপায় নাইকীয়া হৈছে। আমি স্ব কৰ্মত আত্মনিয়োগ কৰিলে তুমি আমাক উপদেশ দি মোহগ্ৰস্ত কৰা। শত্ৰু আব্দু মিত্ৰৰ কোনো ধৰা বন্ধা সংজ্ঞা নাই। যিজনে তাপিত বা অত্যাচাৰ কৰে তেওঁকে শত্ৰু বুলি গণ্য কৰা হয়। হে ৰাজন জ্ঞাতিত কৈ ডাঙৰ শত্ৰু নাই। যাৰ জীৱিকাৰ উপায় একে পৰ্যায়ৰ তেওঁলোকেই পৰস্পৰৰ শত্ৰু। পান্ডৱৰ ধন সম্পত্তি হস্তগত কৰিব নোৱাৰিলে আমাৰ জীৱন থাকিবনে নাথাকে এই বিষয়ে সন্দেহ আছে। মই সেই ঐশ্বৰ্য্য হস্তগত কৰিম, কিম্বা যুদ্ধত নিহত হৈ তুমি শয্যা গ্ৰহণ কৰিম”।

ওপৰত উদ্ধৃত কৰা দূৰ্যোধনৰ নিজ মূৰ্খৰ কথাৰ পৰা তেওঁৰ পান্ডৱ-বিদ্বেষ, পৰশ্ৰীকাতৰতা, ঐশ্বৰ্য্য লিপ্সা আব্দু পিতাকৰ প্ৰতি অসম্মান ব্যৱহাৰ প্ৰকাশ পাইছে। তেওঁ গদ্বৰ্জজনক নামানিছিল। ভীষ্ম, দ্ৰোণ আব্দু বিদূৰৰ সজ উপদেশ ফু-তে উৰুৱাই দিছিল। এদিন বিদূৰে সজ উপদেশ দিওঁতে অকথ্য ভাষাত বিদূৰক অপমান কৰি সভাগৃহ ত্যাগ কৰিবলৈ বাধ্য কৰিছিল।

যুধিষ্ঠিৰে পাশাখেলত হাৰি অৱশেষত দ্রৌপদীকো পণত বাখি যেতিয়া তেওঁকো হেৰুৱালে তেতিয়া দ্রৌপদীক সভাস্থললৈ আনিবৰ কাৰণে মদমত্ত দূৰ্যোধনে প্ৰথমতে বিদূৰক অনুবোধ কৰে। বিদূৰে তেওঁক তিব্ৰস্কাৰ কৰি দ্রৌপদীক আনিবলৈ অস্বীকাৰ কৰে। তেতিয়া দূৰ্যোধনে প্ৰতিকামীক আদেশ দিয়ে। কিন্তু তেওঁ যাবলৈ থেৰো পেথো কৰাও দৃঃশাসনক কামৰ ভাৰ অপৰ্ণ কৰে। দৃঃশাসনে দ্রৌপদীক ৰজস্বলা অবস্থাত একবস্ত্ৰ-পৰিহিতা কৰি সভাস্থললৈ টানি আনে আব্দু নগ্ন কৰিবলৈ চেষ্টা চলায় আব্দু দূৰ্যোধনে সেই সুযোগতে বাম উৰু প্ৰদৰ্শন কৰে। চৰম নিলঞ্জিতাৰ প্ৰকাশ দেখি সভাত থকা ভীষ্ম, দ্ৰোণ, বিদূৰ আদিয়ে দূৰ্যোধনক ধিক্কাৰ দিয়ে আব্দু নিজে লাজিত হয়। এইটো দূৰ্যোধনৰ ৰাজোচিত ব্যৱহাৰ হোৱা নাই, বৰং ইওৰ লোকৰ নীচ মনোবৃত্তিৰহে পৰিচায়ক। ইয়াৰ পাছত ভৱাতুৰ ধৃতবাস্তৱই দ্রৌপদীক বৰদা দাসত্বৰ পৰা মুকলি কৰি দিয়ে আব্দু ইন্দ্ৰপ্ৰস্থলৈ পঠাই দিয়ে। দূৰ্যোধনে শকুনিৰ প্ৰবোচনাত পুনৰ যুধিষ্ঠিৰক পাশা খেলিবলৈ আহ্বান কৰে আব্দু দূৰ্বলচিত্ত ধৃতবাস্তৱই অনুমোদন জনাই পান্ডৱক পাশা খেলিবলৈ পুনৰ আহ্বান কৰে। যুধিষ্ঠিৰেও সেই আহ্বান গ্ৰহণ কৰি সম্বৰ্ষ হেৰুৱায় আব্দু বাৰ বছৰ বনবাসৰ উপৰিও এবছৰঅজ্ঞাত বাস খাটিব লগা হয়।

দ্বিতীয়বাৰ পাশাখেলি যেতিয়া পান্ডৱসকল সভাৰ পৰা ওলাই যায় তেতিয়া দূৰ্যোধনে ভীমৰ খোজ কাটল অনুসৰণ কৰি তেওঁক উপহাস কৰে। এই কাৰ্যত

নিতান্ত শিশু সুলভ চপলতা। ঋষি মৈত্ৰেয়ৰ উপদেশ শুনি খঙত তেওঁ উৰুত আঘাত কৰি ঋষিক আশালীন ব্যৱহাৰ কৰাত ঋষিয়ে তেওঁক অভিশাপ দিয়ে যে ভীমৰ পদাঘাতত তেওঁৰ উৰা ভঙ্গ হ'ব। পাণ্ডৱৰ অৰণ্য বাসৰ কণ্ট চাই আনন্দ উপভোগ কৰিবলৈ তেওঁ কুব্ৰনাবী সকলক লগত লৈ ঘোষ-পল্লী দৰ্শন কৰিবলৈ যায়। কিন্তু তাতে চিত্ৰবৎ গন্ধৰ্বৰ লগত সংঘৰ্ষ হৈ বন্দী হয়। নাৰীসকলো লগতে বন্দী হয়। এই সংবাদ কেই জনমান পলবীয়া সৈন্যই যুদ্ধাৰ্থক দিয়াত অজুৰ্দ্ধনক পঠাই গন্ধৰ্বক যুদ্ধত পৰাজয় কৰি নাৰী সমেত দুষোধনক মুক্ত কৰি দিয়ে। পাণ্ডৱে তেওঁক বন্দীত্বৰ পৰা মুকলি কৰি দিব লগা হোৱাত অত্যন্ত লাজ পায়। আৰু অপমান বোধ কৰি আত্মহত্যাৰ সংকল্প লয়। এই সময়ত তেওঁৰ সাময়িকভাৱে বিবেক বৃদ্ধি জাগ্ৰত হৈ কৰ্ণক মৈছিল :

দুৰ্বিনীতাঃ শ্ৰিয়ং প্ৰাপ্য বিদ্যামৈশ্বৰ্য্যম্ভৱে চ ।

তিষ্ঠন্তি ন চিৎত্ব ভদ্রে যথাহং মদগৰ্বিতঃ ॥

। দুৰ্বিনীত লোকে শ্ৰী, বিদ্যা আৰু ঐশ্বৰ্য্য লাভ কৰিলেও সৰহ দিন তাক ভোগ কৰিব নোৱাৰে, ময়েই তাৰ প্ৰকৃষ্ট উদাহৰণ)

উক্ত ঋণিক আহুসংবিত অবস্থাব পৰা আৰ্জি অনুভৱ কৰিব পাৰে যে বিবেকৰ দংশন সময়ে সময়ে তেওঁ অনুভৱ নকৰাকৈ নাছিল। নীচাশয় হলেও বিবেক বৃদ্ধি একেবাৰে লোপ পোৱা নাছিল। শকুনি, কৰ্ণ আৰু দুঃশাসনৰ সান্ধনা বাক্যত তেওঁ আত্মহত্যাৰ বাসনা ত্যাগ কৰে। উপায়হীন হৈ তেওঁ নগৰলৈ প্ৰত্যাবৰ্ত্তন কৰে। এই সময়ত ভীষ্মই অনেক সান্ধনা বচনেৰে তেওঁক প্ৰবোধ দিয়ে। লগতে কয়, “মোৰযাত্ৰাৰ সময়ত পাণ্ডৱৰ বীৰত্ব আৰু মাহাত্ম্য দেখা পালা। এয়াও সময় আছে সন্ধি কৰা, আধা ৰাজ্য পাণ্ডৱক এৰি দিয়া।” ভীষ্মৰ কথাত দুষোধনে অটুহাস্য কৰি শকুনি আৰু দুঃশাসনক লৈ স্থান ত্যাগ কৰে।

তাৰ পাচত মন পাতেলাবলৈ কৰ্ণৰ লগত দিগবিজয়ত যাত্ৰা কৰে। বহু দেশ জয় কৰি ধন-বস্তু সংগ্ৰহ কৰে। ৰাজসূয় পাতিবলৈ যো-যা কৰে। কিন্তু বংশৰ এজনে ৰাজসূয় কৰাৰ পাছত তেওঁৰ জীৱিত কালত সেই বংশৰ আন এজনে ৰাজসূয় পাতিব নোৱাৰে বুলি জানি সেই যজ্ঞৰ পৰিবৰ্ত্তে বৈষ্ণৱ যজ্ঞৰ অনুষ্ঠান কৰে। তেওঁৰ অভ্যুদয়ৰ অৱস্থা চাই পাণ্ডৱে মনত ব্যথা পাব বুলি ভাবি পাণ্ডৱক নিমন্ত্ৰণ কৰি আনিবলৈ দত্ত পঠায়। দত্ত গৈ সৰ্বিশেষ ঘটনা বিৱৰি পাণ্ডৱক জনালে।

আমন্ত্ৰয়ামি হে ৰাজা ধাৰ্ত্তৰাষ্ট্ৰো জনৈশ্বৰঃ ।

মনোভিলষিতং ৰাজ্যন্তং ক্লুতং দৃষ্টদুৰ্মহত ॥

বন-২৫৫।১১

যুদ্ধাৰ্থৰে নিমন্ত্ৰণ পাই কোনো কটু কথা নকলে। ভীষ্মে অৱশ্যে খং উঠি কিছু কথা শুনালে। যুদ্ধাৰ্থৰে ভীমক মনে মনে থাকিবলৈ নিৰ্দ্দেশ দিয়াত ভীম মনে মনে থাকে।

এদিন অতিশয় ক্ৰোধপৰায়ণ মহৰ্ষি দ্ৰুপদাশা শিষ্য সমন্নিবেত হস্তিনাপুৰত উপস্থিত হয়। দ্ৰুপদে তেওঁক খুৱাই বুবাই শূদ্ৰশূদ্ৰা কৰি সন্তুষ্ট কৰে। মহৰ্ষিয়ে বৰ দিব খোজাত কৰ্ণ আৰু দ্ৰুপদাশনৰ লগত পৰামৰ্শ কৰি কলে, “হে মহৰ্ষি, আপুনি যেনেকৈ আকস্মিকভাৱে আমাৰ ইয়াত উপস্থিত হৈ আমাক শূদ্ৰশূদ্ৰাৰ সন্নিবিধা দান কৰি বৰভাগী কৰিলে, সেইদৰে আমাৰ বংশৰে জ্যেষ্ঠ আৰু শ্ৰেষ্ঠ বজা যদুৰ্দ্ধিষ্ঠৰ পৰ্ণ কুটিৰত দ্ৰুপদীয়া উপস্থিত হৈ অন্ন ভিক্ষা কৰি তেওঁক আপনাৰ শূদ্ৰশূদ্ৰাৰ ভাগী কৰি বৰভাগী কৰক, এয়ে আমাৰ প্ৰাৰ্থনা। সকলো কেইজন পাণ্ডৱ আৰু দ্ৰৌপদীয়ে দ্ৰুপদীয়া আহাৰ খোৱাৰ পাছত যদি আপুনি শিষ্যসহ উপস্থিত হৈ অন্নপ্ৰাৰ্থী হয় তেন্তে আমাক বৰ দিয়াৰ সমতুল্য হব।” দ্ৰুপদাই দ্ৰুপদেৰ অনুরোধ বাৰিখবলৈ সম্মত হোৱাত দ্ৰুপদে কৃতকৃত্য জ্ঞান কৰি বিশেষ উৎফুল্ল হয়। দ্ৰুপদে ভাবিছিল যে দ্ৰৌপদীয়ে আহাৰ কৰাৰ পাছত কোনো অন্ন নাথাকিব আৰু দ্ৰুপদাক ভোজন কৰাবও নোৱাৰিব। ফলত দ্ৰুপদাশাৰ অভিশাপ লাভ কৰিব। কি উপায়ে পাণ্ডৱক বিপদত পেলাব পাৰি আৰু কি উপায় কৰিলে তেওঁলোকে অধিক কষ্ট পাব এই চিন্তাই অহৰহ তেওঁৰ মনত জাগ্ৰত হৈ আছিল। কিন্তু তেওঁ ভবা মতে কাম নহ’ল। শ্ৰীকৃষ্ণই দ্ৰৌপদী সহ পাণ্ডৱক শেষ মূহুৰ্ত্তত বক্ষা কৰে।

পাণ্ডৱ সকলে ত্ৰয়োদশ বৰ্ষত বিৰাট বজাৰ ঘৰত অজ্ঞাত ভাবে বাস কৰিছিল। তাত থাকোঁতে দ্ৰৌপদীক অশিষ্ট আচৰণ কৰাৰ কাৰণে বিৰাট বজাৰ সেনাপতি আৰু বানী সূদেষ্কাৰ ভ্ৰাতৃ কীচকক ভীষ্মে বধ কৰে। সেনাপতিৰ মৃত্যুৰ সন্নিবিধালৈ দ্ৰুপদে ভীষ্ম-দ্ৰোণ-কৰ্ণক লগত লৈ বিৰাট বজাৰ সকলো গৰু-গাই অপহৰণ কৰে। ক্ৰীবেশধাৰী অৰ্জুনে বিৰাট পুত্ৰ উত্তৰক লগত লৈ সমস্ত কোঁৱৰ বাহিনীক একলশৰে যুদ্ধত পৰাজয় কৰি গৰুবিলাক উদ্ধাৰ কৰি আনে। ক্ৰীবেশধাৰী নৃহ্মলাই ভীষ্ম-দ্ৰোণাদি মহাবীৰ সকলক উপবাজয় কৰে আৰু দ্ৰুপদে নিজৰ প্ৰাণলৈ পলায়ন কৰে, শেষত অৰ্জুনে সকলোকে মোহিনী বাণ মাৰি অচেতন কৰে আৰু ভীষ্ম দ্ৰোণৰ বাহিৰে বাকীবোৰৰ শৰীৰৰ পৰা ভাল আচ্ছাদন বস্ত্ৰ সমূহ উত্তৰাক দিবলৈ বুলি সোলোকাই লৈ আহে।

যাদৱসকল কুব্জ বংশৰ লগত দুফালেদি মিশ্ৰ আছিল। কৃষ্ণৰ পুত্ৰ সাম্বই দ্ৰুপদেৰ কন্যা লক্ষ্মণাক বিয়া কৰাইছিল। আনহাতে কৃষ্ণৰ ভনী সূত্ৰদাক অৰ্জুনে বিয়া কৰাইছিল। পাণ্ডৱৰ মাতৃ কুন্তী কৃষ্ণৰ পেহীয়েক আছিল। তদুপৰি কৃষ্ণৰ লগত অৰ্জুনেৰ বন্ধুত্বৰ গঢ় সম্পৰ্ক আছিল। ইত্যাদি কাৰণত, কুব্জবংশ আৰু যাদৱবংশ ঘনিষ্ঠ ভাবে মিশ্ৰতা সূত্ৰত আৱদ্ধ আছিল। যুদ্ধৰ আগে আগে যাদৱ সকলৰ সহায় প্ৰাৰ্থনা কৰি অৰ্জুনে আৰু দ্ৰুপদে দ্বাৰকালৈ যায়। কৃষ্ণই তেওঁলোকৰ আগমনৰ আগতীয়া বাৰ্তা পাই ভৰি-পথানত এখন আসন আৰু মূৰশিথানত আন এখন আসন থৈ কপট নিদ্ৰাত চকু মূদি থাকে। অৰ্জুনে প্ৰথমতে সোমাই ভৰি পথানত থকা

আসনখনত কৃষ্ণ সাৰ পাবলৈ বাট চায় থাকে। এনেতে দূৰোধন সোমাই গৈ মূৰ শিথানৰ আসনখনত বহে আৰু কৃষ্ণ সাৰ পাবলৈ অপেক্ষা কৰে। কিছু সময়ৰ পাছত কৃষ্ণই সাৰ পোৱাৰ ভাও জুৰি উঠি বহে আৰু প্ৰথমতে অজুৰ্নক দেখা পাই যোৱাৰ কাৰণ সোধে। অজুৰ্নে কৃষ্ণৰ সাহায্য আৰু সাৰথিৰ বিচাৰে, কৃষ্ণক পালে, তেওঁৰ যাদৱ সেনাৰ প্ৰয়োজন নাই। কৃষ্ণই সাৰথিৰ স্বীকাৰ কৰি অজুৰ্নৰ বথৰ চালক হ'বলৈ মান্তি হয়। তাৰ পাছত ঘূৰি চাই মূৰ শিথানত দূৰোধনক দেখা পাই কয় আহিলে প্ৰশ্ন কৰাত দূৰোধনেও সাহায্যৰ কথাই কলে, তেতিয়া কৃষ্ণই আগতে অজুৰ্নক প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়াৰ কথাকৈ দূৰোধনক নাৰায়ণী সৈন্যবাহিনী যাচে। দূৰোধনেও কৃষ্ণৰ প্ৰয়োজনতকৈ সৈন্যবাহিনীৰ সহায় যুদ্ধত অধিক প্ৰয়োজন হ'ব বুলি ভাবি তাকে লৈ আনন্দ মনে প্ৰস্থান কৰে। ইয়াৰ পৰা বজিব পাৰি অজুৰ্ন আৰু কৃষ্ণতকৈ দূৰোধনৰ বদ্বিষ্ট কিছূ ভোটা আছিল। কিন্তু শল্যক নিজ পথলৈ অনা চাই তেওঁৰ দূৰদৰ্শিতা থকা যেন লাগে। নকুল আৰু সহদেৱ শল্যৰ নিজ ভাগিন আছিল। মাদ্ৰী তেওঁৰ ভনী আছিল। যুধিষ্ঠিৰক যুদ্ধত সহায় কৰিবলৈ আহোঁতে বাটত দূৰোধনে খোৱা-বোৱাৰ সকলো সুবিধা কৰি শল্যক নিজৰ ফলীয়া কৰি লয়। শল্য দূৰোধনৰ শূৰুযাত অতিশয় সন্তুষ্ট হয় আৰু আত্মীয়তাতকৈ কৃতজ্ঞতাক প্ৰাধান্য দি দূৰোধনৰ পক্ষ গ্ৰহণ কৰে।

যুধিষ্ঠিৰৰ মহানুভবতা আৰু ত্যাগক দূৰোধনে দুৰ্বলতা বুলিয়ে গণ্য কৰিছিল। যুধিষ্ঠিৰে যেতিয়া অৰ্ধৰাজ্যৰ দাবী এৰি মাত্ৰ পাঁচখন গাওঁ বিচাৰিলে দূৰোধনে দৃঢ় ভাবে ধৃতবাস্তক কলে—

যুধিষ্ঠিৰঃ পুৰং হিমা পঞ্চ গ্ৰামান্ স যাচ্যত

ভীতো হি মামকাং সৈন্যাং প্ৰভাবচ্চৈৰ মে বিভা। উদ্যোগ ॥ ৫৫।১০
যুধিষ্ঠিৰে ইন্দুপ্ৰস্থৰ দাবী পৰিত্যাগ কৰি কেৱল পাঁচখন গাঁও বিচাৰিছে, আমাৰ সৈন্য দেখি, আমাৰ প্ৰভাব দেখি ভয় খাই তেওঁ এইদৰে দাবী হ্ৰাস কৰিছে। এইদৰে নিজৰ শক্তিৰ প্ৰাবল্য দেখুৱাই তেওঁ বাপেকৰ মনত আত্মবিশ্বাস জন্মাবলৈ চেষ্টা কৰিছে।

দূৰোধন অতিশয় আত্মবিশ্বাসী আছিল। নিজে যিটো ভাল বুলি ভাবিছিল তাৰ পৰা কোঁতয়াও পাছ হ'ৱাকি নাহিছিল আৰু নিজৰ জেদ এৰি নিদিছিল। ভীমে শ্ৰীকৃষ্ণক দূৰোধনৰ চৰিত্ৰ সম্বন্ধে দিয়া মন্তব্য প্ৰাণধানযোগ্য।

শ্লিযেতাপি ন ত্যজেৎ নৈৰ জহ্যাৎ শ্বকংমতম্।

(তেওঁ প্ৰাণত্যাগ কৰিব তথাপি নিজৰ মত এৰি নিদিয়ে)

এনে জেদে সাধাৰণতে ভাল ফল নিদিয়ে কিন্তু প্ৰত্যেক তেজস্বী পুৰুষৰ ক্ষেত্ৰত এনে জেদ দেখা যায়।

পান্ডৱৰ দৌত্যকাৰ্যত যেতিয়া শ্ৰীকৃষ্ণ কুব্জ সভালৈ আহে তেতিয়া দৃষ্ট বদ্বিষ্ট শকুনি আৰু কৰ্ণৰ পৰামৰ্শ অনুসৰি দূৰোধনে তেওঁক বন্দী কৰি ৰাখিবলৈ অপচেষ্টা

কৰিছিল। শ্ৰীকৃষ্ণৰ সন্মান চতুৰ কোঁশলী আব্দু বলবান লোক সেই সময়ত আন কোনো নাছিল। এই কথা দূৰোধধনেও জানিছিল, তথাপি মৰ সাহ দিগ্লে কৃষ্ণক বন্দী কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। এইটো তেওঁৰ দংশাহস নবুৱাল নোৱাৰি।

মহম্মতি বিদূৰ স্পণ্টবাদী, নাহসী আব্দু সত্যবাদী। তেওঁ দূৰোধধনৰ চৰিত্ৰ সম্পৰ্কে কৃষ্ণক যি কৈছিল, সেই মন্তব্য অলপো অত্যুক্তি নহয়। তেওঁ কৈছিল, “হে কেশৱ, তুমি পাণ্ডৱৰ দৌত্য কৰ্ম কৰি ভাল কৰা নাই। দূৰোধধনে জানো তোমাৰ কথা শুনিব? তেওঁ অৰ্থ আব্দু ধৰ্মৰ পৰ চ্যুত, অহংকাৰী, মন্দমতি, গৰ্বিত, আনৰ সন্মান-নাশক, কিন্তু নিজে সন্মানবিচৰা, বুদ্ধসকলৰ শাসনাতীত, ধৰ্মশাস্ত্ৰ বিৰোধী, মৃঢ়, দ্ৰুতবাক্য, কামাত্মা, মিথ্যাদ্ৰোহী, অকৃতজ্ঞ, মিথ্যাবাদী আব্দু অসংযত। তেওঁৰ চৰিত্ৰ দোষৰ অন্ত নাই। এনে এজন দ্ৰুতবাক্যই তোমাৰ কথা শুনিব জানো? “বিদূৰৰ কথাই ফালিল। দূৰোধধনে দম্ভ কৰি কৈছিল :

যাৰাক্ত তীক্ষ্ণয়া সূচ্য বিধেদগ্ৰেণ কেশৱ।

তাবদপ্যপৰিত্যজং ভূমেণঃ পাণ্ডৱান্ প্ৰতি ॥

(হে কেশৱ, শাণিত চোকা বেজিৰ আগত যিকণ মাটি লাগি আছে সিমানকণ ভূমিও পাণ্ডৱক বিনা যুদ্ধে নিদিওঁ)।

এই উত্তৰত যিমনেই লোভ অহংকাৰ প্ৰকাশ পাওক লাগে উগ্ৰ প্ৰদূৰকাৰৰ আশ্বালন ইয়াৰ যোগেদি প্ৰকাশ পাইছে। আনকি তেওঁৰ শক্তি সম্পৰ্কে ভীমক সাৱধান কৰি দিছে। সামাজিক শিষ্টাচাৰ হয়তো তেওঁৰ কম আছিল। নিজে ভাল বুলি ভৱা কাৰ্য কৰিবলৈ তেওঁ যিকোনো উপায় অবলম্বন কৰিবলৈ দ্বিধা নকৰিছিল। ভীষ্ম, দ্ৰোণ, ধৃতবাস্তৱ উপদেশ-হিতবচন অগ্ৰাহ্য কৰি যুদ্ধ কৰিবলৈ তেওঁ মৃঢ় প্ৰতিজ্ঞ হৈ কৃষ্ণৰ সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱ দলিয়াই পেলালে আব্দু সভাস্থল ত্যাগ কৰে। আনকি মাতৃ গান্ধাৰীৰ উপদেশলৈকো কণপাত নকৰিলে।

যুদ্ধ আৰম্ভ হ'ল। প্ৰত্যেক দিনেই পিতৃ-মাতৃক সেৱা কৰি দূৰোধধনে যুদ্ধ যাত্ৰা কৰিছিল। ধৃতবাস্তৱই কি আশীৰ্বাদ দিছিল মহাভাৰতত উল্লেখ নাই। কিন্তু মহাসতী গান্ধাৰীয়ে “যতে ধৰ্ম, ত'তে জয়” বুলিহে আশীৰ্বাদ দিছিল (যতো ধৰ্মো জ্যতো জয়ঃ)। শল্য ৩৩।৬০

যুদ্ধ আৰম্ভ হোৱাৰ আঠদিনৰ ভিতৰত কৌৰৱৰ অশেষ ক্ষতি সাধন হয়। দূৰোধধনে ভাবিছিল যে ভীষ্ম, দ্ৰোণ, কৰ্ণ প্ৰভৃতি মহাবীৰসকল আব্দু এঘাৰ অক্ষৌহিণী সৈন্য যাৰ পক্ষত আছে সেই কৌৰৱ পক্ষৰ সহজে জয় হ'ব। কিন্তু কাৰ্য্যতঃ পাণ্ডৱৰ প্ৰতি দিনে জয়হে হবলৈ ধৰে। ভীষ্ম সেনাপতিয়ে পাণ্ডৱৰ প্ৰতি স্নেহবশতঃ যুদ্ধ খিলাই দিছে বুলি ভাবি পিতামহক বিনীত সুৰে কলে, “হে পিতামহ, পাণ্ডৱৰ প্ৰতি দয়াবশতঃ অথবা মোৰ প্ৰতি দ্বেষবশতঃ পাণ্ডৱক জয়ী হবলৈ সন্নিবিধা দিছে, তেখেত প্ৰৱল পৰাক্ৰমী কৰ্ণক যুদ্ধ পৰিচালনা কৰিবলৈ অনুমতি দিয়ক। তেওঁ সবান্ধৱে পাণ্ডৱক জয় কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'ব।” পিতামহে দূৰোধধনৰ

যাক শূন্য অপমানিত বোধ কৰে। তেওঁ পাঁচ পাট শৰ উলিয়াই পাঁচ দিনা পাণ্ডৱক বধ কৰিব বুলি দূৰোধনক আশ্বাস দিয়ে। কিন্তু কৃষ্ণাজুৰ্নে কৌশল কৰি সেই পাঁচ পাট শৰ হস্তগত কৰে। পিতামহক পক্ষপাতিতা দোষত অভিযুক্ত কৰা দূৰোধনৰ ধুষ্টতাৰে পৰিচায়ক। শৰশয্যাশায়ী ভীষ্মৰ সন্ধিব উপদেশ তেওঁ অগ্ৰাহ্য কৰি যুদ্ধ চলাই গৈছিল।

ভীষ্মৰ পাছত আচাৰ্য্য গুৰু দ্ৰোণ সেনাপতি হয়। দূৰোধনে তেওঁক যুধিষ্ঠিৰক বন্দী কৰি হস্তিনাপুৰলৈ নিবলৈ অনুৰোধ কৰে। তেওঁৰ কথা মতে দ্ৰোণাচাৰ্য্যই যুধিষ্ঠিৰক বন্দী কৰিবলৈ চেষ্টা কৰি অজুৰ্নৰ পৰাক্ৰমৰ কাৰণে বিফল হয়। দূৰোধনে ভাবিছিল যে যুধিষ্ঠিৰক বন্দী কৰিব পাবিলে পুত্ৰৰ পাশা খেলি বনবাসলৈ পঠাব পাৰিব আৰু যুদ্ধ নকৰাকৈয়ে পাণ্ডৱৰ ৰাজ্য আত্মসাৎ কৰিব পাৰিব। দূৰোধনৰ এই আশা গোপন হৈ নাথাকিল; পাণ্ডৱশিবিৰে এই কথা জানি যুধিষ্ঠিৰক বন্ধা কৰিবলৈ অজুৰ্নৰ দ্বাৰা পৰিচালিত এদল শক্তিশালী সৈন্যদল নিয়োজিত কৰিলে। অজুৰ্নক পৰাজয় কৰি দ্ৰোণাচাৰ্য্যৰ পক্ষে যুধিষ্ঠিৰৰ কাষ চপাই টান হ'ল। দূৰোধন বীৰ আছিল যদিও গান্ধীৰৱাৰীৰ আগত সৰহপৰ যুদ্ধত তিষ্ঠিব পৰা শক্তি তেওঁৰ নাছিল, পলায়ন কৰিবলৈ বাধ্য হৈছিল।

যি অভিমানী দূৰোধনে কাকো বীৰ বুলি গণ্য নকৰিছিল সেই দূৰোধনেই অজুৰ্নৰ বীৰত্ব দেখি স্বীকাৰ কৰিবলৈ বাধ্য হৈছিল। দ্ৰোণ, কৰ্ণ, কৃপ, অশ্বখামা আদি বীৰ সকলৰ কোনো জনেই বীৰত্বত অজুৰ্নৰ সমকক্ষ নহয়। যাৰ বাহু বলৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি শ্ৰীকৃষ্ণই আগবঢ়োৱা সন্ধিব প্ৰস্তাৱো অগ্ৰাহ্য কৰিছিলে সেই পৰাক্ৰমী কৰ্ণও অজুৰ্নৰ সমকক্ষ নহয়।

দূৰোধনৰ অনুতাপ ধোঁৱা পলমকৈ জাগু হ'ল, তেতিয়া উৰ্ভাৰতৰ সময় নাছিল। তেওঁ কেবল মৃদু ভৎসনাৰ সূৰতে দ্ৰোণাচাৰ্য্যক অধিক শক্তি প্ৰয়োগ কৰি যুধিষ্ঠিৰক বন্দী কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰে (ভবানুপেক্ষাং কুৰুতে শিষ্যাস্বাদজুৰ্নস্য হি)

অজুৰ্ন আপোনাৰ শিষ্য সেই কাৰণে আপুনি গা লাগি যুদ্ধ কৰা নাই) দূৰোধনে ভীষ্মকো এইদৰে দোষাবোপ কৰিছিল। এইদৰে নিজৰ অক্ষমতা থাকিবলৈ আনৰ ওপৰত দোষ জাপি দি কিছু সান্ত্বনা লাভ কৰিছিল। দূৰোধনৰ গভীৰ সন্দেহ আছিল যে পিতামহ ভীষ্ম আৰু আচাৰ্য্য দ্ৰোণই পাণ্ডৱৰ প্ৰতি স্নেহবশতঃ যুদ্ধ-ধিলাই দি তেওঁলোকক বিজয় হবলৈ সন্মতি দিছিল। নিজৰ দুৰ্বলতা ধাকি আনৰ গাত দোষ জাপি দিয়া স্বভাৱ মানসিক দুৰ্বলতাৰ লক্ষণ। দূৰোধনৰ এনে ব্যৱহাৰ একাধিকবাৰ প্ৰকাশ পাইছে। শিষ্টাচাৰ আৰু সংযম অতিক্ৰম কৰি যোৱা প্ৰবৃত্তি তেওঁৰ আছিল। অজুৰ্নৰ বীৰত্ব দেখি এদিন তেওঁ অজুৰ্নৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ যাত্ৰা কৰে। এনে সময়তে অশ্বখামাই তেওঁক লাধা দিয়াত দূৰোধনে খঙত কৈছিল “হে, দ্বিজোক্তম তুমিও পিতাৰ দৰে পাণ্ডৱৰ পক্ষপাতী। মোৰ দুৰ্ভাগ্যবশতঃ অথবা যুধিষ্ঠিৰৰ প্ৰতি প্ৰীতিবশতঃ, নাইবা দ্ৰৌপদীৰ প্ৰিয়সাধনৰ উদ্দেশ্যে তোমাৰ এই

শিথিলতা প্ৰকাশ পাইছে। মই বদ্বিজৰ পৰা নাই।” শেষোক্ত আশংকাৰ কোনো ভেটি নাছিল, অথচ সন্দেহবাদী দুৰ্যোধনৰ তেনে অসামাজিক ভাবো মনলৈ আহিছিল। অশ্বখামায়ে তাৰ যোগ্য প্ৰত্যুত্তৰ কঠোৰ ভাষাত দিছিল।

“হে ৰাজন, তুমি অতিশয় লোভী আৰু প্ৰবঞ্চক, সকলো কথাতে সন্দেহ কৰা তোমাৰ স্বভাব, তুমি মহা অহংকাৰী। সেই কাৰণে মোৰ ওপৰতো তোমাৰ সন্দেহ জন্মিছে। তুমি নীচাশয়, কুৎসিৎ, পাপাসক্ত, পাপী। বোধ হয়, সিহেতু আমাক আবু অন্যকো সন্দেহ কৰা।

ঋতু লুপ্ততমো ৰাজন নিকৃতিঞ্জশ্চ কৌৰব।

সৰ্বাভিগ্ৰহী মানীচ ততোহস্মানভিশঙ্কসে ॥

মনো ঋ কুৎসিতো ৰাজন্ পাপাত্মা পাপপদ্বয়ঃ।

অন্যান্যপি স নঃ ক্ষুদ্ৰ শঙ্কসে পাপভাবিতঃ

দ্রোণ—১৫৮।৯-১০

অশ্বখামাৰ এই কঠোৰ তিবৎকাৰৰ মাজেদি দুৰ্যোধনৰ প্ৰকৃত স্বভাব প্ৰকাশ পাইছে। এগৰাকী আশ্ৰিত ব্যক্তিয়ে এনেকুৱা তীব্ৰ ভাষাত স্বামীক অৰ্থাৎ ৰজাক তিবৎকাৰ কৰিব পাৰে সেইটো ধাৰণাৰ অতীত। দুৰ্যোধন প্ৰকৃততে সেই শ্ৰেণীৰ ব্যক্তি বুলিয়ে অশ্বখামাক প্ৰত্যুত্তৰ দিব নোৱাৰিলে। আচাৰ্য দ্ৰোণৰ মৃত্যুৰ পাছত দুৰ্গাচিন্তাত দুৰ্যোধন, শকুনি আৰু কৰ্ণৰ বাতি টোপনি নহ'ল। দুৰ্যোধনৰ মনত পৰিল তেওঁৰ পাপকাৰ্য্য সমূহ।

যন্তে দ্যুত পৰিক্ৰিষ্টাঃ কৃষ্ণা চানায়িতা সভাম্।

তৎ স্মৰন্তোঽন্বতপ্যন্ত ভৃশমদ্বিগ্নচেতসঃ ॥

কৰ্ণ পৰ্ব—১।৭

কপট দ্যুতক্ৰীড়াৰ ফলত হোৱা পাণ্ডবৰ দুখ-কষ্ট, দ্ৰৌপদীৰ সভাত হোৱা চৰম লাঞ্ছনা আৰু বনবাস আদি পাপকৰ্ম স্মৰণ কৰি তেওঁলোকে (দুৰ্যোধন, শকুনি কৰ্ণ, দুঃশাসন) অনুতাপ ভোগ কৰিছিল আৰু ভবিষ্যতৰ চিন্তাত উন্মিগ্ন হৈ পৰিছিল। কিন্তু এই অনুতাপ বেছি সময় নাথাকিল, পুনৰ দম্ভ অহংকাৰে তেওঁক আচ্ছন্ন কৰি পেলালে। আচাৰ্য্য পুত্ৰ অশ্বখামাই দুঃশাসনৰ মৃত্যুৰ পাছত শ্ৰীকৃষ্ণই অনা সন্ধিৰ প্ৰস্তাব পুনৰ বিবেচনা কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰে। কিন্তু মোহাবিষ্ট দুৰ্যোধনে কৰ্ণৰ বাহুবলৰ ওপৰত ভৰসা কৰি সেই অনুৰোধ আওকাণ কৰে। কৰ্ণৰ মৃত্যুৰ পাছত স্বকীয় দুৰ্ভূতিৰ কথা স্মৰণ কৰি তেওঁ দীৰ্ঘনিশ্বাস ত্যাগ কৰিছিল। আচাৰ্য্য কৃপাই এই সুযোগতে তেওঁক কৃষ্ণৰ প্ৰস্তাৱ পুনৰ বিবেচনা কৰিবলৈ পুনৰ অনুৰোধ কৰে। “হে মহাৰাজ ; আপোনাৰ পিতা আৰু কৃষ্ণৰ দ্বাৰা অনা সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱ যদি উত্থাপিত কৰা হয়, পাণ্ডৱসকলে নিশ্চয় সেই প্ৰস্তাৱ গ্ৰহণ কৰিব। তেওঁ কলে :

ন স্বাং ব্ৰবীমি কাৰ্পণ্যান্‌প্ৰাণ পৰিৰক্ষণাং ।

পথ্যং ৰাজন্‌ ব্ৰবীমি স্বাং তৎ পৰাসদুঃ

স্মৰিষ্যসি ॥

“মই ভয়ত অথবা প্ৰাণৰক্ষাৰ উদ্দেশ্যে তোমাক এই কথা কোৱা নাই । তোমাৰ নিমিত্তেহে কৈছো । মোৰ পৰামৰ্শ গ্ৰহণ নকৰিলে মৃত্যুৰ সময়ত নিশ্চয় স্মৰণ কৰিবা ।” ইয়াৰ পাছত আচাৰ্য্য শাৰদেৱে দীৰ্ঘ নিশ্বাস ত্যাগ কৰি শোক কৰিবলৈ ধৰে আৰু মূৰ্ছিত হৈ যায় । দূৰোধন খন্তেক মৌন হৈ কলে, “আপোনালোকে মোৰ মঙ্গলৰ কাৰণে প্ৰাণৰ মায়া পৰ্য্যন্ত ত্যাগ কৰিছে । আপুনি মোৰ পৰম বন্ধু, মদুৰ্দ্‌ৰ্ষ ব্যক্তিৰ যেনেকৈ ঔষধলৈ অবদ্বিচ হয় ময়ো আপনাৰ পথ্য স্বৰূপ হিত বচন মানিব নোৱাৰা হৈছো । আমি ছলনাবে যদুৰ্ধিষ্ঠিৰৰ ৰাজ্য অধিগ্ৰহণ কৰিছোঁ । তেওঁ কেনেকৈ আমাৰ কথাত বিশ্বাস ৰাখিব ? সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱ লৈ শ্ৰীকৃষ্ণ আমাৰ সভালৈ আহিছিল । আমি তেওঁৰ প্ৰস্তাৱ অগ্ৰাহ্য কৰাৰ লগতে তেওঁকো অপমানিত কৰিছোঁ । তেওঁনো আমাৰ প্ৰস্তাৱ কি বঢ়লি বিশ্বাস কৰিব ? কৃষ্ণজৰ্দ্‌ন এক প্ৰাণ, এই কথা শুনিছিলো । এতিয়া প্ৰত্যক্ষ দেখিলো । দ্ৰৌপদীৰ লাগুনাৰ প্ৰতিশোধ পাণ্ডৱসকলে নোলোৱাকৈ জানো এৰিব ? অন্যায় ভাৱে কৃষ্ণৰ ভাৰ্গৱ আৰু অজৰ্দ্‌নৰ পুত্ৰ অভিমন্যুক যদুৰ্দ্‌ধত বধ কৰিছোঁ । কৃষ্ণ আৰু অজৰ্দ্‌নে অভিমন্যুৰ বধ কেনেকৈ পাহৰিব ? ভীমে মোৰ উৰু ভঙ্গ কৰিবলৈ ভীষণ প্ৰতিজ্ঞা কৰিছিল । তেওঁ প্ৰতিজ্ঞাৰ কথা কিয় পাহৰিব ? তেওঁ বৰং প্ৰাণ এৰিব, তথাপি প্ৰতিজ্ঞা ভঙ্গ নকৰে । আৰু মই ৰাজাধিৰাজ হৈ কেনেকৈ যদুৰ্ধিষ্ঠিৰৰ অনুগত হ’ম ? ঘৰত থাকি শয্যাতে মৃত্যুবৰণ কৰিবলৈ মোৰ ইচ্ছা নাই । যদুৰ্দ্‌ধত মৃত্যু হোৱাকে ক্ষত্ৰিয়ই কামনা কৰে । আত্মীয়-স্বজন, গুৰুজন আৰু অনেকে মোৰ কাৰণে যদুৰ্দ্‌ধক্ষেত্ৰত প্ৰাণ এৰিছে । এতিয়া নিজৰ প্ৰাণ-বক্ষাৰ্থে সন্ধি কৰি লোক সমাজত নিন্দিত হব নোখোজোঁ । যদুৰ্দ্‌ধক্ষেত্ৰত প্ৰাণ এৰিবলৈ মই মনস্থ কৰিছো ।” দূৰোধনৰ কথাৰ পৰা তেওঁৰ ক্ষত্ৰিয় জনোচিত মনোবৃত্তি প্ৰকাশ পাইছে । তেওঁ নিজৰ অপকৰ্ম স্মৰণ কৰাৰ লগতে, যদুৰ্দ্‌ধৰ অনিবাৰ্য্যতা স্বীকাৰ কৰি সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱ যি কাৰণত অগ্ৰাহ্য কৰিলে সেই কৈফিয়তৰ পৰা আত্মসম্মান বোধ আৰু অনমনীয় মনোভাৱ প্ৰকাশ হৈছে । কৃতকৰ্মৰ কাৰণে অনুশোচনা আৰু দম্ভ দুয়োটাই একেলগে ফুটি উঠিছে ।

মানুহৰ আশাৰ অন্ত নাই । দূৰোধনে আশা কৰিছিল যে মদুপতি শল্যই পাণ্ডৱক পৰাজয় কৰিব পাৰিব । সঞ্জয়ে দূৰোধনৰ মনৰ অবস্থা দেখি ধৃতবাস্তক শল্য পৰ্বত কৈছে :

আশা বলৱতী ৰাজন পুত্ৰানাং তেহ্‌ভৱন্তদা ।

হতে দ্ৰোণে চ ভীষ্মে চ সতপুত্ৰ চ পাৰ্থতে

শলঃ পাৰ্থান্‌ ৰণে সাৰান্‌ নিহিন্‌ৰ্য্যতি মাৰিষ ।

শল্য : ৮/১৬

ভীষ্ম, দ্রোণ, কৰ্ণ প্ৰভৃতি বীৰ সকল নিহত হ'ল। কিন্তু দুর্যোধনৰ বলৱতী আশা আছিল যে শল্যই পাণ্ডৱক বিনাশ কৰিব পাৰিব। এই আশাতে শল্যক সেনাপতি পদত বৰণ কৰা হ'ল। কিন্তু মদুবাজ শল্য যুধিষ্ঠিৰৰ হাতত নিহত হ'ল। ভায়েক সকলো ভীমৰ হাতত সিপদুৰীয়া হ'ল। উল্লুক, শকুনি, দুর্যোধন প্ৰভৃতি কোনো ইহ জগতত নাই। অসহায় দুর্যোধনে চাৰিওদিশে শূন্য দেখা পালে। উপায়হীন হৈ দুর্যোধনে বণক্ষেত্ৰৰ পৰা পলায়ন কৰাই স্থিৰ কৰে। অভিমানী ৰজা দুর্যোধনৰ পৰ্বত প্ৰমাণ অভিমান চৰ্ণ হল। এথাৰ অক্ষৌহিনী সেনাৰ অধিপতিয়ে নগ্নপদে, অকলশৰে দৈপায়ন হৃদৰ ফালে যাত্ৰা কৰে। তেওঁ বাবে বাবে স্মৰণ কৰে ধৰ্মমতি বিদুবৰ পৰামৰ্শাবলী।

সম্ভাৱ বচনং ক্ষত্ৰধৰ্মশীলস্য ধীমতঃ ।

ইদ নুনং মহাপ্ৰাজ্ঞো বিদূৰো দৃষ্টবান পদুৰা

মহদ্ বৈশসম্ভকামং ক্ষত্ৰিয়ানাঞ্চ সদ্‌যুগে ॥

শল্য : ২৯/২৬/২৭

তেওঁ ধৰ্মশীল বিদুবৰ কথাবোৰ বাবে বাবে স্মৰণ কৰিবলৈ ধৰে। মনে মনে ভাবিবলৈ ধৰে যে বিদূৰে যুদ্ধত লোকক্ষয় আৰু কুৰুকুলৰ বিনাশ আগতেই জানিছিল। যাঁওতে বাটত সঞ্জয়ক লগ পাই বৰ কবুৰ ভাৱে তেওঁৰ হাতখন ধৰি কলে, “সঞ্জয়, তুমি পিতাক মোৰ সংবাদ দিবা আৰু তেওঁক কৰা

সুদীপ্তিভ্ৰাতৃদৃষ্টেহীনঃ পুত্ৰৈৰ্ভ্ৰাতৃভিবেৰচ ।

পাণ্ডৱৈশ্চ হন্তে বাজ্যে কোনদ্ৰ জীৱেত যাদৃশঃ ॥

মহাপৰাক্ৰমী বন্ধু মিত্ৰ সকলক হৰুৱাইছে। পুত্ৰ ভ্ৰাতৃ সকলোৱে ইহলোক এৰিছে। পাণ্ডবে ৰাজ্য অধিকাৰ কৰিব। এই অৱস্থাত মোৰ দৰে ব্যক্তি কোন জীয়াই থাকিব পাৰে ?

ইয়াৰ পাছত দ্ৰুতগতিত দৈপায়ন হৃদত প্ৰৱেশ কৰি জলন্তমণ্ডন কৰি পানীৰ তলত লুকাই থাকিল। চিকাৰীৰ মূখত তেওঁৰ আত্মগোপনৰ কথা গম পাই কৃষ্ণক লগতলৈ পাণ্ডৱ সকল হৃদৰ তীব্ৰত উপস্থিত হ'ল। ধৃষ্টদ্যুম্ন, সাত্যকি, শিখণ্ডী প্ৰভৃতি বীৰ সকলো হৃদৰ পাবত উপস্থিত হয়। তেওঁলোকক দেখি অশ্বখামা, কৃপাচাৰ্য্য কৃতবৰ্মা, আঁতৰি যায়। কৃষ্ণৰ পৰামৰ্শ মতে যুধিষ্ঠিৰে দুর্যোধনক বণক্ষেত্ৰৰ পৰা পলায়ন কৰাৰ কাৰণে ৰণসনা কৰে। বিশেষকৈ এঘাৰ অক্ষৌহিনী সৈন্য ধ্বংস কৰি শেষত পলায়ন কৰা কাৰ্য্য নিন্দা কৰে। দাম্ভিক দুর্যোধনে পানীৰ মাজৰ পৰাই উত্তৰ দিলে, “মহাবাজ, তুমি কৈছা যে মই প্ৰাণৰ ভয়ত আত্মগোপন কৰিছো, প্ৰাণীৰ মৃত্যু-ভয় একো আচৰিত কথা নহয়। মই কিন্তু মৃত্যু ভয়ত পলোৱা নাই। মোৰ বথ, সাৰথি আৰু সহযোগী সকলো গৈছে, বিশ্ৰামৰ নিমিত্তে মই হৃদত প্ৰৱেশ কৰিছোঁ। তুমি আশ্বস্ত হোৱা, মই পুনৰ যুদ্ধ কৰিম”

নৈতাচ্ছিতং মহাৰাজ যদ্ ভীঃ প্ৰাণিনমাৰিষেণ ।

ন চ প্ৰাণভয়ান্ভীতো ব্যপয়াতো হিষ্মি ভাৰত ॥

শল্য—৩১/৩৬

যদুৰ্ধিষ্ঠৰে তেওঁক পানীৰ পৰা উঠি যুদ্ধ কৰিবলৈ আহ্বান কৰে। যদুৰ্ধিষ্ঠৰৰ কথাৰ উত্তৰত যি তীৱ্ৰ বাক্য প্ৰয়োগ কৰি পানীৰ পৰা উঠি আহিল সেই কথাই যদুৰ্ধিষ্ঠৰকো বিচলিত কৰিলে।

দুৰ্যোধনে কলে, “এই বীৰশূন্য বসুন্ধৰা তোমাৰ হাতত অপৰ্ণ কৰিলো, ভ্ৰাতা, পুত্ৰ, সূত্ৰ, মিত্ৰ সকলোৱেই যুদ্ধত প্ৰাণ ত্যাগ কৰিলে, এতিয়া মোৰ ৰাজ্যৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই। ধন বস্তু সকলো নিঃশেষ হ’ল। হে ৰাজন, মই বস্তুৰ ধাৰণ কৰি অৰণ্যত প্ৰৱেশ কৰিম, শ্মশান তুল্য ৰাজ্যত মোৰ প্ৰয়োজন নাই। তুমি এতিয়া হতবীৰ, নষ্টবস্তু, গতশ্ৰী বিধবাৰ ৰাজ্য ভোগ কৰা।” যদুৰ্ধিষ্ঠৰে যে সমুদ্ৰশালী ৰাজ্য ভোগ কৰিবলৈ নাপাব, ইয়াতেই দুৰ্যোধনৰ অন্তিম আনন্দ। যদুৰ্ধিষ্ঠৰৰ ভৎসনা শুনি শূৰ্ণি দুৰ্যোধন শেষত পানীৰ পৰা উঠি আহিল।

তথাসৌ বাক্ প্ৰতোদেন তুল্যমানঃ পুনঃ পুনঃ

বচো ন সমুদ্ষে ৰাজান্দুস্তম্ভাং কশামিহ।

শল্য—১২/৩৫

(উত্তম অশ্বই যেনেকৈ চাবুকৰ আঘাত সহ্য কৰিব নোৱাৰে, দুৰ্যোধনেও সেইদৰে যদুৰ্ধিষ্ঠৰৰ বাক্যৰূপ চাবুকৰ আঘাত সহ্য কৰিব নোৱাৰি উঠি আহিল। তেওঁৰ গদাদাল সোণৰ পাটেৰে মেৰিওৱা অতিশয় গধুৰ। তেওঁক দেখি পাণ্ডৱ আৰু পাণ্ডাল সৈন্য আনন্দিত হ’ল। দুৰ্যোধনে পাণ্ডৱৰ উপহাস সহ্য কৰিব নোৱাৰি খঙত যদুৰ্ধিষ্ঠৰক প্ৰত্যেক পাণ্ডৱ-পক্ষৰ বীৰৰ লগত দ্বন্দ্বযুদ্ধ কৰিবলৈ প্ৰস্তুত বুলি জনোবাত যদুৰ্ধিষ্ঠৰে ভীমক আগবঢ়াই দিয়ে। দুৰ্যোধনে কোনো এজন পাণ্ডৱৰ নাম নকৈ যিকোনো এজন পাণ্ডৱৰ লগত দ্বন্দ্বযুদ্ধ কৰিবলৈ প্ৰস্তুত বুলি কোৱা কথাষাৰে তেওঁৰ আত্ম-অভিমান আৰু ৰাজকীয় মৰ্যাদাবোধ প্ৰকাশ কৰিছে। তেওঁ যদুৰ্ধিষ্ঠৰৰ কথা মতে যি কোনো এজনক বিশেষকৈ যদুৰ্ধিষ্ঠৰ, নকুল বা সহদেৱক বাছি লোৱা হলে সহজে যুদ্ধত জয়ী হব পাৰিলেহেঁতেন। কিন্তু দুৰ্যোধনে যুদ্ধত তেওঁৰ সমকক্ষ ভীমকহে আহ্বান কৰিলে, আনকেইজনক নহয়। তেওঁৰ আত্মভিমানৰ কাৰণেই বাকী কেইজন পাণ্ডৱ বন্ধা পৰিল।

ভীম আৰু দুৰ্যোধনৰ গদাযুদ্ধ আৰম্ভ হ’ল। দুয়োজনেই সমান যোদ্ধা যদিও ৰণকৌশলত দুৰ্যোধন অধিক পাৰ্গত আছিল। দুয়োজনৰ মাজত কোন অধিক শক্তিশালী, এই বিষয়ে অজুৰ্ণে কৃষ্ণক প্ৰশ্ন কৰাত কৃষ্ণই ভীমক শাৰীৰিক শক্তিত অধিক বলী আৰু দুৰ্যোধন গদাযুদ্ধত অধিক কৌশলী বুলি ক’লে। গদাযুদ্ধত নীতিনিয়ম অনুসৰণ কৰি যুদ্ধ কৰিলে ভীম যুদ্ধত কেতিয়াও জিকিব

নোবাবে।” কেশৱে এইদৰে কোৱাত অৰ্জুনে ভীমে দেখাকৈ কৰঙণত (উৰুত) চাপৰ মাৰি উৰু ভঙ্গৰ প্ৰতিজ্ঞাৰ কথা ভীমক সোঁৱৰাই দিয়ে।

ধনঞ্জয়ন্তু শ্ৰুত্বৈতৎ কেশৱস্য মহাত্মনঃ।

প্ৰেক্ষতো ভীমসেনস্য সব্যম্ৰুদ্ধমতাৱয়ং ॥

শল্য—৪৮/২০

ভীমে তাৰ তাৎপৰ্য্য বুজি পাই সুযোগ বুজি দুৰ্যোধনৰ উৰুত গদাৰে প্ৰচণ্ড আঘাত কৰে। উৰুভঙ্গ হৈ দুৰ্যোধন মাটিত পৰি যায়। গেলাত টেঙাদি ভীমে পৰি থকা বজাজনৰ মূৰত কেবাবাবো পদাঘাত কৰে, আৰু তেওঁ কৰা দুষ্কাৰ্য্যবোৰ মনত পেলাই দিয়ে। যুঁধাৰ্ষ্ট্ৰবে ভীমক অন্যায্য যুদ্ধ আৰু পদাঘাত কৰা কাৰণে তিৰষ্কাৰ কৰি দুৰ্যোধনক প্ৰবোধ দিবলৈ চেষ্টা কৰে। যুদ্ধ চাই থকা বলৰামে তেওঁৰ নাঙলেৰে ভীমক মাৰিবলৈ খেদি যোৱাত শ্ৰীকৃষ্ণই বাধা দি বুজাই-বঢ়াই শাস্ত কৰে। বলৰামে খঙত বণক্ষেত্ৰ এৰি গঢ়ি যায়।

পাণ্ডাল আৰু সঞ্জয়সকলে আনন্দত ভীমক প্ৰশংসা আৰু দুৰ্যোধনক বাক্য-বাণেৰে বিম্ব কৰিবলৈ ধৰাত কৃষ্ণই বাধা দি কয় যে নিহত শত্ৰুক পুনৰাই বাক্য-বাণেৰে আঘাত কৰিব নাপায়। “পাপ-মতিয়ে যেতিয়া ভীষ্ম-দ্ৰোণাদিৰ হিত বচন নুশুনি অধৰ্ম্মী কৰ্ণ, শকুনি আদিৰ পৰামৰ্শ অনুসৰি পাণ্ডৱক ন্যায্য প্ৰাপ্যৰ পৰা বঞ্চিত কৰে, তেতিয়াই তেওঁৰ মৃত্যু হৈছে। এতিয়া মৰাক মাৰি লাভ নাই।”

কৃষ্ণৰ তিৰষ্কাৰ বাক্যত দুৰ্যোধন থিৰে থাকিব নোৱাৰিলে। তেওঁ কিলা-কুটিৰ ওপৰত ভেজা কৃষ্ণৰ প্ৰতি ব্ৰুকুটি নিক্ষেপ কৰি উত্তৰ দিলে :

অশ্বেষিত শৰীবস্য ৰূপমাসীন্মূপস্যতু।

ক্ৰুদ্ধস্যশাশীৰ্ষস্যেব ছিন্নপুচ্ছস্য ভাৰত ॥

প্ৰাণাস্তকৰণীং যোবাং বেদনামপ্যাচিস্তয়ন।

দুৰ্যোধনো বাসুদেবং বাগ্ভিৰুগ্ৰাভিবাৰ্যং ॥

(তেতিয়া অশ্বেষিতশৰীৰ দুৰ্যোধনক ছিন্নপুচ্ছ বিশাল সাপৰ দৰে দেখা গৈছিল। প্ৰাণাস্তকৰ বিষ উপেক্ষা কৰি তেওঁ তীব্ৰ বাক্যৰ দ্বাৰা কৃষ্ণক আঘাত কৰি কলে।) কৃষ্ণক তেওঁ কংসৰ দাসীপুত্ৰ বুলিহে সম্বোধন কৰিছিল, “হে কংসৰ দাসী পুত্ৰ (দবাচলতে ভনীয়েক) তুমিয়েই মোক অন্যায্য ভাৱে উৰুত আঘাত কৰিবলৈ অৰ্জুনৰ দ্বাৰা ভীমক সংকেত দিলা। তুমি সকলো অনৰ্থৰ মূল। তোমাৰ বুদ্ধিতে যদি পাণ্ডবে অন্যায্য ভাৱে ভীষ্ম, দ্ৰোণ, কৰ্ণ আৰু মোক বধ নকৰিলেহেতেন, তেন্তে এই যুদ্ধত কেতিয়াও জয়লাভ কৰিব নোৱাৰিলে হয়।” উত্তৰত কৃষ্ণয়ো পুনৰ তেওঁৰ (দুৰ্যোধনৰ) অতিলোভজনিত দুষ্কৰ্মৰাজীৰ কথা আৰু পৰিণতিৰ কথা শুনাব লগা হ’ল।

তাৰ পাছত দুৰ্যোধনে তেওঁৰ জীৱনৰ সাফল্যৰ কথা বৰ্ণনা কৰি কৃষ্ণক কলে, “জগতৰ নানাবিধ ভোগ্য বস্তু মই ভোগ কৰিলো, সসাগৰা পৃথিৱী শাসন কৰিলো,

দানাধায়ন কৰ্মও যথেষ্ট কৰিলো। স্বধৰ্মনিৰত ক্ষত্ৰিয়ই যি মৃত্যু কামনা কৰে তেনে মৃত্যু পাইছে। মোক আৰু কি লাগে? মই মহং ভাগ্যৱান। হে অচ্যুত, সহস্ৰ আৰু অনঙ্গসকলক লৈ স্বৰ্গলৈ যাও। তোমালোকৰ সংকল্প অপূৰ্ণ হৈ ব'ল। এই বীৰশূন্য শ্মশানতুল্য বিধবাৰ ৰাজ্য ভোগ কৰি তোমালোক সুখী হব নোৱাৰিব।”

দুর্যোধনৰ শেষ বাণীব পাছত আকাশৰ পৰা পুষ্পবৃষ্টি হ'ল। যুদ্ধত জয়ী হলেও পাণ্ডববিলাকে সমৃদ্ধ ৰাজ্য ভোগ কৰিবলৈ নাপায়, ইয়াতে মৰণযাত্ৰী দুর্যোধনে আনন্দ লাভ কৰিছিল আৰু নিজৰ কৰ্মীকৃত্ত্ব স্বৰ্ণ কৰি তৃপ্তি লাভ কৰিছিল। এই সময়ত তেওঁ দৈৱৰ প্ৰাধান্যও স্বীকাৰ কৰে। তেওঁ শেষ মূহুৰ্ত্তত কৈছিল :

একাদশ চন্দ্ৰভৰ্ত্তা সোহহমেতাং দশাং গতঃ ।

কালং প্ৰাপ্য মহাবাহো নকশ্চিদতিবৰ্ত্ততে ॥

শল্য—৬৪/৯

(মই একাদশ অক্ষৌহিনীৰ অধিপতি আছিলো। মোৰ আজি এই দশা। হে মহাবাহো, কাল প্ৰাপ্ত হ'লে কোনেও নিয়তিক অতিক্ৰম কৰিব নোৱাৰে। সঞ্জয়ক ওচৰলৈ মাতি কলে “মই পৰম ভাগ্যৱান, স্বধৰ্মনিৰত ক্ষত্ৰিয়ৰ অভিলষিত যুদ্ধ মৃত্যুক মই বৰণ কৰিছো। অন্যায় যুদ্ধত মোক নিহত কৰা বুলি অশ্বখামা, কৃপাচাৰ্য আৰু কৃতবৰ্মাক কৰা।”

যদিষ্টং ক্ষত্ৰবন্ধুনাং স্বধৰ্মমন্দ্ৰীতচ্চতাম্ ।

নিধনং তস্মায় প্ৰাপ্তং কোন্দ স্বন্ততৰো ময়া ॥

মৃত্যুৰ আগ মূহুৰ্ত্তত কৃপাচাৰ্য, কৃতবৰ্মা আৰু অশ্বখামা তেওঁৰ কামলৈ আহে। এইখিনিতে দুর্যোধনৰ শাৰীৰিক অবয়বৰ এটি চন্দ্ৰ পৰিচয় পোৱা যায়। তেওঁ দীৰ্ঘবাহু, মাতঙ্গসমবিক্ৰমী আৰু গৌৰকান্তি আছিল। মূৰত দীঘল ক'লা চুলি। তেওঁৰ মাটিত পৰি থকা ধূলিধূসৰ দেহটো তুষাৰাবৃতমণ্ডল পৰ্ণচন্দ্ৰৰ দৰে শোভা পাইছিল। চকুপানী মিছ তেওঁ সহবীৰ কেইজনক কলে, “এয়ে সকলো প্ৰাণীৰ শেষ পৰিণাম, বিধাতাৰ্নিৰ্দ্দেষ্ট পৰিণাম। আপোনালোকে দুখ নকৰিব।

দুখৰ বিষয় সেই অৱস্থাতো তেওঁৰ পাণ্ডব বিৰেষ কৰা নাছিল। অশ্বখামাই পাণ্ডাল (পাণ্ডৱ) বধৰ প্ৰতিজ্ঞা কৰাত তেওঁ হৃষ্টচিন্তে দ্ৰৌণিক সেনাপতি পদত অভিষিক্ত কৰে। অশ্বখামাই পিতৃবধৰ প্ৰতিশোধ লবলৈ নিশা পৰীয়াবোৰক বধ কৰি পাণ্ডৱ শিবিৰত প্ৰৱেশ কৰে। তেওঁ শূই থকা ধৃষ্টদ্যুম্নক জগাই হত্যা কৰে। তাৰ পাছত পাণ্ডৱৰ পাঁচজন শূই থকা পুত্ৰক বধ কৰি শিবিৰৰ পৰা ওলাই আহে। সোমাণ্ডতে, পাণ্ডৱ শিবিৰ ৰক্ষা কৰি থকা মহাকাল শিবক বলে নোৱাৰি স্তুতি প্ৰাৰ্থনা কৰি আশুতোষ ভোলানাথক সন্তুষ্ট কৰে আৰু শিবিৰৰ দ্বাৰ উন্মুক্ত

কৰি শব্দই থকা সকলক পৈশাচিক ভাবে হত্যা কৰে। সেই প্ৰসংগত দ্ৰোণিয়ে
দুৰ্যোধনক নন্দকেইটা উপহাস দি কয় :

দুৰ্যোধন জীৰ্ণসি স্তব্ধ বাক্যং শ্ৰোত্ৰসুখং শৃণু ।

সম্প্ৰ পান্ডবতঃ শেযা ধাত্তবাস্ত্ৰোস্তয়ো বয়ম্ ॥

তে চৈব ভ্ৰাতৰঃ পঞ্চ বাসুদেবোহিথ সাত্যকিঃ ।

অহং চ কৃতবৰ্মা চ কৃপঃ শাৰদ্বতো তথা ॥

(দুৰ্যোধন তুমি শূৰ্ণি শূৰ্ণি শূৰ্ণী হবা যে পান্ডৱ পক্ষত পঞ্চপান্ডৱ, কৃষ্ণ আৰু
সাত্যকিৰ বাহিৰে কোনো জীৱিত নাই। তোমাৰ পক্ষত আমি তিনিজন এতিয়াও
জীৱিত আছো।)

এই সংবাদ শূৰ্ণি দুৰ্যোধন আনন্দিত হয় আৰু তাৰ পাছতে তেওঁ স্বৰ্গগামী
হয়। দুৰ্যোধন পটু শাসক আছিল আৰু প্ৰজাবঞ্ছক বজা আছিল। প্ৰজা তেওঁৰ
অনুগত নাথাকিলে আৰু ভাৰতৰ সব্ভাগ বজা তেওঁৰ প্ৰতি বন্ধুভাৱাপন্ন নহলে
একাদশ অক্ষৌহিণী সেনা সংগ্ৰহ কৰা তেওঁৰ পক্ষে সম্ভৱ নহ'লহেঁতেন। ভাৰতৰ
অধিকাংশ বজাই তেওঁৰ পক্ষত থাকি যুদ্ধত যোগ দিছিল। গদাযুদ্ধত তেওঁ
ভীমতকৈ পটু আছিল। কৃষ্ণৰ বাক্যই ইয়াৰ প্ৰমাণ। মিত্ৰ সংগ্ৰহ আৰু
মিত্ৰতা বন্ধাৰ কৌশলো ভালকৈ জানিছিল। শল্যক নিজ পক্ষীয় কৰা কাৰ্য্যই
ইয়াৰ প্ৰমাণ।

দুঃশাসনঃ

দুঃশাসন আছিল ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ তৃতীয় পুত্ৰ। বৈমাট্ৰীয় ভ্ৰাতৃ যদুদত্তসু তেওঁতকৈ
ডাঙৰ আছিল। ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ সকলো ল'ৰাই শস্ত্ৰ আৰু শাস্ত্ৰত পাৰ্গত আছিল।
দুঃশাসনো যদুৰূপিদ্যুত নিপুণ আছিল। তেওঁৰ ল'ৰাই কুব্জক্ষেত্ৰৰ যুদ্ধতে প্ৰাণ
এৰে। দুঃশাসন দুৰ্যোধনৰ টেমেকা আছিল। তেওঁ প্ৰায়ে দুৰ্যোধনৰ লগে লগে
ফুৰিছিল আৰু দুৰ্যোধনৰ আদেশ আখৰে আখৰে পালন কৰিছিল। পান্ডৱ সম্বন্ধে
তেওঁ একায়েকৰ দৰে ঈৰ্ষাপৰাণ আৰু নীচাশয় আছিল। জেষ্ঠ্য ভ্ৰাতাৰ চাৰিত্ৰিক
দোষ তেওঁলৈকো সংক্ৰামিত হৈছিল। দুৰ্যোধনে তেওঁক যদুবাজ পদত অভিষিক্ত
কৰিছিল। পান্ডৱক পদবি মাৰিবলৈ নিৰ্মাণ কৰা জতুগৃহ বড়যন্ত্ৰত তেওঁ সমানেই
লিপ্ত আছিল।

সভাপৰ্বত দ্যুতক্ৰীড়াৰ সময়ত তেওঁ যি পৈশাচিক কাৰ্য্য কৰিলে সি নিস্তান্তই
নিন্দনীয়। দুৰ্যোধনৰ আদেশত পান্ডৱৰ মহিলা মহলত জোৰকৈ প্ৰৱেশ
কৰি দ্ৰোণদীক একবস্তা-বজ্জ্বলা অবস্থাত পাশাখেলৰ সভাস্থলীলৈ চুলিত ধৰি
টানি আনি নন্দ কৰিবলৈ কৰা প্ৰচেষ্টা অতি জঘণ্য মনোবৃত্তিৰ পৰিচায়ক। চুলিত
খৰোতেই কৃষ্ণাই কৈছিল, “মই বজ্জ্বলা আৰু একবস্তা, মোক সভাগৃহলৈ লৈ

যোৱা উচিত নহব।” ইয়াৰ উত্তৰত দৃঃশাসনে খণ্ডেৰে উত্তৰ দিছিল “তুমি একবস্ত্ৰা বা বিবস্ত্ৰা যি অৱস্থাতে নাথাকা দ্যুতক্ৰীড়াত তোমাক আমি লাভ কৰিছো ; তুমি আমাৰ দাসী। দাসীৰ পোছাক-পৰিচ্ছদ প্ৰভুৰ ইচ্ছাধীন।” এই বুলি তেওঁ দ্ৰৌপদীক চুলিত ধৰি টানি নিয়ে আৰু দ্যুতক্ৰীড়াৰ সভাস্থলীত উপস্থিত কৰায়। সভাস্থলত কৃষ্ণক দাসী বুলি সম্বোধন কৰি কৰ্ণৰ নিৰ্দেশক্ৰমে তেওঁক বিবস্ত্ৰা কৰিবলৈ চেষ্টা চলায়। কিন্তু কৃষ্ণক দ্ৰৌপদীয়ে আকুল কণ্ঠে বক্ষা কৰিবলৈ মতাত কৃষ্ণই তেওঁক বিপদৰ পৰা বক্ষা কৰে। যিমানেই শাড়ীখন খোলে সিমানেই শাড়ীখন বাঢ়ি যায়। অৱশেষত দৃঃশাসন ভাগৰি যায় আৰু শাড়ী খোলাৰ চেষ্টা এৰি দিয়ে। দৃঃশাসনৰ এই কদৰ্য্য আচৰণত উত্তোজিত হৈ ভীমে তেওঁৰ বস্ত্ৰপান কৰিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰে। দুৰ্যোধনৰ সকলো কাৰ্য্যত সোঁহাত আছিল কৰ্ণ আৰু বাওঁ হাত আছিল দৃঃশাসন। দুৰ্যোধনৰ অপকাৰ্য্যত তেওঁ প্ৰধান উৎসাহদাতা আৰু exccutor আছিল। ককায়েকৰ ক্ৰোধ আৰু অহংকাৰ বহিত ইন্দ্ৰন যোগোবাই আছিল তেওঁৰ কাম।

যুদ্ধত সততে তেওঁ পলায়ন কৰিছিল। ভীম, সাত্যকি, ধৃষ্টদ্যুম্ন প্ৰভৃতিৰ লগত যুদ্ধ কৰি অলপ টান পালেই পলাই আত্মৰক্ষা কৰিছিল। দ্ৰোণ পৰ্বত ভীমে দৃঃশাসনক মাটিত পেলাই পেট, বুকু ফালি বস্ত্ৰপান কৰে আৰু পাশা খেলত কৰা প্ৰতিজ্ঞা পূৰণ কৰে। যুদ্ধত সঘনে পলায়ন কৰা দৃঃশাসনক এদিন দ্ৰোণাচাৰ্যই ভৎসনা কৰি কৈছিল “হে পলবীয়া বীৰ, তুমি ৰাজপুত্ৰ, ৰাজক্ৰান্তা, আৰু যদুৰাজ, দ্যুতক্ৰীড়াত দ্ৰৌপদীক দাসীৰূপে পাইছিল। তোমাৰ সেই মান, সেই দৰ্প আৰু সেই বীৰ গৰ্জন এতিয়া ক’ত ? এতিয়া যুদ্ধৰ পৰা পলাইছা কিয় ? মূঠতে ককায়েকৰ অনুগত ভাতৃৰূপে দৃঃশাসনৰ চিনাকি। তেওঁৰ ভাল গুণ বুলিবলৈ অন্য একো নাছিল।

বিকৰ্ণ ৪

ধৃতবাস্তৱৰ এশজন ল’ৰাৰ মাজত মাত্ৰ চাৰিজনৰ নাম আৰু কাৰ্য্য জনা যায়। তেওঁলোক হল জ্যেষ্ঠানুসাৰে দুৰ্যোধন, বিকৰ্ণ, দৃঃশাসন আৰু যদুৎসৱ। কিন্তু মহাভাৰতৰ বিভিন্ন স্থানত জ্যেষ্ঠানুসাৰে তেওঁৰ স্থান বিভিন্ন ৰূপে পোৱা যায়। কোনো ঠাইত অষ্টম, কোনো ঠাইত উনিবিংশ বুলি আছে। বিকৰ্ণৰ স্ৰভাব দুৰ্যোধন-দৃঃশাসনৰ বিপৰীত আছিল। তেওঁ ধৰ্ম্মপৰায়ণ আছিল। তেওঁৰ লগত আমাৰ প্ৰথম পৰিচয় হয় পাশাখেলৰ সময়ত। দ্ৰৌপদীক টানি আনি যোঁৱা সভাত থিয় কৰোৱা হয় তেতিয়া তেওঁ প্ৰশ্ন কৰিছিল যে পাশাখেলত নিজে হাৰি দাসৰ অৱস্থা পোৱাৰ পাছত তেওঁৰ স্ত্ৰীক পণ ৰাখিবৰ অধিকাৰ থাকে জানো ? পিতামহ ভীষ্মই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ এবাই যোৱাৰ উদ্দেশ্যে কলে, “ধৰ্মৰ গতি অতি সূক্ষ্ম, গতিকৈ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিবলৈ তেওঁ অসমৰ্থ। অন্যান্য সভাসদ মৌন হৈ বহি, কেৱল

বিকৰ্ণই যদ্বিদ্ধ দাঙি ধৰি কলে যে যদ্বিধিষ্ঠিৰৰ দ্ৰৌপদীক পণত ৰখাৰ অধিকাৰ নাই। তেওঁ নিজে আগতে পণত বিক্ৰীত হৈ দ্ৰৌপদীৰ ওপৰত অধিকাৰ হেৰুৱাই পেলাইছিল। তেওঁ বিজিতা নহয়। এজন আগতে বিক্ৰীত হোৱা দাসে তেওঁৰ অজিতা পত্নীক পণত ৰাখিব নোৱাৰে। দুর্যোধন, দুর্যোধন, আৰু শকুনিৰ তেওঁ “কিতৰ” (শঠ) বুলি নিন্দা কৰিবলৈকো কুণ্ঠা বোধ কৰা নাই। যদ্বিধিষ্ঠিৰক তেওঁক “দ্যুত-ব্যসনী” বুলি নিন্দা কৰিছে।

বিকৰ্ণৰ নিন্দা বাক্যত কৰ্ণ অতিশয় ক্ৰোধান্বিত হৈ তেওঁক “প্ৰাজ্ঞবাদিক” আখ্যা দি বিদ্ৰূপ কৰিছে, বিদ্ৰূপে কিন্তু তেওঁৰ সংসাহসৰ কাৰণে প্ৰশংসাহে কৰিলে। পদ্নৰ যেতিয়া ধৃতবাস্তু, দুর্যোধন, আৰু শকুনিৰ দ্বিতীয়বাৰ পাশা খেলৰ কাৰণে নিমন্ত্ৰণ কৰে, তেতিয়াও বিকৰ্ণই বাধা দিছিল আৰু সন্ধিৰ নিমিত্তে উপদেশ দিছিল।

দৌত্য কাৰ্য্যত বিফল হৈ শ্ৰীকৃষ্ণ যেতিয়া কুব্জসভাৰ পৰা ওভতে তেতিয়া ভীষ্ম দ্ৰোণ আৰু বিদ্ৰূপৰ লগতে বিকৰ্ণয়ো শ্ৰীকৃষ্ণক অনুগমন কৰিছিল। এইবিলাক ব্যৱহাৰ আৰু কথাৰ পৰা বুজা যায় যে বিকৰ্ণৰ স্বভাৱ ধৃতবাস্তুৰ আন পুত্ৰ সকলৰ লগত নিমিলে। তেওঁ ধাৰ্মিকতা, দীৰ্ঘদৰ্শনী গান্ধাৰীৰ উপযুক্ত পুত্ৰ। পিতাৰ “বাহিৰে লটু পটু” স্বভাৱ তেওঁ অনুসৰণ নকৰিছিল। কুব্জক্ষেত্ৰৰ যুদ্ধত এওঁ কুব্জপক্ষত থাকিয়ে যুদ্ধত ভীমৰ হাতত নিহত হয়।

যুযুৎসুঃ

যুযুৎসুঃ ধৃতবাস্তুৰ পুত্ৰ। ধৃতবাস্তুৰ বৈশ্য জাতিৰ পৰিচাৰিকাৰ গৰ্ভত তেওঁৰ জন্ম হয়। তেওঁ ধৃতবাস্তুৰ বিবাহিতা পত্নীৰ সন্তান নহয়। যুযুৎসুঃ সেই কাৰণে ক্ষত্ৰিয় নাছিল, কৰণ জাতিৰহে আছিল। সব্দকালৰ পৰা যুযুৎসুঃ সৎ স্বভাৱৰ আছিল। শিশু অবস্থাত দুর্যোধনে ভীমক বিহ খুৱাই পানীত উটুৱাই দিয়া খবৰটো তেওঁৰেই কুন্তীক দিছিল। পাণ্ডৱক বনবাস দিবলৈ দ্বিতীয়বাৰ পাশাখেলৰ ষড়যন্ত্ৰত তেওঁ বাধা দিছিল। কিন্তু ধৃতবাস্তুই তেওঁৰ বাধা নামানিলে। যদ্বিধিষ্ঠিৰে তেওঁক মহাপ্ৰজ্ঞ বুলিছে। (মহাপ্ৰজ্ঞা ৰাজপুত্ৰো যুযুৎসুঃ”) বিকৰ্ণৰ দৰে তেওঁৰো সত্যপ্ৰিয় বিনয়ী আৰু ভদ্ৰস্বভাৱৰ আছিল।

কুব্জপাণ্ডবৰ যুদ্ধ যেতিয়া অনিবাৰ্য্য হৈ উঠিল তেতিয়া তেওঁ কুব্জপক্ষ এৰি পাণ্ডৱ পক্ষত যোগ দিয়ে; অৰ্থাৎ পক্ষ ত্যাগ কৰি ধৰ্মপক্ষত যোগ দিছিল। ৰণক্ষেত্ৰত তেওঁৰ কৃতিত্ব বিশেষ দেখা নাযায়। মহা ভয়ংকৰ, লোকক্ষয়কাৰী, মহাযুদ্ধৰ পাছত তেওঁ সাপ্ৰলোচনে হস্তিনাপুৰত প্ৰবেশ কৰে। যদ্বিধিষ্ঠিৰ সিংহাসনত অভিষিক্ত হোৱাৰ পাছত যদ্বিধিষ্ঠিৰে যুযুৎসুঃক এজন সভাসদ পাতে।

পাণ্ডৱসকলে প্ৰজ্ঞা গ্ৰহণ কৰি মহাপ্ৰস্থানৰ পথত যোৱাৰ আগতে যদ্বিধিষ্ঠিৰে পৰীক্ষিতক ৰাজ্যাভিষিক্ত কৰি যুযুৎসুঃক প্ৰধান অমাত্যৰূপে নিয়োগ কৰে। সমস্ত

ৰাজ্য পৰিচালনাৰ ভাৰ যুৱকসকলৰ ওপৰত অপৰ্ণ কৰি যায়। মহাযুদ্ধৰ পাছত ধৃতবাস্তৱৰ এশ পুত্ৰৰ ভিতৰত কেৱল মাত্ৰ যুৱকসকলে জীৱিত আছিল। পৰীক্ষিতৰ পৰামৰ্শদাতাৰূপেই তেওঁ শেষকালছোৱা কটায় পৰীক্ষিতৰ সৰ্প দংশনৰ পাছত তেওঁৰ কথা আৰু পোৱা নাযায়।

বসুধেন (কৰ্ণ) ৪

কুন্তীদেৱী কৰ্ণৰ জননী। অনুঢ়া অৱস্থাতে কুন্তীয়ে কৰ্ণক জন্ম দিয়ে। কিন্তু লোক অপবাদলৈ ভয় কৰি জন্মৰ পাছততেই ভেল বাম্বি উটাই দিয়ে। তেওঁ পিতৃগৃহত মহৰ্ষি দ্ৰুপদসকল শ্ৰদ্ধা কৰি বৰ স্বৰূপে এটা মন্ত্ৰ লাভ কৰিছিল। সেই মন্ত্ৰ মাত্ৰ যি দেৱতাকে আহ্বান কৰা যায়, সেই দেৱতা উপস্থিত হৈ পুত্ৰ দান কৰি গুচি যায়। কৌতূহলান্বিতা কুন্তীয়ে মন্ত্ৰৰ প্ৰমাণ চাবৰ মনে সূৰ্য দেৱতাক আহ্বান কৰাত সূৰ্য দেৱতাই তেওঁক ৰমণ কৰি এটি পুত্ৰ দান কৰে। প্ৰসৱৰ পাছত অবিবাহিতা কুন্তীয়ে অপবাদৰ ভয়ত ল'ৰাটি পানীত উটাই দিয়ে। গঙ্গাৰ পানীত উঠি অহা লৰাটি অধিৰথ নামৰ বথচালকে পাই পত্নীক (ৰাধা) অপৰ্ণ কৰে। অধিৰথ অপুত্ৰক আছিল কাৰণে লৰাটিক পুত্ৰ ৰূপে লালন-পালন কৰি ডাঙৰ কৰে। সেই কাৰণে কৰ্ণক বাধেয় আৰু সন্তপুত্ৰ বুলি কোৱা হয়। শৰীৰত কৰচ আৰু কাণত কুণ্ডল সহ কৰ্ণই জন্ম লাভ কৰিছিল বুলি মহাভাৰতত উল্লেখ আছে। অসামান্য ৰূপ সৌন্দৰ্য্যৰ তেওঁ অধিকাৰী আছিল। শৰীৰত বসু (স্বৰ্ণ) নিৰ্মিত কৰচ আৰু কুণ্ডল ধাৰণ কৰি আহিছিল কাৰণে ব্ৰাহ্মণ সকলে তেওঁৰ নাম ৰাখিলে বসুধেন। লৰা কালৰ পৰা বিক্ৰমশালী, ধাৰ্মিক, দাতা আৰু সত্যবাদী আছিল। তেওঁৰ ৰূপৰ বৰ্ণনা মহাভাৰতকাৰে এনেকৈ দিছে :

(১) নিষ্ঠপুং হেমবপুং জৱলনাৰ্ক সমপ্ৰভম্।

(২) পশ্মায়ত বিশালাক্ষং পশ্মতান্মদলোজ্জলম্।।

সুৰললাটং সুৰেশাস্তং.....বন ৩০৭।১৯

দীপ্তি কান্তি দ্যুতি গুণৈঃ সুৰ্যেন্দ্র জৱলনোপমঃ।

(৩) প্ৰাশ্লকনকতাল্লাভ সিংহসংহননো যুৱা আদি ১৩৬।৪

অষ্টৰ্ভাৰ্ত্তমহাবাহুৰ্ ব্যাচোৰক্ষঃ সুদুৰ্জয়ঃ

অভিমানী চ শূৰশ্ব প্ৰবীৰ প্ৰিয়দৰ্শনঃ ॥

বসুধেনৰ গাৰ ৰং তপ্তকাক্ষন সদৃশ। জৱল থকা সূৰ্য্যৰ দৰে তেওঁ প্ৰভাৱমুগ্ধ আছিল। পদুম পাহিৰ দৰে আয়তলোচন, সুপ্ৰশস্ত, উন্নত ললাট আৰু সুন্দৰ কেশ কলাপৰ সৈতে দেখাত সুন্দৰ আছিল। সূৰ্য্যৰ দৰে দীপ্তি, চন্দ্ৰৰ দৰে কান্তি আৰু অগ্নিৰ দৰে দ্যুতিবিগ্ৰহ, দীৰ্ঘকায়, বিশাল দেহ, সিংহবিক্ৰম, বিশাল বক্ষ, বৃক্ষ-স্কন্ধ, অভিমানী, মহাবীৰ কৰ্ণ স্বার্থৰ্থে 'প্ৰবীৰ আৰু প্ৰিয়দৰ্শন' আছিল। তেওঁৰ শৰীৰ আছিল সাত ফুট লম্বা। তেওঁৰ পদযুগল কুন্তীৰ পদযুগলৰ নিচিনা

আছিল। যথা সময়ত অধিবৰ্ষে বসুধেনক অস্ত্ৰ আৰু বিদ্যালান্ধৰ উদ্দেশ্যে হস্তিনা-পদবলৈ পঠায়। বসুধেনে আচাৰ্য্য দ্ৰোণ, কৃপ আৰু শেষত পৰশুৰামৰ ওচৰত অস্ত্ৰ বিদ্যা লাভ কৰিছিল।

বসুধেনে গুবুৰু দ্ৰোণৰ ওচৰত ব্ৰহ্মাস্ত্ৰ বিদ্যা প্ৰয়োগৰ বিদ্যা শিকিব খোজাত গৰুড়জনে প্ৰত্যাখ্যান কৰে। ব্ৰাহ্মণ আৰু ক্ষত্ৰিয়ৰ বাহিৰে আনক তেওঁ সেই বিদ্যা দান কৰিব নোৱাৰে বুলি কৰ্ণক ওভোতাই পঠায়। কৰ্ণ মহেন্দ্ৰ পৰ্ব্বতত থকা পৰশুৰামৰ কাষ পালেগৈ, আৰু নিজকে ব্ৰাহ্মণ বুলি পৰিচয় দি অস্ত্ৰশিক্ষা লাভ কৰে। কিন্তু তেওঁৰ প্ৰতি বিধি বাম আছিল। এদিন তেওঁ আশ্ৰমৰ কাষত, সমুদ্ৰ তীৰত শস্ত্ৰ অভ্যাস কৰি থাকোতে এজন অগ্নিহোত্ৰী ব্ৰাহ্মণৰ হোমধেনু বধ কৰে। অনেক অনুনয়-বিনয় কৰিও ব্ৰাহ্মণৰ খং মাৰ নিয়াব নোৱাৰিলে। ব্ৰাহ্মণে অভিসম্পাত দিলে যে যাৰ লগত প্ৰতিযোগিতা কৰিবলৈ শস্ত্ৰ অভ্যাস কৰিছা তেওঁৰ লগত যুদ্ধ হলে মোদিনীয়ে তোমাৰ বথচক্ৰ গ্ৰাস কৰিব। এই সন্নিবিধাতে প্ৰতিপক্ষই তোমাৰ শিবচ্ছেদ কৰিব।

কৰ্ণই ব্ৰাহ্মণ বুলি পৰিচয় দি পৰশুৰামৰ পৰা অস্ত্ৰবিদ্যা শিকে। এদিন তেওঁৰ কোলাত মূৰ থৈ দুপৰীয়া পৰশুৰাম শব্দই আছিল। এনেতে এটা বিশাল কীটে তেওঁৰ উবুত কামুৰি তেজ উলিয়াই দিয়ে। কিন্তু লবচৰ কবিলে গুবুৰু সাৰ পাব বুলি ভাবি উবু লবচৰ নকবাকৈ সহি থাকিল। তেজ ধাৰাসাৰে বৈগৈ গুবুৰু মূখ মণ্ডল স্পৰ্শ কৰাত গৰুড়জনে সাব পায়। তেওঁ উঠি কৰ্ণৰ উবুত তেজ আৰু তেজ খাই থকা পোকটো দেখা পাই কৰ্ণৰ ব্ৰাহ্মণত্ব সম্পৰ্কে সন্দেহ হয়, বামুণৰ ইমান কৰ্ণসহিষ্ণু গুণ সাধাৰণতে দেখা পোবা নাযায়। তেওঁ বসুধেনক প্ৰশ্ন কৰিলে :-

অতি দুঃখমিদং মৃত্যু ন জাতু ব্ৰাহ্মণঃ সহঃ ।

ক্ষত্ৰিয়স্যোৰ তে ধৈৰ্য্যং কাময়া সত্যমুচ্যতাম ॥

(হে মৃত্যু বামনৰ ইমান সহ্য গুণ নাই, তোমাৰ ধৈৰ্য্য ক্ষত্ৰিয়ৰ দৰে, সত্য কথা কবা, তুমি ক্ষত্ৰিয় নোক ?) বসুধেনে তেতিয়া নিজকে সূতপুত্ৰ বুলি স্বীকাৰ কৰে। তেতিয়া পৰশুৰামে খং কৰি অভিশাপ দি কলে, “যিহেতু তুমি ব্ৰাহ্মণ বুলি পৰিচয় দি মোক প্ৰতাবণা কৰিছা, সেই দোষত তোমাক অভিশাপ দিছো যে তুমি মৃত্যুৰ সময়ত ব্ৰহ্মাস্ত্ৰ বিদ্যা পাহৰি যাবা”। এই শাপ দি গুবুৰুৱে কৰ্ণক বিদায় দিয়ে।

শাস্ত্ৰবিদ্যাতো তেওঁ পাৰ্গত আছিল। তেওঁ প্ৰতাহ বেদপাঠ, উপাসনা আদি কাৰ্য্য নিয়মিতভাবে কৰিছিল। তেওঁ সূৰ্য্যৰ উপাসক আছিল, মধ্যাহ্ন পৰ্য্যন্ত তেওঁ সূৰ্য্য উপাসনা কৰিছিল। উপাসনাৰ পিছত ব্ৰাহ্মণক উদাৰচিত্তে দান দিছিল। কোনো প্ৰাৰ্থীকে তেওঁ বিমুখ বা নিবাশ নকৰিছিল। এই বিষয়ে পাছৰ কবি সকলে তেওঁৰ দানশীলতা সম্পৰ্কে বহুতো কাহিনী ৰচনা কৰিছে।

বসুধেন প্ৰথমৰ পৰাই দুষ্টোদনৰ পক্ষপাতী আছিল। তেওঁৰ পাণ্ডৱ বিদ্বেষ দুষ্টোদনৰ সমানেই আছিল। বিশেষকৈ অজুৰ্নক তেওঁ দেখিব নোৱাৰিছিল।

দ্রোণাচাৰ্য্যৰ প্ৰধান আৰু প্ৰিয় শিষ্য অজৰ্দ্ধনক তেওঁ প্ৰধান প্ৰতিদ্বন্দ্বী বুলি ভাবিছিল। কুমাৰ সকলৰ শিক্ষা শেষ কৰি দ্রোণাচাৰ্য্যই তেওঁলোকৰ মহলা লবলৈ এখন প্ৰদৰ্শনী-মূলক খেলা আয়োজন কৰিছিল। বসুধেনো তাত প্ৰবেশ কৰি যুদ্ধপটুতা প্ৰদৰ্শন কৰে। দূৰোধধনে তেওঁৰ বৰ্ণবিদ্যাৰ কৌশল দেখি প্ৰীতিপূৰ্বক তেওঁক আলিঙ্গন কৰি বন্ধুতা স্থাপন কৰে। বসুধেনে অজৰ্দ্ধনৰ লগত দ্বন্দ্ব যুদ্ধ প্ৰাৰ্থনা কৰাত আচাৰ্য্য কৃপাই অজৰ্দ্ধনৰ বংশ পৰিচয় দি কৰ্ণক পৰিচয় সোধে, “তোমাৰ বংশ পৰিচয় জানিলেহে অজৰ্দ্ধনে তোমাৰ লগত যুদ্ধ কৰিব” বুলি কোৱাত বসুধেনে লজ্জাৱনত দৃষ্টিৰে থিয়হৈ ব’ল।

এৰ মন্ত্ৰস্য কৰ্ণস্য বীড়ায়নত মানসম্।

বভৌ বৰ্ষাম্বুৰ্বিক্ৰমং পশ্মমাগলিতং যথা ॥

(এই কথাত বসুধেনে অতিশয় লজ্জিত হৈ অধোমুখে থিয় হৈ ব’ল তেওঁৰ মূখ বৰ্ষা জলাসিক্ত বৃত্ত্যুত পশ্মৰ দৰে দেখা গৈছিল।)

কুব্ধ নন্দন, পাণ্ডুপুত্ৰ, পৃথাতনয়, অজৰ্দ্ধনৰ লগত যুদ্ধ কৰিবলৈ যি কৌলিন্যৰ প্ৰয়োজন সেই কৌলিন্য তেওঁৰ নাছিল। সুতপুত্ৰ ৰূপেই তেওঁ পৰিচিত আছিল। সেই কাৰণেই পৰিচয় নিদি তেওঁ মোন হৈ ব’ল। দূৰোধধনে তেওঁৰ অৱয়ব আৰু চেহেৰা দেখি তৎক্ষণাত বন্ধুত্ব পাতি অঙ্গ বাজ্যৰ বজা পাতে। এতিয়া বজাব লগত বাজপুত্ৰৰ যুদ্ধত কোনো বাধা নাথাকিল। কৰ্ণই দূৰোধধনৰ বদান্যতা জীৱন ভৰি পাহৰা নাছিল।

থিক এনে সময়তে অধিবথ, পুত্ৰৰ অমঙ্গল হব পাৰে বুলি ভাবি সেই ঠাইত উপস্থিত হোৱাত কৰ্ণই তেওঁক সাষ্টাঙ্গে প্ৰাণপাত কৰে। ভীষ্মে তেওঁৰ প্ৰতি ইতিকিংসূচক মন্তব্য কৰাত তেওঁ আকাশলৈ চাই মোন হৈ ব’ল। (গগনস্থং বিনিঃস্বস্য দিবাকৰং উদৈক্ষত) দূৰোধধনে ভীষ্মৰ মন্তব্যৰ উত্তৰস্বৰূপে তৎক্ষণাত অঙ্গৰাজ্য দান কৰাৰ লগে লগে কলে “কথামাদিত্য সদৃশং মৃগী ব্যাঘ্ৰং জনিষ্যতি” (আদিত্য সদৃশ বাঘক মৃগীয়েজন্ম দিব গাৰে জানো ?) বঙ্গভূমিত কৰ্ণৰ যুদ্ধ কৌশল দেখি যুধিষ্ঠিৰে ভাবিছিল যে কৰ্ণ সদৃশ বীৰ বোধহয় পৃথিবীত নাই। বঙ্গভূমি প্ৰদৰ্শনীৰ পৰা অজৰ্দ্ধনৰ প্ৰতি ঈৰ্ষা আৰু নীচতা ক্ৰমে বৃদ্ধি পাবলৈ ধৰে। জতু-গৃহদাহ ষড়যন্ত্ৰত তেওঁ সক্ৰিয়ভাবেই লিপ্ত আছিল।

বঙ্গভূমিত অপমান পোৱাৰ অলপ পাছতে দ্ৰোণদীৰ স্বয়ম্ভবত তেওঁ অপমানিত হয়। তেওঁ খেন্দুত কাড় লগাবলৈ উঠোতেই দ্ৰোণদীয়ে সুতপুত্ৰক বধন নকৰে বোলাত মোন হৈ বহি যায়। সূৰ্য্যলৈ এবাৰ চাই বহি থাকে। এইবোৰ অপমানৰ জৱালাতে তেওঁৰ পান্ডব বিদ্বেষ ক্ৰমে বাঢ়ি যায়। ভীষ্ম, দ্ৰোণ আৰু বিদুৰে যি সজ্ঞ পৰামৰ্শ দিছিল, কৰ্ণৰ লগত পৰামৰ্শ কৰি দূৰোধধনে সেই পৰামৰ্শ নাকচ কৰিছিল। কৰ্ণই এই সময়ত গুৰু দৃজনক নীচভাৱে আক্ৰমণ কৰিবলৈকে কুণ্ঠাবোধ কৰা নাছিল।

সকলো কামতে তেওঁ দূৰ্যোধনৰ সোঁহাত আছিল। দূৰ্যোধনৰ সংসৰ্গ দোষত তেওঁৰ চাৰিত্ৰিক পতন হৈছিল। পাণ্ডৱ সম্পৰ্কে তেওঁ দূৰ্যোধনৰ দৰেই অশিষ্ট আৰু নীচ মনোবৃত্তিৰ আছিল। কলিঙ্গৰাজৰ স্বয়ম্ভৱ সভাৰ পৰা অপহৰণ কৰোঁতে তেওঁ দূৰ্যোধনৰ প্ৰধান সহায়ক আছিল। মগধৰাজ জৰাসন্ধক দ্বৈবথ যুদ্ধত পৰাজয় কৰি মালিনী নামৰ নগৰ লাভ কৰিছিল।

সুত কুলত লালিত পালিত হোৱাৰ কাৰণে সুতকুলৰ সংস্কাৰ লাভ কৰিছিল। তেওঁ সুতকুলীয়া কন্যাৰ পাণিগ্ৰহণ কৰিছিল বুলিও জনা যায়। তেওঁৰ তিনিজন পুত্ৰ, বৃষসেন, ভানুসেন আৰু সুশেন; কুব্জক্ষেত্ৰৰ যুদ্ধত তিনিওজন নিহত হয়।

দ্যুত সভাত দৃষ্ণাসনে যেতিয়া দ্ৰৌপদীক দাসী বুলি সম্বোধন কৰি বিবস্ত্ৰা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল তেতিয়া তেওঁ নীচভাবে দৃষ্ণাসনক উৎসাহ দিছিল আৰু সেই কাৰ্য্যক প্ৰশংসা কৰিছিল। ধৃতবাস্তৱ পুত্ৰ বিকৰ্ণই সভাস্থলত দ্ৰৌপদীক লাঞ্ছনা দিয়াৰ বাবে কুব্জপক্ষক ধিক্কাৰ দিয়াত তেওঁ বিকৰ্ণক কটু কথা শুনাইছিল আৰু দ্ৰৌপদীক বেষ্যা বুলি সম্বোধন কৰিছিল। তেওঁৰ আদেশ মতে দৃষ্ণাসনে কৃষ্ণাক নগ্ন কৰিবলৈ উৎসাহ পাইছিল। স্বয়ম্ভৱ সভাত কৰা অপমানৰ পোতক তুলিবলৈ কৃষ্ণাক নগ্ন কৰাৰ প্ৰস্তাব দিছিল।

পাণ্ডব বনলৈ যোৱাৰ পাছৰ ঘটনা; পাণ্ডব সকল আছিল কাম্যক বনত। কৰ্ণই পৰামৰ্শ দিলে যে দৃষ্ণ-কণ্ঠত দৃষ্ণলৈ হৈ থকা পাণ্ডবক অৰণ্যত আক্ৰমণ কৰি বধ কৰিবলৈ সহজ হ'ব। গতিকে পাণ্ডবক বধ কৰিবলৈ কাম্যক বনলৈ যাত্ৰা কৰিব লাগে। এই প্ৰস্তাব দৃষ্ণাসনে সমৰ্থন কৰে। ভীষ্ম, দ্ৰোণই বাধা দিয়া স্বত্বেও সদলবলে কাম্যক বনলৈ যাত্ৰা কৰি চিত্ৰবথ গন্ধৰ্বৰ হাতত কুব্জবীৰসকল বন্দী হয়। খবৰ পায় যুধিষ্ঠিৰে ভীম, অৰ্জুনক পঠাই কুব্জবীৰ সকলক মুক্ত কৰে। শত্ৰুৰ সাহায্যতে মুক্ত হোৱাত দূৰ্যোধনৰ মনত গ্লানি হয়। তেওঁ হস্তিনাপুৰৰ বাহিৰত থাকি অনশনত দেহত্যাগ কৰিবলৈ সংকল্প লয়। বসুধেনে সেই সময়ত যি যুক্তি আৰু কথাৰে দূৰ্যোধনক প্ৰবোধ দিছিল সেয়া নিতান্তই বালকোচিত যুক্তি। তেওঁৰ বাক্য চৰম নিলজ্জৰতাৰ পৰিচায়ক। তেওঁৰ যুক্তি হল যে যুধিষ্ঠিৰাদি দূৰ্যোধনৰ প্ৰজা, ৰজাৰ বিপদত প্ৰজাই সহায় কৰা কৰ্ত্তব্য। গতিকে তেওঁৰ গ্লানি হ'বৰ কোনো যুক্তি নাই।

দ্ৰোণাচাৰ্য্যৰ মৃত্যুৰ পাছত কাক সেনাপতি পদত অভিষেক কৰিব এই বিষয়ে কৌৰৱ পক্ষত দূৰ্যোধনে আলোচনা কৰি মহাবীৰ কৰ্ণক সৰ্বসম্মতিক্ৰমে সেনাপতি পদত অভিষিক্ত কৰে। পৰশুৰামৰ শিষ্য অজ্ঞেয় মহাবীৰ, জ্যেষ্ঠ পাণ্ডৱ কৰ্ণৰ বীৰত্বৰ প্ৰশংসা কৰি বীৰসকলে তেওঁক অভিনন্দিত কৰে। কৰ্ণই সেনাপতিত্ব গ্ৰহণ কৰি দূৰ্যোধনক কলে যে অৰ্জুনৰ ৰথৰ সাৰথি স্বয়ং কৃষ্ণ আৰু তেওঁৰ মন্ত্ৰণা আৰু সাবথ্যৰ কাৰণেই অৰ্জুন সৰ্বত্ৰ বিজয়ী হ'ব পাৰিছে। “মোৰ উপযুক্ত সাৰথি নাই। আন সকলো ক্ষেত্ৰত মই অৰ্জুনৰ সমকক্ষ অথবা উৎকৃষ্ট বীৰ, সেই কাৰণে

মোক এজন উপযুক্ত সাৰথি দিয়ক। উপযুক্ত সাৰথি পালে মই অৰ্জুনসহ পাণ্ডৱ বাহিনীক নিৰ্মূল কৰিব পাৰিম।” কৰ্ণৰ এই কথা শুনি দুর্যোধনে মদ্র-অধিপতি মহাবীৰ শল্যক সাৰথি হবলৈ অনুৰোধ জনায়। শল্য মগ্ন যুদ্ধত পাৰ্গত আছিল। তদুপৰি বথচালনাতো সমানে পটু আছিল। সেই কাৰণে দুর্যোধনৰ প্ৰস্তাৱ শুনি গৰ্জি উঠি কলে, “মই মদ্রদেশৰ অধিপতি, পাণ্ডৱৰ মাতুল। কি সাহসত তুমি মোক সতপত্ৰ কৰ্ণৰ সাৰথি হবলৈ অনুৰোধ কৰিছা? মোক তুমি হীনবল বুলি ভাবিছানে কি? মই অকলেই পাণ্ডৱ বাহিনী ধ্বংস কৰিব পাৰো, মই ক্ষত্ৰিয় বীৰ, উচ্চ কুলজাত। উচ্চ জাতিয়ে নীচ জাতিৰ সেৱা নকৰে। আপুনি নীচক উচ্চ আৰু উচ্চক নীচ অবস্থালৈ নিব খুজিছে আৰু চাতুৰ্য ধ্বংস কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিছে। গতিকে মই ক্ষত্ৰিয় হৈ নীচ সতপত্ৰৰ সাৰথি নকৰোঁ। মই বিশেষকৈ ৰাজসি কুলত জন্ম মূৰ্দ্ধাভিষিক্ত ৰজা। কৰ্ণক আপুনি অঙ্গৰাজ্যৰ অধিপতি কৰিছে যদিও তেওঁ ৰাজসি কুলত জন্মলাভ কৰা নাই, সতকুলতহে জন্ম, অধিবথৰ পত্ৰ। কৰ্ণৰ সাৰথিত্ব মোক কৰিবলৈ কোৱা মানে মোক অৰমাননা কৰিছে অথবা মোক বিপক্ষীয় বুলি সন্দেহ কৰিছে; মোক হয় জ্ঞান কৰি কৰ্ণক প্ৰশংসা কৰিছে। যুদ্ধত কৰ্ণ মোৰ সমকক্ষ বুলি মই নাভাবো। সি যি কি নহওক মই আপোনাৰ পক্ষে যুদ্ধ কৰি আহিছো অথবা মই একাকী যুদ্ধ কৰি পাণ্ডৱক জিনিম। বজ্জৰ দৰে কঠিন মোৰ বাহু যুগল বিচিত্ৰ ধনু আৰু সৰ্পসদৃশ বাণসমূহ নিৰীক্ষণ কৰক। মোৰ বিচিত্ৰ সজ্জিত ৰথ আৰু স্বৰ্ণপটুভূষিত গদাও চাই লওক। খং উঠিলে মই ভূমি বিদীৰ্ণ কৰিব পাৰো, পৰ্বত ভাঙি চূৰ্ণ-বিচূৰ্ণ কৰিব পাৰো, সমুদ্ৰ শোষণ কৰিব আৰু সূৰ্য্যক ভূমিত নিপাতিত কৰিব পাৰো। তথাপি আপুনি মোক সতপত্ৰৰ অধীনত সাৰথিত্ব কৰিবলৈ কিয় অনুৰোধ কৰিছে।” শল্যৰ ক্ৰোধ উপশম কৰিবলৈ দুর্যোধনে বিনয়পূৰ্ব্বক উত্তৰ দিলে “মদ্রৰাজ, কৰ্ণ বা অন্য ৰজা শক্তিত আপোনাৰ ওচৰ চাপিব নোৱাৰে। আপোনাৰ পূৰ্বপুৰুষ সকল সত্যবাদী আছিল সেই কাৰণে মানুহে আপোনাক “অৰ্জুয়ান” আখ্যা দিছে। আপুনি যি হেতুকে শত্ৰুগণৰ শল্যস্বৰূপ, সেই কাৰণে আপোনাক ‘শল্য’ আখ্যা দিছে। আপুনি এটা পুৰাবৃত্ত শূনক। প্ৰাচীন কালত দেৱতা আৰু অসুৰৰ ভীষণ যুদ্ধ হয়। দেৱতা-বিলাক যুদ্ধত ঘাটি দিহিঙে-দিপাঙে পলাব লগা হয়। অৱশেষত ইন্দ্ৰকে প্ৰমুখ্য কৰি দেৱতা সকলে ব্ৰহ্মাক স্তুতি কৰি তেওঁলোকৰ বিলাই বিপত্তিৰ কথা কয়। ব্ৰহ্মাই তেতিয়া অসুৰৰ অবধ্যতাৰ কাৰণ বিবৰি কয়। পুৰণি কালত দেৱাসুৰ যুদ্ধত দেৱতা জয় হোৱাত তাৰাক্ষ, কমলাক্ষ আৰু বিদ্যুমালী নামে তাৰকাসুৰৰ তিনি পুত্ৰই ভীষণ তপস্যা কৰি ব্ৰহ্মাক সন্তুষ্ট কৰি অমৰত্ব বিচাৰে। ব্ৰহ্মাই অমৰত্বৰ বাহিৰে অন্য বৰ খুজিবলৈ কোৱাত দানৱসকলে তিনিখন উৰু পুৰ বিচাৰিলে। হেজাৰ বছৰৰ মূৰত তিনিখন বিমান এখন হৈ যাব। যদি কোনো দেৱতাই এই তিনিখন ভাঙি এখন কৰিব পাৰে তেওঁকেই আমাৰ মৃত্যুৰ কাৰণ হব। ব্ৰহ্মাই

‘তথাস্তু’ ব্দলৈ স্বলোকলৈ উভতি গল। এই একোখন বিমান এখন নগৰৰ সমান ডাঙৰ আছিল। তাত আবাস গৃহ, হাটবজাৰ সকলো আছিল। তাতে থাকি দৈত্যবোৰে গ্ৰিভুবন জয় কৰি আনন্দত কাল কটাবলৈ ধৰে। এই সকলোবোৰ ময়দানবৰ দ্বাৰা অনুদ্ৰিষ্ট হৈছিল। তাৰকাক্ষৰ হৰি নামে এজন পুত্ৰক আছিল। তেওঁ তপস্যা কৰি ব্ৰহ্মাক সন্তুষ্ট কৰে আৰু বৰ মাগে। তেওঁ বিচাৰিলে আমাৰ তিনিওখন পুত্ৰত মৃতসঞ্জীৱনী তিনিখন হুদ হওক। মৃত্যু হলে তাত পেলাই দিলে মৃতক যেন পুনৰ সজীৱ হৈ উঠে। ব্ৰহ্মাই তাতে “তথাস্তু” কবিলে। গতিকে সিহঁতৰ সংখ্যা বাঢ়ি যাবলৈ ধৰে আৰু দেবতাক খেদি স্বৰ্গ পুৰো দখল কৰে। দেবতাই উপাই নাপায় ব্ৰহ্মাৰ শৰণ লোবাত ব্ৰহ্মাই ক’লে “যি জনে এপাট শৰে তিনিওখন পুত্ৰ ধ্বংস কৰিব পাৰিব তেওঁৰ দ্বাৰা তোমালোক সুখী হব পাৰিব। মহাদেৱ ব্যতিবেকে এই কাৰ্য আনে সম্পন্ন কৰিব নোৱাৰে।” ব্ৰহ্মাৰ কথা মতে দেৱতাসকলে মহাদেৱৰ শৰণ লৈ ব্ৰহ্মাৰ কথা কৈ প্ৰিপুত্ৰক ধ্বংস কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰে। দেৱতাসকলে স্ব স্ব তেজ মহাদেৱক অৰ্পণ কৰে। আৰু এখন মহাশক্তিশালী বথ নিৰ্মাণ কৰি মহাদেৱক অৰ্পণ কৰে। সেই বথৰ বিভিন্ন স্থানত সমস্ত দেৱবৃন্দ নিজ নিজ শক্তি ধাৰণ কৰি অস্তিনীহিত হৈ থাকে। কিন্তু বথৰ সাৰথি নাই। দেৱতা সকলৰ অনুৰোধত ব্ৰহ্মাই সাৰথি স্ব কৰিবলৈ স্বীকাৰ কৰে। ব্ৰহ্মা বথাবোহণ কৰি আপোন তেজেৰে দীপ্তিমান হৈ বঙ্গা আৰু কশা গ্ৰহণ কৰিলে মহাদেৱে বথাবোহণ কৰি বিষ্ণু, অগ্নি আৰু চন্দ্ৰসম্ভূত বাণটো হাতত লৈ একেবাৰতে দানবপুত্ৰী তিনিখন ধ্বংস কৰে। তদন্তৰে দেৱতা, গন্ধৰ্ব, ঋষি আৰু পৰিষদবৰ্গ মহাদেৱৰ জয় প্ৰাৰ্থনা কৰি স্তুতি কৰিবলৈ ধৰে। স্তুতিত সন্তুষ্ট হৈ দেৱতা সকলক অভীষ্ট বৰদান কৰি মহাদেৱ স্বস্থানলৈ গমন কৰে আৰু দেৱতা সকলো নিজ নিজ স্থানলৈ প্ৰত্যাবৰ্ত্তন কৰে। গতিকে হে মদ্রৰাজ, আপুনিও সাৰথি স্ব কৰি পাণ্ডাল সকলৰ ধ্বংস সাধন কৰক। কৰ্ণ মহাদেৱৰ তুল্য আৰু আপুনিও ব্ৰহ্মা সদৃশ, ব্ৰহ্মা আৰু মহাদেৱে যেনেকৈ অসুৰবোৰক ধ্বংস কৰিছিল সেইদৰে দুয়ো একযোগ হৈ পাণ্ডৱক নিৰ্মূল কৰক। কৃষ্ণসাৰথি অৰ্জুনক যাতে বধ কৰিব পাৰি তাৰ ব্যৱস্থা কৰক। আপোনাৰ আৰু কৰ্ণৰ ওপৰত মোৰ ৰাজ্য, ৰাজ্য আৰু জয় নিৰ্ভৰ কৰিছে। অতএৱ আপুনি কৰ্ণৰ সাৰথি স্ব গ্ৰহণ কৰি মোক ৰক্ষা কৰক। এই বিষয়ে আৰু এটা কাহিনী শুনক। কোনো এক ধৰ্মজ্ঞ ব্ৰাহ্মণে আমাৰ পিতাক এই কাহিনীটো কৈছিল; হেতু আৰু কাৰ্য্যমুক্ত এই কাহিনী শ্ৰৱণ কৰি নিশ্চয়পূৰ্বক কাৰ্য্য কৰক।”

“ভৃগুৰ বংশত জন্মদাগ্নি নামে এক মহা তপস্বী আছিল। তেওঁৰ বাম নামে এটি তেজ আৰু গুণসম্পন্ন পুত্ৰ আছিল। তেওঁ অশ্ব লাভ কৰিবলৈ সংযতোন্দ্রিয় হৈ তীৱ্ৰ তপস্যা কৰি দেৱদেৱৰ মহাদেৱক প্ৰসন্ন কৰে, তেওঁৰ তপস্যাত সন্তুষ্ট হৈ আৰু অভীষ্ট বিষয় জানি দৰ্শন দান কৰে। মহাদেৱে দেখা দিলত জামদগ্নিয়ে অশ্ব ভিক্ষা কৰে। তেওঁক সংযতোন্দ্রিয় আৰু ভক্তিপৰায়ণ দেখি মহাদেৱে অশ্ব শিক্ষা দি পাশুপাত অশ্ব আৰু অন্য বহু দিব্যাস্ত্ৰ মন্ত্ৰসহ দান কৰে। এইদৰে বামক শিক্ষাদি

দেৱশত্ৰুক বধ কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিয়ে। বামে গদুব্দৰ আদেশ ক্ৰমে দৈত্যবোৰক যুদ্ধলৈ আহ্বান কৰি সিহঁতক সমূল ধ্বংস কৰে। সেই ভৃগুপতি বামেই কৰ্ণক অস্ত্ৰশিক্ষা দি দেৱশত্ৰুক বধ কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিয়ে। বামে গদুব্দৰ আদেশক্ৰমে দৈত্যবোৰক যুদ্ধলৈ আহ্বান কৰি সিহঁতকে সমূল ধ্বংস কৰে। সেই ভৃগুপতি বামেই কৰ্ণক অস্ত্ৰশিক্ষা দান কৰে। কৰ্ণক মই স্নাতকুলত উৎপত্তি বুলি নাভাবো। অধিবথৰ পুত্ৰ তেওঁ সম্ভৱতঃ নহয়। ক্ষত্ৰিয় ৰমণীৰ গৰ্ভত কোনো দেবতাৰ ঔষসত এওঁৰ জন্ম বুলি মোৰ ধাৰণা হয়। জন্মতেই কৰচকুণ্ডলধাৰী, দীৰ্ঘবাহু মহাবথ, সূৰ্য্যৰ দৰে তেজস্বী আৰু বাঘৰ দৰে শক্তিশালী কৰ্ণক কেতিয়াও স্নাত কুলীয়া ৰমণীয়ে প্ৰসব কৰা নাই। এওঁৰ বাহু যুগল হাতীৰ শূৰৰ দৰে শকত আৰু শত্ৰুনিবাৰক। সেই কাৰণেই মই কওঁ বৈবাজৰ্জুন কৰ্ণ সাধাৰণ লোক নহয়, এওঁ মহাত্মা,* পৰশুৰামৰ শিষ্য আৰু প্ৰভাৱশালী।”

দুৰ্যোধনে আৰু কলে, “মদ্ৰবাজ, পিতামহ ব্ৰহ্মাই এইদৰে ত্ৰিপুৰাসুৰ বধত মহাদেৱৰ সাৰথি হৈ অসুৰক বধ কৰিছিল। বথী অপেক্ষা শ্ৰেয়স লোকক সাৰথি কৰা উচিত। ইয়াকে চাই আপুনি কৰ্ণৰ সাৰথ্য গ্ৰহণ কৰা উচিত। দেৱতা সকলে যেনেকৈ ব্ৰহ্মাক সাৰথি কৰিছিল, সেইদৰে আমিও আপোনাক কৰ্ণৰ সাৰথি হবলৈ অনুৰোধ কৰিছোঁ।”

মদ্ৰবাজে তেতিয়া সন্তুষ্ট হৈ কলে, “ব্ৰহ্মা আৰু মহাদেৱৰ এই অলৌকিক কাহিনীটো মই শুনিলো। কৃষ্ণো এই কথা নজনা নহয়। কৃষ্ণৰ ভূত ভবিষ্যত আৰু বৰ্ত্তমান জানা আছে। তেওঁ কাহিনীটো জানিয়েই অজৰ্জুনৰ সাৰথিপদ গ্ৰহণ কৰিছে। কৰ্ণই যদি কোনো প্ৰকাৰে অজৰ্জুনক বধ কৰিব পাৰে তেন্তে কৃষ্ণই নিজেই অস্ত্ৰধাৰণ কৰি কোঁৱৰ সৈন্য ধ্বংস কৰিব। কৃষ্ণই অস্ত্ৰধাৰণ কৰিলে তেওঁৰ বিপক্ষে কোনেও থিয় দিব নোৱাৰিব।

মদ্ৰবাজে এইদৰে কোৱাত শত্ৰু দমনকাৰী, মহাবাহু আৰু অকাতৰ চিত্ত দুৰ্যোধনে প্ৰত্যুত্তৰ দিলে, “মহাবাজ শৈল্য আপুনি যুদ্ধত বৈকৰ্ত্তল কৰ্ণক অৱজ্ঞা নকৰিব। কাৰণ এওঁ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ বীৰ আৰু সৰ্বশাস্ত্ৰত পাৰদৰ্শী। এওঁৰ ধনুঃটোকাৰ শূনি শত্ৰু-পক্ষ চাৰিওদিশে পলায়ন কৰে। মায়াবিদ ভীমপুত্ৰ ঘটোৎকচক এওঁহে বধ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। কৰ্ণই ভীমক পৰাস্ত কৰি ধনুৰ আগেৰে আকৰ্ষণ কৰি হাতত ধৰি স্পষ্ট ভাষাত কৈছিল, ‘তুমি পেতুক (ওঁদৰিক) আৰু মূঢ়, সাৱধানে যুদ্ধ কৰিবা। এই বুলি কুস্তীক দিয়া বাক্য স্মৰণ কৰি ভীমক নাকাটি এৰি দিছিল। নকুল আৰু সহদেৱক যুদ্ধত পৰাজয় কৰি বধ নকৰি স্নেহত এৰি দিছিল। কৃষ্ণবংশীয় বীৰশ্ৰেষ্ঠ সাত্যকিক পৰাজয় কৰি এওঁ বৰ্খাবহীন কৰিছিল। যুদ্ধত এওঁ সজয় বীৰ সকলক বহুবাৰ পৰাস্ত কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে আৰু ধৃষ্টদ্যুমন প্ৰভৃতি বীৰগণক হেলাই জয় কৰিছে। এওঁ ক্ৰোধাম্বিত হলে ইন্দুকো বধ কৰিব পাৰে। পাণ্ডৱে এনেহেন বীৰক কেনেকৈ পৰাস্ত কৰিব? হে মহাবাজ, আপুনিও সৰ্বশাস্ত্ৰবিদ

আৰু সম্বৰ্ণবিদ্যাত পাৰদৰ্শী। পৃথিৱীত আপোনাৰ সমান বাহুবলী মল্লযোদ্ধা নাই। শত্ৰুপক্ষৰ আপদনি শল্য (শাল) স্বৰূপ আৰু পৰাক্ৰমত অসহনীয়। সাত্ত্বতবংশীয় বহুবীৰ আপোনাৰ সংশ্ৰৱত আহি যুদ্ধত তিস্থি পৰা নাই। কৃষ্ণও আপোনাতকৈ বাহুবলত অধিক শক্তিশালী নহয়। অজৰ্দ্ধন নিহত হলে কৃষ্ণই যেনেকৈ পাণ্ডৱ পক্ষক ৰক্ষা কৰিবলৈ আগবাঢ়ি আহিব, কৰ্ণৰ অবিহনে আপদনি কোঁৱৰ পক্ষক ৰক্ষা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব। আমি আপোনাৰ সহায়ত যুদ্ধত নিহত ভাই সকল, বীৰগণ আৰু সমস্ত বাজাৰ ঋণ পৰিশোধ কৰিবলৈ বাহু কৰোঁ।”

প্ৰত্যুত্তৰত শল্যই কলে, “গান্ধাৰী নন্দন, মই কৰ্ণৰ সাৰথ্য স্বীকাৰ কৰিলোঁ, যিহেতুকে আপদনি মোক কৃষ্ণৰ সমকক্ষ বীৰ বুলি স্বীকৃতি দিলে। কিন্তু মই এটা চৰ্ততহে কৰ্ণৰ সাৰথিত্ব কৰিম। মই ইচ্ছানুসাৰে কৰ্ণক কথা কম, মোক বাধা দিব নোৱাৰিব। দুৰ্যোধন আৰু কৰ্ণ দুয়ো সম্মত হোৱাত শল্যই কৰ্ণৰ সাৰথিত্ব গ্ৰহণ কৰে। দুৰ্যোধনেও আনন্দত কৰ্ণক আলিঙ্গন কৰে। কৰ্ণই দুৰ্যোধনক পুনৰ্বাপি শল্যক আনন্দদায়ক বাক্য কবলৈ অনুৰোধ কৰাত কুবুৰীতিয়ে কবলৈ ধৰে, “হে মদ্রৰাজ, কৰ্ণ আৰু অজৰ্দ্ধনৰ মাৰাত্মক যুদ্ধত আপদনি বথ পৰিচালনা কৰি অজৰ্দ্ধনক বধ কৰাত সহায় কৰক। কৃষ্ণ যেনেকৈ অজৰ্দ্ধনৰ মন্ত্ৰণাদাতা সাৰথি আপদনিও তেনেকৈ সৰ্বপ্ৰকাৰে কৰ্ণক ৰক্ষা কৰি বিজয়ী কৰক।” এই কথাত মদ্রৰাজ শল্য সন্তুষ্ট হৈ দুৰ্যোধনক হৰ্ষচিন্তে কলে, “আপদনি যিহেতুকে মোক কৃষ্ণৰ লগত তুলনা কৰিলে সেই কাৰণে মই আপোনাৰ সকলো প্ৰিয় কাৰ্য সাধন কৰিম। মই সকলো কাৰ্যত নিপুণ, গতিকে মোক যি কামতে নিয়োগ কৰক, মই সূচাৰুৰূপে তাক পালন কৰিম।” দুৰ্যোধনে পুনৰ কৰ্ণক সম্বৰ্ণ কয়, “এই মদ্রৰাজ কৃষ্ণ অপেক্ষাও উত্তম সাৰথি, ইন্দ্ৰৰ মাতলিৰ সমকক্ষ। মাতলিয়ে যেনেকৈ ইন্দ্ৰৰ ৰথ চালনা কৰে, তদুপ মদ্রৰাজে তোমাৰ ৰথ চালনা কৰিব। তুমি ৰথাবোহণ কৰি ৰথ চালনা কৰিলে নিশ্চয় কৰ্ণই অজৰ্দ্ধনক পৰাভৱ কৰিব পাবিব।” এই কথাত শল্যই ৰথ স্পৰ্শ কৰি ‘তথাস্তু’ বুলি ৰথাবোহণ কৰে। বেদনিং পুৰোহিতে ৰথসম্বিজত হোৱাৰ পাছত মাংগলিক বাক্য উচ্চাৰণ কৰে। কৰ্ণই যথাৰীতি ৰথপূজা কৰি প্ৰদৰ্শন আৰু সূৰ্যোপাসনা কৰি আৰোহণ কৰে। সিংহই যেনেকৈ পৰ্বতাৰোহণ কৰে সেইদৰে শল্যয়ো কৰ্ণৰ বিশাল ৰথত আৰোহণ কৰে। সূৰ্য আৰু অগ্নিৰ দৰে তেজস্বী শল্য আৰু কৰ্ণ ৰথত উঠাৰ পাছত আকাশত মেঘাৰুঢ় সন্মিলিত সূৰ্য আৰু অগ্নিৰ দৰে প্ৰকাশ পাবলৈ ধৰে। শল্যই ৰথৰ অশ্ব কেইটাক সংযত কৰোঁতে কৰ্ণই ভয়ংকৰ ধনু বিস্ফাৰিত কৰি মণ্ডলাস্থিত সূৰ্যৰ দৰে প্ৰকাশ পাবলৈ ধৰে। অমিত তেজা কৰ্ণই ৰথত অৱস্থান কৰাৰ লগে লগে দুৰ্যোধনে এইদৰে কলে “হে অধিবথ নন্দন, ভীষ্ম আৰু দ্ৰোণই যি দুষ্কৰ কাৰ্য কৰিব নোৱাৰিলে তুমি তাক সম্পাদন কৰা। মোৰ মনত আশা আছিল যে ভীষ্ম অথবা দ্ৰোণই নিশ্চই ভীষ্ম আৰু অজৰ্দ্ধনক বধ কৰিব। কিন্তু তেওঁলোকে স্নেহবশতঃ সেই কাৰ্য নকৰি নিজে মৃত্যুক

আকোৱালি ললে। তেওঁলোকে যি কাম কৰিব নোৱাৰিলে তুমি স্বিতীয় ইন্দ্রৰ দৰে সেই কাৰ্য্য সম্পাদন কৰা। তুমি যদুৰ্ধিষ্ঠৰক ধৰা আৰু বাকী কেইজনক যুদ্ধত বধ কৰা। যোঁৱা বীৰ, যদুৰ্ধিষ্ঠৰৰ সকলো সৈন্য ভক্ষ্যসাং কৰা। বৰ্ণাশ্ৰিত কৰ্ণই দুর্যোধনৰ কথা শুনিলে শল্যক কলে ‘আপুনি যুদ্ধৰ মাজলৈ বৰ চলাই দিয়ক, মই পাণ্ডৱক বধ কৰোঁ। মোৰ শক্তি আৰু সামৰ্থ্য অজুৰ্ণে দেখক। মই আজি পাণ্ডৱৰ বিনাশ আৰু দুর্যোধনৰ জয়ৰ নিমিত্তে মহাশক্তিশালী বাণসমূহ নিষ্ক্ষেপ কৰিম।’ শল্যই প্ৰত্যুত্তৰত কলে, “সুতপুত্ৰ, পাণ্ডৱ সকলোবোৰে স্বৰ্গশাস্ত্ৰজ্ঞ, মহাধনুৰ্ধৰ শক্তিশালী, যুদ্ধত অপৰাধুৰ, অজেয় আৰু মহাভাগ; তেওঁলোকে ইন্দ্রবোৰ ভয় জন্মাব পাৰে, তুমি তেওঁলোকক কিয় অৱজ্ঞা কৰিছা? তুমি যুদ্ধত যেতিয়া গান্ধীৰৱ টংকাৰ শুনিলে তেতিয়া এই দৰে ফুটনি মৰা কথা বোধকৰো নকৰা। ভীষ্মে যেতিয়া হাতীৰ দাঁত উঘালি তাৰেই যুদ্ধহস্তী বধ কৰা দেখিবা তেতিয়া এইদৰে নিশ্চয় নকৰা, আৰু যেতিয়া দেখিবা যদুৰ্ধিষ্ঠৰ, নকুল, সহদেৱ, আৰু পাণ্ডৱ পক্ষীয় অন্যান্য ৰজাই শৰৰ দ্বাৰা মেঘাচ্ছন্ন কৰিছে, অনবৰত অস্ত্ৰক্ষেপ কৰি কোবৰ সৈন্য বিদীৰ্ণ কৰিছে, তেতিয়া এইদৰে দাৰ্ঢ্যকোপ মৰা কথা নকৰা।” তাৰ পাছত কৰ্ণই বৰ চলাই নিবলৈ শল্যক আদেশ দিয়াত বাদ্যকাৰ সকলে ভেৰী-দুন্দুভি বজাবলৈ ধৰে আৰু ধনুৰ টংকাৰ, বাণৰ নিৰ্য্যাস শব্দৰ লগে লগে যোদ্ধাসকল যুদ্ধলৈ আগবাঢ়ি গ’ল। পৃথিৱী কঁপিবলৈ ধৰে আৰু সাতোটা মহাগ্ৰহক সূৰ্য্যমণ্ডলৰ পৰা নিৰ্গত হোৱা দেখা পালে। সঘনে উল্কাপাত, বিনাবৃষ্টিত বজ্জপাত আৰু প্ৰৱল বায়ু ববলৈ ধৰে। পশু-পক্ষীয়ে মহাভয়ৰ সূচনা কৰি কোবৰ পক্ষৰ বাওঁ ফালেদি যাবলৈ ধৰে। কৰ্ণৰ বৰষা ঘোঁৰা কেইটা পদস্থলিত হৈ মাটিত পৰি গ’ল আৰু আকাশৰ পৰা অগ্নি, হাড়-মূৰ বৰ্ষণ হবলৈ ধৰে। অস্ত্ৰবোৰ আপোনা আপুনি জ্বলিবলৈ ধৰে, ধ্বজবোৰ কঁপিবলৈ ধৰে আৰু বাহনবোৰে অশ্রু বিসৰ্জন কৰিবলৈ ধৰে। কোবৰ বিনাশ-সূচক এইদৰে বহু উৎপাত দেখিবলৈ পোৱা গ’ল। কিন্তু দৈৱাদিমোহিত কোবৰ সকলে সেইবোৰ গণ্য নকৰিলে, বৰং কৰ্ণৰ জয়ধ্বনি কৰিবলৈ ধৰে। কৰ্ণ আৰু শল্যৰ সন্মিলিত শক্তিক তেওঁলোকে অপৰাজেয় বুলি ভাবিলে। তাৰ পাছত বৰ্ণাশ্ৰিত কৰ্ণই সূৰ্য্য আৰু অগ্নিৰ দৰে প্ৰকাশমান, বৰ্ণশ্ৰেষ্ঠ আৰু বিপক্ষীবীৰহস্তা কৰ্ণই ভীষ্ম-দ্ৰোণাদি বীৰ নিহত হোৱা দেখি অজুৰ্ণৰ অতুলনীয় কাৰ্য্য চিন্তা কৰি, অভিমান আৰু অহঙ্কাৰত দম্ভহৈ খঙত জ্বলিবলৈ ধৰে আৰু দীৰ্ঘ নিশ্বাস ত্যাগ কৰি শল্যক এইদৰে কলে। “মই ধনুৰ্ধাৰণ কৰি বৰ্ষত থাকিলে ইন্দ্রলৈকো ভয় নকৰো আৰু ভীষ্ম-দ্ৰোণাদি বীৰ সকল নিহত হোৱা দেখিও ধৈৰ্য্য ধাৰণ কৰি আছে। ইন্দ্র আৰু বিষ্ণুৰ তুল্য শক্তিশালী, অনিন্দিত স্বভাৱ, যুদ্ধত চতুৰঙ্গ সৈন্য বধ কৰোতা ভীষ্ম-দ্ৰোণক যি বিপক্ষই বধ কৰিছে, সেই বিপক্ষলৈ মোৰ ভয় জন্মা নাই। বিপক্ষই যুদ্ধত মহাবলবান ৰজা-মহাৰজাসকলক বধ কৰা দেখিও ব্ৰাহ্মণ শ্ৰেষ্ঠ, অস্ত্ৰশাস্ত্ৰবিদ দ্ৰোণাচাৰ্য্যই শত্ৰুপক্ষক কিয় বধ কৰা নাছিল? দ্ৰোণাচাৰ্য্য নিহত হোৱা শুনিলে

মই সত্য কৰিছো, 'হে কোঁৱৰগণ আপোনালোকে শূনক, আপোনালোকৰ ভিতৰত মোৰ বাহিৰে মৃত্যুৰ দৰে ভীষণ মৰ্তি অজৰ্ৱনৰ পৰাক্ৰম সহ্য কৰিব পৰা আন কোনো নাই। দ্ৰোণ শিক্ষা, শক্তি, ধৈৰ্য, মহাস্তম্ভজ্ঞান, আৰু গৰুৰ প্ৰতি নম্ৰভাৱ—এই সকলোবোৰ গুণ থকা স্বত্বেও মৃত্যুৰ বশীভূত হ'ল। এই জগতত একোৱেই নিত্য বা স্থায়ী নহয়। এই কথা মই ভালকৈ জানো। আজি দ্ৰোণাচাৰ্য নিহত হোৱাত কোনে কব পাৰে যে তেওঁ চিৰকাল জীৱিত থাকিব? বল, পৰাক্ৰম, ধৰ্মকাৰ্য কৌশল অস্ত্ৰ কিম্বা মহাস্ত্ৰ এইবোৰে মানুহৰ সৰ্ব্ব উৎপাদন কৰিব নোৱাৰে, কাৰণ এইবোৰ থকা স্বত্বেও দ্ৰোণাচাৰ্য নিহত হল। দ্ৰোণাচাৰ্য সূৰ্য আৰু অগ্নিৰ তুল্য তেজস্বী, পৰাক্ৰমত ইন্দ্ৰ আৰু বিষ্ণুৰ তুল্য আছিল, নীতি বিষয়ে বৃহস্পতি বা শক্ৰৰ তুল্য আছিল তথাপি অতি দূঃসহ অস্ত্ৰ থকা স্বত্বেও নিহত হল। দ্ৰোণ নিহত হোৱাত সৈন্যবোৰে উচ্চস্বৰে বক্ষক বিচাৰিবলৈ ধৰে। নাৰী আৰু শিশুবোৰে কান্দিবলৈ ধৰে আৰু দুৰ্যোধনৰ পোৰুষ খৰ্ব হ'ল। তেতিয়া মই যুদ্ধত মোৰ প্ৰয়োজন অনুভৱ কৰিলোঁ। অতএৱ, মদুবাজ সৈন্যৰ মাজলৈ বথ চলায় দিয়ক, যি ঠাইত ধৰ্মৰাজ যুধিষ্ঠিৰ, ভীমসেন, অজৰ্ৱন, মাদ্ৰীপুত্ৰৱয়, কৃষ্ণ, সাত্যকি আদি অৱস্থান কৰিছে মোৰ বাহিৰে আন কোনে তেওঁলোকৰ পৰাক্ৰম সহ্য কৰিব পাৰিব? সেই হেতুকে হে মদুবাজ, আপুনি সোনকালে পাণ্ডৱ আৰু সঞ্জয়সকলৰ মাজলৈ বথ লৈ বলক। মই হয় যুদ্ধত তেওঁলোকক বধ কৰিম নহয় দ্ৰোণৰ অনুগামী হম মানুহ প্ৰজ্ঞাই হওক বা মৰ্থাই হওক দৈবক কোনেও অতিক্ৰম কৰিব নোৱাৰে আৰ। যমৰ হাতৰ পৰা নিস্তাৰ নাপায়। সেই হেতুকে মই পাণ্ডৱ অভিমুখে যাওঁ, আপুনি বথ চলাই দিয়ক। বজা দুৰ্যোধন সদাই মোৰ প্ৰিয় সাধনাত নিৰত। গতিকে তেওঁৰ কাৰ্য সাধনাৰ নিমিত্তে মই প্ৰিয়তম প্ৰাণ আৰু দান্ত্যজ জীৱন ত্যাগ কৰিবলৈ সাজু। মদুবাজ, গৰুদেৱ পৰশুৰামে মোৰ ওপৰত সন্তুষ্ট হৈ এই উত্তম বথখন মোক দান কৰিছিল। ইয়াৰ লগতে যুদ্ধৰ সমল অস্ত্ৰশস্ত্ৰাদিও দিছিল। শল্যবৰ্ণ এটা শঙ্খও দিছিল। পতাকাযুক্ত, বজ্ৰপতন-শব্দকাৰী, শ্বেতাম্ৰবৰ্ণ আৰু সূৰ্যৰ তৃণশোভিত এই বথত উঠি মই আজি অজৰ্ৱনক বধ কৰিম। কিন্তু সৰ্বহাৰী মৃত্যুৱে যদি অজৰ্ৱনক বক্ষা কৰে তেন্তে ময়ে ভীষ্মাদিৰ অনুগমন কৰি যমলোকলৈ গমন কৰিম। অধিক কি কম, ইন্দ্ৰ, যম, বৰুণ আৰু কুবেৰ আদিয়ে সানুচৰে অজৰ্ৱনৰ সপক্ষে যুদ্ধ কৰি বক্ষা কৰিব খোজে তথাপি তেওঁলোকৰ সৈতে মই অজৰ্ৱনক জয় কৰিম।" মদুবাজ শল্যই আত্মপ্ৰাণকাৰী কৰ্ণৰ এনে বাক্য শুনি অৱজ্ঞাসূচক হাঁহি মাৰি পুনৰাই তেনে আত্মপ্ৰাণসূচক কথা কবলৈ নিষেধ কৰি কলে, 'তুমি আত্মপ্ৰাণকাৰী পৰা বিবত হোৱা, তুমি বৰ অহংকাৰী আৰু অসঙ্গতভাষী, কাৰণ পৰুৰ শ্ৰেষ্ঠ অজৰ্ৱনেই বা ক'ত আৰু পৰুৰাধম তুমি ক'ত? অজৰ্ৱনৰ বাহিৰে কোন ব্যক্তিয়ে ইন্দ্ৰবান্ধিত স্বৰ্গৰ দৰে কৃষ্ণবান্ধিত দ্বাৰকাৰ পৰা কৃষ্ণভাগিনী সুভদ্ৰাক হৰণ কৰিব পাৰে? ইন্দ্ৰতুল্য অজৰ্ৱনৰ বাহিৰে এই জগতত বৰাহবধকলহত সৃষ্টিকৰ্ত্তা

লোকপালসকলৰ অধীশ্বৰ মহাদেৱক যুদ্ধলৈ আহ্বান কৰিব পাৰে? অৰ্জুনে অগ্নিদেৱতাৰ সন্তোষবিধানার্থে যুদ্ধত বাণদ্বাৰা দেৱতা, অসুৰ, মহানাগ, মানদুহ, পশু-পক্ষী, পিশাচ, যক্ষ, বান্ধসক খাণ্ডৱবন দাহ কৰোতে জয় কৰিছিল আৰু বাসুদেৱৰ ভণ্ডীক হৰণ কৰিছিল। হেৰা কৰ্ণ তোমাৰ মনত আছেনে, ঘোষণাগ্ৰাৰ সময়ত গন্ধৰ্বই যেতিয়া দূৰোধনক যুদ্ধত পৰাজয় কৰি বন্দী কৰি লৈ গৈছিল, তেতিয়া অৰ্জুনেহে সূৰ্যপ্ৰভ বাণৰ দ্বাৰা গন্ধৰ্বক পৰাজয় কৰি দূৰোধনক ভাতৃগণ সহ মৃত্যু কৰি আনিছিল। যেতিয়া দূৰোধনে সকলো সৈন্যসামন্ত, ভীষ্ম, দ্ৰোণ, অশ্বত্থামা প্ৰভৃতি বীৰক লগতলৈ বিৰাট বজাৰ গো হৰণ কৰিছিল, তেতিয়া পুৰুষ-শ্ৰেষ্ঠ অৰ্জুনে অকলশৰে তোমালোকক জয় কৰি গো উদ্ধাৰ কৰিছিল। তেতিয়া অৰ্জুনক জয় কৰা নাছিল। কিয়? আজি তোমাৰ মৃত্যুৰ নিমিত্তে যুদ্ধ উপস্থিত হৈছে, তুমি যদি নপলোৱা, তেন্তে এই যুদ্ধতেই তুমি নিহত হবা।” প্ৰসন্নচিত্তে শলাই এইদৰে বহুপ্ৰকাৰে নিৰ্ব্বাৰ ভাৱে শত্ৰুৰ প্ৰশংসা কৰিবলৈ ধৰে। শত্ৰু সন্তাপকাৰী কৰ্ণই অত্যন্ত ক্ৰোধাশ্বিত হৈ শল্যক কলে “আপুনি অৰ্জুনক ইমান প্ৰশংসা কৰিছে কিয়? মোৰ আৰু অৰ্জুনৰ মাজত যুদ্ধ উপস্থিত হৈছে। এই যুদ্ধত তেওঁ যদি মোক জয় কৰে তেতিয়া তোমাৰ প্ৰশংসা সত্য হব!” শলাই “সেয়ে হওক” বুলি মৌন হ’ল, কৰ্ণই শল্যক ৰথ চলাবলৈ নিৰ্দেশ দিলে। সূৰ্যই যিদৰে অশ্বকাৰ নাশ কৰি আগবাঢ়ে সেইদৰে শ্বেতঘোড়ায়ুক্ত শল্যসাৰথিচালিত ৰথখনে শত্ৰুসংহাৰ কৰিবলৈ শত্ৰুপক্ষৰ প্ৰতি ধাবিত হ’ল। প্ৰীতিপ্ৰফুল্লচিত্ত কৰ্ণই ব্যাঘ্ৰচৰ্মবৃত্ত শ্বেতাস্ব যুক্ত ৰথত উঠি যুদ্ধলৈ যাত্ৰা কৰি পাণ্ডৱ সৈন্যক দেখা পাই অৰ্জুনক’ত এই প্ৰশ্ন কৰে, “যিজন মোক মহাত্মা অৰ্জুনক দেখুৱাই দিব তেওঁক মই অভীষ্ট প্ৰদান কৰিম। যিলাকে অৰ্জুনৰ সন্ধান দিব তেওঁক মই সোণেৰে পৰিপূৰ্ণ এখন গাড়ী দান কৰিম। অৰ্জুনক দেখুৱাই দিয়া লোকে যদি ইচ্ছা কৰে তেওঁক নিত্য দুগুণদানকাৰী কাঁহৰ দোহনপাত্ৰ-যুক্ত এশ গাড়ী প্ৰদান কৰিম। যি লোকে অৰ্জুনক দেখুৱাই দিব তেওঁক মই এশ শ্ৰেষ্ঠ গাওঁ দান কৰিম। অথবা অশ্বতৰী আৰু কৃষ্ণকেশী যুৱতীসহ এখন শ্বেতবৰ্ণ ৰথ দান কৰিম। অথবা সালংক্ৰতা, তপ্তকাঞ্চনবৰ্ণ বক্ষভূষণভূষিতা, গীতবাদ্যত নিপুণা এশ যুৱতী দান কৰিম।” এইদৰে কৰ্ণই সংবাদদাতাক দিবপৰা দানৰ সংখ্যা বঢ়াই নিয়ে। আনকি পুত্ৰ, কলপ্ৰ, দাস-দাসী, উদ্যান আৰু তেওঁৰ যি ধন সম্পত্তি আছে সকলো সংবাদদাতাক দিবলৈ তেওঁ প্ৰতিজ্ঞাবদ্ধ হয়। কৰ্ণই এইদৰে দায় বন্ধাই শঙ্খধ্বনি কৰে। দূৰোধনে কৰ্ণৰ প্ৰতিজ্ঞা শুনি আনন্দ প্ৰকাশ কৰে। দূৰোধনৰ আনন্দত সঁহাৰি দি সৈন্যৰোৰে দুন্দুভি, ভেৰি, গোমুখ, শঙ্খ আদি বাদ্য বজাবলৈ ধৰে। হস্তীৰ বৃহৎ, অশ্বৰ হ্ৰেষ, সৈন্যৰ চিঞৰ আদি ধ্বনিৰে বগভূমি মূৰ্খবিত হৈ পৰিল। শলাই কৰ্ণৰ কথা শুনি ঈষৎ হাস্য কৰি কলে “সুতপুত্ৰ, তোমাৰ পুৰুষকাৰ দান কৰিবৰ প্ৰয়োজন নাই আৰু যিজন অৰ্জুনৰ সংবাদ দিব তেওঁক সোণৰ হাতী আৰু ছয়টা সোণৰ গৰু দান কৰিবৰো প্ৰয়োজন নাই। শ্ৰাভাৱিক

ভাৱেই অজৰ্ৱনক দেখা পাবা, চিন্তা নাই। তুমি ল'ৰাকালৰ পৰা এইদৰে ধন সম্পত্তি বিলাই আহিছা। চিন্তা নকৰিবা, অজৰ্ৱনক আজি ভালকৈ দেখা পাবা। তুমি মৃদুৰ দৰে বহুত ধন দান কৰি অপব্যয় কৰিছা, তাৰ দ্বাৰা যন্ত্ৰ কৰিব পাৰি। গতিকে সেই ধন দান নকৰি যন্ত্ৰকে কৰা। তুমি মোহবশতঃ কৃষ্ণাজৰ্ৱনক বধ কৰাৰ কথা কৈছা, সেই আশা তোমাৰ বৃথা, কাৰণ এটা শিয়ালে দুটা সিংহক বধ কৰাৰ কথা আমি ক'তো শুনো নাই। অন্যহি যিটো বস্তু প্ৰাৰ্থনা কোনো কালে কৰা নাই তুমি সেইটো বিচাৰিছা। তোমাৰ দ্ৰুতগতিত পতন ঘটিছে। তোমাৰ এনে বন্ধু নাই যি তোমাক বাধা দিব পাৰে বা তোমাক অধঃপতনৰ পৰা ৰক্ষা কৰিব পাৰে। তুমি কৰ্ত্তব্য-অকৰ্ত্তব্য একো নুবুজা, তুমি অকাল পক্ষ, নহলে জীৱনাৰ্থী কোনো লোকে এইদৰে অসম্বন্ধ আৰু অশ্ৰাব্য প্ৰলাপ নবকে। ডিঙিত শিলা বান্ধি দুই বাহুৰ দ্বাৰা সমুদ্ৰ লঙণন ইচ্ছা, পৰ্বতৰ ওপৰৰ পৰাজাপ দিয়া যেনে তোমাৰ ইচ্ছাও তেনে। হে কৰ্ণ, তুমি যদি মঙ্গল কামনা কৰা তেন্তে সমস্ত বীৰ আৰু সৈন্যসকলৰ লগত একত্ৰিত হৈ আৰু সমস্ত সৈন্যৰ দ্বাৰা ৰক্ষিত হৈ যুদ্ধ কৰা, তেন্তে তোমাৰ মঙ্গল হব। দূৰ্যোধনৰ হিতৰ কাৰণেই তোমাক এইখিনি কথা কৈছো, হিংসা কৰি নহয়। গতিকে তোমাৰ যদি জীয়াই থকাৰ ইচ্ছা আছে তেন্তে মোৰ কথাত বিশ্বাস কৰা।”

কৰ্ণই কলে “মোৰ বাহুবলত নিৰ্ভৰ কৰিয়েই যুদ্ধলৈ অজৰ্ৱনক আহ্বান কৰিছোঁ। আপোনাৰ মূখখন মিথৰ তুল্য, কিন্তু প্ৰকৃত পক্ষে আপুনি শত্ৰু, সেই কাৰণেই আপুনি শ্লোৰ মনত ভয় উৎপাদন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে। কিন্তু আজি মোক মোৰ অতিপ্ৰায়ৰ পৰা বিচলিত কৰিব নোৱাৰে। আনকি বস্ত্ৰ উত্তোলন কৰি স্বয়ং ইন্দ্ৰয়ো নোৱাৰে। মানুহে কেনেকৈ পাৰিব?”

কৰ্ণৰ বাক্যৰ প্ৰত্যুত্তৰত মদুবাজ শল্যই কৰ্ণৰ ক্ৰোধ উৎপাদন কৰিবৰ উদ্দেশ্যে এইদৰে ক'লে, ‘অজৰ্ৱনে যোতিয়া শিক্ষিত, অভ্যস্ত হাতেৰে অতিশয় বেগত জ্যা-নিষ্কপ্ত শৰ লক্ষ্যলক্ষ্য নোহোৱাকৈ তোমালৈ এৰিব, ঢোকা বাণসমূহ তোমাৰ দেহত প্ৰৱেশ কৰিব, তেতিয়া তুমি অজৰ্ৱনৰ বিষয়ে প্ৰশ্ন কৰা কাৰণে অনুতাপ কৰিবা। সূতপুত্ৰ, পুত্ৰানন্দন অজৰ্ৱনে যোতিয়া দিব্যধনুৰে কোঁৱৰ পক্ষক সন্তপ্ত কৰি তোমাক ক্ষুৰধাৰ বাণেৰে পীড়ন কৰিব, তেতিয়া তুমি অনুতপ্ত নহৈ নোৱাৰিবা। বালকে যেনেকৈ মাকৰ কোলাত বহি চন্দ্ৰক ধৰিব খোজে তেনেকৈ তুমিও মোহবশতঃ দীপ্তিমান অজৰ্ৱনক জয় কৰিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰিছা যেহেতু তীক্ষ্ণধাৰ ত্ৰিশূলৰ দৰে কাৰ্য্যকাৰী অজৰ্ৱনৰ লগত যুদ্ধ কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছা। তুমি সূতীক্ষ্ণ ত্ৰিশূলেৰে নিজৰ শৰীবৰ বিভিন্ন অঙ্গ ঘৰ্ষণ কৰিব খুজিছা। এটা কোমল বয়সীয়া, মৃদু কিন্তু বেগবান মৃগই যেনেকৈ খঙাল আৰু বিৰাট সিংহক যুদ্ধলৈ আহ্বান কৰি মৰা পৰে, সেইদৰে তুমিও অজৰ্ৱনক যুদ্ধলৈ আহ্বান কৰি মৰিব খুজিছা, সূতপুত্ৰ। হাবিৰ মাজত মাংস ভক্ষণত তৃপ্ত শিয়ালে সিংহৰ ওচৰলৈ মাংসৰ অংশ বিচাৰি নিহত হোৱাৰ দৰে তুমিও অজৰ্ৱনৰ হাতত বিনষ্ট হ'বা। হে শহাপহসদৃশ কৰ্ণ, যাৰ

দস্ত নাঙলৰ ফাল সদৃশ তীক্ষ্ণ আৰু যাৰ গাল দুখন (গাণ্ডহয়) আৰু মূখৰ পৰা মদজল নিগত হয় সেই মহাহস্তীস্বৰূপ পাৰ্থক তুমি শব্দলৈ আহ্বান কৰিছা ! তুমি যে অত্যন্ত ক্লম্ব অজৰ্দ্ধনৰ সৈতে যুদ্ধ কৰিব খুজিছা, তুমি মূৰ্খতাৰশতঃ কাঠৰ মাৰিৰে গাঁতৰ ফেটি গোমক মাৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিছা । কৰ্ণ, তুমি যিহেতু মূৰ্খ সেই কাৰণে শিয়াল হৈ ক্ৰোধী, কেশৰযুক্ত সিংহ স্বৰূপ অজৰ্দ্ধনক লঙ্ঘন কৰি গজৰ্ন কৰিছা । কৰ্ণ, সৰ্পই যেনেকৈ পক্ষীশ্ৰেষ্ঠ গৰুড়ক যুদ্ধলৈ আহ্বান কৰে, তেনেকৈ তুমিও অজৰ্দ্ধনক আহ্বান কৰিছা । মহাতৰঙ্গসংকুল আৰু হিংস্ৰ জলজন্তুৰে পৰিপূৰ্ণ ভীষণ সমুদ্ৰ ঘেতিয়া চন্দ্ৰৰ উদয়ত বৃদ্ধি পায় তেতিয়া তুমি মহাসমুদ্ৰ তৰণিশূন্য হৈ পাৰ হবলৈ ইচ্ছা কৰিছা । বৎস কৰ্ণ, দুন্দুভিৰ দৰে গ্ৰীবাযুক্ত, তীক্ষ্ণ শৃঙ্গ আৰু প্ৰহাৰ নিপুণ বৃষসদৃশ অজৰ্দ্ধনক যুদ্ধলৈ আহ্বান কৰিছা । তুমি চকুৰ ভেকুলী হৈ মহাভয়ংকৰ আৰু প্ৰচুৰ বৰ্ষণশীল মেঘ সদৃশ অৱিতীয় বাণৰ্ষী নবশ্ৰেষ্ঠ অজৰ্দ্ধনক আহ্বান কৰিছা । কুকুৰে যেনেকৈ গৃহস্থৰ ঘৰত থাকি বনৰ পশুৰাজ সিংহক ভুক ভুকাই তুমিও তেনেকৈ ভুকভুকনি মাৰিছা । হে কৰ্ণ, শহাপহু পৰিবেষ্টিত শিয়ালে যেনেকৈ সিংহৰ অনুপস্থিতিত নিজকে সিংহ বুলি ভাবে, তেনেকৈ তুমিও নিজকে সিংহ বুলি ভাবিছা । কৰ্ণ, যি পৰ্য্যন্ত তুমি এক বৰ্ণাস্থিত চন্দ্ৰ আৰু সূৰ্য্যৰ দৰে তেজস্বী কৃষ্ণ আৰু অজৰ্দ্ধনক দেখা নোপোৱা সেই পৰ্য্যন্ত নিজকে তুমি বাঘ বুলি ধাৰণা কৰিছা । যি পৰ্য্যন্ত যুদ্ধত গান্ধীবৰ টংকাৰ শব্দনি নোপোৱা সেই পৰ্য্যন্ত তুমি যি ইচ্ছা তাকে কবলৈ ধৰিছা । গজৰ্নকাৰী সিংহৰ দৰে অজৰ্দ্ধনৰ বথৰ আৰু গান্ধীবৰ শব্দ শব্দনাৰ লগে লগে তুমি শিয়াল হৈ যাবা । তুমি সদায় শিয়াল আৰু অজৰ্দ্ধন সিংহ, বাঁৰসকলৰ বিদ্বেষ-উৎপাদনকাৰী তোমাক শিয়ালৰ দৰেই দেখা গৈছে । প্ৰবলতা আৰু দুৰ্বলতা বিষয়ে নিগনি আৰু মেকুৰী, কুকুৰ আৰু বাঘ, শিয়াল আৰু সিংহ আৰু শহাপহু আৰু হস্তী যেনে তুমি আৰু অজৰ্দ্ধন তেনে । তোমালোকৰ কাৰ্য্যৰ দ্বাৰাও মিথ্যা-সত্য আৰু বিষ অমৃতৰ তুল্য ।’

অমিত তেজা শল্যই ওপৰত কোৱা কথা শুনি কৰ্ণ অতিশয় ক্ৰোধান্বিত হৈ “বাক্যশল্যই তোমাৰ শল্য নাম হোৱাৰ কাৰণ” এই বুলি শল্যক কলে, “গুণবান লোকেই আন গুণবান লোকৰ গুণ দেখা পায়, কিন্তু নিগুণ লোকে দেখা নাপায় । তুমি গুণহীন কাৰণে আনৰ গুণাগুণ দেখা পোৱা নাই । মই মহাত্মা অজৰ্দ্ধনৰ মহাস্ত্ৰ, ক্ৰোধ, বল, ধন, বাণ আৰু বিক্ৰমৰ কথা ভলেদৰে জানো । ক্ষত্ৰিয় শ্ৰেষ্ঠ কৃষ্ণৰ মহাত্ম্য মই যিদৰে জানো তুমি নাজানা । মই নিজৰ শক্তি আৰু অজৰ্দ্ধনৰ শক্তি জানো কাৰণেই তেওঁক যুদ্ধলৈ আহ্বান কৰিছো । পতঙ্গই যেনেকৈ অগ্নিক আহ্বান কৰে তেনেকৈ নহয় । সুন্দৰ তীক্ষ্ণ মূখ, বস্ত্ৰপায়ী, ভূগাশ্ৰিত, কংকপক্ষযুক্ত পৰিমার্জিত আৰু সম্যক অলংকৃত বাণ মোৰ আছে, । বহু বছৰ ব্যাপি চন্দন চূৰ্ণৰ দ্বাৰা পুৰ্জিত, সৰ্পতুল্য, বিষাক্ত মূখ, ভীষণ মূৰ্ত্তি, বহুকাৰ্য্যকাৰী, মহাপ্ৰখৰ, বৰ্মাৰ্হিবিদাৰণক্ষম আৰু মানুহ হস্তী অশ্বনাশক বাণ মোৰ হাতত

আছে। মোৰ খং উঠিলে সেই বাণৰ দ্বাৰা সন্মুখৰ পৰ্বতো ভেদিব পাৰো; অজৰ্ণ আৰু কৃষ্ণৰ বাহিৰে আনৰ ওপৰত সেই বাণ কোঁতয়াও নিক্ষেপ নকৰোঁ। মই খঙত সেই বাণ অজৰ্ণ আৰু কৃষ্ণলৈ নিক্ষেপ কৰিবলৈ বাঁখ থৈছো; সেয়ে মোৰ উপযুক্ত কাৰ্য্য হ'ব। কৃষ্ণৰ ওপৰতে সমস্ত বৃষ্ণ বংশৰ সম্পদ প্ৰতিষ্ঠিত আৰু অজৰ্ণৰ ওপৰত পাণ্ডৱ পক্ষৰ জয় নিৰ্ভৰ কৰিছে। গতিকে এই দুজনক পালে কোন নিৰ্বাৰ্ত্তিব পাৰে? সেই পদব্দ্য শ্ৰেষ্ঠ দুজন মিলিত হৈ এতিয়া মোৰ ফালে আহিছে, মোৰ কি ভাগ্য! অপৰাজিত পেহীৰ পদতকৈ ভাইৰ লগত মোমায়েকৰ পদতকৈ ভাই এক সূত্ৰে মণিগাঁথাৰ দৰে মিলিত হৈ যুদ্ধলৈ আহিছে। তথাপি মই তেওঁলোক দুয়োজনকে বধ কৰিম। অজৰ্ণৰ গাণ্ডীৰ ধনু আৰু কপিধ্বজ, কৃষ্ণৰ গৰুড়ধ্বজ আৰু সূৰ্যদৰ্শন চক্ৰই ভীৰুৰোৰক ভয় জন্মাব পাৰে। কিন্তু মোৰ আনন্দ উৎপাদনহে কৰিছে। তুমি দৃষ্ট প্ৰকৃতি, মৰ্থ, যুদ্ধত অনাভিজ্ঞ আৰু ভয়ত তোমাৰ বিদীৰ্ণ হৃদয়। সেই কাৰণেই বহু অসংলগ্ন কথা কৈছা। হে কুদেহজাত মহাবাজ, তুমি কি কাৰণে কৃষ্ণাজৰ্ণৰ প্ৰশংসা কৰিছা? মই আজি তেওঁলোক দুয়োকে বধ কৰি তোমাকো বধ কৰিম। পাপদেহজাত ক্ষত্ৰিয়ধৰ্ম, ক্ষত্ৰবুদ্ধি, তুমি বন্ধু হৈ শত্ৰুৰ দৰে কৃষ্ণাজৰ্ণৰ বীৰত্ব বৰ্ণনা মোৰ ভয় জন্মাবৰ চেষ্টা কৰিছা। হয় তেওঁলোকে আজি মোক বধ কৰিব, নহয় মই তেওঁলোকক বধ কৰিম। মোৰ শক্তি সম্পৰ্কে মই সচেতন কাৰণে মই তেওঁলোকক ভয় নকৰোঁ। সহস্ৰ কৃষ্ণ বা শত অজৰ্ণ আহক, মই অকলেই তেওঁলোকক বধ কৰিম। তুমি মনে মনে থাকা, বাক নাথাকিবা। হে শল্য, নাৰী, বালক, বৃদ্ধ আৰু ক্ৰীড়াবত লোকে মদ্ৰদেশ সম্পৰ্কে যি গাঁথা গাই থাকে আৰু ব্ৰাহ্মণসকলে পূৰ্বে বজাৰ ওচৰত যি কৈছিল, মদ্ৰদেশীয় দুৰ্বাসাৰ সেই গাথা শুনো। একাগ্ৰচিত্তে সেই গাথা শুনি হয় ক্ষান্ত হোৱা কিম্বা উত্তৰ দিয়া। বিনা কাৰণে যি বিদ্বেষ কৰে সেই জনেই মদ্ৰক আৰু তেওঁ সৰ্বদায় মিহনদোহী। তুচ্ছভাষী আৰু নবাধম মদ্ৰকৰ লগত কাৰো সৌহাৰ্দ নহয়। মদ্ৰক সদায় দুৰ্বাসা, সদাই মিথ্যাবাদী আৰু সদাই কুটিল। আমি শূন্যবলৈ পাইছো মদ্ৰদেশবাসীৰ দৌৰাত্ম্য মৃত্যু পৰ্য্যন্ত থাকে। সূক্তসংযুক্ত মৎসভোজী আৰু অশিষ্ট মদ্ৰকবোৰৰ পিতা, পুত্ৰ, মাতা, বৰশ্ৰু, বৰশ্ৰু, মাতুল, জামাতা, দুৰ্হিতা, ভ্ৰাতা, পৌত্ৰ, বয়স্য, অভ্যাগত, আৰু দাস-দাসী আদিয়ে পদব্দ্যবিলাকৰ লগত আপোন ইচ্ছানুসাৰে জ্ঞাত বা অজ্ঞাত ভাবে গোমাংসৰ লগত মদ্যপান কৰি হাঁহে, কান্দে, অসংলগ্ন গান গায় আৰু কামজানিত কাৰ্য্যত প্ৰবৃত্ত হয়। সেই অৱস্থাতে তেওঁলোকে পৰস্পৰ কামত পাপ কৰে। গতিকে পাপ-কাৰ্য্যকাৰী আৰু গৰ্বিত মদ্ৰকৰ ধৰ্ম কেনেকৈ হ'ব? মদ্ৰদেশীয় লোকৰ লগত শত্ৰুতা বা মিহনতা কৰা অনিচিত। তেওঁলোকৰ লগত মিলন হ'ব নোৱাৰে, কাৰণ তেওঁলোক সদায় পাপী।

মদ্রদেশীয় লোকৰ নিকট ৰক্ষিত খন, গান্ধাৰ দেশীয় লোকৰ পৰিগ্ৰতা আৰু ক্ষত্ৰিয়
 ৰাজ্য ব্ৰাহ্মণক দিয়া হৰি যেনেকৈ নষ্ট হয় শত্ৰুৰাজ্যী ব্ৰাহ্মণে যেনেকৈ পৰাভব পায়, বেদ-
 বিবেচনী লোক যেনেকৈ পৰাভূত হয়, সেইদৰে মদ্রদেশীয় লোকৰ লগত বন্ধুত্ব কৰিলে
 লোক পতিত হয়। মদ্রদেশীয় লোকৰ প্ৰণয়ো যেনেকৈ নষ্ট হয় তেনেকৈ মই যেতিয়া
 অৰ্থৰবেদীয় মন্ত্ৰেৰে শাস্তি কৰিলো তোমাৰ বিষ নষ্ট হ'ল। এনেকৈ বিষ চৰ্চিকৎসক
 বোৰে বিছাই ডকা লোকক চৰ্চিকৎসা কৰে আৰু সফলো হয়। গতিকে তোমাৰ বিষ
 নষ্ট হোৱা বঢ়িল জানি নীৰৱ হৈ থাকা। মোৰ আৰু কথা শুনা, মদ্রদেশীয় নাৰীসকলে
 মদ্যপানত ধৈৰ্য্য হেৰুৱাই পৰিহৃত বস্ত্ৰ ত্যাগ কৰি উলংগ হৈ নৃত্য কৰে, স্বেচ্ছাচাৰিণী
 হৈ মৈথুনৰ সময়ত অসংযত কথা কয়। যিবোৰ নাৰীয়ে উলংগত হৈ থিয়ৈ থিয়ৈ
 প্ৰস্ৰাৱ কৰে, সেই নাৰীৰ পুত্ৰই কি প্ৰকাৰে ধৰ্মৰ কথা কব পাৰে? হে শল্য, ধৰ্মভ্ৰষ্ট
 আৰু নিৰলঙ্ঘ্য তেনে নাৰীৰ পুত্ৰ হৈ তুমি ধৰ্মৰ কথা কব খোজাঁ! কোনোবাই যদি
 কাজি মদ বিচাৰে; তেন্তে মদ নাৰীয়ে কটীৰ পশ্চাৎ ভাগ খজুৱাই অনিচ্ছুক
 হৈ এইদৰে কয়, “কোনেও যেন কাজি নোখোজে, কাৰণ কাজি মোৰ বৰ প্ৰিয় বস্তু।
 গতিকে মই পতি পুত্ৰ দান কৰিব পাৰো, কিন্তু কাজি দান কৰিব নোবাৰো।” আমি
 শুনিবলৈ পাইছো, মদ্রদেশীয় নাৰী প্ৰায়ে গোবৰ্ণ, দীঘাকৃতি, নিৰলঙ্ঘ্য, কম্বলাবৃত্ত,
 সৰ্বদা ভোজনশীল আৰু অপৰিগ্ৰ। কেশাগ্ৰৰ পৰা ভৰিৰ নখাগ্ৰ পৰ্যন্ত নিন্দনীয়
 আৰু কুকৰ্ম নিবৃত্ত; মদ্রদেশীয় লোকৰ বিষয়ে আৰু বহু কথা শুনিছো আৰু কব
 পাৰোঁ। মদ্র, সিন্ধু আৰু সৌবীৰ দেশীয় মানুহবোৰ পাপ দেশত জন্মা,
 স্বেচ্ছাচাৰ আৰু ধৰ্ম বিষয়ত অনাভিজ্ঞ তেওঁলোকে কেনেকৈ ধৰ্ম জানিব? আমি
 শুনিছো ক্ষত্ৰিয় যুদ্ধত নিহত হলে সজ্জনৰ দ্বাৰা প্ৰশংসিত হৈ মহাশয়ন কৰে।
 সেয়ে তেওঁলোকৰ প্ৰধান ধৰ্ম। মই অস্ত্ৰযুদ্ধত যদি জীৱন ত্যাগ কৰোঁ তেন্তে সেয়ে
 মোৰ কাৰণে মহান ধৰ্ম, কাৰণ মৃত্যুৰ পাছত মই স্বৰ্গলাভ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰোঁ।
 মই বদুশ্ৰুমান দুৰ্যোধনৰ প্ৰিয় সখা, সন্তৰাং মোৰ প্ৰাণ আৰু ধন দুৰ্যোধনৰ
 নিমিত্তে উৰ্ছগিত আছে। হে পাপাদশ জাত শল্য, তুমি নকুল আৰু সহদেৱৰ মাতুল
 কাৰণে দবাচলতে তেওঁলোকৰ পক্ষৰেই লোক। পাণ্ডৱে কোবৰপক্ষত ভেদ ঘটাবৰ
 উদ্দেশ্যেই তোমাক কোবৰ পক্ষত ৰাখিছে, এই কথা স্পষ্ট হৈ পৰিছে তোমাৰ
 কথা আৰু ব্যৱহাৰত তথাপি নাস্তিকে যেনেকৈ আশ্চৰ্যক ধৰ্মৰ পৰা বিমুখ কৰিব
 নোৱাৰে, সেইদৰে তোমাৰ দৰে শত শল্যয়ো মোক যুদ্ধৰ পৰা বিমুখ কৰিব
 নোৱাৰে। গতিকে গ্ৰীষ্মপীড়িত হৰিজনৰ দৰে যথেষ্ট বিলাপ কৰা আৰু শূন্য
 কণ্ঠ হোৱা, তথাপি ক্ষত্ৰিয় ধৰ্মস্থিত মোৰ ভয় উৎপাদন কৰিব নোৱাৰিব। পূৰ্বে
 গদ্বদেব পবশুৰামে যুদ্ধত অপলায়নকাৰী নিহত সৈন্য সকলৰ যি গতিৰ কথা
 কৈছিল সেই কথা মোৰ মনত আছে। তুমি জানি ৰখা ভাল যে মই কোবৰৰ পক্ষৰ
 নিমিত্তে আৰু পাণ্ডৱ পক্ষৰ নিধনৰ কাৰণে উদ্যত হৈছো। মদ্রপতি, গ্ৰিভুনত
 এনে প্ৰাণী দেখা নাই যি মোক মোৰ অভিপ্ৰায়ৰ পৰা বিৰত কৰিব পাৰে। মদ্রকাম,

তুমি মোৰ অভিপ্ৰায় জানি মনে মনে থকাই ভাল ; বোঁছ কথা কলে তোমাক বধ কৰি মাংসভোজীবোৰক তোমাৰ দেহ দান কৰিম। তিনিটা কাৰণত মই তোমাক বধ নকৰো—(১) তুমি দুষোধনৰ মিত্ৰ (২) তোমাক বধ কৰিলে লোকে আমাক মিত্ৰঘাতী বুলি নিন্দা কৰিব (৩) মোৰ ক্ষমাগুণ আছে—এই তিনিটা কাৰণত তুমি এতিয়াও জীৱিত। মদুবাজ, তুমি যদি আকৌ এইদৰে কথা কোৱা তেন্তে গদা দ্বাৰা তোমাৰ মস্তক চূৰ্ণ কৰিম। সি যি কি নহওক, হে শল্য আজি এই যুদ্ধত মানুহে শত্ৰুনিব যে কণই কৃষ্ণাজুৰ্নক বধ কৰিছে কিম্বা কৰ্ণ নিহত হৈছে”, কণই এইদৰে কৈ শল্যক বধ চলাবলৈ নিৰ্দেশ দিয়ে।

যুদ্ধাভিনন্দী কৰ্ণৰ ওপৰত কথা শুনি শল্যই পুনৰ কলে ‘যথার্থিৰি দানে কৃতযজ্ঞ, যুদ্ধত অনিৱৰ্তী আৰু যুদ্ধাভিষিক্ত বজাৰ ঘৰত মোৰ জন্ম আৰু মই নিজেও ধৰ্মপৰায়ণ। কিন্তু হে বৃষভ, তোমাক মদ্যপানত মত্তৰ দৰে দেখা পাইছো। তথ্যাপি ধৈৰ্য্যশূন্য হোৱা দেখি তোমাক উপযুক্ত চিৰিকংসা কৰাৰ প্ৰয়োজন বোধ কৰিছো। তোমাক এটা কাউৰীৰ কাহিনী কম, মন দি শুনবি। নিষ্কণ্টকুলাধম, তাকে শুনি তুমি ইচ্ছানুসাৰে কাৰ্য্য কৰিবা। মই নিজৰ কোনো দোষ দেখা পোৱা নাই যি কাৰণে তুমি মোক বধ কৰিব খুজিছা। তোমাৰ হিত-অহিত চিন্তা কৰি উপযুক্ত কথা কোৱা মোৰ কৰ্ত্তব্য। বিশেষতঃ মই তোমাৰ সাৰ্থক আৰু দুষোধনৰ হিতৈষী।’

“অনুকূল-প্ৰতিকূল অৱস্থা, বথীৰ সবলতা-দূৰ্বলতা, বথী আৰু ঘোড়াবোৰৰ পৰিশ্ৰম কাতৰতা, অস্ত্ৰৰ অৱস্থা, পশুপক্ষীৰ আবাও, অস্ত্ৰক্ষত চিৰিকংসা, অস্ত্ৰপ্ৰয়োগ, যুদ্ধৰ শূভাশুভ লক্ষণ এই সকলোবোৰ বুদ্ধি যুদ্ধত নামিব লাগে, কাৰণ মই বথ-বথীৰ হিতৈষী, সেই কাৰণে হে কৰ্ণ, মই তোমাৰ আগত এটা দৃষ্টান্ত দাঙি ধৰিছো।”

“পদুৰ্গি কালত সমুদ্ৰৰ কাষৰ এখন দেশত প্ৰচুৰ ধন-ধান্যাশালী, যজ্ঞকাৰী, দাতা, ক্ষমাশীল আপোন বৈশ্যবৃত্তিনিষ্ঠ আৰু পৰিত্ৰ এজন বৈশ্য আছিল। সৰ্বভূতৰ প্ৰতি দয়ালু সেই বৈশ্যই কোনো এজন দয়ালু বজাৰ ৰাজ্যত বাস কৰিছিল। তেওঁৰ বহু পুত্ৰ আছিল আৰু সন্তান কেইটাক বৰ মৰম কৰিছিল, অশিক্ষিত অথচ যশস্বী বৈশ্যৰ পুত্ৰবোৰৰ উচ্ছৃষ্ট ভোজন কৰি এটা কাউৰী সেই ঘৰতে নিবাস কৰিছিল। বৈশ্যপুত্ৰ সকলে অন্ন, মাংস, দধি, ক্ষীৰ, পায়স, মধু আৰু ঘিউ তাক খাবলৈ দিছিল। সেই কাউৰীয়ে বৈশ্য পুত্ৰৰ উচ্ছৃষ্ট ভোজন কৰি পৰিপূৰ্ণ হৈ আনবোৰ পক্ষীক অৱজ্ঞা কৰিবলৈ ধৰে। তাৰ পাছত কোনো সময়ত গৰুড়ৰ দৰে দ্ৰুতগামী আৰু চক্ৰবাক চৰাইৰ দৰে বিচিত্ৰ ৰূপৰ কিছুমান হাঁহ আহি সেই বিলত পৰিল। তদনন্তৰ, সেই বৈশ্য পুত্ৰ কেইটাই কাউৰীটোক কলে তই এই পক্ষীবোৰৰ ভিতৰত শ্ৰেষ্ঠ। অস্পবুদ্ধি সেই বৈশ্যপুত্ৰই প্ৰতাৰণা কৰা বাক্যটোকে কাউৰীয়ে সচাঁ বুলি ভাবিলে। উচ্ছৃষ্ট ভক্ষণকাৰী কাউৰীয়ে দূৰগামী হংসক গৈ সন্নিধিলে—“দূৰগামী পক্ষীৰ ভিতৰত কোন শ্ৰেষ্ঠ ? ৰাজহংসই বহুবক্ষী কাউৰীৰ কথা শুনি হাঁহিবলৈ

ধৰে। হংসসকলে কলে “আমি মানস সৰোবৰগামী, ইচ্ছানুসাৰে আমি পৃথিৱী পৰিক্ৰমণ কৰিব পাৰো। দুৰ্মতি কাউৰী, দূৰগমন পক্ষীৰ মাজত আমি সৰ্বদা গোবৰ লাভ কৰো। তই সামান্য কাউৰী হৈ দূৰ গমনত অভিভূত, বলৱান, আমাক কিয় উৰিবলৈ আহ্বান কৰিছ ? তই আমাৰ লগত কেনেকৈ ফেৰ মাৰি উৰিব পাৰিবি ?” আত্মপ্ৰাধাকাৰী, নীচ জাতীয় কাউৰীয়ে হংসৰ বাক্য নিন্দা কৰি উত্তৰ দিলে—“উৰণৰ ভিতৰত শতপ্ৰকাৰ উৰণ আছে আৰু তাৰ ভিতৰতে আকৌ বিচিত্ৰ আৰু বিবিধ প্ৰকাৰৰ সহায়ত মই এক শত যোজন উৰিব পাৰো, এই বিষয়ে সন্দেহ নাই। উৰ্দ্ধগতি, অধোগতি, বেগগতি, সমগতি, ধীৰগতি, সম্যকগতি, তীৰ্থ্যকগতি, বিচিত্ৰ গতি, সৰ্বদিশেগতি, পশ্চাদগতি, সুন্দৰগতি, প্ৰচণ্ডগতি, দূৰগতি, আকাশগতি, মণ্ডলগতি, বেগে অধোগতি, বেগে উৰ্দ্ধগতি, বেগে সম্যকগতি, মণ্ডলাকাৰে উৰ্দ্ধগতি, মণ্ডলাকাৰে তীৰ্থ্যক গতি, বেগে মণ্ডলাকাৰে উৰ্দ্ধগতি, বেগে মণ্ডলাকাৰে তীৰ্থ্যক গতি, বেগে মণ্ডলাকাৰে অধোগতি, আক্ৰমণ কৰিবলৈ শেন পক্ষীৰ দৰে নিম্নগমন, সেই-ভাবে উৰ্দ্ধ, পাৰ্শ্ব গমন, গতাগত, প্ৰতিগত আৰু অৱশিষ্ট চৌসত্তৰ প্ৰকাৰ নৃত্যগমন প্ৰভৃতি বিভিন্ন প্ৰকাৰ গমন আছে। হংসসকল, মই আজি তোমালোকৰ সাক্ষাতত এই সকলো প্ৰকাৰ গমন দেখুৱাম আৰু তোমালোকে মোৰ শক্তি দেখা পাব। কোন গতিত মই আজি আকাশত উৰিম, তোমালোকে মোক নিৰ্দেশ দিয়া। সমস্ত গতি বা তাৰ কোনো এটা অৱলম্বন কৰি মই নিৰালম্ব আকাশত উৰি যাম, তোমালোকে মোৰ লগত উবা।” কাউৰীয়ে এইদৰে কোৱাত কোনো এক ৰাজহংসই হাঁহি যি কৈছিল তাক শুন্য, “হে কাক তুমি একাধিক শতপাতৰ (গমন) সহায়ত উৰিবা, আমি তোমাৰ লগত কেনেকৈ উৰিম?” তাৰ পাছত সিহঁতে উৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে; হংসই একপাত আৰু কাউৰীয়ে শতপাত অৱলম্বন কৰি উৰিবলৈ ধৰে। কাউৰীৰ শতপাত দেখি আনবোৰ কাউৰীয়ে হংসগণক বিদ্ৰূপ কৰিবলৈ ধৰে আৰু আপ্ৰিয় বাক্য কবলৈ ধৰে। নানাবিধ বৰ কৰি সেই কাউৰীৰ জয় আশা কৰি এবাৰ মাতিও, এবাৰ গছৰ ওপৰত পৰি বমলিয়াবলৈ ধৰে। হংসই মৃদু গতিত যাবলৈ আৰম্ভ কৰে আৰু খন্তেক সময় কাউৰীত কৈ পাছ পৰা যেন ধাৰণা হল। কাউৰীবোৰে হংসক অৱজ্ঞা কৰি কবলৈ ধৰে, “চোৱা হংস পাছ পৰিল, কাক আগবাঢ়িল।” ইয়াকে শূনি হংসবোৰে সমুদ্ৰৰ ওপৰেদি যাবলৈ ধৰে। কিছুদূৰ যোৱাৰ পাছত কাউৰী পৰিভ্ৰান্ত হৈ পৰিল আৰু গছ বা মানুহৰ ঘৰ নেদেখি বিহৰলিচিত্ৰ আৰু ভীতিগ্ৰস্ত হৈ পৰিল। “ক’ত পৰিম ? সমুদ্ৰত পৰিব নোৱাৰোঁ, সমুদ্ৰ ভীষণ জল-জন্তুৰ আশ্ৰয়-স্থল, ইয়াৰ ভিতৰত মহাপ্ৰাণী সমূহ বাস কৰে। গতিকে সমুদ্ৰ আকাশত কৈয়ো বৃহৎ”। কৰ্ণ, সমুদ্ৰচাৰী মানুহেও ইয়াৰ গভীৰতা আৰু নিস্তীৰ্ণতা জ্ঞান নোৱাৰে। সামান্য কাউৰীয়ে সমুদ্ৰৰ অগাধ জলবাশিৰ অতি দূৰপাৰ্শ্বত নিবন্ধনৰ অৱসান কেনেকৈ জানিব ? হংসবোৰে কিছুদূৰ গৈ কাউৰীৰ বাবে নাট চাবলৈ এঠাইত ব’ল আৰু উভতি চাবলৈ ধৰে। অতি পৰিভ্ৰান্ত অৱস্থাত কাউৰীয়ে পাখী দুখন

পাখি আৰু ঠোটেৰে পানীত ধপধপাবলৈ ধৰে। হংসই কাউৰীৰ অৱস্থা দেখি সহ্য কৰিবলৈ ইচ্ছুক হৈ এইদৰে কলে, “হে কাক, তুমি বহু পাতৰ কথা কৈছিলো আৰু কোৱা স্বত্বেও এই গোপণীয় পাতৰ কথা কোৱা নাছিলো। তোমাৰ পাখি দুখন বাৰেপাতি পানীত ধপধপাইছে, তুমি এতিয়া যি পাত প্ৰয়োগ কৰিছা, তাৰ নাম কি? তুমি শত পাতে যাব পৰা কাৰণে মোতকৈ যে শ্ৰেষ্ঠ সেই বিষয়ে সন্দেহ নাই। তথাপি পৰিশ্ৰান্ত হৈ পানীত পৰিলা কিয়?” হংসক ওপৰত দেখি অনুন্নয় কৰি কাউৰীয়ে কলে “মই বৈশ্য পুত্ৰৰ উচ্ছষ্ট খাই অহংকাৰত নিজকে গৰুড় বুলি ভাবিছিলো আৰু অন্য পক্ষীক অৱজ্ঞা কৰিছিলো? এতিয়া আপোনাৰ ওচৰত শৰণাপন্ন হৈছোঁ, আপুনি মোক পাৰলৈ লৈ যাওক। মই যদি কুশলে স্বস্থানলৈ যাব পাৰোঁ তেন্তে কাকো অৱজ্ঞা নকৰো। এই বিপদৰ পৰা আপুনি মোক ৰক্ষা কৰক।” কাতৰ আৰু প্ৰায় জলমগ্ন অৱস্থাত কা-কা কৰি মহাসমুদ্ৰত নিমগ্ন হবলৈ ধৰা কাউৰীক নিজৰ পিঠিত তুলি যি দ্বীপৰ পৰা আহিছিল তালৈ প্ৰস্থান কৰে। মনব দৰে দ্ৰুতগামী হংসই কাউৰীক দ্বীপত নমাই অভীষ্ট স্থানলৈ প্ৰস্থান কৰে। বৈশ্য পুত্ৰ সকলৰ উচ্ছষ্ট খাই পুৰুষ হোৱা কাউৰীয়ে এইদৰে হংসৰ দ্বাৰা পৰাজিত হৈ অভিমান অহংকাৰ পৰিত্যাগ কৰি শাস্তি লাভ কৰে।

“কৰ্ণ, কাউৰীয়ে যে বৈশ্য গৃহত উচ্ছষ্ট খাই পৰিপুৰুষ হৈ নিজৰ সমান আৰু তাত কৈ উৎকৃষ্ট প্ৰধান লোকক অৱজ্ঞা কৰিবলৈ ধৰিছিল, এই বিষয়ে সন্দেহ নাই। মই প্ৰশ্ন কৰিছো—বিৰাট নগৰত উত্তৰ গোপ্ৰহৰ সময়ত ভীষ্ম, দ্ৰোণ, কৃপ, অশ্বত্থামা আদি মহাবীৰ সকলে ৰক্ষা কৰা স্বত্বেও তুমি অকলশৰীয়া অজৰ্দ্ধনক কিয় বধ নকৰি পলায়ন কৰিলা? সিংহৰ বিৰুদ্ধে যেনেকৈ শিয়ালবোৰ পৰাজিত হয় তেনেকৈ অজৰ্দ্ধনৰ বিৰুদ্ধে গাইগুটীয়া যুদ্ধত আৰু সন্মিলিত যুদ্ধত তোমালোক সকলো পৰাজিত হৈছিল। তেতিয়া তোমাৰ শক্তি ক’ত লুকাই আছিল? সেই যুদ্ধত তোমাৰ ভাইৰ মৃত্যু দেখি তুমিয়েই প্ৰথমে পলায়ন কৰিছিলো? হে কৰ্ণ, দ্বৈত বনত ঘোষণাগ্ৰাৰ সময়ত অজৰ্দ্ধনে অকলে যুদ্ধ কৰি চিগ্ৰসেন-গন্ধৰ্ব আৰু সেনাবাহিনীক পৰাজিত কৰি তোমাৰ সৈতে দুৰ্বোধনক বন্দী অৱস্থাৰ পৰা মুক্ত কৰিছিল। পৰশুৰামে হস্তিনাপুৰৰ ৰাজসভাত প্ৰকাশ্যে কৃষ্ণাজৰ্দ্ধনৰ প্ৰভাৱ বৰ্ণনা কৰিছিল, তুমি শুনো নাছিলানে? দ্ৰোণ আৰু ভীষ্মই সদাই বজা সকলক কৈছিল যে কৃষ্ণ আৰু অজৰ্দ্ধন অবধ্য। সেই কথা তুমি নিশ্চয় শুনিছিলো। ব্ৰাহ্মণ যেনেকৈ সকলো জাতিৰ ভিতৰত শ্ৰেষ্ঠ সেইদৰে অজৰ্দ্ধন তোমাত কৈ যি যি গুণত শ্ৰেষ্ঠ, সেই কথা আৰু কিমান কম? শ্ৰেষ্ঠ ৰথত অৱস্থিত বসুদেবনন্দন কৃষ্ণ আৰু কুন্তীনন্দন অজৰ্দ্ধনক তুমি অলপ পাচতে দেখা পাবা। আগতে কোৱা কাউৰীয়ে জীৱন ৰক্ষাৰ্থে হংসৰ শৰণাপন্ন হৈছিল, তুমিও সেইদৰে জীৱন ৰক্ষাৰ্থে বাসুদেৱ-অজৰ্দ্ধনৰ ওচৰত শৰণাপন্ন হোৱা। হে ৰাধেয়, তুমি যেতিয়া ৰণস্থলত এক ৰথত বিক্ৰমশালী কৃষ্ণাজৰ্দ্ধনক দেখা পাবা তেতিয়া এনে গৰুড় মৰা

কথা আৰু বোধহয় নকৰা। অজুৰ্দ্ধনে যোতিয়া শাণিত অস্ত্ৰেৰে তোমাৰ দৰ্প চুৰ্ণ কৰিব তেতিয়া তুমি তোমাৰ আৰু অজুৰ্দ্ধনৰ বৈষম্য দেখা পাবা। যি নৰশ্ৰেষ্ঠদ্বয় দেবতা, অসুৰ আৰু মনুষ্যৰ মাজত সৰ্বপ্ৰধান বীৰ বুলি প্ৰখ্যাত তেওঁলোকক তুমি মূৰ্খতাবশতঃ জোনাকি পৰুৱাই চন্দ্ৰ-সূৰ্য্যক অৱজ্ঞা কৰাৰ দৰে অৱজ্ঞা নকৰিবা। চন্দ্ৰ আৰু সূৰ্য্য যেনেকৈ পোহৰ বিকীৰণ কৰাত অতিশয় প্ৰখ্যাত সেইদৰে কৃষ্ণাজুৰ্দ্ধনো বীৰত্বত অতি প্ৰখ্যাত। মনুষ্যৰ মাজত তুমি জোনাকী পৰুৱাৰ সদৃশ। সূত পুত্ৰ তুমি, তেওঁলোকক এইদৰে জানি নৰশ্ৰেষ্ঠ আৰু মহাত্মা কৃষ্ণ আৰু অজুৰ্দ্ধনক অবজ্ঞা নকৰিবা ; আত্মপ্ৰাণা নকৰিবা।”

সঞ্জয়ে কলে—মহাত্মা কৰ্ণই শল্যৰ অপ্ৰিয় বাক্য শুনি অসন্তুষ্ট হৈ কলে, “তুমি নকলেও হ’ব, কৃষ্ণাজুৰ্দ্ধন কেনে মোৰ ভালকৈ জনা আছে। ৰথচালক কৃষ্ণ আৰু পাণ্ডুৰ নন্দন অজুৰ্দ্ধনৰ শক্তি আৰু মহাস্ত্ৰ সমূহ মোৰ জনা আছে। মই যিজন জানো, তুমি সিমান নাজানা।”

“তথাপি মই অস্ত্ৰধাৰী শ্ৰেষ্ঠ কৃষ্ণ আৰু অজুৰ্দ্ধনৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ কৰিম। কিন্তু গুৰু আৰু ব্ৰাহ্মণ শ্ৰেষ্ঠ পৰশুৰামৰ অভিশাপে মোক বৰ উদ্‌বিগ্ন কৰিছে। শল্য, মই দিব্যাস্ত্ৰ শিকিবৰ উদ্দেশ্যে ব্ৰাহ্মণ-পুত্ৰ বুলি পৰিচয় দি পৰশুৰামৰ শিষ্যত্ব গ্ৰহণ কৰোঁ। এদিন গুৰুদেৱে মোৰ উৰুত উপাধান কৰি শূন্য থাকোতে ইন্দুই অজুৰ্দ্ধনৰ হিতাৰ্থে কীটৰ ৰূপ ধৰি মোৰ উৰুত ভীষণ কামোৰ মাৰি বিদীৰ্ণ কৰে। উৰু ইফাল সিফাল কৰিলে কেনেকৈ গুৰুৱে সাব পাই বুলি মই কোনোমতে সহ্য কৰি থাকো। উৰুৰ পৰা ধাৰাসাৰে তেজ বৰলৈ ধৰাত গুৰুৱে সাব পাই মোক ‘তুমি ব্ৰাহ্মণ নহয়, তুমি সঁচা কথা কোৱা কোন তুমি’ তেতিয়া মই সূত বুলি পৰিচয় দি ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰাত অত্যন্ত ক্ৰুদ্ধ হৈ মোক অভিসম্পাত দি কলে, ‘সূত, তুমি ছলনা কৰি যি হেতুকে ক্ষত্ৰবিদ্যা শিকিলা সেই কাৰণে প্ৰয়োজনৰ সময়ত অস্ত্ৰ মনত নপৰিব, কিন্তু মৃত্যু কালৰ বাহিৰে আন সময়ত কিন্তু মনত পৰিব। কাৰণ অৱাক্ষণত বেদমন্ত্ৰ যুক্ত মহাস্ত্ৰ স্থায়ী হ’ব নোৱাৰে। আজি অতি ভয়ংকৰ যুদ্ধত মহাস্ত্ৰ সমূহ কামত লাগিব আৰু সেয়ে যথেষ্ট হ’ব। শল্য, বীৰ সকলৰ আকৰ্ষণকাৰী সৰ্বনাশক আৰু অতি ভয়ংকৰ এই মহাযুদ্ধ ভৰত বংশীয়সকলৰ মাজত আজি উপস্থিত হৈছে। এই যুদ্ধই সমস্ত ক্ষত্ৰিয় বীৰ সকলক সন্তপ্ত কৰিব বুলি মনে ধৰে। আজি এই উগ্ৰধ্বা, বীৰশ্ৰেষ্ঠ, বলবান, ভয়ংকৰ কৰ্মী, অসহ্যাত্মক আৰু সত্যপ্ৰতিজ্ঞ পাণ্ডুনন্দন অজুৰ্দ্ধনক বধ কৰিম। জলৰ নিয়ন্ত্ৰা বেগবান আৰু পৰিমাণশূন্য সমুদ্ৰই বহুলোকক নিমগ্ন কৰিব পাৰে বুলিয়েই গুৰুতব বেগ ধাৰণ কৰে, আকৌ সমুদ্ৰতীৰেও পৰিমাণ শূন্য সমুদ্ৰক বাধা দান কৰে। মহাবল, মহাস্ত্ৰধাৰী, দূৰ্দ্ধৰ্ৰ ভীষণ মূৰ্ত্তি আৰু মহাবাণৰূপ অজুৰ্দ্ধনে যোতিয়া কুবাক্ষীয় বলা সকলক সমুদ্ৰৰ দৰে মগ্ন কৰিব খুজিব, তেতিয়া তীব্ৰ সমুদ্ৰক বাধা দান কৰাৰ দৰে মই বাণ দ্বাৰা অজুৰ্দ্ধনক বাধা প্ৰধান কৰিম। অন্য ধনুৰ্দ্ধৰ মনুষ্যক বাৰ লগত

তুলনা কৰা নাযায় আৰু যিজনে সদ্বাসদ্ৰ সকলক হেলাৰঙে জয় কৰিবপাৰে, আজি সেই অজুৰ্নৰ লগত মোৰ ভয়ংকৰ যুদ্ধ দৰ্শন কৰক। অত্যন্ত অভিমানী অজুৰ্নে যুদ্ধাভিলাষী হৈ অলৌকিক মহাস্ত সমুহ ক্ষেপণ কৰিব, তেতিয়া মই অস্ত্ৰৰ দ্বাৰা অস্ত্ৰ প্ৰতিহিত কৰি উত্তম বাণৰ দ্বাৰা তেওঁক বধ কৰিম। মেঘে যেনেকৈ সূৰ্যক আবৃত কৰে তেনেকৈ সূৰ্যৰ তুল্য তাপকাৰী, তেজস্বী আৰু যশস্বী অজুৰ্নক বাণ দ্বাৰা আবৃত কৰিম। মেঘে যেনেকৈ জল বৰ্ষণ কৰি ধোঁৱা, শিখায়ুক্ত, প্ৰজ্বলিত, তেজস্বী আৰু জগতদাহকাৰী অগ্নিক নিৰ্বাপণ কৰে, ময়ো সেইদৰে বাণবৰ্ষণ কৰি যুদ্ধত অজুৰ্নক প্ৰশমিত কৰিম। বিষবৈদ্যই যেনেকৈ ঔষধৰ দ্বাৰা দুৰ্দ্ৰব্য ভীষণ, সত্ত্বীক্ষু দন্ত আৰু অগ্নিৰ দৰে বিষশক্তি যুক্ত সাপক বধ কৰে ময়ো তেনেকৈ ভল্লাস্ৰৰ দ্বাৰা ক্ৰোধাশ্বিত আৰু শত্ৰুহন্তা অজুৰ্নক বধ কৰিম। হিমালয় পৰ্বতে যেনেকৈ আলোড়নকাৰী, বলবান, প্ৰহাবদক্ষ, ভৰুলতাৰ্দ্ৰ ভঙ্গকাৰী ভীষণ বায়ুক সহ্য কৰে ময়ো তেনেকৈ যুদ্ধত ক্ৰোধী আৰু অসহিষ্ণু অজুৰ্নক সহ্য কৰিম। নানা প্ৰকাৰ বথপথত বিচৰণ কৰাত নিপুণ, শত্ৰুসংহাৰ কৰাত সমৰ্থ, সদাই যুদ্ধত সপক্ষ বক্ষা কৰাত অভ্যস্ত, প্ৰধান বীৰ আৰু জগতৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ ধনুৰ্দ্ধৰ অজুৰ্নক যুদ্ধত মই নিশ্চয় সহ্য কৰিব পাৰিম। অন্য ধনুৰ্দ্ধৰক যাৰ লগত তুলনা কৰা নাযায় আৰু যি সমগ্ৰ পৃথিবী জয় কৰিছিল, মই তেওঁৰ বিষয়ে ভালকৈ জানিও যুদ্ধ কৰিম। যি অজুৰ্নে খাণ্ডৱদাহৰ সময়ত দেৱতা সমন্বিতে সমস্ত প্ৰাণীক জয় কৰিছিল, মোৰ বাহিৰে আন কোন মানুহ জীৱন বক্ষাৰ্থী হৈ অজুৰ্নৰ লগত যুদ্ধ কৰিবলৈ সাহস কৰিব পাৰে? অজুৰ্ন দুঢ়াস্ত্ৰ, অভিমানী, শিক্ষিতহস্তে, যুদ্ধকাৰী দিব্যাস্ত্ৰবিদ আৰু বিপক্ষ আলোড়নকাৰী হলেও মই চোকা অস্ত্ৰৰ দ্বাৰা অতিবথ অজুৰ্নৰ দেহৰ পৰা মস্তক বিচ্ছিন্ন কৰিম। হে মদ্ৰবাজ, আজি মই যুদ্ধত জয় বা মৃত্যু অঙ্গীকাৰ কৰি অজুৰ্নৰ লগত যুদ্ধ কৰিম। মোৰ বাহিৰে এনে কোনো বীৰ নাই যি যমতুল্য অজুৰ্নৰ লগত যুদ্ধ কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'ব। হে শল্য, মই আনন্দচিন্তে ক্ষত্ৰিয় সমাজত যুদ্ধ বিষয়ে পাণ্ডুনন্দন অজুৰ্নৰ পুৰুষকাৰৰ কথা কব পাৰো। তুমি মূৰ্খ আৰু অত্যন্ত মূঢ়চিন্ত, অজুৰ্নৰ বীৰত্বৰ কথা কেনেকৈ কৰা? অৰ্পিয়, নিষ্ঠুৰ, ক্ষুদ্ৰহৃদয় আৰু ক্ষমাশূন্য যি মানুহে ক্ষমাশীল মানুহক নিন্দা কৰে মই তেনেকুৱা শতশত লোকক বধ কৰিছোঁ। কিন্তু বৰ্তমান সময় বৰ গুৰুতৰ, সেই কাৰণে ক্ষমা গুণেৰে তোমাৰ অগ্নিময় বচন উপেক্ষা কৰিলোঁ। তুমি পাপকৰ্মী, সেই কাৰণে মূঢ়বদৰে মোক আক্ৰমণ কৰি অজুৰ্নৰ নিমিত্তে অৰ্পিয় বাক্য কৈছা। মোৰ লগত তুমি সৰল হোৱা উচিত আছিল। কিন্তু এই অৱস্থাত তুমি কটিলমতি হৈ মিত্ৰদ্রোহীৰ কাম কৰিছা আৰু পাপত নিমগ্ন হৈছা। কোনো ব্যক্তিৰ লগত সাত খোজ একেলগে গলেই তেওঁৰ লগত মিত্ৰতা হয়। এতিয়া দাব্ৰণ সময় উপস্থিত কাৰণে দুৰ্যোধন যুদ্ধলৈ গমন কৰিছে। মই তেওঁৰ কাৰ্য্য সিদ্ধিৰ কামনা কৰিছোঁ। কিন্তু যাতে তেওঁৰ কাৰ্য্যসিদ্ধিৰ সম্ভাৱনা নাথাকে, তাকেই তুমি অহৰহ কামনা কৰি আছা।

মিদ, নন্দ, প্ৰী, গ্ৰা, মি, মদে ধাতুৰ পৰা মিত্ৰ শব্দ নিষ্পন্ন হৈছে। শল্যবাজ তোমাক কৈছে দুৰ্যোধনৰ লগত সেই সেই ধাতুৰ পৰা নিষ্পন্ন হোৱা সকলো সম্বন্ধ মোৰ আছে, অৰ্থাৎ স্নেহ, আনন্দন, প্ৰীতি, গ্ৰান্, সন্মত দৰ্শন, আৰু আমোদ— এইবোৰ মোৰ আছে। বজা দুৰ্যোধনে সেই সকলোবোৰ জানে। শত্ৰু, শাস, শো, শত্ৰু, শ্বস, যদ আদি বহুবচন উপসৰ্গপূৰ্বক শব্দ ধাতুৰ পৰা “শত্ৰু”—এইব্দ প নিষ্পন্ন হৈছে—এইবোৰৰ সকলো সম্বন্ধই তোমাৰ লগত আছে, অৰ্থাৎ মোৰ মানহানি কৰা, শাসন কৰা, উৎসাহ খৰচ কৰা, হিংসা কৰা, অবসাদন কৰা আৰু দমন কৰা— এই সকলোবোৰেই তোমাৰ আছে, নাই কেবল উচ্ছ্বাসন কৰা অতএব দুৰ্যোধনৰ হিত, তোমাৰ প্ৰীতি, নিজৰ যশৰ নিমিত্তে যত্নপূৰ্বক কৃষ্ণ আৰু অজুৰ্দ্ধনৰ লগত যুদ্ধ কৰিম। তুমি আজি মোৰ কাৰ্য চাই লোবা।”

“শল্য তুমি আজি মোৰ উত্তম ব্ৰাহ্ম, স্বৰ্গীয় আৰু মাননীয় অস্ত্ৰপোৰ দৰ্শন কৰা। মহাশূৰীয়ে যেনেকৈ আন এটা মহাশূৰীক আক্ৰমণ কৰে ময়ো তেনেকৈ উগ্ৰবীৰ্য অজুৰ্দ্ধনক আক্ৰমণ কৰিম। মই আজি অজয় আৰু অজয় শক্তি ব্ৰাহ্ম অস্ত্ৰ, জয়ৰ নিমিত্তে অজুৰ্দ্ধনৰ প্ৰতি নিক্ষেপ কৰিম। মোৰ বথচক্ৰ যদি গাঁতত নোসোমায় তেতিয়া হলে অজুৰ্দ্ধনে আজি মুক্তি নাপায়। তুমি এই কথা জানি বাখা যে দণ্ডহস্ত যম, পাশহস্ত বৰুণ, গদাহস্ত কদৰেব আৰু বজ্ৰধাৰী ইন্দ্ৰকো আজি মই ভয় নকৰো কিম্বা অস্ত্ৰধাৰী আন কোনো শত্ৰুকে মই ভয় নকৰো। গতিকে কৃষ্ণাজুৰ্দ্ধনৰ পৰাও মোৰ ভয় নাই; তেওঁলোকৰ লগত মোৰ যুদ্ধও দেখা পাবা। হে বাজন, কোনো এক সময়ত বিজয় নামৰ এজন ব্ৰাহ্মণৰ আশ্ৰমৰ দাঁতিত মই অস্ত্ৰাভ্যাসৰ কাৰণে ধনুৰৰ লৈ বিচৰণ কৰোঁতে অসাধান আৰু অজ্ঞানবশতঃ সেই ব্ৰাহ্মণৰ হোমধেনুজনীৰ পোৱালীটো বধ কৰোঁ। তাৰ পাছত সেই নিজৰ ঠাইত ব্ৰাহ্মণে মোক অভিশাপ দি কৈছিল “যিহেতু তুমি অসাধানহে মোৰ হোমধেনুৰ পোৱালীটো বধ কৰিলা, সেই কাৰণে গুৰুত্ব যুদ্ধত ভয়াবহ অৱস্থাত উপনীত হবা। তেতিয়া তুমি সময়ৰ শব পাহৰিবা আৰু পৃথিৱীয়ে তোমাৰ বথচক্ৰ গ্ৰাস কৰিব।” উক্ত ব্ৰাহ্মণৰ বাক্য সন্মুখে মই বৰ ভয় খাইছো। এওঁলোকৰ (ব্ৰাহ্মণৰ) বজা চন্দ্ৰ, গতিকে বাক্য দ্বাৰাই লোকৰ শত্ৰু দখৰ এওঁলোক নিয়ামক। মই ব্ৰাহ্মণক সহস্ৰ গভাী আৰু ছশ বয় দিব খুজিলো, তথাপি তেওঁৰ অনুগ্ৰহ লাভ কৰিব নোৱাৰিলো। নাঙলৰ দণ্ড যেন দীৰ্ঘ দণ্ডযুক্ত সাত শ হাতী আৰু কেবা শ দাসদাসী দিব খোজাতো সেই ব্ৰাহ্মণে মোক অনুগ্ৰহ নকৰিলে। বৎসযুক্ত চৌক্লশ পোৱালী থকা বগা গাই গবু দান কৰিম বুলি কোৱা সত্ত্বেও সেই ব্ৰাহ্মণক প্ৰসন্ন কৰিব নোৱাৰিলোঁ। সৰ্বকাম্য বস্তুসহ সন্মুখীশালী এটা ঘৰ আৰু মোৰ যি ধন সম্পত্তি আছিল সেই সকলোখিনি দান স্বৰূপে আগবঢ়োৱাতো তেওঁ গ্ৰহণ কৰিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ নকৰিলে। মই দোষ কৰিছিলো সেই কাৰণে তেওঁৰ ওচৰত ক্ষমা খোজাতো তেওঁ মাত্ৰ কলে, “সত্য, মই যি কৈছো তাৰ অন্যথা নহ’ব। মিছা কথাই জগতৰ তথা লোকৰ অহিত কৰে, তেনে কৰিলে মই

পাপ ভাগী হ'ম। সদুতৰাং ধৰ্মবক্ষাৰ্থে মই মিছা কথা কব নোৱাৰো ? তুমি ব্ৰাহ্মণৰ দ্ৰব্য নষ্ট নকৰিবা। অনুতপ্ত হৈ তুমি পাপৰ প্ৰায়শ্চিত্ত কৰিছা। জগতত কোনেও মোৰ বাক্য মিথ্যা প্ৰতিপন্ন কৰিব নোৱাৰে। তুমি অভিসম্পাতৰ ফল পাবা।”

শল্য, তুমি মোক নিন্দা কৰি আছা যদিও তোমাক এইখিনি কথা ক'লো ; তুমি মোক নিন্দা কৰিছা ব'লি জানিও, তোমাক এইখিনি কথা ক'লো। তুমি মনে মনে থাকা আৰু মোৰ পৰবৰ্তী বাক্য শুন।

সঞ্জয়ে কলে, মহাবাজ তাৰ পাছত অবিদ্বন্দ্ব কৰ্ণই শল্যৰ কথাত বাধা দি পুনৰবাই কবলৈ আৰম্ভ কৰে। “তুমি দৃষ্টান্ত দেখুৱাবৰ উদ্দেশ্যে যি জন্মপনা কৰিছা তাৰ দ্বাৰা মোৰ ভয় সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰিবা। ইন্দুকৈ প্ৰমুখ্য কৰি সমস্ত দেৱতাও মোৰ বিৰুদ্ধে যদি যুদ্ধলৈ আহে তথাপি মই ভয় নকৰো। অজৰ্জুন আৰু কৃষ্ণলৈ ভয় কিহব ? তুমি কেৱল বাক্য দ্বাৰা কোনো প্ৰকাৰে মোৰ বাধা জন্মাব নোৱাৰা। বাক্যৰ দ্বাৰা ভয় খোৱা অন্য লোকক অব্ৰেণ কৰা। নীচ লোকেহে তোমাৰ দৰে নীচ কথা কব পাৰে, তেওঁলোকৰ ক্ষমতা সেই পৰ্য্যন্তহে। দুৰ্মতি, তুমি মোৰ গুণৰ কথা কব নোৱাৰি কেৱল ধৃণ্ডতা প্ৰকাশ কৰিছা। মদুক, কৰ্ণই এই জগতত ভয় খাললৈ জন্ম গ্ৰহণ কৰা নাই, মই বিক্ৰম প্ৰকাশ কৰিবলৈ আৰু যশ বৃদ্ধিৰ নিমিত্তে হে জন্মলাভ কৰিছোঁ। হে শল্য, মোৰ সহিষ্ণুতা, প্ৰণয় আৰু মিত্ৰতা—এই তিনিটা কাৰণে তুমি এতিয়াও জীৱিত আছা। সহস্ৰ শল্য ব্যতিত মই বিপক্ষক জয় কৰিব পাৰিম, মিত্ৰদোহ গুৰুতৰ পাপ কাৰণেই তুমি এতিয়াও জীৱিত আছা। বজা ধৃতবাস্তৱ গুৰুতৰ সমস্যা উপস্থিত হৈছে আৰু তাৰ সমাধানৰ ভাবো মোৰ ওপৰত ন্যস্ত হৈছে। সেই কাৰণেই তুমি ক্ষণকাল জীৱিত আছা। হে মদুবাজ, মই পূৰ্বতে শপথ লৈছো যে তোমাৰ অপ্ৰিয় বাক্য ক্ষমা কৰিম। সেই শপত মই বক্ষা কৰিব লাগিব। সেই হেতুকে তুমি এতিয়াও জীৱিত হৈ আছা।”

শল্যই যথোচিত উত্তৰ দি কলে। “তুমি বিপক্ষৰ বিৰুদ্ধে যি বাক্য প্ৰয়োগ কৰিছা, সেয়া প্ৰলাপ মাত্ৰ। চোৱা, ময়ো এই প্ৰকাৰে ব্যতিৰেক শত্ৰুক জয় কৰিব পাৰিম।” শল্যই এইদৰে নিষ্ঠুৰ বাক্য প্ৰয়োগ কৰাত, কৰ্ণই খঙত অধীৰ হৈ পুনৰ দৃঢ়গুণে কথা কবলৈ ধৰে। “মদুবাজ, তুমি একাগ্ৰচিত্তে এটা বৃত্তান্ত শুন। কোনো এজন ব্ৰাহ্মণে ধৃতবাস্তৱ আগত এই বৃত্তান্তটো কৈছিল আৰু ময়ো শুনিছিলোঁ। ব্ৰাহ্মণ সকলে নানা বিচিত্ৰ দেশ আৰু প্ৰাচীন বজাসকলৰ কাহিনী কৈ ধৃতবাস্তৱ সন্তোষ বিধান কৰিছিল। তেওঁলোকৰ মাজৰে কোনো এজন বৃদ্ধ ব্ৰাহ্মণে বাহ্লীক আৰু মদুদেশৰ কুংসা বতনা কৰি প্ৰাচীন উপাখ্যান আৰু এই সকল কথা কৈছিল।

যি দেশ হিমালয়ৰ ওচৰ নহয় আৰু যি দেশত গংগা, যমুনা, সৰস্বতী আৰু কুব্জেশ্বৰ তীৰ্থ নাই আৰু যি দেশ সিন্ধু, শতদ্ৰু, বিপাশা, ইৰাৱতী, চন্দ্ৰভাগা, বিতস্তা নদীৰ বাহিৰত, সেই বাহিক দেশ ধৰ্মৰ বহিৰ্ভূত আৰু অপৰিষ্কৃত, গতিকে বজানয়। গোবৰ্দ্ধন নামে এজোপা বটগাছ আৰু স্ৰুভাণ্ড নামে এখন চক্ৰ

(মুকলি ঠাই বাহীক দেশৰ ৰাজবাটীৰ দূৰাব মূখত আছে। মোৰ ল'ৰাকালৰ পৰা এই কথা মনত আছে। মই কোনো এটা অতি গোপণীয় কাৰ্য উপলক্ষ্যে বাহীক দেশত বাস কৰিছিলো। গতিকে তাত বাস কৰা কাৰণে সেই দেশৰ আচাৰ নীতি মোৰ জনা আছে। সেই দেশত 'শাকল' নামে এখন নগৰ আছিল। আৰু 'আপগা' নামে এখন নদী আছে আৰু বাহীক দেশৰ নাম 'জন্তিক' আৰু সিহঁতৰ চৰিত্ৰ অতিশয় নিন্দিত। এই চৰিত্ৰহীন বাহীকবোৰে আত্মযুক্ত গুৰুৰ মদ আৰু নহৰুৰ লগত গো-মাংস ভাজি ভক্ষণ কৰে আৰু পিণ্টক (পিঠা) অন্য মাংসৰ লগত সিজাই বিকৃত অন্নভোজন কৰে। সেই দেশৰ নাৰীবিলাকে মদ্যপানত মত্ত হৈ আৰু বিবস্ত্ৰা হৈ মালা অনুলেপন ত্যাগ কৰি নগৰ বা ঘৰৰ প্ৰাচীৰৰ বাহিৰত হাস্যালাপ আৰু নৃত্য কৰে। মদ্যপানত উন্মত্তা, গাধ আৰু উটৰ চিঞৰৰ দৰে নানা প্ৰকাৰ গীতত মত্তা, সৰ্বপ্ৰকাৰে স্বেচ্ছাচাৰিণী সেই ৰমণীবিলাকে অনাবৃত স্থানত মৈথুনত প্ৰবৃত্ত হয় আৰু পৰস্পৰৰ প্ৰণয়লাপ কৰোতে অশ্লীল বাক্যও উচ্চাৰণ কৰে। আত্মকা সংস্কাৰহীন সেই নাৰীবোৰে অসংযত ভাবে (অন্য নাৰীক উদ্দেশ্য কৰি) "হে এড়িতা, হে পতিতাড়িতা, হে উপপতিতাড়িতা—এইদৰে গালি দি নৃত্য কৰে। বাহীক দেশীয় সেই দুঃস্থা ৰমণীবোৰৰ কোনো এজনৰ উপপতিয়ে এই কুৰুদেশত বাস কৰি থাকোঁতে অনতিদুৰ্ভিক্ষে গাই ফুৰিছিল।" "মই বাহীক দেশৰ লোক, কুৰুদেশত আহি বাস কৰিছো গতিকে নিশ্চয় মই পূৰ্ণযোৱনা, গোবাস্তী, সূক্ষ্ম কৰ্মলধাৰিণী নাৰীগণক দেখা পাম? যিবিলাকৰ নয়নপ্ৰাপ্ত মনঃশিলা লেপনৰ দ্বাৰা উজ্জ্বল কপাল আৰু নয়ন যুগলত কজ্জল, আৰু দেহটো কৰ্মল-মৃগচৰিত, সেই গোৰবৰ্ণা, প্ৰিয়দৰ্শনা, ৰমণীসকলে কেতিয়া মোৰ আমোদ সম্পাদন কৰিব? আমি মদ্যপানত মত্ত হৈ গাধ, উট, আৰু অশ্বতৰত আৰোহণ কৰি মৃদঙ্গ, আনক, দুন্দুভি, শঙ্খ আৰু মাদলৰ ধ্বনিৰ লগে লগে কেতিয়া আমি সুখত গমন কৰিব পাৰিম। যি স্থানৰ বাট পথ সৰ্পিল, সেই সৰ্পিল, কৰীবনৰ মাজত পিণ্টক আৰু ওক্ৰযুক্ত মদ্য ভক্ষণ কৰি সৰল হৈ বস্ত্ৰহৰণ পূৰ্বক পথাচাৰী বহু পথিকক কেতিয়া এড়ন কৰিব পাৰিম?" এনে ধৰণৰ চৰিত্ৰ. সংস্কাৰহীন দুৰাভ্যাবাহীকবিলাকৰ মাজত কোন জীৱিত লোক মুহূৰ্তকাল বাস কৰিব পাৰে? শল্য সেই ব্ৰাহ্মণে বাৰ্থকাম বাহীকবোৰৰ ওপৰত ধৰণে স্বভাৱ বৰ্ণনা কৰিছিল। তুমি বজা কাৰণে সিহঁতৰ পাপপুণ্যৰ ষষ্ঠ ভাগ পাইছা। মহাবাজ শল্য, অশিক্ষিত বাহীকবিলাকৰ বিষয়ে এইদৰে কৈ সেই সাধু ব্ৰাহ্মণে পুনৰ যি কৈছিল তাক শুন। বাৰ্হস্পতীয়ে কৃষ্ণকক্ষ চতুৰ্দশী তিথিত সেই বিশাল শাকল নগৰত বাতি দুন্দুভি বজাই এইদৰে গীত গায়, "মই অলঙ্কৃত আৰু গো-মাংস ভক্ষণ কৰি পৰিতৃপ্ত হৈছো। গুৰুৰ মদ্যপান কৰি পলাতক যুদ্ধ বহু মেঘ মাংস ভক্ষণ কৰি থাকোঁতে গোৰবৰ্ণা আৰু পূৰ্ণ যোৱনা বাহীক ৰমণী সকলৰ লগত মিলিত হৈ এই শাকল নগৰত বাহীকবোৰ

সম্বন্ধে কৈতিয়াবা আকোঁ এইদৰে গীত গাম।” “যিবিলাক মানুহে বৰাহ, কুৰুট, গো, গদভ, উট, আবু ভেড়, ছাগলীৰ মাংস ভক্ষণ নকৰে তেওঁলোকৰ জীৱন ব্যৰ্থ।” যি লোকে শাকল দেশীয় বালক, যদুবা আবু বৃদ্ধৰ লগত মিলিত হৈ আবু মদ্য পানত আসক্ত হৈ উচ্ছবৰে এইদৰে গীত গায় তেওঁলোকৰ ধৰ্ম কেনেকৈ হব? শল্য, অন্য এক ব্ৰাহ্মণে কৌৰৱসভাত যি কৈছিল তাক কণ্ড শুন।

হিমালয়ৰ পৰা কিছুদূৰত য'ত পীলুৱন আছে সেই ঠাইত পাঁচখন নদী প্ৰবাহিত হৈছে—শতদ্ৰু, বিপাশা, চন্দ্ৰভাগা, ইৰাৱতী, বিতস্তা আবু সিন্ধু নদী; সেই দেশৰ নাম “আবট্ট”। তাত কোনো ধৰ্ম নাই। তালৈ কোনো ধাৰ্মিক লোক যোৱা অনুচিত। সংস্কাৰহীন, ভাষাজাৰ সম্পাদক, জাবজোৎপন্ন, অকৃতজ্ঞ আবু ধৰ্মশূন্য এই বাহীকবোৰৰ কোনো দ্ৰব্যকে দেৱতা, পিতৃসকলে আবু ব্ৰাহ্মণে গ্ৰহণ নকৰে। এই কথা মোৰ জনা আছে। কোনো বিদ্বান ব্ৰাহ্মণে সাধুসভাত এই কথা কৈছিল।

কাষ্ঠকুণ্ড আবু মৃন্ময় পত্ৰত ছাতু আবু পইতী ভাত থাকে, কুকুৰে চেলেকে আবু তাকে বাহীকবোৰে ভক্ষণ কৰে। তেওঁলোকে ভেড়া, উট, আবু গাধৰ গাখীৰ খায় আবু ছানা খায়। জাবজ পুত্ৰ উৎপাদনকাৰী, নীচ, সকলো জাতিৰ অন্তভোগী সকলো পশুৰ দুষ্প্ৰভোজী বাহীকবোৰৰ নামো ‘আবট্ট’। শাস্ত্ৰজ্ঞলোকে সিহঁতক বৰ্জন কৰিব।

মহাৰাজ শল্য, কৌৰৱ সভাত অন্য ব্ৰাহ্মণে মোক যি কৈছিল সেই কথাও তোমাক ব্যক্ত কৰিছো, তুমি সাৱধানে শুন। যদুগন্ধৰ দেশত দুষ্প্ৰপান, অচ্যুতস্থলে প্ৰবাস আবু ভূতিলয় দেশত স্নান কৰি মানুহ কি প্ৰকাৰে স্বৰ্গলৈ যাব? শতদ্ৰু প্ৰভৃতি পাঁচখন নদী হিমালয়ৰ পৰা নিৰ্গত হৈ যি দেশলৈ বৈ গৈছে সেই দেশৰ নাম ‘আবট্ট’ আবু ‘বাহীক’। সাধুলোকে দুদিনো তাত বাস কৰা অনুচিত। বিপাশা নদীত ‘বহী’ নামে এজনী পিঁশাচী আবু ‘হিক’ নামে এটা পিঁশাচ বাস কৰিছিল। সিহঁতৰে সন্তান বাহীকবিলাক, কিন্তু সিহঁত মানুহৰ দ্বাৰা উৎপন্ন প্ৰজাপতিৰ সৃষ্টি নহয়। গতিকে হীনমোনি বাহীকবিলাকে কেনেকৈ বেদ বিহিত ধৰ্ম জানিব?

ধৰ্মহীন কাৰস্কৰ, মাৰিষক, কলিঙ্গ, কেৰল, আবু কৰ্কেটক, বীৰক দেশ বৰ্জনীয়। বিশাল উৰাল মেখলা স্বৰূপে পৰিধান কৰা এজনী বান্ধসীয়ে এজন তীৰ্থগামীৰ ঘৰত এৰাতি থাকি তেওঁক কৈছিল, “যি দেশত প্ৰাচীনতম অথচ নিকৃষ্টতম ব্ৰাহ্মণ বাস কৰে সেই দেশৰ নাম ‘আবট্ট’ আবু দেশবাসীৰ নাম বাহীক। উপনয়নাদি সংস্কাৰ বিহীন আবু জাবজ সেই ব্ৰাহ্মণ সকলৰ বেদবিহিত আচাৰ, বেদশাস্ত্ৰ জ্ঞান, যজ্ঞ আবু দেৱপূজাদি নাই। দেৱতা সকলে সিহঁতে দিয়া অন্ন ভোজন নকৰে। প্ৰস্থল, মট্ৰ, গাম্ধাৰ, আবট্ট, খশ, বসতি, সিন্ধু আবু সৌবীৰ দেশ বহু বিষয়ে নিৰ্দিত।

শল্য, পুনৰ যি কথা কম, একাগ্ৰচিত্তে তুমি শুনবি। বহুদিনৰ আগতে আমাৰ ঘৰলৈ এজন ব্ৰাহ্মণ অতিথিৰূপে আহিছিল। তেওঁ আচাৰ দেখি সন্তুষ্ট হৈ কৈছিল, “মই অকলশৰে বহুদিন ধৰি হিমালয়ত বাস কৰিছিলো। নানা ধৰ্মসম্বন্ধত

বহু দেশ দেখিছো সেই দেশবোৰৰ ধৰ্মৰ পাবস্পৰিক বিৰোধ নাই। বেদজ্ঞ সকলে যি ধৰ্ম সম্বন্ধে যি কৈছে সেই সকলোখিনি তেওঁলোকেও কৈছে। মহাৰাজ, তাৰ পাছত মই নানা ধৰ্ম সম্বন্ধত নানা দেশ পৰ্যটন কৰি বাহীক দেশলৈ আহি শুনিলো যে, সেই দেশত একেজন বাহীকে প্ৰথমতে ব্ৰাহ্মণ হৈ ক্ৰমে ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্ৰ হয়। তাৰ পাছত নাপিত হৈ পুনৰায় ব্ৰাহ্মণ হয়। ব্ৰাহ্মণ হৈ পাছত দাসলৈ অৱস্থান্তৰিত হয়। গান্ধাৰ, মদ্ৰ, আৰু বাহীক দেশীয় স্বেচ্ছাচাৰী আৰু অস্পৃশ্যতা, ব্ৰাহ্মণ-বিলাকে নিজৰ বংশতে বিয়াবাবু সম্বন্ধ স্থাপন কৰে। মই বাহীক দেশৰ ধৰ্ম-সংস্কাৰক আচৰণৰ কথা শুনিলো আৰু সমগ্ৰ পৃথিৱী পৰ্যটন কৰি বাহীক দেশত ধৰ্মৰ বিপৰ্য্যয় দেখিছো। বাহীক সম্বন্ধে অন্য পৰিব্ৰাজকেও যি কুৰ্মিগৰ কথা কৈছিল সেই কথা তোমাক পুনৰায় কওঁ শুনো।

পূৰ্বাৰ্ণ কালত দস্যুৰে বাহীক দেশৰ পৰা কোনো এজনী সতী স্ত্ৰীক হৰণ কৰি অধমনিদ্যুসারে উপভোগ কৰিছিল। সেই সতীয়ে সিহঁতক শাও দিছিল এই বুলি, “মই বালিকা, মোৰ আত্মীয়-স্বজনো আছে। এনে গ্ৰন্থস্থত তোমালোকে মোক যি হেতুকে অধমনিদ্যুসারে উপভোগ কৰিলা, সেই পাপৰ ফল স্বৰূপে তোমালোকৰ বংশৰ নাৰীবিলাক বহুপদুৰ্ঘমগামিনী ব্যাভিচাৰিণী হব। সূতৰাং নবধামগণ, তোমালোকে এই পাপৰ পৰা কেতিয়াও নিষ্কৃতি নোপোৱা।” গতিকে ইহঁতৰ উত্তৰাবাদিকাৰী হয় ভাগিনেয়বিলাক, পুত্ৰ নহয়। কিন্তু কুৰু, পাণ্ডাল, শাল্য, মৎস্য, নৈমিষ, কোশল, বাশী, অঙ্গ, কলিঙ্গ, মগধ, আৰু চেন্দী দেশীয় প্ৰায় মহাত্মা আৰু অন্য দেশবোৰ বেদ-বিদ পণ্ডিত সকলে চিৰন্তন ধৰ্ম জানে কিন্তু নিষেবৰণৰ লোকে নাজানে। গতিকে মৎস্য দেশৰ পৰা কুৰু, পাণ্ডালদেশ নৈমিষ দেশৰ পৰা চোঁদ দেশত বিশিষ্ট সজ্জন আছে তেওঁলোকে প্ৰাচীন ধৰ্ম অবলম্বন কৰি জীৱন নিৰ্বাহ কৰে। কিন্তু মদ্ৰ আৰু কুটিল পণ্ডন দেশীয় লোকে সেই ধৰ্মক আশ্ৰয় কৰি জীৱন নিৰ্বাহ নকৰে। গতিকে শল্য, তুমি এই কথা জানি জড়ব দৰে ধৰ্ম কথাত নীৰব হৈ থাকা, কাৰণ সেই দেশৰ বজা বুলি সিহঁতৰ পাপ আৰু পুণ্যৰ ষষ্ঠভাগ পাবা। তুমি পাপৰ পৰা সেই দেশীয় লোকক ৰক্ষা নকৰা কাৰণে সিহঁতৰ পাপৰ ষষ্ঠভাগ পাবা। বজাই প্ৰজাক পাপৰ পৰা ৰক্ষা কৰিলে সিহঁতৰ পুণ্যভাগী হয়। পূৰ্বাৰ্ণ কালত সমস্ত দেশত চিৰন্তন ধৰ্মৰ প্ৰশংসা চলা কাৰণে ব্ৰহ্মাই বাহীক দেশৰ ধৰ্ম দেখি ধিক্কাৰ দিছিল। সংস্কাৰ বিহীন সত্য যুগতো পাপ কৰ্মকাৰী জাৰজ বাহীকবোৰৰ ধৰ্ম ব্ৰহ্মাৰ সৃষ্টি হোৱাহেঁতেন, কোনে সিহঁতক ধিক্কাৰ দিব পাৰিলে হয়? সেই কাৰণেই সেই দেশৰ ব্ৰাহ্মণাদি বৰ্ণ-নাম মাত্ৰ স্বধৰ্মত থাকিলেও ব্ৰহ্মাই সেই দেশৰ ধৰ্মক অৱজ্ঞা কৰি বাহীকৰ প্ৰশংসা কৰা নাই। শল্য, তুমি ভালকৈ জানি থোৱা যে এদিন এটা ৰাক্ষসে কম্পাষপাদ সৰোবৰত নিমগ্ন থাকি কৈছিল, ক্ষত্ৰিয়ৰ মল ভিক্ষাবৃত্তি, ব্ৰাহ্মণৰ শাস্ত্ৰবিহিত নিয়ম পালন নকৰা পৃথিৱীৰ মল বাহ্যিকবিলাক আৰু নাৰীৰ মল মদ্ৰদেশীয় নাৰী। সেই ৰাক্ষস জলত নিমগ্ন হোৱাত কোনো এজন বজাই উদ্ধাৰ কৰি

তাক প্ৰশ্ন কৰাত সি যি উত্তৰ দিছিল তাক শুনো, মানুহৰ মল স্নেচ্ছবোৰ, স্নেচ্ছৰ মাজত মল উটৰ ব্যৱসায়ী, উট ব্যৱসায়ীৰ ভিতৰত মল, নপুংষকাবিলাকৰ মাজত মল ক্ষত্ৰিয় ৰাজ্যবোৰ। মহাৰাজ তুমি যদি মোক পৰিত্যাগ নকৰা, তেন্তে ক্ষত্ৰিয় ৰাজ্য-বিলাকৰ আৰু মদ্রদেশীয়ৰ যি পাপ আছে তোমাবোৰে সেই পাপ হব।”

ৰাক্ষসাক্ৰান্ত আৰু তাৰ বিষ প্ৰভাৱত হতপ্ৰায় লোকাবিলাকৰ বিষয়ে এই সিদ্ধবাক্যকে ৰাক্ষসনাশক আৰু বিষবীৰ্য্য নিবাৰক ঔষধ বুলি গণ্য কৰা হয়। পাণ্ডাল সবলৰ ব্ৰহ্মধ্যান, কুবুৰদেশীয়ৰ দান ধৰ্ম, মৎস দেশীয় সত্যধৰ্ম আৰু শূৰসেন দেশীয় লোকে যজ্ঞধৰ্ম পালন কৰে। পূৰ্বদেশী লোক পৰসেৱক আৰু দাক্ষিণাত্যৰ লোক শূদ্ৰ, বাহীকবোৰ চোৰ আৰু সৌৰাষ্ট্ৰবাসী বৰ্ণসংকৰ।

কৃতঘ্নতা, পৰধনাপহৰণ, মদ্যপান, গুৰুপত্নী গমন, নিষ্ঠুৰ বাক্য উচ্চাৰণ, বাৰিৎ ঘৰৰ বাহিৰত ভ্ৰমণ, পৰবস্ত্ৰ পৰিধান—এইবোৰ যাৰ ব্যৱহাৰ সিহঁতৰ ধৰ্ম নাই অধৰ্মহে আছে। গতিকে পণ্ডনদীৰ অন্তৰ্গত আৰটুবিলাক ধিক্। পাণ্ডালৰ পৰা আৰম্ভ কৰি নৈমিষ আৰু মৎস দেশীয়বিলাকে ধৰ্ম জানে আৰু উত্তৰ অঙ্গ আৰু মগধ দেশীয় বৃদ্ধ সকলে শাস্ত্ৰোক্ত ধৰ্ম অৱলম্বন কৰি জীৱন যাত্ৰা নিৰ্বাহ কৰে।

অগ্নি প্ৰভৃতি দেৱতা সকল পূৰ্ব দিশক আশ্ৰয় কৰি থাকে। পিতৃ সকল পুণ্য কৰ্মা কাৰণে যমৰ দক্ষিণ দূৰাৱত বাস কৰে। বলশালী ববুগ দেৱতাই দেৱতাবিলাকক ৰক্ষা কৰি পশ্চিম দিশত থাকে আৰু ভগৱান চন্দ্ৰদেৱে ব্ৰাহ্মণ সকলৰ সৈতে উত্তৰ দিশ পালন কৰে। মহাৰাজ শল্য, ৰাক্ষস পিশাচবোৰ হিমালয়ক আৰু গুহ্যক-বোৰে গন্ধমাদন পৰ্বত ৰক্ষা কৰে। সনাতন বিষ্ণুৱে সৰ্বভূতক ৰক্ষা কৰে। মগধ দেশবাসীয়ে ইন্দ্ৰিত মাত্ৰে অৰ্থ বৃদ্ধি আৰু কোশল দেশবাসীয়ে নয়নভঙ্গীতেই অৰ্থ বৃদ্ধি। কুবুৰ-পাণ্ডালবাসীয়ে আধা কলেই বাকীখিনিৰ অৰ্থ বৃদ্ধি লয়, শাল্য-দেশীয়ে গোটেইখিনি কথা কলে বৃদ্ধি পায় আৰু পৰ্বতীয়া শিবিবোৰে সমস্ত কথা কলেও বৃদ্ধি নাপায়। মহাৰাজ, যবন দেশবাসী বিশেষতঃ শূৰসেন দেশবাসীয়ে সকলো উপায়ে অৰ্থ বৃদ্ধিৰ পাৰে। আৰু স্নেচ্ছগণে নিজৰ সংকেত ভাষাত অৰ্থ বৃদ্ধি। কিন্তু অনাদেশৰ লোকে সম্পূৰ্ণকৈ নকলে নুবৃদ্ধি।

বাহীকবোৰে এবাৰ ক’লে নুবৃদ্ধি আৰু কিছুমান মদ্রকে কোনোপধ্যেই অৰ্থ বৃদ্ধি নাপায়। তুমি মদ্রদেশৰ কাৰণে বৃদ্ধি পোবা নাই, উত্তৰ দিব পৰা নাই। মদ্রদেশ পৃথিবীৰ দেশবোৰৰ মল স্বৰূপ আৰু মদ্রদেশীয় নাৰীবিলাক সকলো দেশৰ নাৰীৰ মাজত মল স্বৰূপ।

সুদাপান, গুৰুপত্নী হৰণ, ভ্ৰূণহত্যা, পৰস্বাপহৰণ এইবোৰ যাৰ ব্যৱহাৰ তেওঁ-লোকৰ ধৰ্ম নাই, অধৰ্মহে আছে, গতিকে পণ্ডনদী সংশ্লিষ্ট বাহীকবোৰক ধিক্কাৰ। হে মহাৰাজ, তুমি এইবোৰ জানি নিৰৱ থাকা, মোৰ প্ৰতিকূল আচৰণ নকৰিবা। মই যেন তোমাক বধ কৰি কৃষ্ণাজুঁনক বধ কৰিব লগীয়া নহয়।”

শল্যই কলে, “কৰ্ণ তুমি যি দেশৰ ৰজা সেই অঙ্গ দেশত দূৰগাগত আৰু পীড়িত সকলক পৰিত্যাগ আৰু নিজ ভাৰ্যাপুত্ৰক বিক্ৰী কৰা ৰীতি আছে। বথী আৰু মহাবথী গণনা কৰোতে পিতামহ ভীষ্মই তোমাক যি কথা কৈছিল তুমি সেইখিনি স্মৰণ কৰি ক্ৰোধশূন্য হোবা, খং নকৰিবা। কৰ্ণ সকলো দেশতে ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্ৰ আছে আৰু সকলো দেশতে সত্যী, সাধৱী স্ত্ৰীও আছে। সকলো দেশতে পুৰুষবিলাকে অন্য পুৰুষক উপহাস কৰি পৰস্পৰ নিন্দা কৰে। নাৰীক ৰমণ কৰে। সকলো লোকেই পৰনিন্দাত নিপদুগ, কিন্তু নিজৰ দোষ দেখা নাপায় আৰু দেখা পালেও প্ৰকাশ নকৰে। সকলো দেশতে ধৰ্মনিচাৰী ৰজা আছে আৰু দণ্ডক দমন কৰে আৰু সকলো দেশত ধাৰ্মিক লোকে আছে। কৰ্ণ, একদেশবাসী হলেও সকলোলোকে পাপ আচৰণ নকৰে; যেনেকৈ দেৱতাসকল স্বস্বভাৱত থাকে, মানুহ কিন্তু নাথাকে।

তাৰ পাছত ৰজা দুর্যোধনে কৰ্ণ আৰু শল্যক নিবাৰণ কৰিলে। বন্ধুভাৱে কৰ্ণক আৰু আত্মীয় বুলি শল্যক বাদানুবাদৰ পৰা বিৰত কৰে। দুর্যোধনে বাধা দিয়াত কৰ্ণই কোনো উত্তৰ নিদিলে আৰু শল্যও বিপক্ষৰ অভিমুখী হ'ল। তাৰ পাছত কৰ্ণই বথ চলাবলৈ নিৰ্দেশ দি হাঁহিমুখে কলে, “মদ্ৰবাজ, আপুনি সৌহাৰ্দ-বশতঃ মোক নিন্দা কৰিছিল আৰু ময়ো সৌহাৰ্দবশতঃ নিন্দাসূচক বাক্য প্ৰয়োগ কৰিছিলো।”

সঞ্জয়ে কলে, “ভবতশ্ৰেষ্ঠ, তাৰ পাছত পাণ্ডবপক্ষত বিপক্ষীয় সৈন্যৰ আক্ৰমণ সহাকাৰী অতুলনীয় বহুহ ৰচিত হোবা আৰু মহাবীৰ ধৃষ্টদ্যুম্নই সেই বহুহ ৰক্ষা কৰা দেখি মহাতেজা যুদ্ধমন্ত্ৰ আৰু পৰন্তপ কৰ্ণই বথৰ শব্দ, সিংহনাদ আৰু বাদ্য ধ্বনিৰে পৃথিৱী কঁপোৱা যেন কৰি আৰু খঙত অধীৰ হৈ (কম্পমান হৈ) যথা নিয়মে প্ৰতিবহুহ ৰচনা কৰি যুদ্ধত অগ্ৰসৰ হবলৈ ধৰে। ইন্দুই যেনেকৈ অসুৰ সৈন্য বিনাশ কৰিছিল, সেইৰূপে কৰ্ণয়ো পাণ্ডব সৈন্য বিনাশ কৰিবলৈ ধৰে। তেওঁ যুধিষ্ঠিৰক প্ৰহাৰ কৰি বামাৱন্তী কৰিলে।

ধৃতৰাষ্ট্ৰই কলে, “পাণ্ডব সকল আৰু ধৃষ্টদ্যুম্ন প্ৰভৃতি মহাধনুৰ্দ্ধৰ বীৰ আৰু ভীমসেন ৰক্ষিত কাৰণে দেৱতাৰো অজেয়, সূতৰাং কৰ্ণই তেওঁলোকৰ বিপক্ষে কেনেকৈ বহুহ ৰচনা কৰিলে? হে সঞ্জয়, কোন কোন যোদ্ধা বহুহৰ পক্ষ আৰু প্ৰপক্ষ হৈছিল আৰু কি প্ৰকাৰে বিভক্ত হৈ অবস্থান কৰিছিল। পাণ্ডব সকলে বা আমাৰ যোদ্ধাৰ বিপক্ষে কি প্ৰকাৰ বহুহ ৰচনা কৰিছিল আৰু কি প্ৰকাৰ দাবুগ যুদ্ধ সংঘটিত হৈছিল? কৰ্ণই যুধিষ্ঠিৰৰ অভিমুখে যাঁওতে অজুৰ্ন ক'ও আছিল? কাৰণ কোন ব্যক্তি অজুৰ্ন থাকোঁতে যুধিষ্ঠিৰৰ কাষলৈ যুদ্ধাভিলাষী হৈ যাব পাৰে? পূৰ্বে খাণ্ডৱদাহৰ সময়ত যি জনে অকলশৰে সমস্ত প্ৰাণীক জয় কৰিছিল সেই বীৰৰ বিপক্ষে কৰ্ণ ব্যতীত আন কোন জীৱনাত্মী লোকে যুদ্ধ কৰিব পাৰে?

সঞ্জয়ে কলে, “আপোনাৰ সপক্ষে যেনেকৈ বহুহ ৰচিত হৈছিল, অজুৰ্ন যি দিশে

গৈছিল আৰু নিজ নিজ ৰজাক পৰিবেষ্টন কৰি দূয়োপক্ষই যেনেকৈ যুদ্ধ কৰিছিল ভালকৈ শুনক। শব্দানৰ পুত্ৰ কৃপাচাৰ্য্য, বলৱান মগধ সৈন্য আৰু সাস্তুত বংশীয় কৃতবৰ্মা, এওঁলোকে আপোনাৰ বদ্যুহৰ দক্ষিণ পক্ষ ৰক্ষা কৰিছে।”

“নিৰ্মল প্ৰাসধাৰী, অবিচলিত, পতঙ্গৰ দৰে শ্ৰেণীবদ্ধ, পিশাচৰ দৰে দৃঢ়ৰ্ষ আৰু দুৰ্জয় গান্ধাৰ দেশীয় অশ্বাৰোহী সৈন্য পৰ্বতীয়া সৈন্যৰ লগত মিলিত হৈ মহাবতী শকুনি আৰু উল্লুক সেই কৃপসৈন্যৰ প্ৰপক্ষ হৈ আপোনাৰ সৈন্য ৰক্ষা কৰিছে। যুদ্ধমন্ত্ৰ আৰু অনিবৰ্ত্তী চৌদ্দিশ হাজাৰ সংশপ্তক সৈন্য আপোনাৰ পুত্ৰ সকলৰ লগত মিলিত হৈ কৃষ্ণাজুৰ্নক বধ কৰিবলৈ বদ্যুহৰ বামপক্ষ ৰক্ষা কৰিছে। অশ্ব, বথ আৰু পদাটিক সৈতে কাম্বোজ, শক আৰু যবন সৈন্যই কৰ্ণৰ আদেশত মহাবল অজুৰ্ন আৰু কৃষ্ণক যুদ্ধলৈ আহ্বান কৰি সংশপ্তকবোৰৰ পাশ্চৰ্বৰ্ত্তী হৈ আছে। যুদ্ধসজ্জাত সজ্জিত, বিচিত্ৰবৰ্মা কেয়দুৰধাৰী আৰু মাল্যবান কৰ্ণই বদ্যুহৰ মধ্যস্থানত সৈন্য সন্মুখত অবস্থান কৰি আছে। অত্যন্ত উৎসাহী কৰ্ণপুত্ৰই কৰ্ণক ৰক্ষা কৰি বদ্যুহৰ সন্মুখত শোভা কৰি আছে। চন্দ্ৰ আৰু অগ্নিৰ দৰে তেজস্বী মহাবাহু আৰু প্ৰিয়দৰ্শন কৰ্ণ মহাহস্তীৰ স্কন্ধত বহি থকা পিঙ্গল নয়ন অগ্নিদেবৰ দৰে শোভা পালে।”

মহাৰাজ, দৃঃশাসন বহুসৈন্য পৰিবেষ্টিত হৈ বদ্যুহৰ পশ্চাদভাগত থাকিল। ৰজা স্বয়ং দূৰোধনে তেওঁক অনুসৰণ কৰিবলৈ ধৰে। সেই সময়ত বিচিত্ৰ পৰিচ্ছদ পৰিহিত ভায়েকসকলে, মদ্ৰ আৰু কেৰু দেশীয় মহাবীৰ সকলে দূৰোধনক ৰক্ষা কৰি থাকিল। গতিকে ইন্দু যেনেকৈ দেবতাৰ দ্বাৰা পৰিবেষ্টিত হৈ শোভা পায় সেইদৰে দূৰোধনেও শোভা পালে। কুবুৰপক্ষত যিবিলাক মহাবতী বীৰ আছিল তেওঁলোকৰ ভিতৰত অশ্বখামাও আছিল। স্বৰ্ঘদা মন্ত্ৰ হস্তীকুলে গ্লোহু বীৰবোৰৰ লগত মিলিত হৈ জলবৰ্ষী মেঘৰ দৰে সেই বতী সৈন্যৰ লগত যাবলৈ ধৰিলে। ধুজ, পতাকা, উজ্জ্বল উত্তমাস্ত্ৰ আৰু আৰোহীবিলাক বৃক্ষশূন্ত পৰ্বতৰ দৰে শোভা পাবলৈ ধৰে। পটুশ আৰু তৰোবালধাৰী, অনিবৰ্ত্তী সহস্ৰ-সহস্ৰ বীৰ আৰু পদাতি হস্তীবোৰৰ পাশ্ৰ্বৰক্ষক হৈ থাকিল। দেৱতা আৰু অসুৰৰ বদ্যুহৰ সদৃশ সেই মহাবদ্যুহ অলংকৃত বতী বথ আৰু হস্তীগণ সহিত শোভা পাবলৈ ধৰে। এই কাৰণে, বিশাল বিপক্ষ সৈন্য দেখি এনে যুদ্ধনীতি অবলম্বন কৰা যাতে আমাৰ পৰাভব নহয়।”

যুধিষ্ঠিৰে এইদৰে কোৱাত অজুৰ্নে কৃতাজ্ঞা কৰি উত্তৰ দিলে, “মহাৰাজ আপুনি যি কলে সেই সকলো কথা সত্য। বদ্যুহ বিনাশৰ যি উপায় যুদ্ধ শাস্ত্ৰত বিহিত কৰিছে, মই তাকেই কৰিম, প্ৰধানৰ বধেই ইয়াৰ প্ৰতিবিধান, গতিকে মই তাকেই কৰিম।” যুধিষ্ঠিৰে পুনৰ কলে, “হে অজুৰ্ন তুমি কৰ্ণৰ প্ৰতি ধাৰমান হোৱা, ভীমে দূৰোধনৰ প্ৰতি, নকুল বৃষসেনৰ প্ৰতি, সহদেৱ শকুনিৰ প্ৰতি, শতানীক দৃঃশাসনৰ প্ৰতি, সাত্যকি কৃতবৰ্মাৰ উদ্দেশ্যে, পাণ্ড্য অশ্বখামাৰ প্ৰতি

গমন কৰক আৰু মই নিজে কৃপাচাৰ্য্যক বাধা দিম। দ্রোণদীৰ পুত্ৰ কেইজনে শিখণ্ডীৰ লগত মিলিত হৈ অবশিষ্ট ধাৰ্ত্তবাস্ত্ৰগণৰ প্ৰতি ধাৰমান হওক। এইদৰে বিভিন্ন বীৰে মই কোবা বিভিন্ন বীৰক বধ কৰক।”

যদুধিষ্ঠিৰে এইদৰে কোবাত অজুৰ্নে ‘সেয়ে হব’ বুলি সৈন্যক যুদ্ধ কৰিবলৈ আদেশ দিয়ে আৰু নিজেও যুদ্ধাভিমুখে গমন কৰে। সমস্ত দেবতাব নেতা আৰু প্ৰথমোৎপন্ন অগ্নি বেদব স্তবত প্ৰজ্জ্বলিত হৈ অশ্বত্থ প্ৰাপ্ত হৈছিল আৰু এই কাৰণেই যি পূৰ্বতে জন্মলাভ কৰিছিল সেই বথক দেবতা সকলে বেদসম্বন্ধী বুলি ধাৰণা কৰে। যি বথে পূৰ্বতে ক্ৰমশঃ ব্ৰহ্মা, শিব, ইন্দ্ৰ আৰু ববুণক বহন কৰিছিল সেই আদিম বথও আবোহণ কৰি কৃষ্ণাজুৰ্ন যুদ্ধলৈ প্ৰস্থান কৰিলে। সেই অশ্বত্থ দৰ্শন বথ অহা দেখি শল্যই যুদ্ধ দুৰ্ধৰ্ষ কৰ্ণক কলে, “শ্বেতাস্বত্থ আৰু কৃষ্ণ সান্ধ্যসহ সোবা বথ আহিছে, কৰ্মৰ পৰিণামৰ দৰে সমস্ত সৈন্যৰ দুৰ্নীবাৰণীয় আৰু তুমি যাব বিষয়ে সন্দিগ্ধ আছিলো সেই অজুৰ্নো শত্ৰু-সংহাৰ কৰি এই ফালে আহি আছে। যি হেতুকে মেঘৰ শব্দৰ দৰে মহাতুমুল শব্দ শুনো গৈছে, নিশচয় ব কৃষ্ণাজুৰ্ন এই ফালে আহিছে। কৰ্ণ, ধূলিজাল উৰি আকাশ আবৃত হৈ পৰিছে আৰু পৃথিৱী যেন বথচক্ৰচালিত হৈ কৰ্ণপৰলৈ ধৰিছে। তোমাৰ সৈন্যৰ সকলো দিশতে এই মহাবায়ু বইছে। মাংসভোজী জন্তুবোৰে চিঞৰিবলৈ ধৰিছে, আৰু হৰিণবোৰে বান্দি আছে। হে কৰ্ণ, চোবা, মহাভীষণাকৃতি, ভয়জনক আৰু লোমহৰ্ষণকাৰী মেঘতল্য এটা কন্দে (ববুধ) সূৰ্য্যমণ্ডল আবৃত কৰি আছে। চোবা, নানাবিধ পশু আৰু বলবান বাঘবোৰে সূৰ্য্যলৈ চাই আছে। ভয়ঙ্কৰ হেজাব হেজাব বৃক্ষ আৰু শগুণ সমবেত হৈ ইটোবে সিটোৰ মূৰলৈ চাই চিঞৰিব ল ধৰিছে। তোমাৰ বিশাল বথও নিবন্ধ বৰিঙা উত্তম চোৰৰ (চামৰ) বোৰ আৰু ধ্বজ কৰ্ণপৰলৈ ধৰিছে। বিশালদেহী, মহাবেগশালী আৰু সন্দৰ অশ্বগণ কৰ্ণপ বৰিঙা যেন গৰুডৰ ন্যায় আবাৰণত বিচৰণ কৰিছে। এইবোৰ অমঙ্গল প্ৰকাশ পোৱাত নিশচয় শত সহস্ৰ বথী মহাবথী বণভূমিত শয়ন কৰিব বুলি ধাৰণা হয়। বাধা-নন্দন, সকলো দিশতে শত্ৰু, আনক আৰু দুৰ্দ্ৰুভিৰ তুমুল লোমহৰ্ষক শব্দ শুনো গৈছে, নানাবিধ বাণৰ শব্দ, মানুহ, ঘোঁৰা আৰু বথৰ ধ্বনি, ধনুটোকাৰ আৰু হস্তাবৰণৰ শব্দ ধ্বনিও হৈছে। বথবোৰত সোণ-ৰূপ খচিত শিল্পনিৰ্মিত, নানা বৰণৰ পতাৰা বাহুবাহবা আন্দোলিত হৈ প্ৰকাশ পাইছে। কৰ্ণ চোঁৱা, সোণবৰণীয়াচন্দ্ৰ, নক্ষত্ৰ আৰু সূৰ্য্য চিহ্নৰ দ্বাৰা চিহ্নিত আৰু কিঙ্কনীযুক্ত অজুৰ্নৰ বথৰ পতাকা মেঘত বিজুলিৰ দৰে দেখা গৈছে। ধ্বজবোৰে বায়ু সঞ্চালিত হৈ কনকন শব্দ কৰিছে আৰু দেৱসৈন্যৰ ধ্বজৰ ন্যায় শোভা পাইছে আৰু মহাত্মা পাণ্ডালসকলৰ বথবোৰ আহিব লাগিছে। মহাবীৰ, অপৰাজিত, কপিধ্বজ, কুন্তীনন্দন অজুৰ্ন আক্ৰমণৰ উদ্দেশ্যে আহিব লাগিছে। সকলো দিশৰ পৰা দৰ্শনীয়, ভীষণমূৰ্তি আৰু শত্ৰুবিলাকৰ ভয় উপাদক হনুমানক ধ্বজাগ্ৰে দেখা গৈছে। ধীমান কৃষ্ণৰ শত্ৰু চক্ৰ গদা পদ্ম আৰু কৌশল

মণি শোভা কৰিছে, শাৰ্গা ধনু, গদাধাৰী, মহাবল কৃষ্ণই শ্বেতবৰ্ণ আৰু বায়ুৰ দৰে বেগবান ঘোঁৰা চাৰিটাক পৰিচালন কৰি আহিব লাগিছে। শিষ্কিতহস্ত অৰ্জুনেব আকৰ্ষণত গান্ধীৰ ধনুৰে অব্যক্ত শব্দ (কুজ্জতি) কৰিছে আৰু তেওঁৰ দ্বাৰা নিষ্কপ্ত বাণে শত্ৰু বিনাশ কৰিছে। যুদ্ধত পলায়ন নকৰা বজাবিলাকৰ মূৰ্ণেৰে সমৰ ভূমি আবৃত হৈ পৰিছে। মৃত বজাবিলাকৰ চকু আয়তাকাৰ, বিস্তৃত আৰু তাম্ৰ বৰণীয়া, মূৰখবোৰ পূৰ্ণচন্দ্ৰ তুল্য। বীৰবিলাকে অস্ত্ৰ দণ্ডাৰ লগে লগে তেওঁলোকৰ পৰিঘতুল্য, পৰিঘ গন্ধদ্রব্যলিপ্ত বাহুবোৰ নিপাতিত হবলৈ ধৰে। চকু, জিভা আৰু নাড়ী ছেদন হোৱাত অশ্ববোৰে আৰোহীবোৰৰ সৈতে ক্ষীণ অৱস্থাত পতন ঘটি মাটিত শয়ন কৰিছে। অৰ্জুনে পৰ্বত শৃঙ্গ সদৃশ হস্তীবোৰক ছিন্ন-ভিন্ন আৰু বধ কৰাত সেইবোৰ পৰ্বতৰ দৰে পৰি যাবলৈ ধৰে।

আৰোহী বজাবিলাক বধ হোৱাত গন্ধৰ্বনগৰতুল্য ৰথবোৰ, পুণ্যক্ষৰ পাছত স্বৰ্গবাসীগণৰ বিমানৰ দৰে ভূপতিত হবলৈ ধৰিছে। হে কৰ্ণ, সিংহই যেনেকৈ হৰিণক আকুল কৰি তোলে সেইদৰে অৰ্জুনে কোঁৱৰ সৈন্যক আকুল কৰিছে। কুব্ৰুক্ষীয় বজাবিলাকে আক্ৰমণ কৰাত বীৰ পাণ্ডব সকলে তেওঁলোকক বধ কৰিছে আৰু আপোনাৰ পক্ষৰ হাতী, অশ্ব, ৰথ, পদাতিয়ে বিপক্ষক আক্ৰমণ কৰাত সেইবোৰক ধ্বংস কৰিছে।

মেয়ে যেনেকৈ সূৰ্য্যক আবৃত কৰে, তেনেকৈ কোঁৱৰ সৈন্যই অৰ্জুনক আৰ্ৱাব আছে। সূতৰাণ তেওঁক দেখা নাযায়। কেৱল ধ্বজাগ্ৰ, দৃষ্টিগোচৰ হৈছে আৰু ধনুৰ টংকাৰ শব্দনা গৈছে। কৰ্ণ, তুমি যাৰ কথা সূৰ্য্য আছিল শ্বেতাশ্ব আৰু কৃষ্ণ সাৰ্বথ বীৰ অৰ্জুনক যুদ্ধত শত্ৰু সংহাৰ কৰা দেখা পাবা। আজি সেই পুৰুষ শ্ৰেষ্ঠ, ৰক্তনয়ন, শত্ৰুদমনকাৰী কৃষ্ণ আৰু অৰ্জুনক একেখন ৰথত দেখা পাবা। বাধা নন্দন, কৃষ্ণ যাৰ সাৰ্বথ আৰু গান্ধীৰ যাৰ ধনু তুমি যদি তেওঁক বধ কৰিব পাৰা, তেন্তে তুমিয়েই আমাৰ ৰজা হবা।”

“সংশপ্তকবিলাকে যুদ্ধলৈ আহৱান কৰাত বলবান অৰ্জুনে সেই দিশে গমন কৰে আৰু যুদ্ধত শত্ৰুক পীড়ন কৰিবলৈ ধৰিছে।”

শল্যই এইদৰে কোৱাত কৰ্ণই অত্যন্ত খঙত উত্তৰ দিলে, “মদ্ৰাজ, চাওক ক্ৰুদ্ধ সংশপ্তকবিলাকে সকলো দিশৰ পৰা অৰ্জুনক আক্ৰমণ কৰিছে। মেয়ে যেনেকৈ সূৰ্য্যক আবৃত কৰে তেনেকৈ সংশপ্তক সৈন্যই অৰ্জুনক আবৃত কৰিছে, গতিকে দেখা নেপোৱা হৈছে। অৰ্জুন যুদ্ধ সাগৰত নিমগ্ন হৈছে, এয়ে তেওঁৰ শেষ। শল্যই কলে, “কৰ্ণ, কোন ব্যক্তিয়ে জলবৰ্ষণ কৰি বৰুণক বধ কৰিব পাৰে? কাঠ পেলাই অগ্নিক নিৰ্বাপণ কৰিব পাৰে কোন ব্যক্তিয়ে? কোনে বায়ুক ধৰি ৰাখিব পাৰে? কিম্বা মহাসমুদ্ৰ পান কৰিব পাৰে? অৰ্জুনক যুদ্ধত বধ কৰাও মই তেনে কাৰ্য্য বুলি ভাবো, কাৰণ ইন্দ্ৰ সহিত দেৱগণ আৰু অসুৰগণ মিলিত হৈয়ো অৰ্জুনক পৰাজয় কৰিব নোৱাৰিলে (খাণ্ডৱ দাহত), অথবা বাক্যৰ দ্বাৰা

‘জয় কৰিছো’ ভাবিয়েই সন্তোষ লাভ কৰিছা, তেন্তে তাকে ভাবিয়েই পৰিতুষ্ট থাকা। বাস্তৱিকতে অজৰ্ৱনক জয় কৰা অসম্ভৱ, সেই কৰেণে অন্য অভিলাষ কৰাঁ। যি জনে অজৰ্ৱনক জয় কৰিব পাৰিব, তেওঁ বাহু, যুগলৰ দ্বাৰা পৃথিৱী দাঙিবলৈ সমৰ্থ হব। খঙত পৃথিৱী জয় কৰিব পাৰিব আৰু স্বৰ্গৰ পৰা দেৱতা সকলক নমাই আনিব পাৰিব।”

“কৰ্ণ, চোৱা কুন্তীনন্দন বীৰ, মহাবাহু অনায়াসে যুদ্ধবিজয়ী আৰু বীৰ তেজত দীপ্যমান ভীমসেন সূৰ্য্যেৰ পৰ্বতৰ দৰে অৱস্থান কৰিছে। অসহিষ্ণু সদায় খঙাল আৰু বলবান ভীমসেনে পূৰ্বশত্ৰুতা স্মৰণ কৰি জয়াভিলাষী হৈ বণস্থলত বিবাজ কৰিছে। এই যুদ্ধত বিপক্ষৰ শত্ৰুনগৰবিজয়ী, দৰ্জয়, আৰু ধৰ্মনিষ্ঠ যুধিষ্ঠিৰ অৱস্থান কৰিছে। পুৰুষ শ্ৰেষ্ঠ, দৰ্জয়, যমজ-ভাতৃৱয়, অশ্বিনকুমাৰ সদৃশ সুন্দৰ নকুল আৰু সহদেৱ আছে। দ্রৌপদীৰ পঞ্চপুত্ৰকো যুদ্ধত দেখা গৈছে। এওঁলোক সকলো অজৰ্ৱনৰ তুল্য, এওঁলোক যুদ্ধাৰ্থী হৈ একোটা পৰ্বতৰ দৰে যুদ্ধক্ষেত্ৰত অৱস্থান কৰিছে। গৰোৎফুল্ল, প্ৰকৃত বিজয়ী বীৰ আৰু মহাতেজা ধৃষ্টদ্যুম্ন প্ৰভৃতি দ্ৰুপদপুত্ৰসকলক যুদ্ধত দেখা গৈছে। ইন্দুৰ দৰে অসহ্য বিক্ৰম, সাত্ত্ব বংশশ্ৰেষ্ঠ সৌ সাত্যকী যুদ্ধাৰ্থী হৈ ক্ৰুদ্ধ যমতুল্য হৈ আমাৰ ফালে আহিব লাগিছে।”

পুৰুষশ্ৰেষ্ঠ কৰ্ণ আৰু শলাই এইদৰে কথোপকথন কৰি থাকোঁতে উভয় পক্ষৰ সেনাই গঙ্গা আৰু যমুনাৰ দৰে পৰস্পৰ গৰুতৰ ভাবে মিলিত হয়।

ধৃতবান্ধুই সঞ্জয়ক সূচিলে, “হে সঞ্জয় উভয় পক্ষই এইদৰে সন্নিবেশিত আৰু মিলিত হোৱাৰ পাছত অজৰ্ৱনে সংশপ্তকবোৰৰ প্ৰতি কিদৰে ধাৰিত হ’ল বা কৰ্ণই কিদৰে পান্ডৱৰ বিপক্ষে যাত্ৰা কৰিলে, মোক কোঁবা। তুমি কথা কোৱাত বৰ নিপুণ, গতিকে বিস্তৰ ভাবে এই যুদ্ধৰ বিষয়ে কোবা, যুদ্ধত বীৰ সকলৰ বিক্ৰমৰ কথা শুনি মই তৃপ্তি লাভ কৰিব পৰা নাই।”

সজয়ে কলে, “মহাৰাজ তাৰ পাছত অজৰ্ৱনে বিপক্ষীয় বিশাল সৈন্যক তেওঁৰ অভিমুখী হৈ অহা দেখি আপোনাৰ পুত্ৰৰ দৰ্ৱনীত হেতুকে নিজ সৈন্যকো ব্যুহ ৰূপত সন্নিবিষ্ট কৰিলে। তেতিয়া হস্তী, অশ্ব, বথ আৰু পদাটিক সমূহেৰে পৰিপূৰ্ণ আৰু ধৃষ্টদ্যুম্নপৰিচালিত বিশাল পান্ডৱসৈন্য ব্যুহৰূপে শোভা পাবলৈ ধৰে। চন্দ্ৰ আৰু সূৰ্য্যৰ দৰে তেজস্বী আৰু ধনুৰধাৰী ধৃষ্টদ্যুম্ন মতিমান কালৰ দৰে শোভা পালে আৰু তৎকালে তেওঁৰ ৰথত কপোতবৰ্ণৰ চাৰিটা ঘোঁৰা সংযোজিত হ’ল। চন্দ্ৰৰ কাষত নক্ষত্ৰ সমূহৰ দৰে ধৃষ্টদ্যুম্নৰ দুল্লোকাষে বাঘৰ তুল্য বিক্ৰমশীল, দিব্য বৰ্ম, আৰু অস্ত্ৰধাৰী তেজোদীপ্ত দ্ৰৌপদীৰ পুত্ৰসকল যুদ্ধাৰ্থী হৈ ৰণভূমিত অৱস্থান কৰে।

তাৰ পাছত সৈন্য সন্নিবিষ্ট হোৱাত, অজৰ্ৱনে ৰণভূমিত সংশপ্তকবোৰক দেখি খঙত গান্ধীৰ ধনু আকৰ্ষণ কৰি যুদ্ধলৈ ধাৰিত হ’ল। সংশপ্তকবিলাকেও অজৰ্ৱনৰ

বধ কামনা কৰি আৰু জয়াভিলাষী হৈ মৃত্যুক নিবৃত্তিৰ কাৰণ ভাবি অৰ্জুনৰ বিপক্ষে আগবাঢ়ি গ'ল। ক্ৰমে অশ্বাৰোহী, গজাৰোহী, বথী, পদাতি আৰু বীৰ সকলে দ্ৰুতভাৱে অৰ্জুনক আক্ৰমণ কৰিলে। তেতিয়া নিবাতকবচবিলাকৰ লগত অৰ্জুনৰ যেনে যুদ্ধ হৈছিল বুলি আমি শুনি আছো, তেনে তুমুল যুদ্ধই অৰ্জুনৰ লগত কুব্জবীৰ সকলৰ ঘটিল। অৰ্জুনে বণশূলৰ শত্ৰুৰ বথ, অশ্ব, ধ্বজ, হস্তী পদাতি, বাণ, ধনু, খজা, চক্ৰ, পৰশু অস্ত্ৰ সহ উস্তোলিত বাহু নানাবিধ অন্যান্য অস্ত্ৰ আৰু সহস্ৰ সহস্ৰ মন্তক ছেদন কৰিবলৈ ধৰিলে। সেই সময়ত অৰ্জুনৰ বথখন পাতাল তুল্য সৈন্যসাগৰ মহাবৰ্তত ডুবি গৈছে বুলি ভাবি সংশপ্তকবিলাকে আনন্দ কোলাহল কৰিবলৈ ধৰিলে। বৰুই যেনেকৈ পশুবধ কৰে সেইদৰে অৰ্জুনে খঙত মগ্নৰূপে শত্ৰুসংহাৰ কৰি পুনৰ বাম, সোঁ আৰু পশ্চাদভাগৰ শত্ৰু বধ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে। মাননীয় মহাৰাজ, তাৰ পাছত আপোনাৰ পক্ষৰ বীৰ সকলৰ লগত পাণ্ডাল, চৈদী আৰু সঞ্জয় সকলৰ অতি দাবুণ যুদ্ধ হ'ব ধৰিলে।”

অত্যন্ত ক্ৰুদ্ধ, বথী, সৈন্য প্ৰহাৰকাৰী আৰু যুদ্ধদুৰ্দ্ধৰ কৃপাচাৰ্য্য, কৃতবৰ্মা, সুবল পুত্ৰ শকুনি—এওঁলোকে পাণ্ডব পক্ষীয় কোশল, কাশী, মৎস্য, কাৰ্ষ্য, কেকয় আৰু শূৰসেনীয় বীৰসকলৰ বিপক্ষে যুদ্ধ কৰি থাকিল। সেই সময়ত ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্ৰ জাতীয় বীৰ সকলে দেহ, পাপ আৰু প্ৰাণ নাশ কৰি ধৰ্ম, যশ, স্বৰ্গ উৎপাদন কৰিবলৈ ধৰে।

“ভবতশ্ৰেষ্ঠ, এপিনে কণই বণশূলত পাণ্ডব সকল, চৈদী দেশীয় বীৰ আৰু সাত্যকিৰ লগত যুদ্ধ কৰিবলৈ ধৰে। অন্য ফালে কুব্জবীৰ দুৰোধনে ভাই সকলৰ লগত মিলিতহৈ সৰ্বতোভাবে কণক বক্ষা কৰিবলৈ ধৰে। আনফালে কুব্জবীৰ-বিলাকে আৰু মদ্রদেশীয় সৈন্য সকলে দুৰোধনক বক্ষা দিয়ে। কণই চোকা বাণ সমূহৰ দ্বাৰা পাণ্ডব পক্ষীয় বিশাল সৈন্যক সংহাৰ কৰি বথী শ্ৰেষ্ঠ সকলক মৰ্দন পূৰ্বক যুদ্ধাধিষ্ঠক আক্ৰমণ কৰে। তেওঁ সহস্ৰ-সহস্ৰ শত্ৰুৰ বম, অস্ত্ৰ, দেহ আৰু প্ৰাণ বিনাশপূৰ্বক তেওঁলোকক স্বৰ্গ আৰু যশৰ লগত সংযুক্ত কৰি আত্মীয় সকলৰ আনন্দ উৎপাদন কৰে।

মাননীয় ৰজা, যুদ্ধখন এইদৰে দেবাসুৰৰ যুদ্ধৰ তুল্যই হ'ল। এই যুদ্ধত কোঁৱৰ আৰু পাণ্ডৱ পক্ষৰ বহুত মানুহ, বথ, হস্তী আৰু অশ্ব ধ্বংস পালে।”

ধৃতৰাষ্ট্ৰই সন্মিলে “সঞ্জয়, কণই পাণ্ডৱ সৈন্যৰ মাজত প্ৰবেশ কৰি সৈন্য ধ্বংস কৰি যুদ্ধাধিষ্ঠক যে পীড়ন কৰিছিল তাক তুমি বিবাৰি কোঁৱা। পাণ্ডৱ পক্ষৰ কোন কোন বীৰে কণক বাধা প্ৰদান কৰিছিল আৰু কণই কাক আক্ৰমণ কৰি অবশেষত যুদ্ধাধিষ্ঠক পীড়ন কৰিছিল? সঞ্জয়ে কলে, “শত্ৰুহস্তা কণই ধৃতদ্রুম্য প্ৰভৃতি পাণ্ডাল আৰু পাণ্ডৱ সকলক দেখি লৰালৰিকৈ তেওঁলোকৰ ফালে গমন কৰিলে। মহাত্মা কণক বেগে অহা দেখি হংসবোৰে মহাসমুদ্ৰ প্ৰতি ধাবিত হোৱাৰ দৰে বিজয়লোভী পাণ্ডালবিলাকে কণ অভিমুখে গমন কৰে। তাৰ পাছত সহস্ৰ

সহস্ৰ শংখৰ মধুৰ শব্দ, ভেৰীৰ তুমুল ধ্বনি উভয় পক্ষৰ পৰা প্ৰকাশ পাবলৈ ধৰে। আৰু নানাবিধ বাদ্যধ্বনি, হস্তী, অশ্ব ৰথৰ শব্দ আৰু বাঁৰ সকলৰ সিংহনাদেৰে ৰণভূমি নিনাদিত হ'বলৈ ধৰে। ক্ৰমে পৰ্বত, বৃক্ষ আৰু সমুদ্ৰৰ লগত পৃথিবী, বায়ু আৰু মেঘৰ সৈতে আকাশ আৰু চন্দ্ৰ, সূৰ্য্য, গ্ৰহ-নক্ষত্ৰৰ লগত গগন যেন স্পষ্টভাৱে কণ্ঠপৰলৈ ধৰে। এইদৰে সমস্ত প্ৰাণীয়ে সেই শব্দ শুনিলে আৰু ব্যথিত হ'ল, যিবোৰ প্ৰাণী দুৰ্বল, সিহঁতৰ প্ৰায়ভাগেই মৰি গ'ল। পাছত অত্যন্ত ক্ৰুদ্ধ হৈ কণ্ঠই শব্দ নিক্ষেপ কৰি, ইন্দুই যেনেকৈ অসুৰ সৈন্য সংহাৰ কৰিছিল, তেনেকৈ পাণ্ডাল সৈন্য ধ্বংস কৰিবলৈ ধৰে।

কণ্ঠই পাণ্ডৱ সৈন্যৰ মাজত সোমাই বাণ নিক্ষেপ কৰি সাতসত্তৰজন প্ৰধান প্ৰভদ্ৰক বধ কৰে। তদন্তৰ ৰথী শ্ৰেষ্ঠ কণ্ঠই স্বৰ্ণপদ্ম আৰু তীক্ষ্ণ পাঁচশটা বাণ দ্বাৰা পাঁচিশজন পাণ্ডাল সৈন্য বধ কৰে। ইয়াৰ পাছত মহাবীৰ কণ্ঠই স্বৰ্ণপদ্ম আৰু পৰদেহ বিদাৰক নাৰাচৰ দ্বাৰা শত-সহস্ৰ চেন্দী দেশজ সৈন্যক বধ কৰে। মহাৰাজ, কণ্ঠই যুদ্ধত এইদৰে অলৌকিক কাৰ্য্য কৰা দেখি পাণ্ডাল দেশীয় ৰথী সকলে তেওঁক বোঁৰ ধৰিলে।

বৈকৰ্ত্তন কণ্ঠই তীক্ষ্ণ আৰু দুঃসহ পাঁচটা বাণ সন্ধান কৰি পাঁচজন পাণ্ডাল বাঁৰক বধ কৰে। সেই বাঁৰ কেইজন হ'ল ভানুদেৱ, চিত্ৰসেন, সেনাবিন্দু তপন আৰু শুবসেন। কণ্ঠই মহাযুদ্ধত বাণ দ্বাৰা পাণ্ডাল দেশীয় বাঁৰ সকলক এইদৰে বধ কৰিবলৈ ধৰে। তেতিয়া পাণ্ডাল দেশীয় দহজন ৰথীয়ে কণ্ঠক বোঁৰ ধৰাত কণ্ঠই তেওঁলোকক বাণ দ্বাৰা সত্তৰ বধ কৰে। মাননীয় বাজা, কণ্ঠৰ পুত্ৰ দুৰ্জয়, সুশেন আৰু সত্যসেনে প্ৰাণৰ মমতা ত্যাগ কৰি কণ্ঠৰ চক্ৰবৰ্ত্তক হৈ যুদ্ধ কৰিবলৈ ধৰে। তেওঁৰ বৰপুত্ৰ মহাবীৰী বৃষসেনে স্বয়ং পৃষ্ঠবৰ্ত্তক হৈ পিঠিফালে কণ্ঠক ৰক্ষা কৰিবলৈ ধৰে। ইফালে ধৃষ্টদ্যুম্ন, সাত্যকি, দ্ৰৌপদীৰ পুত্ৰ কেইজন, ভীমসেন, জনমেজয়, শিখণ্ডী, প্ৰধান বাঁৰ প্ৰভদ্ৰক কেইজন, চেন্দী, কেকয় আৰু পাণ্ডাল দেশীয় যোদ্ধা সকল, নকুল-সহদেৱ, যুদ্ধসজ্জাবে সজ্জিত মৎস্য-দেশীয় বাঁৰসকল কণ্ঠক বধ কৰিবৰ ইচ্ছা কৰি তেওঁৰ ফালে খেদি গ'ল।

বাৰিষা কালত পৰ্বতৰ ওপৰত মেঘে যেনেকৈ প্ৰচুৰ বাৰি বৰ্ষণ কৰে, সেইদৰে ধৃষ্টদ্যুম্ন প্ৰভূত মৰ্দনকাৰী বাঁৰে কণ্ঠৰ বিৰুদ্ধে নানাবিধ অস্ত্ৰ আৰু বাণ বৰ্ষণ কৰিবলৈ ধৰিলে। এই সময়ত প্ৰহাৰ নিপুণ কণ্ঠপুত্ৰ কেইজনে কণ্ঠক ৰক্ষাৰ্থে আৰু আপোনাৰ (ধৃতবাস্তু) পক্ষৰ আন বাঁৰসকলে তেওঁলোকক বাধা দিবলৈ ধৰে। কণ্ঠৰ পুত্ৰ সুশেণে এটা ভল্লৰ দ্বাৰা ভীমসেনৰ ধেনু ছেদন কৰি সাতটা নাৰাচ দ্বাৰা তেওঁৰ বক্ষস্থল ভেদ কৰে আৰু আনন্দত সিংহনাদ কৰি উঠে। তাৰ পাছত ভয়ংকৰ বিক্ৰমশালী ভীমসেনে অন্য সুদৃঢ় ধনু লৈ তাত গুণ আৰোপণ কৰি সুশেণৰ ধনু ছেদন কৰে। তাৰ পাছত ভীমসেনে খণ্ডত নৃত্য কৰাৰ দৰে, দহোটা বাণৰ দ্বাৰা সুশেণক বিম্ব কৰিলে, আৰু সত্তৰটা তীক্ষ্ণ বাণেৰে কণ্ঠকো তাড়ন

কৰিলে। তাৰ পাছত তেওঁ দশটা বাণৰ দ্বাৰা নিৰীক্ষমান বন্ধু সকলৰ আগত অশ্ব, বথ, ধ্বজ আৰু সাৰথি সহ কৰ্ণৰ পুত্ৰ ভানুসেনক বধ কৰে। ক্ষুৰ প্ৰাচ্ছিন্ন চন্দ্ৰতুল্য মৃদুখন্ধু ভানুসেনৰ সেই সুন্দৰ মৃদুখন নালচ্যত পশ্মৰ দৰে সুন্দৰ দৰ্শন আছিল। মহাৰাজ কৰ্ণৰ পুত্ৰ ভানুসেনক বধ কৰি পুনৰায় আপোনাৰ সৈন্যক তাৰণ কৰে। আৰু তাৰ পাছত তেওঁ কৃপাচাৰ্য আৰু কৃতবৰ্ম্মৰি ধেনুছেদন পূৰ্বক তেওঁলোককো পীড়ন কৰে। তিনি বাণেৰে দুষ্টশাসনক, ছয়টা নাৰাচ বাণৰ দ্বাৰা শকুণিক বিন্ধ কৰি উলুৰু আৰু পতিত দুয়োজনকে বৰ্থাবহীন কৰে। “হে সুধেন তই মৰা পৰিলি”—এই বুলি তেওঁ এটা শৰ লঙতেই কৰ্ণই তেওঁৰ সেই বাণ ছেদন কৰি তিনটা বাণেৰে ভীমক তাড়ন কৰিলে। তদন্তৰ ভীমে সুপৰ্ব আৰু আন এটা উজ্জ্বল বাণ সুধেনৰ প্ৰতি নিক্ষেপ কৰে, সেই বাণো কৰ্ণই কাটে। পুত্ৰ সুধেনক বক্ষা কৰিবৰ ইচ্ছাৰে ভীমক বধ কৰিবৰ উদ্দেশ্যে তেসত্তৰটা কঠিন বাণৰ দ্বাৰা কঠিন শ্বভাৰ ভীমক বিন্ধ কৰিলে। ইফালে সুধেনে দৃঢ় আৰু উত্তম ধনু গ্ৰহণ কৰি পাঁচটা বাণেৰে নকুলৰ বাহু, যুগল আৰু বক্ষস্থল আঘাত কৰে, তেতিয়া নকুলে কঠিন তীক্ষ্ণ কুড়িটা বাণেৰে সুধেনক বিন্ধ কৰি আৰু কৰ্ণৰ ভয় উৎপাদন কৰি ভীষণ সিংহনাদ কৰে। ইয়াৰ পাছত মহাৰথ সুধেনে দহোটা বাণেৰে নকুলৰ ধনু ছেদন কৰে। তেতিয়া নকুল খঙত অধীৰ হৈ ক্ষুৰপ্ৰ বাণেৰে নকুলৰ ধনু ছেদন কৰে। তেতিয়া নকুল খঙত অধীৰ হৈ অন্য ধনুলৈ নটা বাণেৰে সুধেনক আক্ৰমণ কৰে।

তাৰ পাছত বিপক্ষ বীৰহস্তা নকুলে বাণেৰে সকলো দিশ আবৃত কৰি তিনটা বাণেৰে সুধেন আৰু সাৰথিক আঘাত কৰে। আৰু তিনটা ভল্ল দ্বাৰা সুধেনৰ দৃঢ় ধনুখন তিনিখণ্ডত ভঙ্গ কৰে। তাৰ পাছত সুধেন খঙত অধীৰ হৈ অন্য ধনু ধাৰণ কৰি ষাঠি বাণেৰে সহদেৱক তাৰণ কৰে। তেতিয়া সুধেন, নকুল আৰু সহদেৱ পৰস্পৰ বধৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি বাণ দ্বাৰা সঘনে আঘাত কৰিবলৈ ধৰে। তেওঁলোকৰ এই মহাযুদ্ধ দেৱাসুৰ যুদ্ধৰ দৰেই ভীষণ আছিল। ইফালে সাত্যকিয়ে তিনি বাণেৰে বৃষসেনৰ সাৰথিক বধ কৰি এটা ভল্ল দ্বাৰা ধনু ছেদন কৰি আৰু সাতোটা বাণেৰে চাৰিটা অশ্ব বধ কৰে। সাত্যকিয়ে একেবাণেৰে বৃষসেনৰ ধ্বজা ছেদন কৰি তিনি বাণেৰে বক্ষস্থল ভেদ কৰে। বৃষসেন ভূমিত পতিত হৈ মনুহৃতৰ পাছত পুনৰ উঠি বহিল।

সাত্যকিয়ে বৃষসেনৰ সাৰথি, অশ্ব, বথ আৰু ধ্বজা বিনষ্ট কৰাত, বৃষসেনে সাত্যকিক বধ কৰিবৰ উদ্দেশ্যে খজা, চৰ্মলৈ তেওঁৰ প্ৰতি ধাবিত হল। বৃষসেনে জৰ্ণিপয়াই জৰ্ণিপয়াই খেদি অহা দেখি সাত্যকিয়ে দহোটা বৰাহকৰ্ণ বাণ দ্বাৰা কৰ্ণপুত্ৰৰ অসিচৰ্ম বিন্ধ কৰি আহত কৰে। সাত্যকিয়ে বৃষসেনক বৰ্থাবহীন আৰু নিৰস্ত কৰা দেখি দুষ্টশাসনে তুৰন্তে গৈ বৃষসেনক নিজ বথত তুলি লয়, আৰু তাৰ পাছত অন্য বথত তুলি দিয়ে।”

হে ৰাজশ্ৰেষ্ঠ, তাৰ পাছত মহাবথ বৃষসেনে অন্য ৰথত উঠি তেজস্বৰ বাগেৰে দ্ৰোপদীৰ পঞ্চপুত্ৰক, পাঁচবানে সাত্যকিক, চৌৰাষ্ট্ৰ বাগে ভীমসেনক, পাঁচবানে সহদেৱক, ত্ৰিশ বাগে নকুলক, সাতবাগে সতালীকক, দহবাগে শিখণ্ডীক আৰু এশবাগে যুধিষ্ঠিৰক আৰু অন্যান্য জয়াভিলাষী বীৰসকলক আঘাত কৰে। তাৰ পাছত ধনুৰ্দ্ধৰ আৰু দৰ্শনৰ্ষ কৰ্ণপুত্ৰ বৃষসেনে কৰ্ণৰ পৃষ্ঠ বক্ষা কৰিবলৈ ধৰে।

ইফালে সাত্যকিয়ে নতুন-লোহময় নটা বাগেৰে দংশাসনৰ বথ, অশ্ব আৰু সাৰথিক বিনষ্ট কৰি, তিনটা বাগৰ দ্বাৰা তেওঁৰ কপালত আঘাত কৰে। কিন্তু দংশাসনে যথাবিধানে অন্য এখন সজ্জিত ৰথত আৰোহণ কৰি কৰ্ণৰ বলবৃদ্ধি কৰতঃ পাণ্ডবৰ লগত যুদ্ধ কৰিবলৈ ধৰে। তাৰ পাছত ধৃষ্টদ্যুম্নই দশবাগে, দ্ৰোপদীৰ পুত্ৰ পঞ্চকে তেজস্বৰ বাগে আৰু সাত্যকিয়ে সাতবাগেৰে কৰ্ণক বিদ্ধ কৰে। তেতিয়া মহাবীৰ শত্ৰুদমন কৰ্ণই ৰথত বিচৰণ কৰি শিখাশূন্য দহদহটা বাগেৰে তেওঁলোকক প্ৰত্যেককে প্ৰতিবিদ্ধ কৰে।

মহাৰাজ, এই সময়ত আমি মহাত্মা কৰ্ণৰ অস্ত্ৰশক্তি আৰু দ্ৰুতগতিত অস্ত্ৰক্ষেপণ শক্তি দেখিবলৈ পালো আৰু সেই শক্তি অদ্ভুত বুলি ধাৰণা কৰিলো। কাৰণ তাত থকা লোক সকলে ক্ৰুদ্ধ কৰ্ণৰ বাণ গ্ৰহণ, বাণ সন্ধান আৰু বাণ ক্ষেপণ মনিব নোবাৰিলে, কেৱল নিপাতিত শত্ৰুৰ দেহ দেখা পালে। কৰ্ণৰ চোকা চোকা বাগে ওপৰ আৰু তলৰ আকাশ, ভূমি আৰু বাণক্ষেপণ মনিত নোবাৰিলে কেৱল নিপাতিত শত্ৰুৰ দেহ দেখা পালে। কৰ্ণৰ চোকা চোকা বাগে ওপৰ আৰু তলৰ আকাশ, ভূমি আৰু সকলো দিশ পাৰিপূৰ্ণ কৰিলে, আৰু সেই ঠাইৰ আকাশ অৰুণ বৰ্ণ, মেঘে আবৃত হৈ প্ৰকাশ পাবলৈ ধৰে। যিবিলাক যোদ্ধাই কৰ্ণক আঘাত কৰিছিল কামৰূকহস্ত, প্ৰতাপশালী কৰ্ণই যেন নৃত্য কৰি তিনিগুণ বাগে তেওঁলোকৰ প্ৰত্যেকক প্ৰতিবিদ্ধ কৰিলে। পুনৰ কৰ্ণই দহ-দহটা বাগেৰে অশ্ব, ৰথ, সাৰথি আৰু ছত্ৰ সহিত তেওঁলোকক বিদ্ধ কৰি সিংহনাদ কৰে, পাছত তেওঁলোকে কৰ্ণক প্ৰবেশ কৰিবলৈ সন্নিবিধা প্ৰদান কৰে। তেতিয়া শত্ৰুহস্তা কৰ্ণই বাণবৃষ্টিৰ দ্বাৰা মহাধনুৰ্দ্ধৰবিলাকক পীড়ন কৰি অবাধে যুধিষ্ঠিৰ সৈন্যৰ মাজত প্ৰবেশ কৰে। কৰ্ণই তীক্ষ্ণ বাগেৰে অনিৱৰ্তী ছাদি সৈন্যৰ মাজৰ পৰা ত্ৰিশজন ৰথীক বধ কৰি যুধিষ্ঠিৰৰ ফালে গমন কৰিলে। তাৰ পাছত পাণ্ডৱ, শিখণ্ডী আৰু সাত্যকিয়ে কৰ্ণৰ হাতৰ পৰা যুধিষ্ঠিৰক বক্ষা কৰিবৰ মানসে তেওঁক পৰিবেষ্টন কৰে। সেইদৰেই আপোনাৰ পক্ষৰ মহাধনুৰ্দ্ধৰ বীৰ-সকলে যত্ববান হৈ যুদ্ধদৰ্শন কৰ্ণক সকলো দিশত বক্ষা কৰিবলৈ ধৰে। নৰনাথ, সেই সময়ত নানা বাদ্যধ্বনি আৰু গজ-নকাৰী বীৰ সকলৰ সিংহনাদ হবলৈ ধৰে। তাৰ পাছত, পুনৰ কৌৰৱ আৰু পাণ্ডৱ সকল নিৰ্ভয় চিন্তে পৰস্পৰ মিলিত হ'ল। যুধিষ্ঠিৰক অগ্ৰতৰ্তী কৰি পাণ্ডৱসকল আৰু কৰ্ণক সন্মুখতৰ্তী কৰি কৌৰৱবিলাক সন্মিলিত হ'ল।

সজ্জয়ে কলে, “মহাৰাজ, হস্তী, অশ্ব, ৰথ আৰু পদাতি সমূহেৰে পৰিবেষ্টিত

হৈ, পাণ্ডৱ সৈন্যক বিদীৰ্ণ কৰি কৰ্ণ যুদ্ধাৰম্ভৰ প্ৰতি ধাবিত হ'ল। এই সময়ত শত্ৰুবিলাকে নানাবিধ অস্ত্ৰ নিক্ষেপ কৰিলেও কৰ্ণই ধৈৰ্য্য সহকাৰে সেইবোৰ ছেদন কৰি ভীষণ বাণৰ দ্বাৰা তেওঁলোকক আঘাত কৰিবলৈ ধৰে। কৰ্ণই শত্ৰুৰ মস্তক, বাহু, উৰু ছেদন কৰাত তেওঁলোক নিহত হৈ ভূমিত বাগৰি পৰি যাবলৈ ধৰে আৰু অনেকে সংঘচ্যুত হৈ পলাবলৈ ধৰে। তেতিয়া সাত্যকিৰ প্ৰেৰণাত দ্ৰাবিড়, অশ্ব আৰু নিষাদ দেশীয় পদাতিকবোৰে কৰ্ণক বধ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰি পুনৰ তেওঁৰ প্ৰতি ধাবিত হ'ল। ক্ৰমে তেওঁলোক কৰ্ণৰ বাণত আহত আৰু বাহু-শিৰস্চাগ শূন্য হৈ ছিন্ন শালবনৰ দৰে এদিনাতে ভূমিত নিপতিত হ'ল। এইদৰে সহস্ৰ-সহস্ৰ অযুত-নিযুত সৈন্য যুদ্ধত নিহত হৈ যশ লাভ কৰি স্বৰ্গ-মৰ্ত্য পৰিপূৰ্ণ কৰি ভূমিত পতিত হবলৈ ধৰে। তাৰ পাছত চিকিৎসকে যেনেকৈ মন্ত্ৰ আৰু ঔষধৰ দ্বাৰা বোগ নিৰাময় কৰে সেইদৰে পাণ্ডৱ আৰু পাণ্ডালবিলাকে যমৰ দৰে ব্ৰুদ্ধ কৰ্ণক নিবুদ্ধ কৰিলে।

অত্যন্ত প্ৰবল বোগ যেনেকৈ মন্ত্ৰ আৰু ঔষধৰ ক্ৰিয়া অতিক্ৰম কৰি প্ৰবল হয়, সেইদৰে কৰ্ণই পাণ্ডৱ প্ৰভৃতিক পীড়নপূৰ্বক অতিক্ৰম কৰি যুদ্ধাৰম্ভৰ প্ৰতি ধাবিত হ'ল। কিন্তু মৃত্যুৱে যেনেকৈ ব্ৰহ্মজ্ঞ লোকক অতিক্ৰম কৰিব নোৱাৰে তেনেকৈ যুদ্ধাৰম্ভৰ বক্ষাভিলাষী পাণ্ডৱ, পাণ্ডাল আৰু কেৰুয় সকলে বাধা প্ৰদান কৰাত কৰ্ণই তেওঁলোকক অতিক্ৰম কৰিব নোৱাৰিলে। তদুপৰি বিপক্ষ বীৰহন্তা কৰ্ণ নিৰ্বাৰিত হৈ অদ্বত থকাত, যুদ্ধাৰম্ভৰ খঙত আবদ্ধ নয়ন হৈ তেওঁক কলে।

“হে কৰ্ণ, মিথ্যাবুদ্ধি, সূতপুত্ৰ, তুমি মোৰ কথা শুন। তুমি সদায় বলবান অজুৰনক স্পৰ্ধা কৰি যুদ্ধলৈ আহবান কৰি থাকা আৰু দুৰ্যোধনৰ মতত থাকি সদায় আমাৰ অনিষ্ট সাধন কৰা। অতএৱ তোমাৰ যিমান বল যিমান অস্ত্ৰৰ প্ৰভাৱ আৰু পাণ্ডৱৰ প্ৰতি যিমান বিদ্বেষ আছে, মহৎ পুৰুষকাৰ অৱলম্বন কৰি সেই সকলো দেখুৱাবা। মই আজি মহাযুদ্ধত তোমাৰ যুদ্ধাভিলাষ দূৰ কৰিম।” যুদ্ধাৰম্ভৰে এইদৰে কৈ তেতিয়াই স্বৰ্ণপদ্ম লোহময় দহোটা বাণৰ দ্বাৰা কৰ্ণক বিদ্ধিলে। পাছত মহাধনুৰ্ধৰ শত্ৰুদমন কৰ্ণই হাঁহি এটা মাৰি দহোটা বৎসদণ্ড বাণ দ্বাৰা যুদ্ধাৰম্ভক প্ৰতিবদ্ধ কৰে। কৰ্ণই অৰজ্ঞাপূৰ্বক বিদ্ধ কৰাত মহাবাহু যুদ্ধাৰম্ভৰ ঘৃতাহুতিৰ দৰে জ্বলি উঠিল। তাৰ পাছত যুদ্ধাৰম্ভৰে স্বৰ্ণভূষিত বিশাল ধনু বিক্ষাৰিত কৰি পৰ্বত বিদাৰক এটা ঢোকা বাণ সন্ধান কৰিলে। যুদ্ধাৰম্ভৰে কৰ্ণক বধ কৰিবৰ ইচ্ছাৰে ধনুখন পূৰ্ণ আকৰ্ষণ কৰি বেগেৰে সেই যমদণ্ড তুল্য বাণ নিক্ষেপ কৰে। সেই নিক্ষিপ্ত বাণ বজ্জ আৰু বিদ্যুতৰ দৰে শব্দ কৰি তৎক্ষণাৎ মহাবধ কৰ্ণৰ বাম পাৰ্শ্ব ভেদ কৰে। মহাবাহু কৰ্ণ সেই প্ৰহাৰত পীড়িতহৈ আৰু মোহিত হৈ ধনু ত্যাগ কৰি বথৰ ওপৰত ঢাল খাই পৰিল। কৰ্ণক সেই অৱস্থাত দেখি বিশাল কোৰৰ পক্ষই হাহাকাৰ কৰিবলৈ ধৰে আৰু বহুতৰে মধু মলিন হ'ল।

ইয়াৰ পাছত দুৰ্যোধনক খুচি কৰিবৰ কাৰণে দিশ্বজয়ত ওলায়। নানা

দেশ জয় কৰি বহুত ধন ৰত্ন সংগ্ৰহ কৰে। আৰু দুৰ্যোধনে তেওঁৰ সহায়ত ৰাজসুয়ৰ পৰিবৰ্তে বৈষ্ণৱ যজ্ঞসম্পন্ন কৰে। তাৰ পাছত তেওঁ প্ৰতিজ্ঞা কৰে অজুৰ্নক বধ নকৰা পৰ্যন্ত মই কাৰো দ্বাৰা পাদপ্ৰক্ষালন নকৰাওঁ, মাংস নাখাওঁ, আৰু সুৰা পান নকৰোঁ, মই প্ৰতিজ্ঞা কৰিছো কোনো প্ৰাৰ্থীক মই নিৰাশ নকৰোঁ।

পাণ্ডবৰ বনবাস বাৰ বছৰ পূৰ্ণ হোৱাত ত্ৰয়োদশ বৰ্ষৰ প্ৰাৰম্ভতে এদিন ইন্দুই বড়ুৱা বামনৰ বেষত কৰ্ণৰ কবচ আৰু কুণ্ডল ভিক্ষা কৰে। এই দুটা দিলে তেওঁক বধ কৰিবলৈ সহজ হ'ব বুলি জানিও নিঃশংকাচিত্তে কৰুচ-কুণ্ডল দান কৰে। সুৰ্য্যদেবে আগতেই বসুদেৱক সাৱধান কৰি দিছিল যদিও ভিক্ষাৰ্থী দেৱৰাজক তেওঁ চিনিব পাৰিও শত্ৰুঘাতিনী এক মৰণাস্ত্ৰৰ বিনিময়ত কবচ কুণ্ডল দান কৰে, স্বহস্তে কবচটো আৰু কুণ্ডল কাটি দিছিল কাৰণেই তেওঁ বৈকৰ্তন নাম পালে, আৰু কাণৰ পৰা কুণ্ডল খুলি দিয়াৰ নিমিত্তে নাম হ'ল কৰ্ণ। তেওঁৰ প্ৰকৃত ন্যূম আছিল বসুদেৱ।

দানশীলতাৰ কাৰণে তেওঁ প্ৰসিদ্ধ আছিল। এই কথা আগতেই কোৱা হৈছে। আনকি ব্ৰাহ্মণক সন্তুষ্ট কৰিবলৈ নিজৰ পুত্ৰকো বলি দিছিল বুলি কোনো কোনো কাহিনীত পোৱা যায়। 'অতি দানে বলিবন্ধ' বুলি কথা এষাৰ আছে। কৰ্ণও অতি দানশীলতাৰ ফলত নিজৰ মৃত্যু সহজ কৰি দিলে।

বিৰাট ৰজাৰ গো হৰণ কাৰ্যত তেওঁ দুৰ্যোধনক সহায় কৰিছিল। ভীষ্ম, দ্ৰোণ আদিয়েও ইয়াত সহযোগ কৰিছিল। কিন্তু বিনা যুদ্ধে গোহৰণ কৰা সম্ভৱ নাছিল। গোহৰণ কৰা হ'ল। কিন্তু বৃহন্নলা বেষী অজুৰ্নে ভীষ্ম-দ্ৰোণ-কৰ্ণ সকলোকে যুদ্ধত পৰাজয় কৰি গো উদ্ধাৰ কৰি লৈ যায়। গোহৰণ পৰাও কৰ্ণৰ আত্মপ্ৰাণা সমীমা চেৰাই যোৱাত অশ্বথামাই তেওঁক কটু কথা শুনাব লগা হ'ল। পিতামহ ভীষ্মই তেওঁলোকৰ কাজিয়া ভাঙিব লগীয়া হ'য়। অচিৰেই তেওঁ আত্মপ্ৰাণাৰ ফল পালে। বৃহন্নলাৰ হাতত দুৱাৰকৈ ঘাট প্ৰাণ লৈ পলাব লগীয়া হয়।

কৰ্ণৰ বথধৰুৱাৰ যি চমু বিবৰণ পোৱা যায় তাৰ পৰা জনা যায় যে তেওঁ বথৰ ঘোড়া আছিল বগা। বথৰ শূল পতাকাত হাতীবন্ধাৰ শিকলি আঁঠুত আছিল। তেওঁৰ ধনুৰ পিঠিখন পাট সোণেৰে মেৰোৱা আছিল। কথিত আছে যে স্বয়ং বিশ্বকমহি এই ধনু ইন্দুৰ নিৰ্মিত নিৰ্মাণ কৰিছিল। ইন্দুই সেই ধনু পৰশুৰামক দান কৰে আৰু পৰশুৰামে প্ৰিয়শিষ্য কৰ্ণক সেই ধনু দিযে। এই ধনুৰ নাম "বিজয়"। কেবাবাৰো অজুৰ্নৰ হাতত পৰাজয় হৈও তেওঁৰ আত্মপ্ৰাণা কমা নাছিল আৰু নিজ পৰাক্ৰম সম্বন্ধে সচেতন নাছিল। এই প্ৰাণাৰ কাৰণেই ভীষ্ম-দ্ৰোণৰ গজনা শূনিব লগা হৈছিল।

বনবাসৰ পৰা উভতি আহি যুধিষ্ঠিৰে যোত্ৰয়া অশ্বৰাজ্য দাবী কৰে তেতিয়া ভীষ্ম, দ্ৰোণ, আৰু বিদুৰে দুৰ্যোধনক অশ্বৰাজ্য পাণ্ডৱক এৰি দিবলৈ কোৱা স্বস্ত্বেও

কৰ্ণ আৰু দুষ্যশাসনৰ উপদেশ শুননি দুষ্যোধনে সূচ্যগ্ৰ ভূমিও নিদিবলৈ স্থিৰ কৰে। এই সময়ত কৰ্ণই নিজৰ বীৰত্ব বখানি পাণ্ডৱক সহজে বধ কৰিব বুলি দুষ্যোধনক আশ্বাস দিছিল। ভীষ্মই কৰ্ণৰ এই আত্মপ্ৰাঘা আৰু প্ৰগল্ভতা সহ্য কৰিব নোৱাৰি অজ্ঞানৰ লগত বীৰত্বত তেওঁক কোনো ক্ষেত্ৰতে তুলনা কৰিব নোৱাৰি এই কথা স্পষ্ট ভাৱে কৈ দিছিল। ভীষ্মই কৰ্ণক অশ্বৰথী হিচাবেহে গণ্য কৰিছিল; মহাবতীৰূপে নহয়। ইয়াতে কৰ্ণই বেজাব পাই ভীষ্মৰ লগত আৰু ভীষ্ম যুদ্ধ ক্ষেত্ৰত থকালৈকে যুদ্ধ নকৰোঁ বুলি প্ৰতিজ্ঞা কৰে। কৰ্ণৰ এই প্ৰতিজ্ঞাৰ ফলত দুষ্যোধনৰ হে ক্ষতি হৈছিল।

শ্ৰীকৃষ্ণই সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱ লৈ কুব্জসভালৈ যাওঁতে তেওঁক বন্দী কৰাৰ যি যড়যন্ত্ৰ কৰিছিল, তাত আগ ভাগ লৈছিল শকুণি আৰু কৰ্ণই। শাস্তি স্থাপনত বিফল কাম হৈ কৃষ্ণ উভতি আহোতে কৰ্ণক লগ ধৰে আৰু কৰ্ণক দুষ্যোধনৰ পৰা বিচ্ছিন্ন কৰিবলৈ নানা প্ৰলোভন দেখুৱায় আৰু তেওঁ যে বাধাপত্ৰ নহয়, কুন্তীপুত্ৰহে সেই কথা প্ৰকাশ কৰে। কিন্তু কোনো প্ৰলোভনেই তেওঁক দুষ্যোধনৰ পৰা আঁতৰাই নিব নোৱাৰিলে। দুষ্যোধনৰ প্ৰতি তেওঁৰ কৃতজ্ঞতা আছিল অপৰিসীম। এই ক্ষেত্ৰত কৰ্ণৰ যি মহত্ব প্ৰকাশ পাইছে তাৰ তুলনা নাই। কৰ্ণই নিজৰ জন্মকথা ভালকৈ জানিছিল, কেনেকৈ জানিছিল কাৰ পৰা জানিছিল সেইটো স্পষ্ট নহয়। কুন্তী আৰু কৃষ্ণই তেওঁক জন্ম বহস্য কোৱাৰ আগতে তেওঁ কোনো অজ্ঞাত উৎসৰ পৰা এই বহস্য জানিছিল। তেওঁ কৃষ্ণক কৈছিল :—

যদৱ্ৰতমহং কৃষ্ণ কটুকানি স্ম পাণ্ডবান ।

প্ৰিয়ার্থং ধাতৰ্যাস্তস্য তেন তপোহ্যকৰ্মণা ॥

উদ্যোগ ১৪১৪৫

(হে কৃষ্ণ, দুষ্যোধনৰ প্ৰিয় সাধনৰ উদ্দেশ্যে মই পাণ্ডবক বহু কটু কথা কৈছো, সেই কাৰণে মই অনুতপ্ত ।)

কুব্জক্ষেত্ৰ যুদ্ধৰ আগমুহূৰ্ত্তত এদিন কুন্তীয়ে কৰ্ণক গঙ্গাত স্নান কৰিবলৈ যাওঁতে লগ ধৰি জন্ম বহস্য ব্যক্ত কৰে।

আত্মজস্য ততন্তস্য ঘৃণিণঃ সত্যসন্ধিনঃ ।

গঙ্গাতীৰে পৃথাগ্ৰোষীৰ্বেদাধ্যয়ন নিস্বনম্ ॥

(কুন্তীয়ে গঙ্গাতীৰত সত্যসন্ধ দয়াদ হৃদয় পুত্ৰৰ বেদ ধৰ্ম শুনিবলৈ পালে। কৰ্ণই পূৰ্বলৈ মূৰ্খ কৰি সূৰ্যোপাসনা কৰি আছিল। উপাসনাৰ অন্তত কুন্তীক দেখা পাই সান্টোঙ্গে প্ৰণিপাত জনায় আৰু হাত যোব কৰি কলে,

বাধ্যোহমাধিৰাথিঃ কৰ্ণশ্চাৰ্মাভিবাদয়ে ।

প্ৰাপ্তা কিমৰ্থং ভৱতী ব্ৰূহি কিং কৰবাগিতে ॥ উদ্যোগ ১৪৫/১

(বাধ্য আৰু অধিৰথৰ পুত্ৰ মই কৰ্ণই আপোনাক অভিবাদন জনাইছো। আপুনি কি উদ্দেশ্যে মোৰ লগ ধৰিছে? মই আপোনাৰ কি কৰিব লাগে কওক। উত্তৰত কুন্তীয়ে কলে “বাচা, তুমি কুন্তীৰ পুত্ৰ, বাধ্য আৰু অধিৰথৰ পুত্ৰ নহয়। তুমি

মোৰেই পুত্ৰ, সূৰ্যদেৱ তোমাৰ পিতা। বৎস, তুমি অজুৰ্দ্ধনৰ লগত মিল হৈ বৃদ্ধিষ্ঠবৰ সৈতে বিশাল ঐশ্বৰ্য্য ভোগ কৰা। তুমি আবু অজুৰ্দ্ধন লগ লাগিলে কৃষ্ণ বলৰামৰ দৰে পৃথিৱীত তোমালোকৰ অসাধ্য একো নাথাকিব। দেৱগণৰ দ্বাৰা পৰিবৃত্ত প্ৰজাপতিৰ দৰে তুমি পৃথু পাণ্ডৱৰ দ্বাৰা পৰিবৃত্ত হৈ ৰাজ্য শাসন কৰা। তুমি সকলো গুণতে পাণ্ডৱৰ সমকক্ষ। তোমাক যেন কোনেও সূতপুত্ৰ বুলি নকয়।” থিৰ এই সময়তে সূৰ্যদেৱে আকাশৰ পৰা যেন কলে “বাচা, কুন্তীদেৱীয়ে কোৱা কথা সঁচা। তুমি কৌন্তেয়, ৰাধাপুত্ৰ নহয়। তুমি জননীৰ বাক্য পালন কৰিলে তোমাৰ কল্যাণ হব।”

জনক-জননীৰ বচনত সত্যপাল কৰ্ণৰ বৃদ্ধি বিচলিত নহ'ল। তেওঁ কুন্তীক ক'লে, হে মাতা আপোনাৰ আদেশ পালন কৰা মোৰ কৰ্তব্য, তথাপি আপোনাৰ অনুরোধ পালন কৰিব নোৱাৰি মই দুঃখিত।

অকবোন্ময়ি যৎ পাপং ভৱতী সন্মহাত্ময়ম্ ।

অপাকীগেহিৰ্ম্মি যন্মাতস্তদ যশ্চকীৰ্তি নাশনম্ ॥

অহংগে ক্ৰিয়োঃ জাতো ন প্ৰাপ্তেঃ ক্ষতসংক্ৰিয়াম্ ।

স্বংকৃতে কিম্ পাপীয়ঃ শত্ৰুঃ কুৰ্য্যন্মমাহিতম ॥ উদ্যোগ—১৪৫৪৬

(হে মাতা, মোক ত্যাগ কৰি মোৰ প্ৰতি যি অবিচাৰ কৰিছে তাৰ ফলতে মোৰ জীৱন অভিশপ্ত হৈছে। মই ক্ৰিয় সন্তান হলেও ক্ৰিয় সংস্কাৰ মোৰ নহ'ল। সূত কুলৰ সংস্কাৰ হে হ'ল। আপোনাৰ অবিচাৰৰ কাৰণেই মোৰ এই দুৰ্গতি। ইয়াতকৈ আবু ডাঙৰ শত্ৰুতা কি হব পাৰে? সেইবোৰ সংস্কাৰৰ সময়ত আপুনি মোক অনুকম্পা কৰা নাছিল। এতিয়া কিয় দয়া কৰিবলৈ আহিছে?)

নবৈ মমহিতং পূৰ্বং মাতৃবর্জ্জিষ্টতম্ স্ময় ।

সা মাং সংবোধয়স্যদ্য কেৱলাহ্মহিতৈষণী ॥ ১৪৬৮

(আপুনি আগতে কোনো দিনে মাতৃৰ দৰে মোৰ হিত চিন্তা কৰা নাই। এতিয়া কেৱল আত্মহিতাৰ্থে মোক প্ৰবোধ দিছেহি)।

“কৃষ্ণজুৰ্দ্ধন মিলন হোৱাত পাণ্ডৱ বহু গুণে শক্তিশালী হয়। এই মিলনে কুৰুপক্ষৰ ভয় বৃদ্ধি কৰে। এনে সময়ত মই যদি কুৰুপক্ষ ত্যাগ কৰি আপোনালোকৰ পক্ষ লওঁ তেনে সকলোৱে মোক ভয়াতুৰ বুলি নকবনে? পাণ্ডৱ মোৰ ভাই বুলি কোনেও নাজানে। এনে অৱস্থাত মই পাণ্ডৱ পক্ষত যোগ দিলে ক্ৰিয় সকলে মোক কি ভাবিব? ধৃতৰাষ্ট্ৰ পুত্ৰই মোক যথেষ্ট সম্মান কৰে আবু আপোনজন বুলি গণ্য কৰে। এনেস্থলত মই জানো অকৃতজ্ঞ হব পাৰো? মই সত্য কথা কৈছো যে ধৃতৰাষ্ট্ৰ পুত্ৰসকলৰ হিতাৰ্থে মই আপোনাৰ পুত্ৰ সকলৰ লগত যুদ্ধ কৰিম, গতিকে আপোনাৰ বাক্য পালন কৰিব নোৱাৰোঁ। আপুনি মোৰ ওচৰলৈ পুত্ৰাহিতাৰ্থে আহিছে। মই আপোনাক কথা দিছো অজুৰ্দ্ধনৰ বাহিৰে বাকী চাৰিজনক যুদ্ধত

বধ কৰিব পাৰিলেও মই বধ নকৰোঁ, কিন্তু অজ্ঞানৰ লগত মই প্ৰাণপণে যুদ্ধ কৰিম।
আব্দু পাৰিলে বধো কৰিম।’’

নতে জাতু নৰ্শিষ্যন্তি পদ্ম্যঃ পঞ্চ যশস্বিনী।

নিৰজ্ঞানাঃ সৰ্গা বা সাজ্ঞানা বা হতে ময়ি ॥

(হে যশস্বিনী, আপোনাৰ পাঁচ পদ্ম কেতিয়াও বধ নহয়; অজ্ঞান নিহত হলে
আপোনাৰ পাঁচ পদ্ম থাকিব। আব্দু মই নিহত হলেও অজ্ঞান সহ পাঁচ পদ্ম
থাকিব।)

কৰ্ণৰ কথা শুনি কুন্তীয়ে কৰ্ণপ কৰ্ণপ তেওঁক আলিঙ্গন কৰি বিদায় লয়।
কৰ্ণয়ো অকম্পিত চিত্তে নিজৰ ঘৰলৈ প্ৰত্যাৱৰ্তন কৰে।

উক্ত কৰ্ণ-কুন্তী সংবাদত দেখা যায় যে কৰ্ণই অকপটে নিজৰ দুৰ্দশাৰ কাৰণে
মাকক দায়ী কৰি সকলো ক্ষোভ প্ৰকাশ কৰিছে। কিন্তু তেওঁ ধৈৰ্য্য হেৰুৱা নাই।
জননীৰ আগমন সাৰ্থক কৰিবৰ মনে তেওঁ যি প্ৰতিজ্ঞা কৰিছে সেয়ে তেওঁৰ উদাৰ
চৰিত্ৰৰ পৰিচয় দিয়ে। কিন্তু এই প্ৰতিজ্ঞাৰ ফলত দুৰ্যোধনৰ যথেষ্ট ক্ষতি হয়।
মাতৃৰ পৰিচয়ত তেওঁ কিছু ভাব-প্ৰবণ হৈছিল।

কুবুদ্ধিগ্ৰস্ত যুদ্ধৰ প্ৰাৰম্ভতে দুৰ্যোধন ভীষ্মৰ কাষলৈ যায় আব্দু কোন পক্ষত
কিমান বথী-মহাবথী আছে সেই বিষয়ে প্ৰশ্ন কৰে। উত্তৰত পিতামহ ভীষ্মই বথী-
মহাবথী সকলৰ চিনাকি দি কৰ্ণক বথী-মহাবথীৰ শাবীত নথৈ অৰ্দ্ৰবথীৰ শাবীত
হে থয়। ইয়াতে কৰ্ণই অতিশয় বেজাৰ পাই ভীষ্মক কটু কথা শুনায় আব্দু ভীষ্মৰ
সেনাপতিত্বত যুদ্ধ নকৰে বুলি প্ৰতিজ্ঞা কৰি যুদ্ধৰ পৰা আঁতৰি থাকে। ভীষ্মই
এইদৰে কৈছিল :—

বিমুক্ত কবচেনৈৰ সহজেন বিচেন :।

কুণ্ডলাভ্যাং চ দিব্যাভ্যাং বিষুক্তঃ সততং ঘৃণী

অভিশাপাচ্চ বামস্য ব্ৰাহ্মণস্য চ ভাষণাৎ।

কৰণানাং বিয়োগচ্চ তেন মে অৰ্দ্ৰবথো মতঃ ॥

(কবচ আব্দু দিব্য কুণ্ডল বিহীন স্বভাবতঃ পৰিনিন্দ্যক মূৰ্খ কৰ্ণক পৰশুৰাম আব্দু
ব্ৰাহ্মণৰ অভিশাপ হেতুকে মই অৰ্দ্ৰবথী জ্ঞান কৰোঁ) দ্ৰোণাচাৰ্য্যয়ো যুদ্ধত সততে
পলায়নকাৰী, অহংকাৰী, আব্দু আত্মপ্ৰাণী কৰ্ণক অৰ্দ্ৰবথী বুলি ভাবিছিল। ভীষ্মৰ
মন্তব্যত কৰ্ণৰ অতিশয় খং উঠে আব্দু কটু কথা শুনায়। শেষত ভীষ্মৰ সেনা-
পতিত্বত যুদ্ধ নকৰি আঁতৰি থাকে।

নাহং জীৰতি গাঙ্গেয়ে যোৎসেয় বাজন কথঞ্চন

হতে ভীষ্মে তু যোদ্ধাম্হি সৰ্বৈৰেব মহাবথৈঃ ॥ উ/১৬৭/২৯

তাৰ পাছত ভীমসেন যি ঠাইত আছিল, সেই ঠাইলৈ শল্যই বথ চলাই দিলে।
ভীম আব্দু কৰ্ণৰ ভীষণ যুদ্ধ আৰম্ভ হ'ল। দুয়ো বাৰে পৰস্পৰ স্নাতীক্ল বাণ দ্বাৰা
আঘাত কৰিবলৈ ধৰে, অবশেষত ভীমৰ বজ্জ সদ্ৰশ, ক্ষুৰধাৰ শৰৰ আঘাতত কৰ্ণ
মূৰ্ছা ঘোৱাত শল্যই যুদ্ধক্ষেত্ৰৰ পৰা কৰ্ণৰ বথ অপসাৰণ কৰে। দুৰ্যোধনে ভীমৰ

অৱস্থা সংকটজনক দেখি ভায়েক সকলক কৰ্ণক ৰক্ষা কৰিবলৈ পঠায়। তেওঁলোকে ভীমক বেৰি ধৰি বধ কৰিবলৈ অপচেষ্টা কৰোতে, ভীমৰ গদাৰ কোবত ধৰাশায়ী হৈ যমসদনলৈ প্ৰস্থান কৰে। পঞ্চাশজন ধাতুৰ্ভাণ্টক বধ কৰি ভীমে সিংহনাদ কৰি কৰ্ণৰ সন্মুখ হয়। সূতীক্লি বাণৰ দ্বাৰা ইজনে সিজনক পীড়িত কৰে। কৰ্ণই ভীমৰ গদা আৰু ধনুৰ দুয়োটা ছেদন কৰি শেষত বথখনো বিনষ্ট কৰে। ভীমে অন্য গদা লৈ কোবৰ সৈন্যক বধ কৰে আৰু শ-শ মদমত্ত হস্তীক বিনাশ কৰে। তেনে অৱস্থাত পাচশ বথীয়ে ভীমক বেৰি ধৰি আক্ৰমণ চলাই কিন্তু এই সকলোবোৰ বাৰি ভীমৰ হাতত নিহত হয়। এইদৰে অশ্বাবোহী সহস্ৰক আক্ৰমণ কৰি বধ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। ভীমে যুদ্ধক্ষেত্ৰৰ আন এঠাইত যুদ্ধ কৰি থাকোতে কৰ্ণই যুদ্ধাধিবক আক্ৰমণ কৰে। এইদৰে প্ৰতিপক্ষক নানাপ্ৰকাৰে পীড়ন কৰি যুদ্ধক্ষেত্ৰ বস্তুময় কৰি তোলে। এই যুদ্ধত হাতীবিলাকেও অংশগ্ৰহণ কৰি শত্ৰুপক্ষক এফালৰ পৰা বিদালিত কৰি নিছিল।

যুদ্ধক্ষেত্ৰৰ আন এটা দিশত অৰ্জুনে সংশপ্তক, কোশল আৰু নাৰায়ণী সৈন্যৰ লগত যুদ্ধ কৰি নিজকে ব্যস্ত ৰাখিছিল কিন্তু সেই সৈন্যবোৰক অৰ্জুনে বাণৰ দ্বাৰা পাৰিবাধ্য মেঘে সূৰ্য্য কিৰণে আতৰোৱাৰ দৰে দৰে উপযুক্ত শবহানি সেই মেঘ আতৰাই দিছিল। অৰ্জুনে দহহাজাৰ সংশপ্তক-গণক হাতীয়ে কলগছ ভঙাৰদৰে এফালৰ পৰা উচ্ছেদ কৰি গৈছিল। সংশপ্তক গণৰ নেতা সূদৰ্শনা অৰ্জুনৰ লগত যুদ্ধত তিষ্ঠিব পৰা নাছিল। অৰ্জুনে এইদৰে দহহাজাৰ সংশপ্তক বধ কৰি ধূম-শূন্য অগ্নিৰ দৰে জ্বলি প্ৰকাশ পাবলৈ ধৰিলে। এইদৰে শিখাণ্ডি আৰু কৃপাচাৰ্য্য আৰু অন্যান্য বাৰীসকলৰ পাৰস্পৰিক যুদ্ধ চলিবলৈ ধৰিলে। মহাভাৰতত এই বাৰীসকলৰ পাৰস্পৰিক যুদ্ধৰ যি বিশদ বিৱৰণ আছে সেই বিৱৰণ সমূহ লিপিবদ্ধ কৰিলে অপ্ৰয়োজনীয় ভাবে দীঘল হৈ যায়। অৰ্জুনে, ভীম আৰু কৰ্ণই যুদ্ধত বহু সৈন্য বধ কৰে আৰু ক্ষত্ৰিয়ৰ সংখ্যা হ্ৰাস পাবলৈ ধৰে। পৰ্বটোৰ উনসত্তৰ (৬৯) টা অধ্যায়ত কেৱল যুদ্ধৰ বিৱৰণেই প্ৰাধান্য লাভ কৰিছে। শেষৰ ফালে, কৰ্ণৰ বিপৰ্য্যয় আৰু মৃত্যুৰ বৰ্ণনা দি শেষ কৰিছে। কৰ্ণৰ বথৰ চকা মাটিত সোমাই যোৱাত বথখন অচল হৈ পৰে। তেওঁ বথৰ পৰা নামি চকা উঠাবলৈ চেষ্টা কৰে। অৰ্জুনক সময় খোজতে শ্ৰীকৃষ্ণই তেওঁৰ (কৰ্ণৰ) কুকৰ্মবোৰ মনত পেলাই দি অৰ্জুনক অস্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰে। কৰ্ণই বিনাৰথে মাটিত নামি যুদ্ধ কৰিবলৈ বাধ্য হয়। অৱশেষত মানসিক বিপৰ্য্যয় ঘটি উপযুক্ত আৰু প্ৰতিৰোধী শৰ পাঁহবিৰ যোৱাত কৃষ্ণই অৰ্জুনক কৰ্ণক সেই অৱস্থাতে বধ কৰিবলৈ উৎসাহ দিয়ে। কৰ্ণই পৰশুৰামৰ শিষ্য হৈ, ব্ৰাহ্মণ বুলি পৰিচয় দি অস্ত্ৰশিক্ষা লাভ কৰিছিল। পাছত পৰশুৰামে কৰ্ণক সূতপুত্ৰ বুলি জানি বিপদৰ সময়ত উপযুক্ত শৰ পাঁহবিৰ বুলি অভিশাপ দিয়ে। অৰ্জুনৰ লগত শেষ যুদ্ধত কৰ্ণৰ সেয়ে হ'ল। তেওঁ সময়ৰ শৰ পাঁহবিৰ গ'ল। সেই সূৰ্বধাতে অৰ্জুনে 'অঞ্জলিক' নামৰ ভীষণ শৰ নিক্ষেপ কৰি কৰ্ণক বধ কৰে। উদীয়মান সূৰ্য্যৰ দৰে তেজস্বী, শৰংকালৰ আকাশৰ মধ্যগত সূৰ্য্যসদৃশ, সূৰ্য্যতনয়

কৰ্ণৰ মস্তক খণ্ডিত হৈ মাটিত পৰি গ'ল। গৈৰিকম্পাৰী পৰ্বতৰ শৃঙ্গ যেনেকৈ বজ্ৰাহত হৈ থহি পৰে, তেনেকৈ শোভনকান্তি কৰ্ণৰ উন্নত শৰীৰটো প্ৰাণশূন্য হৈ মাটিত পৰিল। নিপাতিত কৰ্ণৰ দেহৰ পৰা উজ্জ্বল আভা প্ৰকাশ কৰি সূৰ্য্যমণ্ডলত বিলীন হ'ল, সাৰথি শল্যই বথশূন্য বথখন কোঁৱৰ শিবিৰলৈ ওভতাই নিলে। দূৰোধানে এজন প্ৰধান মন্ত্ৰণাদাতা হেৰুৱালে আৰু পাণ্ডৱপক্ষই যুদ্ধজয় আৰু ৰাজ্যলাভৰ বাঙালি আভা দিগন্তত দেখা পালে।

ইতি মহাভাৰতে কৰ্ণপৰ্বণি যুধিষ্ঠিৰহৰে উপসংস্কৃতিতম অধ্যায়ঃ সমাপ্তঃ ।

মহাবীৰ কৰ্ণ নিপাতিত হোৱাত শোকসন্তপ্ত দূৰোধানে শল্যৰাজক সেনাপতিপদত অভিষিক্ত কৰে। শল্য মদ্রদেশৰ ৰজা আৰু নকুল-সহদেৱৰ মাতুল। পাণ্ডুবজাৰ দ্বিতীয়া পত্নী মাদ্ৰীৰ ককায়েক। মদ্রৰাজ ৰথ চলোৱাত আৰু মল্ল যুদ্ধত পাৰ্গত আছিল। দৰাচলতে তেওঁ কুৰুক্ষেত্ৰৰ যুদ্ধত পাণ্ডৱক সহায় কৰিবলৈহে আহিছিল, কিন্তু দীৰ্ঘ বাটছোৱাত দূৰোধানে কোঁশল কৰি এনে অভ্যৰ্থনা কৰিলে যে অৱশেষত কৃতজ্ঞতাৰশতঃ তেওঁ কোঁৱৰ পক্ষত যোগ দিবলৈ বাধ্য হ'ল। এই কথা অৱশ্যে তেওঁ যুধিষ্ঠিৰক জনাইছিল আৰু ধৰ্মৰাজ যুধিষ্ঠিৰেও তেওঁৰ কাৰ্য্য সমৰ্থন কৰি সানন্দে প্ৰতিপক্ষত যোগ দিবলৈ অনুমতি প্ৰদান কৰিছিল। শত্ৰুপক্ষত যোগ দিলেও ভাগিন কেইটাক যিকোনো প্ৰকাৰে সহায় কৰিবলৈ কুণ্ঠা বোধ কৰা নাছিল। কৰ্ণৰ সাৰথিৰূপে গ্ৰহণ কৰিছিল এটা চৰ্তত যে সাৰথিৰূপে যুদ্ধত তেওঁ কৰ্ণক যি ইচ্ছা তাকে কব পাৰিব, বাধা দিলে সাৰথিৰূপে ত্যাগ কৰিব। কৰ্ণৰ মৃত্যুৰ পাছত দূৰোধানে তেওঁক সেনাপতি পদত বৰণ কৰে। কৰ্ণৰ পতনশূন্য অশ্বৰাজ ধৃতৰাষ্ট্ৰ শোকত ম্লিয়মান হৈ পদ্মসকলৰ নিমিত্তে বিলাপ কৰাত বিদূৰে সান্থনা বাক্যে তেওঁক আশ্বস্ত কৰে।

কৰ্ণৰ মৃত্যুৰ পাছত কৃপাচাৰ্য্যই দূৰোধানক সন্ধি কৰিবলৈ বহুতো উপদেশ দিলে যদিও কোনো কামত নাহিল। দূৰোধানে কৃপাচাৰ্য্যৰ উপদেশ একাংশে শূন্য ইকাংশে উলিয়াই পঠালে। যুদ্ধ সম্বন্ধে তেওঁ কৃতনিশ্চয় হৈ ব'ল। তেওঁ অৱশ্যে, পাণ্ডৱক পূৰ্বে কৰা অন্যায়া, অবিচাৰ আৰু অত্যাচাৰৰ কথা কৃপাচাৰ্য্যক সোঁৱৰাই দি বৰ্তমান দৈন্য অৱস্থাত সন্ধি কৰিবলৈ গ'লে নিজৰ ভীৰুতা আৰু মৃত বীৰসকলৰ প্ৰতি অবিচাৰ কৰা হ'ব বুলি কৃপাচাৰ্য্যৰ প্ৰস্তাৱ অগ্ৰাহ্য কৰে। কুৰুৰাজে মদ্রাধিপতি শল্যক সেনাপতি কৰাত উভয় পক্ষৰ পুনৰ যুদ্ধ আৰম্ভ হয়। তেওঁ আঢ়ৈ দিন (২৬) সেনাপতিত্ব কৰি পাণ্ডৱপক্ষৰ বহুতো ৰথী আৰু সেনা বধ কৰে। সেই সময়ত কোঁৱৰ পক্ষীয় মাত্ৰ কেইজনমান বীৰ জীৱিত আছিল। তেওঁলোক হ'ল—শল্য, চিত্ৰসেন, শকুনি, অশ্বখামা, কৃপাচাৰ্য্য, কৃতবৰ্মা, সূৰ্যেণ, অৰিষ্টসেন, বলৱান, ধৃতসেন, জয়ৎসেনকে প্ৰমুখ্য কৰি হতাৱশিত কেইজনমান বীৰ।

যুধিষ্ঠিৰ ৪

ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ জন্মান্বতাৰশতঃ ভায়েক পাণ্ডু কুৰুৰাজ্যৰ অধিপতি হয়। কিছু কাল ৰাজ্য ভোগ কৰাৰ পাছত ভাৰ্য্যা দ্ৰুপদাক লৈ অৰণ্যবাসী হয়।

কোনো এক মূৰ্খনিৰ শাপত তেওঁৰ মনত নিৰ্বোধ ভাৱৰ উদয় হয়। এই কাৰণে সম্ভৱতঃ তপস্যাবাৰ উদ্দেশ্যে অৰণ্যবাসী হৈছিল। হিমালয়ৰ শতশৃঙ্গ পৰ্বতত তেওঁ কিছুদিন তপস্যাত নিৰত আছিল। তেওঁ অপদ্ভৱক ধৰাৰ কাৰণে ক্ষেপ্তজ পদ্ম লাভৰ আশাত কুন্তীক সেই বিষয়ে অনুৰোধ কৰে। কুন্তীয়ে বিয়া হোৱাৰ আগতে এক তপস্বী ব্ৰাহ্মণক শূদ্ৰশূদ্ৰা কৰি যি কোনো দেৱতাকে পদ্মপ্ৰাপ্তি আহৱান কৰিব পৰা এক মন্ত্ৰ লাভ কৰে। পান্ডুৱে কুন্তীক সেই মন্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰি পদ্মলাভ কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰে। কুন্তীয়ে সেই অনুৰোধ বক্ষা কৰি প্ৰথমতে ধৰ্মৰাজ যমদেৱতাক আহৱান কৰে। কুন্তীৰ আহৱান ক্ৰমে যমদেৱতাই কুন্তীক এটি পদ্মদান কৰি আঁতৰি যায়।

ঐশ্বেৰ চন্দ্ৰসমায়ুক্তো মূৰ্হুৰ্তেহিভিজতেহুগ্ৰতমে ।
দিৱা মধ্যগতে সূৰ্য্যে তিথৌ পূৰ্ণেহিতপূজিতে ॥
সমৃদ্ধযশসং কুন্তী সূৰ্য্যায় প্ৰৱৰং সূতম ।
জাতমাত্ৰে সূতে তস্মিন্ বাগদ্বাচাশৰীৰিণী ।
এষ ধৰ্মভূতাং শ্ৰেষ্ঠো ভৱিষ্যতি নৰোত্তমঃ
বিক্ৰান্তঃ সত্যবাক্ চৈৱ বাজা পৃথন্যাং ভৱিষ্যতি ॥

আদি ১২৩ / ৬-৮

জ্যেষ্ঠা নক্ষত্ৰ, দিৱা অষ্টম মূৰ্হুৰ্তত, পূৰ্ণিমা তিথিত যুধিষ্ঠিৰ ভূমিষ্ঠ হয়। তেওঁৰ জন্ম মূৰ্হুৰ্তত দৈৱবাণী হয় যে জাতক নৰোত্তম, শ্ৰেষ্ঠ, ধাৰ্মিক, বীৰ, সত্যবাদী পৃথনীশ্বৰ হব। যুধিষ্ঠিৰ শিশুকালতে পিতৃহীন হয়। পান্ডু আৰু মাদ্ৰীৰ স্বৰ্গগমনৰ পাছত অৰণ্যবাসী ঋষি-সকলে কুন্তীসহ পাঁচ পান্ডুৱক লৈ হস্তিনাপুৰত উপস্থিত হয় আৰু ধৃতৰাষ্ট্ৰক গতাই দি অৰণ্যলৈ প্ৰত্যাহ্বান কৰে। ধৃতৰাষ্ট্ৰই যত্ন আৰু স্নেহেৰে তেওঁলোকক লালন-পালন আৰু ক্ষত্ৰিয় কুলোচিত সংস্কাৰ ক্ৰিয়া সম্পন্ন কৰে।

দুৰ্যোধন শৈশৱ কালৰ পৰাই পান্ডুৱৰ বলবীৰ্য দেখি ঈৰ্ষান্বিত হৈছিল। আনফালে যুধিষ্ঠিৰ আছিল স্থিৰমতি, মেধাবী আৰু সত্যবাদী। লবাকালতে ভীমৰ শক্তি দেখি ঈৰ্ষান্বিত হৈ দুৰ্যোধনে বিহ খুৱাই পানীত উটাই দিছিল। নাগলোকত উপস্থিত হৈ বাসুকিপ্ৰদত্ত বসায়ণ পান কৰি শক্তি বৃদ্ধি কৰে আৰু নাগবোৰক যুদ্ধত পৰাজয় কৰি উভতি আহিবলৈ সক্ষম হয়। যুধিষ্ঠিৰে ভীমক কৈছিল 'তুষ্ণীং ভৱ, নতে জম্পমিদং কাৰ্য্যং কথং' (মনে মনে থাকা, এইবোৰ প্ৰকাশ কৰিবলগীয়া কথা নহয়)। কিছুদিনৰ পাছত ধৃতৰাষ্ট্ৰই পান্ডুৱক হিংসা কৰিবলৈ ধৰে। তেওঁলোকক পুৰি মাৰিবৰ উদ্দেশ্যে বাৰণাৰতৰ জতুগৃহলৈ প্ৰেৰণ কৰে। যুধিষ্ঠিৰে বৰপিতাকৰ অসৎ উদ্দেশ্য ধৰিব পাৰিলে।

ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ দুৰ্ভাৰিসন্ধি বৃদ্ধিৰ পাৰি আৰু নিজৰ অসহায়তাৰ কথা চিন্তা কৰি যুধিষ্ঠিৰ বাৰণাৰতলৈ যাবলৈ সন্মত হ'ল। এইটো তেওঁৰ সূক্ষ্ম বুদ্ধিৰ পৰিচায়ক।

তেওঁ ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ অসং পৰিকল্পনা ভালকৈ বদ্বজিব পাৰি ৰাতিয়েই পলাবৰ নিমিত্তে সদৃশস্থানি ৰাখিছিল।

ধৃতৰাষ্ট্ৰস্য তং কামমনবুধ্য যদ্বিধিষ্ঠৰঃ

আত্মনশ্চাসহায়স্বং তথোতি প্ৰত্যুবাচ তম্ ॥

ইতিপূৰ্বে ভীষ্মই আচাৰ্য্য কৃপ আৰু তাৰ পাছত দ্ৰোণাচাৰ্য্যক কুব্জবংশীয় কুমাৰ-সকলক অস্ত্ৰ আৰু শাস্ত্ৰ বিদ্যাৰ গুৰুবৰূপে নিযুক্তি দিছিল। তেওঁলোকৰ শিক্ষাদানৰ ফলত কুমাৰ সকল বিভিন্ন বিষয়ত পাৰ্গত হৈ উঠিছিল। এদিন দোণাচাৰ্য্যই তেওঁলোকৰ অস্ত্ৰকৌশল ভীষ্ম, ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু বিদূৰ আদিৰ আগত প্ৰদৰ্শন কৰে। ভীমাজৰ্জুন বা কৰ্ণৰ দৰে যদ্বিধিষ্ঠৰ অস্ত্ৰচালনত কৌশলী নাছিল, বৰং তেওঁলোকৰ তুলনাত কিছু দুৰ্বল আছিল। কুব্জকুমাৰ সকলৰ ভিতৰত তেওঁ বয়োজ্যেষ্ঠ আছিল। মহাভাৰতৰ স্থান বিশেষে যদ্বিধিষ্ঠৰ শাৰীৰিক অবয়ব আৰু সৌষ্ঠৱৰ বৰ্ণনা পোবা যায়, যথা—

(i) যোহসৌ প্ৰবন্তাৎ কমলায়তাক্ষ শ্ৰুগ্ধস্মহাসিংহগতিৰ্বিনীতঃ ।

গৌৰ প্ৰলম্বোজ্জ্বলচাব্দ ঘোণঃ বিনিঃসৃতঃ সোহচ্যুত ধৰ্মপুত্ৰঃ । আদি ১৮৯ / ২২

(ii) য এষঃ জাম্ববদনদশমুখ গোৰঃ ॥ বনপৰ্ব ২৬৯ / ৭

(iii) য এষঃ জাম্ববদনদশমুখগৌৰতনুৰ্মহান্ সিংহ ইৰ প্ৰবৃদ্ধঃ ।

(iv) প্ৰচণ্ডঘোণঃ পৃথুদীৰ্ঘনেগ্ৰস্তান্নায়তাস্যঃ কুব্জৰাজ এষঃ ।

(v) বিশালবক্ষাঃ পৃথুলোহিতাক্ষঃ ।

[পদ্মপলাশৰ দৰে বিগল আৰু দীৰ্ঘচকু, দীঘল নাক, উজ্জ্বল আৰু সূন্দৰ। ওষ্ঠৰ বঙা, বহল বুকু, কেচাসোণৰ দৰে দেহৰ বৰণ, সিংহৰ দৰে পদক্ষেপী আৰু ব্যৱহাৰত বিনয়ী।]

সকলো কেইজন পাণ্ডৱেই দীৰ্ঘদেহী আছিল।

আচাৰ্য্য দ্ৰোণৰ আদেশত অৰ্জুনে পাণ্ডাল ৰাজ্য জয় কৰি ৰজা দ্ৰুপদক বন্দী কৰি আনি গুৰুদক দক্ষিণা দান কৰে। দ্ৰোণই দ্ৰুপদৰ পূৰ্বকৃত অপমানৰ প্ৰতিশোধ লৈ তেওঁক মন্ত্ৰ কৰি দিয়ে।

পাণ্ডৱৰ বীৰস্বৰ কথা সকলো দেশতে বিয়পি গ'ল।

ততঃ সংবৎসবস্যাশ্তে যৌৱৰাজ্যায় পাৰ্থিব ।

স্থাপিতো ধৃতৰাষ্ট্ৰেণ পাণ্ডুপুত্ৰো যদ্বিধিষ্ঠৰঃ ॥

[এবছৰৰ পাছত ধৃতৰাষ্ট্ৰই যদ্বিধিষ্ঠক য়ুৱৰাজ পদত অভিষিক্ত কৰে।]

ধৃতি স্বেৰ্য্যসহিষ্ণুত্বাদানুশংস্যাং তথাজ্জিৱাং ।

পিতৃবৃত্তদধে কীৰ্ত্তিং শীলবৃত্তসমাধিভঃ ॥

যদ্বিধিষ্ঠৰ ৰাজোচিত গুণাৱলী দেখি প্ৰজাবোৰ আকৃষ্ট হৈ পৰিছিল। এনে দেখি ধৃতৰাষ্ট্ৰই প্ৰমাদ গণিলে। পাণ্ডৱক কেনেকৈ অপকাৰ কৰিব পাৰে তাৰ চিন্তাত তেওঁৰ ৰাতি টোপনি নহা হ'ল। তেওঁ কণিকৰ সহায়ত জতুগৃহ নিৰ্মাণ কৰাই

পাণ্ডৱক সেই দাৰ প্ৰাসাদলৈ প্ৰেৰণ, বিদূৰৰ সহায়ত জতুগৃহৰ পৰা মন্ত্ৰিলাভ, একচক্ৰাপদবীত হিড়িম্বাব লগত সংঘৰ্ষ, ইত্যাদি অশেষ কণ্ঠত যুঁধিষ্ঠিৰৰ তত্ত্বাৱধানত, পাণ্ডৱসকলে কাল কটাব লগা হৈছিল। যুঁধিষ্ঠিৰ শাস্ত্ৰজ্ঞ হোৱাৰ উপৰিও শ্লেচ্ছ ভাষাতো অভিজ্ঞ আছিল।

একচক্ৰাপদবীত বাস কৰোঁতে অজুৰ্নে মৎস্যচক্ৰ ভেদ কৰি দ্ৰৌপদীক লাভ কৰে আৰু মাতৃৰ আদেশত পাঁচোজনে যাজ্ঞসেনীক বিয়া কৰে। যুঁধিষ্ঠিৰে কোনজন পতিৰ লগত দ্ৰৌপদীয়ে কোন সময়ত সহবাস কৰিব তাকো নিৰ্দিষ্ট কৰি দিয়ে। দ্ৰৌপদীক এজন তথাকথিত ব্ৰাহ্মণে লাভ কৰা দেখি ঈৰ্ষাপৰৱশ হৈ স্বয়ম্বৰত উপস্থিত বজা সকলে দ্ৰৌপদীক কাঢ়ি নিবলৈ চেষ্টা কৰাত ভীমাজুৰ্নে যুদ্ধ কৰি তেওঁলোকক পৰাজয় কৰি দ্ৰৌপদীক আৰু দ্ৰুপক ৰজাক ৰক্ষা কৰে। যুধৰ মাজত নকুল সহদেৱক লগত লৈ নিজকুটীৰলৈ প্ৰত্যাৱৰ্তন কৰে। যুধৰ মাজত ভীমাজুৰ্নক এৰি থৈ উভতি ঘৰলৈ অহা কাৰ্য্যত তেওঁৰ ভীৰুতা পোৱা যেন লাগে যদিও দৰাচলতে যুঁধিষ্ঠিৰে দ্ৰৌপদী আৰু কোমল বয়সীয়া নকুল আৰু সহদেৱক যুদ্ধৰ মাজত এৰি অহা সমীচীন নহয় বুলি ভাবিলে। ভীমাজুৰ্নৰ পৰাক্ৰমত তেওঁৰ আস্থা আছিল। তেওঁলোকৰ বিজয় সম্পৰ্কে তেওঁ নিশ্চিন্ত আছিল। তদুপৰি দ্ৰুপদৰ বাজশক্তিৰ সহায় ভীমাজুৰ্নে লাভ কৰা কাৰণে তেওঁ অধিক নিশ্চিন্ত হ'ব পাৰিছিল।

পাণ্ডৱ সকলৰ পাবস্পৰিক বয়সৰ ব্যৱধান মাত্ৰ এক বছৰৰ। সেই হিচাপে নকুল-সহদেৱ যুঁধিষ্ঠিৰতকৈ পাচ বছৰৰ সবু। দ্ৰৌপদীক গৃহাগত দেখি যুঁধিষ্ঠিৰো তেওঁৰ প্ৰতি কিছ্ৰু আকৃষ্ট নোহোৱাকৈ নাছিল। তাতে ভিক্ষালম্ব বস্তু পাঁচোজনে সমানে ভগাই খাবলৈ মাকে নজনাকৈ আদেশ দিয়াত যুঁধিষ্ঠিৰ প্ৰথমতে বিপাণ্ডত পৰিছিল যদিও শেষ মূহুৰ্ত্তত নাৰদে সমস্যা সমাধান কৰি পাঁচজনৰ উমৈহতীয়া পত্নীৰূপে স্বীকৃতি দিয়ে আৰু বছৰত কাৰ লগত কৃষা কেতিয়া পত্নীৰূপে সহবাস কৰিব তাৰো সময় নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি দিয়ে। পাণ্ডালী যি সময়ত যাব লগত পত্নীৰূপে বাস কৰিব, সেই সময়ত আন চাৰিজনে শয়নকক্ষত প্ৰৱেশ কৰিব নোৱাৰিব। যদি প্ৰৱেশ কৰে তেন্তে ব্ৰহ্মচৰ্য্য ব্ৰত গ্ৰহণ কৰি বাৰ বছৰ অবগ্যবাসী হ'ব লাগিব।

ধৃতৰাষ্ট্ৰই পাণ্ডৱৰ অভ্যুদয়ৰ সংবাদ শুনি চিন্তিত হৈ পৰে। শক্তিশালী পাণ্ডৱক বিগ্ৰহ কৰি ৰথ্যা সম্ভৱ নহ'ব বুলি ভাবি বিদূৰক পঠাই পাণ্ডৱক মাতি আনে আৰু ভীষ্ম, দ্ৰোণাদিৰ পৰামৰ্শ মতে আধা ৰাজ্য এৰি দি ইন্দ্ৰপ্ৰস্থত নতুন ৰাজধানী স্থাপন কৰি ৰাজ্য শাসন কৰিবলৈ অনুমতি প্ৰদান কৰে। যুঁধিষ্ঠিৰে ইন্দ্ৰপ্ৰস্থত বজা হৈ বিভিন্ন ৰাজ্যৰ ৰজাসকলক পৰাজয় কৰি ৰাজস্বয় যজ্ঞ সম্পন্ন কৰে। দ্ৰৌপদীৰ গৰ্ভত যুঁধিষ্ঠিৰৰ এটি পুত্ৰসন্তান হয়, নাম প্ৰতিবিন্ধ্য। যুঁধিষ্ঠিৰৰ আৰু এগৰাকী ভাৰ্যা আছিল, নাম লোথিকা। তেওঁ আছিল গোবাসন শৈব্যৰ কন্যা। স্বয়ংবৰ সভাত তেওঁ যুঁধিষ্ঠিৰক বৰমালা দান কৰিছিল।

লৌখিকাবো এটি পত্ৰ আছিল, তেওঁৰ নাম যোধেয়। অশ্বখামাই অশ্বকাৰ নিশা পাণ্ডবশিবিবত প্ৰবেশ কৰি শত্ৰুই থকা অবস্থাত আন কেইজন পাণ্ডবপত্ৰৰ লগতে এওঁকো বধ কৰে।

অসুৰ শিল্পী ময়দানৰ দ্বাৰা ইন্দুপ্ৰস্তুত ইন্দুপদুৰীৰ দৰে ৰাজধানী নিৰ্মাণ কৰি যুধিষ্ঠিৰে কেইবছৰমান সুখে ৰাজ্য শাসন কৰে। তেওঁৰ সন্মুখীনত প্ৰজাবিলাক সুখী আছিল।

অনুগ্ৰহং প্ৰজাঃ সৰ্বাঃ সৰ্বধৰ্ম ভূতাং বৰঃ।

অবিশেষণে সৰ্বেষাং হিতং চক্ৰে যুধিষ্ঠিৰঃ ॥ সভা ১৩/৭

(সকলো প্ৰজাক সমভাবে অনুগ্ৰহ প্ৰকাশ কৰি ধাৰ্মিক শ্ৰেষ্ঠ যুধিষ্ঠিৰে সকলোৰে মঙ্গল সাধন কৰিছিল।)

ৰাজসূয় যজ্ঞ পতাৰ আগতে তেওঁ ভাতৃবৰ্গ, মন্ত্ৰীসকল, ঋত্বিক পুৰোহিত, ধোম্য, বেদব্যাস আৰু শ্ৰীকৃষ্ণৰ লগত পৰামৰ্শ কৰিহে সিদ্ধান্ত লৈছিল। পাণ্ডুপুত্ৰ, সুহৃদবৰ্গ আৰু ভাতৃ সকলৰ লগত পৰামৰ্শ নকৰাকৈ কোনো কাৰ্য্যই তেওঁ নকৰিছিল। মন্ত্ৰণাপ্ৰিয়তা তেওঁৰ চৰিত্ৰৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্য আছিল। ৰাজসূয়ৰ সিদ্ধান্ত লবলৈ ভীষ্ম, দ্ৰোণ, কৰ্ণ, দুর্যোধন, ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু গান্ধাৰীক নিমন্ত্ৰণ কৰি তেওঁলোকৰ লগত পৰামৰ্শ কৰিছিল। তদুপৰি বিভিন্ন ৰাজ্যৰ বজাসকলৰ লগতো পৰামৰ্শ কৰিহে শেষ সিদ্ধান্ত লৈছিল। যজ্ঞৰ বিভিন্ন কাৰ্য্যৰ ভাৰ তেওঁ যেনেকৈ বিভিন্ন লোকৰ ওপৰত ন্যস্ত কৰিছিল তাৰ পৰাই তেওঁৰ বিচক্ষণতাৰ পৰিচয় পোৱা যায়। ভোজন, ভক্ষা-ভোজ্যাদিৰ দায়িত্ব দিয়া হৈছিল দূৰ্য্যশাসনক, ব্ৰাহ্মণৰ পৰিচৰ্যাৰ ভাৰ আছিল অশ্বখামাৰ। বজাসকলক অভ্যর্থনা কৰা দায়িত্ব পালন কৰিছিল মন্ত্ৰী সঞ্জয়ে। সকলো কাম সুচাৰু ভাৱে সম্পন্ন কৰা হৈছে, সেইটো চাবৰ কাৰণে পিতামহ ভীষ্ম আৰু আচাৰ্য্য দ্ৰোণক অনুৰোধ কৰিছিল। সোণ আৰু অন্যান্য মণিমাণিক্য সংগ্ৰহ আৰু ব্যৱস্থাপনাৰ ভাৰ দিয়া হৈছিল কৃপাচাৰ্যক। বাহিনীক ৰাজ, ধৃতৰাষ্ট্ৰ, সোমদত্ত আৰু জয়দ্রথক সকলো কাম চাবলৈ ক্ষমতা অৰ্পণ কৰা হৈছিল। ব্যৱিভাগত বিদূৰ নিয়োজিত হৈছিল। ৰজা সকলে অনা উপঢৌকন গ্ৰহণ কৰিবলৈ দূৰ্যোধনক ভাৰ দিয়া হৈছিল। নিৰ্মাণত অতিথি সকলৰ চৰণ-পঘলাৰ ভাৰ লৈছিল শ্ৰীকৃষ্ণই। এই যজ্ঞৰ অন্তত ভীষ্মৰ নিৰ্দেশত শ্ৰীকৃষ্ণক শ্ৰেষ্ঠ ব্যক্তিৰূপে সন্মান দি যুধিষ্ঠিৰে অৰ্ঘ্যদান কৰে আৰু ইয়াৰ বিৰোধিতা কৰি শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু যুধিষ্ঠিৰক শিশুপালে তীব্ৰ ভাষাত গালি পৰাত শ্ৰীকৃষ্ণই চক্ৰহানি তেওঁক বধ কৰে।

যজ্ঞৰ পাছত যুধিষ্ঠিৰে ব্যাসক সন্নিধিছিল যে শিশুপালৰ মৃত্যুৱে কিবা অমঙ্গল সূচনা কৰেনে কি? তাৰ উত্তৰত ব্যাসে কলে, “অমঙ্গল সূচনাই তেৰ বছৰ ব্যাপি ক্ষত্ৰিয়কুল বিনাশৰ এক প্ৰস্তুতি চলিছে, দূৰ্যোধনৰ অপবাধৰ কাৰণে এই ধ্বংসলীলা অন্তৰ্ভুক্ত হব।” ব্যাসৰ এই কথা শুনি যুধিষ্ঠিৰ চিন্তাম্বিত হৈ ভায়েকহঁতক কলে, “এতিয়াৰ পৰা তেৰ বছৰ শেষ নোহোৱা পৰ্য্যন্ত কাকো দুৰ্বাক্য নোবোলোঁ, জ্ঞাতি-

বৰ্গৰ অনুগত হৈ থাকিম । কোনো প্ৰকাৰ ভেদনীতি বা যুদ্ধবিগ্ৰহাদিত লিপ্ত নহও ।”
ভায়েক কেইজনও এই কথা সমৰ্থন কৰে ।

ইফালে পাণ্ডৱৰ শ্ৰীসম্পদ দেখি দুর্যোধন ঈৰ্ষান্বিত হৈ পৰে । শকুনিৰ লগত পৰামৰ্শ কৰি পাণ্ডৱৰ ঐশ্বৰ্য্য কাটি লবলৈ ষড়যন্ত্ৰ কৰে, সেই উদ্দেশ্যে পণপূৰ্বক দ্যুতক্ৰীড়াৰ আয়োজন কৰি যুদ্ধিষ্ঠিৰক পাশা খেলিবলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰে । যুদ্ধিষ্ঠিৰ পাশাখেলত আসক্ত আছিল । সেই কাৰণেই শকুনিয়ে পৰামৰ্শ দিছিল এই বুলি :

দ্যুতপ্ৰয়শ্চ কৌন্তেয়ো ন স জানাতি দেবিতুম্ ।

সমাহৃতশ্চ বাজেন্দো ন শক্ষ্যতি নিৰন্তৰতুম্ ॥

সভা, ৪৮/১৯

(মহাৰাজ যুদ্ধিষ্ঠিৰ দ্যুতক্ৰীড়াত আসক্ত, কিন্তু অভিজ্ঞ নহয় । তেওঁক নিমন্ত্ৰণ কৰিলে তেওঁ নহাকৈ থাকিব নোৱাৰে ।)

শকুনিৰ পৰামৰ্শ মতে দুৰ্বলচিত্ত আৰু ঈৰ্ষাতুৰ ধৃতৰাষ্ট্ৰই মহাপ্ৰাজ্ঞ বিদূৰৰ নিষেধবাক্য অগ্ৰাহ্য কৰি যুদ্ধিষ্ঠিৰক নিমন্ত্ৰণ কৰিবলৈ পঠালে । এই ক্ৰীড়াৰ আয়োজন যে এটা ভীষণ ষড়যন্ত্ৰ, এই কথা বিদূৰৰ পৰা জানিও যুদ্ধিষ্ঠিৰে কলে,

আহুতোহহং ন নিরন্তর্যৈমিতি কদাচিৎ ।

তদাহিতং শাস্বতং বৈ ব্রতং মে ॥

(আহুত হলে মই নিবৃত্ত নহওঁ । এইটো মোৰ চিৰকলীয়া অভ্যাস ।)

এই সংকল্পৰ কথা কৈয়ে তেওঁ যোৱাৰ আয়োজন কৰে । ভাই সকল আৰু দ্ৰৌপদীৰ কথা শুনিবলৈ তেওঁৰ ধৈৰ্য্য নহল । ভবিষ্যতৰ শোচনীয় পৰিণামৰ কথা জানিও তেওঁ কাৰো কথা শুনাব প্ৰয়োজন বোধ নকৰিলে । এই কাৰ্য্য তেওঁৰ হঠকাৰিতাৰ ফল বুলিয়েই কব লাগিব । হস্তিনাপুৰৰ ৰাজসভাত উপস্থিত হৈ তেওঁ দুর্যোধন আৰু শকুনিৰ কথা-বাতৰিৰ পৰা তেওঁলোকৰ দুৰভিসন্ধিৰ কথা নুবুজাকৈ নাথাকিল । শকুনিয়ে তেওঁক কলে “যুদ্ধিষ্ঠিৰ তুমি যদি ভয় কৰিছা, তেন্তে তুমি খেলৰ পৰা নিবৃত্ত হোৱাই ভাল ;” যুদ্ধিষ্ঠিৰে উত্তৰ দিলে,

আহুতো ন নিরন্তর্যৈমিতি যে ব্রতমাহিতম ।

বিধিষ্চ বলরান ৰাজন্ দিগ্ৰস্যস্মি বশে স্থিতঃ ॥

(দ্যুতক্ৰীড়ালৈ আহুত হলে মই নিবৃত্ত নহও, এয়ে মোৰ সংকল্প । অদৃষ্টৰ বশ আমি, নিৰ্ণাতৰ ইচ্ছাই পূৰ্ণ হব ।)

যুদ্ধিষ্ঠিৰৰ এই সংকল্প জুৱাৰীৰ সংকল্প, পোৰুষৰ নহয় । দ্যুত ক্ৰীড়াত তেওঁ এপদ এপদকৈ সৰ্বস্ব হেৰুৱালে, আনকি শেষত পত্নী দ্ৰৌপদীকো হেৰুৱাব লগা অৱস্থাত পৰিল । খেলাৰ নিচাত তেওঁ বিবেক বৃদ্ধি হেৰুৱালে । তেতিয়া তেওঁ প্ৰকৃতিস্থ আছিল বুলি কব নোৱাৰি । সাধাৰণতে স্থিৰমতি যুদ্ধিষ্ঠিৰৰ এনে বৃদ্ধিমূল্য হোৱা দেখি আমি আচৰিত নহৈ নাথাকোঁ । ভীষ্ম-অৰ্জুনৰ যুদ্ধ-প্ৰতিজ্ঞাৰ কথা শুনি ধৃতৰাষ্ট্ৰ কিছৰ বিচলিত হ'ল । ভীষ্মদ্ৰোণাদিৰ উপদেশ শুনি তেওঁ

দ্রৌপদীক বৰ দি পাণ্ডৱক দাসত্বৰ পৰা মুক্ত কৰি দিয়ে আৰু হৃতবাজ্য আৰু দ্যুতাজিত সকলো সম্পত্তি ঘূৰাই দিয়ে।

পাণ্ডৱ ইন্দুপ্ৰস্থলৈ ঘূৰি যোৱাৰ পাছত দুৰ্যোধনে পদুৰ ধৃতৰাষ্ট্ৰক বৃদ্ধাবলৈ ধৰে যে পাণ্ডৱে সভাস্থলৰ লাগুনা কেতিয়াও সহ্য নকৰে। তেওঁলোকে প্ৰতিশোধ নোলোবাকৈ নাথাকে। গতিকে বাৰ বছৰ বনবাস আৰু এবছৰ অজ্ঞাতবাসৰ পণ বাৰ্থ তেওঁলোকক আকৌ এবাৰ পাশা খেলিবলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰিব লাগে। ধৃতৰাষ্ট্ৰই ভীষ্ম, দ্ৰোণ, গান্ধাৰী আৰু বিদূৰৰ নিষেধ বচন উপেক্ষা কৰি শকুনিৰ কথা মতে যুদ্ধিষ্ঠিৰক পদুৰ পাশা খেলিবলৈ মাতি পঠালে। যুদ্ধিষ্ঠিৰে শকুনিৰ কপট খেলাৰ কথা জানিও নিজক সংযত কৰি বাৰ্থৰ নোৱাৰিলে। দ্যুত ক্ৰীড়ালৈ আহুত হলে ক্ষত্ৰিয় কেতিয়াও পাছ-হুকিৰ নাপায়—এই কথা সৰোগত কৰিয়েই যুদ্ধিষ্ঠিৰে দ্বিতীয়বাৰ পাশাখেলৰ নিমন্ত্ৰণ গ্ৰহণ কৰে। এই ৰীতিৰ দোহাই দি যুদ্ধিষ্ঠিৰৰ দ্যুতাসক্তিৰ দোষ মাফ কৰিব নোৱাৰি। কৃষ্ণয়ো পাছত যুদ্ধিষ্ঠিৰক কৈছিল যে তেওঁ যদি সেই সময়ত হস্তিনাপুৰত উপস্থিত থাকিলহেঁতেন, তেন্তে দ্যুতক্ৰীড়া হবলৈ নিদিলেহেঁতেন।

দ্যুত-ক্ৰীড়াৰ চৰ্ত অনুসাবে পাণ্ডৱ বাৰ বছৰ বনবাস আৰু এবছৰ অজ্ঞাতবাস খাটিবলৈ বনলৈ যাত্ৰা কৰে। দ্রৌপদীও তেওঁলোকৰ সহগামী হয়। কুন্তী বিদূৰৰ ঘৰত থাকে। প্ৰজাবন্দও ক্ষুদ্ৰ হৈ তেওঁলোকক অনুগমন কৰিছিল। যুদ্ধিষ্ঠিৰে তেওঁলোকক নানা প্ৰকাৰে বৃদ্ধাই ওভতাই পঠায়। এই ঘটনাত অত্যন্ত মমাহত হৈ বিদূৰে পাণ্ডৱক প্ৰবোধ দিবলৈ চেষ্টা কৰে আৰু বোৱেক কুন্তীক নিজৰ ঘৰতে ৰাখে। পাণ্ডৱে প্ৰথমতে পশ্চিম দিশে গৈ সৰস্বতী নদীৰ তীৰত উপস্থিত হয় আৰু তাৰ পৰা ঋষিকলে বাস কৰা কাম্যক বনত উপস্থিত হয়। এই কাম্যক বনতে ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ দ্বাৰা অপমানিত হৈ বিদূৰে পাণ্ডৱক লগ ধৰিছিল।

দুৰ্যোধন, কৰ্ণ আৰু শকুনিয়ো পাণ্ডৱৰ ধৰ্মনিষ্ঠা আৰু সত্যনিষ্ঠাক শ্ৰদ্ধা আৰু প্ৰশংসা নকৰি নোৱাৰিছিল। বিদূৰৰ পৰামৰ্শত ধৃতৰাষ্ট্ৰই পদুৰ পাণ্ডৱক বনৰ পৰা ফিৰাই আনি আধা ৰাজ্য প্ৰদান কৰিব বুলি আশংকা কৰি দুৰ্যোধনে শকুনিক কোৱাত শকুনিয়ো কৈছিল :

সত্যবাক্যে স্থিতঃ সৰ্বে পাণ্ডৱা ভৰতবৰ্ভ ।

পিতৃণ্যে বচনং তাত ন গ্ৰহীষ্যন্তি কৰিচিৎ ॥ বন ৭/৮

(হে ভৰতসন্তান পাণ্ডৱসকল সত্যত অৱস্থিত। তোমাৰ পিতাৰ বাক্য কেতিয়াও উলংঘা নকৰে।) কৰ্ণয়ো কৈছিল, “নাগমিষ্যন্তি তে ধীৰা অকৃষ্মা কালসংবিদম।” (সেই ধীৰ বৃদ্ধি পাণ্ডৱগণ প্ৰতিজ্ঞাত সময় অতিক্ৰম নকৰি উৰ্ভাতি নাহে।) ঘোষ যাত্ৰাৰ অলপ আগতে দুৰ্যোধনে পাণ্ডৱসকল থকা নিকটস্থ বনলৈ যোৱা উচিত হব নে নহয় সেই বিষয়ে পৰামৰ্শ কৰোঁতে ধৃতৰাষ্ট্ৰই যুদ্ধিষ্ঠিৰৰ সহিষ্ণুতাৰ কথা কওঁতে শকুনিয়ো কৈছিল (ধৰ্মৰাজো ন সংক্ৰুধ্যৎ ; ধৰ্মজ্ঞঃ পাণ্ডৱো জ্যেষ্ঠঃ)।

কাম্যক বন এৰি পাণ্ডৱসকল দ্বৈত বনলৈ যায়। সেই বনত বাস কৰা বহুত ঋষি মুনৰিৰ লগত যদুধিষ্ঠিৰে ধৰ্ম আলোচনাত কাল কটাই সদুথেৰে দিন নিয়াবলৈ ধৰে। এদিন সম্ভ্যা সময়ত তেওঁলোকে দদুখৰ কথা স্মৰণ কৰিছিল। দদুখ আৰু অপমানত ধৈৰ্য্য হেৰুওৱা দ্ৰৌপদীয়ে নিতান্ত অসহিষ্ণু হৈ যদুধিষ্ঠিৰক অতিশয় ক্ষমাশীলতাৰ কাৰণে ভংসনা কৰাত ধৰ্মৰাজে ক্ষমাৰ জয়গান গাই তেওঁলোকক সাম্ভাৰনা দিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল।

এতদাশ্ৰয়তাং বৃন্তমেষ ধৰ্মঃ সনাতনঃ ।

ক্ষমাচৈৱানুশং স্যগু তং কৰ্ত্তাস্মাহাজসা ॥

(ক্ষমা আৰু দয়াই মহাপদবৃষসকলৰ ধৰ্ম। মই সেই ধৰ্মকে অৱলম্বন কৰি আছো।)

দ্ৰৌপদীৰ নানা প্ৰকাৰ উত্তেজক বচনৰ পাছত ভীষ্মেও সদম্ভ উত্তিৰ দ্বাৰা যদুধিষ্ঠিৰক উত্তেজিত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰি বিফল হয়। যদুধিষ্ঠিৰে ধৰ্ম আৰু সত্যৰ দোহাই দি তেওঁক শাস্ত কৰে। ভীষ্ম, দ্ৰোণ, কৰ্ণ প্ৰভৃতি বীৰসকলে যে কোৰৱক সহায় কৰিব সেই কথা কৈ তেওঁলোকক শাস্তিকামী হবলৈ অনুৰোধ কৰে।

এনে সময়তে ব্যাসদেব উপস্থিত হৈ “প্ৰতিস্মৃতি বিদ্যা অজৰ্দ্ধনক দান কৰে। এই বিদ্যাৰ প্ৰভাৱত অজৰ্দ্ধনে ইন্দ্ৰালয়, কৈলাশ আদি স্বৰ্গীয় স্থানলৈ গৈ দিব্যাস্ত্ৰ সংগ্ৰহ কৰিব পাৰিব আৰু যুদ্ধত কেতিয়াও পৰাজয় নহব। ইয়াৰ পাছত পাণ্ডৱক অন্য বনলৈ যাবলৈ নিৰ্দেশ দি প্ৰস্থান কৰে। বনবাসী আছিল যদিও, পাণ্ডৱ সকলে নিতৌ বহুত অৱণ্যবাসী ব্ৰাহ্মণ আৰু স্নাতকক ভোজন কৰাইছিল। তেওঁলোকে অৱণ্যব ফলমূল আৰু হৰিণাৰ মাংস খাই আনন্দত কাল কটাইছিল।

এদিন মহৰ্ষি বৃহদশ্ব কাম্যক বনত উপস্থিত হৈ যদুধিষ্ঠিৰক সাম্ভাৰনা দিবৰ কাৰণে নল-দময়ন্তীৰ আখ্যান কয়। জয়দ্রুথে পাণ্ডৱসকলৰ অনুপস্থিতিৰ সন্নিবিধা লৈ দ্ৰৌপদীক লৈ পলায়ন কৰিছিল। দ্ৰৌপদীৰ আকুল চিঞৰত ভীমাজৰ্দ্ধনে খেদি গৈ জয়দ্রুথক এশিকনি দি পত্থীক উদ্ধাৰ কৰে। জয়দ্রুথ আছিল সিংধুদেশৰ ৰজা, কোৰৱৰ জোৱায়েক। ধৃতবাস্তৱৰ দুঃশলা নামৰ একমাত্ৰ কন্যাক এওঁ বিয়া কৰাইছিল। মহৰ্ষিয়ে যদুধিষ্ঠিৰক ‘অক্ষ-হৃদয়’ নামৰ অক্ষ ক্ৰীড়া জিকাৰ বিদ্যা শিকায়। যাৱব সময়ত যদুধিষ্ঠিৰক এই বিদ্যা দান কৰি যায়।

অজৰ্দ্ধন যেতিয়া দিব্যাস্ত্ৰ শিকিবলৈ আৰু নিবাত-কবচ আদি অসুৰক বধ কৰিবলৈ ইন্দ্ৰলোকলৈ যায়, তেতিয়া মহৰ্ষি লোমশ, দেৱৰ্ষি নাৰদ আৰু পুৰোহিত ধৌম্যই অনেক তীৰ্থস্থানৰ বিৱৰণ যদুধিষ্ঠিৰক শুনাইছিল। এই বিৱৰণ শুনি যদুধিষ্ঠিৰে লোমশ, ধৌম্য, দ্ৰৌপদী আৰু ভ্ৰাতৃসকলক লগত লৈ বিভিন্ন তীৰ্থস্থান ভ্ৰমণ কৰে, তাৰ পাছত বদৰিকাশ্ৰমৰ নৰ-নাৰায়ণ আশ্ৰমত বাস কৰিবলৈ লয়। এইদৰে কেবাবছৰো অতীত হৈ যোৱাত, হিমালয়ৰ গম্ধমাদন পৰ্বতত নিবাস কৰোঁতে অজৰ্দ্ধনে স্বৰ্গৰ পৰা নামি তেওঁলোকৰ লগ হয়। হিমালয়ত বাস কৰোঁতে

অভিশপ্ত, সৰ্পবৈশী নহুৱা বজাব লগত সাক্ষাৎ হয় আৰু তেওঁক মৃত্তি দান কৰে। অজগৰব অনেকে জটিল প্ৰশ্নৰ সন্তোষজনক উত্তৰ যুধিষ্ঠিৰে যেনেকৈ দিছিল, তাৰ পৰা তেওঁক অগাধ জ্ঞান আৰু বিদ্যারত্নৰ পৰিচয় পোৱা যায়। বনপৰ্বৰ অন্তৰ্ভুক্ত এই প্ৰশ্নোত্তৰৰ পৰ্বটো ‘অজগৰ পৰ্ব’ নামে জনা যায়, মহৰ্ষি অগস্ত্যৰ অভিশম্পাতত ৰজা নহুৱে অজগৰ অৱস্থা পায়।

তাৰ পাছত পাণ্ডৱসকল পুনৰায় কাম্যক বনলৈ উভতি আহে। এই সময়তে শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু মহৰ্ষি মাকেণ্ডয় যুধিষ্ঠিৰক দেখা কৰিবলৈ আহে। এই সাক্ষাৎকাৰৰ পাছতে শ্ৰীকৃষ্ণই যুধিষ্ঠিৰৰ চৰিত্ৰ সম্পৰ্কে যি কৈছিল সেই বিচাৰ নিৰপেক্ষ আৰু সমুচিত। তেওঁ অভিমত দিছিল :—

ন গ্রাম্যধৰ্মেণ বতিস্তৱান্তি।

কামান্ন কিঞ্চিৎ কুৰষে নৰেন্দ্র ॥

ন চাৰ্থ-লোভাৎ প্ৰজহাসি ধৰ্মং ॥

তস্মাৎ প্ৰভাবাদসি ধৰ্মৰাজঃ

(হে মহাৰাজ, তুমি জিতেন্দ্ৰিয়, লোভবশতঃ কোনো কাম তুমি নকৰা, অৰ্থৰ লোভত তুমি ধৰ্মক ত্যাগ কৰা নাই। সেই ধৰ্মৰ প্ৰভাবতে তুমি ধৰ্মৰাজৰূপে খ্যাত হৈছা।)

মাকেণ্ডয় মূনিৰ পৰা বহু ধৰ্মকথা আৰু লোকব্যবহাৰৰ কথা যুধিষ্ঠিৰে শুনিলে। বনপৰ্বৰ অন্তৰ্গত এই অংশটো ‘মাকেণ্ডয়-সমস্যাপৰ্ব’ নামে খ্যাত। এই উপপৰ্বত যুধিষ্ঠিৰৰ প্ৰশ্নোত্তৰৰ পৰা তেওঁৰ ধৰ্মজ্ঞতা, বিচাৰবুদ্ধি, বুদ্ধিমত্তা, বিনয় আদি গুণাৱলীৰ পৰিচয় পোৱা যায়।

তেওঁলোক ষ্ঠৈতবনত থাকোতে শকুনি আৰু কৰ্ণৰ কথামতে পাণ্ডৱৰ দুখ-দুৰ্গতি চাই আনন্দ লাভ কৰিবলৈ ষ্ঠৈতবনৰ কাষত থকা গুৱালাবিলাকৰ কাৰ্য আৰু অৱস্থা চোৱাৰ অছিল। বা সুবিধা লৈ ‘ঘোষ যাত্ৰা’ কৰে। কিন্তু তালৈ গৈ সেই স্থানৰ অধিপতি গন্ধৰ্বৰাজ চিত্ৰসেনৰ লগত সংঘৰ্ষ হয় আৰু দুৰ্যোধন নাৰীসকলৰ সৈতে সমস্ত কোঁৱৰবাহিনী বন্দী হয়। কৰ্ণ পলায়ন কৰে, উপায় নাপাই নাৰীবিলাকে মৃত্তিৰ কাৰণে যুধিষ্ঠিৰলৈ দূত পঠাই আবেদন কৰে। কোঁৱৰৰ দশাৰ কথা শুনিলে ভীমে আনন্দত হাঁহিবলৈ ধৰে। কিন্তু যুধিষ্ঠিৰে ভীমক তিৰস্কাৰ কৰি কয়।

অস্মাকম, (পৰস্পৰ) তু বিৰোধেহিবয়ং পশু, তে শতম্।

অন্যেঃ সহ বিৰোধেতু বয়ং পশুোক্তৰং শতম্ ॥

(আমাৰ মাজত কন্দল লাগিলে আমি পাঁচ আৰু তেওঁলোক এশ। কিন্তু অন্যৰ লগত কাজিয়া বা যুদ্ধ লাগিলে আমি এশ-পাঁচ।)

এই বুলি ভীমাজ্ঞানক পঠাই, চিত্ৰসেন গন্ধৰ্বক পৰাজয় কৰি দুৰ্যোধন কৰ্ণাদিক মৃত্তি কৰি আনে। যুধিষ্ঠিৰে এই প্ৰসঙ্গত ভায়েক কেইজনক কৈছিল যে যুদ্ধ নকৰি শাস্তিপূৰ্ণ উপায়ে কাৰ্য্যসিদ্ধি কৰিব লাগে। শাস্তিপূৰ্ণ উপায়ে কাম নিৰ্দিলহে

যুদ্ধৰ সহায় লব লাগে। দেৱৰাজ ইন্দুই দুৰ্যোধনৰ দুৰ্বাভিসন্ধি বৃজি চিত্ৰসেন গন্ধৰ্বক কৰ্ণ দুৰ্যোধন আদিক এশিকনি দিবৰ নিমিত্তেই চিত্ৰসেন গন্ধৰ্বক পঠাইছিল, দুৰ্যোধনক মন্ত্ৰ কৰি যুধিষ্ঠিৰে তেওঁক উপদেশ দিছিল।

মাস্থ তাত পদুঃ কাৰ্ষীৰীদংশ সাহসংক্ৰিচং ।

নহি সাহসকৰ্ত্তব্যঃ সত্বমেধস্তি ভাৰত ॥

(হে বৎস, কেতিয়াও এনে দঃসাহস নকৰিবা। হঠকাৰী কেতিয়াও সত্বী হব নোৱাৰে) ।

অপমান আৰু লাজত দুৰ্যোধনে বিদায় লয়। পাণ্ডৱে দ্বৈতবনত তপস্বীসকলৰ লগত বাস কৰিবলৈ ধৰে। এদিন যুধিষ্ঠিৰে স্বপ্ন দেখিলে যে দ্বৈতবনৰ হৰিণবোৰে যুধিষ্ঠিৰক হৰিণবংশ ধ্বংস নকৰিবলৈ কাকূতি জনাইছে। পাছদিনা সকলোকে স্বপ্নৰ কথা কৈ কাম্যক বনলৈ উভতি যায়। এইদৰে এঘাৰ বছৰ অতিবাহিত কৰে। এঘাৰ বছৰ পূৰ্ণ হোৱাত মহৰ্ষি ব্যাস উপস্থিত হৈ তেওঁলোকক বহু উপদেশ দিয়ে আৰু তেৰ বছৰ পূৰ্ণ হলে হেৰোৱা ৰাজ্য-সম্পদ ঘূৰাই পাব বুলি আশ্বাস দিয়ে।

কোনো এক সময়ত অগ্নি-ঋষি দুৰ্বাসা দুৰ্যোধনৰ আতিথ্যত সন্তুষ্ট হৈ বৰ দিব খোজাত দুষ্টবৃদ্ধি দুৰ্যোধনে বৰ বিচাৰে “হে মহৰ্ষি আপুনি যদি বৰ দিব খুজিছে, তেন্তে পাণ্ডৱসকলে দুৰ্বাসীয়া আহাৰ কৰাৰ পাছত (দ্রৌপদীৰ আহাৰৰ পাছত) যদি অতিথি হয়, তেন্তে সেয়ে মোক বৰ দিয়া হব। মুনিয়ে সেই কথামতেই শিষ্যে যুধিষ্ঠিৰৰ কুটীৰত উপস্থিত হয়। যুধিষ্ঠিৰে কিন্তু ভয় খোৱা নাছিল। সেই সংকট কৃষ্ণৰ কৃপাত অতিক্ৰম কৰিব পাৰিব বুলি তেওঁৰ আত্মবিশ্বাস আছিল। কৃষ্ণাই কৃষ্ণক কাতৰ প্ৰাৰ্থনা জনোৱাও গা ধুবলৈ যোৱা দুৰ্বাসাৰ পেটৰ ক্ষুধা নোহোৱা হ’ল, পেট পৰিপূৰ্ণ হোৱাত পাণ্ডৱৰ কুটীৰলৈ নাই বাহিৰে বাহিৰে আশ্ৰমলৈ ধাপলি মেলিলে। তেওঁ শিষ্যসকলক কৈছিল :

“আমি ৰাজৰ্ষি যুধিষ্ঠিৰৰ অতিথি হৈ মহান অপৰাধ কৰিছো। তেওঁ আমাৰ কাৰণে ভক্ষভোজ্যাদি পাক কৰি বৈ আছে। ক্ৰোধ কৰি আমাক যেন তেওঁলোকে দণ্ড নকৰে ; পাণ্ডৱসকল ধীৰ, ধাৰ্মিক, বীৰ, কৃতবিদ্যা আৰু তপস্বী” এইদৰে কৈ শিষ্যসহ দুৰ্বাসা পলায়ন কৰে। (বনপৰ্ব ২৬২।৩২-৩৪)। বনৰ পৰ্ণশালাত বাস কৰিলেও অতিথি সেৱা পাণ্ডৱৰ নিত্য কৰ্ম আছিল। পাঁচ ভায়ে মৃগয়া কৰি প্ৰচুৰ মৃগমাংস আহৰণ কৰিছিল আৰু ভিক্ষালব্ধ অন্নৰে তাক ভোজন কৰিছিল।

দুৰ্যোধনৰ নিৰ্দেশত জয়দ্রথে দ্রৌপদীক হৰণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰোতে ভীম আৰু অৰ্জুনৰ হাতত অতিশয় লাঞ্চিত হয়। যুধিষ্ঠিৰৰ কৃপাত প্ৰাণটো বাঁচ। ভীমে জয়দ্রথৰ মূৰত পদাঘাত কৰি যুধিষ্ঠিৰৰ ওচৰলৈ লৈ যায় আৰু যুধিষ্ঠিৰৰ দাসত্ব স্বীকাৰ কৰায়। জয়দ্রথৰ দুৰ্দশা দেখি যুধিষ্ঠিৰে তেওঁক মন্ত্ৰি দি কয় :

“অদাসো গচ্ছ মন্ত্ৰোহসি মৈৰং কাৰ্ষীঃ পদুঃ কশ্চিৎ”

ধৰ্মে তে বন্ধুতাং বৃদ্ধীশ্মা চাধৰ্মে মনঃ বৃথঃ ॥

বন, ২৭১/২১

অদাস কবি তোমাক মূৰ্ত্তি দিলো, আৰু কোঁতয়াও তুমি এনে কাজ নকৰিবা : ধৰ্মত তোমাৰ মতি হওক, অধৰ্ম আচৰণ নকৰিবা।” এনে ধৰণৰ ক্ষমাৰ উদাহৰণ বিৰল। তেওঁ যেন ধৈৰ্য্য আৰু স্থৈৰ্য্যৰ প্ৰতিমূৰ্ত্তি। দ্ৰৌপদীৰ লাঞ্ছনাৰ পাছত মহামুৰ্খি মাৰ্কণ্ডেও আহি যুধিষ্ঠিৰ আৰু দ্ৰৌপদীক সীতাৰ কাহিনী (বামায়ণ) আৰু সাৰ্বভৌম কাহিনী শুনাই প্ৰবোধ দিছিল।

ইয়াৰ পাছত পাণ্ডৱসকল আকৌ স্বৈৰ বনলৈ উভতি গ’ল। এদিন এজন ব্ৰাহ্মণৰ অৰণী (যন্ত্ৰৰ অগ্নিপ্ৰজ্জ্বলক কাঠ) আৰু মন্দ্ৰ (অগ্নি প্ৰজ্জ্বলক মন্দ্ৰন দণ্ড) গছৰ ডালত ওলমাই থওঁতে হৰিণ এটাৰ শিঙত লাগিল। হৰিণে অৰণীমন্দ্ৰ লৈ পলাল। ব্ৰাহ্মণে সেই অৰণী উদ্ধাৰ কৰি আনি দিবলৈ পাণ্ডৱক অনুৰোধ কৰে। ভীমজৰ্জুন তৎক্ষণাত যাত্ৰা কৰে। কিন্তু বহু অন্বেষণ কৰিও মৃগৰ কোনো সন্ধান নাপালে। গভীৰ অৰণ্যত অন্বেষণ কৰি পৰিশ্ৰান্ত হৈ পানী বিচাৰি যাঁওতে এক জলাশয় দেখা পালে। যুধিষ্ঠিৰৰ নিৰ্দেশত নকুল পানী আনিবলৈ যাত্ৰা কৰে। তেওঁ উভতি নহা দেখি সহদেবক পঠায়। তেৱো ফিৰি নহাত এজন এজনকৈ ভীম আৰু অৰ্জুনক পঠায়। কিন্তু কোনো এজন উভাঙি নহাত অৱশেষত নিজেই যাত্ৰা কৰিলে। জলাশয়ৰ কাষ পাই চাৰিজন ভায়েকৰ মৃতদেহ পানীত ওপঙি থকা দেখা পায়। পানীত নামোতেই বকৰূপী ধৰ্ম্মই মাত লগালে, “মই শেলুৱৈ আৰু মৎস্যভোজী বৰ্গলি, বক। তোমাৰ চাৰি ভাই মোৰ দ্বাৰা নিহত হৈছে। এই জলাশয় মোৰ অধিকাৰত। তুমিও অথবা সাহস নেদেখুবাবা। মোৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ নিদিয়াকৈ জলত নামিলে তোমাবোৰো ভাইহঁতৰ দৰাই হব। প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দি জল পান কৰাঁ। যুধিষ্ঠিৰে প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিবলৈ সাজু হ’ল। বকে এটা এটাকৈ প্ৰশ্ন কৰি যাবলৈ ধৰিলে।

প্ৰশ্ন। কোনে সূৰ্য্যক আকাশত ওলমাই ৰাখিছে? কোন গ্ৰহে সূৰ্য্যৰ চাৰিদিশে ঘূৰে? কোনে সূৰ্য্যক অন্তাচললৈ প্ৰেৰণ কৰে? সূৰ্য্যৰ অৱস্থান ক’ত?

উত্তৰ : ব্ৰাহ্মণ সকলে সূৰ্য্যক ওপৰত ৰাখিছে; গ্ৰহবিলাকে সূৰ্য্যৰ চাৰিওদিশে বিচৰণ কৰে। ৰাশিচক্ৰৰ ভ্ৰমণে সূৰ্য্যক অন্তাচললৈ প্ৰেৰণ কৰে আৰু সূৰ্য্যই ৰাশিচক্ৰক অৱলম্বন কৰি আকাশত অৱস্থান কৰিছে।

প্ৰশ্ন। কিং শ্বিৰদাদিত্যমুন্ময়ত, কেচ তস্যাতিতশ্চৰাঃ।

ক্লৈচনমন্তং নয়াতি কস্মিংশ্চ প্ৰতিতিষ্ঠতি?

ব্ৰাহ্মণ কোন গুণত শ্ৰোত্ৰিয় হয়? মানুহে কি প্ৰকাৰে ব্ৰহ্মত্ব লাভিব পাৰে? একাকী থাকিলেও কোন গুণত সহায়কাৰী হ’ব পাৰে আৰু নিবোধ মানুহ কি উপায়ে বুদ্ধিমানে হয়?

উত্তৰ : ব্ৰাহ্মণ শাস্ত্ৰজ্ঞানৰ দ্বাৰা শ্ৰোত্ৰিয় হয়। মানুহে তপস্যাৰ দ্বাৰা ব্ৰহ্ম লাভ কৰে। অকলশৰীয়া হলেও ধৈৰ্য্য গুণত সহায়কাৰী হ’ব পাৰে আৰু নিবোধ ব্যক্তিও বুদ্ধিৰ উপদেশত বুদ্ধিমানে হয়।

প্ৰশ্ন। ব্ৰাহ্মণৰ দেৱত্বৰ কাৰণ কি ? সাধু সকলৰ দৰে তেওঁলোকৰ কি ধৰ্ম ? ব্ৰাহ্মণৰ মনুষ্য ভাৱ কি ? তেওঁলোকৰ দুৰ্জ'নতুল্য আচৰণেই বা কি ?

উত্তৰ : বেদাধ্যয়নেই ব্ৰাহ্মণৰ দেৱত্বৰ কাৰণ । সাধু সকলৰ দৰে তপস্যাই প্ৰধান ধৰ্ম । মৃত্যু তেওঁলোকৰ মনুষ্য ভাৱ আৰু পৰিনন্দা তেওঁলোকৰ দুৰ্জ'নতুল্য আচৰণ ।

প্ৰশ্ন। কিং ক্ষত্ৰিয়ানাং দেৱত্বং কৃচ্চ ধৰ্মঃ সত্যমিৱ ।

কশ্চৈবাং মানুষ্যো ভাৱ কিল্মেষাম সত্যমিৱ ?

৪৫।

ক্ষত্ৰিয় দেৱত্বৰ কাৰণ কি ? সাধু সকলৰ দৰে তেওঁলোকৰ কি ধৰ্ম ? ক্ষত্ৰিয়ৰ মনুষ্য ভাৱ কি ? তেওঁলোকৰ দুৰ্জ'নতুল্য আচৰণ বা কি ?

উত্তৰ : অস্পৃশিক্ষানৈপুণ্যই ক্ষত্ৰিয়ৰ দেৱত্বৰ কাৰণ । সাধুসকলৰ দৰে যজ্ঞ কৰাই প্ৰধান কৰ্ম । ভয় তেওঁলোকৰ মনুষ্যভাৱ আৰু শৰণাগতক ত্যাগ তেওঁলোকৰ দুৰ্জ'নৰ দৰে আচৰণ ।

ইত্ৰস্প্ৰমেবাং দেৱত্বং যজ্ঞ এষাং সত্যমিৱ ।

ভয়ং বৈ মানুষ্যোভাৱঃ পৰিত্যাগোহসত্যমিৱ ॥

৪৬।

প্ৰশ্ন। কিমেকং যজ্ঞিয়ং সাম, কিমেকং যজ্ঞিয়ং যজ্ঞঃ ।

কা চৈকা বৃন্দতে যজ্ঞং কাং যজ্ঞো নাতি বৰ্ততে ॥

যজ্ঞৰ প্ৰধান সাম কি ? যজ্ঞৰ প্ৰধান যজ্ঞঃ কি ? কোন বস্তু যজ্ঞৰ অধিক প্ৰয়োজনীয় ? যজ্ঞই কোন বস্তুক অতিক্ৰম কৰিব নোৱাৰে ।

উত্তৰ : যদুৰ্ধিষ্ঠিৰে উত্তৰ দিলে “প্ৰাণ যজ্ঞৰ সাম, মন জ্ঞান যজ্ঞৰ যজ্ঞঃ, মন্ত্ৰ যজ্ঞত অধিক প্ৰয়োজনীয় আৰু যজ্ঞই মন্ত্ৰক অতিক্ৰম কৰিব নোৱাৰে ।”

প্ৰশ্ন। যি সকলে দেৱতাক দান কৰে, তেওঁলোকৰ পক্ষে প্ৰধান কি ? যি সকলে পিতৃলোকলৈ দান কৰে, তেওঁলোকৰ পক্ষে প্ৰধান কি ? যি সকলে লোক সমাজত প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰিছে তেওঁলোকৰ পক্ষে প্ৰধান আৰু শ্ৰেষ্ঠ কি ? আৰু সন্তান উৎপাদনকাৰী সকলৰ পক্ষেই বা শ্ৰেষ্ঠ কি ?

উত্তৰ : যদুৰ্ধিষ্ঠিৰে কলে, যি সকলে দেৱতাক দান কৰে, তেওঁলোকৰ পক্ষে বৰ্ণিত প্ৰধান । যি সকলে পিতৃলোকলৈ দান কৰে, তেওঁলোকৰ পক্ষে শত্ৰুই প্ৰধান । যি সকলে লোকসমাজত প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰে তেওঁলোকৰ ধেনুৱেই প্ৰধান আৰু সন্তান উৎপাদনকাৰী সকলৰ পদুই প্ৰধান ।

প্ৰশ্ন। বৃদ্ধিমান, লোক সমাজত প্ৰতিষ্ঠিত আৰু সকলো লোকৰ মাজত আদৰণীয় কোন লোকে ইন্দ্ৰিয়ৰ বিষয় অনুভৱ আৰু শ্বাস-প্ৰশ্বাস কৰি থাকোঁতেও জীৱিত নাথাকে ।

উত্তৰ : যদুৰ্ধিষ্ঠিৰে কলে, দেৱতা, অতিথি, পোষ্যবৰ্গ, পিতৃলোক আৰু আপোনাক—এই পাঁচ শ্ৰেণীৰ লোকক যি দান নকৰে, সেই শ্ৰেণীৰ লোকে শ্বাস, প্ৰশ্বাস লৈ থাকিলেও জীৱিত বুলি কব নোৱাৰি ।

প্ৰশ্ন। পৃথিৱীতকৈ গন্ধৰ্ব বা গন্ধৰ্বতৰ কি ? আকাশতকৈ উচ্চ কি ? বায়ুতকৈ বেগী কি ? কি তৃণতকৈ বহুতৰ ?

উত্তৰ : মাতৃ পৃথিৱীতকৈ গন্ধৰ্বতৰ, পিতা আকাশতকৈ উচ্চতৰ মন বায়ুতকৈ বেগৱান আৰু চিন্তা তৃণতকৈ বহুতৰ।

প্ৰশ্ন। কোন প্ৰাণীয়ে টোপনি অৱস্থাতো চকু মেলি থাকে ? কোন প্ৰাণীৰ জন্মৰ পাছতো স্পন্দিত নহয় ? প্ৰাণীস্বৰূপ কোন পদাৰ্থৰ হৃদয় নাই ? কোন পদাৰ্থ বেগৰ গতিৰ দ্বাৰা বৃদ্ধি পায় ?

উত্তৰ : মাছে নিদ্রিত অৱস্থাতো চকু মেলি থাকে। অণ্ড (ডিম্ব) জন্মৰ পাছত স্পন্দিত নহয়। শিলৰ প্ৰতিমা বা বিগ্ৰহৰ হৃদয় নাই আৰু নদী বেগৰ দ্বাৰা বৃদ্ধি পায়।

প্ৰশ্ন। বিদেশগামীৰ মিত্ৰ কোন ? ৰোগীৰ মিত্ৰ কোন ? আসন্ন মৃত্যুৰ মিত্ৰ কোন ? গৃহস্থৰ মিত্ৰ কোন ?

উত্তৰ : বিদেশগামীৰ মিত্ৰ লগৰ সহচৰ, গৃহস্থৰ মিত্ৰ ভাৰ্যা, ৰোগীৰ মিত্ৰ চিকিৎসক, আসন্ন মৃত্যুৰ মিত্ৰ দানকাৰ্য্য।

প্ৰশ্ন। সমস্ত লোকৰ অতিথি কোন ? সনাতন ধৰ্ম কি ? অমৃত কি ? এই জগৎখন কোন বস্তুৰ দ্বাৰাই সৃষ্ট ?

উত্তৰ : অগ্নি সমস্ত লোকৰ অতিথি। সত্য ধৰ্মই সনাতন ধৰ্ম। সোমবস আৰু গো দুগন্ধাই অমৃত আৰু সমস্ত জগত বায়ুময়।

প্ৰশ্ন। কোনে বা কিহে একাকী বিচৰণ কৰে ? কি প্ৰাণী বা বস্তুৱে জন্ম লাভ কৰি আকৌ জন্মে ? হিমৰ ঔষধ কি ? আৰু বিশাল ক্ষেত্ৰ কি ?

উত্তৰ : সূৰ্য্য একাকী বিচৰণ কৰে। চন্দ্ৰ জন্মি আকৌ জন্মে। অগ্নি হিমৰ ঔষধ আৰু পৃথিৱী বিশাল ক্ষেত্ৰ।

প্ৰশ্ন। ধৰ্মৰ একমাত্ৰ কাৰণ কি ? যশৰ কাৰণ কি ? স্বৰ্গৰ একমাত্ৰ কাৰণ কি ? সুখৰ বা একমাত্ৰ কাৰণ কি ?

উত্তৰ : ধৰ্মৰ একমাত্ৰ কাৰণ যজ্ঞাদিত ক্ৰিয়ানৈপুণ্য। যশৰ এবমাত্ৰ কাৰণ দান, স্বৰ্গৰ একমাত্ৰ কাৰণ সত্য, সুখৰ একমাত্ৰ কাৰণ সৎচৰিত্ৰ।

প্ৰশ্ন। মানুহৰ বহিৰ্ভূত আত্মা কি ? তেওঁৰ দৈৱকৃত সখা কোন ? তেওঁৰ জীৱিকা নিবাহিৰ উপায় কি ? তেওঁৰ প্ৰধান আশ্ৰয় কি ?

উত্তৰ : মানুহৰ বহিৰ্ভূত আত্মা পুত্ৰ, দৈৱকৃত সখা ভাৰ্যা, জীৱিকা নিবাহিৰ উপায় মেঘ, আৰু প্ৰধান আশ্ৰয় দান।

প্ৰশ্ন। ধন্য লোকৰ গুণৰ মাজত কোনটো শ্ৰেষ্ঠ, ধনৰ মাজত কোন ধন শ্ৰেষ্ঠ ? লাভৰ মাজত কোন লাভ শ্ৰেষ্ঠ ? সুখৰ মাজত কোন সুখ উত্তম ?

উত্তৰ : ধন্য লোকৰ গুণৰ মাজত কাৰ্য্য দক্ষতা শ্ৰেষ্ঠ, ধনৰ মাজত শাস্ত্ৰজ্ঞান উত্তম। লাভৰ ভিতৰত আৰোগ্য শ্ৰেষ্ঠ, লাভ আৰু সুখৰ মাজত সন্তুষ্টি শ্ৰেষ্ঠ।

প্ৰশ্ন। জগতত কোন ধৰ্ম প্ৰধান ? কোন ধৰ্মই সদায় ফল উৎপাদন কৰে ? কোন বস্তু সংযত কৰি শোক নাপায় ? কাৰ লগত সন্ধি কৰিলে কেতিয়াও নষ্ট নহয় ?

উত্তৰ : দয়া পৰম ধৰ্ম। বেদোক্ত ধৰ্মই সৰ্বদা ফল-উৎপাদনকাৰী। মনক সংযত কৰিলে শোক নাপায়। আৰু সজ্জনৰ লগত সন্ধি কৰিলে (মিত্ৰতা কৰিলে) নষ্ট নহয়।

প্ৰশ্ন। মানুহে কি পৰিত্যাগ কৰিলে লোকৰ প্ৰিয় হয় ? কি পৰিত্যাগ কৰিলে সন্তাপ ভোগ নকৰে ? কি পৰিত্যাগ কৰি ধনী হয় ? কি পৰিত্যাগ কৰি সূখী হয় ?

উত্তৰ। গৰ্ব পৰিত্যাগ কৰিলে আনৰ প্ৰিয় হয়। ক্ৰোধ পৰিত্যাগ কৰিলে চিন্তা সন্তাপ ভোগ নকৰে। আকাঙ্ক্ষা পৰিত্যাগ কৰিলে ধনী হয়। আৰু লোভ পৰিত্যাগ কৰি মানুহ সূখী হয়।

প্ৰশ্ন। ব্ৰাহ্মণক কিয় দান কৰা হয় ? নট-নৰ্ত্তকীক কিয় দান কৰা হয় ? কি উদ্দেশ্যে পোষ্যবৰ্গক বিতৰণ কৰা হয় ? কি কাৰণে ৰজা বা ৰাজপুত্ৰক দান কৰা হয় ?

উত্তৰ। ধৰ্মৰ নিমিত্তে ব্ৰাহ্মণক দান কৰা হয়। যশৰ কাৰণে নৰ্ত্তকক দিয়া হয়। ভৰণ পোষণৰ কাৰণে পোষ্যবৰ্গক ধন বিতৰণ কৰা হয়। ভয় নিবৃত্তিৰ নিমিত্তে ৰজা বা ৰাজ পুত্ৰক দান কৰা হয়।

প্ৰশ্ন। কোনে লোকসকলক আবৃত্ত কৰি আছে ? কি কাৰণে মানুহ প্ৰকাশ নোপায় ? মানুহে কি কাৰণে মিত্ৰ ত্যাগ কৰে ? আৰু কি দোষত স্বৰ্গলৈ যাব নোৱাৰে ?

উত্তৰ : অজ্ঞানতাই লোক সকলক আবৃত্ত কৰি ৰাখিছে। তম্বোবশতঃ জীৱ আন জীৱৰ ওচৰত প্ৰকাশ নাপায়। মানুহে লোভৰ কাৰণেই মিত্ৰ ত্যাগ কৰে। আৰু অসং সংসৰ্গৰ কাৰণেই স্বৰ্গলৈ যাব নোৱাৰে।

প্ৰশ্ন। মানুহ জীৱিত অবস্থাত কিয় মৃতৰ দৰে থাকে ? ৰাজ্য ঠিক থাকিলেও কিয় অৰাজকৰ দৰে, কিয় মৃতৰ দৰে ? শ্ৰাদ্ধ সাং হলেও কিয় মৃতৰ দৰে অসম্পূৰ্ণ যেন লাগে ? যজ্ঞ সুসম্পন্ন হলেও কিয় অসম্পূৰ্ণ যেন ধাৰণা হয় ?

উত্তৰ : মানুহ জীৱিত থাকিলেও দৰিদ্ৰতাৰ কাৰণে মৃতৰ দৰে থাকে। ৰাজ্য ঠিক থাকিলেও অৰাজকতাৰ কাৰণে মৃততুল্য হৈ পৰে। শ্ৰাদ্ধ সাং হলেও পণ্ডিত ব্ৰাহ্মণ নহলে মৃতৰ দৰে পণ্ড হয়। আৰু যজ্ঞ সুসম্পন্ন হলেও দক্ষিণাশূণ্য হ'লে মৃততুল্য হয়।

প্ৰশ্ন। দিক্ কি ? জল কি ? অন্ন কি ? বিষ কি ? শ্ৰাদ্ধৰ কাল কি ? এইবোৰৰ উত্তৰ দিয়া আৰু তাৰ পাছত পানী খোৱা আৰু আহৰণ কৰা।

উত্তৰ : সাধুজনেই দিক্, আকাশেই জল, গৰু অন্ন সংগ্ৰাহক, মানীলোকে

যাচাঞা কৰাই বিষ, পংক্তিপাৰণ ব্ৰাহ্মণপ্ৰাপ্ত কালেই শ্ৰাদ্ধৰ কাল। হে যক্ষ, আপুনি বা কি ভাবিছে ?

প্ৰশ্ন। বাৰ্তা কি ? আশ্চৰ্য্য কি ? পথ কি ? কোনে আমোদ কৰে ? মোৰ এই চাৰিটা প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দি জলপান কৰা।

উত্তৰ : সূৰ্য্যব্দপ অগ্নি, আৰু দিন-বাগ্ৰব্দপ কাষ্ঠৰ দ্বাৰা আৰু মাহ আৰু ঋতুৰ্দপ হেতা সঞ্জালিত কৰি প্ৰাণী সকলক মহামোহ ব্দপ কেৰাহিত নিক্ষেপ কৰি মহাকালে সিহঁতক ভাজিছে। এয়ে বাৰ্তা। প্ৰাণীবিলাক নিতৌ যমালয়লৈ যাব লাগিছে, এইটো দেখিও অৱশিষ্ট প্ৰাণীয়ে চিৰস্থায়ী ব্দলি ভাৱে ইয়াতকৈ আশ্চৰ্য্য কি আছে ? বেদ বিভিন্ন, স্মৃতিয়ো বিভিন্ন আৰু মূৰ্খনি সকলৰ মতো বিভিন্ন। ধৰ্মৰ তত্ত্ব গৃহাত নিহিত আছে। গতিকে মহাজন সকল যি পথে যায়, সেয়ে পথ। যি লোক অশ্বৰ্ণী (ধাৰ নাই) আৰু অপ্ৰবাসী হৈ দিনৰ অষ্টম ভাগত (সন্ধ্যা) শাক কচুবে খায় তেওঁৰেই সূৰ্য্য।

প্ৰশ্ন। যক্ষই কলে, “পৰন্তপ যদুৰ্দ্ধিষ্টৰ, তুমি শত্ৰুভাৱে মোৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিব পাবিছা। এতিয়া যি সকলো ধনৰ অধীশ্বৰ, নিজৰ শ্ৰেষ্ঠ পদুৰ্দম তেওঁলোকৰ কথা কোৱা।

উত্তৰ :—ধৰ্ম কৰ্ম নিবন্ধন হেতুকে যাৰ প্ৰশংসাবাদে স্বৰ্গ আৰু মৰ্ত্যক স্পৰ্শ কৰে আৰু প্ৰশংসাবাদ পৃথিবীত যিমান দিন থাকে, সিমান দিনেই তেওঁ পদুৰ্দম। যাৰ দৃষ্টিত প্ৰিয়, অপ্ৰিয়, সুখ-দুখ আৰু ভূত ভবিষ্যত এই সকলো সমান তেৱেঁই সকলো ধনৰ অধীশ্বৰ।

যক্ষই যদুৰ্দ্ধিষ্টৰৰ পৰা সকলো প্ৰশ্নৰ সদুত্তৰ পাই যদুৰ্দ্ধিষ্টৰক যি কোনো এজন ভাইক জীয়াই দিবলৈ মান্তি হয় আৰু তেওঁৰ নাম কবলৈ কয়। যদুৰ্দ্ধিষ্টৰে নকুলৰ নাম কয়। বকৰ্দপী যক্ষই ইয়াত আচৰিত হৈ কয় ; “মহাৰাজ, ভীমাজুৰ্ন তোমাৰ সহোদৰ ভাই, তদুপৰী তেওঁলোক মহাবীৰ। আসন্ন যদুৰ্দ্ধত তেওঁলোক নহলে যদুৰ্দ্ধ জয় কৰিব নোৱাৰা, তেনে স্থলত বৈমাগ্ৰীয়া ভাই নকুলক কিয় জীয়াই দিবলৈ কৈছা ? যদুৰ্দ্ধিষ্টৰে কলে, কুন্তী আৰু মাদ্ৰী পিতাৰ দুই ভাৰ্য্যা। তেওঁলোক দুগৰাকীৰ মাজত মোৰ কোনো ভেদ জ্ঞান নাই গতিকে হে যক্ষ, নকুলক জীয়াই দিলে মই ভাল পাম।” যক্ষই কলে, “যিহেতু তুমি অৰ্থ আৰু কাম অপেক্ষা অনিষ্টৰতাকে প্ৰধান ধৰ্ম ব্দলি কৈছা ; সেই কাৰণে, তোমাৰ চাৰিওজন ভাই জীৱিত হওক।”

যক্ষৰ কথা মতে চাৰিও ভাই জীৱিত হ’ল আৰু আগৰ ব’ল বীৰ্য্য লাভ কৰিলে। যদুৰ্দ্ধিষ্টৰে যক্ষৰ পৰিচয় সোধাত যক্ষই কলে, ‘বৎস, মই তোমাৰ পিতা সনাতন ধৰ্ম। মই তোমাক চাবৰ কাৰণেই আহিছিলো। যশ, সত্য, দম, শৌচ, সৰলতা, লজ্জা, শ্ৰেষ্ঠ্য, দান, তপস্যা আৰু ব্ৰহ্মচৰ্য্য—এই দহোটা মোৰ মূৰ্ত্তি। অহিংসা, সমতা, শাস্তি তপঃ, পৰিত্ৰতা আৰু কাকো বিৰোধ নকৰা, এই ছয়টা মোক

পোৱাৰ দূৰাৰ বুলি জানিবা। তুমি সৰ্বদা এইবোৰ অবলম্বন কৰি থকা কাৰণে মোৰ প্ৰিয় হৈছা। তুমি ভাগ্যবশতঃ শম, দম, উপৰতি, তিতিক্ষা আৰু সমাধি—এই পাঁচটাত অনুবক্ত আছা। তুমি ক্ষুধা, পিপাসা, শোক, মোহ, জৰা আৰু মৃত্যু—এই ছয়টাক জয় কৰিছা। ইয়াৰ প্ৰথম দুটা প্ৰথম বয়সত মাজৰ দুটা মধ্যম বয়সত আৰু শেষৰ দুটা অস্তিম্ব বয়সত হয়।”

“হে নিষ্পাপ ৰাজশ্ৰেষ্ঠ, তুমি বৰ প্ৰাৰ্থনা কৰা, মই তোমাক বৰ দিবলৈ ইচ্ছা কৰিছো। যিবোৰ লোক মোৰ ভক্ত তেওঁলোকৰ কেতিয়াও দুৰ্গতি নহয়।”

যুধিষ্ঠিৰে কলে, “হৰিণটোৱে যাৰ অৰণী-মন্হ লৈ গৈছে, সেই ব্ৰাহ্মণৰ যেন অগ্নিহোত্ৰ লোপ নহয়; এইটোৱেই মোৰ প্ৰথম বৰ হওক।

ধৰ্ম্মই কলে, “প্ৰভাৱশালী যুধিষ্ঠিৰ; তোমাক পৰীক্ষা কৰিবৰ কাৰণে ময়ে অৰণীমন্হ হৰণ কৰিছিলো।” এই বুলি ধৰ্ম্মই অৰণীমন্হ ঘূৰাই দিয়ে আৰু দ্বিতীয় বৰ খুজিবলৈ যুধিষ্ঠিৰক অনুৰোধ কৰে।

যুধিষ্ঠিৰে কলে, দেব, বাব বছৰ বনত কটালো, গ্ৰয়োদশ বছৰ আগত প্ৰায়, এই বছৰ আমাৰ অজ্ঞাত বাস। আমাক এনে স্থান দেখুৱাই দিয়ক যাতে দুৰ্যোধনৰ চোৰাংচোৰাই চিনিব নোৱাৰে। ধৰ্ম্মই তথাস্তু বুলি কয়। “যদিও তোমালোকে নিজ ৰূপত এই পৃথিৱীত বিচৰণ কৰিবা, তথাপি তোমালোকক কোনেও চিনিব নোৱাৰিব।” কুৰশ্ৰেষ্ঠ, মোৰ অনুগ্ৰহত তোমালোকে বিৰাট ৰজাৰ ঘৰত গুপ্তভাবে অজ্ঞাত বাস কৰিব পাৰিবা।” এই বুলি কৈ ধৰ্ম্মৰাজ অস্ত্ৰধান হ’ল। তাৰ পাছত পাণ্ডৱ সকল ক্লান্তি শূন্য হৈ আশ্ৰমলৈ উভতি গৈ ব্ৰাহ্মণক অৰণীমন্হ দান কৰে।

ধৰ্ম্মই এইদৰে অনুৰ্মতি দিয়াত, বিক্ৰমশালী জ্ঞানী আৰু দৃঢ়তপবায়ণ পাণ্ডৱে অজ্ঞাতবাস কৰিবলৈ আলোচনাত বহিল। তেওঁলোকে আশ্ৰমবাসী সকলৰ অনুৰ্মতি লবলৈ তেওঁলোকক কলে, “আপোনালোকে জানে যে ধৃতবাস্তৱ পুত্ৰ সকলে ছলনা কৰি আমাৰ ৰাজ্য হৰণ কৰিছে আৰু বহুত অত্যাচাৰো কৰিছে। আমি অতি কণ্ঠত বাব বছৰ অতিবাহিত কৰিলো। এতিয়া অৱশিষ্ট গ্ৰয়োদশ বছৰ উপস্থিত। এই বছৰ অজ্ঞাতবাসৰ কাল। আমি গুপ্ত ভাৱে দুৰ্যোধনে নজনাকৈ এবছৰ কাল কটাব লাগিব। আপোনালোকে আমাক অনুৰ্মতি দিয়ক আৰু গুপ্তভাৱে থকাৰ স্থান নিৰ্দেশ কৰক। দুৰ্যোধন, কৰ্ণ আৰু শকুনিৰে আমাক বিচাৰিবলৈ চৰ নিযুক্ত কৰিছে। সিহঁতে জানিব পাৰিলে আমাৰ বৰ অনিষ্ট হব। আকৌ বাব বছৰ কাল বনবাস খাটিব লাগিব।” এই কথাকৈ ধৰ্ম্মৰাজ শোক আৰু দুখত মৰ্চ্ছিত হ’ল। ব্ৰাহ্মণসকলে আৰু ভীম আদিয়ে শূদ্ৰৰূপ কৰি তেওঁক সঞ্জীৱিত কৰে। পুৰোহিত ধোম্যই যুধিষ্ঠিৰক সম্বোধন কৰি ক’লে, মহাৰাজ আপুনি জ্ঞানী, দাতা, সত্যপ্ৰতিজ্ঞ আৰু জিতেন্দ্ৰিয়। আপোনাৰ দৰে লোক কোনো অৱস্থাতে বিমূঢ় নহয়। দেৱৰাজ ইন্দ্ৰয়ো শত্ৰুদমনৰ উদ্দেশ্যে গুপ্তৰূপত বিচৰণ কৰিছিল। তেওঁ শত্ৰুদমনৰ কাৰণে নিষধ দেশলৈ গৈ গিৰিপ্ৰস্থানত

বাস কৰি কাৰ্য্য সম্পন্ন কৰিছিল। স্বয়ং নাৰায়ণে বামন অৱতাৰ গ্ৰহণ কৰি তিনি পদ ভূমি লোৱাৰ ছলেৰে বলিৰ ৰাজ্য কাটি দেৱতাক পদুৰ স্বৰ্গত স্থাপন কৰিছিল। অগ্নিদেৱে পানীৰ ভিতৰত অনেক কাল গদুপ্তভাবে থাকি দেৱতা সকলৰ কাৰ্য্য সম্পাদন কৰিছিল। বিষ্ণুৱে শত্ৰুদমনৰ উদ্দেশ্যে গদুপ্তভাৱে ইন্দুৰ বজ্জৰ ভিতৰত প্ৰবেশ কৰি যি কৰিছিল আপুনি নজনা নহয়। ব্ৰহ্মাৰ্ষি ঔৰ্ব্ব গদুপ্তভাৱে জননীৰ উৰুদেশত থাকি দেৱতা সকলৰ কাৰণে যি কৰিছিল তাকো আপুনি জানে, মহাতেজা সূৰ্য্যই গদুপ্তভাৱে পৃথিৱীত থাকি সকলো বিনাশ কৰিছিল। নাৰায়ণে দশবথৰ ঘৰত জন্মগ্ৰহণ কৰি বাৰণক বধ কৰিছিল। ধৌম্য পুৰোহিতে এইদৰে নানাভাৱে আশ্বাস দিয়াত যুধিষ্ঠিৰ শাস্ত্ৰজ্ঞান আৰু নিজ প্ৰজ্ঞাৰ বলত আশ্বস্ত হ'ল।

সেই সময়ত ভীমসেনে যুধিষ্ঠিৰক পাণ্ডৱৰ শক্তি সামৰ্থ্য আৰু বীৰত্বৰ কথা কৈ উৎসাহ যোগাই সাহস বঢ়ায়। ভীমসেনৰ কথাত সন্ন্যাসী, মদুনি আৰু পবিত্ৰ ব্ৰাহ্মণ সকলে পাণ্ডৱক আশীৰ্বাদ কৰি প্ৰস্থান কৰে। পাণ্ডৱসকলেও ধনুধাৰণ কৰি দ্ৰৌপদীক লৈ ধৌম্যৰ লগত প্ৰস্থান কৰে।

পাণ্ডৱ সকলৰ প্ৰত্যেকেই পৃথক পৃথক শাস্ত্ৰ জানিছিল আৰু মন্ত্ৰণাত নিপুণ আছিল। সন্ধি-বিগ্ৰহৰ কাল জানিছিল। অজ্ঞাত বাস কটাবৰ উপযুক্ত স্থান আলোচনা কৰিবলৈ নিজৰ ঠাইত তেওঁলোক বহিল। যুধিষ্ঠিৰে অজুৰ্নক অজ্ঞাত বাসৰ উপযোগী দেশৰ নাম কবলৈ অনুৰোধ কৰে। অজুৰ্নে পাণ্ডাল, চৌদি, মৎস্য, শূৰসেন, পটক্ৰ, দৰ্শাণ, নৰবাষ্ট্ৰ, মল্ল, শাম্ব, যুগন্ধৰ, বিষ্ঠাণ, কুন্তীভোজ, সৌৰাষ্ট্ৰ আৰু অৱন্তী দেশৰ নাম কয়। এই দেশবিলাকৰ ভিতৰত যিখনেই অজ্ঞাত বাসৰ উপযোগী বুলিভাৱে সেইখন দেশ বাছি লবলৈ যুধিষ্ঠিৰক কয়। যুধিষ্ঠিৰে বিৰাট ৰজাৰ মৎস্য দেশ উপযুক্ত স্থান হব বুলি কোৱাত ভায়েক কেইজনো তাত মান্ত হয়। তাৰ পাছত যুধিষ্ঠিৰে কোনে কি বেশত কি কাম কৰিব সেই কথা কবলৈ কোৱাত অজুৰ্নে প্ৰথমতে যুধিষ্ঠিৰকে কবলৈ কয়। যুধিষ্ঠিৰে বিৰাট ৰজাক দ্যুতক্ৰীড়াপ্ৰবীণ বুলি চিনাকি দি কংক নামত আত্মপৰিচয় দিব বুলি কয়। তেওঁ আৰু কয় যে ৰজা যুধিষ্ঠিৰ তেওঁৰ পাশা খেলৰ সঙ্গী আছিল বুলিও চিনাকি দিব। ভীমে নিজকে বল্লৰ বুলি পৰিচয় দি ৰজা যুধিষ্ঠিৰৰ প্ৰধান সূপকাৰ (বান্ধনী) আছিল বুলি পৰিচয় দান কৰিব আৰু বান্ধন কাৰ্য্যৰ উপৰিও মূৰত বিৰাট বিৰাট খৰিৰ বোজা বহন কৰিব। মোৰ বান্ধন কাৰ্য্য আৰু অলৌকিক কাৰ্য্য দেখি বিৰাট ৰজা সন্তুষ্ট নহৈ নাথাকে। বিৰাটৰ অনুৰোধত যদি মন্ত্ৰ হস্তী বা বলৱান বৃষভক বশ কৰিব লগা হয় অথবা মল্ল সকলৰ লগত যুদ্ধ কৰিব লগা হয়, মই আনন্দেৰে মল্ল যুদ্ধ কৰিম কিন্তু পৰাজিত মল্লক বধ নকৰো। মোক যদি কোনোবাই সোধে “তুমি আগতে কি কৰিছিলো? মই কম যে মহাবাজ যুধিষ্ঠিৰৰ মই মন্ত্ৰ হস্তী দময়িতা মহাৱলী, বৃষবিজেতা বাহুযোদ্ধা আৰু পাচক আছিলো।”

যদুৰ্ধিষ্ঠৰে অজৰ্দ্দনে কি বেশত কি কৰিব বুলি সোধে ? “যি জনে কৃষ্ণৰ সহায়ত খাণ্ডৱ বন দগ্ধ কৰি, ইন্দুকো পৰাজিত কৰি, অগ্নিক তোষণ কৰিছিল, যি জনে নাগবাজ বাসুন্ধৰীৰ ভগ্নী উলুপীক নিজ শক্তি-সৌন্দৰ্য্যৰ দ্বাৰা আকৰ্ষণ কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছিল, তেওঁ কি কৰিব ? সূৰ্য্য প্ৰতাপশালীৰ মাজত শ্ৰেষ্ঠ, ব্ৰাহ্মণ মনুষ্যৰ মাজত শ্ৰেষ্ঠ, ফোটি সাঁপ, সৰ্পকুলৰ শ্ৰেষ্ঠ, অগ্নি তেজস্বীৰ মাজত শ্ৰেষ্ঠ, অশ্বৰ মাজত বজ্ৰ, গৰুৰ মাজত চুট থকা গৰু, হৃদৰ মাজত সাগৰ, বৰ্ষণকাৰীৰ মাজত মেঘ, নাগৰ মাজত ধৃতবাস্ত্ৰ, হাতীৰ মাজত ঐৰাৱত, প্ৰিয় বস্তুৰ মাজত পুত্ৰ আৰু সুলভদৰ মাজত ভাৰ্য্যা শ্ৰেষ্ঠা । সকলো ধনুৰধাৰীৰ মাজত অজৰ্দ্দন শ্ৰেষ্ঠ । ইন্দু আৰু কৃষ্ণতকৈ কোনো প্ৰকাৰে হীন নোহোৱা গান্ধীৰধাৰী, শ্বেতাশ্বৰথ যজ্ঞ অজৰ্দ্দনে বিৰাট নগৰত কি কাৰ্য্য কৰিব ? দেৱতাৰ তুল্য তেজস্বী এই অজৰ্দ্দনেই পাশুপাত অস্ত্ৰ লাভ কৰি দেৱতাৰ ভৱনত পাঁচ বছৰ থাকি সমস্ত স্বৰ্গীয় অস্ত্ৰ লাভ কৰিছে । মই যাক দ্বাদশ ৰুদ্ৰ, ত্ৰয়োদশ আদিত্য, নৱম বসু আৰু দশম গ্ৰহ বুলি ভাবো, যাৰ বাহু যুগল সমান দীৰ্ঘ, যিজন পৰ্বতৰ মাজত হিমালয় সদৃশ, শ্ৰোতৱতীৰ মাজত সাগৰ সদৃশ, দেৱতাৰ মাজত ইন্দুৰ দৰে, যিজন যোদ্ধাৰ মাজত শ্ৰেষ্ঠ সেই অজৰ্দ্দনে কি ৰূপ, কি ভেশত অজ্ঞাত বাসত কটাব ?”

“অজৰ্দ্দনে কলে, মই নপদংসক বুলি পৰিচয় দিম আৰু বৃহৎলা মোৰ নাম হ’ব । উৰ্বশীৰ শাপত এবছৰ মই নপদংসক বেশত কটাব লাগিব । গতিকে এই সময় চোবাই নপদংসক ৰূপ গ্ৰহণ কৰা উচিত সময় হ’ব । মই বিৰাটৰ অস্ত্ৰধাৰিত ছোৱালীবোৰক নৃত্যগীত শিকাই স্ত্ৰীবেশ পৰিধান কৰি এবছৰ কাল অতিবাহিত কৰিম । বিৰাট ৰজাই যদি মোক সোধে “তুমি আগেয়ে ক’ত আছিল্লা ?” তাৰ উত্তৰত মই কম যে মই দ্ৰৌপদীৰ পৰিচাৰিকা আছিলো ।

যদুৰ্ধিষ্ঠৰে তাৰ পাছত নকুলক সন্ধানিলে তেওঁনো কি ৰূপত নিজকে চিনাকি দিব ? নকুলে কলে যে তেওঁ “গ্ৰন্থিক” নাম ধাৰণ কৰি বিৰাট ৰজাৰ অশ্ববক্ষক হ’ব । অশ্ববক্ষা আৰু অশ্ব চিকিৎসাত নিপুণ বুলি পৰিচয় দিব । লোকসকলক তেওঁ ৰজা যদুৰ্ধিষ্ঠৰ অশ্ববক্ষক আছিল বুলি চিনাকি দিব ।

শেষত যদুৰ্ধিষ্ঠৰে সহদেৱক একেই প্ৰশ্ন কৰাত পণ্ডিত সহদেৱে কলে “তেওঁ “তন্ত্ৰিপাল” নামে নিজৰ চিনাকি দিব আৰু গোৰক্ষা আৰু গো চিকিৎসা বিদ্যাত পাৰ্গত ৰূপে আত্ম-পৰিচয় দিব । প্ৰশস্ত লক্ষণযুক্ত বৃষবোৰক তেওঁ চিনি পায়, যিবিলাক গৰুৰ মূত্ৰ আত্মাণ কৰি বন্ধ্যা নাৰীয়েও গৰ্ভধাৰণ কৰিব পাৰে । এই ৰূপত মোক কোনেও চিনি নাপাব । আৰু ময়ো বিৰাটক সন্তোষ দিব পাৰিম বুলি বিশ্বাস আছে ।”

যদুৰ্ধিষ্ঠৰে এইবাৰ দ্ৰৌপদীলৈ চালে আৰু একেই প্ৰশ্ন কৰিলে ।

তেওঁ কলে “আমাৰ এই ভাৰ্য্যা প্ৰাণকৈও প্ৰিয়তম, মাতাৰ দৰে পৰি পালনীয় আৰু জেষ্ঠা ভগিনীৰ দৰে মাননীয়, কোমলাঙ্গী, বালিকাৰ দৰে সৰলা, ৰাজপুত্ৰী,

যশস্বিনী, পতিৱৰতা আৰু উদাৰ স্বভাৱা। এওঁ কি ৰূপত ; কি প্ৰকাৰে অজ্ঞাত বাস কৰিব ?”

দ্রৌপদীয়ে উত্তৰ দিলে, সৈবীশ্বৰী নামৰ একজাতীয় স্ত্ৰী আছে। তেওঁলোকে স্বাধীন ভাৱে বিচৰণ কৰে। গান-বাজনাত এওঁলোক পটু। এওঁলোকে বেতন নোলোৱাকৈ আনৰ ঘৰত দাসী বৃত্তি কৰে। মই কেশ বিন্যাস কাৰ্য্যত পটু সৈবীশ্বৰী-ৰূপে পৰিচয় দিম। কোনোবাই প্ৰশ্ন কৰিলে মই ক’ম যে মই দ্রৌপদীৰ পৰিচাৰিকা আছিলো। মই বাণী সুদেষ্ণাৰ পৰিচৰ্যা কৰিম আৰু তেওঁৰ দ্বাৰা সুৰক্ষিতাও হম।” যুধিষ্ঠিৰে দ্রৌপদীৰ কথাত হয়ভৱ দিলে। তাৰ পাছত যুধিষ্ঠিৰে ভায়েক আৰু পত্নীক অজ্ঞাত ভাৱে বজাঘৰত থাকিলে কেনেকৈ থাকিব লাগে, আৰু কেনেদৰে ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে সেই বিষয়ে উপদেশ দিয়ে। যজ্ঞপূৰ্বক অগ্নিৰ দৰে, দেৱতাৰ দৰে বজাক সেৱা কৰিব লাগে। মিথ্যা ভাৱে সেৱা কৰিলে সেৱক অচিৰে ৰজাৰ দ্বাৰাই বিনষ্ট হয়। ৰজাই যি সোধে তাৰহে উত্তৰ দিব লাগে। অসাৱধনতা, গৰ্ব আৰু খং পৰিত্যাগ কৰিব লাগে। যিজনে ৰজাৰ শত্ৰুৰ লগত মিলিত নহয়, ৰজাৰ অনিষ্ট সাধন নকৰে আৰু নিজৰ ঠাই এৰি আন ঠাইলৈ নাযায়, তেওঁহে ৰজাৰ ভৱনত বাস কৰিব পাৰে। বুদ্ধিমান লোক নীৰৱ হৈ ৰজাৰ সোঁ ফালে অথবা বাঁও ফালে বহিব লাগে। নীতিজ্ঞ পণ্ডিতে অস্থধাৰী ৰাজপুৰুষৰ নিমিত্তে ৰজাৰ পশ্চাৎভাগ নিৰূপণ কৰিছে।

নীতিজ্ঞ পণ্ডিতে ৰজাৰ সন্মুখত বহিবলৈ নিষেধ কৰিছে আৰু সন্মুখত কোনো গুপ্ত আলোচনা হলেও, সেই আলোচনাৰ কথা আন ঠাইত প্ৰকাশ কৰিবলৈ নিষেধ কৰিছে। ৰজাৰ আগত হাত-ভৰি মেলি বহা উচিত নহয়। বিকট ভাৱে বাক্য উচ্চাৰণ নকৰিব। কোনো হাস্যকৰ ঘটনা হলেও, ৰজাৰ আগত অট্টহাস্য নকৰিব। যি লোকে লাভত অতিশয় আনন্দিত নেদেখুৱায়, যি লোক অপমানিত হলেও দুঃখ প্ৰকাশ নকৰে আৰু আলাপ আলোচনাদিতো মন দিয়ে সেই লোকেই ৰাজভৱনত বাস কৰিব পাৰে। যিজন বিচক্ষণ লোক ৰজাৰ অমাত্য হৈ সদায় ৰজাৰ স্তুতিবাদ কৰে, তেনে লোকেই ৰজাৰ অনুগ্ৰহ লাভ কৰি চিৰকাল ৰাজভৱনত সন্মুখ থাকিবলৈ পায়। যি মন্ত্ৰীয়ে নিজৰ অপবাধবশতঃ ৰজাৰ দণ্ড পায়ো ৰজাক নিন্দা নকৰে, তেওঁ পুনৰ সম্পদ লাভ কৰে। যিজন লোকে ৰজাৰ আশ্ৰিত হৈ ৰাজ্যত বাস কৰে তেনে লোকে ৰজাৰ সন্মুখত বা পৰোক্ষত ৰজাৰ গুণহে ক’ব, দোষ উল্লেখ নকৰিব। যি মন্ত্ৰীয়ে বলপূৰ্বক ৰজাক নিজৰ অধীনত ৰাখে তেওঁ চিৰকাল সেই পদত থাকিব নোৱাৰে, প্ৰাণৰ সংশয়ত থাকিব লগা হয়। নিজৰ অত্যন্ত সম্পদ সত্ত্বেও ৰজাৰ লগত সমান ভাৱে মিলিত নহয় আৰু ৰজাক উচ্চস্থানত ৰাখে তেওঁ ৰাজভৱনত থকাৰ উপযোগী। ৰজাই কাম বিশেষত অন্যলোকক পাচিলে যিলোকে “মই কৰিব লাগে” বুলি উপযাচি ৰজাৰ সন্মুখত উপস্থিত হয়, তেওঁ ৰাজভৱনত থকাৰ যোগ্য। যি লোকে নিজ ঘৰৰ পৰা গৈ ৰাজভৱনত তৎপৰতা নিবন্ধন ৰাজকাৰ্য কৰোঁতে নিজৰ ঘৰৰ প্ৰিয়জনক

স্মৰণ নকৰে আৰু ৰাজকাৰ্য্য কণ্টকৰ হলেও সুখকৰ বুলিয়েই ভাৱে তেনে লোকেই ৰাজভৱনত বাস কৰিব পাৰে।

সম্ভৱ হলেও ৰজাৰ দৰে পৰিচ্ছদ নিৰ্গম্ভৱ। ৰজাৰ আগত অট্টহাস্য নকৰিব আৰু মন্ত্ৰণা বহুলোকৰ গোচৰীভূত নকৰিব। এনে হ'ব পাবিলে ৰাজভৱনত বাস কৰিব পাৰে। ৰজাৰ ধন বক্ষক নিযুক্ত হলে, ধন হৰণ নকৰিব। ৰজাৰ ধন অপহৰণ কৰিলে হয় কাৰাগাৰত কাল কটাব লাগিব, নহয় প্ৰাণদণ্ডেৰে দণ্ডিত হ'ব। ৰজাই যি পোছাক পৰিচ্ছদ, যানবাহন, অলংকাৰ আদি দান কৰে, তাকেহে পৰিধান কৰিব। তেনে কৰিলে ৰজাৰ প্ৰিয়পাত্ৰ হ'ব পাৰি। বৎস যুধিষ্ঠিৰ, তোমালোকে এটা বছৰ উক্ত প্ৰকাৰে চলিবলৈ চেষ্টা কৰা; বছৰৰ অন্তত ইচ্ছানুসাৰে চলিব পাৰিবা।”

যুধিষ্ঠিৰে কলে, “আৰ্য্য, আপুনি আমাক উৎকৃষ্ট উপদেশ দিলে। মহামতি বিদূৰ আৰু মাতা কুন্তীৰ বাহিৰে আমাক এনে সং-উপদেশ দিওঁতা নাই। অজ্ঞাত বাস দুখৰ পৰা উত্তীৰ্ণ হ'বৰ নিমিত্তে আৰু ভৱিষ্যতে জয় লাভ কৰিবৰ নিমিত্তে যি কৰণীয়, সেইখিনি আপুনি কৰিব পাৰে।” যুধিষ্ঠিৰৰ এই কথা শুনি পদুৰোহিত ধৌম্যই যাত্ৰা সময়ৰ বিহিত কৰ্তব্য সম্পন্ন কৰে। যাত্ৰা মঙ্গলৰ কাৰ্য্যবিধি সম্পূৰ্ণ হোৱাত পাণ্ডৱ আৰু দ্ৰৌপদীয়ে অগ্নি আৰু তপস্বী ব্ৰাহ্মণক প্ৰদক্ষিণ কৰি যাত্ৰা কৰিলে। তেওঁলোকে যাত্ৰা আৰম্ভ কৰাৰ পাছত ধৌম্যই অগ্নিহোত্ৰলৈ পাণ্ডাল দেশলৈ প্ৰস্থান কৰিলে। তেওঁলোকৰ ভৃত্য-পৰিচাৰকবোৰেও পাণ্ডৱৰ বথ আৰু অম্ববোৰক লৈ দ্বাৰকালৈ যাত্ৰা কৰে।

তেওঁলোকে অস্ত-শস্ত্ৰবোৰক লৈ যমুনাৰ দক্ষিণ পাৰেদি যাবলৈ ধৰে। এইদৰে দৰ্শাৰ্ণ দেশৰ উত্তৰ, পাণ্ডাল দেশৰ দক্ষিণ আৰু শূৰসেন দেশৰ মাজেদি গৈ বিৰাট ৰাজ্যত প্ৰবেশ কৰিলে। মলিন শৰীৰ, দড়ি-গোফে ভোবোকাৰ, হাতত ধেনু আৰু তবোৱাল সহ পাঁচজনে নিজকে ব্যাধ বুলি পৰিচয় দিছিল। দ্ৰৌপদীৰ খোঁজ কাঢ়ি ভাগৱ লগাত অজুৰ্নে তেওঁক কান্ধত বহন কৰি লৈ যায় আৰু বিৰাট ৰজাৰ ৰাজধানীৰ ওচৰত নমায় দিয়ে।

সশস্ত্ৰ ৰাজধানীত প্ৰবেশ কৰিলে বহুতৰে তেওঁলোকৰ প্ৰকৃত পৰিচয় সম্পৰ্কে উদ্‌বিস্মিতা সৃষ্টি কৰিব। বিশেষকৈ গান্ধাৰীৰ ধনুৰে উদ্‌বিস্মিতা বৃদ্ধি কৰিব। গান্ধাৰীৰ ধনু বহুতে দেখিছে। তেওঁলোকে সহজেই পাণ্ডৱ বুলি ধৰিব পাৰিব। দুষ্যেধনে অথবা তেওঁৰ অনুচৰে চিনিলে, পুনাৰ বাৰ বছৰ বনলৈ যাব লাগিব।

অজুৰ্নে কলে, “হে ৰাজন, এই শ্মশানৰ কাষৰ পৰ্বতৰ শৃঙ্গত এজোপা বৃহৎ শমীবৃক্ষ আছে, ইয়াৰ শাখাবোৰ বৃহৎ আৰু উঠা দুক্ষৰ কাৰ্য্য। এই ঠাইত মানুহৰ জনবসতিও নাই। তদুপৰি ৰাজপথৰ পৰা আঁতৰত। হিৰণ্ময় জন্তুৰে পৰিপূৰ্ণ, বিশেষকৈ ভয়ঙ্কৰ শ্মশানৰ কাষত এই শমীবৃক্ষ আছে। সেই শমীবৃক্ষত আমি অস্ত্ৰবোৰ ৰাখি নগৰত প্ৰৱেশ কৰিব পাৰোঁ। আৰু আমি নিৰুদ্বেগে ফুৰিব

পাবিম।” অজৰ্ৱনে এইদৰে কৈ গছৰ ওপৰত অশ্বসমূহ বাঁথিবলৈ উপক্ৰম কৰিলে। তেওঁলোকে নিজ নিজ ধনুৰ গদুগ খুঁলি পেলালে। তাৰ পাছত তবোৱাল, তৃণীৰ, যাঠি-শেল আদি অশ্বসমূহ ধনুৰ লগত একেলগে বান্ধিলে। নকুলে গছজোপাত উঠি পগ্নপল্লৱে আগদুবা এটা ডাঙৰ ডালত অশ্বসমূহ বান্ধি থলে দৃঢ় বজ্জুৰ দ্বাৰা। তাৰ পাছত ওচৰ-পাঁজৰে পৰি থকা এটা মানুহৰ মৰাশ পাই সেইটো ওচৰতে ওলোমাই বান্ধি থলে। তেওঁলোকে মানুহক কবলৈ ধৰে “ওলমি থকা মৰাশটো আমাৰ মাতৃৰ, আমাৰ পূৰ্বপুৰুষৰ বাঁতীত অনুসৰি আমি শটো ওপৰত বান্ধি বাঁথিছো।” এইদৰে গো-বক্ষক, মেঘবক্ষকবিলাকক কৈ লাহে লাহে তেওঁলোক ৰাজধানীৰ কাষ পালেহি। যদুধিষ্ঠিৰে তেওঁলোকক নতুনকৈ নামাকৰণ কৰে। যদুধিষ্ঠিৰ জয়, ভীমৰ জয়ন্ত, অজৰ্ৱনৰ বিজয়, নকুলৰ জয়সেন, সহদেৱৰ জয়দল নামাকৰণ কৰে। তাৰ পাছত গ্ৰয়োদশ বছৰ কটাৰৰ উদ্দেশ্যে বিৰাটৰ ৰাজধানীত প্ৰৱেশ কৰে।

যদুধিষ্ঠিৰৰ কথা অনুসৰি তেওঁলোক এজন এজন কৰি বিৰাট বজাৰ প্ৰাসাদত প্ৰৱেশ কৰি যদুধিষ্ঠিৰক কোৱা মতেই আত্ম-পৰিচয় দিয়ে। বিৰাট সভাত কৃষ্ণ-বলোৰামেও আসন গ্ৰহণ কৰি বহি আছিল আৰু অন্যান্য বথুী-মহাবথুী, পাণ্ডব সকল অভিমনু বিৰাট পুত্ৰ উত্তৰ আৰু বিৰাট নিজেও আসনান্বিত হৈ আছিল।

বিৰাট নগৰত প্ৰৱেশ কৰাৰ আগতে যদুধিষ্ঠিৰে দুৰ্গাদেৱীক স্তুতি কৰি তেওঁৰ আশীৰ্বাদ লাভ কৰিছিল। পাশাখেলৰ মণিময় গুৰ্টি (অক্ষ) কাপোৰে বান্ধি তেওঁ বিৰাটৰ-ৰাজসভাত প্ৰৱেশ কৰে। তেওঁৰ অনুপম কাণ্ড দোখি বিৰাট বজাই কোনো নৃপতি বদলিয়েই সন্দেহ কৰিছিল। তেওঁৰ কৃষ্ণ পৰিচয় পাই পাশাখেলৰ সাথীৰূপে ৰাজসভাত ঠাই দিলে।

বিৰাটৰ শ্যালক আৰু সেনাপতি কীচক শক্তিশালী পুৰুষ আছিল। তেওঁ দ্ৰৌপদীক দেখি কামপৰায়ণ হৈ দ্ৰৌপদীক অপমান কৰে। প্ৰকাশ্যে ৰাজসভাত দ্ৰৌপদীয়ে কীচকৰ বিৰুদ্ধে অভিযোগ দিয়াতো ৰজাই একো নকৰিলে। দ্ৰৌপদীয়ে উপাই নাপাই কোনো প্ৰতিকাৰ নকৰাৰ কাৰণে পতিকেইজনকো ধিক্কাৰ দিয়ে। বিৰাটৰ অন্যায় কাৰ্য্য দেখি অক্ৰোধী যদুধিষ্ঠিৰৰো খং উঠে (যদুধিষ্ঠিৰস্য কোপাত্ম ললাটে স্বেদ আগমঃ) তেওঁ দ্ৰৌপদীক কলে “সূৰ্য্যৰ দৰে তেজস্বী তোমাৰ পতি গন্ধৰ্ব কেইজনে সম্ভৱতঃ ভাবিছে যে এতিয়া ক্ৰোধ প্ৰকাশৰ সময় নহয়।” ফলত কীচকক ভীমে বধ কৰে।

কোৱাৰ সকল বিৰাটৰ গো-হৰণ উপলক্ষে বৃহন্নলাৰূপী অজৰ্ৱনে সকলো কোৱাৰ বীৰক যুদ্ধত পৰাজয় কৰি গো উদ্ধাৰ কৰে। বিৰাটে ভুল কৈ ভাবিছিল যে তেওঁৰ পুতেক উত্তৰেহে কোৱাৰক পৰাজয় কৰি গো-উদ্ধাৰ কৰিছিল। বিৰাট ৰজাই এই বিজয় বাৰে বাৰে দোহাৰি কোৱাৰ প্ৰকাশ কৰাত যদুধিষ্ঠিৰে কৈছিল যে বৃহন্নলা যাৰ সহায়, তাৰ পৰাজয় নাই। বৃহন্নলাক এইদৰে বাৰে বাৰে প্ৰশংসা কৰি থকাত বিৰাট

খং উঠি যদুধিষ্ঠিৰৰ কপালত পাশটি ডাল মাৰি তেজ উলিয়াই দিয়ে। দ্রৌপদীয়ে লবালাৰিকৈ এটা পান্নত তেজখিনি ধৰি থয়। মাটিত পৰিবলৈ নিদিয়। ঠিক সেই সময়তে অজুৰ্ন সহ উত্তৰ ৰাজদ্বাৰত উপস্থিত হয়, যদুধিষ্ঠিৰে দূৰবীৰ কাণে কাণে কলে যে অজুৰ্নক যেন পলম কৰি ৰাজসভালৈ অনা হয়। অজুৰ্নৰ প্ৰতিজ্ঞা আছিল যে যদি কোনোবাই যদুধিষ্ঠিৰৰ বস্ত্ৰপাত কৰে আৰু সেই তেজ যদি মাটিত পৰে, তেন্তে অজুৰ্নে তেওঁক বধ কৰিব। উত্তৰ আহি যদুধিষ্ঠিৰৰ সেই অৱস্থা দেখি ৰজাক বজাই যদুধিষ্ঠিৰৰ ওচৰত ক্ষমা খোজায়। “চিৰং ক্ষান্তিমিদং ৰাজন্ ন মনুবিদ্যতে মম”। মই আগতেই ক্ষমা কৰিছো, মোৰ দুঃখ নাই। মোৰ তেজ মাটিত পৰাহেঁতেন সমস্ত ৰাজ্য সহিত আপুনি বিনাশ হ’লহেঁতেন। শাস্তিশালী ব্যক্তিয়ে হঠাতে এনে কৰ্ম কৰে। সেই কাৰণে আপোনাৰ ব্যৱহাৰত মোৰ খং উঠা নাই।”

যদুধিষ্ঠিৰৰ চৰিত্ৰত ক্ষমাৰ উদাহৰণ বহুতো দেখা যায়। তেওঁ যথার্থতে ৰাজৰ্ষি আছিল। অজুৰ্নে পাছত মৎস্যৰাজক কৈছিল :

মহৰ্ষিকম্পো ৰাজৰ্ষিস্তিষ্ম লোকেষ্ম বিপ্ৰদুতঃ ।

বলৱান ধৃতিমান সৌম্যঃ সত্যবাদী জিতেন্দ্ৰিয়ঃ ॥

এওঁ মহৰ্ষি কল্প ৰাজৰ্ষি তিনিও লোকত বিখ্যাত। এওঁ বলৱান, ধৈৰ্য্যশীল, সৌম্য, সত্যবাদী আৰু জিতেন্দ্ৰিয়।

পাণ্ডৱৰ বাৰ বছৰ বনবাস আৰু এবছৰ অজ্ঞাত বাস পূৰ্ণ হ’ল। উত্তৰাৰ লগত অভিমন্যুৰ বিবাহ উপলক্ষে কৃষ্ণ, বলৰাম, দ্ৰুপদ, ধৃষ্টদ্যুম্ন প্ৰভৃতি সকলো আত্মীয় স্বজন বিবাটৰ সভাত মিলিত হয়। সেই সভাত শ্ৰীকৃষ্ণই পাণ্ডৱৰ বাৰ বছৰ বনবাস দুঃখ আৰু এবছৰ অজ্ঞাত বাসৰ দুঃখ, দুৰ্যোধনৰ তথা ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ কুট-কৌশল আৰু ব্যৱহাৰৰ বৰ্ণনা দিয়ে। সভাত অৰ্ঘ্য-ৰাজ্য দাবী কৰি ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ ওচৰলৈ এজন দূত পঠোৱাৰ স্থিৰ হয়। কিন্তু দুৰ্যোধন, আৰু ধৃতৰাষ্ট্ৰই যে শান্তিপূৰ্ণভাৱে অৰ্ঘ্যৰাজ্য দিব তেনে আশা নকৰি যুদ্ধৰ কাৰণে সাজু হ’ব লাগে। বিভিন্ন দেশৰ ৰজা সকলৰ সাহায্য লাভাৰ্থে দেশে দেশে দূত প্ৰেৰণ কৰা হওক। ইয়াৰ পাছত শ্ৰীকৃষ্ণ বলৰাম দ্বাৰকালৈ উভতি যায়। বয়োবৃদ্ধ পাণ্ডালৰাজ দ্ৰুপদে মৎস্যৰাজৰ লগত যুদ্ধৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে আৰু সেইমতে ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিবলৈ দ্ৰুপদ, মৎস্যৰাজৰ নগৰত কিছুদিনৰ কাৰণে থাকি গ’ল। দ্ৰুপদে তেওঁৰ পুৰোহিতক সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱ সহ দূত ৰূপে কৌবৰ সভালৈ পঠোৱাৰ স্থিৰ কৰে।

মদ্ৰৰাজ শল্য, নকুল আৰু সহদেৱৰ মোমায়েক। সেই হিচাপে যদুধিষ্ঠিৰৰো মাতুল। যদুধিষ্ঠিৰৰ আহ্বান পাই তেওঁ বিপদল সৈন্যবাহিনী লৈ ইন্দ্ৰপ্ৰস্থলৈ যাত্ৰা কৰে। এই কথা গম পাই সূচতুৰ দুৰ্যোধনে বাটত তেওঁক ঠায়ে ঠায়ে বিপদল অভ্যৰ্থনা আৰু শূদ্ৰশ্ৰম কৰাত অতিশয় সন্তুষ্ট হৈ কুৰুপক্ষত যোগ দিবলৈ দুৰ্যোধনক কথা দিয়ে। পাছত যদুধিষ্ঠিৰক লগ ধৰি সকলো কথা প্ৰকাশ কৰাত যদুধিষ্ঠিৰে উদাৰ চিন্তে শৈল্যক কুৰুপক্ষত যোগ দিবলৈ অনুমতি দিয়ে, আৰু কৰ্ণৰ

সাৰথি স্ব কবি তেওঁৰ 'মতিভ্ৰম' ঘটাবলৈ অনুৰোধ কৰে। মতিভ্ৰম নহলেও কৰ্ণক পৰাজয় কৰা সহজ নাছিল। (অকৰ্ত্তব্যমপি হেতুং কৰ্ত্তৃমহৰ্হসি মাতুল)।

উঃ ৮/৪৪

“অকৰ্ত্তব্য হলেও এইখিনি আপুনি কৰিব বুলি আশা কৰিলো। হে মাতুল,” শৈল্যই যদুধিষ্ঠিৰৰ এই অনুৰোধ বক্ষা কৰিলেও এই কাৰ্যত যদুধিষ্ঠিৰৰ দূৰদৰ্শিতা প্ৰকাশ পাইছে যদিও তেওঁৰ সত্যনিষ্ঠা ক্ষুণ্ণ কৰিছে।

পাণ্ডাল বজাৰ পুৰোহিতৰ দোঁত্য কৰ্ম নিষ্ফল হ'ল। তেওঁৰ কথাখিনি তীক্ষ্ণ আৰু স্পষ্ট আছিল। তেওঁৰ কথা শুনি ভীষ্মই কৈছিল “অতি তীক্ষ্ণস্বভাৱে বাক্য ব্ৰাহ্মণ্যাদিত মে মতিঃ” (ব্ৰাহ্মণ কাৰণেই বোধহয় আপোনাৰ কথা বৰ তীক্ষ্ণ)। পুৰোহিতৰ কঠোৰ বাক্য শুনি ভয় খাই ধৃতৰাষ্ট্ৰই পাণ্ডৱৰ শিবিৰলৈ সজয়ক দূতৰূপে পঠায়। ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ কথা হল যে যি হেতু যদুধিষ্ঠিৰ সত্যনিষ্ঠ আৰু আৰু শান্তিপ্ৰিয় সেই কাৰণে দুৰোধনে যদুধিষ্ঠিৰৰ প্ৰাপ্য ৰাজ্য নিদিলেও যুদ্ধ কৰা অনুচিত। ধৃতৰাষ্ট্ৰই যদুধিষ্ঠিৰক মহাতপস্বী আৰু অজাতশত্ৰু বুলি জানিছিল। তেওঁ সজয়ক কৈছিল :

ধৰ্মাৰামো হুতীনিস্বৈৰশ্চবস্বতী কুন্তীপুত্ৰঃ পাণ্ডৱোহজাত শত্ৰুঃ।

মহাতপা ব্ৰহ্মচৰ্যেণযুক্তঃ সংকল্পোহয়ং মানসন্তস্য সিধ্যৎ ॥

উঃ ২২/৩০—৩৫

যদুধিষ্ঠিৰে আগহেৰে সজয়ক সম্ভাষণ কৰে। হস্তিনাপুৰৰ সকলোকে যথাযোগ্য সম্ভাষণ আৰু অভিবাদন জনাই যাতে কুৰুপাণ্ডৱৰ যুদ্ধ নঘটে সেই ভাৱ প্ৰকাশ কৰে। তাৰ পাছত দুৰোধনলৈ বুলি কলে, “দদশ্ব বা শত্ৰুপদবীং মমৈৱ যদ্যশ্ব বা ভাৰতমদ্য ববীৰ।” (হে ববীৰ, মোক ইন্দ্ৰপ্ৰস্থ নগৰ প্ৰত্যাৰ্পণ কৰা, নতুবা যুদ্ধ কৰা।)

যুদ্ধ যাতে নহয়, তাৰ কাৰণে যদুধিষ্ঠিৰে সযত্নে আৰু সৰ্বপ্ৰথম চেষ্টা কৰিছিল। সজয় উভতি যোৱাৰ পাছত যদুধিষ্ঠিৰে কৃষ্ণক দূতস্বৰূপে যাবলৈ অনুৰোধ কৰে। যাবৰ সময়ত তেওঁ কৃষ্ণক কৈছিল “বিশ্বক্সেন কুৰুং গতা ভৰতান, সময়ে প্ৰভো। যথা সৰ্বে সুমনসঃ সহ স্যাম সূচেতসঃ” (হে প্ৰভাৱশালী ববীৰ তুমি কুৰু সভালৈ গৈ ভৰতবংশীয় সকলোকে শান্ত কৰিবা আৰু আমি উভয় পক্ষই যাতে মিলি জুৰি থাকিব পাৰোঁ তাৰ ব্যৱস্থা কৰিবা ;)

যুদ্ধ এৰাবৰ কাৰণে যদুধিষ্ঠিৰে মাত্ৰ পাঁচখন গাঁও দাবী কৰিলে। ধৃতৰাষ্ট্ৰই ইয়াতো দুৰোধনক মান্তি কৰাৰ নোৱাৰিলে। দুৰোধনে সুচ্যগ্ৰ ভূমিও (বেজৰ মূৰত উঠা মাটিকণ) নিদিয়ে বুলি কৈ পঠালে। ভীষ্ম, দ্ৰোণ, বিদূৰ আৰু মাতৃ গান্ধাৰীৰ উপদেশ অমান্য কৰি দুৰোধন তেওঁৰ কথাত অবিচল থাকিল। অগত্যা কৃষ্ণৰ মদুখৰ পৰাই যুদ্ধাৰম্ভৰ সাতদিন আগতে পাণ্ডৱে যুদ্ধ ঘোষণা কৰে। পাণ্ডৱ পক্ষৰ সাত অকৌহিণী আৰু কোঁৱৰৰ এঘাৰ অকৌহিণী সৈন্য কুৰুক্ষেত্ৰত সমৰোত্ৰ

হয়। ইয়াৰ পাছত কুৰুদত্ত উলুৱৰ দম্ভপূৰ্ণ অশ্ৰাব্য বাক্য শুনিও যুধিষ্ঠিৰে ধৈৰ্য্যধৰি তেওঁক বিদায় দিয়ে।

উভয় পক্ষৰ সৈন্য বিশাল কুৰুক্ষেত্ৰৰ ময়দানত সমৰেত হ'ল। প্ৰত্যেক বীৰে শংখধ্বনি কৰি যুদ্ধাৰম্ভৰ সূচনা কৰে। যুধিষ্ঠিৰৰ শংখৰ নাম আছিল 'অনন্ত-বিজয়'। তেওঁৰ ধনুৰ ৰং আছিল ইন্দুগোপচিহ্নিত অৰ্থাৎ ৰঙাৰঙেৰে চিহ্নিত। তেওঁৰ ৰথৰ ধ্বজা বা পতাকাত এটা মৃদঙ্গৰ চিহ্ন অংকন কৰা আছিল। এই কাৰণে তেওঁক মৃদঙ্গ-কৈতু বোলা হয়। যুদ্ধাৰম্ভৰ আগমুহূৰ্ত্তত তেওঁ কবচ আৰু ধনুৰ্বাণ ত্যাগ কৰি শূন্য ভৰিৰে বন্ধাজালি হৈ শত্ৰুসেনাৰ ফালে অগ্ৰসৰ হয়। ভীমজৰ্দ্দনে প্ৰমাদ গণিলে, পাণ্ডৱসৈন্যই স্তম্ভ হৈ চাই থাকিল। কিন্তু কৃষ্ণই যুধিষ্ঠিৰৰ অভিপ্ৰায় বদৰ্জিব পাৰিছিল। যুধিষ্ঠিৰে যথাক্ৰমে ভীষ্ম, দ্ৰোণ, কৃপ আৰু শল্যক প্ৰণাম কৰি আশীৰ্বাদ ভিক্ষা কৰিলে। তেওঁলোকে পাণ্ডৱজ্যেষ্ঠক প্ৰাণভৰি যুদ্ধজয়ৰ আশীৰ্বাদ দিলে। এই কাৰ্য্যতঃ প্ৰণত আৰু প্ৰণম্য উভয়েৰে মহত্ব প্ৰকাশ পাইছে। ভীষ্ম-দ্ৰোণাদিয়ে অস্ত্ৰাশয় পৰিশোধ কৰাৰ উদ্দেশ্যেই যে দুৰ্যোধনৰ পক্ষত যোগ দিছিল সেই কথা তেওঁলোকৰ উজ্জ্বল পৰাই জানিব পাৰি। যুধিষ্ঠিৰে এনে সময়ত ঘোষণা কৰে যে যি সকলে ইচ্ছা কৰে, তেওঁলোকে যি কোনো পক্ষত যোগ দিব পাৰে। এই ঘোষণাত ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ পুত্ৰ যুধাংগসুৱে পাণ্ডৱ পক্ষ গ্ৰহণ কৰে। যুধিষ্ঠিৰৰ আচৰণত সকলো মন্থ হয় আৰু তেওঁক সকলোৱে প্ৰশংসা কৰিবলৈ ধৰে।

যুদ্ধ আৰম্ভ হ'ল। ভীষ্মৰ সেনাপতিত্বত কোঁৱৰ পক্ষই যুদ্ধ আৰম্ভ কৰে। প্ৰত্যেক দিনে ভীষ্মই দহ হাজাৰকৈ পাণ্ডৱ সৈন্য বধ কৰিবলৈ ধৰে। কৃষ্ণ উপদেশত যুধিষ্ঠিৰে ভীষ্মৰ ওচৰলৈ গৈ যথাৰীতি প্ৰণাম জনায়। ভীষ্ম অজ্ঞেয় বীৰ, তদুপৰি ইচ্ছা মৃত্যুৰ অধিকাৰী। গতিকে তেওঁক পৰাজয় কৰা বা বধ কৰাৰ উপায় সোধে। ভীষ্মই যুধিষ্ঠিৰক সোধে

কিংবা কাৰ্য্য কৰোম্যদ্য যুস্মাকং প্ৰীতি বৰ্দ্ধনম্।

সৰাণ্মানপি কন্তাণ্মি যদ্যপি স্যাৎ সদৃশকৰম ॥

(তোমালোকৰ প্ৰীতিৰ অৰ্থে মই আজি কি কৰিব লাগে? সদৃশকৰ হলেও সৰ্বোপায়ে মই সম্পন্ন কৰিম।)

ভীষ্মৰ কথাত আশ্বস্ত হৈ যুধিষ্ঠিৰে বিনীতভাৱে কলে, “হে ধৰ্ম্মজ্ঞ কি উপায়েনো আমি জয়লাভ কৰিব পাৰিম? এই লোকক্ষয় কেনেকৈ নিবাৰণ কৰা যাব? কি প্ৰকাৰে আপোনাৰ বিক্ৰম আমি সহ্য কৰিম? আপুনি স্বয়ং কৈ দিয়ক।”

শিখণ্ডীক সন্মুখত ৰাখি অজৰ্দ্দনে শব নিক্ষেপ কৰিলে তেওঁক মাৰিব পাৰিব বুলি কলে। শিখণ্ডী নাৰী বেশত থাকে, নপদংসক। নপদংসকৰ বিৰুদ্ধে তেওঁ অস্ত্ৰ নধৰে। পিতামহৰ এই কথাই এহাতে যেনেকৈ তেওঁৰ মহত্ব প্ৰকাশ কৰিছে

তেনেকৈ যুঁধিষ্ঠিৰৰ আপাত সৰলতাৰ মাজেদি বিচক্ষণতাও প্ৰকাশ পাইছে। অজুৰ্নে মৎস্যৰাজ বিৰাটক যুঁধিষ্ঠিৰৰ বীৰত্ব প্ৰশংসা কৰি কৈছিল।

এষোহস্তং বিবিধং বৈষ্ণু ষ্ট্ৰৈলোক্যে সচৰাচৰে।

ন চৈবানঃ প্ৰমান বৈষ্ণু ন বেষসতি কদাচন।।

(এওঁ বিবিধ অস্ত্ৰ বিদ্যাত অভিজ্ঞ। ত্ৰিলোকত এওঁৰ সমান অস্ত্ৰবিদ্যাত অভিজ্ঞ কোনো নাই আৰু ভবিষ্যতেও নহব।)

দ্রোণাচাৰ্য্যৰ লগত যুদ্ধ কৰোতে তেওঁ বিবিধ অস্ত্ৰ জ্ঞানৰ পৰিচয় দিছে। অভিমন্যুৰ হত্যাৰ কাৰণে তেওঁ দ্রোণাচাৰ্য্য, কৰ্ণ, অশ্বথামা আৰু কৃতবৰ্মাক দায়ী কৰিছে। তেওঁ এই সম্পৰ্কত কৃষ্ণক কৈছিল যে যুদ্ধত জয়ী হবলৈ হলে দ্রোণ, অশ্বথামা আৰু কৰ্ণক বধ কৰিব লাগিব।

কৰ্ণ দ্রোণো বণে পূৰ্বং হস্তব্যমিতি মে মতিঃ

এতৌ হি মূলং দৃশ্বানামস্মাকং পূৰ্বদুষৰ্ভ

দ্রোণঃ ১৮২/৪৬

(হে পূৰ্বদুষৰ্ভ কৰ্ণ আৰু দ্রোণক আগেয়ে বধ কৰা উচিত। এই দুজনই আমাৰ দুঃখৰ মূল)

ওপৰৰ উক্তিৰ পৰা জনা যায় যে দ্রোণৰ অভিমন্যু বধ সংক্ৰান্তত নৃশংস আচৰণৰ কাৰণে যুঁধিষ্ঠিৰ অত্যন্ত ক্ষুব্ধ হৈছিল। দ্রোণাচাৰ্য্যৰ অসাধাৰণ বীৰত্ব দেখি কৃষ্ণই পৰামৰ্শ দিলে যে যি কোনো উপায়ে আচাৰ্য্যক নিবস্ত্ৰ কৰিব নোৱাৰিলে যুদ্ধ জিকা সম্ভৱ নহব। অশ্বথামাৰ মৃত্যু সংবাদ শুনিলেহে আচাৰ্য্যই অস্ত্ৰ ত্যাগ কৰিব, গতিকে অধৰ্মৰ আশ্ৰয় লৈ হলেও দ্রোণাচাৰ্য্যক অস্ত্ৰত্যাগ কৰাব লাগিব। কিন্তু এনে কৰাত প্ৰধান বাধা যুঁধিষ্ঠিৰ। তেওঁ কোতিয়াও মিছা কথা নকয়। ভীম, অজুৰ্ন, ধৃষ্টদ্যুম্ন আদিয়ে প্ৰচাৰ কৰি দিলে যে অশ্বথামা যুদ্ধত নিহত হৈছে। দৰাচলতে অশ্বথামা নামৰ হাতী এটাহে ভীমৰ হাতত নিহত হৈছিল। দ্রোণাচাৰ্য্যই এই সংবাদৰ সত্যাসত্য নিৰ্ণয় কৰিবলৈ যুঁধিষ্ঠিৰ কাম চাপে। আচাৰ্য্যই প্ৰশ্ন কৰাত যুঁধিষ্ঠিৰে কোঁশলপূৰ্ণভাৱে উত্তৰ দিয়ে, “অশ্বথামা হত ইতি গজঃ”। “ইতি গজঃ” এই অংশ যাতে আচাৰ্য্যই শুনিব নোৱাৰে সেই উদ্দেশ্যে অজুৰ্নৰ বাদে বাকী সকলোৱে “অশ্বথামা হতঃ” এই ব্যাকাংশৰ ওপৰত জোৰ দি চিঞৰিবলৈ ধৰাত আচাৰ্য্যই “ইতি গজঃ” ব্যাকাংশ শুনিবলৈ নাপাই পুতেক যুদ্ধত মৰিলে বুলি ভাবি ধনুৰখন আগটোত ডিঙিৰ ভেজা দি অশ্রুপাত কৰিবলৈ ধৰে। চকুৰ পানী বৈ আহি ডিঙিটো তিয়াই পেলালে। কৃষ্ণই ধনুৰ্গুণেদি বৈ অহা চকুৰ পানী লৈ আঙুলিয়াই অজুৰ্নক কলে, “চোৱাঁ, তোমাৰ গুৰুদেৱক এতিয়া সাপে খুঁটিব, শীঘ্ৰে সাপটো বধ কৰা।” কৃষ্ণৰ কথাত বিশ্বাস কৰি অজুৰ্নে শৰমাৰি গুণদাল কাটি পেলোৱাত খেনুৰ আগটোৱে গুৰুজীৰ ডিঙিটো বিন্ধি পেলায়। সেই সন্মোগতে ধৃষ্টদ্যুম্নই আগবাঢ়ি গৈ তৰোৱালেৰে দ্রোণাচাৰ্য্যক বধ কৰে। উজ্জ

ঘটনাই যদুৰ্ষিষ্ঠৰ চৰিত্ৰত কিছৰ কলংক সানিছে। ‘ইতি গজ’ বদলি নকৈ যদি চিঘাচিঘি অশ্বখামা যদুৰ্ষত মৰা নাই বদলি কলেহেঁতেন তেন্তে কলংকিত নহলেহেঁতেন।

অস্তুৰিশাৰদ যদিও কৌশলৰ অভাৱ আৰু সহ্যগুণ নোহোৱাৰ কাৰণে তেওঁ একাধিকবাৰ যদুৰ্ষৰ পৰা প্ৰাণ লৈ পলায়ন কৰিব লগা হৈছিল, বিশেষকৈ ভীষ্ম, দ্ৰোণ আৰু কৰ্ণৰ লগত যুদ্ধ কৰি তেওঁ প্ৰায়ে পলায়ন কৰিছিল। কৰ্ণৰ লগত যুদ্ধ কৰি ক্ষত বিক্ষত দেহেৰে পলায়ন কৰি ঘৰত শব্দই থাকোঁতে অজুৰ্নে দেখা কৰিবলৈ যাওঁতে তেওঁ কৰ্ণৰ বীৰত্বৰ প্ৰশংসা কৰি অজুৰ্নক গান্ধীৰ ধাৰণৰ অনুপমত্ব বদলি কৃষ্ণক গান্ধীৰধনু দিবলৈ কোৱাত অজুৰ্নে তেওঁৰ প্ৰতিজ্ঞা অনুসাৰে ককায়েকক কাটিবলৈ খেদি যোৱাত কৃষ্ণই বাধা দিয়ে। অজুৰ্ণৰ প্ৰতিজ্ঞা আছিল যে যদি কোনোবাই গান্ধীৰক নিন্দা কৰে, তেন্তে নিন্দাকাৰীক বধ কৰিব, নহয় আত্মহত্যা কৰিব। গান্ধীৰক নিন্দা কৰা বা অন্যৰ হাতত অপৰ্ণ কৰিবলৈ কোৱাজনক তেওঁ কেতিয়াও সহ্য নকৰে। কৃষ্ণই কয় যে ককায়েকক যি হেতুকে খণ্ডত “ভূমি” বদলি সম্বোধন কৰিলে সেয়ে অপমান কৰাৰ তুল্য হ’ল। অজুৰ্নে কান্দি কান্দি জ্যেষ্ঠ ভাইৰ পদতলত পৰি আত্মগ্লানি কৰাত যদুৰ্ষিষ্ঠে অশ্ৰুজলেৰে অজুৰ্ণৰ শিৰ অভিষিক্ত কৰি তেওঁক আলিঙ্গন কৰে।

বুদ্বিদ্ধা সূচিবং কালং ভ্ৰাতৰৌ সন্মহাদ্যতী।

কৃত শোচো মহাৰাজ প্ৰীতিমন্তৌ বভুবভুঃ ॥

(‘দীৰ্ঘকাল বোদন কৰি দুই ভাতৃৰ মনৰ গ্লানি দূৰ হ’ল’)

যদুৰ্ষিষ্ঠে যদুৰ্ষক্ষেত্ৰত মাতুল শৈল্য আৰু তেওঁৰ অনুজক বধ কৰিছিল। ইয়াৰ বাহিৰে তেওঁৰ বীৰত্বৰ কথা পোৱা নাযায়। শল্যৰ মৃত্যুৰ পাছত দুৰ্যোধনে অসহায় বোধ কৰি পলাই গৈ দ্বৈপায়ন হৃদত আশ্ৰয় লয়। লোক মুখে এই সংবাদ শুনি কৃষ্ণ সহ পাণ্ডৱগণ দ্বৈপায়ন হৃদৰ তীৰত উপস্থিত হয়। যদুৰ্ষিষ্ঠে ঈৰ্ষ্য ব্যঞ্জনৰে দুৰ্যোধনক সম্বোধন কৰি কলে, “হে ৰাজন, সমস্ত ক্ষত্ৰিয় কুল ধ্বংস কৰি এতিয়া কিয় আত্মগোপন কৰিছা? তোমাৰ পৌৰুষ কলৈ পলাল? উঠা, যুদ্ধ কৰা। হয় যুদ্ধ জয় কৰি অকটকা ৰাজ্য ভোগ কৰা, নহয় ভূমি মৃত্যুশয্যা গ্ৰহণ কৰি স্বৰ্গলাভ কৰা।”

অভিমানী দুৰ্যোধনে যদুৰ্ষিষ্ঠৰ আহ্বান গ্ৰহণ কৰিলে। তেওঁ পানীৰ পৰা উঠি আহিল, তেওঁ গদাহস্তে কলে, “তোমালোক মাজৰ যি কোনো এজনক মোৰ লগত গদাযুদ্ধ কৰিবলৈ মই আহ্বান কৰিলো।” যদুৰ্ষিষ্ঠে পাঁচ ভাইৰ যি কোনো এজনক আহ্বান কৰিবলৈ কৈ পানীৰ পৰা উঠি আহিবলৈ ক’লে। যদুৰ্ষিষ্ঠে তেওঁক গদা আৰু কবচ দিলে। শ্ৰীকৃষ্ণই যদুৰ্ষিষ্ঠক যি কোনো এজনক বাছি লবলৈ দুৰ্যোধনক সুবিধা দিয়াত ভংসনা কৰিলে। কাৰণ, তেওঁ জানিছিল গদা যুদ্ধত তেওঁৰ সমকক্ষ ভীমৰ বাহিৰে আন এজনো নহয়। ভীমৰ শাৰীৰিক শক্তি অধিক যদিও গদা যুদ্ধৰ কৌশলত দুৰ্যোধন অধিক অভিজ্ঞ। দুৰ্যোধনে যদি যদুৰ্ষিষ্ঠৰ বা অন্য তিন জনৰ

এজনক বাছি ললেহেঁতেন, তেন্তে কি শোচনীয় পৰিণাম হ'লহেঁতেন যদুৰ্ধিষ্ঠিৰে সেইটো ভাবি চোৱা নাছিল। সৌভাগ্য ক্ৰমে অভিমানী দুর্যোধনে তেওঁৰ সমকক্ষ ভীমক যুদ্ধলৈ আহ্বান কৰিলে। যুদ্ধ আৰম্ভ হ'ল। সমানে সমানে যুদ্ধ চলিবলৈ ধৰে। কৃষ্ণৰ ইচ্ছিতত অৰ্জুনে ভীমে দেখাকৈ উৰুত চাপৰ মাৰি উৰু ভঙ্গ কৰাৰ প্ৰতিজ্ঞা সোঁৱৰাই দিয়াত অন্যান্য ভাৱে ভীমে গদাঘাত কৰি দুর্যোধনৰ উৰুভঙ্গ কৰে। ভূপতিত ৰজাৰ মূৰত পূৰ্বপ্ৰতিজ্ঞা সুৰ্বাৰ পদাঘাত কৰে। এই ব্যৱহাৰত যদুৰ্ধিষ্ঠিৰে অতিশয় দুখ পাই কয় :-

মা শিৰোহস্য পদা মদ্রীমা ধৰ্মশ্চেহতিগো ভৱেৎ

ৰাজ্যজ্ঞাতিহঁতশ্চায়াং নৈতস্পায্যাং তবানঘ ॥

একাদশচমুনাথং কুৰুপামধিগং তথা ।

মা স্প্ৰাক্ষীৰ্ভী পাদেন ৰাজানং জ্ঞাতিমেচ ॥

হতবন্ধুহমাত্যো দ্রষ্ট সৈন্যো হতো মধে ।

সৰ্বকাৰণে শোচ্যেহয়ং ন্যৱহাস্যেহয়মীশ্বৰঃ ॥

শল্য— ৬/১৬/১৮

(হে ভীম, দুর্যোধনৰ মূৰত পদাঘাত নকৰিবা, তুমি লাথি মাৰি ধৰ্ম লঙ্ঘন কৰিছা। এওঁ ৰজা, আমাৰ জ্ঞাতি, তদুপৰি ভূপতিত, তুমি অন্যান্য কাম কৰিছা। এওঁ একাদশ অক্ষৌহিণীৰ অধিপতি, কুৰুৰাজ আৰু আমাৰ জ্ঞাতি। ভৰিৰে এওঁক আঘাত নকৰিবা। যুদ্ধত এওঁৰ বন্ধু, অমাত্য আৰু সকলো সৈন্য নিহত হৈছে। এওঁ নিজে মূৰ্খ'। এনে অৱস্থাত এওঁ দয়াৰহে পাৱ, উপহাসৰ নহয়"।)

এই বুলি ভীমক তিৰস্কাৰ কৰি যদুৰ্ধিষ্ঠিৰে দুর্যোধনক কলে, “ভাই দুখ নকৰিবা। তুমি কৃতকৰ্মৰ ফল ভোগ কৰিছা। লোভ, মোহ, অহংকাৰে আৰু নিবুৰ্দ্ধিতাৰ কাৰণে তোমাৰ এই অৱস্থা হৈছে। তোমাৰ মৃত্যু শ্লাঘ্য, তুমি ক্ষত্ৰিয় কুলোচিত বীৰৰ মৃত্যু লাভ কৰিছা। আমিহে শোচনীয় অৱস্থা পাওঁ। বন্ধু, বান্ধৱ, পুত্ৰ, পোতাদিৰ শোকত ক্লিষ্ট হৈ আমি দুখ ভোগৰ কাৰণে জিয়াই থাকিলো। হে ৰাজন, তুমি স্বৰ্গলৈ যাবলৈ ওলাইছা, আমি নাৰকী। শোকদগ্ধা বিধবা নাৰীৰ অভিশম্পাত পাই আমি কেৱল দুখ ভোগ কৰি পৃথিৱীত জিয়াই থাকিম।”

অন্যায় যুদ্ধৰ কথা ভাবি 'গান্ধাৰীৰ তপঃশক্তিলৈ যদুৰ্ধিষ্ঠিৰ ভীত হ'ল। তেওঁ ভাবিলে :-

স হি পুত্ৰবধং শ্ৰুত্বা কৃতম্‌স্মাভিবীদৃশং ।

মানসেনাগ্নিনা ক্ৰদ্ধা ভস্মসামঃ কৰিষ্যতি ॥

অন্যায় যুদ্ধত পুত্ৰ নিহত হোৱা শুনি ক্ৰুদ্ধা গান্ধাৰীয়ে মানসাগ্নিৰ দ্বাৰা আমাক ভস্ম কৰিব। এই বিপদত ৰক্ষা কৰিবৰ কাৰণে তেওঁ কৃষ্ণৰ শৰণাপন্ন হয়। কৃষ্ণই হস্তিনাপুৰলৈ গৈ নানা প্ৰকাৰ প্ৰলোথ বাক্যৰ দ্বাৰা ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু গান্ধাৰীক শান্ত কৰিলে।

অশ্বখামাৰ ভয়াৱহ নৈশ অভিযানৰ কথা ধৃষ্টদ্যুম্নৰ সাৰথিয়ে কোনো মতে পলাই গৈ ৰাতিপুৱা পান্ডবক জনালে। এই দাৰুণ সংবাদ শুনি যুধিষ্ঠিৰ মূৰ্ছা যায়। সাত্যকি আৰু ভায়েক কেইজনৰ শূদ্ৰশ্ৰমত সংজ্ঞা লাভ কৰি শোকত বিলাপ কৰিবলৈ ধৰে আৰু বাৰে বাৰে যুদ্ধজয়ক ধিক্কাৰ দিবলৈ ধৰে। বিশেষকৈ পিতা পুত্ৰাদিৰ নিধন সংবাদ শুনি দ্ৰোপদীৰ কি অবস্থা হ'ব, সেই কথা চিন্তা কৰি ধৰ্মৰাজ অতিশয় ব্যথিত হ'ল। দ্ৰোপদীক আনিবৰ কাৰণে নকুলক উপপ্ৰবালৈ পঠালে, শিবিৰত উপস্থিত হৈ মৃত বৃধিৰাস্ত্ৰ দেহ কেইটা দেখি যুধিষ্ঠিৰ আকৌ মূৰ্ছা গ'ল। ভীমাজৰ্জুন আদিবো একে দশা।

পতিসকলৰ সমীপত উপস্থিত হৈ মৃত পুত্ৰ আৰু ভ্ৰাতৃক দেখা পাই দ্ৰোপদী সংজ্ঞাহীন হ'ল। সচেতন হৈ তেওঁ আততায়ী অশ্বখামাক যুদ্ধত বধ কৰিবলৈ পতি কেইজনক উত্তেজিত কৰিবলৈ ধৰে। অশ্বখামা যে অমৰ সেই কথা তেওঁ পাহৰি গ'ল। যুধিষ্ঠিৰৰ সান্ধনা বাক্যত কিছু সুস্থিৰ হৈ অশ্বখামাৰ মৃত্যুত থকা মণিটো আনি দিবলৈ পতি সকলক অনুৰোধ কৰে। ভীমে অনেক অনুসন্ধান কৰি গঙ্গাৰ পাৰত অশ্বখামাক বিচাৰি উলিয়ালে। অশ্বখামাই আত্মৰক্ষাৰ কাৰণে "ব্ৰহ্মশিৰ" নামৰ ভীষণ অস্ত্ৰ নিক্ষেপ কৰে। ভীমক ৰক্ষা কৰিবলৈ কৃষ্ণৰ নিৰ্দেশত অৰ্জুনেও দিব্যাস্ত্ৰ নিৰাৰক অস্ত্ৰ নিক্ষেপ কৰিলে। প্ৰলয়ান্বিত সদৃশ দুই অস্ত্ৰৰ প্ৰভাৱত পৃথিৱী ধ্বংস হোৱাৰ সম্ভাৱনা দেখি দেৱৰ্ষি নাৰদ আৰু মহৰ্ষি ব্যাসে দুইজনকে অস্ত্ৰ সম্বৰণ কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰাত অৰ্জুনে নিজৰ অস্ত্ৰ সম্বৰণ কৰে। কিন্তু অশ্বখামাই সম্বৰণ নকৰাত সেই অস্ত্ৰই অভিমন্যুৰ পত্নী উত্তৰাৰ গৰ্ভত থকা সন্তান নষ্ট কৰিবলৈ নিক্ষেপ কৰে, কিন্তু ভগবান কৃষ্ণই গৰ্ভত প্ৰৱেশ কৰি সন্তানটি ৰক্ষা কৰে। এই সন্তানটিয়েই পৰীক্ষিত। অশ্বখামাৰ মৃত্যুৰ মণিটো কাটি আনি দ্ৰোপদীক উপহাৰ দিয়ে। দ্ৰোপদীয়ে সেই মণিটো যুধিষ্ঠিৰক ধাৰণ কৰিবলৈ কয়।

ততো দিব্যং মণিবৰং শিবসাধাৰয়ন প্ৰভুঃ।

শুশুভে বা তদাৰাজা সচন্দ্ৰ ইৱ পৰ্বতঃ ॥

(যুধিষ্ঠিৰে সেই মণিটো ধাৰণ কৰাত চন্দ্ৰযুক্ত পৰ্বতৰ দৰে শোভা পাবলৈ ধৰে।)

লোকক্ষয়কাৰী মহাযুদ্ধ শেষ হ'ল। লাখ লাখ সৈন্য নিহত হ'ল। বিদূৰে সুমধুৰ ভাষাৰে ধৃতবাণ্ট-গান্ধাৰীক সান্ধনা দিলে। শোকাত্ত ধৃতবাণ্ট-গান্ধাৰীয়ে পুৰনাৰী সকলক লৈ কুবুৰ্জ্জ মহাশ্মশানলৈ যাত্ৰা কৰে। যুধিষ্ঠিৰে এই সংবাদ শুনি কৃষ্ণ, যদুদান, যুযুৎস, দ্ৰোপদী আৰু ভায়েক কেইজনক লগত লৈ তেওঁ লোকক অনুসৰণ কৰে। যুধিষ্ঠিৰ তেওঁৰ কাষলৈ গৈ ভৰিত ধৰি শোকাত্তা নাৰী সকলক কৰুণ বিনিৰ্ণ শুনি তেওঁ ধৃতবাণ্ট আৰু গান্ধাৰীৰ সম্মুখত উপস্থিত হৈ আত্ম-পৰিচয় দিয়ে। শোকাত্ত ধৃতবাণ্টই যুধিষ্ঠিৰক আকোঁৱাল ললে। শোকাত্তৰা বৃদ্ধা গান্ধাৰীয়ে যুধিষ্ঠিৰক লগ পাব বিচৰাত যুধিষ্ঠিৰ তেওঁৰ কাষলৈ গৈ ভৰিত ধৰি সেৱা কৰে আৰু ক্ষমা খোজে।

পদ্মহস্তা নৃশংসোহং তৱ দেৱি যদুৰ্দ্ধিষ্ঠঃ ।

শাপাহঃ পৃথিৱী নাশে হেতুভূতঃ শপস্ব মাম্ ॥

(দেৱী, “মই আপোনাৰ পদ্মহস্তা যদুৰ্দ্ধিষ্ঠৰ । ময়েই পৃথিৱী নাশৰ হেতু । মোক শাপ দি ভষ্ম কৰক ।”)

গান্ধাৰীয়ে মৌনভাৱে কৈৱল দীৰ্ঘনিশ্বাস ত্যাগ কৰিলে । তেওঁৰ কাপোবেৰে ধাক্কা যোৱা নেগ্ৰছদৰ ফাঁকৈদি যদুৰ্দ্ধিষ্ঠৰ হাতৰ আঙুলি কেইটালৈ দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰাত হাতৰ নখ কেইটা ক’লা হৈ গ’ল । অজুৰ্দ্ধনে ভয়তে কৃষ্ণৰ দেহৰ আঁৰিত আত্মগোপন কৰিলে ; বাকীবোৰ দৌৰী পলাল । কিছন্ন সময়ৰ পাছত তেওঁৰ খং মাৰ গ’ল । তেওঁ পাণ্ডৱগণক মাতৃবৎ সান্ধনা দিলে ।

গঙ্গাত মৃতসকললৈ তৰ্পণ দিওঁতে কুন্তীয়ে কৰ্ণলৈকো তৰ্পণ যাচিবলৈ যদুৰ্দ্ধিষ্ঠৰ অনুরোধ কৰে । সেই প্ৰসঙ্গতে কৰ্ণ যে কুন্তীৰ পত্ন আছিল সেই কথা প্ৰকাশ পায় । ইমান বছৰ কুন্তীয়ে কথাটো গোপন কৰি ৰখা কাৰণে যদুৰ্দ্ধিষ্ঠৰে নাৰী জাতিক কোনো কথা গোপনে বাখিব নোৱাৰিবলৈ অভিশাপ দিয়ে । (অতো মনসি যদ্ গৃহ্যং ত্ৰীণাং তন্ন ভৱিষ্যতি, স্ত্ৰী পৰ্ব ২৭/২৯) । কৰ্ণৰ উদ্দেশ্যেও যদুৰ্দ্ধিষ্ঠৰে শোকাকুল চিন্তে তৰ্পণ যাচিলে । তেওঁলোকে গঙ্গাৰ তীৰত এমাহ বাস কৰিলে । যুদ্ধৰ সময়ত তেওঁলোকে যি পাপ কৰিছিল তাৰ খণ্ডনৰ কাৰণেই এমাহ গঙ্গাস্নান কৰিলে ।

ব্যাস, নাৰদ, দেৱল, প্ৰভৃতি ঋষিসকলো পাণ্ডৱৰ লগতে গঙ্গাবাসী হৈছিল । যুদ্ধত নিহত সুহৃদবৰ্গ, বিশেষকৈ কৰ্ণৰ কথা স্মৰণ কৰি যদুৰ্দ্ধিষ্ঠৰ অতিশয় ব্যাকুল হৈ পৰে । মহাযুদ্ধৰ কাৰণে নিজকে সম্পূৰ্ণ দায়ী ভাবি কৈছিল,

“ধিগন্তু ক্ষত্ৰিয়মাচাৰং ধিগন্তু বল পৌৰুষম্”

(ক্ষত্ৰিয়ৰ আচাৰক ধিক্, বল আৰু পৌৰুষক ধিক্) । তেওঁ বেজাৰত অজুৰ্দ্ধনৰ ওপৰত বাজাভাৰ দি পুনৰ বন গমনৰ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰিছিল । ভায়েক, দৌপদী, আৰু ঋষি-সকলৰ প্ৰবোধ বাক্য আৰু সান্ধনাত সেই ইচ্ছা শিথিল হয় । তাৰ পাছত হস্তিনাপুৰীত প্ৰবেশ কৰি অভিষেক ক্ৰিয়া সম্পন্ন কৰে । ভৌমক যথাৰ্থীতি যদুবাজ পদত অভিষিক্ত কৰে । মহামতি বিদূৰক প্ৰধান মন্ত্ৰী, সঞ্জয়ক অৰ্থমন্ত্ৰী আৰু অন্যান্য উপযুক্ত ব্যক্তিক বিভিন্ন বিভাগৰ দায়িত্বত নিয়োগ কৰে । পুৰবাসী সকলক সন্মোদন কৰি তেওঁ কৈছিল :—

যদি চাহমনুগ্ৰাহেথা ভবতাং সুহৃদাং তথা ।

যতৰাষ্ট্ৰে যথা পূৰ্বং বৰ্দ্ধি বৰ্দ্ধিতুমহং ॥

এষ নাথো হি জাগতো ভবতাং ময়া সহ ।

অসৌৱ পৃথিৱী কৃৎস্না পাণ্ডবাঃ সৰ্ব্ৱ এৱচ ॥

(আপোনালোকে আৰু সুহৃদ বৰ্গই যদি মোক অনগৃহিত কৰিব খোজে তেন্তে যতৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰতি পূৰ্বৰ ব্যৱহাৰ অৱ্যাহত ৰাখিব । তেখেত আমাৰ পালক । সমগ্ৰ

পৃথিৱী আৰু আমি এওঁৰেই অধীন।) যুধিষ্ঠিৰৰ এই উক্তিৰে গদুৰুজনৰ প্ৰতি থকা তেওঁৰ শ্ৰদ্ধা আৰু ভক্তি প্ৰকাশ কৰিছে। বহুত অৰ্থ ব্যয় কৰি মৃতক সকলৰ শ্ৰাদ্ধাদিৰ ক্ৰিয়া সম্পন্ন কৰে। প্ৰচুৰ দান দাক্ষিণ্যও দিয়ে। তাৰ পাছত তেওঁ ধৃতবাস্তৱ; গান্ধাৰী, বিদূৰ, যুধিষ্ঠিৰ, কৃষ্ণ আৰু পুৰোহিত ধোম্যৰ হাতত ৰাজ্যৰ শাসন ভাৰ এৰি দি শান্তি লাভ কৰিছিল। তেওঁ কৃষ্ণৰ লগত দেখা কৰিবলৈ গৈ ধ্যানস্থ অৱস্থাত কৃষ্ণক দেখা পায়। ধ্যান ভাগিলত সুধি জানিব পাৰিলে যে শৰ-শয্যাগত ভীষ্মই তেওঁক ধ্যান কৰি আছিল কাৰণেই কৃষ্ণৰ মনো পিতামহত লগ্ন হৈ আছিল। কৃষ্ণই লগতে এই কথাও জনায় 'যে তপস্বী, মহাজ্ঞানী ভীষ্মই দেহত্যাগ কৰিলে পৃথিৱীলৈ অমায়স্যৰ ঘোৰ অশ্বকাৰ নামিব। গতিকে যুধিষ্ঠিৰক পিতামহৰ ওচৰলৈ গৈ জ্ঞান আহৰণ কৰিবলৈ উপদেশ দিয়ে। অশ্বিনেয়ে যুধিষ্ঠিৰ কৃষ্ণক আগত লৈ ভীষ্মৰ ওচৰত উপস্থিত হ'ল। অনেক ঋষি-মুনিও তেওঁৰ লগত গ'ল। তেওঁলোক সকলোৱে কুৰুক্ষেত্ৰৰ মহাম্মশানৰ কাষত ওখৰতী নদীৰ তীৰত মূৰ্দ্ধি-ঋষি পৰিবৃত্ত ভীষ্মৰ কাষত উপস্থিত হ'ল। পিতামহৰ দেহত্যাগলৈ মাত্ৰ ত্ৰিশদিন বাকী। কৃষ্ণৰ অনুৰোধত ভীষ্মই যুধিষ্ঠিৰক উপদেশ দিবলৈ সন্মত হয় আৰু যুধিষ্ঠিৰৰ বহু গুণাৱলীৰ প্ৰশংসা কৰে।

ধৰ্মৰাজ যুধিষ্ঠিৰে বিনতভাৱে পিতামহক ৰাজধৰ্ম, বণাশ্ৰম ধৰ্ম আৰু মোক্ষধৰ্ম আৰু আপৎধৰ্ম সম্পৰ্কে বহুতো প্ৰশ্ন কৰে। ভীষ্মই সকলো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ সৰল, বিস্তৃত আৰু উদাহৰণ সহ ব্যাখ্যা কৰি যুধিষ্ঠিৰক বুজাই দিয়ে। মহাভাৰতৰ শান্তি পৰ্বত এই ৰাজধৰ্ম (ৰাজনীতি, ৰজাৰ কৰ্তব্য) বণাশ্ৰম ধৰ্ম, আপৎকালীন ধৰ্ম আৰু অনুশাসন পৰ্বত ১৬৭ তম অধ্যায় পৰ্যন্ত মোট চাৰিশ ছয়সত্তৰ অধ্যায়ত এই উপদেশাৱলী বিবৃত হৈছে। পিতামহে দেহত্যাগৰ প্ৰাক্-মহত্বলৈকে তেওঁৰ অমৃতময় ৰচনাৱলীৰে শ্ৰোতৃবৰ্গক আপ্যায়িত কৰি ৰাখে। এই ৰচনাসমূহে মানৱ জীৱনৰ সকলো প্ৰকাৰ সমস্যাৰ সমাধান নিৰ্দেশ কৰিছে। চাৰিশ বছৰীয়া দীৰ্ঘ জীৱনৰ পৰিপূৰ্ণ অভিজ্ঞতাৰ ই ফলশ্ৰুতি।

ভীষ্মৰ আন্তোষ্ঠি ক্ৰিয়াৰ পাছত যুধিষ্ঠিৰ মূৰ্ছিত হৈ পৰিল। কৃষ্ণ আৰু ধৃতবাস্তৱৰ বজ্জনিত তেওঁ প্ৰকৃতিস্থ হ'ল। অৱশেষত ব্যাসে তেওঁক জ্ঞাতিবধ পাপৰ পৰা মুক্ত হ'বলৈ অশ্বমেধ যজ্ঞ কৰিবলৈ উপদেশ দিয়ে। যথা সময়ত যজ্ঞ সম্পন্ন হয়। ধৰ্মৰাজে ধৃতবাস্তৱ আৰু গান্ধাৰীক শূদ্ৰদ্বা আৰু পৰিচৰ্যা এনে সুব্যৱস্থা কৰিলে যে দুৰ্যোধনেও তেনে ব্যৱস্থা কৰিব পৰা নাছিল। ধৃতবাস্তৱই যেতিয়া যি বিচাৰে বা যি কৰিব খোজে তাৰ সুব্যৱস্থা কৰি দিছিল। কিন্তু শোকাক্ত ধৃতবাস্তৱই কতো শান্তি নোপোৱা হ'ল। পুত্ৰ সকলৰ কুৰ্ম আৰু নিজৰো অসংখ্য মতিৰ কথা স্মৰণ কৰি অনুতাপ কৰি থকা হ'ল।

এইদৰে পোন্ধৰ বছৰ অতীত হ'ল। ভীষ্মে আনৰ অগোচৰত দুৰ্যোধনাদিৰ কুৰ্ম আৰু নিজৰ বাহুবলৰ কথা কৈ ধৃতবাস্তৱক আমনি দিবলৈ ধৰাত ধৃতবাস্তৱ

মনত নিৰ্বোদভাৱ উদয় হয় আৰু সেই মতে অৰণ্যবাসী হবলৈ মনস্থ কৰে। এদিন যদুধিষ্ঠিৰৰ ওচৰত সেই সংকল্প প্ৰকাশ কৰে। যদুধিষ্ঠিৰে এই কথা শুনি অতিশয় দুখ পায় আৰু ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ মন কোমলাবলৈ নানা প্ৰকাৰে চেষ্টা কৰে। কিন্তু ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ সংকল্প অটল থাকিল। নানা প্ৰকাৰ সন্দেশ বাক্যে যদুধিষ্ঠিৰক সান্ত্বনা দি যাত্ৰাৰ আয়োজন কৰে। গান্ধাৰী, বিদূৰ আৰু সঞ্জয়ো লগতে যাবলৈ ওলাল। কুন্তীও যাবলৈ ওলোৱাত যদুধিষ্ঠিৰে অনুন্নয় বিনয় কৰে যদিও মাকক ফিৰাব নোৱাৰিলে। এওঁলোকৰ প্ৰস্থানত ধৰ্মৰাজ অতিশয় বিচলিত হয়। অনেক অনুন্নয় বিনয় কৰিবও কুন্তীক শওভতাই আনিব নোৱাৰিলে।

যথা সময়ত তেওঁলোকে অৰণ্যলৈ যাত্ৰা কৰে। শোকাকুল পাণ্ডৱসকলে গদুৰু স্থানীয় জ্ঞাতি সকলৰ অৰণ্য গমনৰ কথা চিন্তা কৰি কাল অতিবাহিত কৰিবলৈ ধৰে। অৱশেষত যদুধিষ্ঠিৰে জ্ঞাতি সকলক চাবৰ কাৰণে অৰণ্য যাত্ৰা কৰে। তেওঁলোকে অৰণ্যত উপস্থিত হৈ ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ চৰণ বন্দনা কৰিলে। এই সময়তে তপস্বী বিদূৰে যদুধিষ্ঠিৰৰ দেহত প্ৰবেশ কৰি মহাপ্ৰাণ কৰে। ব্যাসৰ কৃপাত পৰলোকগত আত্মীয় সকলক দেখা পোৱাৰ সৌভাগ্য তেওঁ লাভ কৰে। এইদৰে এমাহ গদুৰু সকলৰ সান্নিধ্য লাভ কৰি যদুধিষ্ঠিৰে পুনৰায় হস্তিনালৈ প্ৰত্যাগমন কৰে।

দুৰ্বহৰৰ পাছত দেৱাৰ্ষি নাৰদৰ মদুখৰ পৰা ধৃতৰাষ্ট্ৰাদিৰ বনামিত মৃত্যু হোৱা সংবাদ শুনি যদুধিষ্ঠিৰ অতিশয় ব্যথিত হয়। ৰাজ্য প্ৰাপ্তিৰ ছয়টিশ বছৰ এইদৰেই অতিবাহিত হয়। প্ৰজাসকলে যদুধিষ্ঠিৰৰ সুশাসনত সুখ-সমৃদ্ধিতে কাল কটায়। এই সময়ত যদুধিষ্ঠিৰৰ বয়স হৈছিল এশ আট বছৰ। তেওঁ চাৰিদিনে অমঙ্গল দেখা পাবলৈ ধৰে। জ্ঞাতি সকলৰ মাজতে পৰস্পৰে কটাকটি মৰামৰি কৰি যদুবংশৰ ধ্বংস আৰু কৃষ্ণ বলৰামৰ স্বৰ্গাৰোহণৰ বাৰ্তাৰ পাই পাণ্ডৱ সকল মৰ্মাহত হয়। অজুৰ্ণে শ্মশান তুল্য দ্বাৰকালৈ গৈ যদুবংশীয় লোক সকলৰ অত্যাণ্ডিত ক্ৰিয়া সম্পন্ন কৰে। কৃষ্ণ বিহীন অজুৰ্ণ এতিয়া অতিশয় দুৰ্বল। যাদৱ নাৰী সকলক হস্তিনাপুৰলৈ কাঢ়ি লৈ যায়। অজুৰ্ণৰ গাণ্ডীৰ অচল হ'ল। এইবোৰ কাৰণত যদুধিষ্ঠিৰে ভায়েক-হতৰ আগত মহায়নৰ সংকল্প প্ৰকাশ কৰে। আৰু তেওঁলোকেও অনুমোদন জনায়।

অভিমন্যুৰ পুতেক পৰীক্ষিতক সিংহাসনত বহুৱাই তেওঁলোক মহাপ্ৰস্থানৰ যাত্ৰী হয়। আৰু যদুবংশক মহামাত্য পদত নিষ্কৃত কৰে। হস্তিনাপুৰত পৰীক্ষিত আৰু যদুবংশীয় বজ্জক ইন্দ্ৰপ্ৰস্থত ৰজা পাৰ্শ্বত সুভদ্ৰাক দুয়োকে পৰিচালিত কৰিবৰ কাৰণে অভিভাৱিকা নিষ্কৃত কৰে। বসুদেৱ, বলৰাম, কৃষ্ণ প্ৰভৃতিৰ পাবলৌকিক ক্ৰিয়া সম্পন্ন কৰি যদুধিষ্ঠিৰে প্ৰজাবৰ্গক নিমন্ত্ৰণ কৰি তেওঁৰ অভিপ্ৰায় জনালে। প্ৰজা সকলৰ অনুৰোধ-উপৰোধ উপেক্ষা কৰি পাঁচ ভাই আৰু দ্ৰৌপদীয়ে বস্কল পৰিধান কৰি নগৰৰ পৰা নিৰ্গত হ'ল। এটা ভতুৱা কুকুৰ তেওঁলোকৰ সঙ্গী হ'ল। উলুপীয়ে গঙ্গাত প্ৰাণ বিসৰ্জ্জন দিলে। আৰু চিত্ৰাঙ্গনা মনিপুৰলৈ উভটি গ'ল।

প্ৰথমতে পাণ্ডৱ সকলে পুৰীভিমুখী গতি কৰি লৌহিত্য সাগৰৰ তীৰত উপস্থিত

হয়। তাৰ পাছত দক্ষিণাভিমুখী গতিৰে লৱন সমুদ্ৰৰ তীৰ পাই দক্ষিণ-পশ্চিম দিশে যাবলৈ ধৰে। তাৰ পাছত পশ্চিম দিশে গৈ দ্বাৰকা নগৰীত উপস্থিত হয়। এইবাৰ উত্তৰ মূখে যাবলৈ ধৰে। হিমাচল অতিক্ৰম কৰি বিশাল মৰুভূমিৰ মাজেদি গৈ উত্তৰ মেৰুৰ কাষত উপস্থিত হয়। বাটত দ্ৰৌপদী, নকুল আৰু সহদেৱ, অৰ্জুন আৰু সম্বৰ্ণশেষত ভীম নিপতিত হয়। কেৱল লগত থাকিল কুকুৰটো। যুধিষ্ঠিৰ তথাপি বিচলিত নহল, তেওঁ যাত্ৰা অব্যাহত ৰাখিলে। স্বৰ্গৰ পৰা দেৱৰাজ ইন্দ্ৰই তেওঁক আগবঢ়াই নিবলৈ আহিল। কিন্তু ভ্ৰাতৃগণ আৰু দ্ৰৌপদীক লগত লৈহে স্বৰ্গলৈ যাব বুলি কোৱাত দেৱৰাজে তেওঁলোকক স্বৰ্গত লগ পাব বুলি কয়। দেৱৰাজৰ ৰথত উঠিবলৈ গৈ কুকুৰটো লবলৈ বিচৰাত ইন্দ্ৰই আপত্তি দশায়। কুকুৰটো লগত নোলোৱাকৈ তেওঁ স্বৰ্গলৈ যাবলৈ আপত্তি কৰে আৰু মতৰ স্বপক্ষে বহুটো যুক্তি দাঙি ধৰে। দৰাচলতে স্বয়ং ধৰ্মৰাজ যম কুকুৰৰ ৰূপত যুধিষ্ঠিৰৰ ধৰ্মনিষ্ঠা পৰীক্ষা কৰিবলৈ আহিছিল। তেওঁ নিজৰূপ ধাৰণ কৰিলে আৰু যুধিষ্ঠিৰক বাঁৰে বাবে আশীৰ্বাদ দি ৰথত তুলি ললে। তেওঁ ভায়েক সকলৰ লগত একে লোকত বাস কৰাৰ অভিপ্ৰায় প্ৰকাশ কৰে।

স্বৰ্গলোকত দুৰ্যোধনাদিক দেখি তেওঁ বিস্মিত হয়। তেওঁৰ কুৰ্মৰ কথা স্মৰণ কৰি তেওঁৰ ভাগ্য দেখি ক্লিষ্ট হৈ যোৱা যেন ধাৰণা কৰা যায়। কৰ্ণ, বাকী চাৰি ভাই আৰু দ্ৰৌপদীক লগ পাবলৈ ব্যাকুল হৈ পৰে। দেৱৰাজৰ নিৰ্দেশত দেৱদূত দুৰ্গম, দুৰ্গন্ধ আৰু অশুকাৰ পথেদি পাপীবোৰৰ দুৰ্গতি দেখুৱাই তেওঁক আগবঢ়াই নিয়ে। এই নবকত কৰ্ণ, বাকী চাৰি পান্ডৱ আৰু দ্ৰৌপদীক তেওঁ বৰ বিচলিত হৈ পৰে। তেওঁ দেৱদূতক সেইখিনিতে বিদায় দি বেজাৰত বহি পৰে। দেৱদূতৰ মূৰেদি এই সংবাদ শুনি ইন্দ্ৰ প্ৰমুখ্যে দেৱসকল সেই ঠাইত উপস্থিত হৈ যুধিষ্ঠিৰক প্ৰবোধ দি কয় যে যি সকলৰ পাপৰ মাত্ৰা অধিক তেওঁলোকক আগতে স্বৰ্গভোগ কৰিবলৈ দিয়া যায়। তেওঁলোকে পাপ অনুসৰি নবক ভোগ কৰে। ছলপূৰ্বক দ্ৰোণাচাৰ্যক বধ কৰাৰ অংশভাগী হৈ তেওঁ নবক দৰ্শন কৰিব লগা হৈছে। তাৰ পাছত মন্দাকিনী নদীত স্নান কৰি ধৰ্মৰাজে মানৱ দেহ ত্যাগ কৰি দিব্য শৰীৰে স্বৰ্গত প্ৰবেশ কৰে। আত্মীয় সকলেও তেওঁক অনুগমন কৰে।

যুধিষ্ঠিৰৰ সমস্ত জীৱন পৰ্যালোচনা কৰিলে দেখা যায় যে তেওঁ আছিল অতিশয় প্ৰজ্ঞাৱান, ধৰ্মনিষ্ঠ, সত্যবাদী, আৰু স্থিৰ মতি। সঁহিষদ্বিত্য তেওঁৰ অন্যতম প্ৰধান গুণ। তেওঁ অতিশয় দৃঢ় চিন্ত আছিল। ধৃতৰাষ্ট্ৰ, কৰ্ণ, দুৰ্যোধন আদিয়ে তেওঁক সম্মান কৰিছিল আৰু কেতিয়াও অমৰ্যাদা নকৰিছিল। কেৱল মদুমতি দুষ্টাসনে পাশাখেলৰ সময়ত এটা অসম্মান সূচক বাক্য প্ৰয়োগ কৰিছিল, যাৰ কাৰণে ভীষ্মাদিৰ পৰা ধৰ্মিক খাব লগা হৈছিল। তেওঁ সকলোৰে বিশ্বাসভাজন আছিল আৰু ধৰ্মনিষ্ঠাত সকলোৰে আস্থা আছিল। শত্ৰুপক্ষয়ো তেওঁৰ কথাত বিশ্বাস কৰিছিল। তেওঁৰ ক্ৰোধ অতিশয় সংযত আছিল আৰু প্ৰতিশোধ প্ৰবৃত্তি

নাছিল। ক্ষমাহে তেওঁৰ চৰিত্ৰৰ ভূষণ আছিল। তেওঁ কিছু ভাৱ প্ৰৱণ আছিল, সেই কাৰণে বেজাৰ বা দুঃখত তেওঁ সঘনে মূৰ্ছা গৈছিল। ক্ষমাক আশ্ৰয় কৰা কাৰণে কুন্তী আৰু ভীমৰ পৰা বহুক্ষেত্ৰত টান কথা শুনিব লগা হৈছিল। বিচাৰ বা আগ পিছ নভবাকৈ কোনো কৰ্ম্যত তেওঁ লিপ্ত নহৈছিল। এইবোৰ সজগুণ থকা স্বত্বেও এটা দোষৰ কাৰণে গোটেই জীৱন কষ্ট ভোগ কৰিব লগা হৈছিল। সেয়ে হৈছে তেওঁৰ দ্যুতাসক্তি। পাশাৰ ঢাল আৰু গুটি দেখিলে তেওঁ ৰ'খ নোৱাৰিছিল। দ্যুতক্ৰিয়াত মত্ত হলে তেওঁ হিতাহিত জ্ঞান হেৰুৱাইছিল আৰু নিজৰ পত্নী আৰুসহোদৰ ভাইকো পণত ৰাখিবলৈ কুঠাবোধ নকৰিছিল।

বামচন্দ্ৰৰ বনগমনত মহত্ব আছে। তেওঁ পিতৃ সত্য পালনৰ কাৰণে বনলৈ গৈছিল। কিন্তু যুদ্ধিষ্ঠিৰ দ্যুতাসক্তিৰ কাৰণে বনলৈ যাব লগা হৈছিল। বনবাস দুখ তেওঁৰ দৃষ্কৰ্মৰ পৰিণতি। ধৃতৰাষ্ট্ৰই মৰম কৰি তেওঁলোকক দাসত্বৰ পৰা মুক্ত কৰি নিদিয়া হেঁতেন পাণ্ডৱ চিৰ দিনেই কোঁৱৰৰ দাস হৈ থাকিব লগা হ'ল হেঁতেন। ভাগ্যে দৌপদীয়ে স্বামী সকলৰ মুক্তি ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ পৰা বৰ স্বৰূপে ভিক্ষা কৰি ললে।

ভীমসেন ৪

ভীমসেন কুন্তীৰ তৃতীয় পুত্ৰ। প্ৰথম কৰ্ণ, দ্বিতীয় যুদ্ধিষ্ঠিৰ তৃতীয় ভীমসেন। পাণ্ডুৰ অনুবোধত কুন্তীয়ে বায়ুদেৱতাক মন্ত্ৰেৰে আহ্বান কৰি ভীমক পুত্ৰৰূপে লাভ কৰে। তেওঁ যুদ্ধিষ্ঠিবতকৈ এবছৰৰ সৰু। চৈত্ৰ মাসৰ শুক্লা ত্ৰয়োদশীত শতশুদ্ধ পৰ্বতত তেওঁৰ জন্ম হয়। সেই একেদিনাই ৰাতি দুৰ্যোধনৰো জন্ম হয়। ভীমৰ জন্মৰ লগে লগে দৈৱবাণী হয় “সৰে’ষাং বলিনাং শ্ৰেষ্ঠো জাতোহয়ম ইতি ভাৱত”। মহাভাৰতত কথিত আছে যে জন্মৰ পাছত তেওঁ শিল এছটাৰ পৰে আৰু শিলাখণ্ড চুৰ্ণকৃত হয়। এই দৃশ্য দেখি পাণ্ডু আচৰিত হয়। শিশুটিৰ মহাবাহু ভীম পৰাক্ৰম দেখি তেওঁৰ নাম হয় ভীমসেন। তেওঁৰ জঠৰত বৃক নামৰ অগ্নিয়ে নিবাস কৰিছিল কাৰণে নাম থোৱা হ'ল বৃকোদৰ। বাঘপেটীয়া বুলিও ক'ব পাৰি।

পাণ্ডুৰ মৃত্যুৰ পাছত ভীমই তেওঁলোকক হস্তিনাপুৰলৈ লৈ আছে। ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ পুত্ৰ সকল আৰু পাণ্ডুৰ মাজত তেওঁ সকলোতকৈ শক্তিশালী আছিল। ভীমৰ তত্ত্বাৱধানত আৰু ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ স্নেহত তেওঁলোক প্ৰতিপালিত হয় আৰু শিক্ষা দিষ্কাও লাভ কৰে। কুৰুকুমাৰ সকলৰ খেলা-ধূলা, দৌড়া-দৌৰি, সাঁতোৰ আদিত ভীমক কোনোও পাছ পেলাব নোৱাৰিছিল। আমাৰ বৈষ্ণৱ কবি ৰাম-সৰস্বতীৰ ‘ভীম-চৰিত’ নামৰ সৰু কাব্যখনত কুৰু পাণ্ডুৰ লৰালি কালৰ খেলা-ধূলা, হাইকাঁজিয়াৰ আমোদজনক বিৱৰণ পোৱা যায়। ভীমৰ অপৰিমেত শক্তি সামৰ্থ্যৰ কথা মহাভাৰতৰ বহু ঠাইত পোৱা যায়। তলত তেওঁৰ শক্তি আৰু শাৰীৰিক সৌষ্ঠৱৰ কিছু বৰ্ণনা উদ্ধৃত কৰা হ'ল।

- (১) অয়ং শ্যামো মহাবাহুঃ সিংহস্কন্ধো মহাদ্যুতিঃ
কন্দুগ্ৰীৱ পদুম্বাঙ্কা : আদি ১৫২।১৮
- (২) নৱহেমাভং মহাৱলম্ । আদি ১৫৪।৭
- (৩) য এষ নাগৰ্ষভতুল্য বৃপঃ গোৰো যদ্বা সংহননোপপন্নঃ । আদি ১৯২।৬
- (৪) প্ৰাংশুঃ কনকবনভিঃ সিংহসংহনো যদ্বা
মণ্ডবাৰ্ণবিক্ৰান্তঃ মণ্ডবাৰ্ণ বেগবান বন—১৪৬।২৮
- (৫) সিংহোৰ্ষভগতিঃ শ্ৰীমান্দাবঃ কনকপ্ৰভঃ । বন—১৬০।২৮
- (৬) সিংহোনুতাং সোহয়মতীৰ বৃপস্বান । বিৰাট—৮।৩
- (৭) অয়ং পুৰ্ণমণ্ডগাজদ্ৰুগামী প্ৰতপ্তচামীকৰ শূদ্ধ গোৰঃ পুৰুষায়তাং সো
যদুগদীৰ্ষ বাহু বৃকোদৰঃ পশ্যত পশ্যতেনম্ ॥ বিৰাট—৭১।১৪
- (৮) শুবন্তথাঃ প্ৰতি বলো গোৰন্তাত ইবোন্নতঃ প্ৰমাণতো ভীমসেনঃ প্ৰদেশে
নাধিক্যেইজুর্নাত ॥ উদ্যোগ—৫১।৯৯
- (৯) তক্ষ তুবৰকং বালং বহুশিনম্ । উদ্যোগ—১৫১।৬৩
দ্রোণ—১৩৭।৮৫

ওপৰত উদ্ধৃত কৰা বিৱৰণৰ পৰা জনা যায় ভীমৰ দেহ আছিল অতি উন্নত (ওখ) অজুৰ্নতকৈ বাৰ আঙুল ওখ । তেওঁৰ দেহৰ বৰণ গলোৱা সোণৰ দৰে, উজ্জ্বল আছিল । তেওঁৰ স্কন্ধদেশ সিংহ সদৃশ, গ্ৰীৱাদেশ শংখৰ দৰে পদুমৰ পাহিৰ দৰে উজ্জ্বল চকু । তেওঁৰ দেহ আছিল সিংহৰ দৰে সুদৃঢ় । তেওঁৰ গতি গমন মন্ত হস্তীৰ দৰে । তেওঁ যেন শাৰীৰিক বৃপৰ অৱতাৰ স্বৰূপ আছিল । তেওঁৰ অংশদ্বয় প্ৰশস্ত আৰু বাহু যদুগল অজানুলম্বিত আছিল । দেহৰ শক্তি আছিল অযুত হাতীৰ সমান, তেওঁৰ দাড়ি, গোফ নাছিল আৰু বলবান ষাড়ৰ দৰে শক্তি-শালী আছিল । মূলত 'তুবৰক' শব্দটো আছে । টীকাকাৰ নীলকণ্ঠই তাৰ অৰ্থ কৰিছে বলবান ষাড় । তেওঁ বহুভুক পুৰুষ আছিল । অলপীয়া খাদ্যই তেওঁৰ ভোক নুগুৰিছিল ।

তেওঁৰ বথৰ ধ্বজত আছিল এটা সিংহৰ চিত্ৰ । সিংহৰ চকু দুটা বৈদূৰ্মৰ্ণৰ । বথৰ ঘোড়া কেইটা কৃষ্ণ বৰ্ণৰ আছিল । যুদ্ধক্ষেত্ৰত সৌদ্ৰ নামৰ শংখ ফুকি তেওঁ সকলোৰে মনত হাসৰ সঁপাৰ কৰিছিল । তেওঁ গদাযুদ্ধত পাৰ্গত আছিল । এই বিষয়ত তেওঁৰ প্ৰায় সমকক্ষ আছিল দূৰোধিন আৰু মদ্ৰ বাজ শৈল্য । কিন্তু ভীমৰ শাৰীৰিক শক্তি বেছি হোৱাৰ কাৰণে যুদ্ধত সুবিধা কৰিব পাৰিছিল । তেওঁৰ গদাৰ বৰ্ণনা অন্ধৰাজ ধৃতৰাষ্ট্ৰই এঠাইত এনেকৈ কৈছে—

অষ্টাস্ৰিমায়সীং ঘোৰাং গদাং কাণ্ডেনভুঘনম্ ।

মনসাহং প্ৰপশ্যামি ব্ৰহ্মদৰ্ভমিবোদ্যতম্ ॥

শক্যাং তাত চতুষ্কক্ষং ষড়্ৰাস্ৰমিতৌজসম্

প্ৰহিতাং দৃগ্মং সম্পৰ্শাং কথং সক্ষ্যন্তিমে সূতা । উত্তৰা—৫১।২৮

আঠটা ফলা (শিৰ) বিশিষ্ট কাণ্ডন ভূষিত, লৌহ নিৰ্মিত দুহাত দীঘল, ব্ৰহ্মদণ্ড সদৃশ ভীষণ গদাৰ কোব মোৰ ল'ৰাহঁতে কেনেকৈ সহ্য কৰিব ?

হাতত গদালৈ ভীম বগন্ধেগত বিচৰণ কৰোঁতে তেওঁক “দণ্ডপাৰ্ণিৰিবাস্তকঃ (গদাধাৰী যমসদৃশ) যেন দেখা গৈছিল। এসময়ত ময়দানৰে ব্যৱহাৰ কৰা ভীষণ গদাডাল ভীমক দিবলৈ অৰ্জুনক খাণ্ডৰ দাহৰ সময়ত অগ্নিয়ে উপহাৰ দিছিল।

কুটিল ধৃতৰাষ্ট্ৰই বাৰণাৱতত জতুগহত পদ্মি মাৰিবৰ উদ্দেশ্যে পাণ্ডবসকলক তালৈ পঠাইছিল। বিদূৰব সৱধান বাণীত তেওঁলোক বাচিল। মাজনিশা ভীমে ভায়েক কিজনক আৰু মাতৃ কুন্তীক বোকোছা আৰু কান্ধতলৈ জতুগহত জুই দি সুৰঙ্গ পথেদি পলায়ন কৰে। দুৰ্মতি পুৰোচন মন্ত্ৰী সেই জতুগহজুইত দম্ব হ'ল। নকুল সহদেৱক কোলাত লৈ কুন্তীক কান্ধত উঠাই আৰু অৰ্জুন যুদ্ধিষ্ঠিৰক হাতত ধৰি ঘোৰ অশ্বকাৰত অৰণ্য পথেদি ধুমুহাৰ দৰে গছ-গছনি ভাঙি ভীম আগবাঢ়ি যায়। ভীমক আশ্ৰয় কৰিয়ে মাৎসৱ চাৰি ভাই ৰক্ষা পৰে। বাতি হলে জাগৃত থাকি বাকী চাৰি ভাই আৰু মাতৃক বিশ্রাম লবলৈ সুবিধা দিছিল। এই অৰণ্যতে নৰ ঋংসলোভী ৰাক্ষস হিৰিষ্যক বধ কৰি তেওঁৰ প্ৰেমাগ্ৰহী হিড়িম্বা ৰাক্ষসীক পত্নীৰূপে গ্ৰহণ কৰি পুত্ৰ নোহোবা পৰ্যন্ত লগত ৰাখে আৰু ঘটোংকচৰ জন্মৰ পাছতে হিড়িম্বা পুত্ৰসহ স্বস্থানলৈ প্ৰস্থান কৰে। ভীমে প্ৰথম অৱস্থাত হিড়িম্বাক প্ৰত্যাখ্যান কৰিছিল। যুদ্ধিষ্ঠিৰে হিড়িম্বাৰ প্ৰেমৰ একাগ্ৰতা দেখি হিড়িম্বাক গ্ৰহণ কৰিবলৈ কোৱাত ভীমে ৰাক্ষসীক পত্নীৰূপে গ্ৰহণ কৰে। যুদ্ধিষ্ঠিৰে হিড়িম্বাক ভীমৰ পত্নী হবলৈ দুটা চৰ্ত দিছিল। (১) ভীমৰ লগত দিনৰ বেলা যথেষ্টানুসাৰে ভ্ৰমণ কৰিব পাৰিব কিন্তু বাতি হ'লে তেওঁলোকৰ কাষত থৈ যাব লাগিব। ভীমে পুত্ৰ জন্মালৈকে হিড়িম্বাৰ লগত থাকিব বুলি দ্বিতীয় চৰ্ত আৰোপ কৰে।

সেই ঠাই এৰি পাণ্ডৱসকলে ক্ৰমে মৎস্য, ত্ৰিগৰ্ত, পাণ্ডাল প্ৰভৃতি দেশ অতিক্ৰম কৰে। এনেতে ব্যাসদেৱ উপস্থিত হৈ তেওঁলোকক একচক্ৰা নগৰীত কোনো এজন ব্ৰাহ্মণৰ ঘৰত অতিথিৰূপে থাকিবলৈ নিৰ্দেশ দিয়ে। সেই ঠাইত পাণ্ডৱে বন্ধকল পিন্ধি ভিক্ষা কৰি তপস্বীৰ দৰে বাস কৰিবলৈ ধৰে। (অৰ্ধং সৰ্বসং ভৈক্ষ্যস্য ভীমো ভূগুস্তে মহাবলঃ) ভিক্ষা কৰি অনা ভিক্ষাম্বৰ আধা ভীমে ভক্ষণ কৰিছিল।

এদিন আশ্ৰয়দাতা ব্ৰাহ্মণৰ ঘৰত ক্ৰন্দনৰ বোল উঠিল। অনুসন্ধান কৰি কুন্তীয়ে জানিব পাৰিলে যে সেই নগৰৰ কাষত এটা ৰাক্ষস বাস কৰিছিল। তাৰ নাম বক বা বকাসুৰ। প্ৰতিদিনে সি এটা মানুহ ভক্ষণ কৰে। পালপাতি নগৰীয়া সকলে এজন মানুহ তাৰ ভক্ষণৰ নিমিত্তে আগবঢ়ায়। সেইদিনা ব্ৰাহ্মণ পৰিয়ালৰ পাল। তেওঁৰ একমাত্ৰ লৰাটোক ৰাক্ষসৰ খাদ্য কৰি পঠাব লগা হ'ল। কুন্তীয়ে ব্ৰাহ্মণক আশ্বাস দি ব্ৰাহ্মণৰ বাধা সত্ত্বেও ভীমক ৰাক্ষসৰ বলিৰূপে পঠায়। অযুত হস্তীৰ বল ধাৰণ কৰা ভীমে বকাসুৰক যমালয়লৈ পঠালে। ভীমৰ বল দেখি ৰাক্ষসৰ পৰিয়াল বৰ্গ সেই ঠাই এৰি পলাল।

ইয়াৰ কিছুদিন পিছত পাণ্ডাল নগৰত দ্ৰৌপদীৰ স্বয়ংবৰৰ কথা তেওঁলোকে শুনিবলৈ পালে। ব্ৰাহ্মণ বৈশাখী পাণ্ডৱ সকলে সেই স্বয়ংবৰ সভালৈ যায়। অৰ্জুনে ওপৰত ঘূৰি থকা মংস চক্ৰ ভেদ কৰি দ্ৰৌপদীক লাভ কৰে। এজন দীন ব্ৰাহ্মণে ৰাজকুমাৰক লাভ কৰাটো ৰাজ্যসকলে সহ্য কৰিব নোৱাৰি দ্ৰৌপদীক কাঢ়ি নিবলৈ ওলোৱাত ভীমে ভায়েকৰ সাহায্যৰ অৰ্থে খোঁদ গ'ল। তেওঁলোক দুয়োজনে সমস্ত ৰাজ্য বৰ্গক পৰাজয় কৰি দ্ৰৌপদীকলৈ পৰ্ণকুটীৰলৈ উভতি আহে। বাহিৰৰ পৰাই ভীমে মাকক সম্বোধন কৰি কলে, “আই আমি আজি এটি অপূৰ্ববস্তু পাই আনিছো।” বাহিৰলৈ নাচাই ভিতৰৰ পৰাই কলে “পাঁচ ভায়ে ভগাই উপভোগ কৰা”। মাতৃবাক্য উল্লেখ্য নকৰি ব্যাসদেৱৰ উপদেশ মতে পাঁচ ভায়ে দ্ৰৌপদীক পত্নীৰূপে গ্ৰহণ কৰে। এই বিবাহৰ পাছত দ্ৰুপদ ৰজাৰ সহায় লাভ কৰা দেখি ধৃতৰাষ্ট্ৰই ভয় খাই বিদূৰক পঠাই পাণ্ডৱ সকলক হস্তিনাপুৰলৈ ওভোতাই নিয়ে।

দ্ৰৌপদীৰ গৰ্ভত ভীমৰ এটি সন্তান জন্মিছিল। তেওঁৰ নামৰ আছিল “সদুত সোম” কিন্তু ভাগৱত পুৰাণে তেওঁৰ “শ্ৰুতসেন” বুলি কৈছে। ভীমৰ আৰু দুগৰাকী পত্নী আছিল। এগৰাকী কাশী ৰাজ দুৰ্হিতা “বলম্ভবা”। তেওঁৰ গৰ্ভত “সৰ্বগ” নামৰ পুত্ৰ জন্ম হয়। তেওঁৰ আন গৰাকী ভাৰ্যা আছিল মদুৰাজ শল্যৰ দুৰ্হিতা কালীৰ গৰ্ভত আনজন পুত্ৰ হয়। তেওঁৰ নাম দিয়া হয় “সৰ্বগত”। মোমায়েকৰ জীয়েকক বিয়া কৰোৱা ৰীতি এতিয়াও দক্ষিণ ভাৰতত প্ৰচলিত আছে। ভীমৰ এই পুত্ৰদ্বয় শত্ৰুই থাকোতে অশ্বখামাই নৃশংস ভাৱে হত্যা কৰে।

ভীমে সন্মোগ পালেই কৰ্ণক সন্তপুত্ৰ বুলি ব্যঙ্গ কৰিছিল। কৰ্ণয়ো ভীমক দাড়ি গোঁফ নোহোৱা “তুৰক” (মাইকীমুৱা) বুলি হাঁহিছিল আৰু মৃত, উদৰক (ভতুৱা) বুলি ব্যঙ্গ কৰিছিল। আচাৰ্য্য দ্ৰোণৰ শিষ্য সকলে শাস্ত্ৰবিদ্যাৰ কৌশল প্ৰদৰ্শন কৰাৰ সময়ত ভীমে প্ৰথমতে কৰ্ণক “সন্তপুত্ৰ” বুলি হাঁহিছিল। এই উপহাস কৰ্ণই পাহৰিব পৰা নাছিল।

যুধিষ্ঠিৰৰ ৰাজসূয় যজ্ঞৰ আগে আগে কৃষ্ণই ক'লে, যে মগধাধিপতি জৰাসন্ধক বধ কৰিব নোৱাৰিলে যজ্ঞ নিৰ্বিল্পে সম্পন্ন কৰা টান। তেওঁৰ উপদেশ মতে ভীমাজুৰ্ণনে কৃষ্ণৰ লগত জৰাসন্ধৰ ৰাজধানী গিৰিৱজলৈ যাত্ৰা কৰে। জৰাসন্ধই বহুতো ৰজাক যুদ্ধত পৰাজয় কৰি বন্দী কৰি থৈছিল। বন্দী ৰজা সকলে মনুষ্যৰ উদ্দেশ্যে কৃষ্ণলৈ আবেদন কৰাত শ্ৰীকৃষ্ণই ভীমাজুৰ্ণনক লগত লৈ মগধৰ গিৰিৱজপুৰলৈ যাত্ৰা কৰে। জৰাসন্ধই ৮৬ জন ৰজাক বন্দী কৰি ৰাখিছিল। এশজন হলেই “শাস্ত্ৰপত” যজ্ঞত তেওঁলোকক বলি দিবলৈ। এই বন্দী সকলক মৃত্ত কৰিব নোৱাৰিবলৈ ৰাজসূয় যজ্ঞ সম্পূৰ্ণ নহয়। এই জৰাসন্ধৰ ভয়তে শ্ৰীকৃষ্ণই মথুৰা নগৰ ত্যাগ কৰি সাগৰৰ ওচৰ দ্বাৰকালৈ ৰাজধানী তুলি নিছিল। কৃষ্ণৰ প্ৰস্তাৱত যুধিষ্ঠিৰে প্ৰথমতে ইতস্ততঃ কৰিছিল যদিও কৃষ্ণৰ আশ্বাসত ভীমজুৰ্ণনক পঠাবলৈ মান্তি হয়। তেওঁলোকে ব্ৰাহ্মণৰ বেশত গিৰিৱজপুৰত প্ৰবেশ কৰে। এই প্ৰসঙ্গতে ভীমৰ উক্তি তাৎপৰ্য্য পূৰ্ণ :—

কৃষ্ণে নয়ো ময়ি বলং জয়ঃ পাৰ্থে ধনঞ্জয়ে

(কৃষ্ণৰ বদ্বিধ, মোৰ শক্তি আৰু অজুৰ্দ্ধনৰ কৌশলত অৱশ্যে কাৰ্য্যসিদ্ধি হব ।)

জৰাসন্ধৰ যজ্ঞস্থলত তেওঁলোক উপনীত হোৱাত জৰাসন্ধই যথাবিধি তেওঁলোকক অভিযতনা কৰে । কিন্তু তেওঁলোকৰ শাৰীৰিক অৱয়বলৈ লক্ষ্য কৰি ক্ষত্ৰিয় বদ্বিধ সন্দেহ প্ৰকাশ কৰে । তেতিয়া কৃষ্ণই পৰিচয় দি, হয় বন্দী বজা সকলক মৃত্তি দিয়ক নহয় তেওঁলোকৰ যি কোনো এজনৰ লগত যুদ্ধ দিয়ক বদ্বিধ কোৱাত জৰাসন্ধই ভীমক বাছি লয় । মহাযুদ্ধৰ শেষত ভীমে কৃষ্ণৰ ইঙ্গিতত দুই ঠেঙত ধৰি মাজে মাজে দৃঢ়াল কৰি বধ কৰে । (কৰে গৃহীত্বা চৰণং ধেধা চক্ৰে মহাৱলঃ) বিজয়ী ভীমৰ আটাইত আকাশ পাতাল নিনাদিত হ'ল ।

কিন্মু স্যাশ্চিৎপ্ৰবান্ ভিন্ন কিম্ভুঃ বিদীৰ্য্যতে মহী ।

ইতি বৈ মাগধা জন্মভূমি সেনস্য নিঃস্বনাং ॥ সভা—২৪।১০

মগধবাসীয়ে ভীম গজৰ্দ্ধন শূনি হিমালয় পৰ্বত খহিল নেকি অথবা ধৰণীয়ে ফাট মেলিলে নেকি চিন্তা কৰিবলৈ ধৰে ।)

ইয়াৰ পাছত বন্দী বজাসকলক মৃত্তি কৰি দি জৰাসন্ধৰ পুত্ৰ সহদেৱক বজা পাতে । মৃত্তি ৰাজ্যবৰ্গকলৈ তেওঁলোক ইন্দুপ্ৰস্থলৈ প্ৰত্যাগমন কৰে । বজাসকল পাছত নিজ নিজ দেশলৈ উভতি যায় । ভীমৰ বাহুবলত এই কাৰ্য্য সম্ভৱ হৈছিল । ৰাজসুয় যজ্ঞৰ আগে আগে ভীমে বজাসকলক সেও মনাবলৈ পূৰ্ব্বেদিশে যুদ্ধযাত্ৰা কৰিছিল । গণ্ডক, দশাৰ্ণ, চ্ৰেদি, কোশল, অযোধ্যা, কাশী, মগধ, মৎস্য, তাম্ৰলিপ্ত, সন্ধ্য, লৌহিত্য, কামৰূপ আদি দেশ জয় কৰি প্ৰচুৰ ধন, ৰত্ন সংগ্ৰহ কৰি আনিছিল আৰু বজাসকলক ৰাজসুয়লৈ নিমন্ত্ৰণ কৰি আনিছিল ।

শ্ৰীকৃষ্ণক সন্মান যাচি অৰ্ঘ্যদান কৰিবৰ সময়ত শিশুপালে সভাত থিয় হৈ শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু ভীমক কঠোৰ ভাষাত ভৎসনা কৰিবলৈ ধৰে । লগতে ভীম আৰু অজুৰ্দ্ধনকো জৰাসন্ধক অন্যায় উপায়ে বধ কৰা কাৰণে নিন্দা কৰিবলৈ ধৰে । ভীমে শিশুপালক ভালকৈ এশিকনি দিবৰ নিমিত্তে জাঁপ মাৰি উঠোতেই পিতামহ ভীষ্মই বাধা দিয়ে ।

তস্য ভীমস্য ভীষ্মেন বাৰ্য্যমানস ভাৰত ।

গৰুণা বিবিধৈৰ্বাৰৈঃ ক্ৰোধা প্ৰশমতা গতাঃ

নাগ্নি চক্ৰাম ভীষ্মস্য স হি বাক্য অৰিন্দমঃ ভীষ্মই বিবিধ বাক্যৰে ভীমক প্ৰবোধ দিয়ে । পিতামহ ভীষ্মৰ প্ৰবোধত শান্ত হ'ল ।

ভীম চতুৰ আৰু কৌশলী নাছিল । সৰল চিন্তৰ ভীমে চিধা পথহে চিনি পাইছিল । গদুৰুজনক যথেষ্ট সন্মান কৰিছিল । গদুৰুজনৰ বাক্য কোঁতয়াও লঙ্ঘন নকৰিছিল যদুধিষ্ঠিৰ বা ভীষ্মই কিবা কলে তেওঁ আখৰে আখৰে মানিছিল । দ্ৰুত ক্ৰীড়াত দূৰোধন আৰু পকুণিৰ অনায়াস খেল দেখি তেওঁ বাৰে বাৰে খঙত, থিয় হৈছিল । কিন্তু যদুধিষ্ঠিৰে এবাৰ চকুলৈ চালেই বাহি গৈছিল ।

যুধিষ্ঠিৰে পাশা খেলত মত্ত হৈ ধনৰত্ন, ৰাজ্য আৰু চাৰি ভাইক পণত হেৰুৱালে তথাপি ভীমে মোনভাৱে সকলো সহ্য কৰি থাকিল। কিন্তু যেতিয়া দ্ৰৌপদীক পণ বাৰ্থি হেৰুৱালে, দ্ৰৌপদী কোঁৱৰৰ দাসী হ'ল। তেওঁ ক্ষুদ্ৰ হৈ যুধিষ্ঠিৰক কলে :

ন চ মে তত্র কোপোভুং সৰ্বস্যোশো হি নো ভৱান্ ।

ইমংঽতি ক্ৰমং মন্যে দ্ৰৌপদী যত্র পণ্যতে ॥

এষা হানহ'তী বালা পান্ডবান্ প্ৰাপ্য কৌৰৱৈঃ ।

ঋকৃতে ক্ৰিশ্যাতে ক্ষুদ্ৰৈৰ্নৃশং সৈবকৃত ঞ্চিভিঃ ॥

অস্যাঃকৃতে মনুৰযং ঞ্চয়ি ৰাজান্ নিপাত্যত ।

বাহুতে সংপ্ৰধক্ষামি সহদেৱাণি মানয় ॥

সভা—৬৮।৪-৬

তোমাৰ এতিয়ালৈকে কৰা কাৰ্য্যবোৰত মোৰ ক্ৰোধ হোৱা নাই ; যিহেতু তুমি আমাৰ সকলোৰে প্ৰভু, কিন্তু দ্ৰৌপদীক পণ ৰক্ষা কাৰ্য্য মই অসম্মত বুলি ভাবো। এই পান্ডৱ ভাৰ্যা এতিয়াও বালিকা, তেওঁ এনে লাঞ্ছনাৰ যোগ্য নহয়। তোমাৰ দোষতে নৃশংস, নীচ, দুৰ্ভটমতি কোঁৱৰবিলাকৰ দ্বাৰা লজ্জিত হৈছে। হে ৰাজন! তেওঁৰ লাঞ্ছনাৰ কাৰণে তোমাৰ ওপৰত মোৰ খং উঠিছে। তোমাৰ বাহুদ্বয় মই দম্ব কৰিম। সহদেৱ অগ্নি লৈ আহা।”

অজুনে ভীমক বহু প্ৰকাৰে বৃজাই শাস্ত কৰে। “তোমাৰ এই আচৰণত শত্ৰুৱে লাই পাব। আবু ধৰ্ম নষ্ট হব” ইত্যাদি কথাৰে ভীমক কিঞ্চিত শাস্ত কৰে।

কণ্ঠৰ আদেশত দুঃশাসনে কোঁৱৰ সভাত দ্ৰৌপদীক বিবস্ত্ৰা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। দ্ৰৌপদীৰ কাতৰ অনুৰোধত লোক চক্ষুৰ অন্তৰালত থাকি কৃষ্ণই কৃষ্ণাৰ লজ্জা নিৰাবণ কৰে। সভাৰ সকলোৰে দুঃশাসনৰ নিলজ্জ কৰ্মত খিজাৰ দিবলৈ ধৰে। ভীমে এই সময়ত মনে মনে থাকিব নোৱাৰিলে।

শশাপ তত্র ভীমস্তু ৰাজমধ্যে বৃহৎস্বনঃ ।

ক্ৰোধা দ্বি ক্ষুদ্ৰ মানোষ্ঠো বিনি স্পৃশ্য কৰে কক্ষ খণ্ডত ভীমৰ ঠুঠ কাঁপিবলৈ ধৰে। তেওঁ এহাতেৰে আন হাত পিহি সভাৰ মাজত গৰ্জন কৰি প্ৰতিজ্ঞা কৰিলে। “হে ক্ষত্ৰিয়সকল, মোৰ প্ৰতিজ্ঞা শূন্য, এনে প্ৰতিজ্ঞা পূৰ্বতে কোনেও কৰা নাই আৰু ভবিষ্যতেওঁ নকৰিব। মই যদি যুধিষ্ঠিৰক মন্দবুদ্ধি, পাপকৰ্মা, ভৰতকুল কলঙ্ক, দুঃশাসনৰ বন্ধু ফালি তেজ পিব নোৱাৰো তেন্তে আমাৰ পূৰ্ব পুৰুষৰ লগত একেলোকত যেন মোৰ বাস নহয়।” এই প্ৰতিজ্ঞাৰ কথা শুনি সকলো স্তম্ভিত হ'ল আৰু বহুতে তেওঁক ধন্যবাদ দিলে।

পণত পৰাজিত হৈ আত্মবিক্ৰয় কৰা যুধিষ্ঠিৰৰ দ্ৰৌপদীক পণত বাজি ৰাখিবৰ অধিকাৰ আছেনে? এই প্ৰশ্ন দ্ৰৌপদীয়ে যুধিষ্ঠিৰক কৰাত ধৰ্মৰাজ মোন হৈ ৰ'ল। সভাস্থ সকলো নিমাত। ভীমে তেনিয়া সন্মোহে কলে।

যদ্যশ্চ গুৰুৰস্মাকং ধৰ্মৰাজো মহামনাঃ

ন প্ৰভুঃ স্যাৎ কুলস্যাস্য ন বয়ং মৰ্ষয়েমাহ ॥

ধৰ্মৰাজ আমাৰ গুৰু। এওঁ আমাৰ গুৰু নোহোৱা হলে, আমি কেতিয়াও ইমান

লাঞ্ছনা ভোগ নকৰিলোহেঁতেন। কিন্তু এওঁ আমাৰ প্ৰভু, আমাৰ পূজ্য আমাৰ তপস্যা”। ইয়াৰ পাছত ভীমে নিজ বাহুবলৰ ওপৰত ভৰসা কৰি কলে, “সিংহই যেনেকৈ ক্ষুদ্ৰ পশুৰূপ বধ কৰে, ধৰ্মৰাজৰ আদেশ পালে ময়ো এই পাৰ্শ্বিষ্ঠ ধৃতবাস্ত্ৰৰ পুত্ৰবোৰক নিৰ্ধীৰু কৰিব পাৰোঁ”। ভীমৰ কথা শুনি ভীষ্ম, দ্ৰোণ বিদূৰ আদিয়ে ভীমৰ কথাত বিশ্বাস কৰি মৌন হৈ ব’ল। যুধিষ্ঠিৰক ব্যাখ্যাত আৰু মৌনী হৈ থকা দেখি নিলাজ দুৰ্যোধনে বস্ত্ৰ দাঙি দ্ৰৌপদীক নিজ উৰু প্ৰদৰ্শন কৰিলে। এই দেখি ভীম গৰ্জি উঠিল। তেওঁ সকলোকে শুনাই প্ৰতিজ্ঞা কৰিলে।

পিতৃভিঃ সহ সালোক্যং মাশ্ব গচ্ছেদ বৃকোদৰঃ

যদ্যেত মূৰু গদয়া ন ভিন্দাং তে মহাহবে ॥

(মহাযুদ্ধত গদাৰ আঘাতত তোমাৰ যদি উৰু ভাঙ্গিব নোৱাৰে তেন্তে পিতৃলোকত মোৰ বাস নহব)

খঙত তেওঁ অস্থিৰ হৈ পৰিল বিদূৰে সকলোকে শুনাই সতৰ্ক বাণী উচ্চাৰণ কৰিলে। ভয়ত ধৃতবাস্ত্ৰই দ্ৰৌপদীক বৰদি পাশুৰক দাসত্বৰ পৰা মুকলি কৰি দিয়ে। কিন্তু ভীমে অপমানত অতিশয় ক্ষুদ্ৰ হৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰিলে কোঁৱক ধ্বংস কৰিবলৈ। প্ৰশান্ত স্বভাৱ যুধিষ্ঠিৰে তেওঁক শাস্ত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। বীৰ্যবান মহাবাহু ভীম অন্তৰ্দাহত জ্বলিগুৰি ক্ষান্ত থাকিল।

দ্বিতীয়বাৰ পাশা খেললৈ নিমন্ত্ৰিত হৈ ভায়েকহঁতক নোসোধাকৈ যুধিষ্ঠিৰ হস্তিনাপুৰলৈ যায়। দূতক্ৰীড়াত পৰাজিত হৈ দৃঃশাসনৰ অগ্ৰাৱ্য বাক্যবাণত বিদ্ধ হৈ ভীমে হুংকাৰ কৰি কৈছিল।

যথা তুদসি মৰ্মানি বাক্শৰৈৰিহ নো ভূশম

তথা স্মৰয়িতা তেহং কুণ্ড মৰ্মানি সংযগে

(বাক্যশৰৰ দ্বাৰা যি ভাৱে আমাক মৰ্মাহত কৰিছা সেইভাৱে তোমাৰ হৃদয় বিদাৰণ কৰি ৰক্ত পান কৰিম)

এইদৰে দুৰ্যোধনৰ উৰুভঙ্গ আৰু দৃঃশাসনৰ ৰক্তপানৰ কথা কৈ তেওঁজ্যেষ্ঠ ভ্ৰাতাৰ লগত বনলৈ যাত্ৰা কৰিছিল। যাওঁতে বাৰে বাৰে নিজৰ বিশাল বাহুদ্বয়লৈ চাই চাই গৈছিল। প্ৰথমতে তেওঁলোকে সৰস্বতী নদীৰ পাৰত থকা কাম্যক বনত প্ৰবেশ কৰে। ইয়াত বকাসুৰৰ ভায়েক আৰু হিড়িম্বৰ মিত্ৰ কিস্কিন্ধীৰ ৰাক্ষসক ভীমে বধ কৰে। কিছূদীন পিচত তেওঁলোকে কাম্যক বন ত্যাগ কৰি ৰৈত্যা বনলৈ যায়। এদিন সন্ধ্যা সময়ত তেওঁলোকে বিষন্ন মনে বহি থাকোতে দ্ৰৌপদীয়ে যুধিষ্ঠিৰক ব্ৰাহ্মণ বৃত্তি এৰি ক্ষত্ৰিয় বৃত্তি লবলৈ উৎসাহিত কৰোঁতে যুধিষ্ঠিৰৰ ক্ষমা গুণ দেখি ভীমৰ খং উঠি ক্ষমা গুণক নিন্দা কৰি কবলৈ ধৰে, “দুৰ্যোধনে কপটতাপূৰ্বক আমাক ৰাজ্যভ্ৰষ্ট কৰিছে। আমি তাৰ প্ৰতিশোধ কিয় নলম? তোমাৰ দুৰ্বলতাৰ কাৰণেই আমাৰ এই অৱস্থা। তোমাৰ মূৰ্খলৈ চাই আমি সকলো কষ্ট সহ্য কৰি আছোঁ। হে ৰাজন, তুমি দুৰ্বলতা পৰিত্যাগ কৰা। পুৰবাসীসকল আমাৰ অনুকূল ॥

তোমাৰ ভাতৃসকলৰ বীৰত্ব কম নহয়। মোৰ গদাৰ আঘাত কেইজনে সহ্য কৰিব পাৰে? কেৱল ধৰ্মৰ দোহাই দি ক্লীবৰ দৰে জীৱন যাপন কৰা জানো উচিত? যি আচৰণে নিজক আৰু পৰিয়াল বৰ্গক দুখ দিয়ে সি জানো ধৰ্ম! সন্দীঘ্য তেৰ বছৰ এনে দুখ কষ্টৰ জীৱন যাপন কৰা কঠিন। বাজন্, তোমাৰ বুদ্ধি ব্ৰাহ্মণৰ দৰে, ক্ষত্ৰিয়ৰ এনে বুদ্ধি দেখা নাযায়। স্বয়ং মনুৱে কৈছে যে অন্যায়কাৰীক ক্ষমা কৰা অনুচিত। আমাৰ, বিশেষকৈ কৃষ্ণাৰ পক্ষে অজ্ঞাত বাস সম্ভৱ নহয়। আমি যিবোৰ গুপ্তচৰ হস্তিনাপুৰলৈ পঠাইছিলো তেওঁলোকৰ মদুখৰ পৰা জনা গৈছে যে সাধু আচৰণ আৰু লোকপ্ৰিয় কাৰ্য্যৰ দ্বাৰা ক্ৰমশঃ দুৰ্যোধন জনপ্ৰিয় হৈছে। এতিয়াই আক্ৰমণ কৰিবলৈ আমাক অনুমতি দিয়া। বাজন্, তুমি প্ৰতিজ্ঞা ভঙ্গৰ ভয় নকৰিবা। আমি তেৰ মাহ বনে বনে বাস কৰিছো। মনুষীসকলে সোমবসৰ অভাৱত পুতিকা ব্যৱহাৰ কৰাৰ দৰে বছৰৰ প্ৰতিনিধিৰূপে মাসক (মাহ) গ্ৰহণ কৰিছে। এটা গৰুৰ গোগ্ৰাস দি পৰিতৃপ্ত কৰিলেই প্ৰতিজ্ঞা ভঙ্গ পাপৰ প্ৰায়শ্চিত্ত হয়। অতএব বাজন্, তুমি শত্ৰু বধৰ নিমিত্তে কৃত নিশ্চয় হোৱা।”

ভীমৰ কথাত যুধিষ্ঠিৰে নানা প্ৰকাৰ বুদ্ধিনিৰে ভায়েকক শাস্ত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। কেৱল জ্যেষ্ঠ ভাইৰ কথা অমান্য কৰা অনুচিত ভাবি মন্ত্ৰ বশীভূত ফেটী সাপৰ দৰে ভীম মনে মনে থাকিল। আন এদিন তেওঁ দুখেৰে যুধিষ্ঠিক কৈছিল।

ভবতঃ দ্যুত দোষণে সৰ্বং বয়ম্ পাৰিপ্লুতাঃ।

অহীন পৌৰুষা বালা বলিভিশ্বলৱন্তৰাঃ ॥

ক্ষত্ৰধৰ্মং মহাবাজ ক্ষমরেক্ষিতুমহাৰ্ষ।

নহি ধৰ্মো মহাবাজ ক্ষত্ৰিয়স্য বনাশ্ৰয়ঃ ॥

(তোমাৰ দ্যুতাসক্তিৰ কাৰণেই আমাৰ এই দুৰ্দশা; আমি অধিক বলবান আৰু পৌৰুষযুক্ত হলেও শত্ৰুৰ চক্ৰান্তত অসহায় হৈছো। মহাবাজ, তুমি ক্ষত্ৰিয়ৰ ধৰ্ম অৱলম্বন কৰা। বনবাস ক্ষত্ৰিয়ৰ ধৰ্ম নহয়।)

অজুৰ্ন দেৱলোকলৈ যোৱাৰ পাছত লোমস মৰুনিৰ লগত পাণ্ডৱসকলে নানা তীৰ্থ পৰ্য্যটন কৰি ফুৰে। পুৰোহিত ধোম্যও লগত আছিল। তেওঁলোকে কৈলাস পৰ্বত অতিক্ৰম কৰি গন্ধমাদন পৰ্বতত উঠে। সেই ঠাইতে সহস্ৰদল পশ্মৰ দিব্য গন্ধত আপ্লুত হৈ পাণ্ডালীয়ে তেনে এটি পশ্ম বিচৰাত ভীম তাৰ অশ্বেষণত যায়। ভীমে সেই সুগন্ধ অনুসৰণ কৰি অৱশেষত গন্ধমাদন পৰ্বতৰ সানুদেশত বহু যোজন বিস্তৃত কদলী বনত প্ৰবেশ কৰে। সেই বনৰ ভিতৰত এখন সৰোবৰত তেনে জাতীয় অসংখ্য পদুম ফুল থকা দেখি ভীমে সৰোবৰত নামি অৱগাহন কৰে। তাৰ পাছত বাহুৰ আশ্ফালন আৰু শংখধ্বনিৰ দ্বাৰা সেই বন নিনাদিত কৰি তোলে। সেই ঠাইৰ পৰা ওপৰলৈ উঠিলে ভীমৰ বিপদ বুলি জানি পৰন নন্দন হনুমান পথ ৰুদ্ধ কৰি পৰি থাকে। বাট এৰি দিবলৈ কোৱাত হনুमानে কয় যে তেওঁ বৃদ্ধ বয়সৰ বাৰ্হ্যকৰ কাৰণে উঠিব নোৱাৰে, গতিকে নেজদাল আঁতৰাই পাব হৈ যাব পাৰে।

ভীমে আপাণ চেষ্টা কৰিও হনুমানৰ নেজডালকে লৰাব নোৱাৰিলে। ভীমে সৰ্বিনয়ে তেওঁৰ পৰিচয় জানিব খোঁজাত হনুমানে আত্মপৰিচয় দি সন্মোহে ভীমক বহুতো উপদেশ দিয়ে। ভীমেও শিষ্যৰ দৰে উপদেশাৱলী শুনি কৃতার্থ আৰু উপকৃত হয়। হনুমানে অজুৰ্নৰ বথধ্বজত থাকি চিঞৰত কোঁৱৰ পক্ষত গ্ৰাসৰ সঙ্গাৰ কৰিব বুলিও আশ্বাস দিয়ে। তাৰ পাছত তেওঁ আঁতৰি যায়।

কুবেৰৰ ঘৰৰ কাষৰ সৰোবৰৰ পৰা সহস্ৰদল পক্ষ্ম আহবণ কৰি তেওঁ দ্রৌপদীক উপহাৰ দিয়ে। তাৰ পাছত তেওঁলোক পুৰুষ নবনাৰায়ণৰ স্থান বদৰিকাশ্ৰমলৈ উভতি যায়। সেই ঠাইত পান্ডৱৰ অস্ত্ৰ শস্ত্ৰ অপহৰণৰ উদ্দেশ্যে জৰাসন্ধে ব্ৰাহ্মণৰ বেশত উপস্থিত হৈ ভীম আৰু ঘটোৎকচৰ অনুপস্থিতিৰ সুযোগ লৈ দ্রৌপদী, চাৰি ভাই আৰু অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ লৈ পলায়ন কৰোঁতে বাটত ভীমে পাই অসুৰক বধ কৰে। এই অসুৰো বকাসুৰ আৰু হিড়িম্বৰ বন্ধু আছিল।

ইয়াৰ পাছত হিমালয়ত তপস্বী আৰ্শ্চৰ্যোগৰ আশ্ৰমত বাস কৰা সময়ত দ্রৌপদীয়ে এদিন হিমালয়ৰ শিখৰ দেশ চাবৰ কাৰণে ভীমক অনুবোধ জনোৱাত ভীমে তৎক্ষণাত পথ ঘাট চাই আহিবৰ উদ্দেশ্যে পৰ্বতাবোহণ কৰে। বাটত আনেক যক্ষ ৰাক্ষসৰ বাধা নেওচি, শত্ৰুক বধ কৰি আগবাঢ়ি যায়। মৰ্গমান নামেৰে এজন যক্ষই তেওঁক প্ৰলভাৱে বাধা দিয়ে, কিন্তু শেষত গদাৰ আঘাতত প্ৰাণ হেৰুৱায়। আন বহুতো যক্ষক ভীমে বধ কৰি পথ নিষ্কটক কৰে।

এই ঘটনাৰ পাছত দেৱলোকৰ পৰা অজুৰ্ন প্ৰত্যাহ্বান কৰে। তেওঁলোক গৈ ৰাজৰ্ষি বৃষ-পৰ্বাৰ আশ্ৰমত উপস্থিত হয়। সেই আশ্ৰমৰ কাষত ভীম এদিন যুঁজি ফুৰোঁতে এটা বিশাল সাপে মেৰিয়াই ধৰে। বহু চেষ্টাৰ পাছত তাক বধ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। সেই সাপটো আছিল শাপগ্ৰস্ত ৰজা নহুষ। যুঁজিৰক্ষক দৰ্শন আশাৰে তেওঁ ভীমক মেৰাই ধৰিছিল। ভীমৰ চিঞৰবাখৰতো এৰা নিদিলে। ভীমৰ কৰুণ আতৰ্নাদ শুনি যুঁজিৰক্ষক আগবাঢ়ি আহিল। গভীৰ অৰণ্যত ভীমক তদন্ত দোখি অজগৰক নানা প্ৰকাৰ ভক্ষ্য বস্তুদি এৰুৱালৈ চেষ্টা কৰে। কিন্তু অজগৰ তাত সন্তুষ্ট নহল। তেওঁ যুঁজিৰক্ষক কেইটামান প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিব পাৰিলেহে এৰি দিবলৈ মান্তি হ'ল। যুঁজিৰক্ষকে তেওঁক প্ৰশ্ন কৰিবলৈ কোৱাত তেওঁ প্ৰশ্ন কৰে আৰু যুঁজিৰক্ষকে সেই প্ৰশ্নৰ যথোচিত উত্তৰ দিয়াত ভীমক এৰি দিয়ে।

ধৃতৰাষ্ট্ৰই ভীমক সকলোতকৈ বৰ ভয় কৰিছিল। তেওঁ জানিছিল যে ভীম ক্ষমা কৰা পুৰুষ নহয়। সেই কাৰণে দুৰ্যোধনে ঘোষ যাত্ৰাৰ অনুমতি বিচৰাত তেওঁ ভীম থকা নিকটস্থ অৰণ্যলৈ নাযাবলৈ পৰামৰ্শ দিছিল যদিও দুৰ্যোধনে সেইটো নামানি পান্ডৱ থকা ঠাইলৈ গৈ পান্ডৱৰ দৃথ-দৃদ'শা চাই তৃপ্ত লাভ কৰিবলৈ যাত্ৰা কৰিলে। দৈৱৰ বলত তেওঁলোক গৈ চিত্ৰসেন গন্ধৰ্বৰ লগত বিৰোধ ঘটি যুদ্ধত বন্দী হ'ব লগা হয়। দুৰ্যোধনৰ অমাত্যই পান্ডৱক এই সংবাদ দি সহায় প্ৰাৰ্থনা কৰে। ভীমে এই সংবাদ শুনি আনন্দত চিঞৰি কলে, “আমি বহুকণ্ঠ কৰি যিটো

কাম কৰিব লগা হ'লহেঁতেন দৈৱই সেই কাম সহজে কৰি দিলে। কিন্তু যুধিষ্ঠিৰে সেই কথা নামানি দুই ভাইক পঠাই চিগ্ৰসেনক পৰাজয় কৰি কোঁৱক মকলি কৰি দিয়ে।

সম্ভৱপতি জয়দ্রথ আছিল দুরোধনৰ ভনী জোঁৱাই। এদিন তেওঁ দুরোধনৰ প্ৰবোচনাত পাণ্ডৱ বাস কৰা অৰণ্যলৈ গৈ পাণ্ডৱৰ অনুপস্থিতিত দ্রৌপদীৰ আতিথ্য গ্ৰহণ কৰি, পাণ্ডৱৰ অনুপস্থিতিৰ সুবিধা লৈ দ্রৌপদীক অপহৰণ কৰে। ভীমাজুৰ্দনে বৰলৈ প্ৰত্যাহৰণ কৰি, দ্রৌপদী আৰু জয়দ্রথক নৈদেখি খেদি গৈ জয়দ্রথক ধৰে আৰু দ্রৌপদীক মুক্ত কৰে। ভীমে জয়দ্রথক মাটিত পেলাই গুৰিয়াবলৈ ধৰে। যুধিষ্ঠিৰে ভীমৰ গোবত জয়দ্রথ মৰিব বুলি ভাবি মুক্ত কৰি দিয়ে। ভীমে তেওঁৰ চুলিখিনি খুড়াই দিয়ে। শেষত দ্রৌপদীক ক্ষমা খোজাত আৰু ভৱিষ্যতে তেনে কাৰ্য্য নকৰিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰাত তেওঁক এৰি দিয়ে।

এইদৰে বাব বছৰ পাৰ হ'ল। সম্ভৱপতি এবছৰ অজ্ঞাত বাস। মংসৰাজ বিৰাটৰ পুৰীত নিবাস কৰা স্থিৰ হ'ল। ভীমে কি বুলি পৰিচয় দিব? তেওঁ কলে যে “বল্লৱ” নামে পৰিচয় দিব আৰু “পৌৰোগৰ” শব্দৰ অৰ্থ হ'ল বন্দনশালাৰ অধ্যক্ষ। ভীম এজন উৎকৃষ্ট পাচক আছিল। এই কাৰণে অজ্ঞাত বাসৰ সময়ছোৱা পাচক ৰূপে কাল কটাব। তদুপৰি মাজে মাজে অৰণ্যলৈ গৈ প্ৰচুৰ জৱালানি কাণ্ড সংগ্ৰহ কৰি আনি বিৰাটৰ তুষ্টি বিধান কৰিব আৰু মল্লযুদ্ধত পটুতা দেখুৱাই সকলোকে আনন্দ দিব। বিৰাট ৰজাই পৰিচয় বিচাৰিলে ক'ব তেওঁ যুধিষ্ঠিৰৰ মল্ল যোদ্ধা আৰু পাচক আছিল।

নিজৰ মাজত প্ৰয়োজনীয় কথাবাতা হবৰ কাৰণে ভীমৰ নাম ৰখা হ'ল জয়ন্ত। যুধিষ্ঠিৰৰ প্ৰবেশৰ পাছত এহাতত হোতা খিষ্ট লৈ আৰু অন্য হাতত এখন কোষমুস্ত তবোৱাল লৈ ভীমে বিৰাট ৰজাৰ বান্ধনিশালাত প্ৰবেশ কৰে। তেওঁ ক'লা পোছাক পৰিধান কৰিছিল। বিৰাটে ভীমৰ শাৰীৰিক গঠন দেখি পাচকৰূপে বিশ্বাস কৰিবলৈ টান পাইছিল যদিও তেওঁক বন্দন শালাৰ অধ্যক্ষ ৰূপে নিয়োগ কৰে। অজ্ঞাত বাসৰ চতুৰ্থ মাহত বিৰাটপুৰীত নৱধান্যোৎসৱ উপলক্ষে অনেক মল্লৰ আগমন হৈছিল আৰু প্ৰদৰ্শন মূলক মল্লযুদ্ধৰ আয়োজন কৰা হৈছিল। তেওঁলোকৰ মাজত জীমূত নামৰ মল্লক কোনেও পৰাজয় কৰিব নোৱাৰিলে। তেওঁ অমিত পৰাক্ৰমশীল আছিল। তেতিয়া বিৰাট ৰজাই ভীমক জীমূতৰ লগত মল্লযুদ্ধ কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিয়ে। অগত্যা ভীমে ৰজাৰ নিৰ্দেশ মানিব লগা হ'ল। বহু সময় যুদ্ধ কৰাৰ পিছত জীমূতে যুদ্ধত প্ৰাণ ত্যাগ কৰিব লগা হয়, সকলো মল্লক পৰাজয় কৰাৰ পাছত বিৰাটে বাঘ, সিংহ আদি বন্য জন্তুৰ বিৰুদ্ধে ভীমক নিয়োগ কৰি অনুভূত আনন্দ লাভ কৰিছিল।

বিৰাটৰ শ্যালক কীচক মহাশক্তিশালী পুৰুষ আছিল। তেওঁ ৰজাৰ সেনাপতিও আছিল। এদিন ৰাণী সুদেষ্কাই দ্রৌপদীক কিবা কাৰণত কীচকৰ ওচৰলৈ পঠায়।

দ্রোপদীক দেখি তাৰ কাম ভাৱ জাগ্ৰত হয়। তেওঁ দ্রোপদীক প্ৰেমাভিষ্কা কৰাত দ্রোপদীয়ে তাক অপমান কৰি দৌৰি আহি বাজসভা পায়হি। তালৈকে খেদি আহি তেওঁ দ্রোপদীক লাথি মাৰি খঙত আঁতৰি যায়। দ্রোপদীয়ে বজাক গোচৰ দিয়া সত্ত্বেও বিৰাটে একো বিচাৰ নকৰিলে। ভীমে এই দৃশ্য দেখি অজ্ঞাত বাসৰ কথা পাহৰি গ'ল। তেওঁ তেতিয়াই কীচকক এসেকা দিবলৈ উগ্ৰমূৰ্তি ধৰি থিয় হোৱাত যুধিষ্ঠিৰে প্ৰমাদ গণিলে। ভীমৰ স্বৰূপ প্ৰকাশ পাই যাব বুলি ভয় হ'ল। তেওঁ তৎক্ষণাত ভীমৰ হাতত সশ্ৰেণত দিয়াত ভীম ক্ষোভত বহি থাকিল। বাৰ্তা দ্রোপদীয়ে ভীমৰ ওচৰলৈ গৈ নিজৰ দৃখ প্ৰকাশ কৰি প্ৰতিবিধান কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰে। ভীমে দ্রোপদীৰ শয়ন কক্ষত মূৰে গায়ে কাপোৰ লৈ শব্দ হ'ল। দ্রোপদীৰ কথা মতে কীচক মাজ নিশা শয়ন কক্ষলৈ আহোতে শব্দ থকা ভীমে তেওঁক জপতিয়াই ধৰে। দুয়োৰে মাজত শয়ন কক্ষতে ভীষণ যুদ্ধ হয়। যুদ্ধত কীচক নিহত হয়। ভীমে দ্রোপদীক নিহত কীচকৰ দেহটো দেখুৱাই মনে মনে আকৌ পাকশালাত প্ৰবেশ কৰে।

দ্রোপদীয়ে নৰ্ত্তনশালাৰ ৰক্ষাসকলক ওনালে যে তেওঁৰ গন্ধৰ্বপতিয়ে দ্ৰুৱণ আৰু কামাসম্ভ কীচকক বধ কৰিছে। এই সংবাদ শুনি সকলো আহি কীচকৰ মৃতদেহ চাই আচৰিত। কীচকৰ জ্ঞাতিবৰ্গই দ্রোপদীক কীচকৰ লগতে পুৰি মাৰিবলৈ আয়োজন কৰে। বিৰাটৰ অনুমতি বিচাৰিলত ভয়ভীত হৈ তেওঁ অনুমতি প্ৰদান কৰে। দ্রোপদীক ধৰি বান্ধি পুৰিবলৈ উপকীচকবিলাকে লৈ যায়। দ্রোপদী (সৈবন্তী)-য়ে জয়, জয়ন্ত, আদি পাণ্ডৱৰ উপনাম ধৰি চিঞৰাত ভীমে পাচকৰ বেশ পৰিত্যাগ কৰি শ্মশানলৈ দ্ৰুতবেগে যোৱাত তেওঁক দেখি এশ পাঁচজন উপকীচক পলায়ন কৰে। ভীমে সিহঁতৰ পাছে পাছে খেদি গৈ এজন এজনকৈ সকলোকে বধ কৰি দ্রোপদীৰ বন্দন কাটি মুক্ত কৰে।

গন্ধৰ্বৰ আচৰিত শক্তি দেখি কোনেও সৈবিশ্বীক জোকাবলৈ সাহস নকৰা হ'ল। দ্রোপদী নিষ্কণ্টক হ'ল। এইদৰে নানা বিপদ-বিঘ্ননী অতিক্ৰম কৰি প্ৰায় তেৰ বছৰ পূৰ্ণ হ'ল। মাত্ৰ তেৰ দিন বাকী থাকিল।

চাৰি ভায়ে যুধিষ্ঠিৰক কেনেকৈ সন্মান কৰিছিল তাৰ বৰ্ণনা দ্ৰোণাচাৰ্যই এইদৰে দিছে :—

শূৰাশচ কৃতবিদ্যাশচ বৃদ্ধিমন্তো জিতেন্দ্ৰিয়াঃ ।

ধৰ্মজ্ঞাশচ কৃতজ্ঞাশচ ধৰ্মৰাজমনুৰতাঃ ।

নীতিধৰ্মাৰ্থতত্ত্বজ্ঞাঃ পিতৃবচ্চ সমাহিতাঃ । বিৰাট—২৭।২-৩

ধৰ্মেন্দ্ৰিতং সত্যধৰ্মিতং জ্যেষ্ঠং জ্যেষ্ঠানুযায়িনঃ

(পাণ্ডৱ সকল বীৰ, কৃতবিদ্য, বৃদ্ধিমান, জিতেন্দ্ৰিয়, ধৰ্মজ্ঞ, কৃতজ্ঞ আৰু ধৰ্মৰাজৰ অনুসৰণকাৰী, তেওঁলোক নীতিধৰ্ম তত্ত্বজ্ঞ আৰু জ্যেষ্ঠ ভ্ৰাতাৰ অনুগত, ধাৰ্মিক সত্যধৰ্মিত আৰু জ্যেষ্ঠ ভ্ৰাতাক কনিষ্ঠসকলে পিতাৰ দৰে জ্ঞান কৰি অনুগত হৈ থাকে।

ভীষ্ময়ো পাণ্ডৱৰ এই গুণাধিনি অন্য এক প্ৰসঙ্গত উল্লেখ কৰিছে। (বিৰা ২৮)

ত্ৰিগৰ্ত্ত্বাজ সদৃশমাই বিবাট ৰজাৰ সমস্ত গো-ধন অপহৰণ কৰি নিয়ে। মৎস্যপতি বিবাটৰ লগত তেওঁৰ ভীষণ যুদ্ধ হয়। যুদ্ধত বিবাটক বন্দী কৰি সদৃশমা নিজ ৰাজ্যলৈ উভতি যায়। এই কথা শুনি যুদ্ধিষ্ঠিৰে ভীমক বিবাটৰ সাহায্যার্থে পঠায়। ত্ৰিগৰ্ত্ত্বাপতি ভীমৰ গোৰ খাই অজ্ঞান হৈ পৰে। অবশেষত বিবাটৰ অধীনস্থ স্বীকাৰ কৰি তেওঁ মৃত্ত হয়।

পাণ্ডবৰ বনবাস আৰু অজ্ঞাত বাসৰ তেবনছৰ পূৰ্ণ হ'ল। দুই পক্ষই শান্তিৰ কাৰণে দূত বিনিময় কৰে আৰু লগে লগে যুদ্ধৰ আয়োজনো কৰে। ধৃতবাষ্ট্ৰ প্ৰেৰিত সঞ্জয় পাণ্ডব শিবিৰলৈ আহি তেওঁলোকৰ মনোভাব বুজি প্ৰত্যাবৰ্ত্তন কৰে। আৰু ধৃতবাষ্ট্ৰক জনায় যে পাণ্ডবসকলৰ প্ৰাপ্য অশ্বৰাজ্য নিদিলে যুদ্ধ অনিবাৰ্য্য। পাণ্ডবৰ শক্তি সামাৰ্থ্য আৰু শৌৰ্য্য-বীৰ্য্যৰ কথাও ধৃতবাষ্ট্ৰক জনালে। সঞ্জয়ৰ কথা শুনি স্বৰাথাস্থ ধৃতবাষ্ট্ৰই অতিশয় ভীত হৈ কৈছিল, “পাণ্ডবৰ সকলো বীৰ পুৰুষ; বিশেষকৈ ভীমৰ ভয়ত ৰাতি মোৰ টোপনি নহা হৈছে। ভীমৰ সমকক্ষ বীৰ আমাৰ কোৰব পক্ষত কোনো নাই। সেই ক্ষমাহীন বীৰে মোৰ পুত্ৰবোৰক যুদ্ধত নিঃশেষ কৰিব। শিশু কালতে বাৰে বাৰে লাঞ্চিত হৈ আমাৰ পুত্ৰ সকল পাণ্ডবৰ প্ৰতি বিৰেষ ভাবাপন্ন হৈ পৰিছে। সেই বহুভোজী, দণ্ডপাণি যমসদৃশ মহাবীৰৰ কথা মনত পৰিলেই মোৰ বুকু কপি উঠে। দৃত্যক্ৰীড়াৰ সময়ত তেওঁ যে মোৰ ল'বাবোৰক নিঃশেষ নকৰিলে—এয়ে মোৰ মহাভাগ্য বুলি ভাবিছো।

(১) অস্ত্ৰে দ্ৰোণাজৰ্দ্দন সমং বায়ুবেগ সমংজবে।

মহেশ্বৰ সমং ক্ৰোধে কোহন্যাদ্ ভীম মাহবে ॥

উদ্যোগ ৫১।১৪

(২) ন স জাতু বশে তস্থৌ মম বাল্যোহপি সঞ্জয়।

কিং পদুমম দৃষ্ণপুত্ৰৈঃ কিণ্টঃ সম্প্ৰতি পাণ্ডবঃ

নিষ্ঠুৰো বোষণোহিত্যথং ভজ্যেতাপি ন সন্ময়েৎ ॥

এই ভীম অস্ত্ৰবিদ্যাত অজৰ্দ্দন আৰু দ্ৰোণৰ সমান, বেগত বায়ুৰ তুল্য, ক্ৰোধত মহেশ্বৰ সদৃশ, কোনে তেওঁক বধ কৰিব পাৰে? হে সঞ্জয়, বাল্য কালতো কোনো দিন তেওঁ মোৰ বশগত নাছিল। সম্প্ৰতি মোৰ দুট ল'ৰা বোৰৰ দ্বাৰা ক্ৰিষ্ট হৈ মোৰ জানো অনুগত থাকিব? নি ঠুৰ, অতিক্ৰোধী ভীম বৰং ভাগি পৰিব, তথাপি নত নহয়।)

সমস্ত অধ্যায়ৰ একষষ্ঠিটা (৬১) শ্লোকত ভীমভীত ধৃতবাষ্ট্ৰৰ বিলাপ বৰ্ণনা কৰিছে।

যেতিয়া পাণ্ডৱ পক্ষৰ পৰা শ্ৰীকৃষ্ণক শান্তি আৰু সন্ধিৰ দূত ৰূপে কৌৰৱ পক্ষলৈ যোৱা স্থিৰ কৰিলে ভীমে মোলায়েম সূৰত কৃষ্ণক কৈছিল, “হে মধুসূদন তুমি যুদ্ধৰ কথা কৈ ঐশ্বৰ্য্য মদমস্ত দুৰোধনক জ্বলাই নিদিবা। যাতে যুদ্ধ নহয় তাৰেই চে'টা কৰিবা। দুৰোধনে বৰং মৃত্যুবৰণ কৰিব, তথাপি নত নহয় আৰু নিজৰ মত পৰিবৰ্ত্তন নকৰে। তুমি কোমল ভাষাত ধৰ্ম্মাৰ্থযুক্ত বচনে সেই পাপাত্ম্যক শাস্ত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিবা। আমি বৰং দুৰোধনৰ আনুগত্য স্বীকাৰ কৰিম, তথাপি যুদ্ধ কৰি

ভবত বংশ ধ্বংস হবলৈ দিব নোথোজো। আমাৰ ভাইসকলেও যুদ্ধ কামনা নকৰে।
তুমি পিতামহ ভীম আৰু গদৰু দ্ৰোণকে প্ৰমুখ্য কৰি সভাসদসকলক কৰা, কোঁৱৰৰ
লগত ভাতৃভাৱে মিলিহৈ বাস কৰিব পিচাৰোঁ।”

কিন্তু সৌহৃদমেৱেতৎ কৃপয়া মধুসূদন।

সৰ্বাং শ্ৰুতিৰ্দ্ধে সংক্ৰেশান্ মাচ নো ভৱতা নশন ॥

(হে মধুসূদন, আন্তৰিক কৰুণা বশতঃ এই ভাতৃ মিলনৰ কথা কৈছো। প্ৰতিজ্ঞাৰ
কথা মোৰ মনত আছে; ভবতকুল যাতে বিনষ্ট নহয়, সেই কাৰণেই সকলো দুখ কষ্ট
সহ্য কৰিবলৈ আমি প্ৰস্তুত আছোঁ)

ভীমৰ কথা শুনি কৃষ্ণই মিচিকিয়াই উত্তৰ দিলে, “মই তোমাক তিৰস্কাৰ কৰা
নাই। তোমৰ মনৰ অভিলাষ বুজিবৰ কাৰণেই এই কথা কৈছিলো।

যথা চাত্ত্বনি কল্যাণং সম্ভাৱয়সি পাণ্ডৱ।

সহস্ৰ গুণমপ্যেতত্ত্বয়ি সম্ভাব্যায়াম্যহম্ ॥

ষাদৃশে চ কুলে জন্ম সৰ্ব্বৰাজাভি পুঞ্জিতে।

বন্ধুভিষ্চ সুহৃদভিষ্চ ভীম স্মাসি তাদৃশঃ ॥

(তুমি নিজৰ যেনেকৈ কল্যাণ কামনা কৰা, মই তাৰ সহস্ৰ গুণ কল্যাণ কামনা কৰোঁ।
যেনেকুৱা শ্ৰেষ্ঠ বংশত তোমাৰ জন্ম, তুমি তোমাৰ বন্ধু আৰু সুহৃদৰ লগত সেই
বংশৰ উচিত ব্যৱহাৰেই কৰিছা) মই কালিলৈ কুব্ৰুসভালৈ যাত্ৰা কৰিম। তাত মই
সকলো প্ৰকাৰে শাস্তিৰ কাৰণেই চেষ্টা কৰিম। সেই চেষ্টা সফল হলে মোৰ সুখ্যাতি
হব। তোমালোকৰো কামনা পূৰ্ণ হব, আৰু কোঁৱৰ সকলো সুখ শাস্তিত বাস
কৰিব পাৰিব। যদি মোৰ চেষ্টা বিফল হয়, তেন্তে যুদ্ধই একমাত্ৰ পন্থা। যদি
সচাকৈয়ে যুদ্ধ হয়, তেন্তে তোমাৰ ওপৰত গধুৰ দায়িত্ব পৰিব। তোমাৰ মুখত
শাস্তিৰ বাণী শুনি তোমাক উত্তোজিত কৰিবলৈ এইখিনি কথা কৈছিলো।)

যুদ্ধ কৰাই যোঁতিয়া স্থিৰ হ’ল তেতিয়া যুধিষ্ঠিৰে যি সাতজন সেনাপতি নিয়োগ
কৰিছিল, ভীম তাৰ অন্যতম আছিল। উভয় পক্ষৰ যুদ্ধৰ আয়োজন প্ৰায় সম্পূৰ্ণ।
দুৰোধনে শকুনি পুত্ৰ উল্লুকক দূতৰূপে পাণ্ডৱ শিবিৰলৈ পঠায় আৰু পাণ্ডৱ কেই
জনক আৰু কৃষ্ণকো টান ভাষাত কটুক্তি কৰিবলৈ কৈ পঠায়। উল্লুকে তেওঁৰ কৰ্তব্য
নিপুণ ভাৱে পালন কৰে। ভীমে খঙত জাঁপ মাৰি উঠি উল্লুকক কলে, ‘হে মদুৰ’,
দৃষ্ট দূৰোধনে আমাৰ খং উঠাবৰ কাৰণে যি কথা তোমাৰ মূৰখদি প্ৰকাশ কৰিছে
সেই কথা শুনিলোঁ। আমাক অসমৰ্থ বুলি তেওঁ ভাবিছে যদি তেওঁ ভুল কৰিছে।
তুমি হস্তিনালৈ উভতি গৈ কৰা।

অস্মাভিঃ প্ৰীতিকাম্ভু ভ্ৰাতুৰ্জেষ্টস্য নিত্যশঃ।

মৰিষতঃ তে দূৰাচাৰ তত্ত্বং ন বহু মন্যসে ॥

প্ৰেৰিত্ৰচ হৰ্ষীকেশঃ সম্মাকাংক্ষী কুশল্ প্ৰতি।

কুলস্য হিতকামেন ধৰ্মৰাজেন ধীমতা ॥

স্বং কালচোদিতো নুনং গন্তুকামো যমক্ষয়ম্ ।

গচ্ছ স্বাহৰমস্মাভিতচ্চ শ্বেভা ভবিতা ধুৱম্ ॥

(হে দুৰ্বাচাৰ, আমি সদায় জ্যেষ্ঠ ভ্ৰাতাৰ প্ৰীতি সাধনৰ অৰ্থে তোমাক ক্ষমা কৰি আছে। কিন্তু তুমি তাক গ্ৰাহ্য কৰা নাই। বংশৰ হিত কামনা কৰি ধৰ্মৰাজ যদুধিষ্ঠিৰে শাস্তি কামনা কৰি শ্ৰীকৃষ্ণক দূতৰূপে হস্তিনাপুৰলৈ পঠাইছিল। তুমি নিজতই কাল প্ৰেৰিত হৈ মৃত্যুক বৰণ কৰিব বিচাৰিছা, যদুশ্বলৈ যাত্ৰা কৰা, অহা কাললৈ নিশ্চয় আমাৰ লগত তোমালোকৰ যদুশ্ব হব” ।

ভীষ্মে তেওঁৰ প্ৰতিজ্ঞাৰ কথা দূৰ্যোধনক সোঁৱৰাই দিবলৈ উলুৱক কৈছিল ।

(১) হস্তা সূৰ্যোধন স্বাং ঠৈ সহিতং সৰ্বসোদৰৈ

সাক্ষিমিযো পদা মূৰ্দ্ধি ধৰ্মৰাজস্য পশ্যতঃ

(২) সৰ্বেষাং ধাতৰাষ্ট্ৰানাং অহং মৃত্যুঃ সূৰ্যোধন ।

(হে সূৰ্যোধন, সকলো সহোদৰ সহিত তোমাক বধ কৰি ধৰ্মৰাজৰ সম্মুখত তোমাৰ মূৰত পদাঘাত কৰিম । সকলো ধাতৰাষ্ট্ৰৰ মই যমকাল ।)

দূত প্ৰেৰণৰ দ্বাৰা দূৰ্যোধনে ভীষ্মৰ ক্ৰোধত ঘৃতাহুতি ধালিলে। ভীষ্মে প্ৰতিজ্ঞা সম্পূৰ্ণ ভাৱে পালন কৰিছিল। এজন-এজনকৈ দূৰ্যোধন সহিত শত ভাইক বধ কৰিছিল। যুদ্ধ যাত্ৰাৰ আগতে তেওঁ মদ্যপান কৰিছিল। ফলত তেওঁৰ উৎসাহ আৰু শক্তি বৃদ্ধি পাইছিল। যুদ্ধক্ষেত্ৰত কৰ্ণ অনেকবাৰ ভীষ্মৰ হাতত পৰাজিত হৈছিল। আৰু ভীষ্মো কৰ্ণৰ লগত যুদ্ধ কৰি একাধিকবাৰ পৰাজিত হৈছিল। দ্ৰোণাচাৰ্য্যৰ প্ৰচণ্ড বিক্ৰমত যেতিয়া পাণ্ডৱ চিন্তিত হৈ পৰিছিল তেতিয়া কৃষ্ণই বুদ্ধি দিলে যে অশ্বখামাৰ মৃত্যু সংবাদ দিব পাৰিলে আচাৰ্য্যই অস্ত্ৰ ত্যাগ কৰিব, অন্যথা আচাৰ্য্যক জয় কৰা সম্ভৱ নহব। স্বপক্ষৰ যোদ্ধা মালৱৰাজ ইন্দ্ৰ বৰ্মাৰ হাতীটোৰ নাম অশ্বখামা। ভীষ্মে হাতীটো বধ কৰি প্ৰচাৰ কৰি দিলে যে অশ্বখামা যুদ্ধত নিহত হৈছে আৰু দ্ৰোণক এই সংবাদ দিলে। আচাৰ্য্যই সংবাদ পাই কিঞ্চিৎ বিচলিত হৈছিল যদিও, সংবাদটোৰ সত্যতা সম্পৰ্কে সন্দেহ আছিল। তেওঁ সংবাদটোৰ সত্যাসত্য নিৰ্ণয় কৰিবলৈ সত্যবাদী ধৰ্মৰাজৰ কাষ চাপে। যদুধিষ্ঠিৰে সত্যৰ পৰা সামান্য পিচলি “অশ্বখামা হত ইতি গজ” বুলি কলে। তেওঁ যদি পোনপটীয়াকৈ অশ্বখামা মৰা নাই বুলি কলে হেঁতেন তেতিয়া হলে আচাৰ্য্যই অস্ত্ৰ ত্যাগ নকৰিলেহেঁতেন আৰু কোববক পৰাজয় কৰা কঠিন হ'ল হেঁতেন। তেওঁক নিবস্ত্ৰ অৱস্থাত ধৃষ্টদ্যুম্নই শিৰচ্ছেদ কৰে। যদুধিষ্ঠিৰে “অশ্বখামা মৰিল কিন্তু সেইটো হাতী” —এইদৰে আত্মস্বাৰ্থৰ কাৰণে পেচ লগায় কোৱা কাৰণেই তেওঁ নৰক দৰ্শন কৰিব লগীয়া হ'ল।

অজুৰ্দ্ধনে আচাৰ্য্যৰ শোচনীয় মৃত্যুৰ কাৰণে যদুধিষ্ঠিৰ, ভীষ্ম আৰু ধৃষ্টদ্যুম্নক দায়ী কৰাত ভীষ্মে অজুৰ্দ্ধনক কৈছিল “তুমি ক্ষীণ, তোমাৰ মূৰত অৰণ্যবাসী তপস্বীৰ

দৰে কথা শোভা নাপায়। আমি যিমান দূখ-কষ্ট পাইছো সেইবোৰ স্মৰণ কৰা। সকলো কথা পাহৰি কেৱল ধৰ্ম পথত থাকিলেই ক্ষত্ৰিয় ধৰ্ম পালন কৰা নহয়”।

এদিন যুদ্ধত দুষ্টশাসনক দেখা পাই তেওঁৰ প্ৰতিশোধ প্ৰবৃত্তি জাগি উঠিল। তেওঁ প্ৰতিজ্ঞাবদ্ধ কথাত সঁৱৰি দুষ্টশাসনক গদাঘাতত ধৰাশায়ী কৰি বন্ধু বিদীৰ্ণ কৰি ৰাক্ষসৰ দৰে নবৰক্ত পান কৰিবলৈ ধৰে। দুষ্টশাসনৰ মৃত্যু হয়। “এতিয়া তোমাক কোনো বক্ষা কৰিব, মৃত্যুৱে বক্ষা কৰিব (মৃত্যুনা বক্ষিতোসি)” এই বুলি বন্ধুৰ তেজ পিবলৈ ধৰে। তেজ খাই আনন্দত নাচিবলৈ ধৰে। তেওঁ কবলৈ ধৰে “এই-বাৰ যজ্ঞপশু দুষ্টৰোধনৰ উৰুভঙ্গ কৰি তাৰ মূৰত পদাঘাত কৰি বণযজ্ঞ সমাপ্ত কৰিম।”

কৰ্ণৰ মৃত্যুৰ পাছত কৃপাচাৰ্যই আকৌ এবাৰ দুষ্টৰোধনক সন্ধি কৰিবলৈ উপদেশ দিয়ে। অনন্তপ্ত দুষ্টৰোধনে তাৰ উত্তৰত কৈছিল

মধ্যমঃ পান্ডৱন্তীক্ষ্ণো ভীমসেনো মহাৱলঃ ।

প্ৰতিজ্ঞাতঞ্চ তেনোগং স ভজ্যত ন সংনমেৎ ॥

(মধ্যম পান্ডৱ ভীমসেন মহাবলবান আব্দু খঙাল। তেওঁ ভীষণ প্ৰতিজ্ঞা কৰিছিল তেওঁ বৰং ভাঙি পৰিব, তথাপি নতি স্বীকাৰ নকৰে। আমাৰ সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱ পান্ডৱে এতিয়া গ্ৰহণ নকৰে)।

ভীমৰ চৰিত্ৰৰ দৃঢ়তা ধৃতিৰাষ্ট্ৰ আৰু দুষ্টৰোধনে ভালদৰে জানিছিল। সেনাপতি শল্য নিহত; দুষ্টৰোধনৰ ৯৯ জন ভ্ৰাতৃ ভীমৰ হাতত বধ প্ৰাপ্ত হয়। বাকী মাত্ৰ দুষ্টৰোধন। অৱশ্যে কৃতধৰ্ম আৰু অশ্বাখামা এতিয়াও জীৱিত। তেওঁলোক কিন্তু হতাশাগ্ৰস্ত। এতিয়া ভীমৰ অপৰ প্ৰতিজ্ঞাপালনৰ সময় উপস্থিত। হতাশাগ্ৰস্ত কুব্জৰাজ পলাই বৈপায়ন হ্ৰদৰ পানীৰ তলত আত্ম-গোপন কৰে। লোক মন্থৰ পৰা এই সংবাদ শুনি পান্ডৱসকল শ্ৰীকৃষ্ণ সহিত বৈপায়ন হ্ৰদলৈ যায়। যুদ্ধিষ্ঠিৰৰ তিবস্কাৰ বাক্যত অভিমানী দুষ্টৰোধন পানীৰ মাজৰ পৰা উঠি আহিল।

যুদ্ধিষ্ঠিৰে তেওঁলোকৰ যি কোনো এজনক যুদ্ধত পৰাজয় কৰিলেই দুষ্টৰোধনক জয়ী বুলি ঘোষণা কৰিব বুলি কোৱাত দুষ্টৰোধনে প্ৰত্যেকজনক যুদ্ধলৈ আহ্বান কৰে। এই যুদ্ধৰ আহ্বানত ভীমসেন আগবাঢ়ি আহিল। বহু সময় যুদ্ধ চলিল। কাবো হাৰাজিত নাই। শিষ্য দুৰ্জনৰ যুদ্ধ চাবৰ কাৰণে বলৰামো উপস্থিত আছিল। কৃষ্ণই অজ্ঞানক কলে যে ন্যায় যুদ্ধত ভীম জিকিব নোৱাৰে, গদাযুদ্ধত দুষ্টৰোধন অধিক কৌশলী। এই কথাত অজ্ঞানে বাম উৰুত আঘাত কৰি ভীমক প্ৰতিজ্ঞাবদ্ধ কথাত সোঁৱৰাই দিয়াত ভীমে এবাৰ সন্মুখ পাই গদাৰে ভীষণ জোৰে দুষ্টৰোধনৰ কৰ্ণগত আঘাত কৰি বাম উৰুৰ হাড় ভাঙি মাটিত পেলাই দিয়ে। মাটিত পৰি থকা দুষ্টৰোধনক তেওঁৰ দক্ষকৰ্মৰ কথা সোঁৱৰাই দি ভীমে তেওঁৰ মূৰত পদাঘাত কৰে। ভীমৰ এই আচৰণত বহুতে ভীমক নিন্দা কৰে, যুদ্ধিষ্ঠিৰেও ভীমক তিবস্কাৰ কৰে। গদাযুদ্ধৰ নিম্নমতে কঁকালৰ তলত গদাৰে আঘাত কৰিব নাপায়। এই কাৰণে ভীমক

ধিক্কাৰ দি বলৰামে নাঙলেৰে আঘাত কৰিবলৈ খেদি গল। শ্ৰীকৃষ্ণই বলৰামক বাধা দি অনেক কাকুতি কৰি শাস্ত কৰে। খঙত তেওঁ সেই ঠাই এৰি দ্বাৰকালৈ প্ৰস্থান কৰে।

অশ্বখামাই গভীৰ বাতি পাণ্ডৱ শিবিৰত প্ৰবেশ কৰি ধৃষ্টদ্যুমন আৰু দ্ৰোপদীৰ পাঁচজন পুত্ৰক নৃশংস ভাবে হত্যা কৰি পলাই যায়। এই শোচনীয় হত্যাকাণ্ডত অতিশয় শোকাৰ্তা দ্ৰোপদীয়ে প্ৰতিজ্ঞা কৰে যে অশ্বখামাক উপযুক্ত শাস্তি নিদিলে তেওঁ অনশন কৰিব। দ্ৰোপদীৰ কৰুণ বিলাপ শুনি ভীমে অশ্বখামাক ধৰিবলৈ যাত্ৰা কৰে। ভীমৰ পাছে পাছে অৰ্জুন আৰু কৃষ্ণয়ো ধাপলি মেলে। ভাগীৰথী তীব্ৰত ব্যাসৰ ভবশ্লেষৰ কাষত তেওঁলোকে অশ্বখামাক দেখা পালে। ভীমক আগদুৰাই যোবা দেখি অশ্বখামাই ‘ব্ৰহ্মশিৰ’ নামৰ মহাস্ত্ৰ নিক্ষেপ কৰে। কৃষ্ণৰ নিৰ্দেশত অৰ্জুনেও প্ৰতিষেধক দিব্যাস্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰে। দুই শৰৰ সংঘাতত জুই জ্বলি উঠিল; পৃথিৱী ধ্বংস হ’বৰ উপক্ৰম হ’ল। নাৰদ আৰু ব্যাসৰ অনুৰোধত অৰ্জুনে নিজৰ অস্ত্ৰ সংবৰণ কৰে। কিন্তু অশ্বখামাই সংবৰণ প্ৰয়োগ নজনাৰ কাৰণে সেই অস্ত্ৰই উত্তৰাৰ গৰ্ভস্থ সন্তানক আক্ৰমণ কৰাত কৃষ্ণই স্ফুৰ্ত্ত বৃপত উত্তৰাৰ গৰ্ভত প্ৰবেশ কৰি সন্তানটি বক্ষা কৰে। অশ্বখামাই বাধ্য হৈ মূৰৰ মণিটো ভীমক দিবলৈ বাধ্য হ’ল। ভীমে সেই মণিটো দ্ৰোপদীক উপহাৰ দিয়ে।

লোকক্ষয়কাৰী মহাযুদ্ধ শেষ হ’ল। শোকাৰ্তা ধৃতবাস্তু আৰু গান্ধাৰীয়ে মৃতপুত্ৰ আৰু আত্মীয়বৰ্গৰ শেষকৃত্য কৰিবলৈ কুব্জক্ষেত্ৰ মহাশ্মশানলৈ যাত্ৰা কৰে। যুদ্ধাধিষ্ঠিৰে এই খবৰ শুনি সপৰিবাৰে ধৃতবাস্তুক লগ ধৰিবলৈ মহাশ্মশানলৈ যাত্ৰা কৰে। ধৃতবাস্তুই ভীমক আলিঙ্গন কৰিব খোজাত কৃষ্ণৰ বুদ্ধিমতে ভীমৰ লোহ মূৰ্ত্তিটো আগবঢ়াই দিয়ে। অশ্বৰাজে, মৰম কৰা ছলে, লোহ মূৰ্ত্তিটো পিহি চুৰ্ণ কৰে। পুত্ৰহস্তা ভীমৰ ওপৰত ধৃতবাস্তুৰ কিমান আক্ৰোশ আছিল, এই ঘটনাৰ পৰাই জানিব পাৰি।

অন্যায় ভাবে দুৰ্যোধনক বধ কৰা কাৰণে গান্ধাৰীবো ভীমৰ প্ৰতি আক্ৰোশ আছিল। ভীমে ভয় খাই সৰিনয়ে গান্ধাৰীক কলে, “আই মাতৃ, মই আত্মবক্ষাৰ কাৰণে অন্যায় যুদ্ধ কৰিবলৈ বাধ্য হৈছিলো। আপোনাৰ পুত্ৰৰ দুৰ্দ্দৰ্শ আৰু কৃষ্ণক কৰা অপমানৰ কথা স্মৰণ কৰি মই স্থিৰে থাকিব পৰা নাছিলো। মই বস্ত্ৰ পান কৰা নাছিলো কেবল ওঠ দূটা তেজেৰে বোলাই লৈছিলো। কৃষ্ণৰ অপমানৰ সময়ত যি প্ৰতিজ্ঞা কৰিছিলো, সেই প্ৰতিজ্ঞা পালনৰ নিমিত্তে নিষ্ঠুৰ কাম কৰিব লগা হৈছিল।

অনিগ্ৰহ্য পুৰা পুত্ৰানস্মাস্বনপৰাধিষু।

অধুনা কিংনু দোষণে পৰিশাঙ্কতুমহঁসি ॥

স্ট্ৰী—১৫/২০

(নিৰপৰাধী আমাৰ ওপৰত আপোনাৰ পুত্ৰসকলে অত্যাচাৰ কৰিছিল। তেতিয়া আপুনি তেওঁলোকক নিগ্ৰহীত কৰা নাছিল। এতিয়া আমাক কিয় দোষ

দিছে ?) গান্ধাৰীয়ে উত্তৰ দিলে, “কণাৰ লাখুটি কৰি ভূমি মোৰ অঙ্গ অপৰাধী এজন পুত্ৰক জীৱিত কৰি ৰাখিব পাৰিলাহেঁতেন। এটা পুত্ৰ জীৱিত থকা হলেও মোৰ ইমান দুখ নহয়।”

নিহত বীৰ সকলৰ তপস্ৰ্গৰ সময়ত কুন্তীৰ মূখৰ পৰা কৰ্ণৰ পৰিচয় পাই সকলোৱে শোকাকুল হৈ অনুশোচনা কৰে আৰু নাৰী জাতিক যুধিষ্ঠিৰে অভিশাপ দিয়ে। স্ত্ৰীতিবধৰ অনুশোচনাত যুধিষ্ঠিৰ অধীৰ হৈ পৰে। কোনো উপদেশে তেওঁক শাস্ত কৰিব পৰা নাছিল। ভাইসকলৰ ওপৰত ৰাজ্যভাৰ গটাই দি তেওঁ অৰণ্যবাসী হবলৈ মনস্থ কৰিলে। তেওঁৰ সংকল্পৰ কথা শুনি ভীমে কৈছিল, “ৰাজন, তোমাৰ এই অভিপ্ৰায় আমি আগতে জনাহেঁতেন, আমি অস্ত্ৰ গ্ৰহণ কৰি ইমান কষ্ট নকৰিলোহেঁতেন। কৃপ (নাদ) খানিবলৈ লৈ আধা কাম কৰি, গাত বোকাপানী সানি কোনো ব্যস্তি উৰ্ভাত নাযায়। শত্ৰুক যুদ্ধত বধ কৰি কোনো লোকেই আত্মহত্যা নকৰে। তোমাৰ দৰে দুৰ্বলচিত্ত জ্যেষ্ঠ ভাতাৰ অনুগত বুলি আমি নিজকে থকাৰ দিয়া উচিত। আমি বলৱান হৈয়ো তোমাৰ দৰে ক্ৰীৱৰ অধীনত দুৰ্বলৰ দৰে কাল কটাইছিলো। এয়ে আমাৰ দুৰ্ভাগ্য। যদি নিব্দপদ্মৰত অৰণ্যত বাস কৰিলেই ধৰ্মলাভ হয় তেন্তে পৰ্বত, বৃক্ষ প্ৰভৃতি পৰম ধাৰ্মিক। কৰ্মত্যাগ কৰিলে সিদ্ধিলাভ নহয়”। ভীমৰ পাছত ভায়েকসকল, দ্ৰৌপদী, ব্যাস আদিয়ে একে সূত্ৰতে কিছু উপদেশ দিয়াত যুধিষ্ঠিৰ প্ৰকৃতিস্থ হয়। ৰাজ্যাভিষেক যথাৰীতি সম্পন্ন হৈ যোৱাৰ পাছত ভীমক যুৱৰাজ পতা হয়।

যুধিষ্ঠিৰৰ সূত্ৰশাসনত পুৰবাসী আৰু জনপদবাসী অতিশয় সন্মানীয় আছিল। ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু গান্ধাৰীক যুধিষ্ঠিৰে পূৰ্বতকৈ অধিক সন্মত ৰাখিছিল, যদিও তেওঁলোকে পুত্ৰশোক পাইবিল পৰা নাছিল। পাণ্ডৱ সকলে শৰণযাতা পৰি থকা পিতামহ ভীষ্মৰ পৰা ৰাজধৰ্ম, আপৎধৰ্ম, আৰু মোক্ষধৰ্ম সম্পৰ্কে অমৃতমেন উপদেশাৱলী শুনি পৰম কৃতাত্মা বোধ কৰে। তাৰ পাছত যুধিষ্ঠিৰে অশ্বমেধ যজ্ঞ সম্পন্ন কৰে। নানাবিধ সংকাৰ্য আৰু প্ৰচুৰ দান-দাক্ষিণ্য দি তেওঁ ৰাজ্যশাসন কৰিছিল।

ৰাজ্য প্ৰাপ্তিৰ পাছত পোন্ধৰ বছৰ অতীত হ’ল। কিন্তু পুত্ৰ হস্তা ভীমৰ প্ৰতি ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ ক্ৰোধ উপশন নহল। ভীমেও ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ পূৰ্বৰ আচৰণ পাইবিল পৰা নাই। সকলোৰে অগোচৰত তেওঁ ধৃতৰাষ্ট্ৰই শুনাকৈ তেওঁৰ বীৰস্বৰ গোৰব আৰু দুৰ্যোধনৰ শত ভাইৰ বিনাশৰ কথা কবলৈ ধৰে। অশ্ব ৰজাৰ শত পুত্ৰক তেওঁ অকলেই যে বধ কৰিছিল সেই কথাও মাজে মাজে শুনাই আছিল। ভীমৰ এনে প্ৰতিহিংসামূলক আচৰণত ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু গান্ধাৰীৰ সংসাৰৰ প্ৰতি উদাস ভাৱৰ সৃষ্টি হ’ল। তেওঁলোকে অৰণ্যবাসী হবলৈ মনস্থ কৰিলে। ধৃতৰাষ্ট্ৰই যুধিষ্ঠিৰকে প্ৰমুখ্য কৰি আত্মীয় স্বজনক আহ্বান কৰি অৰণ্যবাসী হোৱাৰ মনস্কামনা প্ৰকাশ

কৰে। ভীমৰ আচৰণৰ কথা গোপণে ৰাখে। যদুধিষ্ঠিৰৰ অনুন্নয় বিনয়েও তেওঁৰ সংকল্প শিথিল কৰিব নোৱাৰিলে।

ধৃতৰাষ্ট্ৰই মৃত বশ্ৰু-বান্ধৱৰ শ্ৰাদ্ধ কৰিব খোজাত যদুধিষ্ঠিৰে মন্ত্ৰহস্তে অৰ্থ সাহায্য দিয়াৰ উপৰিও সকলো সুবিধা কৰি দিয়ে। কিন্তু ভীমে ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ পূৰ্ব ব্যৱহাৰ স্মৰণ কৰি, দীৰ্ঘনিশ্বাস ত্যাগ কৰি যদুধিষ্ঠিৰক অনুমোদন জনায়।

ভীমশ্চ সৰ্বদুঃখানি সংস্মৃত্য বহুলান্যত।

কৃচ্ছাদিৰ মহাবাহুবনুজ্ঞে বিনিঃ শ্বসন্ ॥

অনুমোদন জনালেও তেওঁ স্পষ্টভাৱে কৈছিল যে শ্ৰাদ্ধশাস্তি নকৰিলে দুৰ্যোধনা-
দিয়ে পৰলোকত বাস কৰিও যাতনা ভোগ কৰিব। তেওঁ কৈছিল :-

কণ্টাৎ কণ্টতৰং যাস্তু সৰ্ৱে দুৰ্যোধনাদয়ঃ।

যৈৰিয়ং পৃথিৱী কৃৎস্না ঘাতিতা কুল পাংসনৈঃ ॥

ভীমে তেওঁৰ প্ৰৱল ক্ৰোধ বিদূৰ আৰু যদুধিষ্ঠিৰৰ আগত প্ৰকাশ কৰিবলৈ কুষ্ঠাবোধ কৰা নাই। ভীমৰ এনে ব্যৱহাৰৰ কাৰণে লজ্জিত হৈ যদুধিষ্ঠিৰে বাৰে বাৰে ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ ওচৰত ক্ষমা খুজিব লগা হৈছে।

ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ লগত গান্ধাৰী বিদূৰ আৰু সঞ্জয়েও অৰণ্য যাত্ৰা কৰে। পুত্ৰসকলৰ বাধা আৰু অনুন্নয়ে কুন্তীৰ মন গলাব নোৱাৰিলে। কিছু দিনৰ পাছত ধৃতৰাষ্ট্ৰাদিক চাবলৈ যদুধিষ্ঠিৰ বনলৈ যায় আৰু তাত কিছুদিন বাস কৰি পুনৰ ৰাজধানীলৈ উভতি আহে। দুবছৰৰ পাছত দেৱৰ্ষি নাৰদৰ মন্ত্ৰৰ পৰা ধৃতৰাষ্ট্ৰ, গান্ধাৰী আৰু কুন্তীৰ মৃত্যু সংবাদ শুনি হস্তিনাপুৰীত কান্দোনৰ বোল উঠিল। ভীমে মাকৰ শোকত চিঞৰি কান্দিবলৈ ধৰে।

যদুধিষ্ঠিৰৰ ৰাজ্যলাভৰ পৰ্য্যটন বছৰ উকলি গ'ল। ছয়টি বছৰৰ প্ৰাৰম্ভতে নানা ধৰণৰ অমংগল দেখিলে পায়। নিজৰ মাজতে মৰামৰি, কটাকটি, কৰি যদুবংশ ধ্বংস হয়। কৃষ্ণ আৰু বলৰামেও মানৱ লীলা শেষ কৰে। এইবোৰ দেখি শুনি যদুধিষ্ঠিৰেও মহাপ্ৰস্থানৰ আয়োজন কৰে। ভায়েকসকল আৰু দ্ৰৌপদীও লগত যাবলৈ ওলায়। অভিমন্যুৰ পত্নী পৰীক্ষিতক সিংহাসনত বহুৱাই তেওঁলোক মহাপ্ৰস্থানৰ পথত আগ বাঢ়ে। যদুদংশুক পৰীক্ষিতৰ মহামাত্য নিয়োগ কৰি যাত্ৰা আৰম্ভ কৰে।

প্ৰথমতে পূৰ্বদিশে যাত্ৰা কৰি বহু নদ নদী অতিক্ৰম কৰি পাছত দক্ষিণাভিমুখী হৈ পশ্চিম সাগৰ তীৰৰ দ্বাৰকা নগৰীত উপস্থিত হয়। দ্বাৰকাত কৃষ্ণবলৰামৰ শেষকৃত্য কৰি উত্তৰ মুখে যাবলৈ ধৰে। ক্ৰমশঃ হিমাচল অতিক্ৰম কৰি বিশাল মৰুভূমিৰ মাজেদি গৈ উত্তৰ মেৰুৰ কাষত উপস্থিত হয়। বাটত প্ৰথমতে কৃষ্ণা, পাছত ক্ৰমে সহদেৱ, নকুল, অজুৰ্ন আৰু অৱশেষত ভীম নিপতিত হ'ল। লগত থাকিল মাত্ৰ এটা কুকুৰ। সি বাটত লগ ধৰি যদুধিষ্ঠিৰৰ লগে লগে গৈ আছিল। পতনৰ সময়ত ভীমে যদুধিষ্ঠিৰক সন্মিলে “দাদা, মই কি দোষত পথত পৰি বলো” ?

যুধিষ্ঠিৰে তেওঁক কলে, “বৎস, তুমি বহুভোজী আছিলো আৰু নিজ শক্তিব
অহংকাৰত কাকো গণ্য নকৰিছিলো। এই দুটা দোষতে তোমাৰ পতন ঘটিল।”

ভীম আছিল সবল স্বভাৱৰ, স্পষ্ট বক্তা। জ্ঞাতি বধ যুদ্ধ ঘাতে নঘটে তাৰ কাৰণে
তেওঁ চেণ্টো নকৰাকৈ নাছিল। যুধিষ্ঠিৰৰ যুদ্ধ বাবণ প্ৰচেষ্টাত তেওঁ সহযোগ
কৰিছিল। তেওঁ ধৰ্মভীৰু আছিল যদিও প্ৰয়োজন বশতঃ ছলনাৰো আশ্ৰয় লবলৈ
কুণ্ঠাবোধ নকৰিছিল। “গদা আৰু দাৰুৰ বাহিৰে তেওঁ আন কথালৈ কাণ
নিদিছিল। সুদৰ্শন, স্পষ্ট বক্তা, অমিত পৰাক্ৰমী এইজন পৰুৰুষ-সিংহই ভাৰত-
যুদ্ধৰ সৰ্বশক্তিমাম যোদ্ধা আছিল আৰু সবহৰিনি কোঁৱৰ পক্ষীয় যোদ্ধা এওঁৰ হাতত
নিহত হৈছিল। ভায়েক কেইজনে আৰু দ্রৌপদীয়ে এওঁৰ শক্তিব ওপৰতে ভৱষা কৰি
চলিছিল। কিন্তু অমিত পৰাক্ৰমী হলেও এওঁৰ জ্যেষ্ঠানুগত্য আদৰ্শনীয়। পাণ্ডৱৰ
মাজত তেওঁৰ চৰিত্ৰই আমাক অধিক আকৰ্ষণ কৰে। ল’ৰাৰ পৰা বুঢ়ালৈকে সকলোৱে
ভীমকে ভাল পায় আৰু কাৰ্যবলীত আশ্চৰ্যবোধ কৰে। মহাভাবতৰ চৰিত্ৰাৱলীৰ
ভিতৰত ভীমেই সৰ্বাধিক জনপ্ৰিয় চৰিত্ৰ। তেওঁৰ চৰিত্ৰ আৰু কাৰ্যৱলী বাম
স্বৰূপতীয়ে “ভীম চৰিত্ৰ” নামৰ সৰু কাব্য খনত সুন্দৰকৈ বৰ্ণনা কৰিছে।

অৰ্জুনঃ

অৰ্জুন পাণ্ডৱৰ ক্ষেত্ৰজ তৃতীয় পুত্ৰ। কুন্তীয়ে মন্ত্ৰোচ্চাৰণ কৰি আহুৱান কৰাত
দেৱৰাজ ইন্দুই তেওঁক গৰ্ভধান কৰে আৰু ফলস্বৰূপে অৰ্জুনৰ জন্ম হয়।
যুধিষ্ঠিৰ আৰু ভীমক পুত্ৰৰূপে লাভ কৰিও পাণ্ডৱ পুত্ৰকামনা নিবৃত্ত নহ’ল।
এজন বীৰশ্ৰেষ্ঠ সৰ্বগুণী পুত্ৰ লাভ কৰিবলৈ পুনৰায় কুন্তীক এবছৰ কাল ব্ৰত কৰাই
আৰু নিজেও কঠোৰ তপস্যাৰ দ্বাৰা দেৱৰাজ ইন্দুক সন্তুষ্ট কৰি তেওঁৰ প্ৰসাদত
এটি অমৃতকৰ্মা সৰ্বগুণী পুত্ৰ লাভ কৰে। এওঁৰেই অৰ্জুন। পূৰ্বজন্মত তেওঁ
নব নামে ঋষি আছিল আৰু নাবায়ণ ঋষিৰ লগত বদৰিকাশ্ৰমত কঠোৰ তপস্যাৰ
দ্বাৰা দেৱৰাজ ইন্দুক সন্তুষ্ট কৰিছিল। ফাগুনৰ পূৰ্ণিমা তিথিত শতশৃঙ্গ পৰ্বতত
অৰ্জুনৰ জন্ম হয়। তেওঁৰ জন্ম মুহূৰ্তত দৈৱবাণী হয়।

জামদগ্ন্যসমঃ কুন্তি, বিষ্ণুতুলা পৰাক্ৰমঃ।

এষ বীৰ্যবীৰতাং শ্ৰেষ্ঠা ভৱিষ্যতি মহাযশাঃ ॥

(হে কুন্তি, এই শিশু পৰশুৰামৰ দৰে তেজস্বী, বিষ্ণুৰ দৰে পৰাক্ৰমী, বীৰসকলৰ
মাজত শ্ৰেষ্ঠ আৰু অতিশয় যশস্বী হ’ব।)

বহুত ঋষি মুনিয়ে জন্মস্থানত উপস্থিত হৈ সদ্যোজাত শিশুক অভিনন্দিত
কৰে। স্বৰ্গৰ পৰা দেৱতাসকলে আশীৰ্বাদ দিয়ে।

পিতৃ বিয়োগৰ পাছত সমাতৃক প্যাণ্ডৱ শতশৃঙ্গবাসী ঋষি-মুনিসকলৰ লগতে
হস্তিনাপুৰত উপস্থিত হোৱাত বজা ধৃতবাষ্ট্ৰই জন্ম-সংস্কাৰাদি সকলো ক্ৰিয়া সম্পন্ন
কৰে। পিতামহ ভীষ্মই তেওঁলোকক আচাৰ্য্য ৰূপ আৰু আচাৰ্য্য দ্ৰোণৰ অধীনত
শস্ত্ৰবিদ্যা অভ্যাস কৰাইছিল। আচাৰ্য্য দ্ৰোণৰ তেওঁ প্ৰিয়তম শিষ্য আছিল। দ্ৰোণই

তেওঁৰ পুতেক অশ্বখামাতকৈ অজৰ্দ্ধনক অধিক মৰম কৰিছিল। বেদাদি শাস্ত্ৰতো পাণ্ডৱে ব্ৰাহ্মপতি লাভ কৰিছিল। নৃত্যবিদ্যা আৰু সঙ্গীত শাস্ত্ৰতো তেওঁৰ জ্ঞান আছিল। তেওঁ দেখিবলৈকো সুন্দৰ আছিল।

(১) यस्य दीर्घैः समोऽप्यौ भुजौ परिघसमिधौ ।

মৌৰ্দ্ধীকৃতিকনৌ বৃজৌ খদগায়ুধধনুৰ্ধৰৌ ॥

নিষ্কাজদ কৃত্যপীড়ৌ পশুশীৰ্ষিববোৰগৌ । বন ৮০/১৮

(২) सन्तोषपन्नः पुरुषोऽहमबोपमः ।

শ্যামো যদুৰা বাৰণযুথপোপমঃ ॥ বি. ১১/৫

(৩) सिंहोन्नतांशुः गजराजगाम्यौ

পশ্মায়তাক্ষঃ অজৰ্দ্ধন এষ বীৰঃ । বি. ৭১/১৫

(৪) উৰ্দ্ধবেখতলৌ পাদৌ পাৰ্থস্য শূভলক্ষণৌ । উ. ৫৯/৯

(অজৰ্দ্ধনৰ বাহুযুগল দীৰ্ঘ আৰু পৃষ্ঠ, গদাৰ দৰে কাঠিন। ধনুৰ আকৰ্ষণত হাল্লত সাঁচ পৰিছে। দুই হাতৰ চাৰিত সোণৰ বলয়। হাত দুখন যেন পশুশীৰ্ষ সপৰ্দ্ধয়ৰ দৰে। দেহৰ গঠন দেখি মহাবলশালী বুলি ধাৰণা হয়। গাৰ বৰণ নীলমেঘৰ দৰে। গজৰাজৰ দৰে তেওঁৰ গতি আৰু পশ্মপলাশৰ দৰে আয়ত নেত্ৰযুগল। তেওঁৰ পদ-তলত উৰ্দ্ধ বেখা। এই সকলোবোৰেই শূভ লক্ষণ। পৰম্ভু, ইমান শূভ লক্ষণ থকা স্বত্বেও কিয় তেওঁ কষ্টভোগ কৰিব লগা হ'ল। তাৰ উক্তবত কৃষ্ণই অজৰ্দ্ধনৰ দেহত থকা এটা অশুভ লক্ষণলৈ আঙুলিয়াই দি কয় যে তেওঁৰ আঠ দুটাৰ তলৰ অংশ (জানুৱৰ বনিমাংশ) অতিশয় স্থূল আৰু দীৰ্ঘ।

যদিও যুধিষ্ঠিৰ আৰু ভীমো পৃথৰ (কুন্তী) সন্তান, তথাপি পাৰ্থ বুলিলে প্ৰধানকৈ অজৰ্দ্ধনক বুজায়। অজৰ্দ্ধনৰ নাম দহোটা, তেওঁৰ আচল নাম আছিল কৃষ্ণ। সেই কাৰণেই বাসুদেৱ কৃষ্ণৰ লগত স্থিত্ব সম্বন্ধ কৰিছিল।

অজৰ্দ্ধনঃ ফাল্গুনো জিষ্ণুঃ কিবীটী শ্বেতবাহনঃ ।

বীভৎসুৰ্বিজয়ঃ কৃষ্ণঃ সব্যসাচী ধনঞ্জয়ঃ ॥

(অজৰ্দ্ধন, ফাল্গুন, জিষ্ণু, কিবীটী, শ্বেতবাহন, বীভৎসু, বিজয়, কৃষ্ণ, সব্যসাচী আৰু ধনঞ্জয়—এই দহোটা তেওঁৰ নাম আছিল যদিও, অজৰ্দ্ধন সব্যসাচী আৰু ধনঞ্জয় নামহে বোঁছ প্ৰখ্যাত আছিল। বহু দেশ জয় কৰি ধন সংগ্ৰহ কৰি আনিছিল কাৰণে ধনঞ্জয়। যুদ্ধ জয় নকৰাকৈ উভতি নাহিছিল কাৰণে, বিজয়; তেওঁৰ বথৰ ঘোঁৰা কেইটা শ্বেত আছিল কাৰণে শ্বেতবাহন; তেওঁ জন্ম লাভ কৰিছিল উত্তৰ-ফাল্গুনী নক্ষত্ৰত, সেই কাৰণে নাম পাইছিল ফাল্গুন। দানৱবিলাকক লগত যুদ্ধ কৰাৰ সময়ত এটা সূৰ্য্যভ কিবীটি পিন্ধাই দিছিল, সেই কাৰণে নাম হ'ল কিবীটী। ৰণক্ষেত্ৰত কোনো বীভৎস কাম নকৰিছিল কাৰণে বীভৎসু। দুয়োহাতে সমানভাবে গাম্ভীৰ চলাব পাৰিছিল কাৰণে সব্যসাচী আৰু সংকৰ্ষিত তেওঁৰ বাপ আছিল কাৰণে অজৰ্দ্ধন নাম পাইছিল। তেওঁ দৃক্ৰব বীৰ আছিল কাৰণে জিষ্ণু নাম লাভ

কৰিছিল। তেওঁৰ গাৰ বৰণ আছিল উজ্জ্বল শ্যাম বৰ্ণ, সেই কাৰণে কৃষ্ণ নাম পাইছিল। নিদ্ৰাক জয় কাৰণে নাম হৈছিল ‘গুড়াৰ্কেণ’।

দ্রোণাচাৰ্য্যই গুৰুপদত অৰ্থাৰ্পিত হৈ শিষ্যবিলাকক কলে, “তোমলোকে শিক্ষা সাং কৰি মোৰ এটা বাসনা পূৰ্ণ কৰিবানে?” সকলো ছাত্ৰ নিমাত হৈ ব’ল। কিন্তু অজুৰ্নে তপৰাই উত্তৰ দিলে, “গুৰুদেৱ, আদেশ কৰক।” দ্রোণাচাৰ্য্যই অজুৰ্ণৰ মন্তক ঘ্ৰাণ কৰি আনন্দাপ্ৰদ টুকিবলৈ ধৰে।

শিক্ষা আৰম্ভ হ’ল। অজুৰ্নে গুৰুশুশ্ৰূষা আৰু বৰ্ণবিদ্যাত একান্ত ভাবে মনোনিবেশ কৰি গুৰুৰ প্ৰিয়তম শিষ্যৰ স্থান লাভ কৰে। আনকি গুৰুপুত্ৰ অশ্বখামাতকৈয়ো তেওঁ প্ৰিয় শিষ্য হৈ উঠিল।

অজুৰ্ণঃ পৰমং যজ্ঞমাতীষ্ঠদ্ গুৰুপুত্ৰজনে।

অস্তে চ পৰমং যোগং প্ৰিয়ো দ্রোণস্য চাভৱং ॥

এদিন অশ্বকাৰ ৰাতি প্ৰদীপ জ্বলাই খাবলৈ আৰম্ভ কৰোঁতে বতাহত চাকিটো নুমাই যায়। অজুৰ্নে অভ্যাসৰ ফলত অশ্বকাৰতে খাদ্য খাবলৈ সমৰ্থ হয়। অভ্যাসৰ কাৰণে এইটো সম্ভৱ হোৱা কাৰণে অজুৰ্নে শস্ত্ৰ-অভ্যাস কৰিবলৈ ধৰে। আচাৰ্য্যই ৰাতিও অজুৰ্ণক বিদ্যা অভ্যাস কৰা দেখি পৰমানন্দে শিষ্যক আলিঙ্গন কৰে।

প্ৰযত্নিষ্যে তথা কতুৰং যথানান্যো ধনুৰ্দ্ধৰঃ।

ঋসমো ভৱিতা লোকে সত্যমেতদ্ ব্ৰবীমি তে ॥ আদি ১৩২।২৭

(তোমৰ সমান ধনুৰ্দ্ধৰ যাতে পৃথিবীত নহয়, তেনে শিক্ষাই মই তোমাক দিম।)

ইয়াৰ পাছত দ্রোণই সৰ্বপ্ৰকাৰ অস্ত্ৰ চালনাত অজুৰ্ণক অধিতীয় বীৰ কৰি তুলিলে। শিষ্যবিলাকৰ নীৰৱত দ্রোণাচাৰ্য্যৰ খ্যাতি বৈ বৈ গ’ল। এদিন নিষাদৰাজ হিৰণ্যধনুৰ পুত্ৰ একলব্য দ্রোণৰ ওচৰলৈ শস্ত্ৰবিদ্যা শিকিবলৈ আহে। দ্রোণাচাৰ্য্যই তেওঁক বিমুগ্ধ কৰে। নিষাদৰাজ পুত্ৰই একনিষ্ঠতাৰ কাৰণে কুৰু-পান্ডৱকৈ কিজানি অধিক শস্ত্ৰ বিশাৰদ হৈ উঠে, এই আশংকাত একলব্যক শিষ্যত্ব দান নকৰিলে। একলব্যই অৰণ্যত দ্রোণৰ প্ৰতিমূৰ্ত্তি এটা স্থাপন কৰি শস্ত্ৰবিদ্যা অভ্যাস কৰিবলৈ ধৰে। এদিন কুৰু-পান্ডব কুমাৰসকলক লৈ দ্রোণ অৰণ্যত মৃগয়া কৰিবলৈ গৈছিল। তেওঁলোকৰ লগত এটা কুকুৰ আছিল। কুকুৰটোৱে একলব্যৰ কাষত গৈ ভুকিবলৈ ধৰাত তেওঁ শব্দৰোধী বাণ নিক্ষেপ কৰি কুকুৰটোৰ মূখ বন্ধ কৰি দিয়ে। মূখত শব্দলৈ কুকুৰটো উৰ্ভাতি আহিল, কিন্তু সি ভুকিব নোৱৰা হ’ল। কিন্তু তাৰ অৱস্থা দেখি শব্দ নিক্ষেপকাৰীৰ লঘুহস্ততা আৰু শব্দৰোধ কৰিব পৰা শক্তি দেখি তেওঁলোক আচৰিত হ’ল। তেওঁৰ গুৰু কোন বুলি সোধাত দ্রোণাচাৰ্য্যক নাম ক’লে। ঈৰ্ষান্বিত অজুৰ্নে সৰিনয়ে গুৰুক কলে, “গুৰুদেৱ, আপুনি মোক সন্মেনহে কৈছিল যে আপোনাৰ শিষ্যবৰ্গৰ ভিতৰত মোতকৈ শ্ৰেষ্ঠ ধনুৰ্দ্ধৰ ন’হব। কিন্তু এই নিষাদপাতিৰ পুত্ৰ মোতকৈ অধিক পটু ধনুৰ্দ্ধৰী। এইটো কেনেকৈ সম্ভৱ হ’ল?” দ্রোণাচাৰ্য্যই অজুৰ্ণক লগত লৈ একলব্যৰ কাষ পালেগৈ। দ্রোণাচাৰ্য্যক দেখি

একলব্য সসম্ভৱে বিনীত ভাৱে থিয় হ'ল আৰু সাণ্টাঙ্গে প্ৰণাম কৰিলে। দ্ৰোণাচাৰ্য্যই তেওঁক কলে “যদি তুমি মোক গুৰু বুলি ভাবিছা, তেন্তে গুৰুদক্ষিণা দিয়া।” একলব্যই কি দিব বুলি সোধাত আচাৰ্য্যই সোঁহাতৰ বঢ়া আঙুলিটো কাটি দিবলৈ কলে। সোঁহাতৰ বঢ়া আঙুলি নহ'লে ধনুৰ শৰ নিক্ষেপ কৰিব নোৱাৰে। একলব্যই তৎক্ষণাত তৰোৱালেৰে বঢ়া আঙুলিটো কাটি গুৰুক উপহাৰ দিলে। অজুৰ্ন সন্তুষ্ট হল, তেওঁৰ ঈৰ্ষা দূৰ হল (ততোহজুৰ্নঃ প্ৰীতমনা বভূৰ বিগতজদবঃ)। এই ঘটনাই অজুৰ্নৰ ঈৰ্ষা আৰু নিষ্টুবতা প্ৰকাশ কৰিছে। অজুৰ্ন চৰিত্ৰত এই এটা কলঙ্ক।

এদিন দ্ৰোণাচাৰ্য্যই শিষ্যবিলাকৰ শস্ত্ৰবিদ্যাত কিমান পাৰদৰ্শিতা হৈছে, সেইটো জানিবৰ কাৰণে এডাল ওখ গছৰ ওপৰত এটা কৃত্ৰিম চৰাই স্থাপন কৰি শিষ্যসকলক এজন এজনকৈ মাতি আনি চৰাইটো কাটি মাটিত পেলাবলৈ কলে। তেওঁ শিষ্য-বিলাকৰ দৃষ্টি কিমান একাগ্ৰ আৰু নিক্ষেপ কিমান সঠিক জানিবৰ কাৰণেই এই পাৰদৰ্শিতাৰ প্ৰদৰ্শনি আয়োজন কৰিছিল। অজুৰ্নৰ বাদে কিন্তু কোনেও এই পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হ'ব নোৱাৰিলে। গুৰুৱে চৰাইটোলৈ আঙুলিয়াই সন্মুখলৈ “তুমি গছৰ ওপৰত কি দেখা পাইছা?” অজুৰ্নে উত্তৰ দিলে “মুৰটোৰ বাহিৰে চৰাইটোৰ বাকী অংশ দেখা নাই।” গুৰু সন্তুষ্ট হল আৰু আশীৰ্বাদ দিলে।

এদিন সশিষ্যে দ্ৰোণাচাৰ্য্য গঙ্গাস্নানলৈ যায়। এটা ঘৰিয়ালৈ আচাৰ্য্যৰ ভৰিত কামুৰি তেওঁক পানীৰ মাজলৈ টানি নিয়ে। ঘৰিয়াললৈ শব কৰিলে জানোচা আচাৰ্য্যৰ ভৰিত শৰে বিন্ধে এই চিন্তা কৰি শিষ্যসকল বিমোহিত পৰিল। কিন্তু অজুৰ্নে পাঁচপাট শব নিক্ষেপ কৰি ঘৰিয়ালটো পাঁচ খণ্ডকৈ কাটে, আচাৰ্য্যৰ ভৰিত আঘাত নকৰাকৈ। শিষ্যৰ পাৰদৰ্শিতা দেখি আচাৰ্য্য অতিশয় আনন্দিত হ'ল আৰু তেওঁক ‘ব্ৰহ্মশিৰ’ নামে দিব্যাস্ত্ৰ প্ৰদান কৰে আৰু অস্ত্ৰপাটৰ প্ৰয়োগ আৰু সংবৰণ কৌশল আৰু মন্ত্ৰ শিকাই দিলে। তেওঁ আশীৰ্বাদ দি কলে:

ভৱিতা তৎসম্মো নান্যঃ প্ৰমাত্ম্যাকো ধনুৰ্দ্ধৰঃ।

অজ্যেয়ঃ সৰ্বশত্ৰুগাং কীৰ্ত্তিমাশ্চ ভৱিষ্যসি ॥ আদি ১৩৩।২৩

(পৃথিৱীতে তোমাৰ সমান ধনুৰ্দ্ধৰ নোলাব। তুমি শত্ৰুৰ অজ্যেয় আৰু কীৰ্ত্তিমান হ'বা)

কুমাৰসকলৰ প্ৰশিক্ষণ শেষ হ'ল। এই সংবাদ ভীষ্ম আৰু ধৃতৰাষ্ট্ৰক জনোৱা হ'ল। তেওঁলোকক কুমাৰগণৰ অস্ত্ৰবিদ্যাত পাৰদৰ্শিতা দেখুৱাবৰ নিমিত্তে এখন কৌশল-প্ৰদৰ্শনীৰ আয়োজন কৰা হ'ল, এই উদ্দেশ্যে প্ৰেক্ষাগাৰো নিৰ্মিত হ'ল। যথাসময়ত কুমাৰসকলে নিজ নিজ অস্ত্ৰ কৌশল প্ৰদৰ্শন কৰে। দৰ্শকসকলে আনন্দ প্ৰকাশ কৰিলে। এই প্ৰদৰ্শনমূলক খেলত অজুৰ্নৰ কৃতিত্বই সকলোৰে দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰে।

দ্ৰোণাচাৰ্য্য আৰু পঞ্চালৰাজ দুৰ্য্যোদন বাগ্যসখা আছিল। গুৰুগৃহত তেওঁলোক

দুৰ্জনে একলগে অধ্যয়ন কৰিছিল। দোণাচাৰ্য্যই দ্বুখত পৰি বাল্যসখাৰ ওচৰলৈ সহায় বিচাৰি যায়। কিন্তু সহায় দিয়াৰ পৰিবৰ্ত্তে তেওঁক ভণ্ড সখা বুলি অপমান কৰে। দ্ৰুপদে আচাৰ্য্যক চিনি নোপোৱাৰ ভাও ধৰিলে। অপমানিত হৈ দ্ৰোণাচাৰ্য্য উভতি আহে। দৈবক্ৰমে ভীষ্মই তেওঁক লগ পাই আৰু তেওঁৰ অস্ত্ৰবিদ্যাৰ পৰিচয় পাই কুৰু কুমাৰসকলৰ শিক্ষা গুৰুব্ৰূপে নিয়োগ কৰে। দ্ৰোণাচাৰ্য্যই শিক্ষান্তত গুৰু-দক্ষিণা স্বৰূপে পঞ্চালবাজক বন্দী কৰি আনিবলৈ শিষ্যসকলক নিৰ্দেশ দিয়ে। কুমাৰসকলে, বিশেষকৈ অৰ্জুনে আগভাগ লৈ দ্ৰুপদক যুদ্ধত পৰাজয় কৰি দ্ৰোণৰ সমীপত উপস্থিত কৰায়। দ্ৰোণই বাল্যবন্ধু পঞ্চাল বাজক মৃত্যু দি কলে যে যিহেতুকে দৰিদ্ৰ ব্যক্তি বজাৰ বন্ধু হ'ব নোৱাৰে সেই কাৰণে তোমাৰ ৰাজ্য দুভাগ কৰি এভাগত তুমি আৰু আনভাগত মই বজা হ'লো। ভাগীৱথীৰ দক্ষিণভাগত তুমি ৰাজ্য কৰিব আৰু উত্তৰ ফালে মই ৰাজ্য কৰিম। আচাৰ্য্যই অহিচ্ছত ৰাজধানী স্থাপন কৰি নামত বজা হৈ কাৰ্য্যতঃ দ্ৰুপদকে শাসন কৰিবলৈ দিয়ে।

পাণ্ডবসকলৰ শক্তি, শৌৰ্য্য-বীৰ্য্য দেখি সপত্নক ধৃতৰাষ্ট্ৰই পাণ্ডবক বধ কৰিবলৈ দৰ্ষ্যাপনৰ সৈতে ষড়যন্ত্ৰ কৰে। বাৰণাবতত লা-ব ঘৰ সাজি তাত পাণ্ডবক পুৰি মাৰিবলৈ কৰা চেষ্টাও বিফল হ'ল। পাণ্ডব বনবাসী হ'ল। সেই অবস্থাতে দ্ৰুপদ বজাই আয়োজন কৰা যজ্ঞসেনীৰ স্বয়ংবত ব্ৰাহ্মণবেশী অৰ্জুনে মংস্যচক্ৰ ভেদ কৰি পাণ্ডালীক লাভ কৰে আৰু তাৰ ফলত পাণ্ডব শক্তিশালী হৈ উঠে। পাণিপ্রার্থী বজাসকলে চেষ্টা কৰি যেতিয়া লক্ষ্যভেদ কৰিব নোৱাৰিলে তেতিয়া ধৃষ্টদ্যুম্নই ব্ৰাহ্মণসকলক চেষ্টা কৰিবলৈ কোৱাত যুধিষ্ঠিৰৰ আদেশ লৈ ব্ৰাহ্মণবেশী অৰ্জুনে থিয় হ'ল। তেওঁক উঠা দেখি ৰাজন্যবৰ্গই ইতিৰিকণ কৰিবলৈ ধৰে। কিন্তু তেওঁ তালৈ লক্ষ্য নকৰি—

প্ৰণম্য শিবসা দেৱমীশানং ববদং প্ৰভুম।

কৃষ্ণ মনসা কৃষ্ণা জগৃহে অৰ্জুনো ধনুঃ ॥

(ববদাতা শিবক প্ৰণাম জনাই, মনত কৃষ্ণক ধ্যান কৰি ধনুখন দাঙি ললে। নিমেষতে ধনুত গুলু লগাই শৰ সংযোগ কৰি লক্ষ্য ভেদকৰি মংস্যচক্ৰক মাটিত পেলাই দিয়ে। চক্ৰৰ ভিতৰত ঘূৰি থকা মাছটোৰ চকু তেওঁৰ শৰে বিন্ধ কৰি মাটিত পেলোৱাত চাৰিও ফালৰ পৰা ধন্যবাদৰ জাউৰি উঠে। কৃষ্ণই অৰ্জুনৰ ডিঙত বৰমালা পিন্ধায়। পঞ্চাল বাজক স্বশূৰৰূপে পাই পাণ্ডৱৰ শক্তি বৃদ্ধি পোৱাত ধৃতৰাষ্ট্ৰই বিদূৰক পঠাই পাণ্ডৱক মতাই আনে আৰু আধাৰাজ্য এৰি দি খাণ্ডৱ প্ৰস্তুত ৰাজধানী পাতি দিয়ে। খাণ্ডৱ প্ৰস্তুত নতুন ঘৰদুৱাৰ সাজি নগৰ নিৰ্মাণ কৰে আৰু নাম দিয়ে ইন্দ্ৰপ্ৰস্থ। ইন্দ্ৰপ্ৰস্থত পাণ্ডৱসকলে পৰম সূখে ৰাজ্য শাসন কৰি, বিভিন্ন ৰাজ্য জয় কৰি যুধিষ্ঠিৰক চক্ৰৱৰ্ত্তী ৰজা পাতে। অৰ্জুনেই সবহভাগ ৰাজ্য জয় কৰিছিল।

দ্রৌপদীৰ গৰ্ভত অৰ্জুনৰ এটি ল'ৰা হৈছিল। তাৰ নাম ৰাখিছিল শ্ৰুতকীৰ্ত্তি ।

অশ্বখামাই বাৰ্তিত তেওঁক শব্দই ধকা অৱস্থাত হত্যা কৰে। দেৱীৰ্ষ নাৰদৰ উপদেশত পান্ডৱে এটা নিয়ম স্থাপন কৰি লৈছিল যে দ্ৰৌপদী যেতিয়া যাৰ শয়ন কক্ষত থাকিব তেতিয়া আন কেইজনে তেওঁৰ শয়নকক্ষত নোসোমাব। যদি কেনেবাকৈ, কিবা কাৰণত সোমায়, তেন্তে তেওঁ ব্ৰাহ্মচৰ্য্য অৱলম্বন কৰি বাৰ বছৰ বনবাস খাটিব লাগিব। কিছুদিন তেওঁলোকে সদুখেৰে কাল কটালে। এদিন এজন ব্ৰাহ্মণে অভিযোগ কৰে যে তেওঁৰ হোমধেনুজনী কোনোবা চোৰে অপহৰণ কৰি নিয়ে, সেইজনী উদ্ধাৰ কৰি দিব লাগে। অজৰ্দ্ধনে ব্ৰাহ্মণৰ কৰুণ বিজ্ঞাপ শুনি তেওঁক আম্বন্ত কৰে আৰু ধনুৰ্দ্ধৰা সংগ্ৰহ কৰিবলৈ দ্ৰৌপদীৰ শয়নকক্ষত সোমাবলগীয়া হয়। ধনুৰ্দ্ধৰা লৈ ব্ৰাহ্মণৰ লগত চোৰক বিচাৰি ওলাই যায়। ব্ৰাহ্মণৰ গাই উদ্ধাৰ কৰি তেওঁ বাৰ বছৰ বনলৈ যাবলৈ যুধিষ্ঠিৰৰ অনুমতি বিচাৰে। গদুৰুজন বা বয়সত ডাঙৰজনৰ শয়ন কক্ষত কনিষ্ঠ সোমোৱাত কোনো দোষ নহয় বুলি যুধিষ্ঠিৰে বাধা দিয়া সত্ত্বেও অজৰ্দ্ধন যাবলৈ ওলাল। তেওঁ যুদ্ধি দাণ্ডি ধৰিলে, “ছলনাৰে ধৰ্ম আচৰণ কৰা অনুচিত। মই সত্যৰ পৰা বিচলিত হ’ব নোখোজো, মই অস্ত্ৰ স্পৰ্শ কৰি এই প্ৰতিজ্ঞা কৰিছোঁ।”

ন ব্যাজেন চৰেৰ্ম্মমমিতি মে ভৱতঃ শ্ৰুতম্।

ন সত্যাদ্ বিচলিষ্যামি সত্যেনানুধমালভে ॥ আদি ২১৩/৩৪

অজৰ্দ্ধনক কোনোপধ্যেই সত্যৰ পৰা বিচ্যুত কৰা সম্ভৱ নহ’ল। তেওঁ বনলৈ যাত্ৰা কৰিলে। অনেক অৰণ্য্যানি অতিক্ৰম কৰি তেওঁ হৰিদ্ৱাৰত উপস্থিত হ’ল। এদিন তেওঁ গঙ্গাস্নান কৰোঁতে নাগৰাজ কন্যা উলুপীয়ে তেওঁৰ ঠেঙত ধৰি পানীৰ মাজেদি পাতালপুৰলৈ লৈ যায়। অজৰ্দ্ধনৰ ৰূপত আকৃষ্টা হৈ উলুপীয়ে তেওঁক পতিৰূপে পাবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰাত এৰাত তেওঁৰ লগত সহবাস কৰি পাছদিনা হৰিদ্ৱাৰলৈ উভতি যায়। অজৰ্দ্ধন জলত অজেয় হ’ব বুলি বৰ দি উলুপীও পাতালপুৰলৈ যায়। উলুপীৰ গৰ্ভত ইৰাবান নামৰ এটি পুত্ৰ জন্ম হয়। উলুপীৰ আগতে বিয়া হৈছিল কিন্তু তেওঁৰ স্বামীক গৰুড়ে অপহৰণ কৰি নিয়ে। গতিকে ইৰাবান ক্ষেত্ৰজ পুত্ৰ। তাৰ পাছত অজৰ্দ্ধন মণিপুৰত উপস্থিত হয়। সেই দেশৰ ৰজা চিত্ৰবাহনক লগ ধৰে আৰু ৰাজকুমাৰী চিত্ৰাঙ্গদাক দেখা পায়। ৰাজকুমাৰীৰ ৰূপত অজৰ্দ্ধন মূগ্ধ হৈ নিজৰ পৰিচয় দি বিবাহৰ প্ৰস্তাৱ আগবঢ়ায়। চিত্ৰবাহনে ক’লে যে চিত্ৰাঙ্গদাই তেওঁৰ একমাত্ৰ সন্তান। ভবিষ্যতে চিত্ৰাঙ্গদাৰ পুত্ৰই ৰাজ্যৰ ৰজা হ’ব। গতিকে চিত্ৰাঙ্গদাক তেওঁ দূৰলৈ বিবাহ দিব নোখোজে। চিত্ৰাঙ্গদাৰ সন্তান জন্ম নোহোৱা পৰ্য্যন্ত অজৰ্দ্ধন যদি মণিপুৰত থাকে, তেন্তে তেওঁ কন্যা দান কৰিব পাৰে। সেই চক্ৰ মানি লোৱাত চিত্ৰাঙ্গদাক অজৰ্দ্ধনলৈ বিয়া দিয়। তিনি বছৰ তাত অতিবাহিত কৰাৰ পাছত বৰুৱাহনৰ জন্ম হয় আৰু তাৰ পাছত অজৰ্দ্ধন পুনৰ তীৰ্থ ভ্ৰমণত ওলাই যায় আৰু তিনি বছৰৰ মূৰত পুনৰ মণিপুৰলৈ ঘূৰি আহে। এই তিনি বছৰত নাৰী তীৰ্থত শাপগ্ৰস্তা পাঁচগৰাকী নাৰীক উদ্ধাৰ কৰে।

চিষ্টাঙ্গদাক 'যুধিষ্ঠিৰৰ ৰাজসূয় যজ্ঞত উপস্থিত থাকিবলৈ কৈ তেওঁ পুনৰ তীৰ্থ ভ্ৰমণত বাহিৰ হয়।

পশ্চিম সমুদ্ৰৰ তীৰবৰ্তী বহু ঠাই আৰু তীৰ্থ ভ্ৰমণ কৰি অজ্ঞান অৱশেষত প্ৰভাস তীৰ্থত উপস্থিত হয়। কৃষ্ণই এই সংবাদ পাই তেওঁক লগ ধৰে। বৈৱতক পৰ্বতত এৰাতি থাকি তেওঁলোক দ্বাৰকালৈ আহে। অজ্ঞানে কিছদিন তাত বাস কৰি এক উৎসৱ উপলক্ষে এদিন বৃষ্টি, অশ্বক, যদুবংশীয় লোকসকল বৈৱতক পৰ্বতত সমাবেশ হয় আৰু তাতে অজ্ঞানে কৃষ্ণৰ ভনীয়েক সুভদ্ৰাক দেখা পাই তেওঁৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হয়। কৃষ্ণক এই কথা কোৱাত কৃষ্ণই পৰিহাস ছলেৰে হৰণ কৰি নিবলৈ উপদেশ দিয়ে। অজ্ঞানে যুধিষ্ঠিৰৰ অনুমতিৰূপে এদিন সুভদ্ৰাক বল-পূৰ্বক ৰথত তুলি ইন্দুপ্ৰস্থলৈ ধাপলি মেলিলে। অজ্ঞানৰ এই কাৰ্য্যত যদুবংশী-সকলে অপমান বোধ কৰি বলৰামৰ নেতৃত্বত অজ্ঞানক আক্ৰমণ কৰিবলৈ খেদি গ'ল। অজ্ঞানক যুদ্ধ কৰিবলৈ সন্নিধি দি সুভদ্ৰাই ৰথ চলাবলৈ ধৰে। যাদৱসকল প্ৰতিহত হয়। কৃষ্ণই বলৰামক বুজাই মেলি শান্ত কৰে। কৃষ্ণৰ যুক্তিপূৰ্ণ কথাত শান্ত হৈ যাদৱসকলে অজ্ঞানক দ্বাৰকালৈ লৈ যায় আৰু বিবাহকাৰ্য্য সম্পন্ন কৰে। দ্বাৰকাত বৎসবাধিক কাল কটাই পুনৰ পুৰুষৰতীৰ্থত অৱস্থানৰ পাছত বাৰ বছৰ পূৰ্ণ হোৱাত ইন্দুপ্ৰস্থলৈ প্ৰত্যাবৰ্ত্তন কৰে। সুভদ্ৰাৰ গৰ্ভত শিশুবীৰ অভিনন্দ্যৰ জন্ম হয়।

উলুপীৰ প্ৰাৰ্থনা পূৰণ কৰাত অজ্ঞানৰ ব্ৰতভঙ্গ হোৱা নাছিল। কিন্তু চিষ্টাঙ্গদা আৰু সুভদ্ৰাক তেওঁ কামাৰ্গ হৈয়ে বিবাহ কৰিছিল আৰু ফলত ব্ৰতভঙ্গও হৈছিল। অৰণ্যবাসৰ কথাই নাই, বৰং উভয় শশুৰৰ ঘৰক চাৰি বছৰৰো অধিক কাল কটালে। ইয়াৰ ফলত, তেওঁৰ ব্ৰতভঙ্গ নোহোৱাকৈ নাছিল। তেওঁৰ চৰিত্ৰৰ দুৰ্বলতা এইখিনিতে লক্ষ্য কৰা যায়। অৱশ্যে স্বৰ্গত উৰ্বশীৰ প্ৰেমাৱদান প্ৰত্যাখ্যান কৰি সংযমৰো পৰিচয় দিছিল।

এদিন কৃষ্ণাজ্ঞান সপৰিয়ালে যমুনাত জলকেলি কৰিবলৈ গৈছিল। জলকেলিৰ পাছত যেতিয়া তেওঁলোকে বিশ্রাম কৰিছিল তেতিয়া অগ্নি দেৱতাই তপসী ব্ৰাহ্মণৰ বেশত তেওঁলোকৰ আগত উপস্থিত হৈ ক'লে, "মই বহুভুংক ব্ৰাহ্মণ, তোমালোকে মোক ভোজ্য দান কৰি পৰিতৃপ্ত কৰিবা বুলি তোমালোকৰ ওচৰ চাপিছোঁ। কৃষ্ণাজ্ঞানে ভোজ্য দিবলৈ মান্তি হোৱাত অগ্নিদেৱে নিজ ৰূপ ধৰি ক'লে। "এই খাণ্ডৱ বনত তক্ষক নাগ সপৰিয়ালে বাস কৰে। তক্ষক নাগ ইন্দুৰ বন্ধু। মই এই বন দগ্ধ কৰিব খুজিলেই ইন্দুই বাৰি বৰ্ষণ কৰি জুই নুমাই দিয়ে। তোমালোক মহাদানুৰ্দ্ধৰ। তোমালোকৰ সহায়ত মই এই বন ভক্ষণ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিছোঁ। শ্বেতকি ৰজাৰ মহাযজ্ঞত অপৰিণীত ঘি'উ খাই মোৰ অৰুচি হৈছিল। বোগমুক্তিৰ উপায় বিচাৰি ব্ৰহ্মদেৱৰ ওচৰলৈ যোৱাত তেওঁ উপায় দিলে যে খাণ্ডৱবনৰ প্ৰাণীগণৰ সৈদ ভক্ষণ কৰিব পাৰিলে মোৰ অগ্নিমান্দ্য বোগৰ উপশম ঘটিব। কেবাবাৰ চেষ্টা কৰিও মই বনখন পুৰিব নোৱাৰি পুনৰ ব্ৰহ্মাৰ ওচৰলৈ যোৱাত তেওঁ ক'লে যে

নৰনাৰায়ণ ঋষি স্বাপৰত কৃষ্ণাজৰ্দ্ন ৰূপে অৱতীৰ্ণ হৈছে। তেওঁলোকে তোমাক সহায় কৰিব পাৰিব।

ইয়াৰ পাছত আৰ্হিদের বৰদুগৰ শৰণাপন্ন হয়। তেওঁ বৰদুগৰ পৰা গান্ধীৰ ধনু আৰু বাণ, অক্ষয় তনু আৰু কৃষ্ণক দিবৰ কাৰণে সদুদৰ্শন চক্ৰ আৰু কোমদকী গদা প্ৰাৰ্থনা কৰি আনে। তদুপৰি অজৰ্দ্নক দিবলৈ ৰথৰ চাৰিটা ঘোড়া আৰু ৰথ প্ৰাৰ্থনা কৰি আনে। কৃষ্ণাজৰ্দ্নে এইখিনি পাই অজ্ঞেয় শক্তি লাভ কৰে। কৃষ্ণাজৰ্দ্নৰ সহায় পাই অগ্নিয়ে খাণ্ডৱবন দগ্ধ কৰি পেলায়। ইন্দুৰ বাৰিবৰ্ষণো কামত নাহিল। অজৰ্দ্নৰ বাণে বৰদুগ উৰুৱাই নিলে। খাণ্ডৱদহনৰ পূৰ্বেই তক্ষক নাগ কুব্জক্ষেত্ৰলৈ যোৱাত তেওঁ ৰক্ষা পৰে। ইন্দু অজৰ্দ্নৰ বাৰিষ দেখি সন্তুষ্ট হৈছিল। কৃষ্ণাজৰ্দ্নৰ শৰণাপন্ন হোৱাত দানৱ শিপ্পী ময়দানৰ ৰক্ষা পৰে। তেওঁ অজৰ্দ্নক কিৰূপে সহায় কৰিব পাৰে বুলি সোধাত তেওঁক যদুধিষ্ঠিৰৰ ৰাজসভাখন নিৰ্মাণ কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰে। ময়ে যদুধিষ্ঠিৰৰ ৰাজসভা, দেৱৰাজ ইন্দুৰ ৰাজসভাৰ দৰে অতুলনীয় শোভাশালী কৰি নিৰ্মাণ কৰে। কৈলাশ পবতৰ বিন্দু সৰোবৰৰ পৰা উপকৰণ সংগ্ৰহ কৰি সভাগৃহ নিৰ্মাণ কৰিছিল। সেই সৰোবৰৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰা 'দেৱদন্ত' নামৰ শঙ্খ এটাও অজৰ্দ্নক উপহাৰ দিয়ে।

ৰাজসূয় যজ্ঞ আৰম্ভ কৰাৰ পূৰ্বে যদুধিষ্ঠিৰে কৃষ্ণৰ পৰামৰ্শ বিচৰাত কৃষ্ণই ক'লে যে মাগধৰাজ জৰাসন্ধক বধ বা পৰাজয় কৰিব নোৱাৰিলে যজ্ঞত স্ৰাঘা সৃষ্টি হ'ব পাৰে। গতিকে তেওঁক বধ কৰিবলৈ ভীমাজৰ্দ্ন সহ কৃষ্ণ মগধৰ ৰাজধানী গিৰিৱজ্জ-পূৰ্বলৈ যাত্ৰা কৰে। তেওঁলোকে ব্ৰাহ্মণৰ বেষত নগৰত প্ৰৱেশ কৰে। জৰাসন্ধক যুদ্ধলৈ আহ্বান কৰাত তেওঁ ভীমক তেওঁৰ উপযুক্ত বোন্ধা বুলি বাছি লয়। ভীম আৰু জৰাসন্ধৰ মাজত তৰামুয়া যুদ্ধ হয়। অৱশেষত, কৃষ্ণৰ ইঙ্গিতত ভীমে জৰাসন্ধক মাটিত পেলাই দুই ভৰিব মাজেদি দুফাল কৰি চিৰি পেলায়; জৰাসন্ধৰ মৃত্যু হয়। জৰাসন্ধই বন্দী কৰি থোৱা ৮৬ জন ৰজাক মুক্ত কৰি দিয়ে। বন্দী কৰি অনা এই ৰজাসকলক জৰাসন্ধই দেৱীৰ আগত বলি দিবলৈ বন্দী কৰি থৈছিল। ভীম, অজৰ্দ্ন আৰু কৃষ্ণৰ শক্তিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিয়েই যদুধিষ্ঠিৰে ৰাজ্য শাসন কৰিছিল। তেওঁ কৈছিল :

ভীমাজৰ্দ্নাব্দুভো নেত্ৰে মনো মন্যো জনাৰ্দনম্।

মলশ্চক্ষুৰ্বিহীনস্য কীদৃশ্যং জীৱিতং ভৱেৎ ॥

(ভীম আৰু অজৰ্দ্ন মোৰ চকু আৰু জনাৰ্দনক মোৰ মন বুলি জ্ঞান কৰো। মন আৰু চকুবিহীন জীৱন কেনেকৈ হ'ব ?)

ৰাজসূয় যজ্ঞৰ আগতে যদুধিষ্ঠিৰৰ আদেশত ভীমাজৰ্দ্ন আদি দিগ্বিজয়ৰ কাৰণে গৈছিল। অজৰ্দ্ন উত্তৰ ফালে গৈ প্ৰাগজ্যোতিষপুৰ, কাশ্মীৰ, ত্ৰিগৰ্ত্ত, কোকনদ আৰু হাটক প্ৰভৃতি দেশ জয় কৰি বহুত ধন সম্পত্তি আহৰণ কৰি যদুধিষ্ঠিৰৰ হাতত সমৰ্পণ কৰে।

ৰাজসূয় যজ্ঞ সম্পন্ন হ'ল। ঈৰ্ষাতুৰ ধৃতৰাষ্ট্ৰই যদুধিষ্ঠিৰৰ ধন সম্পত্তি কাঢ়ি লবৰ মনে পাশা খেলিলে তেওঁক নিমন্ত্ৰণ কৰে। ভায়েক কেইজনক নোসোধাকৈ যদুধিষ্ঠিৰে সেই আহৱান গ্ৰহণ কৰি পাশাখেলত সৰ্বস্ব হেৰুৱায়। আনকি দ্ৰৌপদী আৰু ভায়েক কেইজনক হেৰুৱাই কৌৰৱৰ দাসৰূপে স্বীকৃতি দিব লগীয়া হয় আৰু অৱশেষত নিজকো পণত হেৰুৱাব লগা হ'ল। দ্ৰৌপদীক হেৰুৱাব পাছত দৃষ্টদ্যুম্ন কৰ্ণ-আদিৰ অশিষ্ট আচৰণ দেখি ভীমসেনে ক্ৰোধ আৰু অপমানত ককায়েকৰ হাত দুখন দখ কৰিব খোজাত অজ্ঞানে বাধা দি ক'লে, “ভাতৰং ধাৰ্মিকং জ্যেষ্ঠং কোহিতবন্তি তুমহীতি (ধাৰ্মিক জ্যেষ্ঠ ভাতাক কোনে অতিক্ৰম কৰিব পাৰে?)

অজ্ঞানে তেওঁৰ দৃষ্ট আৰু স্কোভ জোৰকৈ দমাই ৰাখিছিল। জ্যেষ্ঠ ভাতাক কোনো দোষ আৰোপ কৰা নাছিল। ভীমাজ্ঞানৰ ভয়ত ধৃতৰাষ্ট্ৰই দ্ৰৌপদীক বৰ দি পাণ্ডৱক দাসত্বৰ পৰা মুক্ত কৰি দিয়ে আৰু ৰাজ্য ঘূৰাই দিয়ে। এই সময়ত কৰ্ণই অশিষ্ট ভাষাত পাণ্ডৱক শ্লেষ কৰাত অজ্ঞানে গম্ভীৰভাৱে কৈছিল, “নীচ ব্যক্তিৰ লগত কথা পাতিব নাপায়। প্ৰতিকাৰ কৰিবলৈ সমৰ্থ হলেও সাধুসকলে শত্ৰুতাৰ কথা মনত নাৰাখে, বৰং অপৰ পক্ষৰ সাধু আচৰণহে মনত ৰাখে।” অজ্ঞানৰ এই উত্তৰত কোনো স্কোভ নাছিল। তেওঁ আছিল গম্ভীৰ প্ৰকৃতিৰ, কিন্তু কৃষ্ণৰ লগত প্ৰায়ে হাস পৰিহাস কৰিছিল। পাণ্ডৱসকলে যেতিয়া দ্যুতক্ৰীড়াত পৰাজয় হৈ বাকলৈ বসন পিন্ধি বনলৈ ওলাই গৈছিল, তেতিয়া কৰ্ণ, দৃষ্টদ্যুম্ন আদিয়ে তেওঁলোকক ইতিকিং কৰিছিল। ভীমে এই অপমান সহ্য কৰিব নোৱাৰি ভয়ানক প্ৰতিজ্ঞা কৰে। অজ্ঞানে ভীমৰ খং দমাবৰ কাৰণে কৈছিল :

নৈৱং বাচা ব্যৱাসিতং ভীম বিজ্ঞায়তে সতাম্ ।

ইতচ্চতুদ্দশে বৰ্ষে দ্ৰষ্টাবো যদ্ ভৱিষ্যতি ॥ সভা ৭৭/৩০ ॥

(সাধুসকলে এইভাৱে বাক্যৰ দ্বাৰা কথা প্ৰকাশ নকৰে। এতিয়াৰ পৰা চতুদ্দশ বৰ্ষত যি ঘটিব, দৰ্শকবিলাকে দেখা পাব।)

ভীমক শাস্ত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিলেও, তেওঁ কিন্তু অলপ পাছতেই কৰ্ণবধৰ প্ৰতিজ্ঞা কৰে। সেই সময়ত তেওঁ নিজকে দমাব পৰা নাছিল। বনলৈ ওলাই যাওঁতে তেওঁ দুই হাতে ধূলি বিকীৰ্ণ কৰি গৈছিল। ইয়াৰ তাৎপৰ্য্য এয়ে আছিল যে যুদ্ধত ধূলিৰ দৰে অজপ্ৰ বাণ নিক্ষেপ কৰিব। পাণ্ডৱৰ বনবাস সময়ত ব্যাসদেৱৰ প্ৰসাদত যদুধিষ্ঠিৰে যে লক্ষ প্ৰতিস্মৃতি-বিদ্যালোভ কৰিছিল, সেই বিদ্যা অজ্ঞানক দান কৰি যদুধিষ্ঠিৰে কৈছিল, “বৎস, ভবিষ্যতে কৌৰৱৰ লগত আমাৰ যুদ্ধ হ'লে তোমাৰ ওপৰতে আমাৰ আশা-ভৰসা নিৰ্ভৰ কৰিব। স্বয়িদন্ত এই বিদ্যাৰ প্ৰভাৱত তুমি দেৱতাসকলৰ আশীৰ্বাদ লাভ কৰি দিব্যাস্ত্ৰ লাভ কৰিবলৈ সমৰ্থ হবা। তুমি আজিয়েই স্বৰ্গলৈ যাত্ৰা কৰা। দ্ৰৌপদীয়েও অজ্ঞানক স্বৰ্গলৈ যাবলৈ প্ৰেৰণা দিয়ে। অজ্ঞানে সকলোকে অভিবাদন কৰি হিমালয় শিখৰত উপস্থিত হৈ স্বৰ্গলৈ যাত্ৰা কৰে। ইন্দুৰ চৰণত প্ৰণিপাত কৰি ‘দিব্যাস্ত্ৰ’ প্ৰাৰ্থনা কৰে, ইন্দুই তেওঁক

স্বৰ্গভোগৰ লোভ দেখুৱালে, কিন্তু দিব্যাস্ত্ৰ লাভ কৰি মৰ্ত্যলৈ উভতি যোৱাৰ অভিলাষহে তেওঁ প্ৰকাশ কৰে। ইন্দুই কলে যে তপস্যাৰ দ্বাৰা মহাদেৱক প্ৰসন্ন কৰিব পাৰিলেহে দিব্যাস্ত্ৰ লাভ কৰিব পাৰিব। সেই কথা শুনি অজ্ঞান মহাদেৱৰ ধ্যানত নিমগ্ন হ'ল।

তেওঁৰ কঠোৰ তপস্যাত মহাদেৱ সন্তুষ্ট হ'ল। তেওঁ অজ্ঞানক পৰীক্ষা কৰিবৰ কাৰণে কিৰাত বেশ ধৰি, স্ত্ৰীপৰিৱৃত হৈ অজ্ঞানৰ ওচৰত উপস্থিত হ'ল। সেই সময়তে মূক নামৰ দানবে বৰাহৰ বেশ ধৰি অজ্ঞানক বধ কৰিবৰ উদ্দেশ্যে সেই ঠাইত উপস্থিত হ'ল। কিৰাত আৰু অজ্ঞানে একে সময়তে বৰাহটোলৈ শব মাৰি তাক বধ কৰে। বৰাহটোৱে ভীষণ দানৱৰূপ ধাৰণ কৰি মৃত্যু বৰণ কৰে। বৰাহটো মৰা বুলি দুর্যোজনেই দাবি কৰে। শেষত স্থিৰ কৰিব নোৱাৰি বুদ্ধৰ দ্বাৰা মীমাংসা কৰিবলৈ স্থিৰ কৰে। অজ্ঞানে কোনোপধ্যেই কিৰাতক বলে নোৱাৰি মহাদেৱক সন্তুষ্ট কৰিবলৈ ধ্যানত বহিল আৰু মহাদেৱক উদ্দেশ্য কৰি দিয়া ফুল-বেলপঙ্ক্ৰু কিৰাতৰ মূৰ আৰু ডিঙিত পৰা দেখি তেওঁ কিৰাত মহাদেৱ বুলি জানি পদতলত প্ৰণাম জনালে। আশ্চৰ্য্যকৰ মহাদেৱে কিৰাত ৰূপ এৰি নিজৰূপ ধাৰণ কৰি অজ্ঞানক পূৰ্বজন্মৰ কথা কৈ বৰ দিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰে। অজ্ঞানে 'পাশুপত' অস্ত্ৰ বিচৰাত সেই দিব্যাস্ত্ৰৰ প্ৰয়োগ বিধি শিকাই অস্ত্ৰ দান কৰে।

ইয়াৰ পাছত অজ্ঞান ইন্দু প্ৰেৰিত দিব্য ৰথত আৰোহণ কৰি স্বৰ্গলৈ যাত্ৰা কৰে। ইন্দুই সন্মেনহে অনেক দিব্যাস্ত্ৰৰ প্ৰয়োগ বিধি আৰু মন্ত্ৰ শিকাই অস্ত্ৰসমূহ দান কৰে। ইন্দুৰ নিৰ্দেশত চিগ্ৰসেন গন্ধৰ্বই সংগীত, নৃত্য, বাদ্য আদি বিষয়ত অজ্ঞানক পটু কৰি তোলে। ইন্দুৰ সভাত উৰ্বশী, মেনকা, ৰম্ভা, য়ত্ৰাচী আদি অসুৰাই নৃত্য কৰি থাকোঁতে অজ্ঞানে বাৰে বাৰে উৰ্বশীলৈ লক্ষ্য কৰাত অজ্ঞান উৰ্বশীৰ দ্বাৰা প্ৰেমাৰুণ্ট হোৱা বুলি ভাবি উৰ্বশীক নিশা অজ্ঞানৰ শয়নকক্ষলৈ পঠাই দিলে। উৰ্বশীয়ে নিজৰ অভিপ্ৰায় ব্যক্ত কৰাত অজ্ঞানে ভূমি স্পৰ্শ কৰি কাণত হাত দি ক'লে, "মাতা, তোমাক মই জননী কুন্তী আৰু শচীদেৱীৰ দৰে সন্মান কৰোঁ। তুমি পুৰুষ বংশৰ জননী, এই কাৰণেই মই তোমালৈ বাৰে বাৰে দৃষ্টি কৰিছিলো। উদ্দেশ্য সিদ্ধি নোহোৱাত উৰ্বশীয়ে অপমান বোধ কৰি অভিশাপ দিয়ে।

তৱ পিত্ৰাভ্যনুজ্ঞাতাং স্বয়ং গৃহমাগতাম্।

যস্মানাং নাভিনন্দেথাঃ কামবাণবশংগতাম্ ॥

তস্মাক্তং নৰ্ত্তমঃ পাৰ্থ স্ত্ৰীমধ্যে মানবৰ্জিতঃ।

অপদুৰ্ম্মানিত বিখ্যাতঃ ষণ্ডবদ্ বিচৰিষ্যসি ॥

(তোমাৰ পিতাৰ নিৰ্দেশত মই তোমাৰ ওচৰলৈ আহিছো। যিহেতু কামাৰ্জী মোক তুমি গ্ৰহণ নকৰিলা, সেই কাৰণে, হে পাৰ্থ, মানবৰ্জিত আৰু অপদুৰ্দ্দৰূপে খ্যাত হৈ তুমি নৰ্ত্তকৰূপে স্ত্ৰীলোকৰ মাজত নপুৰুষক ৰূপে বিচৰণ কৰিবা।)

ক্ৰোধ পৰায়ণা উৰ্বশীয়ে সকলো কথা চিগ্ৰসেনক জনালে। চিগ্ৰসেনে এই কথা

ইন্দুক জনোৱাত ইন্দুই বহুতো আশীৰ্বাদ দি অজৰ্দ্ধনক তেওঁৰ সংযমৰ কাৰণে প্ৰশংসা কৰি কলে, “তোমাৰ শাপ বৰস্বৰূপ হ’ব। অজ্ঞাতবাসৰ সময়ত তুমি নপুংসকৰ ৰূপত নৰ্ত্তকৰূপে ছদ্মৰূপত থাকিব পাৰিবা ; তোমাক কোনেও চিনিব নোৱাৰিব।” ইন্দুই সকলোৰে আগত, বিশেষকৈ মহৰ্ষি লোমসৰ আগত অজৰ্দ্ধনৰ পূৰ্বজনস্মৰ কথাত বিবৃত কৰি ইন্দুই কৈছিল, যে বদৰিকাশ্ৰমত নৰনাৰায়ণ ৰূপত যি দুজন ঋষিয়ে তপস্যাত বত আছিল, তাৰে নৰ নামৰ ঋষিজনই অজৰ্দ্ধন আৰু নাৰায়ণ ঋষিয়েই কৃষ্ণ। এই দুজন মহাপুৰুষে ভূমিৰ ভাৰ লাঘৱ কৰিব।

কাম্যক বনত অজৰ্দ্ধনৰ অভাৱত পাণ্ডৱ আৰু দ্ৰৌপদীয়ে চিন্তাত কাল কটাইছিল। লোমস, নাৰদ, ধোম্য প্ৰভৃতি ব্ৰাহ্মণ আৰু ঋষিসকলে যুধিষ্ঠিৰ আৰু দ্ৰৌপদীক নানা কাহিনী কৈ সাম্ভৱ্য দিছিল। তাৰ পাছত লোমস আৰু ধোম্যৰ লগত নানা তীৰ্থ পৰ্যটন কৰে। পাঁচ বছৰ অজৰ্দ্ধনক নেদেখি দুখত কাল অতিবাহিত কৰি তেওঁলোকে অজৰ্দ্ধনক সন্ৱৰি আছিল।

যস্য ৰাহুবলে তুলঃ প্ৰভাৱেঃ চ পুৰন্দৰঃ ।

জন্মে বায়ুৰ্মুখে সোমঃ ক্ৰোধে মৃত্যুঃ সনাতনঃ ॥

(যাৰ প্ৰভাৱ আৰু বল ইন্দুৰ সমান, বেগও যি বায়ুৰ সমান, যাৰ মৃত্যু চন্দ্ৰসদৃশ আৰু যাৰ ক্ৰোধ যমসদৃশ, সেই নৰব্যয়ক চাৰৰ কাৰণে আমি গন্ধমাদনলৈ যাওঁহক।)

কিছুদিনৰ পাছত অগ্নি, বৰুণ, সোম্য, বায়ব্য, বৈষ্ণৱ, ঐন্দ্ৰ, পাশুপত আৰু ব্ৰহ্মাস্ত্ৰাদি লাভ কৰি অজৰ্দ্ধন মৰ্ত্যলোকলৈ ফিৰি আহিল, গন্ধমাদন পৰ্বতত তেওঁলোকৰ মিলন হয়। অজৰ্দ্ধনে স্বৰ্গলৈ যোৱাৰ সকলো বিবৃত কৰে। উভতি আহোতে বাটত নিবাত, কবচ, কালকঞ্জ আদিয়ে বাধা দিয়াত তেওঁলোকক যুদ্ধত বশ কৰি সন্মুখ শৰীৰে উভতি আহে। দৈত্য বধত ইন্দুৰ শত্ৰুও বিনাশ হয়।

পাণ্ডৱৰ বনবাসৰ বাৰ বছৰ অতীত হ’ল। মৎস্যৰাজ বিৰাট ৰজাৰ পুৰীত এবছৰ অজ্ঞাতবাস কটোৱা স্থিৰ হয়। অজৰ্দ্ধনে অজ্ঞাতবাসৰ এবছৰ কেনেকৈ কটাব—এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত তেওঁ বৃহন্নলা নামত নপুংসক বেশত নাৰীৰ পোশাক পিন্ধি বিৰাটৰ অন্তঃপুৰত ছোৱালী বিলাকক নাচগান শিকাই সময়ছোৱা অতিবাহিত কৰিব। “নানা কাহিনী কৈ স্ত্ৰীৰ দৰে মই বিৰাটৰ অন্তঃপুৰবাসিনীসকলক আনন্দ দিম। প্ৰজাসকলক ভাল কাম কৰিবলৈ উৎসাহ দিম। বিৰাট ৰজাই সন্মিলনে কম যে মই যুধিষ্ঠিৰবৰ গৃহত মহাৰাণী দ্ৰৌপদীৰ পৰিচাৰিকা আছিলোঁ।”

পাণ্ডৱসকলে নিজৰ মাজত ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ যুধিষ্ঠিৰে নিজে কংক, ভীমে বজ্জভ, অজৰ্দ্ধনে বিজয় আদি নামলৈ অস্ত্ৰপুৰত প্ৰৱেশ কৰে। বিৰাটে অজৰ্দ্ধনৰ আকৃতি দেখি তেওঁৰ পৰিচয়ত বিশ্বাস নকৰি, যথার্থতে ক্লীৰ্ হয়নে নহয় পৰীক্ষা কৰিছে অস্ত্ৰপুৰলৈ যাবলৈ দিয়ে। বিৰাটে অজৰ্দ্ধনক কোনো ছদ্মবেশী বীৰ বা ৰজা বুলিয়েই সন্দেহ কৰিছিল। অলপ দিনৰ ভিতৰতে তেওঁ ছোৱালীবিলাকৰ মাজত প্ৰিয়পাত হৈ উঠিল।

অজ্ঞাতবাসৰ কাল সমাপ্ত প্ৰায়। গ্ৰিগৰ্জৰাজ সূশমাৰি বিৰাটৰ গোমন অপহৰণ কৰি নিয়াত বিৰাটে সূশমাৰি লগত যুদ্ধ কৰিবলৈ যায়। তেওঁৰ অনৰূপস্থিতিৰ সন্মোগ লৈ কোঁৱৰসকলে বিৰাটৰ সমস্ত গৰু হৰণ কৰি নিয়ে। এই সংবাদ পাই বিৰাট পুত্ৰ উত্তৰে গৰুবোৰ যুদ্ধ কৰি উদ্ধাৰ কৰিবলৈ বৃহন্নলাক সাৰথিৰূপে লৈ যুদ্ধ যাত্ৰা কৰে। উত্তৰে অপহৰণৰ সংবাদ শুনি বিৰাট আব্দুনাৰীসকলৰ আগত আশ্বালন কৰি কয় যে তেওঁৰ উপযুক্ত সাৰথি নাই। এজন ভাল সাৰথি পোৱাহেঁতেন তেওঁ কোঁৱৰক তামা-কাঁহা দেখুৱাই দিলেহেঁতেন। অজ্ঞানে উত্তৰৰ কথাত আমোদ অনুভৱ কৰি দ্ৰোণদৰী দ্বাৰা কোৱালে যে বৃহন্নলা ভাল সাৰথি, তেওঁ অজ্ঞানৰ সাৰথি আছিল। অজ্ঞানে উত্তৰক প্ৰশংসা কৰি আব্দু নিজৰ অজ্ঞতা প্ৰকাশ কৰি অৱশেষত সাৰথি হবলৈ মান্তি হয়। বৃহন্নলাক সাৰথি কৰি উত্তৰ সদৰ্পে যুদ্ধক্ষেত্ৰলৈ আগবাঢ়ি যায়, কিন্তু অগণন কোঁৱৰ সেনা আব্দু মহাবীৰ ভীষ্ম-দ্ৰোণাদিক দেখি তেওঁ ভয়ত পেপুৱা হ'ল। ৰথৰ পৰা নামি ভয়ত পলাবলৈ দৌৰ দিলে। অজ্ঞানে খেদি গৈ তেওঁক ধৰিলে যদিও উত্তৰে কাবো-কোকালি কৰি তেওঁক এৰি দিবলৈ খাটনি ধৰিলে। অৱশেষত তেওঁক অজ্ঞানে যুদ্ধৰ পৰা ৰেহাই দি নিজে যুদ্ধ কৰি গো-উষ্মাৰ কৰিবলৈ গাত লয়। তেওঁ-লোকে গৈ এজোপা শমী বৃক্ষৰ তলত ৰথ ৰাখে। অজ্ঞানে উত্তৰক গছ জোপাত উঠি তাৰ শিখৰত বাসি বাসি থোৱা অস্ত্ৰশস্ত্ৰবোৰ নমাই আনিবলৈ কয়। চিত্ৰ-বিচিত্ৰ অনুপম ধনুখন দেখি উত্তৰে কাৰ অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ বুলি সোধাত অজ্ঞানে পাণ্ডৱৰ অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ বুলি নিজ ধনুখন বাছি লয় আব্দু আত্মপৰিচয় প্ৰদান কৰে। অজ্ঞানে যুদ্ধত সকলোকে পৰাস্ত কৰি গৰুবোৰ গৰুৰখীয়া সহ উষ্মাৰ কৰে আব্দু ঘূৰি আহিবৰ সময়ত সম্মোহন বাণ মাৰি সকলোকে টোপনিত পেলাই উত্তৰক পঠাই উত্তৰীয় বস্ত্ৰসমূহ সংগ্ৰহ কৰে। কেৱল ৰেহাই দিলে পিতামহ ভীষ্ম আব্দু আচাৰ্য্য দ্ৰোণক। যুদ্ধলৈ আহিবৰ সময়ত উত্তৰাই উত্তৰীয় বস্ত্ৰসমূহ লৈ আহিবলৈ কৈছিল। তেওঁ সেইবোৰেৰে পুতলা দৰাকন্যা খেলিব। যুদ্ধাৰম্ভতে পাৰ্থই দুটা বাণৰ দ্বাৰা আচাৰ্য্যৰ দুই চৰণত প্ৰণতি জনালে আব্দু দুটা বাণৰ দ্বাৰা আচাৰ্য্যৰ কণ্ঠস্থ স্পৰ্শ কৰি কুশল-মঙ্গল সূচিলে। ভীষ্মকো বাণৰ দ্বাৰা প্ৰাণপাত কৰিলে।

গাণ্ডীৱৰ টংকাৰত, কপিধ্বজৰ চিৎকাৰত কোঁৱৰপক্ষই অজ্ঞান বুলি চিনিবলৈ অসুবিধা নহ'ল। তেওঁলোকে অজ্ঞাতবাসৰ কাল গণনা কৰি দেখিলে যে অজ্ঞাতবাসৰ কাল আগদিনাই অতিক্ৰম কৰিছে। বৃহন্নলাৰ হাতত কোঁৱৰৰ ভীষ্ম, দ্ৰোণ, কৃপ, কৰ্ণ আদি পৰাজিত হ'ল। লাহিত আব্দু পৰাজিত হৈয়ো আশ্বালন কৰা দেখি ভীষ্মই দুৰ্যোধনক তিৰস্কাৰ কৰি কৈছিল, “তোমাৰ বীৰত্ব ইমান সময় ক'ত লুকাই আছিল। অজ্ঞানে অধৰ্ম নকৰে কাৰণেই ইমান সময় তোমাৰ প্ৰাণ বাচি আছে।”

অজ্ঞানে পুনৰ বৃহন্নলাৰ বেষণ ধৰণ কৰি উত্তৰক তেওঁৰ চিনাকি নিদিবলৈ অনুৰোধ কৰি। দুৰ্দিনৰ মূৰত তেওঁলোকে নিজেই আত্মপ্ৰকাশ কৰিব ?

বিৰাট ৰজাই পদুতেকৰ সাক্ষাৎ নগৰত উৎসৱৰ আয়োজন কৰে। এই প্ৰসঙ্গত পাশা খেলি থাকোতে বিৰাটে তেওঁৰ পদুতেকৰ বিজয়-প্ৰশংসা সন্মানে কৰি থকাত যুধিষ্ঠিৰে বৃহস্পতিৰো প্ৰশংসা কৰে। এই কথাত ৰজাৰ খং উঠি যুধিষ্ঠিৰৰ মনুখলৈ পাশাৰ গুটি মাৰি পঠায়। আঘাত লাগি ধৰ্মৰাজৰ নাকৰ পৰা তেজ বৰলৈ ধৰে। দ্ৰৌপদীয়ে দেখা পাই ততালিকে এটা পাগত তেজখিনি মাটিত পৰিবলৈ নিদিয়াকৈ ধৰি ৰাখে। কংকৰ কথাত অজুৰ্নক বাহিৰতে ৰাখি উত্তৰক ৰাজসভাত সোমাবলৈ দিয়া হয়। উত্তৰ সভাত প্ৰৱেশ কৰিয়েই বাপেকৰ কাৰ্য্য দেখি ভ্ৰমিত হয় আৰু বাপেকক তিৰস্কাৰ কৰি যুধিষ্ঠিৰৰ ওচৰত ক্ষমা খোজায়। তেওঁকথাটো লক্ষ্য কৰাই বাপেকক কয় যে কোনো এজন দেৱপুত্ৰই উত্তৰক মৰম কৰি কোঁৱৰক যুদ্ধত পৰাজয় কৰে আৰু ধেনুবোৰ মুকলি কৰি অনাত সহায় কৰে।

তৃতীয় দিনা পাণ্ডৱসকলে স্নান কৰি শত্ৰুসম্বৰ পৰিধান কৰি ৰাজসভাৰ ৰাজাসনবোৰত উপবেশন কৰি থাকোতে মৎসৰাজে দেখা পাই যুধিষ্ঠিৰক ভৎসনা কৰে। অজুৰ্নে তেতিয়া মিচিকীয়া হাঁহি মাৰি তেওঁলোকৰ পৰিচয় প্ৰদান কৰে। এজন এজনকৈ চিনাকি দি, শেষত দ্ৰৌপদীৰ পৰিচয় দিয়ে। অজুৰ্নৰ বীৰত্ব তেওঁ পশ্চমুখে কীৰ্ত্তন কৰে। আনন্দ আৰু কৃতজ্ঞতাপূৰ্ণ কথাৰে মৎসৰাজে যুধিষ্ঠিৰক বাৰে বাৰে আলিঙ্গন কৰে আৰু মিত্ৰতা স্থায়ী কৰিবৰ উদ্দেশ্যে জীয়েক উত্তৰাক অজুৰ্নলৈ যাচে। অজুৰ্নে উত্তৰক নিজৰ দহিতাৰ দৰে ব্যৱহাৰ কৰিছিল, সেই কাৰণে, পদুতেক অভিমন্যুলৈ বিৰাট কন্যাক বিয়া কৰাবলৈ প্ৰস্তাৱ দিয়ে। তেওঁ কৈছিল :

অন্তঃপদুৰেহমদুৰ্বিষতঃ সদা পশ্যান্ সদুতাংতৰ ।
 আচাৰ্য্যৰূচ মাং নিত্যং মান্যতে দুহিতা তৰ ॥
 বয়স্তুয়া তয়া ৰাজন্ সহ সংবৎসৰোষিতঃ ।
 অতিশঙ্কা ভৱেৎ স্থানে তৱ লোকস্যা বা বিভো ।

স্নদুৰায়া দুহিতুৰ্য্যাপি পদুৱে চাৰ্দ্ধানি বা পদুনাং ।
 অভিশঙ্কাং ন পশ্যামি তেন শত্ৰুৰ্ভৱিষ্যতি ॥

বিৰাট পৰ্ব ॥

“হে ৰাজন্ মহি এবছৰকাল তোমাৰ পদুত্ৰীৰ লগত অন্তঃপদুৰত নিবাস কৰিছোঁ, তেওঁ মোক আচাৰ্য্য বুলিয়ে জানে। তেওঁ বয়স্তু, তেওঁক ভাৰ্য্যৰূপে গ্ৰহণ কৰিলে আপোনাৰ আৰু সাধাৰণ লোকৰ সন্দেহ জন্মা স্বাভাৱিক কথা। পদুৱবধূৰূপে গ্ৰহণ কৰিলে আপোনাৰ কন্যাৰ, মোৰ পদুত্ৰীৰ আৰু মোৰ নিজৰ চৰিত্ৰ সম্বন্ধে কোনো কথা উলিয়াবৰ সন্মতি নাথাকে। ইয়াৰ দ্বাৰা তেওঁলোকৰ বিশুদ্ধ চৰিত্ৰৰো প্ৰমাণ হ’ব।”

বিৰাট ৰজাই অজুৰ্নৰ উত্তৰত আনন্দিত হৈ বৰ ধুমধামেৰে অভিমন্যু আৰু উত্তৰৰ বিবাহ সম্পন্ন কৰে। অভিমন্যুৰ বিবাহ উপলক্ষে কৃষ্ণ, বলৰাম আৰু

যদুবংশীয় বহুলোক সমবেত হৈছিল। ইয়াৰ পাছত পাণ্ডৱসকলে বিৰাট নগৰৰ কাষত উপপ্ৰৱ নগৰত বাস কৰিবলৈ নয়। এই উপপ্ৰৱ নগৰেই ইন্দুপ্ৰস্থ ৰূপে খ্যাতি লাভ কৰে। বিৰাহ সমাপ্তিৰ পাছ দিনা প্ৰাতঃকালত সকলোৱে বিৰাট ৰাজসভাত উপস্থিত হ'ল। কৃষ্ণই সকলোকে যথাযোগ্য অভিবাদন কৰি পাণ্ডৱৰ হৃতৰাজ্য উদ্ধাৰৰ উপায় জিজ্ঞাসা কৰিলে, প্ৰথমতে বলৰামে যদুৰ্ষিষ্ঠৰ দ্যুতাসক্তিৰ কথা কৈ তেওঁ নিজৰ দোষত যে ৰাজ্য হেৰুৱালে সেই কথা কয়। তেওঁ দূৰোধিন-শকুনিৰ কোনো দোষ নাই বুলি কয়। সেই কাৰণে এনে এজন দূত পঠাব লাগে যিজনে ধৃতৰাষ্ট্ৰক সসন্মানে প্ৰণাম জনাই কুব্জ-পাণ্ডৱৰ শাস্তিৰ প্ৰস্তাৱ উত্থাপন কৰে। কিন্তু সাত্যকিয়ে বলৰামক তিৰস্কাৰ কৰি, দূৰোধিনৰ সমস্ত কুকৰ্ম উল্লেখ কৰি কোঁৱৰক দোষাৰোপ কৰে। এইদৰে বাক-বিতণ্ডা চলি থাকোতে পাণ্ডালৰাজ দ্ৰুপদে প্ৰস্তাৱ কৰে যে পুৰোহিত ধৌম্যক শাস্তিৰ দূতৰূপে কোঁৱৰসভালৈ পঠাব লাগে। লগতে সকলো ৰাজ্যলৈ শীঘ্ৰগামী দূত পঠাই ৰজাসকলক স্বপক্ষে আনিবলৈ চেষ্টা কৰা হওক। এই প্ৰস্তাৱ অনুসৰি কাৰ্য্য কৰা হ'ল।

কৃষ্ণ-বলৰাম আৰু যদুবংশীয় লোকসকল দ্বাৰকালৈ উভতি গ'ল। দূৰোধিনে তেওঁলোক দ্বাৰকালৈ উভতি যোৱাৰ খবৰ পাই অবিলম্বে কৃষ্ণৰ সাহায্য প্ৰাৰ্থনা কৰিবলৈ দ্বাৰকালৈ যাত্ৰা কৰে। ইফালে অজৰ্দ্ৰনেও সাহায্য বিচাৰি একে সময়তে দ্বাৰকালৈ যাত্ৰা কৰে। তেওঁলোক একে সময়তে দ্বাৰকাত উপস্থিত হয়। দূৰোধিনে প্ৰথমতে সোমাই কৃষ্ণৰ মূৰশিগানত ৰখা সিংহাসনত বহি অপেক্ষা কৰি থাকিল। কৃষ্ণ তেতিয়া কপট নিদ্ৰাত। অজৰ্দ্ৰন তাৰ পাছত সোমাই কৃষ্ণৰ ভৰিপথানত বহি সাৰ পাবলৈ অপেক্ষা কৰি থাকিল। কৃষ্ণই সাৰ পোৱাৰ ভাও জুৰি শোৱাৰ পৰা উঠি ভৰিপথানলৈ চাই অজৰ্দ্ৰনক দেখা পাই কুশল-মঙ্গল সুধি আগমনৰ কাৰণ জিজ্ঞাসা কৰে। অজৰ্দ্ৰনে তেওঁৰ সাহায্য প্ৰাৰ্থনা কৰি তেওঁক ৰথৰ সাৰথি হবলৈ অনুৰোধ জনায়। তেওঁ অনুৰোধ ৰক্ষা কৰি কয় যে কোঁৱৰ-পাণ্ডৱ—উভয়পক্ষই তেওঁৰ আত্মীয়; সেই কাৰণে কোনো পক্ষৰ হকে তেওঁ যুদ্ধ নকৰে। অৱশ্যে যি পক্ষতে নাথাকক, তেওঁ উপদেশ দিব পাৰিব। দূৰোধিনে প্ৰথমতে অহা বুলি তেওঁৰ দাবী আগতে পূৰণ কৰা উচিত বুলি কোৱাত কৃষ্ণই কয় যে তেওঁ সাৰ পাই প্ৰথমতে অজৰ্দ্ৰনক দেখা পাই তেওঁৰ অনুৰোধ ৰক্ষা কৰিব বুলি কয়। “বাহওক, এতিয়া আপুনি আগেয়ে অহা বুলি কৈছে। মই আপোনাৰ অনুৰোধো ৰাখিবলৈ চেষ্টা কৰিম। আপুনি কওক, যুদ্ধত নিৰপেক্ষ থকা আৰু যুদ্ধ নকৰা মোক লাগেনে, অথবা দৃষ্কৰ্ষ দহি কোটি নাৰায়ণী সৈন্য লাগে।” দূৰোধিনে যুদ্ধ নকৰা কৃষ্ণতকৈ শক্তিশালী দহি কোটি নাৰায়ণী সৈন্যকে লোৱা হিচ কৰে আৰু সেই সৈন্য লৈ আনন্দে প্ৰস্থান কৰে। কৃষ্ণই পাছত অজৰ্দ্ৰনক কয় অকলগৰীয়া তেওঁক (কৃষ্ণক) পচণ্ড কৰিলে সোধাত কলে: “তুমি কীৰ্ত্তমান পুৰুষ। পৃথিবীত এই

যুদ্ধজনিত ফল তোমাৰ নামতে ঘূৰ্ণিত হ'ব। দীৰ্ঘদিন ধৰি তোমাক সাৰথিবৰূপে পাবলৈ আশা কৰি আছোঁ। মোৰ এই কামনা পূৰ্ণ কৰা।”

সাৰথ্যন্তু তন্মা কাৰ্য্যমিতি সে মানসং সদা।

চিৰবাৰ্হোঁসতং কামং তদ্ ভবান্ কৰ্ত্ত্বমহৰ্হতি ॥ উ. ৭/৩৬

কৃষ্ণই আনন্দ মনে সাৰথ্য স্বীকাৰ কৰে আৰু তেওঁৰ লগতে উপপ্লৱালৈ উভতি গ'ল। পাঞ্চাল পদুৰোহিত ধোম্য শাস্তি স্থাপনত বিফলকাম হৈ কোঁৱৰসভাৰ পৰা উভতি আহিব লগা হয়। ধৃতৰাষ্ট্ৰই ভয় খাই সঞ্জয়ক আকৌ দূতৰূপে পঠাই কয়, তেওঁ প্ৰকাৰান্তৰে পাণ্ডৱক দূতৰ মূৰখদি কৈছিল, “অন্যায় কৈ দূৰোধেনে পাণ্ডৱক হতৰাজ্য ঘূৰাই নিদিলেও পাণ্ডৱে যেন যুদ্ধ নকৰে।” পদুৱণ ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ এইটো অস্তুত প্ৰস্তাৱ। তেওঁ অজুৰ্নৰ বীৰত্বলৈ সততে ভয় কৰিছিল, সেই কাৰণে কৈছিল,

স হ্যেৱৈক পৃথিৱীং সব্যাসাচী

গাণ্ডীৱধ্বা প্ৰনুদেদ্ বথক্ষঃ ॥

(সেই গাণ্ডীৱধাৰী পাৰ্থই অকলে পৃথিৱী নাশ কৰিব পাৰে)

সঞ্জয়ে কোঁৱৰৰ দূতৰূপে আসৰত পানমন্ত কৃষ্ণাজুৰ্নক দেখা কৰে। সঞ্জয়ৰ মূখৰ পৰা ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ মনোভাৱ বৰ্জি কৃষ্ণই অজুৰ্নৰ শৌৰ্য্যবীৰ্য্য বীৰত্ব কীৰ্ত্তন কৰি যুদ্ধৰ ভয়াৱহ পৰিণতিৰ কথা সোঁৱৰাই দিয়ে :

যশদ্ বিৰাট নগৰে শ্ৰায়তে মহদন্তুতম্।

একস্য চ বহুবাণ্ড পৰ্যাণ্তং তন্নিদৰ্শমম্ ॥

বলং বীৰ্য্যং তেজস্ শীঘ্ৰতা লঘুহস্ততা।

অবিবাদশ্চ ধৈৰ্য্যং পাৰ্থায়ন্যত্ৰ বিদ্যতে ॥

বিৰাট নগৰত একা অজুৰ্নে অকলশৰে ভীষ্ম, দ্ৰোণ, কৰ্ণ, দূৰোধেন আদি বীৰ-সকলক পৰাভূত কৰি বিৰাটৰ গৰুবোৰ উদ্ধাৰ কৰিলে সি সচাকৈ বিস্ময়কৰ। অজুৰ্নৰ শাস্তিৰ সেয়ে উৎকণ্ঠ উদাহৰণ। বল, বীৰ্য্য, তেজ, লঘুহস্ততা, অবিবাদ প্ৰৱণতা আৰু ধৈৰ্য্য—এই সকলোবোৰ গুণ পাৰ্থৰ বাহিৰে আন কাৰো নাই। কৃষ্ণৰ এই উক্তিৰ পাছত অজুৰ্নে যি কৈছিল শৰীৰ শিহৰি উঠে।

সঞ্জয়ে উভতি গৈ ধৃতৰাষ্ট্ৰক অজুৰ্নৰ কথাখিনি কোৱাত ভয়তে ধৃতৰাষ্ট্ৰ কাঁপিবলৈ ধৰে। শাস্তিৰ শেষ চেষ্টা কৰিবলৈ যুধিষ্ঠিৰে কৃষ্ণক অনুৰোধ কৰে আৰু সেই মতে কৃষ্ণ কোঁৱৰসভালৈ যাত্ৰা কৰে। যোৱাৰ আগতে পাণ্ডৱৰ প্ৰত্যেকজনে নিজৰ অভিমত কৃষ্ণক জ্ঞাপন কৰে। প্ৰত্যেকজনে শাস্তিৰ কথাই কৈছিল। কিন্তু অৰ্জু ৰাজ্য নিদিলে যুদ্ধ যে অনিবাৰ্য্য সেই কথাও তেওঁলোকে জনাইছিল। এই প্ৰসঙ্গত অজুৰ্নে কৈছিল, “হে জনাৰ্দন, তুমি সৰ্বতো প্ৰকাৰে শাস্তিৰে চেষ্টা কৰিবা। কোঁৱৰ আৰু পাণ্ডৱ উভয়পক্ষৰে তুমি মিত্ৰ। কোঁৱৰৰ লগত সন্ধি স্থাপন কৰা যদি অসম্ভৱ হয়, তেন্তে তোমাৰ নিৰ্দেশ অনুসাৰে যি কৰ্ত্তব্য তাকে আমি কৰিম।”

শান্তিকামী কৃষ্ণ হস্তিনালৈ গৈ প্ৰথমতে বিদূৰৰ ঘৰত আলহি হৈ পেহীলৈক কুন্তীক দেখা কৰি কুশলমগল সোধে। কুন্তীয়ে বাকী কেইজনৰ কুশল-মগল সোধি অৰ্জুনৰ কথা সোধে :

তেজসাদিত্যসদৃশো মহৰ্ষি সদৃশো দমে

ক্ষময়া পৃথিবীতুল্যো, মহেন্দ্ৰসমৰিক্ৰমাঃ

স তে সখা ভ্ৰাতা চৈব কথমদ্য ধনজয়ঃ । উদ্যোগ ৯০/২৯-৩০

(একেবাৰতে যি পাঁচশ বাণ নিক্ষেপ কৰিব পাৰে, তেজত যি আদিত্যৰ (সূৰ্য্য) সমান, ইন্দ্ৰিয়নিগ্ৰহত মহৰ্ষীতুল্য, ক্ষমাত পৃথিবীৰ দৰে আৰু বিক্ৰমত মহেন্দ্ৰসদৃশ, তোমাৰ সেই ভ্ৰাতা কেনে আছে ?)

কুৰুসভাত কৃষ্ণৰ সমীচীন ভাষণ শুনি ভীষ্ম, দ্ৰোণ আৰু বিদূৰে পুনঃ পুনঃ ধৃতৰাষ্ট্ৰক শান্তিৰ নিমিত্তে পৰামৰ্শ দিছিল। পৰশুৰামেও কৃষ্ণাৰ্জুনক নৰ-নাৰায়ণ অৱতাৰ বুলি শান্তিৰ প্ৰস্তাৱ গ্ৰহণ কৰিবলৈ উপদেশ দিছিল। কিন্তু সকলো ব্যৰ্থ হ'ল। ভ্ৰাতৃঘাতী যুদ্ধ অনিবাৰ্য্য হৈ উঠিল। দূৰোধনে পিতামহ ভীষ্মক সেনাপতিৰূপে বৰণ কৰা সময়ত পিতামহে কৈছিল :

ন তু পশ্যামি যোদ্ধাৰমাত্মনঃ সদৃশং ছুৰি ।

যতে তস্মাত্মৰ ব্যাঘ্ৰাৎ কুন্তীপুত্ৰ ধনজয়াত ॥ উদ্যোগ ১৫৫

(এই পৃথিৱীত নৰব্যাঘ্ৰ অৰ্জুন বাদে মোৰ সমকক্ষ যোদ্ধা মই দেখা নাই ।)

পাণ্ডৱক উত্তেজিত কৰিবলৈ দূৰোধনে শকুনি পুত্ৰ উল্লুকক দূতৰূপে পাণ্ডৱ সভালৈ পঠাইছিল। কৃষ্ণ আৰু পাণ্ডৱক অসভ্য ভাষাত তিৰস্কাৰ কৰিবলৈকো শিকাই পঠাইছিল, উল্লুকে নিপদুৰ্গ ভাৱে সেই কাৰ্য্য সমাধা কৰে। তেওঁৰ নিলংগ্ৰ ভাষাত সকলো ব্যাথিত হ'ল। ভীমসেন আৰু সহদেৱৰ ক্ৰোধৰ মাত্ৰা সমধিক বৃদ্ধি পাইছিল। অৰ্জুনে হাঁহিমুখে ভীমক সান্থনা বাক্যে নিৰস্ত কৰে। দূৰোধনক কবলৈ উল্লুকক এই কথাষাৰ কয়—

শ্বেবা ভূতে কথিতস্যাসা প্ৰতিবাক্যং চম্ভুমুখে ।

গান্ধাৰীৰেনাভিধাস্যামি ক্লীবা হি বচনোত্তৰাঃ ॥

(অহা কালিলৈ গান্ধাৰীৰ দ্বাৰা এইবোৰ কথাৰ উত্তৰ দিম। ক্লীৰিবিলাকেহে অধিক কথা কয় ।)

অৰ্জুনৰ এই চমু উত্তৰত ৰাজশ্যবৰ্গ বিস্মিত হৈছিল। যুদ্ধ আৰম্ভপ্ৰায়, উভয়পক্ষই সৈন্য সমাৱেশ কৰিছে। দুয়ো দলৰ মধ্যস্থানত অৰ্জুনক ৰখা হ'ল। পিতামহ, খুড়া, ভাই-ভতিজাসকলক দেখি অৰ্জুনৰ মন বিষাদে ভৰি পৰিল। তেওঁ বিষাদ মনে ধনু শৰ ত্যাগ কৰিলে। চকুত অশ্ৰু বিৰিঙি উঠিল। অৰ্জুনৰ এনে অৱস্থা দেখি কৃষ্ণই কৰ্মযোগ, জ্ঞানযোগ আৰু ভক্তিযোগৰ উপদেশ দি তেওঁৰ বিষাদ দূৰ কৰে। যুদ্ধৰ কাৰণে উৎসাহ দান কৰি প্ৰকৃতিস্থ কৰে। অৰ্জুনে আকৌ

গাণ্ডীৰ দাঁও লয় আৰু যুদ্ধৰ নিমিত্তে কুৰ্তানিচয় হয়। কৃষ্ণৰ দাৰ্শনিক উপদেশাৱলীয়েই শ্ৰীমদ্ভাগৱত গীতা।

কৃষ্ণৰ কথাত প্ৰকৃতিস্থ হৈ অৰ্জুনে ভীষণ বিক্ৰমে যুদ্ধ কৰি অসংখ্য কুৰসৈন্য বধ কৰে। পিতামহ ভীষ্মই অৰ্জুনৰ ৰণ-কৌশল দেখি বিস্ময় মানিলে।

মহৎ কৃতং কৰ্ম ধনঞ্জয়েন,

কন্তুং যথা নাহঁতি কশ্চিদন্যঃ।

(যুদ্ধত ধনঞ্জয়ে যেনে শৌৰ্য্য-বীৰ্য্য দেখুৱাইছে, আন কাৰো সাধ্য নাই।)

ইফালে দুর্যোধনৰ অভিযোগ আৰু কঠোৰ বাক্যত আহত হৈ ভীষ্মই অসাধাৰণ বীৰত্ব প্ৰদৰ্শন কৰি পাণ্ডৱ সৈন্য নাশ কৰিব ধৰে। উপায় নাপাই যুধিষ্ঠিৰে প্ৰমাদ গণিলে। যুদ্ধৰ নৱম দিনত অৰ্জুনৰ লগত যুদ্ধ কৰোঁতে ভীষ্মৰ দূৰ্ধৰ্ষতা দেখি কৃষ্ণও বিচলিত হ'ল। তেওঁ যুদ্ধ নকৰো বুলি কৰা প্ৰতিজ্ঞা পাহৰি হাতত চক্ৰলৈ ভীষ্মলৈ খেদি গ'ল। কৃষ্ণই খেদি যোৱা দেখি অতি আনন্দিত হৈ ভীষ্মই ধনুশৰ পেলাই স্তুতি কৰিবলৈ ধৰে। গৰিলীয়া কবৰ ভাষাত কবলৈ গ'লে—

ৰঙা চৰণৰ ভৰে, পৃথিৱী টলমল কৰে,

হাতে চক্ৰ ধৰি, খেদি খাস্ত হৰি, ভীষ্মই কাতৰ কৰে ॥

অৰ্জুনে কৃষ্ণৰ পাছে পাছে খেদি গৈ কৃষ্ণক নিবৃত্ত কৰে।

সেই দিনা গোৰ্খালি যুধিষ্ঠিৰে ভায়েক কেইজন আৰু কৃষ্ণক লগতলৈ পিতামহ ভীষ্মৰ কাষ পালেগৈ। যুধিষ্ঠিৰে পিতামহৰ ভাৰি ছুই প্ৰণাম কৰি তেওঁক বধ কৰাৰ উপায় সোধে। যুধিষ্ঠিৰৰ পক্ষে এইটো অন্যায্য অনুৰোধ আছিল। পিতামহ ইচ্ছামত্যাৰ গৰাকী। তেওঁক পৰাজয় কৰা সম্ভৱ, কিন্তু নিজে নমৰিলে আনে বধ কৰা সম্ভৱ নয়। ভীষ্মই কলে যে শিখণ্ডীক ৰথৰ সন্মুখত ৰাখি তেওঁলৈ অৰ্জুনে শৰ কৰিলে তেওঁৰ পতন হ'ব। আনন্দিত হৈ যুধিষ্ঠিৰ আৰু ভীমে প্ৰত্যবস্তুত কৰে। কিন্তু অৰ্জুনৰ মনত দৃথ। তেওঁ কৃষ্ণক ক'লে, জনাৰ্দন কুৰুবৃদ্ধ, মহাজ্ঞানী পিতামহক মই শৰ কৰি বধ কৰিম? ল'ৰালি কালত গাত ধূলি-বালি লৈ যি পিতামহৰ কোলা মলিন কৰিছিলো, যি পিতামহক পিতা বুলি সম্বোধন কৰোঁতে “মই পিতা নহয়, তোমাৰ পিতাৰ পিতা” বুলি শূদ্ধৰাই দিছিল, সেইজনক মই কপট উপায়ে বধ কৰিম? তেওঁ মোক বধ কৰক, সিও ভাল।”

কৃষ্ণই অৰ্জুনক বুদ্ধাই দিলে যে আততায়ীক বধ কৰিলে দোষ নাই। অৰ্জুন ক্ষত্ৰ-ধৰ্মৰ পৰা বিচ্যুত হোৱা অনুচিত। দশম দিনতো ভীষ্মই অস্ত্ৰত পৰাক্ৰম দেখুৱাই পাণ্ডৱ-সৈন্য বধ কৰা দেখি কৃষ্ণৰ উপদেশ অনুসাৰে শিখণ্ডীক ৰথৰ সন্মুখত বহুৱাই অৰ্জুনে চোকা চোকা শৰ ভীষ্মলৈ নিক্ষেপ কৰিবলৈ ধৰে। ৰথৰ সন্মুখত শিখণ্ডীক দেখি ভীষ্মই ধনুশৰ ত্যাগ কৰে। অৰ্জুনৰ চোকা বাণৰ তীব্ৰ জ্বালাত বুদ্ধিৰ পাৰিলে যে সেইবোৰ বাণ শিখণ্ডীক নহয়, অৰ্জুনৰহে, ভীষ্মই ততাতীয়া দৃশাসনক কৈছিল—

“অজ্ঞানস্য ইমে বাণাঃ, নেমে বাণাঃ শিখণ্ডিনঃ ॥

কৃষ্ণস্তি মম গান্ধাৰি মাঘমাং সেগৱা ইষা ॥

(এই বাণসমূহ অজ্ঞানৰ দ্বাৰা নিষ্কিপ্ত হৈছে, শিখণ্ডীৰ নহয়। কেৰোঁৱাৰ পোৱালিবিলাক যেনেকৈ মাকৰ বুকু বিদীৰ্ণ কৰি ওলাই আহে, সেইদৰে এই শৰবোৰেও মোৰ বুকু বিদীৰ্ণ কৰিছে।) অৱশেষত তেওঁ ৰথৰ পৰা ঢালি পৰিল। কিন্তু পিঠিয়ৌদি সৰকি যোৱা শৰবোৰে তেওঁক মাটিত পৰিবলৈ নিদি আলাগতে ৰাখিলে। যুদ্ধত্যাগ কৰি কুৰু পাণ্ডৱ উভয় পক্ষ পিতামহৰ কাষ চাপে। ভীষ্মই মূৰটো ওলমি থকা কাৰণে কষ্ট পাই দূৰ্যোধনৰ ফালে চোৱাত কুৰুৰাজে কোমল গাৰু এটা আনি দিয়ে। ভীষ্মই সেইটো নাকচ কৰি অজ্ঞানৰ ফালে চায়। অজ্ঞানে কেইটামান শৰ মাটিত মাৰি ভীষ্মৰ মূৰটো সেই শৰৰ ওপৰত স্থাপন কৰে। ভীষ্মই পিবলৈ পানী বিচৰাত দূৰ্যোধনে সুবৰ্ণ ভূজাৰত পানী আনি দিয়ে। সেই পানী নাথাই আকৌ অজ্ঞানৰ প্ৰতি দৃষ্টি কৰাত অজ্ঞানে শৰ মাৰি পাতালৰ ভোগৱতী গঙ্গাৰ ধাৰা ভীষ্মৰ মুখত পেলাই দিয়ে। ভীষ্মই সম্ভাষণ হাঁহি মাৰে। তেওঁ দূৰ্যোধনক অজ্ঞানৰ বীৰত্বৰ প্ৰশংসা কৰি সন্ধি কৰিবলৈ উপদেশ দিয়ে।

ন শক্যঃ পাণ্ডৱস্তাত যুদ্ধে জেতুং কথঞ্চন।

অমানুষ্যাণি কৰ্মাণি যস্যৈতানি মহাত্মনঃ ॥

(বাচা, যি মহাত্মাই এনে অমানুষিক কাৰ্য কৰিবলৈ সমৰ্থ, সেই অজ্ঞানক জয় কৰা অসম্ভৱ, গতিকে সন্ধি কৰা।)

যুদ্ধৰ একাদশ দিনত, ভীষ্ম শৰশয্যাত পৰাত, দ্ৰোণাচাৰ্য্যক সেনাপতি বৰণ কৰা হয়। বৰ্ণকেত্ৰত অজ্ঞানৰ দূৰ্দ্ধৰ্ষতাৰ কথা শুনি ধৃতৰাষ্ট্ৰই অনুতপ্ত হৈ কৈছিল :

ন বেদ কৃষ্ণ দাশহিমজ্ঞানৈৰ্বৈ পাণ্ডৱম্।

পূৰ্ব দেবো মহাত্মানো নৰনাৰায়ণবুভৌ ॥ দ্ৰোণ ১০।৪১

(মোৰ পুত্ৰ দূৰ্যোধনে কৃষ্ণজ্ঞান যে নৰনাৰায়ণ সেই কথা নাজানে। নিতান্ত কালগ্ৰস্ত হৈ বুদ্ধি বিপৰ্যয় ঘটিছে।)

দ্ৰোণাচাৰ্য্যয়ো দূৰ্যোধনক কৈছিল যে কৃষ্ণজ্ঞান অজেয়।

বৰ্ণকেত্ৰৰ পৰা অজ্ঞানক অন্য ৰণাঙ্গলৈ আঁতৰাই নিব পাৰিলে যুদ্ধাধিপতি বন্দী কৰা সহজ হ'ব বুলি দ্ৰোণাচাৰ্য্যই কোৱাত, ত্ৰিগতাধিপতি সুশৰ্মাক অজ্ঞানক যুদ্ধলৈ আহ্বান কৰি অন্য ৰণাঙ্গনলৈ আঁতৰাই নিবলৈ অনুৰোধ কৰে। সেই নিৰ্দেশমতে সুশৰ্মাই অজ্ঞানক যুদ্ধলৈ আহ্বান কৰি দূৰলৈ আঁতৰাই নিয়ে। সুশৰ্মাৰ অধীনত চলা সংস্পৰ্শবোৰ অজ্ঞানৰ বাণত সমূল্যে নিহত হয়। প্ৰাগ্জ্যোতিষাধিপতি ভগদত্তই অজ্ঞানৰ লগত সাতদিন যুঁজি অৱশেষত প্ৰাণ হেৰুৱায়। আচাৰ্য্যই যুদ্ধাধিপতি হ'ব নোৱাৰিলে, কিন্তু অজ্ঞানৰ অনুপস্থিতিত সম্ভৱৰ্থীয়ে একেলগে চাৰিওফালৰ পৰা যুগপৎ আক্ৰমণ কৰি সন্তম চ্ৰেষ্ঠত অজ্ঞানপুত্ৰ যোৰবহুৱীয়া বীৰ অভিমন্যুক অন্যাগ্ৰকৈ বধ কৰে। পুত্ৰনিখনৰ সংবাদ পাই অজ্ঞান লোকত জ্বলিয়ায়।

হয়। তেওঁ শোকাগ্ৰনয়নে প্ৰতিজ্ঞা কৰে যে পৰদিনত সূৰ্যাস্তৰ আগতে যদি তেওঁ জয়দ্রথক বধ কৰিব নোৱাৰে, তেন্তে প্ৰজ্বলিত অগ্নিত আত্মাহুতি দিব। কৃষ্ণ নিৰ্দেশমতে মহাদেৱক আৰাধনা কৰি অজুৰ্নে শান্তি সঞ্চয় কৰে। পাছদিনা গদুৰ-সকলক প্ৰণাম কৰি কৃষ্ণাজুৰ্নে যুদ্ধ বাপ্তা কৰে। অজুৰ্ণৰ অসামান্য বীৰত্বত বহুত বীৰে সেই দিনা প্ৰাণ হেৰুৱায় আৰু দুৰ্যোধন শকুনি আদি বীৰ পলাই আত্মৰক্ষা কৰে। অজুৰ্ণৰ সহায়ৰ কাৰণে সাত্যকি ভীম আদিও ৰণক্ষেত্ৰত বিচৰণ কৰিছিল। সাত্যকিক ভূৰিশ্ৰৱাৰ হাতত নিশ্চিত মৃত্যুৰ পৰা ৰক্ষা কৰিবলৈ অজুৰ্নে ভূৰিশ্ৰৱাৰ হাত দখন কাটি পেলায়। অজুৰ্ণৰ লগত ভূৰিশ্ৰৱাই যুদ্ধ কৰা নাছিল। অব্যুধ্যমান বীৰক বধ কৰা বা বাহুছেদন কৰা যুদ্ধনীতিৰ বিগৰ্হিত কাম কাৰণে সকলোৱে অজুৰ্ণক ধিক্কাৰ দিয়ে। ভূৰিশ্ৰৱায়ো মৃত্যুকালত অজুৰ্ণক তিৰস্কাৰ কৰে। অজুৰ্ণে আত্মপক্ষ সমৰ্থনত অভিমন্যুবধৰ উদাহৰণ দাঙি ধৰে।

সূৰ্য অস্তপ্ৰায়, তেতিয়াও অজুৰ্ণে বীৰসকলৰ দ্বাৰা আবৃত জয়দ্রথৰ কাষ চাপিব পৰা নাই। যোগেশ্বৰ কৃষ্ণই অজুৰ্ণক বিপদত সহায়ৰ কাৰণে যোগবলেৰে আকাশ তমসাক্ষম কৰিলে আৰু সন্ধিয়াৰ আগতে জয়দ্রথক বধ কৰিব নোৱাৰা কাৰণে অগ্নিত আত্মজাহ দিবলৈ নিৰ্দেশ দিলে। অজুৰ্ণৰ অগ্নিত আত্মজাহৰ দৃশ্য চাবলৈ আনন্দত কোৱৰপক্ষ অজুৰ্ণৰ কাষত উপস্থিত হ'ল। জয়দ্রথও সাৰিলো বুলি ভাৰি অজুৰ্ণৰ কাষত থিয় দিলেহি। কৃষ্ণই জয়দ্রথ ওচৰ পোৱাৰ লগে লগে অন্ধকাৰ আঁতৰ কৰি দিলে, সূৰ্য তেতিয়াও মাৰ যোৱা নাছিল। কৃষ্ণৰ ইঙ্গিত মতে অজুৰ্ণে জয়দ্রথক বধ কৰি তেওঁৰ কটা মূৰটো মাটিত নপৰাকৈ আলাগতে শৰেৰে নি, সমস্তপক্ষৰ বাহিৰত, য'ত জয়দ্রথৰ বাপেকে তপস্য কৰি আছিল সেই ঠাইত বাপেকৰ কোলাত পেলাই দিয়ে। বাপেকৰ তৎক্ষণাৎ মৃণ্ডছেদ হৈ মৃত্যু হয়। জয়দ্রথৰ বাপেকৰ এইটো বৰ আছিল যে যিজন তেওঁৰ পত্নীৰ মৃণ্ড ভূপতিত কৰিব, তেওঁৰ নিজৰ মূৰো বিদীৰ্ণ হৈ ভূপতিত হ'ব। কৃষ্ণই এই কথা জানিছিল, সেই কাৰণে অজুৰ্ণক নিৰ্দেশ দি পিতাকৰ কোলাত ছিন্ন মৃণ্ড গেলোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল। বাপেকে হঠাতে কোলাত পৰা মূৰ দেখি আচাৰ মাৰি পেলাই দিছিল। জয়দ্রথৰ মৃত্যুৰ পাছত কৃষ্ণই চক্ৰ অপসাৰ কৰি অন্ধকাৰ দূৰ কৰে। সূৰ্য তেতিয়াও ডুব যোৱা নাছিল।

জয়দ্রথক ৰক্ষা কৰিব নোৱাৰা দুৰ্যোধনে আচাৰ্যক তিৰস্কাৰ কৰাত কণই কৈছিল, “ৰাজন্ আচাৰ্যক ভৎসনা কৰা তোমাৰ উচিত হোৱা নাই। অজুৰ্ণ যুৱা, কৃতী, দক্ষ, শূৰ, কৃতান্ত আৰু ক্ষিপ্ৰহস্ত। বিশেষকৈ কৃষ্ণ তেওঁৰ সাৰথি। অজুৰ্ণক বাধা দিয়া আচাৰ্যৰ সাধ্যাতীত। কণৰ এই উক্তিৰ পৰা বদজিব পাৰি যে তেৱোঁ অজুৰ্ণৰ শৌৰ্য-বীৰ্য দেখি বিস্মিত হৈছিল।

আচাৰ্যই অজুৰ্ণক পৰাভৱ কৰিব নোৱাৰা দেখি দুৰ্যোধনে আকৌ এবাৰ আচাৰ্যক মৃদু তিৰস্কাৰ কৰাত আচাৰ্যই খং কৰি উত্তৰ দিয়ে, “মুখৰ দৰে ছুঁমি

কথা কৈছা। যদুশ্ৰেষ্ঠত অৰ্জুনেৰ সম্মুখীন হৈ কোন বাপেকৰ পুতেকে আত্মৰক্ষা কৰিব পাৰে? তেওঁৰ বীৰত্বৰ কথা মই কওঁ, শুন।

ঋ ন দেবা, ন গ ধৰ্মা, ন যক্ষা, ন চ ৰাক্ষসাঃ।

উৎসহস্তে বণে জেতুং কুপিতং সব্যসাচীনম্ ॥

(দেৱতা, গন্ধৰ্ব, যক্ষ, ৰাক্ষস কোনেও কুপিয়ে সব্যসাচীক জয় কৰিব নোৱাৰে। ঋতুসংহৰাৰ সময়ত স্বয়ং দেৱৰাজ ইন্দ্রয়ো তেওঁৰ হাতত পৰাজিত হৈছিল। ঘোষযাত্ৰাৰ মথা মনত পেলোৱা। নিবাত-কবচ নিধন, হিৰণ্যপুৰবাসী দানৱগণৰ নিধন প্ৰভৃতি জানিও তুমি সব্যসাচীৰ বীৰত্ব বুলিব পৰা নাই?)

যদুৰ পঞ্চদশ দিৱসত দ্ৰোণাচাৰ্য্যৰ অনন্যসাধারণ বীৰত্ব প্ৰদৰ্শন কৰি অসংখ্য পাণ্ডৱসেনা বধ কৰে। এই সময়তে কৃষ্ণৰ কথাত ভীম অশ্বখামা নামে এটা হাতী বধ কৰে। কৃষ্ণৰ ইঙ্গিতত ভীম আৰু অন্যসকলে “অশ্বখামা মৰিল, অশ্বখামা নিহত হ’ল” বুলি চিঞৰিবলৈ ধৰে। আচাৰ্য্যই উক্ত চিঞৰ শুনি একমাত্ৰ পুত্ৰৰ নিধন বাস্তাৱ শুনি মমাহত হয়। অশ্বখামা অমৰ বুলিও তেওঁ নজনা নহয়, কিন্তু পাণ্ডৱৰ চিঞৰত তেওঁৰ পিতৃসদয় বিচলিত হৈ ধৰ্মৰাজ যদুধিষ্ঠিৰক সন্নিধি কথোটাৰ সত্যাসত্য নিৰ্ণয় কৰিবলৈ যদুধিষ্ঠিৰৰ কাষ চাপে। যদুধিষ্ঠিৰ আজীৱন সত্যবাদী বুলি তেওঁ জানে। সেই কাৰণে তেওঁ যদুধিষ্ঠিৰক সোধাত তেওঁ পোনপটীয়া উত্তৰ নিদি কলে, “অশ্বখামা হত, ইতি গজ” বুলি কলে। ‘ইতিগজ’—এই বাক্যাংশ আগতে প্ৰয়োগ কৰাহেঁতেন আচাৰ্য্যৰ মৃত্যু নহ’ল হয়। অৰ্জুনে কিন্তু কপট উপায়ে আচাৰ্য্যক নিৰস্ত কৰাটো সমৰ্থন নকৰিছিল। “এতম্মাৰোচয়দ্ ৰাজন্ কুন্তীপুত্ৰো ধনঞ্জয়”। যদুদ্যুতানক নিৰস্ত, শোকাকুল আচাৰ্য্যক বধ কৰাত বাধা দিছিল। “জীৱন্তমানয়াচাৰ্য্যং মা বধীদ্ৰুপদাশ্বজ” (হে যদুদ্যুতান, আচাৰ্য্যক জীৱিত অৱস্থাতে লৈ আহা, তেওঁক বধ নকৰিবা)। কিন্তু যদুদ্যুতানই এই কথা নুশুনি নিৰস্ত, পুত্ৰশোকত আকুল আচাৰ্য্যক বধ কৰে। আচাৰ্য্যৰ এনে মৃত্যুত অৰ্জুনে অতিশয় ব্যথিত হৈ যদুধিষ্ঠিৰক কয়:

উপচীৰ্ণ্যে গুৰু মিথ্যা ভৱতাং ৰাজ্যকাৰণাং।

ধৰ্মজ্ঞেন সতাং নাম সৌধৰ্মঃ সন্মহান্ কৃতঃ ॥

চিৰং স্থাস্যন্তি চাকীৰ্ত্তিশ্চৈলোক্যে সচৰাচৰে।

ৰামে বালিবধাদ্ যদুবদেৱং দ্ৰোণে নিপাতিতে ॥

(আপুনি ৰাজ্যাভাৱ কাৰণে গুৰুৰ লগত মিথ্যাচৰণ কৰিছে। সঞ্জয়ৰ ধৰ্ম জানিও মহা অধৰ্মৰ কাম কৰিছে। এইদৰে আচাৰ্য্যক বধ কৰা কাৰণে ৰামচন্দ্রৰ বালিবধ অধ্যাত্মৰ দৰে তোমাৰে অধ্যাত্ম চিৰকাল থাকিব। ভীম আৰু যদুদ্যুতানই কঠোৰ ভাষাত অৰ্জুনেক তিৰস্কৰ কৰে। কিন্তু অৰ্জুনে তেওঁলোককো থিৰাৰ ধৰে।

অজৰ্দ্ধনন্তু কটাক্ষেণ জিহ্মং বিপ্ৰেক্ষ্য পাৰ্শ্বতম্ ।

সবাপ্পমতি নিঃস্বস্য ধিগ্ধিগতোয় চান্ৰবীং ॥ দ্রোণ ১৯৭/৬

(অজৰ্দ্ধনে কুণ্ঠিল দৃষ্টিৰে ধৃষ্টদ্যুশ্ৰৰ ফালে চাই অশ্ৰুপূৰ্ণ নয়নে দীৰ্ঘ নিঃস্বাস ত্যাগ কৰি 'ধিক্' 'ধিক্' শব্দ উচ্চাৰণ কৰিবলৈ ধৰে)

এই লৈ ধৃষ্টদ্যুশ্ৰ আৰু সাত্যকিৰ মাজত তুমুল কাজিয়া আৰম্ভ হ'ল। পিতৃ বধত বৃষ্ট অশ্বখামাই নাৰায়ণ অস্ত্ৰনিষ্ক্ষেপ কৰাত অজৰ্দ্ধনে কঠোৰ ভাষাত তেওঁক তিৰস্কাৰ কৰি অস্ত্ৰ নিবাৰণ কৰে। এইবাৰ অশ্বখামাই কৃষ্ণাজৰ্দ্ধনক বধ কৰিবলৈ অতি শক্তিশালী আগ্ৰাস্ত ব্যৱহাৰ কৰে যদিও কৃষ্ণই বহুপাতিত গ্ৰহণ কৰাত কোনো ক্ষতি সাধন কৰিব নোৱাৰিলে। শেষত অশ্বখামাই বণক্ষেত্ৰ ত্যাগ কৰি পলাই যায়। তেওঁ ব্যাসদেৱৰ ওচৰত উপস্থিত হৈ তেওঁৰ ব্যৰ্থতাৰ কথা প্ৰকাশ কৰে। ব্যাসে তেওঁক বজাই কয় যে কৃষ্ণাজৰ্দ্ধন পূৰ্বজন্মত নবনাৰায়ণ ঋষিৰ স্নান আছিল আৰু গভীৰ তপস্যাত মগ্ন আছিল। এই তপস্যাবলতে ভীষণ দিব্যাস্ত্ৰও ব্যৰ্থ কৰিব পাৰিছে। এইদৰে বিবৃত কৰি ব্যাসদেৱে অশ্বখামাক সান্ত্বনা দিয়ে।

অজৰ্দ্ধনে নিজমুখে ব্যাসদেৱক কৈছিল যে বণক্ষেত্ৰত তেওঁক শিশুদ্বাৰী মহাদেৱে আগবঢ়ায় নিয়ে আৰু তেওঁৰ কৃপাতে যুদ্ধ জয় কৰিব পাৰে। ব্যাসদেৱে মহাদেৱৰ বৃদ্ধ গদগকীৰ্ত্তন কৰি তেওঁৰেই শৰণাপন্ন হবলৈ অশ্বখামাক উপদেশ দিয়ে। যুদ্ধৰ পোন্ধৰ দিন পাৰ হ'ল। দ্ৰোণাচাৰ্য্যৰ মৃত্যুৰ পাছত কৰ্ণক সেনাপতি পদত অভিষিক্ত কৰা হয়। দ্ৰোণাচাৰ্য্যই পাঁচ দিন আৰু কৰ্ণই আঢ়ৈ দিন (২৫) সেনাপতিত্ব কৰে। এদিন কৰ্ণই যুধিষ্ঠিৰক যুদ্ধত ঢোকা ঢোকা শৰে বিন্ধি পৰাজয় কৰে। আনকি বন্দী কৰিও শেষত কুন্তীৰ কথা মনত পেলাই এৰি দিয়ে। অজৰ্দ্ধনে ধৰ্মৰাজৰ দেখা কৰিবলৈ ষাণ্ডতে কটু কথাৰে তিৰস্কাৰ কৰি গান্ধীৰ ধনু পৰিত্যাগ কৰিবলৈকো কয়। অজৰ্দ্ধনৰ প্ৰতিজ্ঞা আছিল যদি কোনোবাই গান্ধীৰক নিন্দা কৰে অথবা তেওঁক গান্ধীৰ ত্যাগ কৰিবলৈ কয়, তেন্তে সেইজনক হয় শিৰচ্ছেদ কৰিব, নহয় নিজে আত্মহত্যা কৰিব। অজৰ্দ্ধনে যুধিষ্ঠিৰক কাটিবলৈ তৰোৱাল উলিয়াই লোৱা দেখি কৃষ্ণই আগভেটি ধৰে। কৃষ্ণই কয় যে গদৰ্ভজনক কঠোৰ ভাষাত অপমানিত কৰিলেই তেওঁক বধ কৰা সমান হয়। এতেকে, অজৰ্দ্ধনে যেন তাকেই কৰে, কৃষ্ণৰ উপদেশত অজৰ্দ্ধনে তাকেই কৰে। যুধিষ্ঠিৰৰ কাষাবলী কঠোৰ ভাষাত তেওঁ সমালোচনা কৰে। ইয়াৰ পাছত ককায়েকক নিন্দা কৰা কাৰণে তেওঁও আত্মহত্যা হৈ আত্মহত্যা কৰিবলৈ উদ্যত হয়। কৃষ্ণই তেওঁক আকৌ বাধা দিয়ে। আত্মপ্ৰশংসা কৰিলেই আত্মহত্যা কৰাৰ সমান হয়। গতিকে আত্মহত্যা নকৰি আত্মপ্ৰশংসা কৰিলেই হব। এই কথাত অজৰ্দ্ধনে আত্মগোৰৰ-আত্মপ্ৰশংসা কৰি কৃষ্ণৰ নিৰ্দেশ পালন কৰে। কিন্তু অজৰ্দ্ধনৰ বাক্যবাগত বিদ্ধ হৈ যুধিষ্ঠিৰৰ মন উদাস হৈ পুনৰ বনবাসলৈ যোৱাৰ উপক্ৰম কৰে যদিও কৃষ্ণৰ বহু সান্ত্বনা বাক্যত আত্মস্থ হয়। কৃষ্ণই মধ্যস্থতা কৰি দুই ভ্ৰাতৃৰ মিলন ঘটাই দিয়ে। ধৰ্মৰাজৰ ভৰিত পৰি অজৰ্দ্ধনে কান্দিবলৈ ধৰাত যুধিষ্ঠিৰেও কান্দিবলৈ ধৰে—

বৃদ্ধিৰ সূচিৰং কালং ভ্ৰাতৃবো সন্মহাদ্যতী।

কৃতশোচো মহাবাজ প্ৰীতিমন্তো বহুবজ্জঃ ॥

বহু সময় আশ্ৰমোচনৰ পাছত তেওঁলোক সূৰ্য্যৰ হয়।

সপ্তদশ দিৱসৰ যুদ্ধ আৰম্ভ হ'ল। কৰ্ণবিধৰ সংকল্প লৈ অৰ্জুনে যুদ্ধক্ষেত্ৰলৈ যাত্ৰা কৰে। কৃষ্ণই কৰ্ণৰ সকলো অপকৰ্ম এটা এটাকৈ সোঁৱৰাই দি অৰ্জুনক উত্তেজিত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। কৃষ্ণৰ উত্তেজনাত মন্ত হৈ অৰ্জুনে আত্মপ্ৰাণা কীৰ্ত্তন কৰিবলৈ ধৰে। অৰ্জুনৰ ক্ষেত্ৰত এনে আত্মগোঁৱৰকীৰ্ত্তন সাধাৰণতে দেখা নাযায়। তেওঁ আত্মগোঁৱৰ কৰি কৈছিল—

ধনুৰ্বেদে মৎসমোনান্তি লোকে।

পৰাক্ৰমে বা মমকোহন্তি তুল্যঃ ॥

(এই পৃথিৱীত ধনুৰ্বিদ্যাত মোৰ সমান কোনো নাই। পৰাক্ৰমত মোৰ তুল্য কোন আছে ?)

সেই দিনৰ যুদ্ধত কৰ্ণপুত্ৰ বৃষসেন অৰ্জুনৰ বাণত নিহত হয়। কৰ্ণাৰ্জুনৰ বৈৰথ যুদ্ধ আৰম্ভ হয়। কৃষ্ণই বাবে বাবে উত্তেজক কথাকে অৰ্জুনৰ তেজোবাকি কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। আন হাতে পুৰুষোত্তমকৰ্ণ কৰ্ণই দৈৱবিড়ম্বনাত আৰু পৰশুৰামৰ শাপত প্ৰয়োজনীয় অস্ত্ৰ আৰু বাণ প্ৰয়োগ কৰিবলৈ পাইৰি যায়। আৱেলি দৰ্ভংগীয়া কৰ্ণৰ বথচক্ৰ পৃথিৱীয়ে গ্ৰাস কৰে। বথ অচল হৈ পৰে, তেওঁ বথৰ পৰা নামি বথচক্ৰ উদ্ধাৰ কৰিবলৈ সময় ভিক্ষা কৰে। কৃষ্ণই কৰ্ণৰ অতীতত কৰা দম্ভকাৰ্য্যসমূহ সোঁৱৰাই দিয়াত কৰ্ণই তলমুৰ কৰে; সেই অৱসৰতে অৰ্জুনৰ দিব্যাস্ত্ৰই কৰ্ণৰ শিৰশ্ছেদ কৰে। আকাশৰ সূৰ্য্য স্থান হৈ যায়।

অষ্টাদশ দিৱসত অৰ্জুনে অসংখ্য কোঁৱৰ সেনা বধ কৰা উপৰিও ত্ৰিগন্তপতি সুশৰ্মা আৰু তেওঁৰ পঞ্চাঙ্গিৰজন পুত্ৰক যুদ্ধত বধ কৰে। মহাযুদ্ধক প্ৰায় শেষ অৱস্থাত। হত বন্ধু, হত অমাত্য, পৰিভ্ৰান্ত, হতাশাগ্ৰস্ত দুৰ্যোধনে বৈপায়ন হৃদৰ তলীত আশ্ৰয় লয়। পাণ্ডৱে এই খবৰ পাই হৃদৰ তীৰত উপস্থিত হয়। যুধিষ্ঠিৰৰ তিৰস্কাৰ সহ্য কৰিব নোৱাৰি তেওঁ হৃদৰ মাজৰ পৰা ওলাই আহে। তেওঁ ভীমক গদাযুদ্ধলৈ আহ্বান কৰে। “ন্যায়যুদ্ধত থাকি ভীমে যুদ্ধ জয় কৰিব নোৱাৰিব, দুৰ্যোধন অধিক কৌশলী যোদ্ধা।” কৃষ্ণৰ মন্তব্য শুনি অৰ্জুনে “প্ৰেক্ষতো ভীমসেনস্য সব্যম্ বৃদ্ভমতাক্ষয়ং” (ভীমসেনে দেখাটোৰ বাম উৰত আঘাত কৰে।) ভীমে অৰ্জুনৰ ইঙ্গিত বুদ্ধিৰ পাৰি গদাৰ আঘাতত দুৰ্যোধনৰ বাঁও উৰু ভঙ্গ কৰিলে।

ইয়াৰ পাছত পাণ্ডৱসকল কোঁৱৰ শিবিৰত উপস্থিত হ'ল। এনে সময়তে কৃষ্ণই অৰ্জুনক বথৰ পৰা নামিবলৈ কলে। অৰ্জুনে নমাব পাছত কৃষ্ণও বথৰ পৰা নামিল। কপিধনুৰ কপি ঠাইতে নোহোৱা হ'ল আৰু বথখন অশ্বসহ ভস্মীভূত হ'ল। এই দৃশ্য দেখি সকলো আচৰিত হয় আৰু কৃষ্ণক ইয়াৰ কাৰণ সোধে। তেওঁ ক'লে যে

দ্রোণ আৰু কৰ্ণৰ বহুবিধৰ্জদব্যাস্ত্ৰৰ দ্বাৰা বথখন কেতিয়াবাই ভস্মীভূত হৈছিল। মই বথত থকাৰ কাৰণে ভস্মীভূত হোৱা নাছিল। আজি মোৰ সাৰথিও শেষ হ'ল আৰু বথখনো ভস্মীভূত হ'ল। কৃষ্ণৰ পৰামৰ্শত পাণ্ডৱ বাহিনীয়ে পুণ্ড্ৰাতোয়া ওধৱতী নদীৰ তীৰত ৰাতিটো কটায়। সেই ৰাতিতে অশ্বখামাই পাণ্ডৱ শিবিৰত প্ৰৱেশ কৰি শুনই থকা খণ্টদ্যুশ্ন আৰু পাণ্ডৱৰ ল'ৰাকেইজন চোৰৰ দৰে হত্যা কৰে। পাছ দিনা এই কথা প্ৰকাশ হোৱাত ভীমে তেওঁৰ পাছ লয়। কৃষ্ণজুনে ভীমৰ বিপদ আশংকা কৰি পাছে পাছে অনুসৰণ কৰে। অশ্বখামাই আত্মৰক্ষার্থে মাৰাত্মক 'ব্ৰহ্মশিৰ' বাণ প্ৰয়োগ কৰে। প্ৰলয়ৰ অগ্নিৰ দৰে এই অস্ত্ৰই এফালৰ পৰা দংশ কৰি অহা দেখি অৰ্জুনে প্ৰতিষেধক অস্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰি তাক নিৰ্বাপিত কৰে। আত্মীয়স্বজন, গুৰুজনাদিৰ মৃত্যুত শোকাকুল যুধিষ্ঠিৰে পুনৰ বনলৈ যোৱাৰ ইচ্ছা ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰাত অৰ্জুনে তেওঁক সাম্ব্যনা বাক্যেৰে প্ৰবোধ দিয়ে।

যুধিষ্ঠিৰ ৰজা হৈ ভীমক যুৱৰাজ আৰু অৰ্জুনক সেনাপতি পদত অভিষেক কৰে আৰু তেওঁক বাস কৰিবৰ কাৰণে দ্ৰুপদৰ দ্বাৰা দ্ৰুপদৰ প্ৰদান কৰে। অভিষেকৰ পাছত কৃষ্ণ বহুদিন ইন্দ্ৰপ্ৰস্থত নিবাস কৰি দ্বাৰকালৈ উভতি যোৱাৰ চিন্তা কৰে। অৰ্জুনৰ দ্বাৰা যুধিষ্ঠিৰৰ অনুমোদন বিচাৰিলে। কৃষ্ণ যোৱাৰ আগতে অৰ্জুনে আকৌ এবাৰ গীতাতত্ত্ব শুনিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰাত কৃষ্ণই তেওঁক কৈছিল :

নুনমশ্ৰামানোহসি দুৰ্ম্মেধাহ্যসি পাণ্ডৱ

... ...

ন শক্যং তস্ময়া ভূয়স্তথা বক্তৃমশেষতঃ ।

পৰং হি ব্ৰহ্ম কথিতং যোগযুক্তেন তস্ময়া ॥

(হে পাণ্ডৱ, তুমি দুৰ্ম্মেধা আৰু শ্ৰম্ভাহীন। মই যোগযুক্ত হৈ পৰম ব্ৰহ্মতত্ত্ব তোমাক কৈছিলো। পুনৰায় তেনে বিশদৰূপে কোৱা সম্ভবপৰ ন'হব) ইয়াৰ পাছত কৃষ্ণই প্ৰাচীন ইতিহাস আৰু ৰূপকৰ মাধ্যমত, ছয়গ্ৰিণ অধ্যায় ব্যাপি অৰ্জুগীতা, ব্ৰাহ্মণ গীতা, গুৰুশিষ্য সংবাদ আদি কথনৰ যোগেদি পুনৰ গীতাতত্ত্বৰ উপদেশ দিয়ে (আধুনিক সমালোচকৰ মতে ইয়াৰ বহুখিনি প্ৰক্ষিপ্ত)। এই উপদেশাৱলীৰ পাছত কৃষ্ণ দ্বাৰকালৈ উভতি যায়।

কিছুদিনৰ পাছত যুধিষ্ঠিৰৰ অশ্বমেধযজ্ঞ উপলক্ষে কৃষ্ণ আকৌ ইন্দ্ৰপ্ৰস্থলৈ উভতি আহে। যজ্ঞৰ ঘোড়াৰক্ষকৰূপে ব্যাসদেৱৰ কথা মতে অৰ্জুনকে নিয়োগ কৰা হয়।

ভীমসেনাদৰৰজঃ শ্ৰেষ্ঠঃ সৰ্বধনুস্মাতাম্ ।

জিষ্ণুঃ সহিস্কৃষ্ণশ্চ স এনং পাৰ্শ্বায়তি ।

শন্তঃ স হি মহীং জেতুং নিবাত-কবচান্তকঃ ॥ অশ্বঃ ৭২/১৫

(ভীমৰ অনুজ ধনুৰ্ধ্বৰশ্ৰেষ্ঠ, সহিস্কৃষ্ণ আৰু ধৈৰ্য্যশীল জিষ্ণুৱে যজ্ঞাৱক ৰক্ষা কৰিব। নিবাত-কবচৰ নিহস্তা পৃথিৱী জয় কৰিবলৈ সমৰ্থ)।

গান্ধাৰীদ্বাৰায়ে যজ্ঞাৱক লৈ যাত্ৰা কৰে। ত্ৰিগৰ্ত্ত, প্ৰাগজ্যোতিষপুৰ, সিন্ধু

প্ৰভৃতি দেশৰ ৰজাসকলক পৰাজয় কৰি শেষত মণিপুৰত উপস্থিত হ'ল। পিতাৰ আগমন বাৰ্তা শুনি মণিপুৰাধিপতি বৰুৱাহনে ভক্তিভাৱে অভ্যর্থনা জনাই পুত্ৰ বদলি পৰিচয় দিয়াত অজুৰ্নে তিৰস্কাৰ কৰি ক'লে :

ধিক্ স্বামন্ত্ৰু সদুদবদ্বীক্ষিৎ ক্ষত্ৰধৰ্মবহিষ্কৃতম্ ।

যো মাং যদুশ্যায় সম্প্ৰাপ্তং সাত্ৱৈৰ প্ৰত্যগ্ৰহ্থাঃ ॥ অশ্ব

(ক্ষত্ৰ ধৰ্মৰ অৱমাননাকাৰী, দুৰ্দ্বীক্ষি, তোমাক ধিক। যিহেতু মই যদুশ্বাৰ্থে আহিছে, তুমি যদুশ্ব নকৰি ভক্তিভাৱে সেও মানিছা)

সেই সময়ত অজুৰ্নৰ অন্যতমা পত্নী উলুপী উপস্থিত আহি পুত্ৰ বৰুৱাহনক অধোমুখ দেখি তেওঁক যদুশ্ব কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰে। পুত্ৰক যদুশ্বসজ্জাত দেখি অজুৰ্নে আনন্দ পায়। কিন্তু পুত্ৰৰ হাতত তেওঁ পৰাজিত হৈ মূৰ্ছা যায়। জীয়াৰ হৰিবৰ বিপ্ৰ কৰিয়ে তেওঁৰ 'বৰুৱাহন যদুশ্ব' নামৰ কাব্যত, জৈমিনী-ভাৰত অনুসৰণ কৰি অজুৰ্নৰ মৃত্যু দেখুৱাইছে আৰু ছিন্নমুণ্ডকলৈ বহুদুখিনি কথাৰ অৱতাৰণা কৰিছে। অজুৰ্নৰ মৃত্যু সংবাদ শুনি মণিপুৰাধিপতিৰ কন্যা চিত্ৰাঙ্গদাও তাত উপস্থিত হ'ল। তেওঁৰ কৰুণ বিলাপত নাগকন্যা উলুপীয়ে পাতালৰ পৰা সজীৱনী মাণ আনি অজুৰ্নক জীয়াই তোলে। উলুপীয়ে অজুৰ্নৰ মৃত্যুৰ কাৰণ বৰ্ণনা কৰি কয় যে ভীষ্মদেৱক অন্যায় কৰি বধ কৰা কাৰণে বসুগণে তোমাক নৰকবাসৰ অভিসম্পাত দিছিল। মোৰ পিতাক এই কথা জনোৱাত তেওঁ বসুগণৰ (অষ্ট বসু) শৰণাগ্ন হোৱাত তেওঁলোকে ক'লে যে পুত্ৰ বৰুৱাহনৰ হাতত পৰাজিত হ'লে তেওঁ শাপমুক্ত হ'ব। এই কাৰণেই মই মণিপুৰত উপস্থিত হৈ পুত্ৰক যদুশ্বাৰ্থে প্ৰেৰণা দিওঁ।

পৰপত্নী হ'লেও উলুপীয়ে পুত্ৰদাতা অজুৰ্নক পতিৰূপে জ্ঞান কৰিছিল। অশ্বমেধ যজ্ঞলৈ গৈ বহুদিন ইন্দুপ্ৰস্থত বাস কৰিছিল আৰু অজুৰ্নেও তেওঁক পত্নীৰূপে গ্ৰহণ কৰিছিল। অশ্বমেধযজ্ঞ উপলক্ষে অজুৰ্নে কাশী, কোশল, অঙ্গ, বঙ্গ প্ৰভৃতি দেশ জয় কৰি যজ্ঞ সম্পন্ন হোৱাত সহায় কৰে।

যুধিষ্ঠিৰে সিংহাসন লাভ কৰা পোন্ধৰ বছৰ অতীত হ'ল। ভীষ্মৰ বাহিৰে বাকী কেইজন পাণ্ডৱে ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু গান্ধাৰীৰ সূত্ৰবান্ধন্যৰ প্ৰতি বিশেষ যত্ন লৈছিল। কিন্তু যুধিষ্ঠিৰৰ অজ্ঞাতে ভীষ্মে কোবৰৰ শতভাইক বধ কৰা বদলি গোৰৰ কৰা আৰু ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ পূৰ্বৰ কপট ব্যৱহাৰৰ কথা সোঁৱৰাই প্ৰায়ে মনত আঘাত দিছিল। ধৃতৰাষ্ট্ৰ-গান্ধাৰীয়ে, সেই কাৰণে প্ৰতজ্ঞা গ্ৰহণ কৰি অবণ্যবাসী হ'বলৈ মনতে স্থিৰ কৰি বিদূৰৰ লগত যাবলৈ মনস্থ কৰে। যোৱাৰ আগতে মৃত বন্ধু-বান্ধৱসকলৰ পাৰলৌকিক ক্ৰিয়া সম্পন্ন কৰিবলৈ ধৃতৰাষ্ট্ৰই যুধিষ্ঠিৰক অৰ্থসাহায্য কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰে। ভীষ্মে ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ পূৰ্বৰ কথা সোঁৱৰাই দি বাধা প্ৰদান কৰে, কিন্তু অজুৰ্নে ভীষ্মক সন্তোষল কৰি কৈছিল, "সাধুসকলে অপৰাধৰ কথা স্মৰণ নকৰি কেৱল সাধু আচৰণ মনত ৰাখে।"

ধৃতৰাষ্ট্ৰ, গান্ধাৰী, কুন্তী, বিদূৰ আৰু সঞ্জয়ে প্ৰৱজ্যা গ্ৰহণ কৰি সঞ্জয় ব্যতীত অৰণ্যত যোগাৱলম্বন কৰি দেহত্যাগ কৰে। পাণ্ডৱৰ ৰাজ্যভোগবপয়গ্ৰিণ বছৰ অতীত হ'ল। তেনেতে তেওঁলোকে প্ৰাকৃতিক অমঙ্গল দেখিবলৈ ধৰে। এই সময়তে পৰস্পৰ কটাকটি-মৰামৰি কৰি যদুবংশ ধ্বংস পালে, কৃষ্ণ-বলৰামেও ইহলীলা ত্যাগ কৰে। অজৰ্দ্ধন দ্বাৰকালৈ গৈ কৃষ্ণ-বলৰাম আদিৰ শেষকৃত্য কৰি নাৰীসকলক লৈ হস্তিনাপুৰলৈ উভতি আহোতে দস্যু কিছুমানে যাদৱ নাৰীসকলক বলাৎকাৰ কৰি তেওঁৰ পৰা কাটি নিয়ে। বসুদেৱ তেতিয়াও জীৱিত। তেওঁৰ পৰা অজৰ্দ্ধনে জ্ঞানব পাৰিলে যে, দেহলীলা সম্বৰণ কৰাৰ আগতে কৃষ্ণই পাণ্ডৱক খবৰটো দিবলৈ কৈ গৈছিল। খবৰ শুনি অজৰ্দ্ধন নিশ্চয় নহাকৈ নাথাকে। অজৰ্দ্ধন দ্বাৰকাত উপস্থিত হৈ কেৱল বিধৱাৰ কৰুণ ক্ৰন্দন শুনিবলৈ পায়। কৃষ্ণই যোৱাৰ আগতে অজৰ্দ্ধনক দ্বাৰকাৰ পৰা বঢ়া-মেথা, নাৰী আৰু ল'ৰা-ছোৱালীবোৰক দ্বাৰকাৰ পৰা আঁতৰাই নিবলৈ নিৰ্দেশ দি গৈছিল। কাৰণ কৃষ্ণৰ মহাপ্ৰাণৰ পাছত সাগৰে দ্বাৰকা গ্ৰাস কৰিব। কৃষ্ণই অজৰ্দ্ধনৰ ওপৰত বিশেষভাবে ভৰসা কৰিছিল। তেওঁ অজৰ্দ্ধন সম্বন্ধে কৈছিল যে যি অজৰ্দ্ধন সেয়ে কৃষ্ণ, যি কৃষ্ণ সেয়ে অজৰ্দ্ধন "যোহং তমজৰ্দ্ধনং, বিস্মিৎ, যোহজৰ্দ্ধনঃ সোহহমেৱ তু।" (যেই মই, সেয়ে অজৰ্দ্ধন, যি অজৰ্দ্ধন, সেয়ে মই।)

বসুদেৱৰ মৃত্যুৰ পৰা কৃষ্ণৰ নিৰ্দেশ শুনি অজৰ্দ্ধনে ল'ৰা-ছোৱালী, বঢ়া-বঢ়ী আৰু বিধৱাসকলক লৈ হস্তিনালৈ উভতি আহোঁতে বাটত গদুৱাল কিছুমানে তেওঁক পৰাজয় কৰি কাটিলৈ যায়। কৃষ্ণবিহীন অজৰ্দ্ধন যে কিমান দুৰ্বল, এই ঘটনাই তাৰ প্ৰমাণ। ইন্দ্ৰপ্ৰস্থত যদুবংশীয় সন্তান বজ্জক সিংহাসনত প্ৰতিষ্ঠিত কৰা হয়। সেই দিনৰ পৰা সন্তম দিৱসত ইন্দ্ৰপ্ৰস্থলৈ অজৰ্দ্ধনে আহি লৈ যোৱাৰ কথা। ইতিমধ্যে বসুদেৱৰ মৃত্যু হয়। দৈৱকী, ভদ্ৰা, ৰোহিণী ৰুক্মিণী প্ৰভৃতিয়ে পতিৰ চিতাত পৰি আত্মজাহ কৰে। সন্তম দিনা অজৰ্দ্ধনে বাচি থকা সকলক লৈ ইন্দ্ৰপ্ৰস্থ লৈ যাত্ৰা কৰে। অজৰ্দ্ধনৰ যাত্ৰাৰ অলপ পাছতে সাগৰে দ্বাৰকাপুৰী গ্ৰাস কৰে।

পশ্চিম প্ৰদেশত উপস্থিত হৈ ল'ৰা-ছোৱালী আৰু মহিলাসকলক লৈ বিগ্ৰাম কৰোঁতে অশ্ব-শস্ত্ৰ সজ্জিত এদল দস্যুৱে যাদৱ বিশ্বাসকলক হৰণ কৰি নিয়ে। অজৰ্দ্ধনে দস্যুবোৰক পৰাভৱ কৰিব নোৱাৰিলে। সকলো দিব্যাস্ত্ৰ পাহৰি গ'ল। বিশ্বাসকলক ৰক্ষা কৰিব নোৱাৰিলে। কম সংখ্যক বিধবা আৰু ল'ৰা-ছোৱালীখিনিক লৈ হস্তিনাত উপস্থিত হয়। বজ্জক ইন্দ্ৰপ্ৰস্থত বজা পতা হল আৰু সমাগত পুৰুষসকলক ষ্ঠাষোধ্য বিষয়ত নিয়োগ কৰে। এইখিনিতে মনত ৰখা উচিত যে বজ্জক যাদৱসকলৰহে বজা পতা হৈছিল, কুৰুৰাজ্যৰ ওপৰত নহয়। হস্তিনাপুৰ তথা ইন্দ্ৰপ্ৰস্থত যুধিষ্ঠিৰৰ পাছত অভিমন্যুৰ পুত্ৰ পৰীক্ষিত বজা হয়।

মহিলা আৰু ল'ৰা-ছোৱালীবোৰক হস্তিনাত থৈ অজুৰ্ন বদৰিকাশ্ৰমলৈ যায় আৰু ব্যাসদেৱক সাশ্ৰুনেত্ৰে চৰণ বন্দনা কৰে। অজুৰ্নৰ মলিন মুখ দেখি কাৰণ জানিব খোজাত তেওঁ বামকৃষ্ণৰ দেহত্যাগৰ পৰা আৰম্ভ কৰি 'দসুৰ হাতত তেওঁৰ পৰাজয়লৈ সকলো কথা প্ৰকাশ কৰে। ব্যাসে তেওঁক সাম্বলনা দি কয় যে পৃথিৱীৰ ভাৰাৱতৰণ কৰি বামকৃষ্ণ অন্তৰ্হিত হৈছে।" ডোমামৰো কাম শেষ হৈ আহিছে, মহাপ্ৰয়াণৰ সময় উপস্থিত :

এৱং বৃদ্ধিশ্চ তেজশ্চ প্ৰতিপত্তিশ্চ ভাৰত ।

ভৱন্তি ভৱকালেষু বিপদ্যন্তে বিপৰ্য্যয়ে ॥ যো ৮।৩২

(বৃদ্ধি, তেজ, প্ৰতিপত্তি প্ৰভৃতি এইদৰে প্ৰয়োজন কালত ঈশ্বৰৰ দ্বাৰা প্ৰেৰিত হয়, আৰু ঈশ্বৰেচ্ছাবশতঃ প্ৰয়োজন শেষ হ'লে লোপ পায়।" সেই কাৰণে যাবৰ সময় পাহৰি যোৱা কাৰণে দুখ নকৰিবা। ব্যাসৰ সাম্বলনা বাণীত অজুৰ্নৰ মোহ দূৰ হ'ল, তেওঁ সুস্থ হ'ল।)

কৃষ্ণপ্ৰয়াণৰ পাছত যুধিষ্ঠিৰে প্ৰৱজ্যা গ্ৰহণৰ সিদ্ধান্ত লৈ অৰণ্যবাসলৈ যায় কৰে। লগত দ্ৰৌপদী আৰু ভায়েকসকলেও যোৱাৰ সিদ্ধান্ত লয়। সভাতক আৰু কৃষ্ণা সহ কৈলাসৰ পথত তেওঁলোক আগবাঢ়ে। অজুৰ্নে তাৰ আগতে গান্ডীৰ আৰু অক্ষয়টোন ত্যাগ কৰা নাছিল। লৌহিত্য সাগৰৰ তীৰত উপস্থিত হোৱাত অগ্নিদেৱৰ লগত তেওঁলোকৰ সাক্ষাৎ হয়। গান্ডীৰ আৰু তুণীৰ বৰুণদেৱতাক প্ৰত্যাৰ্পণ কৰিবলৈ অগ্নিয়ে আদেশ কৰা মতে অজুৰ্নে সাগৰত গান্ডীৰ আৰু তুণীৰ বিসৰ্জন দিয়ে। বাটত যাওঁতে প্ৰথমতে কৃষ্ণা আৰু তাৰ পাছত ক্ৰমান্বয়ে সহদেৱ, নকুল, পাৰ্থ আৰু শেষত ভীষ্মৰ পতন ঘটিল। কি দোষত সৰ্ব-গুণাকৰ অজুৰ্নৰ পতন ঘটিল—এই প্ৰশ্ন কৰাত যুধিষ্ঠিৰে কৈছিল যে তেওঁ এদিনত শত্ৰু নিঃশেষ কৰিব বুলি কৈছিল, কিন্তু কাৰ্য্যত নোৱাৰিলে। তদুপৰি তেওঁৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ ধনুৰ্দ্ধৰ বুলি অহংকাৰ আছিল। এই দুটা দোষতে তেওঁৰ পতন ঘটিল।

মহাৰাজ পাণ্ডুৱে যি আশা লৈ তৃতীয় পুত্ৰ পাবলৈ আকাংখা কৰিছিল অজুৰ্নে স্বৰ্গগত পিতৃৰ সেই আশা সৰ্বতোভাৱে পূৰণ কৰিছিল। তেওঁ একেধাৰে যোগী আৰু ভোগী পুৰুষ আছিল। তেওঁৰ চৰিত্ৰত ত্যাগশীলতাও কম নাছিল। বীৰ্য্যশূন্যতা দ্ৰৌপদীক তেওঁ লাভ কৰিছিল যদিও যুধিষ্ঠিৰৰ গতাই দিছিল আৰু মাতৃবাক্যত পাঁচো ভায়ে কৃষ্ণাক পত্নীৰূপে গ্ৰহণ কৰিছিল। সুদৰ্শন এই মহাবীৰৰ পূৰ্বজন্ম-কৃত তপস্যাৰ বৃত্তান্ত মহাভাৰতৰ একাধিক ঠাইত বৰ্ণিত হৈছে। লৰালিকালৰ পৰা তেওঁৰ একাগ্ৰতা আৰু অধ্যৱসায় লক্ষ্য কৰা যায়। সেই কাৰণেই তেওঁ গুৰুৰ প্ৰিয়তম শিষ্য হ'ব পাৰিছিল। কৃষ্ণৰ লগত তেওঁৰ আছিল মধুৰ সম্বন্ধ। তেওঁ কৃষ্ণগত প্ৰাণ আছিল। তেওঁৰ সমস্ত কৰ্মই কৃষ্ণ সমৰ্পিত আছিল। কৃষ্ণৰ অভিন্ন-স্বয়ং সখা আছিল। তেওঁ আছিল মিতভাষী আৰু গুৰুজনৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধাশীল। ধীৰ, স্থিৰ আৰু গম্ভীৰ প্ৰকৃতিৰ এই মহাপুৰুষজন প্ৰকৃত কৰ্মযোগী

আছিল। গীতাত ব্যাখ্যা কৰা কৰ্মযোগীৰ যেন এওঁ সাক্ষাৎ প্ৰতীক। ভীষ্ম, দ্ৰোণ, বিদূৰ, ধৃতৰাষ্ট্ৰ প্ৰভৃতি সকলোৱেই এওঁক প্ৰশংসাপৰ দৃষ্টিৰে চাইছিল। কাৰো মদুত এওঁৰ নিন্দা শুনো নাযায়। আনকি, মহাশত্ৰু কণ্যো এওঁৰ চৰিত্ৰৰ প্ৰশংসা নকৰি নোৱাৰিছিল। বাহু বল, বদ্বীৰ্ঘ্যবল আৰু শাস্ত্ৰবলত তেওঁ আছিল অসাধাৰণ ব্যক্তি। বাহুবলত ভীষ্মৰ সমান নহলেও মল্ল যুদ্ধত তেওঁ মহাদেৱকো সন্তুষ্ট কৰিব পাৰিছিল। বুদ্ধি আৰু সহিষ্ণুতাত ভীষ্মতকৈ শ্ৰেষ্ঠ আছিল। তেওঁৰ জিষ্ণু নামটোও সাৰ্থক, কাৰণ তেওঁ অপৰাজেয় বীৰ আছিল। তেওঁ আচাৰ্য্য দ্ৰোণৰ প্ৰিয়তম শিষ্য, পিতামহ ভীষ্মৰ প্ৰিয়তম নাতি আৰু পাণ্ডৱপক্ষৰ শ্ৰেষ্ঠ বীৰ আছিল। মাজে মাজে হৃদয় কোমলতাৰ নিমিত্তে কৰ্ত্তব্যচ্যুত হোৱাৰ সম্ভাৱনা দেখিলে কৃষ্ণই নানাবিধ উপদেশ আৰু উত্তেজক কথাৰে তেওঁৰ হৃদয়ৰ দুৰ্বলতা আঁতৰ কৰিছিল। মহাভাৰতৰ পৰমপদব্ৰষ কৃষ্ণৰ লগতহে তেওঁৰ কিছুদ্ধক্ৰোধত তুলনা চলে। গীতাৰ অমৃতোপম বাণী শুনোৱা তেওঁৰেই উপযুক্ত ব্যক্তি আছিল। সেই কাৰণেই শ্ৰীকৃষ্ণই তেওঁৰ ৰথৰ সাৰথ্য স্বীকাৰ কৰিছিল। ভগৱৎগীতাৰ শেষৰ শ্লোকত সজয়ে ধৃতৰাষ্ট্ৰক কৈছিল—

যত্ন যোগেশ্বৰঃ কৃষ্ণো, যত্ন পাৰ্থো ধনুৰ্দ্ধৰঃ ।

তত্ৰ শ্ৰীবিজয়ো ভূতিৰ্দ্ধুবা নীতি মতিস্যমঃ ॥

(যত্ন যোগেশ্বৰ কৃষ্ণ আৰু যত্ন ধনুৰ্দ্ধৰ পাৰ্থ থাকে, সেই ঠাইত কল্যাণ, বিজয়, ঐশ্বৰ্য্য আৰু নীতি বিৰাজমান—এয়ে মোৰ অভিমত)

নকুল :

নকুল চতুৰ্থ পাণ্ডৱ, মাদ্ৰীসুত। পাণ্ডুৰ নিৰ্দেশত নিয়োগপ্ৰথা অনুসাৰে মাদ্ৰীয়ে একেবাৰতে দুজন সন্তান লাভ কৰিবলৈ অশ্বিনীকুমাৰদ্বয়ক আহ্বান কৰে। পাণ্ডুৰ অনুৰোধত কুন্তীয়ে মাত্ৰ এবাৰ মাদ্ৰীক দেৱ-আহ্বানৰ মন্ত্ৰ শিকাবলৈ মান্তি হোৱাত মাদ্ৰীয়ে অশ্বিনীকুমাৰদ্বয়ক একেবাৰতে আহ্বান কৰি দুজন পুত্ৰ লাভ কৰে। এওঁলোকৰ প্ৰথমজন নকুল আৰু দ্বিতীয়জন সহদেৱ। নকুল আগতে জন্মগ্ৰহণ কৰা কাৰণে, তেওঁক ডাঙৰ বঢ়ালি ধৰা হয়। তেওঁলোকৰ জন্মক্ষণত দৈৱবাণী শুন্য গৈছিল এইদৰে :

সত্ত্বৰূপ গুণোপেতৌ ভৱতোহ্যাস্মি নাৱিত ।

(এই সন্তান দুজনে শক্তি, সামৰ্থ্য ৰূপগুণত অশ্বিনীকুমাৰ দুজনকো চেৰ পেলাব)

পাণ্ডুৰ শতশত্ৰু পৰ্বতত মৃত্যু হোৱাৰ পাছত মাদ্ৰীয়ে সহগমন কৰি স্বামীক চিতাত আত্মজাহ কৰে। কুন্তীয়ে সবুজ বাকিটো লৈ শতশত্ৰুৱাসী মদনসকলৰ তত্ত্বাৱধানত হস্তিনালৈ উভতি অহাত ভীষ্মই তেওঁলোকৰ তত্ত্বাৱধান লৈ সংস্কাৰ কৰিদি কৰি শিক্ষাৰ ব্যৱস্থা কৰি দিয়ে। আচাৰ্য্য কৃপ আৰু আচাৰ্য্য দ্ৰোণ তেওঁলোকৰ পৰ্যায়ক্ৰমে শিক্ষা গৱ্হ আছিল। নকুল আৰু সহদেৱ, দুয়োজনেই দেখিবলৈ

বৰ ধুনীয়া আছিল। নকুলৰ শাৰীৰিক সৌন্দৰ্য্য সম্বন্ধে বিভিন্ন পৰ্বত এনেদৰে পোৱা যায়।

- (১) ৰূপেনাপ্ৰতিমো ভূৰি। আদি ৬৭।১১১
- (২) শ্যামো যদা লোহিতাক্ষঃ সিংহস্কন্ধো মহাভুজঃ। সভা ৬৫/০২
- (৩) শ্যামো স এষঃ ৰক্তাক্ষো বৃহচ্ছাল ইৰোশ্মিতঃ।
- (৪) বৃহাহৰিক্ষো মহাবাহুঃ নকুলঃ। বন ৩১২/১২৩
- (৫) স্নকুমাৰশ্চ শ্ৰবশ্চ দৰ্শনীয়ঃ স্নখোচিতঃ। বি. ৩/১
- (৬) মনুষ্যালোকেসকলে সমোহস্তি,

যয়োৰ্ ৰূপে, ন বলে, ন শীলে। বি. ৭১।১৬

পৃথিৱীত নকুলৰ তুল্য স্নপদৰূষ নাছিল। তেওঁ শ্যাম বৰ্ণ, যদা, লোহিতাক্ষ, সিংহস্কন্ধ আৰু মহাভুজ। শাল বৃক্ষৰ দৰে ওখ, তেওঁৰ বুকু উন্নত আৰু বহল। ৰূপে, বলে আৰু চৰিত্ৰত তেওঁ অনূপম। তেওঁ স্নকুমাৰ, বীৰ আৰু দৰ্শনীয়। কষ্ট কৰাত অনভ্যস্ত যদিও বাৰ বছৰ বনত অশেষ কষ্ট সহ্য কৰিব লগা হৈছিল আৰু ছাঁৰ দৰে যদুধিষ্ঠিৰক অনুসৰণ কৰিছিল।

তেওঁ দ্ৰৌপদীৰ গৰ্ভত শতানিক নামৰ পুত্ৰ জন্ম দিছিল।

তেওঁ চেদীৰাজ শিশুপালৰ কন্যা কৰেণ্দ্ৰমতীক দ্বিতীয়া ভাৰ্ষদেপে গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু তেওঁৰ গৰ্ভত নিৰমিত্ৰ নামৰ পুত্ৰ লাভ কৰে। যদুধিষ্ঠিৰৰ 'ৰাজসূয় যজ্ঞ'ৰ পূৰ্বে তেওঁ পশ্চিম দিশৰ দেশ, যেনে দৰ্শণ, ত্ৰিগৰ্ত্ত, মালৱ আদি জয় কৰি প্ৰচুৰ ধন-ৰত্ন সংগ্ৰহ কৰি আনিছিল।

সভাপৰ্বত যদুধিষ্ঠিৰে তেওঁক পণ ৰাখোতে কোনো ধৰণৰ আপত্তি কৰা নাছিল। দ্বিতীয় বাৰ পাশাখেলৰ পাছত কোঁৱৰপক্ষৰ ইতিকিং শূন্য ভূমি আৰু অজুৰ্দ্ধনৰ দৰে তেওঁ প্ৰতিজ্ঞা কৰিছিল যে "দুৰোধিনক তোষামোদ কৰিবৰ কাৰণে যি লোকে আমাক ইতিকিং কৰিছে আৰু অসভ্যৰ দৰে আচৰণ কৰিছে তেওঁলোকৰ বহুতকে মই যমালয়লৈ প্ৰেৰণ কৰিম।"

বনলৈ যাওঁতে তেওঁ গাত ধূলি মাখি গৈছিল আৰু তাৰ উদ্দেশ্যে আছিল "মই যেন কোনো সন্দৰ্ভৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিব নোৱাৰে।" (নাহং মন্যাস্যদদেয়ং মাৰ্গে স্ত্ৰীনাং ইতি প্ৰভো)। অজ্ঞাতবাসৰ কালছোৱা নকুলে কেনেকৈ কটাব—এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত কৈছিল—

অশ্ববন্ধো ভবিষ্যামি বিৰাট নৃপতেবহম্।

সৰ্বথা জ্ঞানসম্পন্নঃ কুশলঃ পৰিবক্ষণে ॥

মই বিৰাট ৰজাৰ অশ্বৰ পৰিবক্ষণকাৰ হ'ম। মই অশ্ববিদ্যাত আৰু অশ্ববক্ষণত অভিজ্ঞ। গ্ৰাম্বিক নামে মই পৰিচয় দিম। কোনোৱে মোৰ পৰিচয় সন্ধানিলে মই কম, "যদুধিষ্ঠিৰ ৰজাৰ অশ্বাধ্যক্ষ আছিলোঁ। আত্মগোপন কৰি বিৰাট ৰজাৰ সকলো প্ৰকাৰে প্ৰীতিসাধন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিম।"

যুধিষ্ঠিৰে নকুলৰ নাম ৰাখিলে জয়ৎসেন। যুধিষ্ঠিৰৰ প্ৰৱেশৰ পাছত নকুলে বিৰাটৰ অশ্ববোৰ পৰিদৰ্শন কৰি ৰাজসভাত প্ৰৱেশ কৰে। তেওঁৰ পৰিচয় সোধাত কয়, যে তেওঁ পূৰ্বতে যুধিষ্ঠিৰ ৰজাৰ অশ্বাধ্যক্ষ আছিল। বিৰাটে তেওঁৰ ৰাজ্যৰ অশ্বাধ্যক্ষ ৰূপে নকুলক নিৰ্বাচিত কৰে। কৃষ্ণই যেতিয়া শাস্তিৰ দত্তৰূপে কুৰুসভালৈ যোৱাৰ আয়োজন কৰে, তেতিয়া নকুলে তেওঁক কৈছিল—

(২) স ভৱান কুৰুৰ্মধ্যে তং সাম্বত্ৰপূৰ্বং ভয়োত্তৰম্ ।

কুৰ্যাদ্ বাক্যং যথা মন্দো ন ব্যাথেত সুৰোধনঃ ॥

(২) শ্ৰোতা চাৰ্থস্য বিদূৰস্বপ্নং বক্তা জনাদন

কমিৱাৰ্থং নিৱৰ্ত্তন্তং স্থাপয়েত্যং ন বৰ্ণনি ॥

“যে জনাদন, তুমি কৌৰৱসভাত প্ৰথমতে শাস্তিৰ প্ৰস্তাৱ দাঙি ধৰিবা, তাৰ পাছত প্ৰয়োজন অনুসৰি ভীতিজনক বাক্যও কবা, কিন্তু দুৰ্যোধন যাতে ব্যথিত নহয় তাৰ প্ৰতিও চকু ৰাখিবা। তুমি বক্তা আৰু বিদূৰ শ্ৰোতা। এই অবস্থাত কি প্ৰয়োজন সাধিত ন’হব পাৰে? আমাৰ হাত ৰাজ্যৰ উদ্ধাৰ আৰু দুৰ্যোধনৰ দুৰ্ভিক্ষৰ উপশম—এই সকলোবোৰ তোমাৰ দ্বাৰা সম্ভৱ।”

নকুল বৰ বীৰ নাছিল। মহাযুদ্ধত উল্লেখযোগ্য বীৰত্ব প্ৰকাশ কৰিব পৰা নাই। কৰ্ণৰ লগত, আনকি কৰ্ণপুত্ৰ বৃষসেনৰ হাততো পৰাজিত হৈ যুদ্ধক্ষেত্ৰ এৰি পলায়ন কৰিছিল। নকুলৰ শত্ৰুৰ নাম আছিল ‘সুৰোধন’। তেওঁৰ বথৰ ষোড়শ কেইটা আছিল কামোভাজদেশীয়, শত্ৰু বৰ্ণৰ।

মহাযুদ্ধ সমাপ্তিৰ পাছত বিগতস্পৃহ যুধিষ্ঠিৰক সাম্বত্ৰনা দি তেওঁ কৈছিল, “মহাৰাজ, আপুনি স্নগ্ৰহস্থ হওক” ধৰ্মসত্ত্বত কাম সদায় কৰি আছে, তেন্তে অনুশোচনা কিহৰ নিমিত্তে? ম্যায় পথত থাকি পৃথিৱী জয় কৰিছে, মহাযুদ্ধ জিকিছে। এতিয়া ৰাজ্য শাসন কৰক, দান-দক্ষিণা দিয়ক আৰু স্বৰ্গ পথ মূকলি কৰক।”

মহাপ্ৰস্থানৰ পথত দ্ৰৌপদী আৰু সহদেৱৰ পাছত নকুলৰ পতন হয়। ভীমে যুধিষ্ঠিৰক সোধে, “যাৰ ধৰ্মত সদায় মতি, যিজন তোমাৰ আঙা পালনকাৰী, জগতত বিৰূপত অতুলনীয়, সেই নকুলৰ পতন কিয় ঘটিল?” যুধিষ্ঠিৰে ক’লে “নকুলে নিজকে বৰ ধুনীয়া বুলি অহংকাৰ বোধ কৰিছিল; এই অহংকাৰেই তেওঁৰ পতনৰ কাৰণ।

নকুল অতিশয় শাস্ত্ৰ প্ৰকৃতিৰ আৰু মিতভাষী আছিল। জ্যেষ্ঠ ভাতাৰ প্ৰতি তেওঁৰ অসাধাৰণ আনুগত্য আছিল। তেওঁ যুধিষ্ঠিৰৰ কোনো কথা বা কাৰ্য্যত সমালোচনা বা বিৰুদ্ধাচৰণ কৰা নাছিল। সহদেৱে কেতিয়াবা যুধিষ্ঠিৰৰ কাৰ্য্য সমালোচনা কৰিছিল, কিন্তু নকুলে কোনো ক্ষেত্ৰতে নকৰিছিল।

সহদেৱঃ ৪

সহদেৱ মাত্ৰীৰ দ্বিতীয় আৰু কনিষ্ঠ সন্তান। নকুল আৰু সহদেৱ যমজ সন্তান;

নকুলৰ পাছত সহদেৱৰ জন্ম হয় কাৰণে তেওঁক কনিষ্ঠ বুলি ধৰা হয়। নকুলৰ দৰে তেঁৱো দেখাত সুপুৰুষ আছিল। দ্রোপদীৰ গৰ্ভত তেওঁৰ ‘প্ৰতকমা’ নামে পুত্ৰ জন্মগ্ৰহণ কৰিছিল। মদ্রৰাজ কন্যা বিজয়াই স্বয়ংবৰত তেওঁক বৰমালা দি পতিবৰণ কৰে। মদ্রৰাজ আন কোনো নহয়, মোমায়েক শৈল্য। এতিয়াও মোমায়েকৰ জীৱৰীক বিয়া কৰোৱা প্ৰথা মাদ্ৰাজত প্ৰচলিত আছে। এই বিবাহ প্ৰশস্ত বুলিয়ে ধৰা হয়। সহদেৱে মগধৰ ৰজা জৰাসন্ধৰ কন্যা এগৰাকীকো বিয়া কৰাইছিল। বিজয়াৰ পুত্ৰৰ নাম সুহোত্ৰ। ষাধিষ্ঠিৰ ৰাজসূয় যজ্ঞৰ আগে আগে তেওঁ দক্ষিণৰ শূৰসেন, মৎস্য, পান্ড্য প্ৰভৃতি দেশ জয় কৰি বহু ধনৰত্ন, কৰভাৰ আদি আহৰণ কৰি ৰাজসূয় যজ্ঞ সম্পন্ন হোৱাত সহায় কৰে।

ৰাজসূয় যজ্ঞত পূজ্যাৰ্ঘ্য দান কৃষ্ণক দিয়াত চৈদ্যৰাজ শিশুপাল গৰ্জি উঠি কৃষ্ণৰ বদনাম বঢ়াই যুদ্ধিষ্ঠিৰ আৰু ভীমক ৰুঠোৰ ভাষাত তিৰস্কাৰ কৰে। শিশুপালৰ ব্যৱহাৰত অতিষ্ঠ হৈ সহদেৱে খঙত শিশুপালৰ মূৰত লাঠি মাৰিব বুলি কবলৈ বাধ্য হৈছিল।

পূজ্যমানং ময়া যোন্তঃ কৃষ্ণং ন সহতে নৃপঃ ।

সৰ্বেষাং বলিনাং মূৰ্দ্ধি ময়েদং নিহিতং পদম্ ॥ সভ্য ৩৯/২

“আমি কৃষ্ণক পূজা কৰিছো। ষিবিলাকে কৃষ্ণৰ পূজাত অসহিষ্ণু হৈছে তেওঁলোকৰ মূৰত মই পদাঘাত কৰোঁ।” সভাস্থলোকে তেওঁক সাধুবাদ দিয়ে।

দূত ক্ৰীড়াত ষাধিষ্ঠিৰৰ শোচনীয় পৰাজয়ৰ পাছত শকুনিয়ে পাণ্ডৱক অগ্নীল ভাষাত ইতিবাচক কৰাত আৰু দ্রোপদীকো বিৰম্ভা কৰিবলৈ দুঃশাসনক নিৰ্দেশ দিয়াত তেওঁ শকুনিক সবংশে বধ কৰিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰিছিল। যুদ্ধত পুত্ৰসহ শকুনিক তেওঁ বধ কৰিছিল।

কুন্তীয়ে সহদেৱক অতিশয় মৰম কৰিছিল। পাণ্ডৱৰ বনযাত্ৰাৰ সময়ত কুন্তীয়ে সহদেৱক ৰাখি থব খুজিছিল। কিন্তু প্ৰতিজ্ঞাভঙ্গৰ ভয়ত যুদ্ধিষ্ঠিৰৰ লগ তেওঁ নোৰিলে। অৰণ্যযাত্ৰাৰ সময়ত স্কোভ আৰু অপমানত তেওঁ মূৰত ক’লা ৰং সানি লৈছিল। কোনো যেন তেওঁৰ মূৰখন নাচায়, এয়ে আছিল তেওঁ উদ্দেশ্য, “ন মে কশ্চিদ বিজানীৱাম্মুখমদ্যোত ভাৰত” (সভ্য-৮০/১৭) কৃপ আৰু দ্ৰোণাচাৰ্য তেওঁৰ (সকলোৰে) গুৰু আছিল।

ডাঙৰ বীৰ বুলি সহদেৱৰ খ্যাতি নাছিল, বৰং পণ্ডিত বুলিহে তেওঁক সকলোৱে সন্মান কৰিছিল। যুদ্ধিষ্ঠিৰে কৈছিল :

অন্নং ধমন্ সহদেবোহনুশাস্তি, লোকে হ্যস্মিন্ পণ্ডিতাখ্যঃ গতশ্চ সভা

(এইসহদেৱে ধৰ্মবিষয়ক উপদেশ দিয়ে আৰু পৃথিৱীত পণ্ডিতৰূপে খ্যাতি লাভ কৰিছে) ।

অজ্ঞাতবাসৰ সময়ছোৱা বিৰাট ৰজাৰ ঘৰত গোৰক্ষণ আৰু গোচিকিৎসক ৰূপে পৰিচয় দি আশ্ৰয়প্ৰাপ্ত কৰি আছিল আৰু তেওঁ নাম লৈছিল তন্তিপাল ; তেওঁ

লোকৰ মাজত কথাবাত্তা পাতিবৰ কাৰণে সহদেৱৰ গৃহ্য নাম বখা হৈছিল জয়বল । যুদ্ধাৰ্হিষ্ঠৰ, ভীম আৰু দ্ৰোণদীৰ প্ৰৱেশৰ পাছতে সহদেৱে বিৰাটৰ প্ৰাসাদত প্ৰৱেশ কৰে । বিৰাটে তেওঁৰ পৰিচয় সোধাত, গোৱালৰ ভাষা অনুকৰণ কৰি ক'লে, “মই জাতিত বৈশ্য আৰু মহাৰাজ যুদ্ধাৰ্হিষ্ঠৰৰ অসংখ্য গৰুৰ অধিকৰ্ত্তা আছিলো ।” বিৰাটে তেওঁৰ শূৱনি চেহেৰা দেখি মনত সন্দেহ উপজিলেও তেওঁৰ সমস্ত গোধান আৰু গ'বখীয়াবোৰক সহদেৱৰ হাতত সমৰ্পণ কৰে আৰু ৰাজ্যৰ প্ৰধান গোবক্ষক পাতে । ভীমতকৈয়ো সহদেৱ উগ্ৰ প্ৰকৃতিৰ আছিল । শান্তি স্থাপনৰ উদ্দেশ্যে কুৰুসভালৈ যাব ওলোৱা কৃষ্ণক তেওঁ এইদৰে কৈছিল :

যদেতৎ কথিতং ৰাজ্ঞা ধৰ্ম্ম এষ সনাতনঃ ।

যথা চ যুদ্ধসেৱস্যাং তথা কাৰ্য্যমৰিন্দম ॥

(হে অৰিন্দম, মহাৰাজ যুদ্ধাৰ্হিষ্ঠৰে যি কৈছে সি ধৰ্ম্মসঙ্গত ; এই বিষয়ে সন্দেহ নাই, কিন্তু যুদ্ধ যাতে সংঘটিত হয়, তাৰ কাৰণে তুমি নিশ্চয় চেষ্টা কৰিবা বুলি আশা কৰিলো । যদি কৌৰৱে সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱত মান্তি হয়, তথাপি তুমি যুদ্ধৰ ফালেই হেঁচা দিবা । দূৰ্যোধনক বধ নকৰা পৰ্য্যন্ত পাণ্ডালীক অপমান কৰাৰ ক্ৰোধ উপশম নহয় । ভীম, অৰ্জুন আৰু ধৰ্ম্মৰাজ শান্তি পথত থাকিলেও, মই ধৰ্ম্মপথ ত্যাগ কৰি হলেও দূৰ্যোধনৰ লগত যুদ্ধ কৰিব বিচাৰো ।” সাত্যকিয়ে সহদেৱৰ বাক্য প্ৰশংসা কৰে, বাকীসকলেও সহদেৱক প্ৰশংসা কৰে ।

যুদ্ধাৰম্ভৰ আগে আগে দূৰ্যোধনৰ পুত্ৰ উলুক দূতৰূপে আহি অঙ্গলী আৰু কঠোৰ ভাষাত পাণ্ডৱ আৰু কৃষ্ণক সমালোচনা কৰি যুদ্ধ কৰাৰ ইচ্ছা প্ৰকট কৰিছিল । উলুকৰ অগ্ৰাৱ্য কথা সহ্য কৰিব নোৱাৰি কৈছিল, “হে পাপী, তোৰ বাপেৰক কৰি যে ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ পুত্ৰ নোহোৱা হ'লে আমাৰ লগত দূৰ্যোধনৰ সংঘাত নহ'লহেতেন । তোৰ পিতাৰাই ধৃতৰাষ্ট্ৰ বংশৰ সংহাৰক । তোৰ বাপেৰে অকাৰণত আমাৰ লগত শত্ৰুতা কৰি আহিছে । এইবাৰ সেই শত্ৰুতাৰ মূল উচ্ছেদ কৰিম । বাপেৰৰ সন্মুখতে তোক বধ কৰিম আৰু পাছত যোদ্ধাসকলৰ আগত বাপেৰক বধ কৰিম ।”

সহদেৱৰ শত্ৰুটোৰ নাম আছিল ‘মণি-পুঙ্গব’ । তেওঁৰ ঘোড়াবোৰ আছিল টিপচী চবাইৰ দৰে ক'লাবৰণীয়া । তেওঁ যুদ্ধত বহুতো কৌৰৱ সেনা বধ কৰাৰ উপৰিও শকুনি আৰু পুতেক উলুকক বধ কৰিছিল । যুদ্ধ জয়ৰ পাছত তেওঁ যুদ্ধাৰ্হিষ্ঠক কৈছিল “মহাৰাজ, কেৱল বাহ্যিক উপভোগৰ বস্তু ত্যাগ কৰিলেই সিদ্ধ লাভ নহয় । বস্তুৰ উপভোগ ত্যাগ কৰি নিৰ্লিপ্ত ভাৱে ৰাজ্যাশাসন কৰিব পাৰিলে প্ৰকৃত ধৰ্মাচৰণ হ'ব ।

ব্যাকবস্তু ভৱেশ্বত্বস্যাক্ষৰং ব্ৰহ্ম শাস্বতম্ ।

মৰ্মোতি চ ভৱেশ্বত্বাৰ্হ মৰ্মোতি চ শাস্বতম্ ॥

বস্তুৰ প্ৰতি মমত্ব ভাবেই সংসাৰত দুখৰ হেতু আৰু মমত্ব ত্যাগেই মুক্তিলাভৰ কাৰণ। যদি বিষয়াসক্তি শিথিল নহয়, তেন্তে বনত বাস কৰিলেও নিষ্ফল।

ভৱন্ পিতা ভৱান্ ভ্ৰাতা, ভৱান্ মাতা চ ভৱান্ গদুৰঃ।

দুঃখপ্ৰলাপনাস্তস্য তস্মৈ স্বং ক্ষন্তু মহৰ্হসি ॥ শাস্তি ১৩/১২

(আপুনি আমাৰ পিতা, ভ্ৰাতা, মাতা আৰু গদুৰ। দুঃখত আপোনাক যি ক'লো সেই কাৰণে যেন মোক ক্ষমা ক'ৰে) ওপৰত সামান্যভাৱে উল্লেখ কৰা দৃষ্টান্ত কেইটাৰ পৰাই সহদেৱৰ জ্যেষ্ঠানুগত্য আৰু পাণ্ডিত্য সম্ভাৱে ফুটি উঠিছে সিংহাসনত উঠাৰ যদুৰ্ধিষ্ঠৰ তেওঁক দেহৰক্ষীৰূপে নিযুক্তি দিছিল।

কুন্তী, গান্ধাৰী, ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু বিদুৰ বনলৈ যাত্ৰা কৰাত সহদেৱ অত্যন্ত ব্যথিত হৈছিল। পাছত যদুৰ্ধিষ্ঠৰে অৰণ্যলৈ গৈ তেওঁলোকক দেখা কৰি আৰু মাসাধিক কাল তেওঁলোকৰ লগত নিবাস কৰি যেতিয়া উভতি আইব খোজে তেতিয়া বাম্পাকুল চকুৰে সহদেৱে কৈছিল :

নোৎসহেহং পৰিত্যক্তং মাতৰং ভৰতৰ্ষভ।

প্ৰতিষাতু ভৱান্ ক্ষিপ্ৰং তপস্তস্যামহং বিভো ॥

ইহৈৱ শোষণীয়ম্যামি তপসেদং কলেৱৰম ॥

“হে ৰাজন, মাতৃক এৰি যাবৰ মোৰ ইচ্ছা নাই। আপুনি শীঘ্ৰে উভতি যাওক। মই ইয়াতে থাকি তপস্যাব দ্বাৰা দেহত্যাগ কৰিম।” কুন্তীদেৱীৰ বদুৰ্জনিত অগত্যা হস্তিনাপুৰলৈ উভতি যায়। মহাপ্ৰস্থানৰ পথত দ্ৰৌপদীৰ পতনৰ পাছতে সহদেৱৰ পতন হয়। ভীমে সহদেৱৰ পতনৰ কাৰণ সোধাত যদুৰ্ধিষ্ঠৰে কৈছিল :

আত্মনঃ সদৃশং প্ৰাক্তং নৈষোহ মন্যত্ কক্ষন্।

তেন দৌৰেণ পতিতঃ তস্মাদেৱ নৃপাত্মজঃ ॥ মহা ১/১০

(তেওঁ কাকো নিজৰ সমান পাণ্ডিত্য বুলি স্বীকাৰ নকৰিছিল। সেই দৌৰতে তেওঁৰ পতন ঘটিছিল)

সহদেৱৰ জ্যেষ্ঠানুগত্য আৰু পাণ্ডিত্য—এই দুটা গুণ তেওঁৰ চৰিত্ৰৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য। ভীমাজৰ্জুনৰ দৰে বীৰত্ব তেওঁৰ প্ৰধান গুণ নাছিল।

অভিমন্যুঃ

শ্ৰীকৃষ্ণৰ ভনী সদ্ভদ্ৰা অভিমন্যুৰ জননী, পিতৃ মহাবীৰ অৰ্জুন। সদ্ভদ্ৰাও বীৰাজনা আছিল। অৰ্জুনে তেওঁক হৰণ কৰি নিওঁতে অৰ্জুনৰ ৰথ তেওঁ পৰিচালন কৰিছিল। সেইখন ৰথ আছিল কৃষ্ণৰ, কিন্তু অৰ্জুনে সদ্ভদ্ৰাক হৰণ কৰোঁতে সেই ৰথৰ সাৰথি দাৰুৰু নাছিল। সেই কাৰণে ৰথ চলাই যুদ্ধ কৰিব লগা হোৱাত কিছু অসুবিধা পোৱা দেখি সদ্ভদ্ৰাই তেওঁক সকাহ দিবলৈ ৰথৰ বাৰজাৰি নিজৰ হাতলৈ আনিছিল। অংশাৱতাৰ অধ্যায়ত কৈছে :

যন্তু বৰ্চা ইতি খ্যাতঃ সোমপুত্ৰঃ প্ৰতাপৱান্।

সোহিভিন্দনবাহং কীৰ্ত্তিবৰ্জুনস্য সন্তোহভৱৎ ॥

(সোমপুত্ৰ বৰ্চা পৰজন্মত অজুৰ্নপুত্ৰৰূপে জন্মগ্ৰহণ কৰে। তেওঁৰ নামেই অভিমন্যু)

অভিমন্যুৰ শাৰীৰিক শক্তি আৰু চৰিত্ৰ সম্পৰ্কে মহাভাৰতত এইদৰে বৰ্ণনা কৰা হৈছে :

(১) দীৰ্ঘ বাহুং মহোৰক্ষং বৃষভাক্ষমৰিন্দমন্ ।

সুভদ্রা সুষুবে বীৰ্য্যভিমন্যুং নবৰ্ষভম্ ॥

অভিশ্চ মন্যুমাংশৈৰ ততস্তমৰিমদনম্ ।

অভিমন্যুমিতি প্ৰাণৰাজুৰ্ণিৎ পুৰুষৰ্ষভম্ ॥ আদি ২২১/৬৬

(২) কৃষ্ণস্য সদৃশং শৌৰ্য্যে-বীৰ্য্যে বৃপে তথাকৃতো

(৩) দায়িতশ্চক্ৰহস্তস্য বাল একান্তকোবিদঃ ।

অভিমন্যুৰ বাহুযুগল দীৰ্ঘ, বুকু বহল, আৰু চকু দুটা আকৰ্ষণবিস্তৃত। তেওঁ নিৰ্ভীক বীৰপুৰুষ। এই কাৰণেই অভিমন্যু নাম সাৰ্থক শৌৰ্য্যে, বীৰ্য্যে, বৃপে আৰু আকৃতিত কৃষ্ণসদৃশ। কৃষ্ণৰ তেওঁ অতিশয় স্নেহভাজন ভাগিন। জন্মৰ পাছৰ পৰাই তেওঁ কৃষ্ণৰ যত্নত ডাঙৰ-দীঘল হৈছিল আৰু পিতাক অজুৰ্নৰ ওচৰত সৰ্ববিধ অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ বিদ্যালাভ কৰি সুদীপুৰ্ণ যোদ্ধা হৈছিল। অজুৰ্নে পুতেকৰ নৈপুণ্য দেখি সন্তোষ পাইছিল।

দ্রৌপদী পুত্ৰ কেইজনেও অজুৰ্নৰ পৰা শস্ত্ৰবিদ্যা গ্ৰহণ কৰিছিল। তেওঁলোকক পুৰোহিত ধোম্যই যথাবিধি ক্ষত্ৰিয়োচিত সংস্কাৰ কৰ্ম আৰু বেদবিদ্যাত অভিজ্ঞ কৰি তুলিছিল। পুত্ৰসকলৰ নৈপুণ্য দেখা পাই পান্ডৱসকলে সন্তোষ লাভ কৰিছিল।

পান্ডৱৰ বনবাস কালছোৱাত অভিমন্যু মাতুলালয়ত আছিল। বনবাস আৰু অজ্ঞাতবাস কালছোৱা পাৰ হোৱাৰ পাছত বিৰাট কন্যা উত্তৰাৰ লগত তেওঁৰ বিবাহ হয়। যাদৱ বংশীয় লোকসকলৰ উপস্থিতিত মহাসমাবেশে বিবাহ সম্পন্ন হয়। মহাযুদ্ধৰ আগে আগে দুই পক্ষৰ বীৰসমূহৰ লেখ পিতামহ ভীষ্মই দিওঁতে অভিমন্যু সম্পৰ্কে তেওঁ এনেদৰে কৈছিল :

দ্রৌপদেয়া মহাৰাজ, সৰ্বৈ পশু মহাৰথঃ ।

অভিমন্যু মহাবাহু বথষুথপ যুথপঃ ॥

সম্মঃ পাৰ্থেন সমৰে বাসুদেৱেন চাৰিহা ।

লক্ষ্যাস্ত্ৰিচত্ৰযোধী চ মনস্বী চ দৃঢ়ব্ৰতঃ ॥

(মহাৰাজ, দ্রৌপদীৰ পশু পুত্ৰই মহাৰথ। মহাবাহু অভিমন্যু মহামহৰথ। যুদ্ধত এওঁ অজুৰ্ন আৰু বাসুদেৱৰ সমান। অস্ত্ৰবিদ্যাত এওঁ বৰ অভিজ্ঞ আৰু মহাকৌশলী। এওঁ মনস্বী আৰু দৃঢ় সংকল্প।)

সজয়ে ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ আগত অভিমন্যু সম্পৰ্কে এইদৰে কৈছিল :

যে চ কৃকে গুণাঃক্ষীতাঃ পান্ডবেষু যে গুণাঃ ।

অভিমন্যো কিলৈকস্থা দৃশ্যন্তে গুণসম্পন্নঃ ॥

যদুৰ্ধিষ্ঠৰস্য ধৈৰ্য্যেন কৃষ্ণস্য চৰিতেন চ ।

কৰ্মভিভীমসেনেস্য সদৃশো ভীমকৰ্মণঃ

ধনঞ্জয়স্য ৰূপেণ বিক্ৰমেন শ্ৰুতেন চ

বিনয়াং সহদেৱস্য সদৃশো নকুলস্য চ ॥

(কৃষ্ণ আৰু পাণ্ডৱত যিবোৰ গুণ আছিল সেইবোৰ গুণ অভিন্নৰূপত আছিল। ধৈৰ্য্যত তেওঁ যদুৰ্ধিষ্ঠৰৰ ন্যায়, চৰিত্ৰত কৃষ্ণ, কৰ্মত ভীমকৰ্মা ভীমসেন আৰু ৰূপ, বিদ্যা আৰু বিক্ৰমত ধনঞ্জয়, বিনয়ত নকুল-সহদেৱ সদৃশ আছিল।

ওপৰত উল্লেখ কৰা বৰ্ণনাৰ পৰা জনা যায় এই কম বয়সীয়া অশ্বত্থকৰ্মা ল'ৰাটি মহাবীৰ, সদৃশ'ন, বিদ্বান আৰু সংচৰিত্ৰৰ আছিল। তেওঁ অশ্বত্থকৰ্মা সিংহশাসক আছিল।

যদুৰ্ধ্বৰ শ্লোদশ দিনত, আচাৰ্য্য দ্ৰোণৰ পৰামৰ্শত যদুৰ্ধিষ্ঠৰক বন্দী কৰিবৰ উদ্দেশ্যে সংসপ্তক সেনাৰ ৰাৰা অজুৰ্নক দূৰ বণাজনলৈ আহ্বান কৰি লৈ যায়। এই অৱসৰত দ্ৰোণাচাৰ্য্যই চক্ৰবাহু নিৰ্মাণ কৰি সেনাসামিৱেশ কৰে আৰু কৌৰৱৰ প্ৰতি-আক্ৰমণ সদৃঢ় কৰি লয়। যদুৰ্ধিষ্ঠৰে অভিন্নৰূপক আহ্বান কৰি ক'লে, “বৎস, অজুৰ্ন, কৃষ্ণ, প্ৰদ্যুম্ন আৰু তোমাৰ বাহিৰে চক্ৰবাহু কৰোঁতা নাই। অজুৰ্ন যদুৰ্ধ্বৰ পৰা আহি গোধূলি আমাক যাতে তিৰস্কাৰ কৰিব নোৱাৰে তাৰ এটা ব্যৱস্থা কৰা।” অভিন্নৰূপে জ্যেষ্ঠতাতক কলে যে তেওঁ মাতৃগৰ্ভত থাকোঁতে কৃষ্ণই অজুৰ্নক চক্ৰবাহু ভেদ কৰা কৌশল শিকাওঁতে শূনিবলৈ পাইছিল বহু ভেদ কৰাৰ কৌশল, কিন্তু নিৰ্গত হোৱাৰ কৌশল শূনিবলৈ পোৱাৰ আগতে টোপনি আছে। গতিকে তেওঁ বহু প্ৰৱেশ কৰিব জানে, কিন্তু নিৰ্গত কৌশল নাজানে। এই কথা শূনি ভীম-যদুৰ্ধিষ্ঠৰে ক'লে যে প্ৰৱেশ পথ তুমি খুলি দিলেই আমি তোমাৰ লগতে সোমাই যাম। গতিকে নিৰ্গত হবলৈ তুমি অসুবিধা নাপাবা।” তেওঁলোকৰ আশ্বাস বাণীত আশ্বস্ত হৈ অভিন্নৰূপে নিজ পৰাক্ৰমত বহু ভেদ কৰি ভিতৰ সোমাল, কিন্তু বাকী কেইজন সোমাব নোৱাৰি বাহিৰতে ৰ'ল। মহাদেৱৰ বৰত সেই দিনা জয়দুথ অজেয় হৈ পাণ্ডৱক বাধা দিলে। তেওঁলোক কোনেও অভিন্নৰূপ সাহায্যার্থে বহুত প্ৰৱেশ কৰিব নোৱাৰিলে। তৰুণ বীৰে অসংখ্য শত্ৰুসেনা বধ কৰিলে। সপ্তৰথীয়ে একেলগে আক্ৰমণ কৰিও বাৰে বাৰে পৰাজয় হ'ল। অকলশৰে অসংখ্য সেনা আৰু সাতজন মহাবীৰ বিৰুদ্ধে ষোল বছৰীয়া এজন ল'ৰাই সহায়-সাৰথি নোহোৱাকৈ কিমান যুঁজিব? ল'ৰাজন অৱশেষত ভাগিৰ পৰিল। তেওঁৰ ধৰ্ম্মবাণ, তৰোৱাল, শেলগুল ক্ৰমে নোহোৱা হৈ আহিল। এনে অৱস্থাতে দৃশাসনৰ পুত্ৰই গদাৰ আঘাতত ৰথৰ ঘোড়া কেইটা বধ কৰি ৰথখনো ভাঙে। তাৰ পাছত অৱসন্ন প্ৰায় অভিন্নৰূপক গদাৰে আঘাত কৰি বধ কৰে। এইদৰেই কোমল বয়সীয়া ল'ৰাটোক সপ্ত মহাবীৰয়ে বেৰি ধৰি, সাত বাৰ হাবি, অৱশেষত বধ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। এই বিজয়ত কোনো গোৰব নাই, গ্লানিহে আছে। নিৰস্ত, ভাগবদ্বা, আঘাতপ্ৰাপ্ত

বীৰ লৰা এজনক অন্যান্য যুদ্ধ কৰি কোঁৱৰ মহাবীৰসকল অভিমন্যুক বধ কৰি নিজকে বচালে যদিও, ভবিষ্যতে অন্যান্য যুদ্ধৰ গ্ৰানি বহন কৰিব লগা হ'ল।

ষটোৎকচ ৪

ভীমসেনৰ ৰাক্ষসী পত্নী হিড়িম্বাৰ গৰ্ভত এটি পুত্ৰ জন্মে। তেওঁৰ মূৰটো ঘটাকৃতি আছিল আৰু তাৰ ওপৰত চুলি নথকাৰ কাৰণে নাম দিয়া হৈছিল ঘটোৎকচ (কচ মানে চুলি)। ঘটোৎকচৰ শাৰীৰিক অৱয়ৱ ভয়লগা বিধৰ আছিল।

প্ৰযজ্ঞে ৰাক্ষসীপুত্ৰং ভীমসেনাং মহাৱলম্।

বিবদপাক্ষং মহাবক্ত্ৰং শঙ্কুকৰ্ণং বিভীষণম্ ॥

ভীমনাদং সুতাম্বোষ্ঠং তীক্ষ্ণদংষ্ট্ৰং মহাৱলম্।

ৰাক্ষসীৰ গৰ্ভত জন্মলোৱা ভীমসেনৰ পুত্ৰৰ চকু দুটা তেলেকা, মূখ অতি বিশাল, কাণ দুখন তীক্ষ্ণাগ্ৰ আৰু শ্ৰুত্ৰ, কণ্ঠস্বৰ অতি ভয়ঙ্কৰ, ওঠ দুটা তাম বৰণীয়া, দাঁতবোৰ চোকা, নাক দীঘল, আঠ আৰু কলা ফুলৰ মাংসপেশী বন্ধ আৰু মাংসল, বক্ষস্থল অতি কঠিন আৰু প্ৰশস্ত। ভয়ানক বেগদান আৰু বলিষ্ঠ এই বীৰ জন্ম-মুহূৰ্ত্ততে পৰিপুষ্টোক্ত হৈ উঠে। “প্ৰয়োজন অনুসাৰে মোক স্মৰণ কৰিলেই মই আপোনালোকৰ ওচৰত উপস্থিত হ'ম।” এই বুলি ঘটোৎকচে মাতা, পিতা, জ্যেষ্ঠপিতা—এই সকলোকে প্ৰণাম কৰি উত্তৰ দিশলৈ প্ৰস্থান কৰিলে।

বনবাস কালত বিপদত পৰি যুধিষ্ঠিৰে তেওঁক কেবা বাৰো স্মৰণ কৰিবলগীয়া হৈছিল আৰু প্ৰতিবাৰেই ঘটোৎকচ যথাসময়ত উপস্থিত হৈ পাণ্ডৱক সহায় কৰিছিল। গন্ধমাদন পৰ্বতত তেওঁ দ্ৰৌপদীক কান্ধত বহন কৰি নিছিল। তেওঁৰ অনুচৰসকলে যুধিষ্ঠিৰৰ সহগামী ব্ৰাহ্মণসকলক বহন কৰিছিল। প্ৰয়োজনানুসাৰে সহায় কৰিবলৈ তেওঁ বনবাসকালত পাণ্ডৱৰ লগতে ঘূৰি ফুৰিছিল।

কুব্জক্ষেত্ৰৰ মহাৰণত এক অক্ষৌহিণী ৰাক্ষস সেনা লৈ পাণ্ডৱ পক্ষক সহায় কৰিছিল। তেওঁলোকৰ আছিল, শেল, শূল, মৃগৰ, শিলাখণ্ড আৰু বৃক্ষকাণ্ড।

শূল মৃগৰ ধাৰিণ্যা শৈলপাদপহস্তয়া।

বৃক্ষস্যা ঘোৰবৃপানামৌক্ষাহিণ্যা সমাবৃত্তঃ ॥ দ্ৰোণ ১৫৪/৬১

ঘটোৎকচৰ বথ আৰু ধ্বজৰ বৰ্ণনা এনে ধৰণৰ : তেওঁৰ বথখন লোহনিৰ্মিত আৰু ভালুকৰ চালৰ দ্বাৰা আবৃত, মহামেঘৰ দৰে গৰ্জনকাৰী। হাতীও নহয়, ঘোড়াও নহয়—এনে এক জন্তুৰ দ্বাৰা বথখন বাহিত হৈছিল। তেওঁৰ ধ্বজত শগুণৰ চিত্ৰ অঙ্কিত আছিল। গৃধ্ৰৰাজৰ চকুহাল ডাঙৰ আৰু পাখি দুখন চঞ্চল। গৃধ্ৰৰাজে অনবৰত চিঞৰি আছিল। ধ্বজৰ পতাকা তেজেৰে বোলোৱা (ৰঞ্জিত)।

যুদ্ধত প্ৰৱেশ কৰি ঘটোৎকচে কোঁৱৰপক্ষত মহামাৰ সৃষ্টি কৰে। অম্বখামা, কৰ্ণ, দূৰোধন আদি বীৰসকলক বাৰে বাৰে পৰাজিত হৈ পলাই আত্মৰক্ষা কৰিব লগা হৈছিল। ভীমৰ শত্ৰু অলয়ুধ নামৰ ৰাক্ষসক ঘটোৎকচে বধ কৰাত দূৰোধনে নিজৰ জীৱনৰ আশাও পৰিত্যাগ কৰিছিল।

নানা প্ৰকাৰ মায়া অৱলম্বন কৰি নিশাকালতো তেওঁ যুদ্ধ কৰি কৌৰৱসকলক ‘গ্ৰাহি মধুসূদন’ অৱস্থাত পেলাইছিল। মহাবীৰ দ্ৰোণ, কৰ্ণ প্ৰভৃতি বীৰসকলো ঘটোৎকচৰ দ্বাৰা বাণিকালত অন্তৰীক্ষৰ পৰা বৰ্ণণ কৰা অস্ত্ৰৰ আঘাতত যুদ্ধজয়ৰ আশা এৰি দিছিল। অৱশেষত দূৰোধনৰ কাতৰ অনুরোধত কৰ্ণক ইন্দুই দিয়া আব্দু অজৰ্দ্ধনক বধ কৰিবলৈ থোৱা একাঘ্নী শৰ নিক্ষেপ কৰি ঘটোৎকচক বধ কৰে। মৰাৰ আগতে পাণ্ডৱৰ হিতৰ অৰ্থে বিৰাট ৰূপ ধৰি কৌৰৱসেনাৰ ওপৰত পৰি কৌৰৱৰ এক অক্ষৌহিণী সৈন্য শৰীৰৰ হেচাতে নিধন কৰে।

পতদ্ৰক্ষঃ স্বেন কায়েন তুৰ্ণ

মতিপ্ৰমাণেন বিৱৰ্দ্ধিতা চ।

প্ৰিয়ং কুৰ্বন পাণ্ডৱানাং গতাসু—

বক্ষৌহিণীং তন্ন তুৰ্ণ জঘান ॥

সজয়ে ধৃতৰাষ্ট্ৰক কৈছিল, “বাণবিন্ধ বাক্ষসে দেহটো বহুগুণে বৰ্দ্ধিত কৰি মাৰিও পাণ্ডৱৰ হিতৰ নিমিত্তে তোমাৰ সৈন্যৰ ওপৰত পৰি এক অক্ষৌহিণী সেনা বধ কৰে।” (এই বৰ্ণনা কবি কল্পনাপ্ৰসূত, বাস্তৱতা ইয়াৰ নাই)

ঘটোৎকচৰ ওপৰত কৰ্ণৰ সঞ্চিত অস্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰিব লগা হোৱাত কৃষ্ণই আনন্দ প্ৰকাশ কৰে, নহলে অজৰ্দ্ধনৰ বিপদ আছিল। ঘটোৎকচৰ মৃত্যুত যুৰ্মিষ্ঠৰ অতিশয় শোকাবুল হোৱাত কৃষ্ণই সাস্থ্যনা দিওঁতে ধৰ্মৰাজে, কৈছিল : “বিমৰ্জ্য নেত্ৰে পাণিভ্যাং কৃষ্ণং বচনমৱৰীং।” হে মহাপ্ৰভো, অকৃতজ্ঞতা ব্ৰহ্মহত্যাৰ সমান। অজৰ্দ্ধনে দিব্যাস্ত্ৰ লাভ কৰিবলৈ যাওঁতে ঘটোৎকচে কাম্যক বনত আমাৰ লগত বাস কৰি আমাক বিপদৰ পৰা বক্ষা কৰিছিল। গম্ধমাদনলৈ যাত্ৰা কৰোঁতে তেওঁ আমাৰ প্ৰধান সহায়ক আছিল। দ্ৰৌপদীক কাম্ভত তুলি বহন কৰি নিছিল আব্দু অনুচৰসকলে আমাৰ লগত থকা ব্ৰাহ্মণসকলক বহন কৰি নিছিল। তেওঁ মোৰ প্ৰিয় ভক্ত আছিল। সহদেৱৰ দৰেই মই তেওঁক ভাল পাইছিলো আব্দু মৰম কৰিছিলো। অভিমন্যুৰ মৃত্যুকালত অজৰ্দ্ধন উপস্থিত নাছিল, কিন্তু ঘটোৎকচৰ মৃত্যুৰ সময়ত ভীম-অজৰ্দ্ধন যুদ্ধক্ষেত্ৰত উপস্থিত থাকিও একো কৰিব নোৱাৰিলে; এইটো তোমালোকৰ সাক্ষাততে ঘটি গ’ল। এয়ে মোক শোকাবিত্ত কৰিছে। কৃষ্ণ আব্দু ব্যাসৰ সাস্থ্যনা বাক্যত অৱশেষত যুৰ্মিষ্ঠৰ শাস্ত হ’ল।

ঘটোৎকচৰ পুত্ৰ অঞ্জনপৰাও অশ্বখামাৰ বাণত নিহত হৈছিল। অজৰ্দ্ধন পুত্ৰ ইৰাবাণো যুদ্ধৰ অষ্টম দিৱসত বকৰাক্ষসৰ বশু আব্দু ভীমৰ শত্ৰু আৰ্যশত্ৰুৰ তৰোৱালৰ আঘাতত নিহত হৈছিল।

পৰিচিহ্নিক ৩

পাণ্ডৱৰ কেৱল অজৰ্দ্ধনৰ বংশধৰ আছিল, বাকী চাৰিজনৰ সন্তানক অশ্বখামাই নৈশ আক্ৰমণ কৰি শাই থকা অৱস্থাতে হত্যা কৰিছিল। পাৰিচিহ্নতৰ পিতৃ মহাবীৰ অভিমন্যু, পিতামহ মধ্যম পাণ্ডৱ অজৰ্দ্ধন। তেওঁৰ মাক মংস্যৰাজ বিৰাটৰ দুহিতা

উত্তৰা। অশ্বখামাই পিতৃ বধৰ প্ৰতিশোধ লবলৈ, শত্ৰুই নিঃপালি দি থকা পাণ্ডৱ শিৱিৰত প্ৰবেশ কৰি পাণ্ডৱ পত্ৰসকলক বধ কৰে। তেওঁক ধৰিবলৈ কৃষ্ণাজুৰ্নক ঘোঁৰা দেখি দিব্যাস্ত্ৰ ‘ব্ৰহ্মাশিৰ’ বাণ প্ৰয়োগ কৰে। সেই অস্ত্ৰৰ তেওঁ প্ৰয়োগহে জানিছিল, সম্বৰণ মন্ত্ৰ নাজানিছিল। পৰীক্ষিণ তেতিয়া মাডুগৰ্ভত। ব্ৰহ্মাশিৰ অস্ত্ৰই পাণ্ডৱৰ বিশেষ অনিষ্ট কৰিব নোৱাৰাত উত্তৰাৰ গৰ্ভত থকা সন্তানটিৰ প্ৰতি অশ্বখামাই সেই অস্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰে। ব্যাসদেৱে তেওঁক সেই অস্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰিবলৈ বাৰণ কৰা সত্ত্বেও, নিব্দুপায় হৈ অশ্বখামাই এইদৰে কৈছিল, “ভগৱান, মই এডাল খাগৰিব মাৰফত এই অস্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰিম, উত্তৰাৰ গৰ্ভ নষ্ট কৰিবলৈ। মই পাণ্ডৱক বংশহীন কৰিব খোজো।”

ন চ শস্ত্ৰোহস্মি ভগৱন্ সংহত্বং পুনৰ্দদাতাম্।

এতদস্ত্ৰমতশ্চৈৱ গৰ্ভেষু বিসদুজ্যাম্যহম ॥ সৌপ্তিক

(ভগৱন, এই অস্ত্ৰ সংবৰণ কৰা মোৰ সাধ্যাতীত। মই প্ৰয়োগ হে জানো, সংবৰণ নাজানো। গতিকে উত্তৰাৰ গৰ্ভপাত কৰিবলৈ অস্ত্ৰ নিক্ষেপ কৰিছো। কৃষ্ণই তেতিয়া অশ্বখামাক কৈছিল যে গৰ্ভস্থ সন্তান মৃত হৈ জন্মিলেও দীঘল হ’ব; কিন্তু শিশুহত্যাকাৰী বুলি অশ্বখামাৰ কুখ্যাতি কেতিয়াও আঁতৰ নহয়।

যুধিষ্ঠিৰে সিংহসনা আৰোহণ কৰি অশ্বমেধ যজ্ঞৰ আয়োজন কৰা সময়তে পৰীক্ষিতৰ জন্ম হয়। সেই সময়ত ইন্দুপ্ৰস্থত কৃষ্ণ-বলৰামকে প্ৰমুখ্য কৰি যাদৱ নেতাসকলো উপস্থিত আছিল। মৃত সন্তান দেখি অস্ত্ৰপুৰত কান্দোনাৰ বোল উঠিল। কুন্তী, সূভদ্ৰা, দ্ৰৌপদী আদিয়ে কৃষ্ণৰ ওচৰত কৰুণা ভিক্ষা কৰে। সূতিকা গৃহত উত্তৰাৰ কৰুণ ক্ৰন্দন শুনি দয়াপৰৱশ হৈ কৃষ্ণই সন্তানটিক জীয়াই দিবলৈ মনস্থ কৰে।

যথা সত্যং ধৰ্মশ্চ ময়ি নিত্যং প্ৰতিষ্ঠিতৌ।

তথা মৃতঃ শিশুৰয়ং জীৱিতাদাভিমন্যজঃ ॥

(যদি মই সত্য আৰু ধৰ্মত প্ৰতিষ্ঠিত আছো, তেন্তে মোৰ সত্য আৰু ধৰ্মৰ বলত এই শিশু জীউঠক)।

কৃষ্ণই এইদৰে কোৱাৰ পাছত শিশুৰ দেহত স্পন্দন আহিল, পুনৰ জীৱিত হ’ল। ব্ৰহ্মাস্ত্ৰ প্ৰতিহত হোৱা দেখি সকলোৱে আনন্দ পালে। উত্তৰাই মোমা শহুৰেকক সেৱা কৰিলে। কৃষ্ণই আশীৰ্বাদ দি ক’লে :

... চাস্যাকৰোং প্ৰভুঃ

পিতৃশ্ৰৱ মহাৰাজ সত্যসম্প্ৰা জনাৰ্দনঃ ॥

পৰীক্ষিণে কুলে যস্মাৎজাতোহয়মভিমন্যজঃ

পৰীক্ষিণীদিত নামাস্য ভৱিষ্যত্যৱবীৰুদা ॥

(বৈশম্পায়নে কলে, “মহাৰাজ, সত্যসম্প্ৰা জনাৰ্দনে তোমাৰ পিতাৰ নামকৰণ কৰিছিল। তেতিয়া তেওঁ কৈছিল, বিহেতু এই অভিমন্যুজনৰ পৰীক্ষিণ বংশত

জন্মগ্ৰহণ কৰিছে, সেই কাৰণে এওঁৰ নাম হওক পৰীক্ষিৎ। তেওঁৰ অন্য নাম দিয়া হৈছিল বিষ্ণুৰাত। বিষ্ণুৰ দ্বাৰা জীৱন দান কৰা হৈছিল কাৰণে এই নাম দিয়া হৈছিল।

আচাৰ্য্য কৃপাই শাস্ত্ৰবিদ্যা দান কৰিছিল। তদুপৰি বিভিন্ন শাস্ত্ৰতো এওঁ বিদ্যা লাভ কৰিছিল।

ধনুৰ্বোদে তু শিষ্যোহভূন্নৃপঃ শাৰবতস্য সং।

গোৱিন্দস্য প্ৰিয়শ্চ্যাসীং পিতা তে জনমেজয়ঃ

... ..

ৰাজ্যধৰ্মাৰ্থকুশলো যদুস্তঃ সৰ্বগুণৈৰ্বৃতঃ।

জিতেন্দ্ৰিয়শ্চাত্ত্ববাংষ্ট মেধাৱী ধৰ্মসৈৱিতা।

যড়বগৰ্জি জন্মহাৰদ্বিধা নীতিশাস্ত্ৰবিদুস্তমঃ ॥

ওপৰৰ বিবৰণৰ পৰা জনা যায় যে পৰীক্ষিৎ সৰ্বগুণসম্পন্ন ৰজা আছিল। তেওঁ মহেশ্বৰৰ দুৰ্হিতা মাদ্ৰৱতীৰ পাণিগ্ৰহণ কৰিছিল। এওঁৰে পুত্ৰ, মহাভাৰতশ্ৰোতা জনমেজয়।

পৰীক্ষিতে চৌবিশ বছৰ যোগ্যতাৰে ৰাজ্য শাসন কৰিছিল; তেওঁৰ দেহত্যাগৰ বিৱৰণ বৰ দুখলগা। তেওঁ মৃগয়া কৰিবলৈ গৈ অতিশয় পিলাহ লগাত ওচৰতে থকা শমীক নামৰ ঋষিৰ আশ্ৰমত পানী বিচাৰি সোমায়। ঋষিৰ কুটীৰৰ সন্মুখত তেওঁ কেবা বাৰো পানী বিচাৰি মাত লগায়। ঋষি তেতিয়া ধ্যানস্থ অৱস্থাত, মাত নিদিলে। খং উঠি ৰজাই ওচৰতে পৰি থকা মৰা সাপ এডাল ঋষিৰ ডিঙিত মেৰিয়াই থৈ গুচি আহে। কিন্তু ৰজাই জনা নাছিল যে ঋষিয়ে মৌনৱত গ্ৰহণ কৰি ধ্যানত বহি আছিল। মুনিয়ে মৌনতা ভঙ্গ নকৰি সাপডাল ডিঙিত লৈয়ে ধ্যানস্থ অৱস্থাত বহি থাকিল। ঋষিৰ এজন ল'ৰা আছিল, নাম শূদ্ৰী। তেওঁ অতি তেজস্বী আৰু খঙাল আছিল। বশ্ধু এজনৰ মূৰৰ পৰা ৰজাই ডিঙিত সাপ মেৰিয়াই যোৱা কথা শুনিলে। তেতিয়া তেওঁ খঙত ৰজাক অভিশাপ দিলে, “মোৰ নিৰপবাধ পিতৃৰ ডিঙিত যিজনো মৰা সাপ ডিঙিত আৰি দি অপমান কৰিছে, তেওঁক তক্ষক নাগে সাত দিনৰ মূৰত দংশন কৰি মৃত্যু ঘটাব।” মহামুনি শমীকে পাছত এই কথা জ্ঞান পুতেকক তিৰস্কাৰ কৰি ৰজালৈ খবৰ পঠালে যাতে ৰজা সাতদিন সাৱধানে থাকে। কিন্তু সাৱধানে থকা সত্ত্বেও সাতদিনৰ মূৰত তক্ষকৰ দংশনত ৰজাৰ মৃত্যু হয়।

শমীকৰ শিষ্যৰ মূৰৰ পৰা এই সংবাদ পাই ব্যাসৰ উপদেশ মতে পৰীক্ষিতে শূকদেৱৰ মূৰৰ পৰা শ্ৰীমদ্ভাগৱত-পুৰাণ শুনি মোক্ষ লাভ কৰে। পৰীক্ষিত এজন ধৰ্মপৰায়ণ, প্ৰজাবঞ্ছক আছিল। মৃত্যুৰ আগ মূহুৰ্ত্তত কৰা ভুলটোৰ বাহিৰে তেওঁৰ চৰিত্ৰত অন্য দোষ দেখা নাযায়।

জনমেজয়ঃ

মহাবাজ পৰীক্ষিতৰ চাৰিটা পুত্ৰ আছিল—জনমেজয়, শ্ৰুতসেন, উগ্ৰসেন আৰু ভীমসেন। জনমেজয়ৰ বাহিৰে বাকী তিনজনৰ জীৱন বৃত্তান্ত মহাভাৰতত পোৱা নাযায়, পিতৃৰ আকস্মিক মৃত্যুত কম বয়সতে জনমেজয় সিংহাসনত আৰোহণ কৰে।

(১) নৃপং শিশুং তস্য সূতং প্ৰচাক্ৰিবে। আদি ৪৪।৬

(২) বাল এৰাভীষ্টিস্তুং সৰ্বভূতানুপালকঃ। আদি ৪৯।১৮

তেওঁ বহুবছৰ বাজত কৰিছিল। তেওঁৰ শিক্ষাদীক্ষা, বীৰত্ব আদিৰ বিবৰণো মহাকাব্যখনত বৰ বিশেষ পোৱা নাযায়। তেওঁ যে বিদ্বান আৰু গুণগ্ৰাহী আছিল সেই বিষয়ে মহাকাব্যখনত বিক্ষিপ্ত উল্লেখৰ পৰাই জানিব পাৰি। তেওঁৰ পত্নীৰ নাম আছিল বপদন্তমা। তেওঁ আছিল কাশীৰাজ সুবৰ্ণবৰ্মাৰ কন্যা। বপদন্তমাৰ দুটা ল'ৰা—শতানীক আৰু শঙ্কুকৰ্ণ। শতানীকৰ পত্নী আছিল বিদেহ ৰাজকন্যা আৰু পুত্ৰৰ নাম অশ্বমেধদত্ত। জনমেজয়েই আছিল মহাভাৰতৰ প্ৰথম শ্ৰোতা। সৰ্পযজ্ঞৰ পাছত ব্যাসশিষ্য বৈশম্পায়নে প্ৰথমে মহাভাৰত পাঠ কৰি শুনায়।

জনমেজয়ে ভায়েক কেইজনৰ সহযোগত দীৰ্ঘকালব্যাপী এটা যজ্ঞ কৰিছিল (সৰ্পযজ্ঞৰ বাহিৰে)। সেই যজ্ঞস্থলীত এটা কুকুৰ সোমোবাত ভায়েক কেইজনে তাক (কুকুৰ) মৰিয়াবলৈ ধৰে। কুকুৰটোৱে কেংকেঙাই মাকৰ কাষলৈ দৌৰি পলায়। পুতেকৰ দুখৰ কথা শুনি দেৱশুনী সৰমা জনমেজয় আৰু ভায়েক কেইজনৰ ওচৰত উপস্থিত হৈ কলে, “মোৰ ল'ৰাই তোমালোকৰ যজ্ঞৰ হ'ব লেহন কৰা নাই, আনাক চোৱাও নাই। তাক কি কাৰণে প্ৰহাৰ কৰিল্য?” এই প্ৰশ্ন শুনি সকলো মনে মনে থাকিল। খঙত সৰমাই অভিসম্পাত দি ক'লে:

“যস্মাদয়মভিহতোহনপকাবী তস্মাদদন্তং স্বাং ভয়মাগমিষ্যতি

(“যিহেতু তোমালোকে নিৰপৰাধ প্ৰাণীটোক প্ৰহাৰ কৰিছা, সেই হেতু, অতিকৃত ভাবে তোমালোকৰ ভয়ৰ কাৰণ উপস্থিত হ'ব।”)

দেবশুনীৰ অভিশাপ শুনি জনমেজয় ভীত আৰু বিষন্ন হ'ল। যজ্ঞৰ শেষত ৰাজধানীলৈ উভতি আহি তেওঁৰ পাপ স্খলন আৰু মানসিক শাস্তিৰ নিমিত্তে যজ্ঞ কৰিবলৈ উপযুক্ত পুৰোহিত বিচাৰিবলৈ ধৰে। এদিন মৃগয়া কৰিবলৈ যাওঁতে এখন আগ্ৰমত উপস্থিত হ'ল। সেই আগ্ৰমৰ ঋষি শ্ৰুতশ্ৰৱা আৰু তেওঁৰ তপস্বীপুত্ৰ সোমশ্ৰৱাৰ লগত পৰিচয় ঘটে। ৰজাই সৰিনয়ে সোমশ্ৰৱাক পৌৰহিত্য কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰে। পিতা শ্ৰুতশ্ৰৱাই কলে যে তেওঁৰ পুত্ৰ এক সৰ্পিনীৰ গৰ্ভজাত, মহাতপস্বী আৰু বিদ্বান। এওঁ মহাদেৱৰ অভিশাপৰ বাহিৰে অন্য সকলো প্ৰকাৰ পাপকৃত্যৰ শাস্তি কৰিব পাৰে। কিন্তু এওঁৰ এক ব্ৰত আছে। যদি কোনো ব্ৰাহ্মণ এওঁৰ ওচৰত ভিক্ষাৰ্থী হৈ আহে, এওঁ কোঁতয়াও বিমুখ নকৰে। এই কথা জানিও যদি তুমি পৌৰহিত্য বৰণ কৰিব খোজা, তেন্তে নিব পাৰা। জনমেজয়ে প্ৰণামপূৰ্বক ঋষিপুত্ৰক পুৰোহিত ৰূপে বৰণ কৰি হস্তিনালৈ লৈ যায়।

বেদ নামে এজন বৈদজ্ঞ, বহুশ্ৰুত তপস্বী ব্ৰাহ্মণক বজা পোষ্য আৰু জনমেজয়ে উপাধ্যায়ত্বত বৰণ কৰিছিল। উতংক নামে এজন শিষ্যক গুৰুদক্ষিণা দিবৰ সময়ত মহানাগ তক্ষকে বহুত কণ্ট দিছিল। তক্ষকৰ দুৰ্য্যবহাৰ তেওঁ পাহৰিব পৰা নাছিল। তক্ষকক উপযুক্ত শাস্তি দিবৰ কাৰণে তেওঁ বজা জনমেজয়ৰ কাষ চাপিল, বজাক আশীৰ্বাদ দি ক'লে :

অন্যস্মিন্ কৰণীয়ে তু কাৰ্য্যে পাৰ্থিৱসত্তম।

বাল্যাদিবাল্যদেব স্বং কুবুৰ্ষে নৃপসত্তম ॥

(হে মহাবাজ, তোমাৰ অবশ্যকৰণীয় আৰু এক কৰ্ত্তব্য আছে। তাকে নকৰি শিশুৰ দৰে অন্য কাম কৰি আছা।)

জনমেজয়ে ক'লে, “ভগবন, মই ধৰ্মপথত থাকি প্ৰজাপালন কৰি আছো। মোৰ অন্য কৰ্ত্তব্য আছে যদি অনুগ্ৰহ কৰি কওক। উত্তৰকই ক'লে :

তক্ষকেন মহীশ্বেন্দ্র যেন তে হিংসিতঃ পিতা।

তস্মৈ প্ৰতিকুবুৰ্ষ স্বং পল্লগায় দুৰ্বায়া ॥ আদি ৩। ১৭৮

হে নৰপতি, দুৰ্বায়া পল্লগ তক্ষক তোমাৰ পিতাক দংশন কৰি বধ কৰিছিল। তুমি তাৰ প্ৰতিশোধ গ্ৰহণ কৰা। মই ভাবো তুমি পিতাবাক স্মৰণ কৰি যথোচিত প্ৰতিকাৰ কৰা উচিত। সেই নিৰপৰাধ নৃপতি তক্ষক-দংশনত বজাহত বৃক্ষৰ দৰে পণ্ড প্ৰাপ্ত হৈছিল। সেই পল্লগাধমে নিতান্ত অন্যায় ভাৱে তোমাৰ পিতাক বধ কৰিছিল। বিষবৈদ্য ব্ৰহ্মৰ্ষি কাশ্যপ তোমাৰ পিতাক পুনৰ জীৱন দান কৰিবলৈ আহোঁতে দুশট তক্ষকে তেওঁক বাটৰ পৰাই ঘূৰাই পঠালে। মহাবাজ, তুমি সৰ্পস্ৰব ব্যবস্থা কৰি দুৰ্বায়া তক্ষকক ধ্বংস কৰা—এয়ে মোৰ অভিপ্ৰায়। ইয়াৰ দ্বাৰা তোমাৰ ঐশ্বৰ্য্য মৃত্যুৰ প্ৰতিকাৰ কৰা হ'ব আৰু মোৰো প্ৰিয়কাৰ্য্য সাধিত হ'ব।”

এতচ্ছাস্ত্ৰা তু নৃপতিস্তক্ষকাম চুকোপ হ।

উতংক বাক্যহবিষা দীপ্তোহগ্নিহবিষা যথা ॥

অপৃচ্ছং স তদা ৰাজা মশ্ৰিগন্তান্ সদৃদাখিতঃ।

উতংকস্যৈব সান্নিধ্যে পিতুঃ স্বৰ্গগতিং প্ৰতি ॥ আদি ৩। ১৮৬

(উতংকৰ পৰা এই বৃত্তান্ত শুনি জনমেজয়ৰ ক্ৰোধবাহি প্ৰজৱলিত হ'ল। তেওঁ তক্ষকৰ ওপৰত অতিশয় ক্ৰুদ্ধ হ'ল। উতংকৰ উত্তেজক বাক্যই যেন সেই ক্ৰোধাগ্নিত স্তুতাহুতি ধালিলে। উতংকৰ উপস্থিতিতে মন্ত্ৰীৰ পৰা পিতৃৰ পৰলোকগমনৰ বৃত্তান্ত শুনিবলৈ ইচ্ছা কৰিলে। মন্ত্ৰীৰ পৰা সমস্ত কথা শুনি, বিশেষকৈ বিষবৈদ্য মহৰ্ষি কাশ্যপক তক্ষকে বাধা দিয়া শুনি তক্ষকক সমুচিত শাস্তি দিবলৈ স্থিৰ কৰে। শত্ৰুৰ অভিষম্পাত নিমিত্ত মাত্ৰ। অজস্ৰ ধনদান কৰি তক্ষকে কাশ্যপক ফিৰাই পঠাইছিল। তেওঁ পিতৃহত্যাৰ প্ৰতিশোধ লৈ উতংকৰ প্ৰীতিসাধন কৰিবলৈ মনস্থ কৰে।

একমুদ্রা ততঃ শ্ৰীমান্ মণ্ডিতশ্চান্দ্রমোদিতঃ ।

আৰুৰোহে প্ৰতিজ্ঞাং স সৰ্পসন্ধ্যাং পাৰ্থিৱঃ ॥

(মণ্ডিতবৰ্গৰ অনুমোদন লাভ কৰি সৰ্পসন্ধ্যা পাতিলৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰে ।) ঋত্বিক, পুৰোহিত, আচাৰ্য্য প্ৰভৃতিয়েও বজাৰ প্ৰস্তাৱত অনুমোদন জনালে। বজা সৰ্পসন্ধ্যাত দীক্ষিত হ'ল। বেদবিদসকলৰ নিৰ্দেশত তক্ষশিলাত যজ্ঞভূমি পৰিমাণিত হ'ল। বাস্তুবিদ্যা বিশাৰদ সূত্ৰধাৰে এনেতে বজাক জনালে যে কোনো এক ব্ৰাহ্মণে তেওঁৰ যজ্ঞত বিঘিনি ঘটাব। এই কথা শুনি দূৰবীক নিৰ্দেশ দিলে যে তেওঁৰ বিনানুৰ্মতিত কাকো যেন প্ৰবেশ কৰিবলৈ দিয়া নহয়।

যথাসময়ত যজ্ঞ আৰম্ভ হ'ল। জাকে জাকে সাপে মন্ত্ৰবলত আকৃষ্ট হৈ যজ্ঞৰ জুইত পৰি দগ্ধ হবলৈ ধৰে। বেদব্যাস, কৌৎস, চণ্ড-ভাৰ্গৱ, শ্বেতকেতু, অসিত, দেৱল আদি বেদজ্ঞ ব্ৰাহ্মণসকল বিভিন্ন যজ্ঞকাৰ্য্যত নিয়োজিত হ'ল। এই যোৰ বিপদত নাগৰাজ বাসুকিৰ মূৰ ঘূৰিবলৈ ধৰে। তেওঁ কাতৰভাৱে ভনীয়েক জবৎকাবন্ধক কলে, “ব্ৰহ্মাই কৈছিল যে তোমাৰ গৰ্ভজাত, মোৰ ভাগিন আশ্তীকে আমাক মহাবিপদত বক্ষা কৰিব। এতিয়া তোমাৰ পুত্ৰই আমাক বক্ষা কৰিব বুলি আশা কৰিলোঁ।

মাকৰ আদেশত আশ্তীকে বাসুকিক অভয়দান কৰি যজ্ঞভূমিলৈ যাত্ৰা কৰে। প্ৰৱেশদ্বাৰত দূৰবীয়ে বাধা দিয়াত তেওঁ উচ্চস্বৰে সুললিত স্বৰ আৰু ভাষাত যজ্ঞত থকা ঋষি মূৰ্খনি আৰু যজ্ঞাগ্নিৰ স্তুতিগান আৰম্ভ কৰে। যজ্ঞভূমিত থকা সকলোৱে এই স্তুতিগান শুনি মূগ্ধ হ'ল। জনমেজয়ে এই ব্ৰাহ্মণ বালকক বৰ দিব খোজাত যজ্ঞৰ হোতাই বাধা দিলে আৰু তক্ষক নহা পৰ্য্যন্ত বৰদান স্থগিত ৰাখিবলৈ ক'লে। ইফালে তক্ষকে প্ৰাণব ভয়ত দেৱৰাজ ইন্দ্ৰৰ শৰণাপন্ন হয়। হোতাৰ মন্ত্ৰশাস্তিত ইন্দ্ৰয়ো ভয় পাই তক্ষক পৰিত্যাগ কৰে। তক্ষকে ভয়ত আকাশমাৰ্গত ঘূৰি ঘূৰি যজ্ঞৰ ফালে আহিব ধৰাত ঋত্বিকসকলে বজাক বৰ দিবলৈ অনুৰ্মতি প্ৰদান কৰে। বজাই সেই মতে বৰ দিব খোজাত আশ্তীকে প্ৰাৰ্থনা কৰিলে :

বৰং দদাসি চেম্মহাং বৃণোমি জনমেজয় ।

সন্ধ্যং তে বিৰমশ্বেতন্ন পতেরুৰিহোৰগাঃ ।

(যদি বৰ দিব খোজা, তেন্তে মই প্ৰাৰ্থনা কৰো যে এই সৰ্পদগ্ধ যজ্ঞ বন্ধ হওব আৰু সৰ্পৰোহে যজ্ঞাগ্নিত পতিত নহয় ।)

বজাই বিষন্ন মনে কলে যে সেই বৰ ব্যতিত আন যি কোনো বৰ দিবলৈ তেওঁ প্ৰস্তুত। তেওঁ ধনবস্ত্ৰ যাচিলে, আন যিকোনো প্ৰাৰ্থনা পূৰণ কৰিব খুজিলে কিন্তু কিছুতেই আশ্ৰিত মান্তি নহ'ল। সত্যভঙ্গৰ ভয়ত বিষন্ন বজাক দেখি ঋত্বিক সকলে বজাক বৰ দিবলৈ অনুৰোধ কৰিলে। তক্ষক অন্তৰীক্ষিত ঘূৰি আছিল বজাই বাধ্য হৈ ক'লে :

সমাপ্যত্যাং ইদং কৰ্ম্মপন্নগাঃ সঙ্ক্ৰাসন্নাঃ ।

প্ৰায়তামন্নমাতীকং সত্যং সূতবচোহস্তু তৎ ॥

(এই যজ্ঞ সমাপন কৰা, সৰ্গকুল সুখী হওক। আন্তৰীক আনন্দিত হওক, সূত্ৰধাৰৰ ভৱিষ্যদ্বাণী সফল কৰা হওক।)

বজাই দানদক্ষিণা কৰি অৱভূত স্নান কৰে। তাৰ পাছত তেওঁ তক্ষশিলাৰ পৰা ৰাজধানীলৈ প্ৰত্যাৱৰ্ত্তন কৰে। তাৰ পাছত তেওঁ অশ্বমেধ যজ্ঞ কৰে। বৈশম্পায়নে প্ৰথমে তেওঁকে মহাভাৰত শুনায়।

গান্ধাৰী ৪

মহাভাৰতৰ সকলো নাৰী চৰিত্ৰতকৈ মহীয়সী আৰু আকৰ্ষণীয়া চৰিত্ৰ হ'ল ধৃতবাস্তৱী পত্নী গান্ধাৰী। বৰ্তমান আফগানিস্তান আৰু প্ৰাচীন গান্ধাৰ ৰাজ্য একেখনেই। গান্ধাৰ ৰাজ্য প্ৰাচীন ভাৰতবৰ্ষৰে অঙ্গ আছিল। এই গান্ধাৰ ৰাজ্যৰে অধিপতি সুবলৰ কন্যা আছিল গান্ধাৰী। তেওঁৰ অন্য কিবা নাম আছিল যদিও জনা নাযায়। জন্মভূমি আৰু পিতৃৰ নামানুসাৰে মহাকাব্যখনত গান্ধাৰী নামে তেওঁ পৰিচিত। মাতৃকাসকলৰ অন্যতম মতিদেৱীৰ অংশলৈ তেওঁ সুবলৰ কন্যাব্দূপে জন্মগ্ৰহণ কৰিছিল। মহাভাৰতত গান্ধাৰীৰ জন্মবৃত্তান্ত এনেদৰে দিছে।

অথ শূদ্ৰশ্ৰাব বিপ্ৰেভ্যো গান্ধাৰীং সুবলস্বজন্ম ।

আৰাধ্য ববদং দেবং ভগনেত্ৰ হবং হবম্ ॥

গান্ধাৰী কিল পদ্মগাণং শতং লেভে বৰং শূভা ॥

ইতি শ্ৰুত্বা চ তত্ত্বেন ভীষ্মঃ কুৰূপিতামহঃ ।

ততো গান্ধাৰ ৰাজস্য প্ৰেষয়ামাস ভাৰত ॥

অচক্ষুৰ্বিতি তপ্তাসীং সুবলস্য বিচাৰণা ।

কুলং খ্যাতিঞ্চ বৃত্তঞ্চ বদুত্বা তু প্ৰসমিক্ষ্য সং ॥

দদৌ তাং ধৃতবাস্তৱায় গান্ধাৰীং ধৰ্মচাৰিণীম্ ।

গান্ধাৰী ঞ্চ শূদ্ৰশ্ৰাব ধৃতবাস্তৱম চক্ষুৰম্ ।

আত্মানং দিগ্‌সিতঞ্চাস্মৈ পিত্ৰামাত্ৰা চ ভাৰত ॥

তত্ৰাসা পট্টমাদায় বৃত্তা বহুগুণং শূভা ।

ববন্ধ নেত্ৰে স্বে ৰাজন্ । পতিব্ৰতপৰাষণা ॥

নীতি শিষ্যে পতিমহামিত্যেৱং কৃতনিশ্চয় ।

ততো গান্ধাৰ ৰাজ্যস্য পুত্ৰঃ শকুনিৰ ভাগাং ॥

শ্বসাৰং পৰয়া লক্ষ্ম্যা যুদ্ধামাদায় কৌৰবান্ ।

তাং ততো ধৃতবাস্তৱায় দদৌ পৰম সং কৃতান্ ॥

ভীষ্মস্যানুগতে চৈৱ বিৱাহং সমকাৰয়ং ।

দত্ত্বা স ভাগিনীং বীৰো যথাহঁত পৰিচ্ছদম্ ॥

পুনৰায়ানং শ্বনৰং ভীষ্মেন প্ৰতিপুঞ্জিতঃ ।

গান্ধাৰীপ বৰোৰেহু শীলাচাৰ বিচৰ্চক্ৰীতৈঃ ।

তুষ্টিং কুব্ৰুণাং সৰৈৰ্ষাং জনয়ামাস ভাৰত ॥

বৃন্তেনাবধ্য তান্ সৱান্ গব্দন পতিপৰায়ণা ।

বাচাপি পুৰুষাণ্যন্যান্ সৱতা নাম্বকীৰ্ত্তয়ং ॥

অস্যাৰ্থ—বৈশম্পায়নে, ক'লে “ভীষ্মই ব্ৰাহ্মণসকলৰ মদুখৰ পৰা সন্বল নন্দিনী গান্ধাৰীৰ সমস্ত বিৱৰণ শুনিবলৈ পালে। আৰু শুনিলে যে শত্ৰু লক্ষণা গান্ধাৰীয়ে বৰদাতা ভগৱানক তপস্যা কৰি শতপুত্ৰ লাভৰ বৰ লাভ কৰিছে। এই সকলো-বোৰ কথা শুনি ভীষ্মই গান্ধাৰবাজ সন্বলৰ ওচৰলৈ দূত পঠালে, কন্যা প্ৰাৰ্থনা কৰি। ধৃতৰাষ্ট্ৰেৰে অম্ভ; এইটো মাত্ৰ বিবেচনাৰ বিষয় আছিলস অন্য সকলো ক্ষেত্ৰতে ধৃতৰাষ্ট্ৰ আছিল এজন সন্দৰ্ভৰ।

গান্ধাৰবাজে ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ বংশ, যশ, খ্যাতি বৃদ্ধি বৃদ্ধি বিবেচনা কৰি ধৰ্মপৰায়ণা গান্ধাৰীক ধৃতৰাষ্ট্ৰৰহাততে সমৰ্পণ কৰিবলৈ স্থিৰ কৰে। গান্ধাৰীয়ে যেতিয়া শুনিলে যে ধৃতৰাষ্ট্ৰ জন্মান্ধ, অথচ তেওঁলৈকে বিবাহ দিবলৈ পিতামাতাই স্থিৰ কৰিছে, তেতিয়া তেওঁ “পতিক মই অতিক্ৰম নকৰোঁ এই বুলি মনতে স্থিৰ কৰি এডোখৰ পাটৰ কাপোৰ বহু ভাঁজ কৰি নিজৰ চকু দুটা বান্ধি পেলালে। কাৰ্য্যতঃ তেৱোঁ অম্ভ হ'ল। তাৰ পাছত সন্বল পুত্ৰ শকুনিএ পৰমা সন্দৰ্ভী গান্ধাৰীক লৈ হস্তিনা-পুৰত উপস্থিত হল আৰু আদৰপূৰ্বক ভগিনীক ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ হাতত সমৰ্পণ কৰে। এইদৰে শকুনিয়ে উপযুক্ত যৌতুকসহ ভগিনীক দান কৰি আৰু ভীষ্মৰ দ্বাৰা সন্মানিত হৈ স্ববাজলৈ উভতি যায়। সন্দৰ্ভী গান্ধাৰীয়েও সকলোকে সন্তোষ দান কৰি কুব্ৰুণশত প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰে। তেওঁ কেতিয়াও পৰপুৰুষৰ লগত বাক্যালাপ নকৰিছিল।”

গান্ধাৰী মাতৃস্বৰ প্ৰতিমূৰ্ত্তি। কুমাৰী অবস্থাতে তেওঁ মহাদেৱক সন্তুষ্ট কৰি শতপুত্ৰ লাভৰ বৰ লাভ কৰিছিল। আকৌ আমি দেখা পাওঁ ব্যাসদেবক সন্তুষ্ট কৰি এশপুত্ৰ পাবলৈ বৰ প্ৰাৰ্থনা কৰিছিল। ব্যাসদেৱে কি বৰ লাগে বুলি সোধাত কৈছিল “সাবত্ৰে সদৃশং ভৰ্তৃঃ পুত্ৰানাং শতলাঞ্ছনঃ” (পতিৰ সদৃশ শত পুত্ৰ লাভ হয় যেন)। যথাকালত তেওঁ সন্তান-সম্ভৱাঙ্কল। কিন্তু দুবছৰৰ মূৰতো প্ৰসৱ নোহোৱা দেখি অতীষ্ঠহৈ পৰিল। ইতি মধ্যে কুন্তীয়ে এটি পুত্ৰ প্ৰসৱ কৰা বুলি শুনি ধৃতৰাষ্ট্ৰই নজনাকৈ তেওঁৰ গৰ্ভত আঘাত কৰাত এডোখৰ শিল যেন টান মাংসপেশী প্ৰসৱ কৰে। দীৰ্ঘ দুবছৰ গৰ্ভভাৰ বহন কৰি লৌহপিণ্ড এডোখৰ প্ৰসৱ কৰা দেখি দুখ বেজাৰত সেই ডোখৰ পেলাই দিবলৈ প্ৰস্তুত হওঁতে ব্যাসদেৱ উপস্থিত হৈ কেনেকৈ মাংসপেশীৰ পৰা সন্তান আৰু কন্যা জন্ম হব তাৰ উপায় নিৰ্দেশ কৰিলে। ব্যাসদেৱৰ নিৰ্দেশমতে ব্যৱস্থা কৰাত, যথা সময়ত এশএটা কুণ্ডত মাংসপেশী ডোখৰ বিভক্ত কৰি স্থাপন কৰাত যথাসময়ত এশটা পুত্ৰ-সন্তান আৰু এজনী কন্যাৰ উদ্ভৱ হ'ল। ব্যাসদেৱৰ প্ৰসাদতে গান্ধাৰী শত পুত্ৰ আৰু এজনী কন্যাৰ মাতৃ হোৱাৰ সৌভাগ্য লাভ কৰিলে।

দেখা যায় কুন্তীৰ পুত্ৰ লাভত গান্ধাৰী কিছু পৰিমাণে ঈৰ্ষান্বিতা হৈ অকালতে গৰ্ভপাত কৰিছিল। তেওঁৰ ভয় হৈছিল যে বংশৰ জ্যেষ্ঠ সন্তানৰূপে কুন্তীপুত্ৰই সিংহাসন লাভ কৰিব। কিন্তু সেই বুলি পেটত আঘাত কৰি গৰ্ভপাত কৰা গান্ধাৰীৰ পক্ষে অশোভনীয় হৈছে। ব্যাসৰ ওচৰত এই দুষ্টকৰ্ম অকপটে স্বীকাৰ কৰিলেও ইয়াৰ পৰিণতিত তেওঁ গোটেই জীৱন ভুগিব লগা হ'ল। কুপুত্ৰ জন্ম দি মানসিক কষ্টত জীৱন অতিবাহিত কৰিব লগা হ'ল।

গান্ধাৰীৰ জ্যেষ্ঠপুত্ৰ দুর্যোধন তেওঁৰ পিতাৰ জীৱিত অৱস্থাতে কুব্জৰাজ্যৰ অধিপতি হয় যদিও অৱশেষত ৰাজ্য দুভাগ কৰি অৰ্ধৰাজ্যৰ অধিপতি হয়। অৱশেষত ৰাজ্য দুভাগ কৰি অৰ্ধ ৰাজ্য পাণ্ডৱক দিব লগা হ'ল। ইন্দ্ৰপ্ৰস্থত যুধিষ্ঠিৰৰ ৰাজধানী স্থাপিত হ'ল। ধনে-ধান্যে জাকজমকতাত ইন্দ্ৰপ্ৰস্থ দুর্যোধনৰ ঈৰ্ষাৰ কাৰণ হৈ পৰিল। বিশেষকৈ ৰাজসূয় যজ্ঞত যুধিষ্ঠিৰক ৰাজগ্যবৰ্গই চক্ৰবৰ্তী বজাৰূপে স্বীকৃতি দিয়াত দুর্যোধন অতিশয় ব্যথিত হয়। ঈৰ্ষান্বিত ভেই-পুৰি শকুনিৰ পৰামৰ্শ বিচৰাত শকুনিয়ে কপট পাশাখেলৰ কথা কয়। সেই মতে যুধিষ্ঠিৰক পাশাখেললৈ নিমন্ত্ৰণ কৰিলে। প্ৰথমতে ধৃতৰাষ্ট্ৰই পুত্ৰকক বহুত সাধু উপদেশ দি পাশাখেলৰ পৰা বিৰত থাকিবলৈ অনুৰোধ কৰে। কিন্তু অবশেষত পুত্ৰ স্নেহত অৰ্হে অনিচ্ছা সত্ত্বেও অনুমতি প্ৰদান কৰি যুধিষ্ঠিৰক পাশা খেলিবলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰে। ক্ৰটিয়ৰ এটা নীতি আছিল যে পাশাখেললৈ কোনো ৰজাই নিমন্ত্ৰণ কৰিলে পৰাপক্ষত ৰক্ষা কৰিব লাগে। গান্ধাৰীয়ে পাশাখেলৰ দুর্যোধি প্ৰতিবাদ কৰিছিল। ধৃতৰাষ্ট্ৰই অৱশেষত দুর্যোধনৰ ইচ্ছানুসাৰে পুনৰায় পাশা খেলিবলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰে। দ্ৰৌপদী আৰু চাৰি ভাইৰ বাধা নামানি কপট খেলত যুধিষ্ঠিৰ সৰ্বশ্ৰান্ত হয়। অবশেষত চাৰি ভাই আৰু পত্নী দ্ৰৌপদীকো পণত হেৰুৱাই কোঁৱৰৰ দাসত্ব মানি লগা হয়। ধৃতৰাষ্ট্ৰই খেলা চলি থাকোঁতে “কোন জিকিছে, কোন জিকিছে”? আদি প্ৰশ্নেৰে সঞ্জয়ক ব্যতিব্যস্ত কৰি তোলে। পুত্ৰ আৰু শকুনিৰ কপট জয়ত উল্লসিত আৰু প্ৰায় উন্মত্ত হোৱা স্বামীক দেখি গান্ধাৰীয়ে নাকান্দি থাকিব নোৱাৰিলে। অন্তঃপুৰত নাবী সমাজত কান্দোৱাৰ বোল উঠিল।

ভৰতানাং স্ত্ৰিয়ঃ সৰ্বা গান্ধাৰ্যাসহ সজ্ঞতাঃ

প্ৰাক্ৰোশন্ ভৈৰবং তত্র দৃষ্টৱা কৃষ্ণাং সভাগতাম্

অগ্নি হোত্ৰাপি সায়াক্ষে ন চাহুয়ন্ত সৰ্বশঃ ।

ব্ৰাহ্মণাঃ কপিতাশ্চাসন্ দ্ৰৌপদ্যাঃ পৰিকৰ্ষণে সভা—৭৮/১৮

কৃষ্ণাক সভাত দেখি গান্ধাৰী প্ৰমুখ্যে নাবী সমাজে তুমুল কন্দাকটা আৰম্ভ কৰিলে। ব্ৰাহ্মণ সকলো ক্ষুণ্ণ হ'ল। সেই দিনা তেওঁলোকে সন্ধ্যাৰ অগ্নিৱহন নকৰিলে।

ধৃতৰাষ্ট্ৰই বহু অমঙ্গল দেখা পাই আৰু পাণ্ডৱৰ শক্তি সামৰ্থ চিন্তা কৰি দ্ৰৌপদীক দাসত্বৰ পৰা মুক্তি দি বৰ দিব খুজিলে। ভায়াতুৰ ধৃতৰাষ্ট্ৰই পাণ্ডৱক

দ্ব্যসন্ধৰ পৰা মূৰ্ত্তি দি তেওঁলোকৰ ৰাজ্যও ঘূৰাই দিলে। পাণ্ডৱ ইন্দুপ্ৰস্থলৈ উভতি গ'ল। অতিলোভী দুর্যোধনৰ বাৰম্বাৰ অনুরোধত সদুৰ্ত্তিপ্ৰিয় অন্ধৰাজে, জ্ঞাতিসকলৰ, বিশেষকৈ বিদূৰৰ পৰামৰ্শ অগ্ৰাহ্য কৰি যুৰ্দ্ধিষ্ঠিবক আকৌ দ্ৰুত ক্লীড়লৈ মাতি পঠালে।

ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ এই আত্মহনন কাৰ্য্যত ক্ৰোধান্বিত হৈ ধৃতৰাষ্ট্ৰক গান্ধাৰীয়ে কবলৈ ধৰে “দুর্যোধনৰ জন্মক্ষণত মহামতি বিদূৰে কৈছিল, এই কুলাধমক বধ কৰা। ই জন্মিয়েই শিয়ালৰ দৰে হোৱা দিছে। ই কুৰুকুল ধনুসৰ কাৰণ হ'ব। মহাৰাজ, অগাধ সলিলত নিমগ্ন নহ'বা। অশিষ্ট পুত্ৰৰ কথাত বিশ্বাস নকৰিবা। তুমি কুৰুকুল ধনুসৰ কাৰণ নহ'বা। কোনে নিৰ্মাণ কৰি থোৱা দলং ভাঙি পেলায়? নমাই থকা অগ্নিক কোনে কোনে পুৰনৰ জৱলাব? কোনে শাস্ত্ৰহৈ থকা কুন্তী তনয়ক কুপিত কৰিব? যাৰ বুদ্ধি কলুষিত, শাস্ত্ৰৰ উপদেশ তেওঁৰ ওচৰত নিষ্ফল আপুনি বৃদ্ধ, বালকোচিত ব্যৱহাৰ আপোনাত শোভা নাপায়। তুমি পুত্ৰসকলৰ পৰিচালক হোৱা তোমাৰ আদেশ অমান্য কৰিলে সিহঁতৰ বিনাশ অনিবাৰ্য্য”। অৱশেষত এই দীৰ্ঘদৰ্শিনী; তেজস্বিনী নাৰীয়ে পুত্ৰস্নেহত অন্ধ নহৈ স্বামীক কৈছিল :—

অথৱতীশ্মহাপ্ৰাজ্ঞা ধৃতৰাষ্ট্ৰং জনেশ্বৰম্ ।

পুত্ৰ স্নেহাঙ্কৰ্মপুৰং গান্ধাৰী শোক কৰ্ষিতা ॥

জাতে দুর্যোধনে ক্ষত্ব মহামতিৰ ভাৰত ।

নীয়তাং পৰলোকায় সাধৱয়ং কুলপাংসনঃ

বানদজ্জাত মাত্ৰো হি গোমায়ুৰ্বিৰ বিশ্ববৰম্

অস্তো পুত্ৰং কুলস্যাস্য তন্নৈৰোধত ভাৰত

মা নিমজ্জীঃ স্বদোষেন মহাপুংস্বং হি ভাৰত

ন বালানাম শিষ্টানামানুৰূপং মতিং প্ৰভো

মা কুলস্য ক্ষয়ে ঘোৰে কাৰণং স্বং ভবিষ্যসি

বন্ধং সেতুং কোলু ভিন্দ্যাক্ষ মেচ্ছান্তঃ পাৰকম্

শমেচ্ছিতান্ কোন পাত্ৰানি কোপয়েন্তবৰ্ণভেঃ

স্ববন্তং স্বামজমাঢ়ং স্মাৰ্যসি যাম্যাহং পুত্ৰঃ

শাস্ত্ৰং ন শাস্তি দূৰদ্ধিঃ শ্ৰেয়সে চেতবায় চ

নৰৈ বৃদ্ধো বালমতি ভবেদ্রাজন্ কথঞ্চ

স্বমেগ্ৰাঃ সন্তুতে পুত্ৰা মাঽহং দীৰ্ঘাঃ প্ৰজাসিহ্নঃ

তস্মাদয়ং মঞ্চনাত্যজ্যতাং কুলপাংসনঃ

তথা তেন কৃতং ৰাজন্ । পুত্ৰ স্নেহাস্মহামতে

তস্য প্ৰাপ্তং ফলং বিদ্ধিঃ কুলাস্ত কৰণায় হ

শামেন ধৰ্ম্মেন নয়েন যুদ্ধা যাতে বুদ্ধিঃ সাহস্তুতে মা প্ৰসাদীঃ

প্ৰধৰ্ণসিনী ক্ৰুৰসমাহিতা শ্ৰীমদ্দু প্ৰোঢ়া গচ্ছতি পুত্ৰ পৌত্ৰান

এই শ্লেকাখিনিৰ অৰ্থ ওপৰত দিয়া হৈছে। গান্ধাৰীৰ সাহস, দূৰদৰ্শিতা আৰু তেজস্বীতা উক্ত কথাখিনিৰ পৰাই বৃদ্ধিৰ পাৰি।

গান্ধাৰীয়ে ধৃতৰাষ্ট্ৰক আৰু এটা যুদ্ধিযুদ্ধ কথা কৈছিল, “আপোনাৰ শাস্তি, ধৰ্ম আৰু ন্যায়সম্মত বৃদ্ধি উদয় হওক। আপুনি প্ৰমাদগ্ৰস্ত নহব; ক্ৰুৰ বৃদ্ধিৰে লক্ষ্মীক আনিলেও সেই লক্ষ্মী শেষত ধ্বংসকাৰিণী হয়। প্ৰথম অৱস্থাত মৃদু থাকিলেও ক্ৰমশঃ দঢ়মূলহৈ পুত্ৰখোঁৱাদিক ধ্বংসৰ পথলৈ নিয়ে।” কিন্তু স্বাৰ্থান্ধ বজাৰ বিৰুদ্ধে বৃদ্ধি জাগ্ৰত নহল। তেওঁ উত্তৰ দিলে যে কুলধ্বংস নিবাৰণ কৰিবৰ শক্তি তেওঁৰ নাই। মোৰ পুত্ৰই যি বিচাৰিছে সেয়ে হওক।

স্বাৰ্থান্ধ বজাক উপদেশে কোনো কাম নিদিলে। কিন্তু সাধনী সতীয়ে পাশা-খেলেত দুৰোধন জিকাত ধৃতৰাষ্ট্ৰই উল্লসিত হৈ যি অশোভন ব্যৱহাৰ কৰিছিল তাৰ চৰম পৰিণতিৰ কথাও উল্লেখ নকৰাকৈ নাথাকিল।

পান্ডৱে বাৰবছৰ বনবাস আৰু এবছৰ অজ্ঞাতবাস অতিবাহিত কৰিলে। মৎস্য-ৰাজৰ সীমান্তবৰ্তী উপলব্ধ নগৰৰ পৰা ধৌম্য পুৰোহিতক অৰ্দ্ধৰাজ্য দাবী কৰি দূতৰূপে হস্তিনাৰ ৰাজসভালৈ পঠালে। এই জ্ঞানী ব্ৰাহ্মণে কঠোৰ আৰু তীক্ষ্ণ স্বৰত যুদ্ধিযুদ্ধ ভাবে পান্ডৱৰ দাবী কুৰুৰাজসভাত উত্থাপন কৰে। ধৃতৰাষ্ট্ৰই ভয় খালে, কাৰণ তেওঁ জানিছিল যে যুদ্ধ হলে কুৰুকুল ধ্বংস হব। তেওঁ যুদ্ধ নঘটিবৰ কাৰণে সঞ্জয়ক দূতৰূপে পান্ডৱ-সভালৈ পঠালে। তেওঁৰ অভিসন্ধি হ’ল, যে পান্ডৱক ৰাজ্যও নিদিয়া আৰু যুদ্ধও নঘটক। পান্ডৱসকলৰ মৰ্ত্যমত শত্ৰুই সঞ্জয়ে ধৃতৰাষ্ট্ৰক জনালেহি। পান্ডৱৰ উত্তৰ শত্ৰুই ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ টোপনি নহা হ’ল। বিদূৰে তেওঁক বহুতো হিত বচন কৈ পান্ডৱৰ ন্যায্য দাবী পূৰণ কৰিবলৈ কলে। চাৰি সিদ্ধৰ অন্যতম, বিজ্ঞপুৰুষ সনৎকুমাৰে তেওঁৰ দাৰ্শনিক দৃষ্টিভঙ্গিৰে বহু উপদেশ দিলে। কিন্তু অন্ধবজাই বৰ পুতেকৰ কথাত হয়ভৰ দিলে। সঞ্জয়ে কুৰু সভাত পান্ডৱৰ মনোভাৱ ব্যক্ত কৰিলে। সঞ্জয়ে ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ অসাধু মনোভাৱৰ কাৰণে নিন্দাও কৰিলে। ধৃতৰাষ্ট্ৰই বৃদ্ধিলে যে পান্ডৱৰ দাবী পূৰণ নকৰিলে কুৰুকুলৰ বিপদ হ’ব। সভা ভঙ্গৰ পাছত ধৃতৰাষ্ট্ৰই সঞ্জয়ক নিভৃত স্থানলৈ মাতিনি দূৰ্যোপক্ষৰ বলাবল সম্বন্ধে প্ৰশ্ন কৰে। সঞ্জয়ে ক’লে, “মহাৰাজ, নিৰ্জনত মই আপোনাক একো নকওঁ, ব্যাসদেৱ আৰু মহিষী গান্ধাৰীক আগত বাখিলে মই দুই পক্ষৰ শক্তি সম্পৰ্কে ক’ম। তেওঁলোকে আপোনাৰ অসুখা দমন কৰিব পাৰিব। তেওঁলোক ধৰ্ম্মজ্ঞ আৰু বিৰুদ্ধী।” ধৃতৰাষ্ট্ৰই বিদূৰক পঠাই উভয়কে সভাগৃহলৈ মাতি আনিলে। তেতিয়া তেওঁলোকক আগত বাখি কৃষ্ণৰ মাহাত্ম্য আৰু কৃষ্ণাৰ্জুনৰ শক্তি সামৰ্থ্যৰ কথা প্ৰকাশ কৰে। ভীষ্ম ধৃতৰাষ্ট্ৰই কৃষ্ণৰ শৰণাপন্ন হবলৈ দুৰোধনক উপদেশ দিয়ে। কিন্তু দুৰোধনে পিতৃৰ আদেশ-উপদেশ অগ্ৰাহ্য কৰে। হতাশতে ধৃতৰাষ্ট্ৰই গান্ধাৰীক কলে, “তোমাৰ দুৰূষা পুত্ৰই গুৰুজনৰ হিতবাক্য নুশুনি অধঃপাতে যাব।” তেতিয়া গান্ধাৰীয়ে দুৰোধনক উদ্দেশ্য কৰি এইদৰে সাবধান বাণী শুনালে।

ঐশ্বৰ্য্যকাম দুষ্টাশ্বান্ বৃদ্ধানাং শাসনাতিগ ।

ঐশ্বৰ্য্য জীৱিতে হিমা পিতৰং মাণ্ড বালিশ ॥

বদ্ধয়ন সুহৃদাং প্ৰীতিং মাণ্ড শোকানলে দহন্ ।

নিহতো ভীমসেনেন স্মৰ্ত্তাসি বচনং পিতুঃ ॥

“হে গুৰুজনৰ আজ্ঞালংঘনকাৰী, ঐশ্বৰ্য্যকামী দুষ্টাশ্বা, তুমি ধনসম্পত্তি, জীৱন-পিতা আৰু মোকো হেৰুৱাবা । শত্ৰুৰ প্ৰীতিবৰ্দ্ধন কৰি আৰু মোকো শোকানলত দগ্ধ কৰি ভীমসেনৰ হাতত যোঁতীয়া নিহত হ'বা তেঁতিয়া পিতৃবাক্য স্মৰণ কৰিবা ।”

ব্যাসদেৱে দুৰ্যোধনক আৰু একো নকলে । কেৱল সঞ্জয়ৰ কথানুসৰি কৃষ্ণৰ শৰণ লবলৈ উপদেশ দিলে । জননীৰ কৰুণ আবেদনো দুৰ্যোধনে দলিয়াই পেলালে । শাস্তিৰ কাৰণে শেষ চেষ্টা কৰিবলৈ স্বয়ং শ্ৰীকৃষ্ণ কুব্জসভালৈ আহিল । কৃষ্ণৰ যুদ্ধ-যুদ্ধ ভাষণ, ভীষ্ম-দ্ৰোণাদিৰ উপদেশ, ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ শাস্তি বাণী—এই সকলোবোৰ অথলে গ'ল । দুৰ্যোধনে আধাৰাজ্য, আনকি পাঁচখন গাওঁ এৰি দিবলৈকো সন্মত নহ'ল । উপায়হীন হৈ ধৃতৰাষ্ট্ৰই গান্ধাৰীক ৰাজসভা লৈ মাতি আনিবলৈ বিদূৰক পঠালে । ধৃতৰাষ্ট্ৰই আশা কৰিছিল, অন্ততঃ মাতৃ-আজ্ঞা দুৰ্যোধনে উলম্বা নকৰিব । গান্ধাৰী ৰাজসভাত উপস্থিত হোৱাত ধৃতৰাষ্ট্ৰই কলে, “গান্ধাৰী, শাসনৰ বহিঃভূত তোমাৰ দুৰাশ্বা পুত্ৰই ঐশ্বৰ্য্যৰ লোভত সকলো হেৰুৱাব । অশিষ্ট পুত্ৰই জ্ঞাত গোত্ৰৰ উপদেশ অমান্য কৰি সভাৰ পৰা ওলাই গৈছে ।”

পতিৰ কথা শুনি গান্ধাৰীয়ে ক'লে, “শীঘ্ৰে ৰাজ্যলিপ্সু অশিষ্টক ৰাজসভালৈ মাতি আনা । ধৰ্ম্মলোপী অশিষ্টই কোনো কালে ৰাজ্য লাভ কৰিব নোৱাৰে । তথাপি পাষাণ্ডই ৰাজ্য লাভ কৰিছে ।” পতিক তিবন্ধক কৰি আকৌ কলে, “ৰাজন, এই বিষয়ে পুত্ৰ স্নেহাতুৰ তুমিও ভংসনাৰ যোগ্য । পুত্ৰৰ পাপ অভিহানি জানিও তাৰ ইচ্ছাকে অনুমোদন কৰি আছা-লোভ আৰু অহংকাৰত মোহগ্ৰস্ত পুত্ৰক এতিয়া চেষ্টা কৰিও তুমি ফিৰাই আনিব নোৱাৰা । মৃত আৰু মৃত্যু, দুৰ্জন পৰিবেষ্টিত দুৰাশ্বাক ৰাজ্য প্ৰদানৰ ফল তুমি ভোগ কৰিব লগা হৈছে । জ্ঞাতিবৰ্গৰ কন্দল ক'বো জানো ৰজাৰ উপযুক্ত কাম ? শাস্তিপূৰ্ণ উপায়ে যদি বিপদৰ পৰা ৰক্ষা পাব পাৰি, তেন্তে যুদ্ধাদিত লিপ্ত হোৱা উচিত জানো ?”

জনক-জননীৰ আহ্বানত, খঙত ফোঁটি সাপৰ দৰে ফোঁচ ফোঁচাই, দুৰ্যোধনে সভাত প্ৰবেশ কৰে । গান্ধাৰীয়ে পুতেকক সভাত্যাগৰ কাৰণে ভংসনা কৰি ক'লে, “বাচা, তোমাৰ পিতা, পিতামহ ভীষ্ম, আচাৰ্য্য দ্ৰোণ, গুৰু কৃপাচাৰ্য্য, খড়্গা বিদূৰ প্ৰভৃতি সুহৃদবৰ্গৰ বাক্য পালন কৰা । তাকে কৰিলে আমাৰ আৰু আন গুৰুজনৰ প্ৰতি তোমাৰ ভক্তি প্ৰদৰ্শন কৰা হ'ব । হে প্ৰাজ্ঞ, লোভৰ বশবৰ্ত্তী হলে ৰাজ্য প্ৰাপ্তি, ৰক্ষা আৰু ভোগ সম্ভৱপৰ নহয় । অজিতেন্দ্ৰিয় ব্যক্তিয়ে দীৰ্ঘকালীন ঐশ্বৰ্য্য ভোগ কৰিব নোৱাৰে । ধীৰ, স্থিৰ আৰু বিবেচক ব্যক্তিক লক্ষ্যৰূপে পৰিত্যাগ নকৰে । কাম-ক্ৰোধ, লোভ-মোহ আৰু অহংকাৰ ত্যাগ কৰিব নোৱাৰিলে পৃথিৱীত অধীশ্বৰ

হোৱা নাযায়। ধীৰ আৰু প্ৰাজ্ঞ পাণ্ডৱৰ লগত মিত্ৰভাৱে থাকিলে ৰাজ্যভোগত সন্ধানী হ'ব। কৃষ্ণ আৰু অৰ্জুন অজ্ঞেয়। তুমি ভগৱান কৃষ্ণৰ শৰণ লোৱা। তেওঁ প্ৰসন্ন হ'লে তোমালোকৰ মঙ্গল হ'ব। হে বৎস, যুদ্ধৰ ফলত কাৰো কল্যাণ নহয়। ধৰ্ম আৰু অৰ্থও নষ্ট হয়। যুদ্ধই কোনো পক্ষকে সন্ধানী নিদিয়ে আৰু কোন পক্ষৰ জয় হয়, তাৰো নিশ্চয়তা নাই। ভীষ্ম, বাহিনক আৰু তোমাৰ পিতাই জ্ঞাত বিৰোধ নহ'বলৈ তেওঁলোকৰ প্ৰাৰ্থনা দিছিল। তাৰ সন্ফল তুমিও ভোগ কৰিছা। মহাবীৰ পাণ্ডৱসকলে সমস্ত পৃথিৱী জয় কৰি শান্তি স্থাপন কৰিছে। তাৰ সন্ফল তুমিও ভোগ কৰিছা। তেওঁলোকৰ প্ৰাপ্য ৰাজ্যাৰ্দ্ধ প্ৰত্যাপৰ্ণ কৰি আনন্দত থকা। তোমাৰ মৃত্যুৰ কাৰণে যেন ৰাজ্য ধ্বংস নহয়। হে মৃত, তুমি হয়তো ভাবিছা যে ভীষ্ম, দ্ৰোণ আৰু কৰ্ণ তোমাৰ ফালে আছে যেতিয়া তোমাৰ জয় নিশ্চিত। কিন্তু তোমাৰ এইটো দ্ৰুপদ মাত্ৰ; তেওঁলোকৰ দৃষ্টিত তোমালোক আৰু পাণ্ডৱসকল সমান। কিন্তু তুমি অসৎ পথত আছা, পাণ্ডৱগণ ধৰ্মপৰায়ণ। যদি পিতামহ ভীষ্ম আৰু আচাৰ্য্য দ্ৰোণ তোমাৰ অস্ত্ৰপুৰুষ কাৰণে সহায় কৰিব বুলি ভাবিছা, তেন্তে তেওঁলোকে লাজত যুদ্ধাৰম্ভক মুখ দেখুৱাব নোৱাৰিব। লোভৰ দ্বাৰা জগতত কোনো সন্ধানী হ'ব পৰা নাই। ভাৱিচিস্তি তুমি পাণ্ডৱৰ লগত মিলেবে থকাই ভাল।

অবাধ্য পুত্ৰ দুৰ্যোধনে মাতৃৰ হিত বচন উপেক্ষা কৰি পুত্ৰৰ সভাগৃহৰ পৰা ওলাইগৈ শকুনি, কৰ্ণ আৰু দুষ্টশাসনৰ লগত মন্ত্ৰণা কৰি দ্ৰুপদৰূপে যোৱা কৃষ্ণক বন্দী কৰি থবলৈ অভিসন্ধী কৰে। কিন্তু কৃষ্ণই নিজ মহাত্ম্য প্ৰকাশ কৰি তেওঁলোকৰ ৰড়যন্ত্ৰ ব্যৰ্থ কৰে। উপপ্ৰত্যলৈ উভতি গৈ কৃষ্ণই পাণ্ডৱ সভাত সকলো কথা বিবৃত কৰে। কৃষ্ণৰ বিৱৰণৰ পৰা জনা যায় যে গান্ধাৰীয়ে অতিশয় যুদ্ধযন্ত্ৰ বাক্য পাপ কৰ্মৰ পৰা নিবৃত্ত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। মনস্বিনী গান্ধাৰীয়ে কৃষ্ণৰ সমক্ষত হস্তিনাৰ ৰাজসভাত এইদৰে কৈছিল; “দুৰ্যোধন, এই ৰাজসভাত যিসকল ৰজা, ব্ৰাহ্মণ, ৰাজৰ্ষি আৰু সভাসদ উপস্থিত আছে, পাপমতি সহচৰ আৰু সন্দেশসকলৰ দ্বাৰা পৰিবেষ্টিত তোমাৰ অপৰাধৰ কথা সকলোৰে শুনক। মই সত্য কথা কৈছো। কুব্জবংশত চিৰকাল জ্যেষ্ঠানুজ্ঞেয় ৰজা হোৱা নিয়ম প্ৰচলিত হৈ আহিছে। তুমি পাপ কৰ্ম আৰু নৃশংস কৰ্ম্ম, সেই কাৰণেই নীতি বিৰুদ্ধ ভাৱে ৰাজ্য অধিকাৰ কৰিছা। ৰজা ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু ভ্ৰাতৃ বিদূৰ জয়ী হৈ থাকোতে তুমি কেনেকৈ সিংহাসন লাভৰ আশা কৰা? মহাত্ম্যপুৰুষ শ্ৰেষ্ঠ ভীষ্মই স্বেচ্ছাই সিংহাসন ত্যাগ কৰিছিল। তোমাৰ পিতা জন্মাম্ভ কাৰণে সিংহাসনৰ অনুপযোগী বিবেচিত হোৱাত ভ্ৰাতৃ পাণ্ডুৱে সিংহাসন লাভ কৰিছিল। এতিয়া ৰাজপুত্ৰৰূপে আৰু কুব্জ ৰাজপুত্ৰসকলৰ জ্যেষ্ঠৰূপে সিংহাসন তেওঁৰ পাপ্য। ভীষ্ম আৰু বিদূৰেও এই কথা মানে, তেওঁলোকৰ কথা পালন কৰাই উচিত ধৰ্ম হ'ব। ভীষ্ম, ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু বিদূৰৰ নিৰ্দেশ আৰু উপদেশ মতে যুদ্ধাৰম্ভে ৰাজ্য শাসন কৰক।

দুৰ্যোধনৰ হঠকাৰিতাৰ ফলত যুদ্ধ অনিবাৰ্য হৈ উঠিল। সমস্ত গুৰুজনৰ উপদেশ ব্যৰ্থ হ'ল। যুদ্ধৰ পৰিণাম কি হ'ব সেইটো দুৰদৃষ্টি সম্পন্ন গান্ধাৰীয়ে ভালকৈ দেখা পাইছিল। গান্ধাৰীয়ে জানিছিল যে তেওঁৰ বৰ পুত্ৰই অন্যায়াভাৱে এই যুদ্ধত জঁপ দিছে। পাণ্ডৱ ধৰ্মপথৰ পৰা পিচলা নাই। কুৰুক্ষেত্ৰ যুদ্ধৰ অষ্টৰ দিনৰ প্ৰত্যেক দিনৰ পুৱাতে মাতৃৰ পৰা বিদায় লবলৈ যাওঁতে গান্ধাৰীয়ে আশীৰ্বাদ দিছিল, “ধৰ্মৰ জয় হওক” (যতো ধৰ্মশুভো জয়ঃ)। পুত্ৰশোকত ধৈৰ্যহাৰা গান্ধাৰীয়ে যেতিয়া যুধিষ্ঠিৰক শাপ দিবলৈ উদ্যত হৈছিল, তেতিয়া ব্যাসদেৱে যোগবলে সেই কথা জানি গান্ধাৰীৰ আগত উপস্থিত হয় আৰু বোৱাবীয়েকক ধৰ্ম নিষ্ঠাৰ কথা সোৱবাই কয় :

উক্তনাট্যাদশাহানি পুত্ৰেন জয়মিচ্ছতা ।

শিবমাশংসে মে মাতৰ্ যুধ্যমানস্য শত্ৰুভিঃ ॥

সা তথা যাচ্যমান্য স্বংকালে কালে জয়েষিণা ।

উক্তবত্যাঁসি গান্ধাৰী যতো ধৰ্মশুভো জয়ঃ ॥

স্মৃতি পৰ্ব ১৪ । ৮

ওঠৰ দিনৰ যুদ্ধ শেষ হল। যুদ্ধৰ প্ৰতিদিনা দুৰ্যোধনে মাতৃ গান্ধাৰীক প্ৰণাম কৰি জয় প্ৰাৰ্থনা কৰোতে তেওঁ আশীৰ্বাদ দিছিল। “যতে ধৰ্ম ততে জয় হওক।” দুৰ্যোধনক “তোমাৰ জয় হওক” বুলি কোৱা নাছিল। এয়ে আছিল দুচৰতা, ধৰ্মাচাৰিণী গান্ধাৰী।

গদাযুদ্ধৰ নিয়ম লংঘন কৰি ভীমে দুৰ্যোধনৰ উৰু ভঙ্গ কৰে। শোকতপ্তা গান্ধাৰীৰ কথা ভাবি যুধিষ্ঠিৰ ভীতিগ্ৰস্ত হ'ল। তেওঁ ভাৱিলে যে গান্ধাৰীৰ খং উঠিলে অভিশাপ দি ত্ৰিলোক ভস্ম কৰিব পাৰে। আমি অন্যায়ে যুদ্ধত তেওঁৰ পুত্ৰক বধ কৰিছো এই সংবাদ শুনিলে তেওঁ মানসান্বিত দ্বাৰা আমাক ভস্ম কৰিব। এইদৰে চিন্তা কৰি ভয়ত যুধিষ্ঠিৰে কৃষ্ণক কলে, “হে মহাত্মন, আমাৰ ভয় লাগিছে, উগ্ৰ তপস্বিনী গান্ধাৰীয়ে পুত্ৰ-পোত্ৰৰ নিধন বাৰ্তা শুনি আমাক শাপি ভস্ম কৰিব। পুত্ৰবৎসল কৰ্ষিতা ক্ৰোধতা শ্লাক্ষীক তোমাৰ বাহিৰে কোনে তেওঁৰ সম্মুখীন হ'ব পাৰিব ? তুমি শীঘ্ৰে গান্ধাৰীৰ ওচৰলৈ যোৱা আৰু তেওঁক শাস্ত কৰাগৈ।”

যুধিষ্ঠিৰৰ কাতৰ প্ৰাৰ্থনাত কৃষ্ণই ৰথত উঠি শীঘ্ৰে হস্তিনাপুৰলৈ যাত্ৰা কৰিলে, ব্যাসদেৱ, ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু গান্ধাৰীক প্ৰণাম কৰি ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ হাতত ধৰি উল্ৰস্বৰে কান্দিবলৈ ধৰে, কৃষ্ণৰ ইও এক ভাওনা। তাৰ পাছত ধৃতৰাষ্ট্ৰক কিছু প্ৰবোধ দি গান্ধাৰীক সম্বোধন কৰি ক'লে, “হে সদ্ৰূপে, তোমাৰ সমান সতী নাৰী পৃথিৱীত ব্ৰিতীয় এগৰাকী নাই। পাণ্ডৱ পক্ষৰ শাস্তিৰ প্ৰস্তাৱলৈ যেতিয়া হস্তিনাৰ ৰাজসভাত উপস্থিত হৈছিলো ; তেতিয়া তোমাৰ উপদেশ তোমাৰ পুত্ৰই গ্ৰহণ নকৰিলে। তুমি তেতিয়া দুৰ্যোধনক কৈছিলো :

দুৰ্যোধনস্তয়া প্ৰোক্তো জথার্থী পৰুষং বচঃ

শূন্য মূঢ় বচো মহ্যং যতো ধৰ্মস্ততো জয়ঃ ॥

জথার্থী দুৰ্যোধনক তুমিয়েই কৈছিলো, “হে মূঢ়, ‘য’তে ধৰ্ম’ ততে জয়’ তোমাৰ বাক্য সফল হৈছে, শোক নকৰিবা।”

“হে কল্যাণি, হে মহাভাগে, তুমি ক্ৰোধোদীপ্ত দৃষ্টিৰ দ্বাৰা সমগ্ৰ পৃথিৱীক তুমি ধ্বংস কৰিব পাৰা। গতিকে পাণ্ডবৰ বিনাশৰ কথা তুমি চিন্তা নকৰিবা।”

কৃষ্ণৰ কথা শুনি গান্ধাৰীয়ে উত্তৰ দিলে : “হে কৃষ্ণ, তুমি যি কলা সেই কথা ময়ো বদজিছোঁ, কিন্তু পুত্ৰ শোকত মোৰ অন্তৰ দম্ব, সেই কাৰণে, মোৰ বুদ্ধি স্থিৰ নহয়। তোমাৰ প্ৰবোধ বাক্য শুনি মনত অলপ শান্তি পাইছো। এতিয়া পুত্ৰহীন অন্ধৰজাৰ তুমি আব্দু পাণ্ডৱেই অৱলম্বন।” এইদৰে কৈ শোক সন্তপ্তা গান্ধাৰীয়ে আঁচলেৰে মূখ ঢাকি চকুলো টুকিবলৈ ধৰে। কৃষ্ণই সময়োচিত সান্ত্বনা বাক্যৰে প্ৰবোধ দি বিদায় ললে।

কৃষ্ণৰ লগত পণ্ড পাণ্ডৱৰ যোঁতয়া গান্ধাৰীৰ কাষত উপস্থিত হৈছিল, তেতিয়া গান্ধাৰীয়ে যদুধিষ্ঠিৰক অভিশাপ দিবলৈ স্থিৰ কৰোতেই ব্যাসদেৱ সেই ঠাইত উপস্থিত হ’ল আব্দু গান্ধাৰীক নিবৃত্ত কৰিলে। সেই সময়ত গান্ধাৰীয়ে কৈছিল, “পুত্ৰ শোকত মই বিহবল হৈ পৰিছো। এই কুলবিনাশী যদুন্ধৰ কাৰণে পাণ্ডৱ দায়ী নহয়। কুন্তী যেনেকৈ পাণ্ডবৰ হিতাকাংক্ষী, ময়ো সেইদৰেই হিতাকাংক্ষী। এই যদুন্ধৰ কাৰণে দুৰ্যোধন কৰ্ণ আব্দু শকুনী দায়ী।

দুৰ্যোধনাপৰাধেন শকুনে: সৌবলস্য চ

কৰ্ণ-দুঃশাসনাভ্যাণ্ড বৃন্তোহয়ং কুৰু: সংক্ষয় ॥ (শ্ৰী পৰ্ব)

“পাণ্ডৱ যদুন্ধৰ কাৰণে দায়ী নহলেও কৃষ্ণৰ উপস্থিতিত অন্যায়ভাবে দুৰ্যোধনৰ উৰুভঙ্গ আব্দু দুঃশাসনৰ বক্তৃতা এই কাৰ্য্যত মই বৰ বেজাৰ পাইছোঁ।”

গান্ধাৰীৰ কথা শুনি ভীম ভয়ত পেপুৰা লাগি বিনীত ভাৱে গান্ধাৰীক ক’লে, “হে মাতা, মই আত্মবিক্ষাৰ কাৰণে ভয় খাই আব্দু দুৰ্যোধনকৃত পূৰ্ব লাঞ্ছনা স্মৰণ কৰি আব্দু পূৰ্বকৃত প্ৰতিজ্ঞাৰ কথা স্মৰণ কৰি এই দুঃকাৰ্য্য কৰিছো। মোক আপুনি ক্ষমা কৰক। মাতঃ, মই দুঃশাসনৰ বক্তৃতা কৰা নাই, কেৱল ঠুঠ আব্দু হাতত তেজ সানিছিলো। কুৰুসভাত পাণ্ডালীক অপমান কৰা সময়ত যি প্ৰতিজ্ঞা কৰিছিলো, সেই প্ৰতিজ্ঞা পালনৰ অৰ্থেই এনে কাৰ্য্য কৰিছিলো।”

ভীমৰ কথা শুনি, পুত্ৰৰ গান্ধাৰীয়ে ক’লে, “তুমি মোৰ এশ পুত্ৰক বধ কৰিছা। অন্ধ পিতৃমাতৃৰ লাখুটীৰূপে এজন পুত্ৰকো জীয়াই নাবাখিলা। তুমি যদি ধৰ্ম যদুন্ধ কৰি দুৰ্যোধনক বধ কৰিলাহেঁতেন, তেন্তে মোৰ দুখ কৰিবলৈ কাৰণ নাথাকিলেহেঁতেন।

ইয়াৰ পাছত গান্ধাৰীয়ে যদুধিষ্ঠিৰক বিচৰাত ভীমে যদুধিষ্ঠিৰ আব্দু গান্ধাৰীৰ কাষ চাপি ক’লে, “মাতঃ মই আপোনাৰ পুত্ৰহন্তা। মই অতি নিষ্ঠুৰ, মোৰ আব্দু

জীয়াই থকাৰ প্ৰয়োজন নাই। মোক অভিশম্পাত দিয়ক।” কিন্তু গান্ধাৰীয়ে কোনো উত্তৰ নিদিলে, কেৱল দীৰ্ঘ নিশ্বাস ত্যাগ কৰিলে। যুধিষ্ঠিৰে তেওঁক সোঁত কৰিবৰ উদ্দেশ্যে প্ৰণত হওঁতে গান্ধাৰীৰ দৃষ্টি ধৰ্মৰাজৰ হাত দখনত পৰাত হাতৰ আঙুলিকটা অগ্নিদগ্ধ হোৱাৰ দৰে ক’লা পৰি যায়। তেওঁৰ নখ কেইটাও ক’লা হয়। এই দৃশ্য দেখি অজুনে কৃষ্ণৰ গাৰ পাছত লুকালে আৰু আনবোৰো ভয়ত আঁতৰি গ’ল। গান্ধাৰীৰ খং অলপ পাছতে মাৰ গ’ল। তেওঁ পান্ডৱক মাতৃৰ দৰে আশ্বস্ত কৰিলে।

এই শোকৰ মূহুৰ্ত্ততো কুন্তীয়ে যোতিয়া পুত্ৰশোকাভুৱা দ্ৰৌপদীক লৈ গান্ধাৰীৰ ওচৰ চাপে, তেতিয়া গান্ধাৰীয়ে পবন ধৈৰ্য্য ধৰি দ্ৰৌপদীক সাস্থনাৰ বাণী শুনায়। “বৎসে বিহবল নহবা, মোলৈ চোঁৱা। এই লোমহৰ্ষক যুদ্ধত ষটা হত্যাৰূপে কালৰে নিৰ্দেশত হোৱা বুলি ভাবিবা। কালক নিৰ্দেশ কোনেও অতিক্ৰম কৰিব নোবাৰে। হৈ যোৱা ঘটনাৰ কাৰণে শোক কৰি লাভ নাই। বিশেষকৈ যুদ্ধত মৃত্যু হোৱা ক্ষত্ৰিয়ৰ কাৰণে শোক কৰিব নাপায়। অৱশেষত তেওঁ এই বুলি সাস্থনা দিহে :

যথৈবং ত্বং তথৈবাহং কো বাসাস্বাসয়িস্যতি।

মমৈৱ হি অপবোধেনং কুলমগ্ৰাং বিনাশিণ্

বৎসে, তোমাৰ আৰু মোৰ একেই দশা ; কোনে আমাক সাস্থনা দিব ? আমাৰ দোষতে এই শ্ৰেষ্ঠ বংশ বিনাশ হ’ল।

শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু বেদব্যাসৰ বৰত গান্ধাৰীয়ে দিব্য চক্ষু লাভ কৰি দূৰৰ পৰাই কুব্জক্ষেত্ৰৰ বণভূমি দেখিবলৈ পালে। তেওঁ আছিল মহাসতী-সাধনী নাৰী,

পতিব্ৰতা মহাভাগা সমনৱত চাৰিণী

উগ্ৰেন তপস্যযুক্তা সততং সত্যবাদিনী ॥ (স্ত্ৰীপৰ্ব ১৬।২)

বণক্ষেত্ৰৰ ভয়াবহ দৃশ্য দেখি “দিব্যজ্ঞান বলোপেতা” মহিষসী নাৰীগৰাকীয়েও শোকত কাতৰ হৈ পৰিল। বণক্ষেত্ৰত উপস্থিত বিধবা নাৰীসকলৰ কৰুণ ক্ৰন্দনত ধৰ্মজ্ঞা গান্ধাৰীয়েও ধৈৰ্য্য হেৰুৱাই পেলালে। তেওঁ কৃষ্ণক সম্বোধন কৰি কলে, “হে কেশৱ, হৃদয় বিদাৰক দৃশ্য চাই লোবা। পুত্ৰহাৰা, স্বামীহাৰা আৰু ভ্ৰাতৃহাৰা বীৰাজ্ঞাবিলাকৰ কৰুণ আৰ্তনাদত মই দগ্ধ। মাংসশোণিত কৰ্মমযুক্ত কুব্জক্ষেত্ৰৰ ভয়াবহ দৃশ্য দেখি মোৰ মনত ধাৰণা হৈছে যে পূৰ্বজন্মত মই মহাপাপ কৰিছিলো।

দুৰ্যোধনৰ মৃতদেহ দেখি শোক সন্তপ্তা গান্ধাৰী গুৰিগটা গছৰ দৰে লুটি খাই পৰিল। কিছু সময়ৰ পাছত সংজ্ঞা লাভ কৰি ব্যাকুলভাৱে কান্দিবলৈ ধৰে। তেওঁ কৃষ্ণক কলে :

উপস্থিঃ শ্মিন্ সংগ্ৰামে জ্ঞাতিনা সংক্ষয়ে বিভো।

মাময়ং প্ৰাহবৰ্ষেয় প্ৰাজ্ঞলি নৃপসন্তমঃ ॥

অশ্মিন্ জ্ঞাতি সমুদ্ভৱে জয়মশ্বা ব্ৰবীতুমে।

ইত্যুক্তে জানতী সৰ্বমহং স্বব্যসনাগমম্ ॥

অৱ্দং পদ্বদ্ব্যয় যতো ধৰ্মশতো জয়ঃ

“হে বাৰ্হস্পেয়, হে পদ্বদ্ব্যয়শ্ৰেষ্ঠ, জ্ঞাতি ক্ষয়কাৰী মহাযুদ্ধৰ আৰম্ভতে দূৰোধনে মোক প্ৰণতি জনাই কৈছিল ‘মা, তুমি আমাৰ যুদ্ধত জয়ী হবলৈ আশীৰ্বাদ দিয়া।’ মই এই যুদ্ধৰ ফলস্বৰূপ অতি ভয়ানক হ’ব সেইটো অনুমান কৰিব পাৰিছিলোঁ।’ মই দূৰোধনক সেই কাৰণে কৈছিলো ‘যতে ধৰ্ম ততে জয় (যতো ধৰ্মশতো জয়ঃ) মই তেওঁক আৰু কৈছিলো, ‘বৎসে, তুমি ক্ষয়িত্ৰ আকাঙ্ক্ষিত যুদ্ধমত্যা লাভ কৰিবা।’ পুত্ৰৰ কাৰণে মই কোনো দিনে শোক কৰা নাছিলো। কিন্তু অন্যান্য যুদ্ধত নিহত পুত্ৰৰ কাৰণে আজি মই শোক কৰিছোঁ।”

এইদৰেই গান্ধাৰী অতিশয় বিচলিত হৈ পৰে। দুষ্যশাসন, বিকৰ্ণকে আদি কৰি নিজ পুত্ৰ, অভিমন্যু, কৰ্ণ, জয়দ্রথ, শকুনি, লক্ষণ (দূৰোধনৰ পুত্ৰ) প্ৰভৃতি বীৰ-সকলৰ মৃত আৰু ছিন্ন দেহ দেখি বিলাপ কৰিবলৈ ধৰে। শোক, দুখ আৰু খণ্ডিত তেওঁৰ সংজ্ঞা বিলুপ্ত হ’ল। “যতে ধৰ্ম ততে জয়”—এই মহাবাক্যও তেওঁ শোকত পাহৰি গ’ল। তেওঁৰ সমস্ত ক্লোষ পুঞ্জীভূত হ’ল কৃষ্ণৰ বিৰুদ্ধে। তেওঁ কৃষ্ণৰ ফালে চাই কবলৈ ধৰে হে কৃষ্ণ, তুমি মোৰ শাস্তিৰ অধিকাৰী, সকলোৰে নিয়ন্তা। পান্ডৱ কোৰবৰ পাৰস্পৰিক বিনাশ কিয় ৰোধ কৰিব নোৱাৰিলা? তুমি যিহেতু ইচ্ছা কৰিয়ে এই পাৰস্পৰিক কন্দল উপেক্ষা কৰিছা, বৰং কন্দল লগাই দিছা সেই কাৰণে তুমি ইয়াৰ ফল ভোগ কৰিব লাগিব।

পতিশূদ্ৰশ্ৰমণা যস্মৈ তপঃ কিঞ্চিদপাৰ্জিতম্।

তেন আং দৰ্বাপেন শস্যে চক্ৰাগদাধৰ ॥

পতি শূদ্ৰশ্ৰমণ দ্বাৰা মই যি তপ সঞ্চয় কৰিছো, সেই দুষ্প্ৰাপ্য তপোবলত মই তোমাক অভিশাপ দিছো যে তোমাৰ বংশও এইদৰে আত্মকলহত বিনাশ হ’ব। এতিয়াৰ পৰা পৰ্য্যটন বহুবৰ পাছত তুমিও হত জ্ঞাতি, হত পিতা-মাতা আৰু হত পুত্ৰ হৈ অবগত ভ্ৰমণ কৰোঁতে কুৎসিত ভাবে ব্যাধৰ হাতত নিহত হবা। তোমাৰ বংশৰ মহিলাসকলেও সৰ্বহাৰা হৈ ভৰত কুলৰ নাৰীসকলৰ দৰে শোক কৰিব।”

উক্ত অভিশাপ শুনি কৃষ্ণই হাঁহিমাৰি সৰিনয়ে কলে:—হে মাতা, মই সেই কথা জানো। হে সূৰত, আপুনি মোৰ ভবিষ্যত কৰণীয় কথাই কৈছে। যাদৱসকলে পৰস্পৰ কটা-কটি মৰামৰি কৰিয়ে ধ্বংস হব।” কৃষ্ণৰ সেই কথা শুনি পান্ডৱসকল উদ্ভিগ্ন হৈ পৰে। তেওঁলোকে জীৱনক তুচ্ছ বুলি ভাবিবলৈ আৰম্ভ কৰে। ইয়াৰ পাছত কৃষ্ণো গান্ধাৰীকো দুই-এটা অপ্ৰিয় শুনায়।

উত্তিষ্ঠোত্তিষ্ঠ গান্ধাৰী মা চ শোকে মনঃ বৃথাঃ

তবৈৰ হি অপৰাধেন কুৰৱো নিধনং গতঃ ॥

গান্ধাৰী, উঠা, উঠা। তোমাৰ অপৰাধতে কৌৰৱ ধ্বংস হ’ল। তুমি দুৰ্বাস্তা নিতৰ পুত্ৰৰ মাতৃ হৈয়ো নিজৰ দুষ্টকৰ্মক সংকাৰ্য্য বুলি ভাবিছা। তোমাৰ দৰে ৰাজপুত্ৰী বৃথাবৈৰভাপন্ন পুত্ৰক জন্ম দিলা।

ত চন্দ্ৰবাসুদেৱস্য পদনবদন্তং বচোহিপ্রিয়ম্ ।

তুষ্টিং বভূৱ গান্ধাৰী শোক ব্যাকুল চেতনাঃ

বাসুদেৱৰ অপ্ৰিয় বাক্য শুনি শোকব্যাকুল চিত্তে গান্ধাৰী মনে মনে থাকিল ।

কৃষ্ণই গান্ধাৰীৰ অভিশাপক মানি ললেও কৌৰৱ মাতাক কটনু কৰিবলৈ এৰা নাই । কৃষ্ণৰ বিচাৰত গান্ধাৰীৰ অভিশাপ ফলিয়াবৰ উপক্ৰম হৈছে ।

পুত্ৰ শোকাভিসম্ভূতা গান্ধাৰী হতবান্ধবা

যদনুব্যাজহাবাস্তা তদিদং সমুপাগমৎ ।

পুত্ৰশোকাতুৰা, হতবান্ধবা গান্ধাৰীয়ে যি অভিশাপ দিছিল, সেই অভিশাপ আগত প্ৰায় । তেওঁ গান্ধাৰীৰ অভিশাপ সত্য কৰিবৰ উদ্দেশ্যে জ্ঞাতিসকলক তীৰ্থ-যাত্ৰাৰ আদেশ দিলে । যাদৱবিলাকে সাগৰপাৰৰ প্ৰভাস তীৰ্থত গৈ অতিমাত্ৰা মদ খাই পাৰত গজা মাদুৰী বন উঘালি পৰস্পৰক আঘাত কৰি দেহত্যাগ কৰে কৃষ্ণক জড়া নামৰ ব্যাধে দূৰৰ পৰা হৰিণ বুলি ভাণি শব হানি দেহত্যাগৰ পথ সুচল কৰি দিয়ে । গান্ধাৰীৰ অভিশাপ এনেদৰেই কৃষ্ণই সফল কৰিলে । পতিব্ৰতা নাৰীৰ বচন শক্তিৰ প্ৰভাৱ প্ৰদৰ্শন কৰিলে । পতিব্ৰতা নাৰীৰ বচন শক্তিৰ প্ৰভাৱ প্ৰদৰ্শন কৰিলে ।

কুব্জক্ৰেস্তৰ যদুন্ধৰ পাছত, দুর্যোপক্ষৰ শ্ৰাদ্ধাদি ক্ৰিয়া শেষ হোৱাত অসহায় ধৃতবাস্তু আৰু গান্ধাৰীক অনুন্নয় বিয় কৰি যুধিষ্ঠিৰে পাণ্ডৱৰ ঘৰলৈ যায় আৰু সকলো সা-সুবিধা দি কোনো কণ্ট আৰু চিন্তা নোহোৱাকৈ বাকী থকা জীৱনটো কটাবলৈ আয়োজন কৰি দিয়ে । যুধিষ্ঠিৰে ধৃতবাস্তুৰ পৰামৰ্শ আৰু তেওঁৰ অধীনতা মানিয়েই ৰজ্য শাসন কৰিছিল । কুন্তী দ্ৰৌপদী সুভদ্ৰাক গান্ধাৰীৰ সেৱাত আৰু বিদূৰ, সঞ্জয়, যদুদন্তসুদন ধৃতবাস্তুৰ সেৱাত নিয়োগ কৰিছিল আৰু নিজেও খা-খবৰলৈ আছিল । কেৱল ভীমৰ মনত দুৰ্যোধনৰ কুকাৰ্য আৰু আৰু তাক সম্বৰ্ণন কৰা ধৃতবাস্তুৰ পুত্ৰবোৰক বধ কৰিলে, সেই কথা শুনাই বৃদ্ধাৰ মনত কণ্ট দিছিল । ভীমৰ বাক্যবাণত অতিষ্ঠ হৈ ধৃতবাস্তুৰ মনত সংসৰাবলৈ বিতৃষ্ণা জন্মিল ।

সা চ বুদ্ধিমতী দেৱী, কাল পাৰ্য্যায় বেদিনী ।

গান্ধাৰী সৰ্বধৰ্মজ্ঞা তান্যলীকানি শূদ্ৰশ্ৰুবে আশ্ৰমিক ৩/১২

(কালতত্ত্বজ্ঞা, সৰ্বধৰ্মজ্ঞা, বুদ্ধিমতী দেৱী গান্ধাৰীয়েও ভীমৰ কঠোৰ বাক্য শুনিছিল)

যুধিষ্ঠিৰৰ আশ্ৰয়ত পোন্ধৰ বছৰ অতিবাহিত কৰি ধৃতবাস্তুই ভীমৰ বাক্যত আৰু আচৰণত দুখ পাই বন গমনৰ সংকল্প লয় । যুধিষ্ঠিৰে এই কথা নাজানিছিল । এদিন ধৃতবাস্তুই ৰাজসভাত সকলোকে এই কথা জনালে । আগৰ পৰাই তেওঁ পূৰ্বকৃত পাপ ক্ষালনৰ উদ্দেশ্যে কঠোৰ ব্ৰত পালন কৰিছিল । গান্ধাৰীৰ বাহিৰে আনে এই কথা নাজানিছিল । এতিয়া তেওঁ সপত্নীক প্ৰৱজ্যা গ্ৰহণৰ সংকল্প প্ৰকাশ কৰিলে । যুধিষ্ঠিৰৰ অনুন্নয়-বিনয়ে তেওঁৰ সংকল্প টলাব নোৱাৰিলে ।

যাত্ৰাৰ আগতে তেওঁ য়ুধিষ্ঠিৰক ৰাজনীতি সম্পৰ্কে বহুতো উপদেশ দিয়ে। তাৰ পাছত প্ৰজাসকলৰ পৰা বিদায় ল'লে। গান্ধাৰীয়েও প্ৰজাসকলক বিদায় সম্ভাষণ জনালে। ধৃতৰাষ্ট্ৰই নিজৰ অপৰাধৰ কাৰণে (যদি কিবা অপৰাধ কৰিছিল) প্ৰজাসকলৰ ওচৰত ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰিলে। গান্ধাৰীয়ে এই বুলি বিদায় মাগিলে :

ইয়ং কৃপণা বৃদ্ধা হতপত্নী তপস্বিনী ।

গান্ধাৰী পুত্ৰ শোকাক্তা যুস্মান ঘাচতি মৈ ময়া ॥

ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ কৰুণ বিদায়ত সকলো অভিভূত হ'ল। যাত্ৰাৰ আগতে তেওঁ পিতৃ-পিতামহৰ উদ্দেশ্যে তৰ্পণ কৰিলে। নিজৰ আবু গান্ধাৰীকে শ্ৰাদ্ধ সম্পন্ন কৰিলে। (জীৱিত অবস্থাত নিজৰ শ্ৰাদ্ধ কৰাৰ নিয়ম আছে) দহদিন ব্যাপি শ্ৰাদ্ধ আবু আন আনুষ্ঠানিক ক্ৰিয়া চলিল।

কাৰ্ত্তিকী পূৰ্ণিমাতে গান্ধাৰীক লগতলৈ ধৃতৰাষ্ট্ৰই বিদূৰৰ লগত যাত্ৰা কৰিলে। ভাগিৰথী তীৰত কুশল্যাত বাগ্ৰি যাপন কৰি পাছদিনা মহৰ্ষি শতযুগৰ আশ্ৰমত উপস্থিত হ'ল। এই আশ্ৰমত থাকোঁতেই য়ুধিষ্ঠিৰে তেওঁলোকক দেখা কৰি শ্ৰদ্ধা জানায়। অবগ্যযাত্ৰাত কুন্তী আছিল সকলোৰে আগত। তেওঁৰ কাম্বত হাত বাখি খোজ দিছিল গান্ধাৰীয়ে আবু গান্ধাৰীৰ হাতত ধৰি খোজ চলাইছিল ধৃতৰাষ্ট্ৰই।

শতযুগৰ আশ্ৰমত থাকোঁতেই এদিন মহৰ্ষি ব্যাস তেওঁলোকক দেখা কৰিবলৈ আহে, তেওঁ ধৃতৰাষ্ট্ৰাদিক তপস্যা কেনে চলিছে আবু পুত্ৰশোক পাহৰিব পাৰিছেনে নাই ইত্যাদি প্ৰশ্ন কৰি সজ উপদেশ দিয়ে। তেওঁ জানিব পাৰিলে ধৃতৰাষ্ট্ৰ আবু গান্ধাৰীৰ পুত্ৰশোক সাম কাটিছে। ধৃতৰাষ্ট্ৰ স্বকৃত কুৰ্মৰ কাৰণে অন্ততপত দগ্ধ হৈছে। তেওঁৰ চিন্তাই সম্পূৰ্ণ শাস্তি লাভ কৰিব পৰা নাই। গান্ধাৰীয়ে ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ মানসিক অবস্থা বুজি ব্যাসদেৱক কলে, “প্ৰভো, ষোল বছৰ অতীত হ'ল। হতপত্নী অশ্ববাজ এতিয়াও শোক সন্তপ্ত, বাতি তেওঁৰ টোপনি নাহে,”

পুত্ৰশোক সমাৰিষ্টা গান্ধাৰী ষ্ণিদমবৰীং

শ্বশুৰং বন্ধনয়না দেবী প্ৰাঞ্জলিবৃশ্ৰিতা

ষোড়শে মানি বৰ্মানি গতানি মনুনিপদুঙ্গৰে

অসংবাজো হতান্ পুত্ৰান্ শোচতো ন শমোৰিভো

আশ্ৰমিক ২৯। ১৭। ১৮

কেৱল ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ অৱস্থাই নহয়, কুন্তী, দ্ৰৌপদী, সুভদ্ৰাকে আদি কৰি শোকাক্তা কুবু-পান্ডৱ নাৰীৰ দুখ-বেজাৰ ব্যক্ত কৰিছে। তেওঁ নিজৰ কথা বৰ বেছি কোৱা নাই। স্বামীৰ দুখৰ কথা ভাবিয়ে তেওঁ ব্যাকুল হৈছে। নিজৰ শতপুত্ৰ নিধনৰ দুখ অন্তৰত দমাই ৰাখিছে। গান্ধাৰীৰ আত্ম সংযম, ধৈৰ্য্য আবু স্বল্পভাষিতা তেওঁৰ উক্তিত প্ৰকাশ পাইছে।

ব্যাসদেৱে তপস্যাব বলত এবাৰিত যদুৰূপত বীৰসকলক কুস্তী, গান্ধাৰী, দ্ৰোণদী আদি কুব্জবংশীয় নাৰীসকলৰ দৃষ্টিগোচৰ কৰিলে। ধৃতবাস্তু, গান্ধাৰী, কুস্তী আদি সকলোৱে চাই পৰিতৃপ্ত হ'ল। যদুৰ্ধিষ্ঠৰে এমাহ কাল ধৃতবাস্তু, গান্ধাৰী আৰু কুস্তীৰ লগত আশ্ৰমত বাস কৰি তেওঁলোকক সেবা-শুশ্ৰূষা কৰি সন্তুষ্ট কৰে। ধৃতবাস্তুই অজস্ৰ আশীৰ্বাদ দি বিদায় দিয়ে। ৰাজধানীলৈ উভতি আহিবলৈ ইচ্ছা নাছিল যদিও কুস্তী আৰু গান্ধাৰীৰ স্নেহাৰ্জ আদেশত অনিচ্ছা স্বত্বেও যদুৰ্ধিষ্ঠৰ ৰাজধানীলৈ উভতি আহে।

যদুৰ্ধিষ্ঠৰ আশ্ৰমৰ পৰা উভতি অহা দুবছৰ অতীত হ'ল। এদিন দেৱৰ্ষি নাৰদ হস্তিনাপুৰত উপস্থিত হ'ল। তেওঁ অনেক তীৰ্থ ভ্ৰমণ কৰি অহা বুলি জানি যদুৰ্ধিষ্ঠৰে ধৃতবাস্তু, গান্ধাৰী আৰু কুস্তীৰ সংবাদ জানিবলৈ ইচ্ছা কৰাত দেৱৰ্ষিয়ে তেওঁলোকক বনাগ্নিয়ে দগ্ধ কৰি মৃত্যু ঘটালে বুলি জনালে। মৃত্যুৰ আগতে বনাগ্নিয়ে আগুৰি ধৰা দেখি সজয়ক কলে, “সজয়, তুমি অগ্নিৰ পৰা দূৰলৈ আঁতৰি যোৱা। আমি এই ঠাইতে থাকি অগ্নিদগ্ধ হৈ মৃত্যুবৰণ কৰিম। গৃহত্যাগীৰ পক্ষে এনে মৃত্যু অপমৃত্যু নহয় বৰং প্ৰশস্ত।” এই বুলি কৈ ধৃতবাস্তুই পুৰ্বাভিমুখী হৈ তপস্যাত বহিল। গান্ধাৰী আৰু কুস্তীয়েও তেওঁক অনুসৰণ কৰিলে। সজয়ে তেওঁক প্ৰদক্ষিণ কৰি প্ৰণাম জনালে। দাবাগ্নিয়ে ধৃতবাস্তু, গান্ধাৰী আৰু কুস্তীক গ্ৰাস কৰিলে।

“সজয়ে সেই বনাগ্নিৰ পৰা বক্ষা পাই গঙ্গাতীৰত তপস্বীবিলাকক এই ঘটনা ব্যক্ত কৰোঁতে মই শুনিবলৈ পালো। সজয় তাৰ পাছত তপস্যাব উপদেশেই হিমালয়লৈ প্ৰস্থান কৰে। মই, কুস্তী, গান্ধাৰী আৰু ধৃতবাস্তুৰ দগ্ধদেহ দেখি আহিছো।” এইদৰে দেৱৰ্ষিয়ে প্ৰকাশ কৰে। বন্ধনেতা গান্ধাৰীয়ে বনাগ্নিয়ে ঘেৰি ধৰাব আগতে স্বামীৰ লগত যোগাসনত বহি অগ্নিত পাৰ্থক্য দেখে অপৰ্ণ কৰে। এটা কথাও নকলে। সত্যীৰ এই সহমৰণে তেওঁৰ চৰিত্ৰক সমুদ্ৰল কৰি তুলিছে। গোটেই মহাভাৰতত মহৰ্ষি বেদব্যাসে মহাসতী গান্ধাৰীক নানা বিভূষণেৰে পৰিচয় দিছে। সেইবোৰ তেওঁৰ চৰিত্ৰত সাৰ্থক ভাৱে প্ৰতিফলিত হোৱা দেখা যায়। পতিৱ্ৰতা মহাভাগা, সত্যবাদিনী মহাতপস্বিনী মহাসতী, সুৰলাক্ষ্মী, ধৰ্মজ্ঞা, ব্ৰতচাৰিণী আদি বহুতো বিভূষণেৰে ব্যাসে তেওঁক ভূষিত কৰিছে। সামান্য দুটা এটা ঘটনাৰ বাহিৰে তেওঁৰ দীৰ্ঘ জীৱনত কোনো ধৰ্মবিচ্যুতি আৰু ধৈৰ্য্য বিচ্যুতি লক্ষ্য কৰা নাযায়। “যতো ধৰ্মস্ততো ভজঃ”—এই উক্তিৱেই তেওঁক চিৰস্থায়ী আসন দিছে।

কুস্তী ৪

যদুবংশৰ শ্ৰীৰসেন নামৰ ৰজাৰ বসুদেৱ আৰু পৃথা নামৰ এহাল ল'ৰা-ছোৱালী। অংশৱতৰণ অধ্যায়ৰ পৰা জনা যায় যে সিন্ধু দেৱীৰ অংশলৈ পৃথাব

জন্ম হৈছিল। তেওঁ অতিশয় সুন্দৰী আছিল। পৃথৱী পেহীয়েকৰ পুতেক কুন্তিভোজ, তেওঁ সন্তানহীন আছিল। ৰজা কুন্তীভোজে শ্ৰবসেনক এটি সন্তান খোজাত শ্ৰবসেনে পৃথাক দান কৰে। কুন্তিভোজৰ পালিতা কন্যাৰূপে তেওঁৰ নাম হৈছিল কুন্তী। সেই কালত কন্যাকো তোলনীয়া পদ্বীৰূপে গ্ৰহণ কৰা ৰীতি আছিল। তোলনীয়া পিতৃৰ পাছত সেই পালিতা কন্যাই সম্পত্তি লাভ কৰি পিঙ্গাদি শাস্ত্ৰীয় কাৰ্য্য সম্পন্ন কৰিব পাৰিছিল। কুন্তিভোজে পালিতা কন্যাক অতিথি শ্ৰদ্ধাৰ ভাৱ দিছিল আৰু সেই ভাৱ পৃথাই সুচাৰুভাৱে পালন কৰিছিল। এদিন কোপনস্বভাৱৰ ঋষি দূৰ্বাসা কুন্তিভোজৰ ঘৰত আলিহ হৈ উপস্থিত হোৱাত পৃথাই তেওঁক সন্তোষ লগাকৈ শ্ৰদ্ধা কৰাত ঋষিয়ে তেওঁক এটা মন্ত্ৰ দান কৰে। সেই মন্ত্ৰৰ এনে অশ্ৰুত গুণ আছিল যে সেই মন্ত্ৰ মাতি যি দেৱতাকে আহ্বান কৰা হয়, সেই দেৱতা সোঁশৰীৰে আহি উপস্থিত হৈ পুত্ৰদান কৰিব।

যং যং দেৱং ঋমেতেন মন্ত্ৰেনাৱাহীয়্যসি।

তস্য তস্য প্ৰসাদাত্ত্বং দেৱি পুত্ৰান্ জনীয়্যসি ॥ আদি, ৬৭।১৩৫

“হে দেৱি, এই মন্ত্ৰৰ দ্বাৰা তুমি যি দেৱতাক আহ্বান কৰিবা, মন্ত্ৰৰ বলত সেই দেৱতা উপস্থিত হৈ তোমাক পুত্ৰদান কৰিব।”

দূৰ্বাসাক শ্ৰদ্ধা কৰোঁতে পৃথা যৌৱনপ্ৰাপ্তা যুৱতী। মন্ত্ৰলাভ কৰাৰ পাছতে স্বাভাৱিক কুতূহলৰশতঃ পৃথাই সূৰ্য্য দেৱতাক আহ্বান কৰাত সূৰ্য্য তেওঁৰ আগত উপস্থিত হয়; পৃথাই বহু অনুন্নয় কৰা সত্ত্বেও কুন্তীক বৰণ কৰি সন্তানসম্ভৱা কৰে। কুন্তীয়ে লোকনিন্দা আৰু গুৰুজনৰ প্ৰতি ভয় আদি কাৰণ দৰ্শায়ো নিষ্কৃতি নাপালে। ফলত, যথাসময়ত কুন্তীয়ে এটি পুত্ৰসন্তান প্ৰসৱ কৰে। কিন্তু লোক-নিন্দাৰ ভয়ত জন্মাৰ পাছতে শিশুটিক কুন্তীয়ে ভুবত উটুৱাই দিয়ে। অৱশ্যে তেওঁ শিশুটি জীয়াই থকাৰ সকলো সাৱধানতা অৱলম্বন কৰিহে এটা পেটিকাত ভৰাই উঠাই দিছিল। গভীৰ বাতি, কেৱলমাত্ৰ ধাত্ৰীক লগতলৈ নদীকাষলৈ যাওঁতে কুন্তীয়ে কৰুণ সুৰত বিলাপ কৰিছিল। নদীৰ সোতত পেটিকাটো উঠাবৰ সময়ত চকুলো মূৰ্ছা শিশুটিৰ কল্যাণ কামনা কৰি কৈছিল—

স্বস্তি তে চাস্তৰিক্ষেভ্যঃ পাৰ্থিৱেভ্যশ্চ পুত্ৰক।

দিৱ্যোভ্যশ্চৈৱ ভূতেভ্যস্তথা ত্যোজবাশ্চ যে

বন ৩০৭/১০-২৯

“হে বৎস, অস্তৰীক্ষগত, পাৰ্থিৱীগত, দেৱলোকত থকা প্ৰাণীবিলাকৰ পৰা মঙ্গল হওক, জলচৰ প্ৰাণীগণেও যেন তোমাৰ মঙ্গল সাধন কৰে। তোমাৰ যাত্ৰাপথ যেন বাধাহীন হয়, কোনেও যেন তোমাক হিংসা নকৰে। বৰুণদেৱ আৰু অস্তৰীক্ষপতি পৱনদেৱে যেন তোমাক ৰক্ষা কৰে। তোমাৰ পিতা সূৰ্য্যদেৱে যেন সততে তোমাক ৰক্ষা কৰে। আদিত্য, ৰসু, বসু, সাধ্য, ঋতু আৰু দিকপতিগণে যেন তোমাৰ কল্যাণ বিধান কৰে। তোমাৰ সহজাত কৰুচ-কুণ্ডল দেখি মই যেন পাছতো তোমাক চিনি পাব

পাৰো। হে দেৱকুমাৰ, যি নাৰীয়ে তোমাক স্তনপান কৰাব তেওঁ মহাসৌভাগ্যৱতী। তোমাৰ দৰে পশ্মপলাশ লোচন সন্দৰ্শন শিশুক যাব কোলাত লোৱাৰ সৌভাগ্য হ'ব তেওঁ মহাভাগ্যৱতী। যি গৰাকীয়ে যৌৱনত হিমালয়বাসী সিংহৰ দৰে বিক্ৰমশালী তোমাক পুত্ৰ বুলি পৰিচয় দিব, নাজানো তেওঁ কিমান পুণ্যৱতী।”

এইদৰে বেজাৰ কৰি শোকবিহ্বলা শূন্যহৃদয়া জননীয়ে সদ্যজাত পুত্ৰক স্নোতত বিসৰ্জন দি পিতৃৰ ভয়ত ঘৰলৈ উভতি আহে।

যৌৱন কালত পৃথা অপৰূপা সন্দৰ্ভী আছিল। আদি কাণ্ডৰ ১১২ নং অধ্যায়ত তেওঁৰ সৌন্দৰ্য্যৰ কিছ্ৰু আভাস মহাকাব্যে দাঙি ধৰিছে। তাৰ অলপ তলত উদ্ধৃত কৰা হ'ল।

সত্ত্বৰূপগদগোপেতা

নৃপতি কুন্তীভোজে স্বয়ংবৰ সভা আহ্বান কৰে। সেই সভাত উপস্থিত পাণিপ্রার্থীসকলৰ ভিতৰত কুন্তীয়ে কুৰুবাজ পাণ্ডুৰ ডিঙিত বৰণমালা পিন্ধাই দিয়ে। ভোজৰাজে বহু যোতুকসহ কুন্তীক পাণ্ডুৰ হাতত অৰ্পণ কৰি হস্তিনাপুৰলৈ পঠাই দিয়ে। কিছুদিনৰ পাছত মদ্রবাজ শল্যৰ ভনী মাদ্ৰীকো বিবাহ কৰে। উভয় ভাৰ্য্যাৰ লগত বহুবছৰ স্নেহত কাল অতিবাহিত কৰাৰ পাছত পাণ্ডু দীৰ্ঘবয়সত বাহিৰ হয়। বহুদেশ জয় কৰি প্ৰভুত ধনবস্তু সংগ্ৰহ কৰি কিছুকাল সুখেৰে ৰাজ্য শাসন কৰে। কিছুদিন সুখেৰে ৰাজ্যশাসন কৰাৰ পাছত দুই ভাৰ্য্যাক লগত লৈ তেওঁ অৰণ্যবাসী হয়। হিমালয়ৰ দক্ষিণৰ অৰণ্য প্ৰান্তৰত মৃগয়া কৰি বহুদিন সুখেৰে কাল কটায়। মৃগৰূপ ধৰি কন্দম মূৰ্ণিয়ে এজনী হৰিণীক বশ কৰি থাকোঁতে পাণ্ডুৱে তেওঁক সাধাৰণ হৰিণ বুলি ভাবি বাণবিন্ধ কৰে। মৃত্যুৰ সময়ত মূৰ্ণিয়ে অভিশাপ দিয়ে যে পাণ্ডুবো বশ-অবস্থাত মৃত্যু হ'ব। মূৰ্ণীক বধ কৰি পাণ্ডুৱে অতিশয় অনুতাপ কৰে। তেওঁ সন্যাস গ্ৰহণৰ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰাত কুন্তী আৰু মাদ্ৰী উভয় ভাৰ্য্যাৰে তেওঁৰ অনুগামী হ'বলৈ অভিলাষ কৰে।

অন্যেহাপি হ্যাপ্ৰমাঃ সন্তি যে শক্যা ভবতৰ্ষভ।

আৰাভ্যাং ধৰ্মপত্নীভ্যাং সহ তপ্তং তপো মহং ॥

“হে ভবতৰ্ষভ, সন্যাস বাদেও গ্ৰহণীয় অন্য আশ্ৰম আছে। সেই আশ্ৰম গ্ৰহণ কৰি উভয় ধৰ্মপত্নীক লগত লৈ তপস্যা কৰিব পাৰিব। আমিও কামসুখ ত্যাগ কৰি ইন্দ্রিয়-সংযমপূৰ্বক তোমাৰ লগতে তপস্যা কৰি মূৰ্ত্তি লাভ কৰিব খোঁজোঁ। তুমি যদি আমাক এৰি যোৱা, তেন্তে আজিয়ে আমি প্ৰাণত্যাগ কৰিম—এয়া আমাৰ নিশ্চিত কথা।”

এই উক্তিৰ পৰা কুন্তী-মাদ্ৰী উভয়েৰে পতিপৰায়ণতা প্ৰকাশ পাইছে। দুই ভাৰ্য্যাৰ অনুৰোধ বক্ষা কৰি পাণ্ডুৱে বাণপ্ৰস্থ গ্ৰহণ কৰি আশ্ৰমবাসী হয়। পুণ্ড্ৰহীনতাৰ কাৰণে পাণ্ডুৰ মনত দুখ। পুণ্ড্ৰ মূৰ্ধন কৰিবলৈ আৰু মৃত্যুৰ পাছত পিণ্ডলাভ কৰি মূৰ্ত্তি লাভ কৰিবলৈ তেওঁৰ মনত বৰ হাবিয়াস। হিমালয়ৰ নানা স্থান ভ্ৰমণ

কৰিও তেওঁৰ মনত শাস্তি নাই। মদুৰিৰ শাপলৈ ভয় কৰি পত্নীৰো ওচৰ চাপিব নোৱাৰে। উপায়হীন হৈ তেওঁ ক্ষেত্ৰজ পুত্ৰ লাভ কৰিবলৈ কুন্তীক অনুৰোধ কৰি কুন্তীক দূৰ্বাসাদন্ত মন্ত্ৰৰ কথা সোঁৱৰাই দিয়ে। স্বামীৰ অনুৰোধ এবাৰ নোৱাৰি কুন্তীয়ে পাণ্ডুক দূৰ্বাসাই দিয়া মন্ত্ৰটোৰ সকলো কথা বিবৰি কয়, কিন্তু কৰ্ণজন্মৰ কথাটো গুপতে ৰাখে। পাণ্ডুৰ কথামতে প্ৰথমতে ধৰ্ম (যম) দেৱতাক আহ্বান কৰে। ধৰ্মদেৱতা মন্ত্ৰবলত কুন্তীৰ সন্মুখত উপস্থিত হৈ এটি পুত্ৰ দান কৰে, এওঁৰেই যদুধিষ্ঠিৰ। যদুধিষ্ঠিৰ জন্মৰ এক বছৰ পাছত বায়ুদেৱতাক মন্ত্ৰপাঠ কৰি আহ্বান কৰাত সেই দেৱতাৰ ওঁচত ভীমৰ জন্ম হয়। ইয়াৰ পাছত বলবান-গদুগবান সন্দৰ্ব এটি পুত্ৰ পাবলৈ ইচ্ছা কৰি দেৱবাজ ইন্দুক আহ্বান কৰাত ইন্দু দেৱতাৰ তুল্য অৰ্জুনৰ জন্ম হয়। ইয়াৰ পাছতো পাণ্ডুৱে পুত্ৰ পাবৰ কাৰণে কুন্তীক অনুৰোধ কৰাত কুন্তীয়ে কলে, পাণ্ডুৱে পুত্ৰাণৰ কাহিনী, উদ্দালক পত্নী আৰু সৌদাসপত্নীয়ে ক্ষেত্ৰজপুত্ৰ জন্ম দিয়াৰ বৃত্তান্ত বৰ্ণনা কৰি আৰু নিজৰ জন্মকাহিনীও উল্লেখ কৰি অধিক পুত্ৰ জন্ম দিবলৈ অনুৰোধ কৰে যদিও কুন্তীয়ে সেই অনুৰোধ বক্ষা নকৰি ক'লে—“শাস্ত্ৰকাৰসকলে তিনিটা পুত্ৰকৈ অধিক পুত্ৰ জন্ম দিবলৈ সেই কাৰণে মানা কৰিছে। শাস্ত্ৰকাৰসকলে তিনিটা পুত্ৰতকৈ অধিক পুত্ৰ জন্ম দিয়া নাৰীক ‘স্বৈৰিণী’ (স্বেচ্ছাচাৰিণী) বুলিছে। তুমি কিয় মোক শাস্ত্ৰবিৰোধী কাম কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰিছা?”

তিনিটা সন্দৰ্ব সন্তান লাভ কৰি পাণ্ডু আৰু কুন্তী আনন্দত দিন কটাইছিল। মাদ্ৰীৰ মনত কিন্তু সুখ নাছিল। তেওঁ সন্তানহীনা। পাণ্ডুৰে তেওঁৰ দুখ বৃদ্ধি পাই মাদ্ৰীকো মন্ত্ৰটো এবাৰ শুনাবলৈ অনুৰোধ কৰে। কুন্তীয়ে স্বামীৰ অনুৰোধ বক্ষা কৰি মাদ্ৰীক এবাৰ মাত্ৰ মন্ত্ৰটো শিকাবলৈ মান্তি হোৱাত মাদ্ৰীয়ে একেলগে দুটি পুত্ৰ লাভ কৰিবলৈ অশ্বিনীকুমাৰদ্বয়ক আহ্বান কৰে আৰু অশ্বিনীকুমাৰদ্বয়ৰ কৃপাত নকুল আৰু সহদেৱক মাদ্ৰীয়ে লাভ কৰে। তেওঁলোক যমজ আছিল যদিও নকুলৰ জন্ম আগতে হোৱাত তেওঁকে জ্যেষ্ঠ বুলি ধৰা হয়। মাদ্ৰীয়ে দ্বিতীয়বাৰ মন্ত্ৰটি শুনিবলৈ ইচ্ছা কৰাত সপত্নীৰ অধিক পুত্ৰ হোৱা বাহা নকৰি কুন্তীয়ে মন্ত্ৰটো নিশিকাবলে।

ঋষিশাপলৈ আওকাণ কৰি কামভাবে পাণ্ডুৱে মাদ্ৰীৰ কাষ চপাত পাণ্ডুৰ মৃত্যু হয় আৰু শোকত বিহৱলা হৈ মাদ্ৰীয়ে পতিৰ চিতাত আয়ত্মৰ্পণ কৰি সহগামিনী হয়। সব্দ ল'ৰাহালক ভালকৈ তুলিবলৈ কুন্তীক মৰাৰ আগতে অনুৰোধ কৰি

বিভেৰাশাস্ত্ৰঃ পৰিভৱাং কুন্তীণাং পাৰ্শ্ববীৰুণী।

নান্দ্যগ্নিৰহং বৃদ্ধা বন্দ্যাস্থানে কলৰহম্। আদি ১২৪।

আৰু এবাৰ মন্ত্ৰটো শিকালে হৈ মাদ্ৰীৰ দ্বাৰা পৰাভূত হ'ম বৃদ্ধি ৰাখক। কৰিছোঁ। বৃদ্ধা গ্ৰীলোকৰ ব্যৱহাৰ এনেই হয়। বেহেৰক আস্থান কৰি মাদ্ৰীয়ে একেধাৰতে যে বৃদ্ধা পুত্ৰ লাভ কৰিব, সেই কথা হৈ ভবা নাছিলে।

যায়। কুন্তীয়ে সেই অনুরোধ বক্ষা কৰি নিজৰ ল'ৰাৰ দৰেই মৰম-চেনেহ কৰি ডাঙৰ-দীঘল কৰে।

শতশতাব্দী তপস্বীসকলে কিছুদিনৰ পাছত পাঁচটা পুত্ৰসহ কুন্তীক হস্তিনাপুৰলৈ নি ভীষ্মৰ হাতত সমৰ্পণ কৰে। ভীষ্ম আৰু ধৃতৰাষ্ট্ৰক সকলো কথা বুজাই দি ল'ৰাকেইটা আৰু কুন্তীক তেওঁলোকৰ হাতত চমজাই মূৰ্চন উভতি যায়। মৃত পাণ্ডুৰ শ্ৰাদ্ধবিধি যথাসময়ত সম্পন্ন হোৱাৰ পাছত পুত্ৰকেইজনসহ কুন্তীয়ে ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ আশ্ৰয়ত দিন কটাবলৈ ধৰে। ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ বৰ ল'ৰা দুর্যোধন যুধিষ্ঠিৰৰ সমবয়সী। পাণ্ডুৰ কেইজন শাস্ত্ৰজ্ঞান আৰু বৰ্ণবিদ্যাত পাৰ্গত হোৱা দেখি দুর্যোধন অতিশয় ঈৰ্ষান্বিত হৈছিল। এই কথা কুন্তীৰ অবিদিত নাছিল। পুত্ৰকেইজনৰ অমঙ্গল হোৱা যেন আশংকা কৰিলে, তেওঁ ধৰ্মপ্ৰাণ বিদূৰৰ পৰামৰ্শ গ্ৰহণ কৰিছিল। হস্তিনাপুৰীত একমাত্ৰ বিদূৰেই আছিল পাণ্ডুৰ হিতাকাংক্ষী। ভীষ্ম আৰু দ্ৰোণ পাণ্ডুৰ হিতাকাংক্ষী আছিল যদিও তেওঁলোক কোঁৱৰৰ 'অৰ্থদাস' আছিল।

সুখ দুখত কোঁৱৰৰ (ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ) আশ্ৰয়ত কুন্তীয়ে পুত্ৰকেইজনৰ লগত দিন কটাবলৈ ধৰে। কুমাৰসকলৰ বিদ্যাধ্যয়নো শেষ হ'ল। পাণ্ডুৰ কেইজন সকলো বিষয়তে পাৰ্গত হৈ উঠিল। কুব্জ-পাণ্ডুৰ বৰ্ণবিদ্যা প্ৰদৰ্শন কৰিবলৈ দ্ৰোণাচাৰ্য্যই এক প্ৰদৰ্শনমূলক বৰ্ণবিদ্যাৰ আয়োজন কৰে। হস্তিনাপুৰৰ স্ত্ৰী-পুৰুষ সকলো সেই বৰ্ণকোশল চাবলৈ কুব্জক্ষেত্ৰত সমবেত হ'ল। কুন্তীৰ পৰিত্যক্ত পুত্ৰ কৰ্ণও তাত উপস্থিত আছিল। কুন্তীয়ে কৰ্ণৰ সহজাত কবচ-কুণ্ডল দেখিয়েই চিনিব পাৰিছিল। এই প্ৰদৰ্শনীত অজ্ঞানে অপৰিসীম বৰ্ণকোশল প্ৰদৰ্শন কৰাৰ পাছতে কৰ্ণই বস্মগ্ৰস্ত প্ৰৱেশ কৰি অজ্ঞানক যুদ্ধলৈ আহ্বান কৰে। তেওঁলোকৰ মাজত যুদ্ধ-সম্ভাৱনা দেখি কুন্তীৰ মন ভয়ত ব্যাকুল হৈ পৰে।

“কুন্তিভোজসুতা মোহং বিজ্ঞাতাৰ্থা জগামহ।”

বিদূৰে পৰিচাৰিকা নিয়োগ কৰি কুন্তীক সুস্থ কৰে। দুর্যোধনে কৰ্ণৰ সাহস আৰু বৰ্ণকোশল দেখি বশ্ৰুত্বভোলেৰে তেওঁক বন্ধন কৰে আৰু অঙ্গদেশৰ বজা পাতি দিয়ে। এতিয়া কৰ্ণই ক্ষত্ৰিয় বজাৰ মৰ্যাদা লাভ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়। কৰ্ণ বজা হোৱা দেখি কুন্তীয়ে মনত প্ৰীতি লাভ কৰিলেও সেই ভাৱ ফুটাই একো কথা কোৱা নাছিল।

পাণ্ডুৰ শক্তি-সামৰ্থ্য আৰু শৌৰ্য্য-বীৰ্য্য দেখি ঈৰ্ষাপৰায়ণ ধৃতৰাষ্ট্ৰই কট মন্ত্ৰীৰ পৰামৰ্শ মতে পাণ্ডুৰক পুৰি মাৰিবলৈ এটা লাৰে নিৰ্মাণ কৰা ৰাজপ্ৰাসাদলৈ তেওঁলোকক পঠাই দিয়ে। কিন্তু বিদূৰে মেন্দ্ৰছভাষাত যুধিষ্ঠিৰক সাৱধান কৰি দিয়ে। বিদূৰৰ নিৰ্দেশ মতেই মাজনিশা ভীষ্ম লাৰ প্ৰাসাদত জুই জ্বলাই দি সুব্ৰহ্মপথোঁ (এই সুব্ৰহ্মপথো খানিছিল বিদূৰৰ মানুহে) বাহিৰ হৈ গঙ্গা নদীৰ পাৰত উপস্থিত হয় আৰু তাতো বিদূৰৰ মানুহেই তেওঁলোকক গঙ্গা পাৰ কৰি

দিয়ে। ভীমে অৰণ্যপথত বন্ধা কুস্তীক কান্ধত বহন কৰি নিছিল আৰু পথপ্ৰান্তত পাণ্ডৱসকল শব্দই থাকোঁতে ভীমে পহৰা দিছিল। শব্দই থকা অৱস্থাতে হিড়িম্বা ৰাক্ষসীয়ে তেওঁলোকক খাবলৈ আহি ভীমৰ ৰূপত মূৰ্খ হৈ তেওঁক পতিবৰণ কৰিব খোজাত ভীমে ৰাক্ষসীৰ অনুৰোধ প্ৰত্যাখ্যান কৰে। কিন্তু যুধিষ্ঠিৰ আৰু কুস্তীৰ আদেশক সন্মান জনাই হিড়িম্বা ৰাক্ষসক বধ কৰি ভনীয়েকক বিয়া কৰায়। তেওঁলোকৰ মিলনৰ ফলত জন্ম হয় ঘটোৎকচৰ।

ৰাক্ষসীৰ গৰ্ভজাত পুত্ৰই যেতিয়া পিতামহী কুস্তীৰ পৰা বিদায় প্ৰাৰ্থনা কৰে, তেতিয়া কুস্তীয়ে আশীৰ্বাদ দি কৈছিল :

ঋ কুৰুগাং কুলে জাতঃ সাক্ষাদ্ ভীমসেনোহসি।

জ্যৈষ্ঠঃ পুত্ৰোহসি পণ্ড্যনাং সাহায্যং কুৰু পুত্ৰক ॥ আদি (৫৫/৪০)

‘হে বৎস, তুমি কুৰুবংশত জন্মগ্ৰহণ কৰিছা, সাক্ষাৎ ভীমসদৃশ, পাণ্ডৱসকলৰ জ্যৈষ্ঠ পুত্ৰ, আশা কৰো আমাক বিপদত সহায় কৰিবা।’ ইয়াৰ উত্তৰত ঘটোৎকচে কৈছিল যে যেতিয়াই পাণ্ডৱে স্মৰণ কৰিব তেতিয়াই তেওঁ সহায়ৰ অৰ্থে উপস্থিত হ’ব।”

অৰণ্যবাসী পাণ্ডৱৰ দুখৰ দিনত ব্যাসদেৱ সঘনে আহি তেওঁলোকক নানা উপদেশ দি সান্ত্বনা দিছিল। ব্যাসদেৱৰ উপদেশতে একচক্ৰা নগৰত ব্ৰাহ্মণবেশত এজন ব্ৰাহ্মণৰ ঘৰত অতিথি হৈ নিবাস কৰিছিল। তাত তেওঁলোকে ভিক্ষা কৰি পেট পূৰতাইছিল।

এদিন যুধিষ্ঠিৰকে প্ৰমুখ্য কৰি চাৰি লাতাই ভীমক মাকৰ ওচৰত ৰাখি ভিক্ষাৰ্থে ওলাই যায়। অলপ পাছতে বামুনৰ ঘৰত কন্দাকটাৰ শব্দ কুস্তীয়ে শুনিবলৈ পালে। কুস্তীয়ে ব্ৰাহ্মণৰ ভিতৰলৈ সোমাই গৈ ঘৰৰ সকলোকে কান্দি থকা দেখা পালে। কন্দাৰ কাৰণ সোধাত ব্ৰাহ্মণে কলে যে নগৰৰ কাষতে বক নামে এটা ৰাক্ষস থাকে। তাক দিনো এটা মানুহ খাবলৈ দিব লাগে, নহলে সি বহুত মানুহ সি একেদিনাই খাই থব পাৰে। সেই কাৰণে নগৰবাসীয়ে তাৰ লগত দিনো এটা মানুহ তাক খাবলৈ দিয়াৰ বন্দৱস্ত কৰে। সেই দিনা বীল আগবঢ়োৱাৰ পাল ব্ৰাহ্মণৰ। ব্ৰাহ্মণপুত্ৰ ৰাক্ষসৰ ঘৰলৈ যাবলৈ ওলোৱাৰ কাৰণে কন্দাকটা লাগিছে আৰু ব্ৰাহ্মণ পৰিয়ালৰ প্ৰত্যেকে নিজকে বীল হবলৈ যাব খোজাত কন্দাকটা আবদ্ধ হৈছে। এই ঘটনাই তেওঁলোকৰ বিলাপৰ কাৰণ।

ব্ৰাহ্মণ পৰিবাৰৰ দুঃখ দেখি কুস্তীৰ অন্তৰ গলি গ’ল, তেওঁ সকলোকে অভয় দি ক’লে যে পাঁচজন পুত্ৰৰ ভিতৰত এজন পুত্ৰক বলিৰূপে পঠাব, ব্ৰাহ্মণ নিশ্চিন্ত হৈ থাকক। এই কথাত ব্ৰাহ্মণ সিঁহৰি উঠিল। তেওঁ কোনোপধ্যে সেই প্ৰস্তাৱ মানি ল’ব নোখোজে। আশ্ৰিতক বলিৰূপে আগবঢ়াই দিবলৈ তেওঁ মান্তি নহ’ল। কুস্তীৰ নিৰ্ভয় আশ্বাস বাণীত অৱশেষত মান্তি হয়, যেতিয়া কুস্তীয়ে ভীমক আগবঢ়াই দি তেওঁ যে বহুত ৰাক্ষসক আগতে বধ কৰা বুলি আশ্বাস দিলে, লগতে এই কথাও

ক'লে যে তেওঁৰ পুত্ৰৰ শক্তি সামৰ্থ্যৰ কথা যেন ব্ৰাহ্মণে গোপন ৰাখে। শক্তিৰ কথা ক'লে অনেক বিদ্যাৰ্থী আহি তেওঁৰ পুত্ৰক বিবস্ত্ৰ কৰিব। আনক এই ৰাক্ষস বধৰ কৌশল শিকাবলৈ গুৰুৱে মানা কৰি থৈছে।

কুস্তীৰ বাক্যত পতিয়ন গৈ ব্ৰাহ্মণে যেন পুনৰ জন্ম পালে। তেওঁ কুস্তীৰ কৰুণা দেখি বিস্ময়ান্বিত হ'ল। মাকৰ আদেশত যেতিয়া ভীম যাবলৈ ওলাইছে, সেই সময়ত যুধিষ্ঠিৰ আদি চাৰি ভাই ভিক্ষাৰ পৰা উৰ্ভাত আহি ঘৰ সোমাল, তেতিয়া যুধিষ্ঠিৰে মাকক তেনে কাৰ্য্যৰ কাৰণে তিবক্ষাৰ কৰে। কিন্তু মনস্বিনী আৰু তেজস্বিনী কুস্তীয়ে যেতিয়া ভীমৰ শক্তিৰ কথা কলে যে আশ্ৰয়দাতাৰ বিপদত তেওঁলোকে সহায় কৰা উচিত। যুধিষ্ঠিৰ মনে মনে থাকিল। কুস্তীয়ে এই প্ৰসঙ্গতঃ ক'লে যে জতুগৃহৰ পৰা পলায়ন কৰোঁতে তেওঁ ভীমৰ শক্তিৰ পৰিচয় পাইছিল। এতিয়াও বকবাক্ষসক বধ কৰি ভীম যে উৰ্ভাত আহিব, সেই বিষয়ে তেওঁ নিশ্চিত। এই ঘটনাৰ পৰা কুস্তীৰ আত্মবিশ্বাস আৰু সাহসৰ পৰিচয় পোৱা যায়।

ইয়াৰ কিছুদিনৰ পাছত কুস্তীসহ পাণ্ডব পাণ্ডাল নগৰৰ সমীপত এজন কুম্ভকাৰৰ আশ্ৰয়ত থাকিবলৈ লয়। এনেতে শূন্যবলৈ পালে পাণ্ডালীৰ বিবাহৰ কথা। অজুৰ্দ্ধনে ছদ্মবেশত (ব্ৰাহ্মণৰ বেশত) মৎসচক্ৰ ভেদ কৰি দুৰ্দদ নন্দিনী পাণ্ডালীক লাভ কৰে। বাধা সৃষ্টি কৰা বজাসকলক ভীমাজুৰ্দ্ধনে যুদ্ধত পৰাজয় কৰি দ্ৰৌপদীসহ বৰ্ণমুখৰ বাতি যেতিয়া ঘৰৰ ভিতৰত থকা মাকক ক'লে, “মা, আমি আজি নতুন ভিক্ষা সংগ্ৰহ কৰি আনিছোঁ”, তেতিয়া কুস্তীয়ে ভিতৰৰ পৰাই মাত লগালে, “বাছাই ত, তোমালোক আটাইকেইটিয়ে সমানে ভগাই খোৱা” তেতিয়া পাণ্ডৱ কেইজন বিপাণ্ডত পৰিল। মাতৃ আজ্ঞা উলঙ্ঘন কৰিব নাপায়। ভিতৰ সোমাই যুধিষ্ঠিৰে যেতিয়া সকলো কথা মাকক বুজাই ক'লে, তেতিয়া কুস্তীয়ে ক'লে, “বৎস, মই নৱবধূক নেদেখাকৈ ঘৰৰ ভিতৰৰ পৰাই তোমালোকক ভিক্ষালম্ব বস্তু ভগাই খাবলৈ ক'লোঁ। এতিয়া মোৰ বাক্য যাতে অথলে নাযায়, আৰু বাজকুমাৰীও যাতে ধৰ্ম্মভ্ৰষ্টা নহয়, তেনে ব্যৱস্থা কৰা।” কুস্তীয়ে নিজৰ পণ্ডিতৰ কথা চিন্তা কৰিয়েই এই কথা কৈছিল। যুধিষ্ঠিৰে মাকৰ অজ্ঞানপ্ৰসূত বাক্য উলঙ্ঘন কৰিলে দোষ নহ'ব বুলি ভাবি অজুৰ্দ্ধনক দ্ৰৌপদীৰ পাণিগ্ৰহণ কৰিবলৈ উপদেশ দিয়ে। কিন্তু অজুৰ্দ্ধনে মাকৰ আদেশ অমান্য কৰিবলৈ অমান্তি হয়। উপায় নাপাই, মাকৰ আদেশ পালন কৰি পাঁচো ভায়ে দ্ৰৌপদীক পত্নীৰূপে গ্ৰহণ কৰে।

ইয়াৰ পাছত কিছুদিন পাণ্ডবসকল দ্ৰৌপদীসহ পাণ্ডাল নগৰতে বাস কৰিছিল। পাণ্ডাল বাজশক্তিৰ সহায় আৰু পাণ্ডবসকলৰ শক্তিৰ কথা জানিব পাৰি ভীষ্ম-দ্ৰোণৰ উপদেশত ধৃতৰাষ্ট্ৰই বিদূৰক পঠাই পাণ্ডৱসকলক আধা ৰাজ্য দান কৰি ইন্দ্ৰপ্ৰস্থলৈ পঠাই দিয়ে। ইন্দ্ৰপ্ৰস্থত নতুন ৰাজধানী স্থাপন কৰি আৰু বিভিন্ন দেশ জয় কৰি যুধিষ্ঠিৰক চক্ৰৱৰ্তী ৰজা পতা হয় ৰাজসূয় যজ্ঞ সম্পন্ন কৰি। ঈৰ্ষাতুৰ ধৃতৰাষ্ট্ৰই পুত্ৰ দুর্যোধন আৰু শকুণিৰ পৰামৰ্শত যুধিষ্ঠিৰক দ্যুতক্ৰীড়ালৈ আহ্বান

কৰে। কুটপাশা খেলি দুই বাৰেই যুদ্ধাৰ্থীক পৰাজয় কৰে। যুদ্ধাৰ্থীৰে ধনসম্পত্তি আৰু ৰাজ্য হেৰুৱাই বাৰ বছৰ বনবাস আৰু এ বছৰ অজ্ঞাত বাস খাটিব লগা হয়। পাশাখেলেত যুদ্ধাৰ্থীৰ উপৰিও তেওঁৰ চাৰি ভাই, মাতৃ কুন্তী আৰু পাণ্ডাসী উপস্থিত আছিল। যুদ্ধাৰ্থীৰে এই খেলত প্ৰথমবাৰ পৰাজয় হওঁতে ধৃতৰাষ্ট্ৰই দ্ৰোপদীক বব দিয়াৰ ছলেৰে পাণ্ডৱক ৰাজ্য-সম্পত্তি ঘূৰাই দিয়ে। কিন্তু দ্বিতীয়বাৰ পৰাজয়ত বিশেষ একো 'নকৰিলে। পাণ্ডব বনলৈ যাব লগা হ'ল। এইবাৰ বিদূৰে কুন্তীক বনলৈ যাবলৈ নিদি তেওঁৰ ঘৰতে সসন্মানে ৰাখিলে। পাণ্ডবেও বিদূৰৰ প্ৰস্তাৱত আনন্দে সন্মতি জনালে। কুন্তী বিদূৰৰ ঘৰত থাকি গ'ল।

অৰণ্যযাত্ৰাৰ সময়ত দ্ৰোপদীয়ে শাহুৰ পৰা বিদায় লবলৈ যাওঁতে কুন্তীয়ে বাম্প-বুদ্ধকণ্ঠে আশীৰ্বাদ দিছিল :

বৎসে, শোকো ন তে কাৰ্য্যঃ প্ৰাপ্যদং ব্যসনং মহং ।

স্বৰ্গধৰ্মাণামভিজ্ঞাসি শীলাচাৰৱতী তথা ॥ আদি ৭৯। ৩-৮

‘হে বৎসে, মহাদুখত পৰিলেও শোক নকৰিবা। তুমি স্বৰ্গধৰ্মত অভিজ্ঞা, আৰু চৰিত্ৰ-আচাৰত প্ৰতিষ্ঠিত। স্বামীসকলৰ প্ৰতি কেনে আচৰণ কৰিব লাগে তোমাক নকলেও হ'ব। তুমি সত্য-সাধনী, গুণবতী ; পিতৃকুল আৰু শশুৰকুল তুমি উজ্জ্বল কৰিছা। তুমি যে কুৰুকুলক শাপি ভস্ম কৰা নাই, এইটো তেওঁলোকৰ সৌভাগ্য। তোমাৰ যাত্ৰাপথ মঙ্গলময় হওক। সাধনী নাবী ভৱিষ্য চিন্তা কৰি উৰ্ব্বশন নহয়। ধৰ্মই তোমাক ৰক্ষা কৰিব আৰু অচিৰে তুমি শ্ৰেয়স্ লাভ কৰিবা। মোৰ নন্দমলীয়া ল'ৰা সহদেবে যাতে কষ্ট নাপায় তাৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখিবা।”

ওপৰত উদ্ধৃত কৰা কুন্তীৰ শেষৰ বাক্যই সত্যনীপুত্ৰ সহদেবৰ প্ৰতি কুন্তীৰ মৰম আৰু মাদ্ৰীক দিয়া প্ৰতিশ্ৰুতি-পালনৰ চানেকি দাঙি ধৰিছে। বিদায়প্ৰাৰ্থী, মৃগচৰ্ম-ধাৰী পুত্ৰসকলক আলিঙ্গন কৰি কুন্তীয়ে কান্দি কান্দি পৰলোকগত পাণ্ডুক পুত্ৰসকলৰ মঙ্গল প্ৰাৰ্থনা কৰে। যাবলৈ ওলোৱা সহদেবক সাৰ্বট কব্ধ সূৰে কয় :

সহদেব, নিবৰ্ত্তস্ব, ননু স্মৃতি মে প্ৰিয়ঃ ।

শৰীৰাৰ্দাপ মাত্ৰেয় মা মাং ত্যাগক্ষীঃ কুপুত্ৰবৎ ॥

‘বৎস সহদেৱ, তুমি মোৰ শৰীৰতকৈয়ো প্ৰিয়। কুপুত্ৰব দৰে মোক ত্যাগ নকৰিবা। তোমাৰ ভাইসকল যদি সত্য পালনৰ অৰ্থে বনলৈ যায়, যাওক। তুমি ইয়াত থাকি মোক পালন কৰা। তাতে তোমাৰ ধৰ্ম ৰক্ষা হ'ব।”

জননীৰ কৰুণ বিলাপত ব্যাখিত পাণ্ডুপুত্ৰসকলে পদধূলি লৈ বনলৈ যাত্ৰা কৰে। বিদূৰো শোকমগ্ন হৈ কুন্তীক লৈ নিজ গৃহলৈ উভতি যায়। বিদূৰে বোৰেকক যিমান পাৰে সুখত ৰাখিবলৈ চেষ্টাৰ শ্ৰুটি কৰা নাছিল। তথাপিও পুত্ৰসকলক স্মৰণ কৰি তেৰ বছৰ দুখত কাল অতিবাহিত কৰে। ৰাজমাতাই বিদূৰৰ পৰ্ণকুটীৰত কাল কটাব লগা হোৱাত ক্ৰুদ্ধই মাজে মাজে পেহীয়েকক সান্ত্বনা প্ৰদান কৰিছিল।

পাণ্ডৱৰ বাৰ বছৰ বনবাস আৰু এবছৰ অজ্ঞাতবাস পূৰ্ণ হ'ল। যুদ্ধ নোহোৱাকৈ, যাতে শান্তিপূৰ্ণ উপায়ে পৈত্ৰিক ৰাজ্য উদ্ধাৰ হয় তাৰ কাৰণে চেষ্টা কৰিবলৈ শ্ৰীকৃষ্ণক দত্তৰূপে হস্তিনাপুৰলৈ পঠোৱাৰ স্থিৰ হয়। তেওঁ বিদ্ৰৱৰ আতিথ্য সূচীকাৰ কবি কুন্তীক গধূলি দেখা কৰে। কৃষ্ণক দেখা পাই সাৱট মাৰি ধৰি হুকহুকাই কুন্তীয়ে কান্দিবল ধৰে। কৃষ্ণৰ সাম্ভৱত কিছূ প্ৰকৃতিস্থ হৈ তেওঁ পুতেক-বোবাৰীয়েকৰ কুশল-মঙ্গল সোধে। পুতেকহঁতৰ দুখ কষ্টৰ কথা শুনি আকৌ বিহ্বল হৈ পৰে। এইবিলাক কথা সোধোতে মাজে মাজে বিদ্ৰৱৰ প্ৰশংসা শুনিবলৈ পাওঁ দ্যুত সভাত, ভীষ্ম দ্ৰোণাদিৰ উপস্থিতিত দ্ৰোণদীৰ লাঞ্ছনাৰ কথা কৈ পাণ্ডৱ মাত্ৰয়ে কান্দি কান্দি কৈছিল :

তস্যাং সংসদি সৰ্বেষাং ক্ষত্ৰভাং পূজয়াম্যহং ।

বৃন্তেন হি ভবত্যাৰ্যো ন ধনেন ন চ বিদ্যয়া ॥

“এই সভাৰ উপস্থিত ব্যক্তিসকলৰ মাজত মই কেবল ক্ষত্ৰাকে শ্ৰদ্ধা কৰোঁ। ধন আৰু বিদ্যাই মানুহক আৰ্য্য নকৰে, একমাত্ৰ চৰিত্ৰগুণেহে মানুহক সভ্য বুলি পৰিচয় দিয়ে। সেই মহামতি, ধীৰ, মহাত্মা বিদ্ৰৱৰ চৰিত্ৰই তেওঁৰ অলংকাৰ। এনে চৰিত্ৰ গ্ৰৈলোক্যত বিবল।”

ইয়াৰ পাছত কুন্তীয়ে মনৰ দুখত কৃষ্ণক ক'লে, “ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ পুত্ৰসকলক মই কোনো দিনেই পৰ বুলি ভবা নাই, মোৰ ল'ৰাকেইটাৰ সমতুল্য ভাবিয়েই মৰম কৰি আহিছোঁ। হে কৃষ্ণ, সেই সূৰ্য্যকৃতৰ ফলতে মই তোমাক কৈছো যে শত্ৰুহননৰ পাছত পাণ্ডৱৰ লগতে তোমাক বণবিজয়ীৰূপে দেখা পাম।”

পিতাক শব্দসেনে তেওঁক সন্তানহীনা কুন্তীভোজক কন্যাৰূপে দান কৰিছিল। কুন্তীয়ে ইয়াতো কণ্ট অনুভৱ নকৰাকৈ নাছিল। এই কথাও কৃষ্ণক নজনোবাকৈ নাছিল। তেওঁ কৃষ্ণক কৈছিল :

“পিতবন্দ্বেৱ গৰ্হেয়ং নাশ্বানং ন দুৰ্যোধনম্ ।

যেনাহং কুন্তিভোজায় ধনং বৃন্তৈৰিবাৰ্পিতা ॥

বাল্যাং মামাৰ্য্যকশ্ৰুভ্যাং ক্ৰীড়ন্তীং কন্দুহস্তিকাম ।

অদাতু কুন্তিভোজায় সখা সখ্যে মহাশ্বনে ॥

সাহং পিত্ৰা চ নিকৃতা শব্দশ্চৈৱৈৱ চ পৰশ্বপ ।

অত্যন্ত দুঃখিতা কৃষ্ণ কিং জীৱিত ফলং মম ॥ উদ্যোগ—৯০/৬২

“মই দুৰ্যোধনক বা নিজকো দোষ নিদিওঁ, বৰং পিতাকহে দোষ দিছোঁ। বদান্যৰূপে প্ৰখ্যাত লোকে যেনেকৈ নিজৰ ধন অক্ৰমে আনক বিলাই দিয়ে, মোৰ পিতৃয়েও সেইদৰে মোক কুন্তিভোজক দান কৰিছিল। মই বাল্যকালত কন্দুকক্ৰীড়া খেলি থকা অৱস্থাতে তোমাৰ পিতামহে তেওঁৰ সখা মহাত্মা কুন্তীভোজৰ হাতত দস্তক কন্যাৰূপে মোক সম্প্ৰদান কৰে। হে পৰশ্বপ, পিতাৰ পিতৃস্নেহৰ পৰা বঞ্চিতা মই

শ্বশুৰকুলতো ধৃতবাস্ত্ৰাদিৰ দ্বাৰা লাঞ্ছিত হৈছে। হে কৃষ্ণ, এনেদৰে দুৰ্হাখতা মই জীয়াই থকাৰেই বা কি প্ৰয়োজন ?”

কুন্তীয়ে নিজৰ দাম্পত্যজীৱনৰ কথা প্ৰকাশ কৰা নাই। সম্ভৱতঃ মৃত স্বামীৰ কথা কোৱা অশোভন বুলি ভাবিছিল। কুমাৰী অৱস্থাত কৰ্ণৰ জন্মৰ কথা কোৱাও অসমীচীন বুলি ভাবিছিল। কিন্তু এইবোৰ কথা প্ৰকাশ নকৰিলেও তেওঁৰ খেদোক্তিব মাজেদি তাৰ ইঙ্গিত পোৱা যায়। কিন্তু মদুনিৰ অভিশাপ বা অন্যকিবা কাৰণতে হওক, পাণ্ডুৱে যৌৱনকালত তেওঁৰ সকলো কামনা-বাসনা হয়তো পূৰ্ণ কৰিব পৰা নাছিল। মৃত্যুভয়ে তেওঁৰ মন আচ্ছন্ন কৰি ৰাখিছিল। স্বামীৰ আনন্দোজৱল মদুখ বৰ কমেই দেখা পাইছিল। স্বামীৰ জীৱিত অৱস্থাত ক্ষেত্ৰজ পুত্ৰ জন্ম দিয়া জননীৰ পক্ষে আনন্দৰ বিষয় নহয়। শ্বশুৰৰ দ্বাৰা লাঞ্ছনা হোৱা উত্তীৰ্ণ প্ৰাণধান-যোগ্য। কুন্তীয়ে শ্বশুৰ ভীষ্ম আৰু বৰজনাৰ ধৃতবাস্ত্ৰৰ কোন কাৰ্য্যক্ৰম ইঙ্গিত কৰিছে বদজা নাযায় যদিও, দুৰ্যোধনৰ কুকাৰ্য্যত মোন থকাই ‘মোনং সম্মতি লক্ষণম্’ বুলি দোষাৰোপ কৰা যেন লাগে।

কৃষ্ণৰ ওচৰত কুন্তীয়ে তেওঁৰ দুখকষ্ট আৰু ক্ষোভৰ কাৰণৰূপে বহু কথা লৈ আঙুলিয়াইছে। জীৱনত কুন্তীয়ে পাণ্ডুৰ কুব্ধবুদ্ধত বিজয় পৰ্য্যন্ত শাস্তি পোৱা নাছিল। কৃষ্ণক কুন্তীয়ে আৰু কৈছিল, “হে কেশৱ, মোৰ বৈধৱ্য, অৰ্থহানি দুৰ্যোধনৰ শত্ৰুতা আদি কাৰণত মই সিমান দুখ পোৱা নাই, কিন্তু পুত্ৰ কেইজনক দেখা নাপাই মই বৰ যন্ত্ৰণা ভোগ কৰিছোঁ। মৃত্যু শোকতো সাম্প্ৰদায়িক আছে, কিন্তু এই শোকত সাম্প্ৰদায়িক নাই। তুমি ধৰ্মনিষ্ঠ যুধিষ্ঠিৰ কৰা যে তেওঁৰ ধৰ্ম ক্ষীণ হৈছে। যি পুত্ৰৱতী নাৰীয়ে পৰব আশ্ৰয়ত বাস কৰিব লগা হয়, সেই নাৰীৰ জীৱন বৃথা। ভীষ্ম আৰু অজুৰ্ণক কৰা যে ক্ষত্ৰিয় নাৰীয়ে যি উদ্দেশ্যে পুত্ৰ কামনা কৰে, তেওঁলোকে যেন সেই উদ্দেশ্যে সফল কৰে। তেওঁলোকৰ ক্ষত্ৰিয়ত্বৰ পৰীক্ষা কাল উপস্থিত হৈছে। এই সময়ছোৱা যদি তেওঁলোকে বৃথা নষ্ট কৰে তেন্তে মই আৰু তেওঁলোকৰ মদুখ নাচাওঁ। তেওঁলোকে যেন মৃত্যুলৈ ভয় নকৰে। এনে অৱস্থাত জীৱন বিসৰ্জন কৰা শ্ৰেয়ঃ। নকুল আৰু সহদেৱকো মোৰ এই কথা জনাব। দ্ৰৌপদীৰ লাঞ্ছনাৰ প্ৰতিশোধ গ্ৰহণ নকৰিলে মোৰ এই দুখ নাযায়।”

ওপৰত উক্ত কৰা কুন্তীৰ কথাখিনিত বৃদ্ধ ক্ষত্ৰিয় নাৰী কুন্তীৰ শোক, তেজস্বিতা আৰু ক্ষত্ৰিয় ৰমণীৰ দৃঢ়তা আৰু মনোবল সুন্দৰকৈ প্ৰকাশ পাইছে। পুত্ৰসকলক ক্ষত্ৰিয়ৰ কৰ্তব্য সোঁৱৰাই দি যুদ্ধ কৰি হলেও নাযা প্ৰাণ উদ্ধাৰ কৰিবলৈ উদগনি দিছে। সেই যুদ্ধত মৃত্যু হলেও তেওঁৰ কোনো খেদ নাথাকিব। পৃথাই শেষত কৃষ্ণক এই বুলি কলে—‘তুমি পুত্ৰসকলৰ কল্যাণৰ অৰ্থে যি পথ গ্ৰহণ কৰিলে ভাল হ’ব, তাকে কৰিবা। তোমাৰ বুদ্ধি, বিক্ৰম আৰু প্ৰভাৱ মই ভালকৈ জনো। তুমিয়েই আমাৰ পৰম আশ্ৰয়।”

পেহীয়েকক সেৱা জনাই কৃষ্ণ হস্তিনাপুৰৰ ৰাজসভালৈ যাত্ৰা কৰে। সকলো

প্ৰকাৰে শাস্তি স্থাপনৰ চেষ্টা কৰিও তেওঁ দুষ্যোধনৰ অনমনীয় মনোভাব ঘূৰাব নোৱাৰিলে। পাঁচখন গাওঁ মাত্ৰ খোজাত, তাকো নিদি দুষ্যোধনে ক'লে, “বোঁজব মূৰত উঠি অহা মাটিকণো মই পাণ্ডবক নিদিও।” বিফলকাম হৈ ঘূৰি আহি তেওঁ বিদূৰৰ খবত কুন্তীক দেখা কৰে আৰু সকলো কথা বিবৰি পেহীয়েকক কয়। পুত্ৰসকলৰ প্ৰতি কুন্তীৰ বন্তব্য জানিবলৈ বিচৰাত কুন্তীয়ে ওজস্বিনী ভাষাত কৃষ্ণক কলে, “হে বৃষ্ণ, তুমি যুধিষ্ঠিৰক কৰা যে তেওঁৰ বুদ্ধি আৰু কাৰ্য্য ক্ষত্ৰিয়-জনোচিত হোৱা নাই। ক্ষত্ৰিয় সন্তানে বাহুবলেৰে পৃথিৱী জয় কৰি ধৰ্মপথত থাকি প্ৰজাপালন কৰা কৰ্তব্য। মই জ্ঞানবৃদ্ধসকলৰ পৰা শুনিলোঁ যে ধনপতি কুৰেৰে ৰাজ্যৰ্ষি মনুচন্দ্ৰক সমস্ত পৃথিৱী দান কৰিব খোজাত, ৰাজ্যৰ্ষিয়ে সেই দান গ্ৰহণ নকৰি কৈছিল যে বাহুবলে পৃথিৱী জয় কৰিহে পৃথিৱী ভোগ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰে। এই কথা শুনি কুৰেৰে বিস্মিত হৈছিল। মনুচন্দ্ৰৰ ইচ্ছাও পূৰ্ণ হৈছিল। ক্ষত্ৰিয় সন্তান তেনে তেজস্বী হোৱাটোহে মই কামনা কৰোঁ। যুধিষ্ঠিৰ ধৰ্মপথত থাকি পৈত্ৰিক ৰাজ্য উদ্ধাৰৰ অৰ্থে যুদ্ধ কৰাহে মই কামনা কৰোঁ। হে শত্ৰুনাশন তোমাক এটা ঐতিহাসিক পুৰণি কাহিনী কওঁ, কাণপাতি শুন।”

“বিদূলা নামে এগৰাকী তেজস্বিনী ক্ষত্ৰিয় বৰ্ণণী আছিল। তেওঁ পৰম বিদূষী আৰু বুদ্ধিমতী আছিল। তেওঁৰ পুতেক সঞ্জয় সিন্ধুৰাজ্য হাতত যুদ্ধত পৰাজিত হৈ অতি দীনভাৱে, কাপুৰুষৰ দৰে উদ্যমহীন হৈ কালকটোবা দেখি তেজস্বিনী বিদূলাই পুতেকক তিৰস্কাৰ কৰি কবলৈ ধৰে, “হে শত্ৰুৰ হৰ্ষবৰ্ধক কাপুৰুষ, মই জানো তোমাক গৰ্ভত ধাৰণ কৰা নাছিলো? তোমাৰ পিতৃ ক্ষত্ৰিয় নাছিল জানো? হে কাপুৰুষ উঠা, পৰাজিত হৈ শূন্য নাথাকবা। কাপুৰুষ-বিলাকেহে অলপতে সন্তুষ্ট হৈ শূন্য থাকে। সাপৰ দাঁত উঘালিবলৈ গৈ প্ৰাণ ত্যাগ কৰাও ভাল, তথাপি কুকুৰৰ দৰে পৰসেবা কৰি জীয়াই থকা নিবৰ্থক। তিন্দুক কাঠৰ প্ৰজ্জ্বলিত খণ্ডই যেনেকৈ অলপ সময়ত চাৰিওদিশে অগ্নিস্ফুলিঙ্গ বিকীৰণ কৰে, তুমিও সেইদৰে অলপ সময় বিক্ৰম প্ৰকাশ কৰি নিহত হোৱাও ভাল। তুঁহ জুইৰ দৰে কেবল ধোঁৱা উলিয়াই জীয়াই থকাৰ কোনো মূল্য নাই। গাধৰ দৰে নিস্তেজ পুগুই জানো বংশ ৰক্ষা কৰিব পাৰে? হয় বীৰত্ব প্ৰকাশ কৰা, নহয় মৃত্যু বৰণ কৰা।”

বিদূলাৰ কঠিন বাক্যত পুতেক সঞ্জয়ে কলে, ‘মা তোমাৰ হৃদয় কি ইম্পাতৰ দ্বাৰা গঠিত? মাতৃ হৈ তুমি পুত্ৰক মৃত্যুৰ মূখলৈ ঠেলি দিছা?’ নানা প্ৰকাৰ ওজৰ-আপত্তি দেখুৱাই সঞ্জয়ে মাতৃৰ বীৰত্বসূচক কথাত নতি স্বীকাৰ কৰিলে। তেওঁৰ ক্ষত্ৰতেজ উজ্জীৱিত হ’ল। সিন্ধুৰাজ্যক যুদ্ধত পৰাভূত কৰি স্নাত ৰাজ্য উদ্ধাৰ কৰিলে। হে কেশৱ, তুমি মোৰ ল’ৰা পাঁচটাক এই কাহিনী শুনাই ক’বা—ক্ষত্ৰিয়সন্তানে কোতিয়াও মৃত্যুলৈ ভয় কৰি শূন্য নাথাকে, যুদ্ধলৈ ভয় নকৰে। ল’ৰাকেইটাই যেন সততে কৃষ্ণৰ লালনাৰ কথা পাহৰি নাযায়।”

কৃষ্ণৰ মূৰ্ত্তিৰ পৰা মাতৃৰ তেজোদ্দীপ্ত ভাষণ শুনি পাণ্ডৱসকল বিস্মিত হ'ল। গদ্যপুচৰৰ মূৰ্ত্তিৰ পৰা ভীষ্ম-দ্ৰোণই দুৰ্যোধনক বজাইছিল যে মাকৰ মূৰ্ত্তিৰ পৰা ধৰ্মসঙ্গত উপদেশ শুনাব পাছত পাণ্ডৱে প্ৰাপ্য ৰাজ্য নাপালে ক্ষেতিয়াও নিষ্ক্ৰিয় হৈ নাথাকে, যুদ্ধ কৰি হলেও ৰাজ্যাংশ উদ্ধাৰ কৰিবই।

কৃষ্ণ উপপ্লব্যলৈ উভতি গৈ যুধিষ্ঠিৰক সকলো কথা জনালে। যুদ্ধৰ সম্ভাবনা দেখি বিদূৰ অতিশয় উদ্ভিষ্ট হ'ল। তেওঁ কুন্তীৰ ওচৰলৈ গৈ দুঃখেৰে ক'লে, “কুৰু-পাণ্ডৱৰ মাজত যাতে বংশনাশী যুদ্ধ নহয়, তাৰ কাৰণে মই ষথাসাধ্য চেষ্টা কৰি আছো, কিন্তু দুষ্টৰ্মতি দুৰ্যোধনে কৰ্ণ আৰু শকুনিৰ মন্ত্ৰণাত এই মহৎ বংশ নাশ কৰিবলৈ ওলাইছে। দুষ্টচিন্তাত মোৰ ৰাতি টোপনি নহা হৈছে।”

বিদূৰৰ কথাশুনি কুন্তীয়ে বিষন্নচিত্তে দীৰ্ঘনিশ্বাস ত্যাগ কৰে। জ্ঞাতিধ্বংসৰ আশংকাত তেওঁৰ হৃদয় ভাবাক্ৰান্ত হ'ল। এফালে জ্ঞাতি বধ আৰু আনফালে চিৰদাবিদ্যা—এই দুটাই দুখদায়ক বুলি তেওঁ মনত বৰ অশান্তি ভোগ কৰিছিল। পিতামহ ভীষ্ম আৰু আচাৰ্য্য দ্ৰোণে স্নেহবশতঃ পাণ্ডৱৰ ক্ষতি নকৰে বুলি তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল। কিন্তু কৰ্ণ, শকুনিৰে দুৰ্যোধনক কি মন্দবুদ্ধি দিয়ে তাৰ থিক নাই।

অয়ন্তেকো বৃথা দৃষ্টি ধাতুৰাষ্ট্ৰস্য দুৰ্ম্মতেঃ।

মোহানুৰন্তী সততং পাপো য়েষ্টি চ পাণ্ডবান্ ॥

মহত্যানথে নিৰ্বন্ধী বলবাংশচ বিশেষতঃ।

কৰ্ণঃ সদা পাণ্ডৱানাং তন্মে দহতি সম্প্ৰতি ॥ উদ্যো-১৪৪/১৬

“এই পাপৰ্মতি কৰ্ণ দুৰ্যোধনৰ অসাধু কাৰ্য্যৰ সমৰ্থক, ব্যবহাৰপাতিও অনাৰ্য্য। কৰ্ণই সদায় পাণ্ডৱসকলক বৈষ কৰে আৰু পাণ্ডৱৰ অহিত সাধনত তৎপৰ। কিন্তু এওঁ বৰ বলবান। মই কৰ্ণৰ চিন্তাতে দম্ব হৈ আছো। আজি মই মাতৃৰ দাবী লৈ তেওঁক দেখা কৰিম। সকলো কথা জানিলে কৰ্ণই নিশ্চয় কৰ্ণই পাণ্ডৱৰ অনিষ্ট চিন্তা পৰিহাৰ কৰিব।”

কুন্তীয়ে এইদৰে চিন্তা কৰি গঙ্গা নদীৰ ফালে যাবলৈ ধৰে। নদীৰ পাৰত কৰ্ণৰ বেদধৰ্মনি শুনি কিছু সময় অপেক্ষা কৰে। কৰ্ণৰ স্নানান্তে সন্ধ্যা-আহ্নিক কৰি ঘৰলৈ উভতি আহোঁতে পাৰতে কুন্তীয়ে লগধাৰি আত্মপৰিচয় দি কৰ্ণ তেওঁৰে প্ৰথম সন্তান সেই কথা প্ৰকাশ কৰে আৰু কেনে অবস্থাত, কুমাৰী কালতে তেওঁক জন্ম দি পৰিত্যাগ কৰিব লগীয়া হয় সেই কথাও প্ৰকাশ কৰে। কুন্তীয়ে কলে, “বংশ, তুমি অধিবধ আৰু ৰাধাৰ সন্তান নহয়, মোৰহে প্ৰথম সন্তান। সূৰ্য্যদেৱতা তোমাৰ পিতা, মই তোমাক কনিষ্ঠ ভাইসকলৰ মাজলৈ আহৱান কৰিছোঁ, তোমাক ৰাজ্যদান কৰি তোমাক সেৱা কৰি থাকিব। তোমাক আজিৰ পৰা কোনেও কোনেও সত্ৰপদ্ব নুবলিব।”

আকাশৰ পৰা সূৰ্য্যদেৱেও কুন্তীৰ বাক্যৰ প্ৰতিধ্বনি কৰিলে, কিন্তু সত্যকাম

কৰ্ণ বিচলিত নহ'ল, “মা, তুমি জন্ম-মুহুৰ্ত্ততে মোক বিসৰ্জন দি মোৰ জীৱন অভিশপ্ত কৰিছা। মাতৃস্নেহ বিসৰ্জন দি যি নিকৰুণ কাৰ্য্য কৰিলা, মহাশত্ৰুৱেও তেনে কাৰ্য্য নকৰে। এতিয়া টানত পৰি পুত্ৰস্নেহত মোৰ ওচৰ চাপিছা। মই দূৰ্যোধনক বিশ্বাসঘাতকতা কৰিব নোৱাৰোঁ। তেওঁ মোৰ বিপদৰ বন্ধু। মই দূৰ্যোধনৰ সপক্ষে প্ৰাণপণে তোমাৰ পুত্ৰৰ লগত যুদ্ধ কৰিম। তোমাৰ অনুৰোধ বক্ষা কৰি তোমাক কথা দিছোঁ যে অৰ্জুনৰ বাদে বাকী কেই জনক বধ কৰাৰ সুযোগ পালেও বধ নকৰোঁ, কিন্তু অৰ্জুনক বধ কৰিবলৈ মই যথাসাধ্য চেষ্টা কৰিম। হয় তেওঁ মোক বধ কৰিব, নহয় মই তেওঁক বধ কৰিম; শেষত তোমাৰ পাঁচ পুত্ৰই থাকিব।” কৰ্ণৰ কথা শুনি কুন্তীয়ে আলিঙ্গন কৰি শোকাকুল মনে বিদায় ললে।

ইয়াৰ পাছত মহাযুদ্ধ আৰম্ভ। যুদ্ধৰ সময়ছোৱাত কুন্তীৰ বিশেষ সংবাদ নাপাওঁ। বিদূৰৰ ঘৰত থাকি সম্ভৱতঃ নিত্য ঘটনা শুনিবলৈ পাইছিল। এই অস্থিৰ কালছোৱাত তেওঁৰ দৃষ্টিশক্তি, উৰেগ আৰু শোক অনুমান সাপেক্ষহে।

মহাযুদ্ধৰ শেষত হস্তিনাপুৰ আৰু ইন্দ্ৰপ্ৰস্থৰ নাৰীসকলে মৃত স্বামীৰ সন্ধানত কুৰুক্ষেত্ৰত সমবেত হয়। বিধবা আৰু পুত্ৰহাৰা মাতৃৰ ক্ৰন্দনত কুৰুক্ষেত্ৰ বেদনাৰ্ত্ত হৈ পৰে। নাৰীৰ কবুৰণ বিলাপ, আৰ্ত্তনাদত কুৰুক্ষেত্ৰ মূৰখিত হৈ পৰে। এই হৃদয় বিদাৰক দৃশ্য বৰ্ণনাতীত। পাণ্ডৱ আৰু কৃষ্ণই ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু গান্ধাৰীক প্ৰবোধ দি কুন্তীৰ ওচৰলৈ আহে।

চিৰস্য দৃষ্টৱা সা পুত্ৰান পুত্ৰাদিভিৰ্ভিন্নতা,

বাৎসল্যাহাৰয়চ্ছেরী বস্ত্ৰেণাবৃত্তা বৈ সূত্মম্ ॥ স্ত্ৰী পৰ্ব ১৫/৩৩

“বহু দিনৰ মূৰত পুত্ৰসকলক দেখি পুত্ৰসকলৰ দুখত দুখী হৈ কুন্তীয়ে কাপোৰে মূৰখ থাকি কান্দিবলৈ ধৰে। পুত্ৰসকলেও জননীক কন্দা দেখি কান্দিবলৈ ধৰে। পুত্ৰসকলৰ ক্ষতস্থানত হাত বুলাই দ্ৰৌপদীৰ পুত্ৰশোকৰ কথা স্মৰণ কৰি উচ্চ-স্বৰে কান্দিবলৈ ধৰে। তেওঁৰ কাষতে মাটিত পৰি দ্ৰৌপদীয়ে বিলাপ কৰি আছিল। পতিসকলক আৰু শ্বশুৰীক দেখি তেওঁৰ শোক উৰ্দ্ধল উঠিছিল। কুন্তীয়ে বোৱাৰীয়েকক সাৱটি ধৰি বুকুৰ মাজলৈ টানি আনে। সকলোৱে শেষত শোকাকুলা গান্ধাৰীৰ কাষত উপস্থিত হৈ তেওঁক সান্ত্বনা দিবলৈ চেষ্টা কৰে।

বিধবা আৰু শোকসম্প্ৰাপ্ত নাৰীসকলৰ শোকৰ অৱস্থাতে শৱদেহবোৰ সংগ্ৰহ কৰি বিদূৰে কাঠসংস্কাৰ কৰে। তাৰ পাছত ধৃতৰাষ্ট্ৰক আগত লৈ সকলো গঙ্গাৰ পাৰলৈ যাত্ৰা কৰে। প্ৰত্যেকজনেই প্ৰিয়জনৰ উদ্দেশ্যে সলিলাঞ্জলি প্ৰদান কৰে। পুত্ৰ-শোকাতুৰা কুন্তীয়ে আৰু কৰ্ণৰ কথা ঢাকি বাখিব নোৱাৰিলে। তেওঁ ইমান দিনে যি কথা গোপনে বাখিছিল আৰু তিলে তিলে দৃষ্টি হৈছিল সেই কথা কান্দি কান্দি প্ৰকাশ কৰি কলে, “বৎস, অতীতদিনে তোমালোকে যাক বাধাতনয় কৰ্ণ বুলি জানি আহিছা, সেই কৰ্ণ অধিৰথ আৰু বাধাৰ ল'ৰা নহয়, মোৰ গৰ্ভজাত সন্তান। যিজন মহাদানী, দূৰ্যোধনৰ প্ৰধান সহায়ক, মন্ত্ৰণাদাতা আৰু সখা আছিল সেইজন

অজুৰ্নৰ দ্বাৰা নিহত মহাবীৰ মোৰ প্ৰথম সন্তান। মোৰ কুমাৰী কালতে সূৰ্য্য-দেবতাৰ ঔৰসত তেওঁৰ জন্ম হয়। লজ্জা আৰু কুংসা ঢাকিবলৈ মই পেটিকাত ভৰাই উটাই দিছিলো। তোমালোকে তেওঁৰ প্ৰতিও তৰ্পণ অপৰ্ণ কৰা।

কুব্ধনন্দকং তস্য ভাতৃবৰিষ্ঠকৰ্মণঃ।

স হি বঃ পূৰ্বজো ভাতা ভাস্কৰাশ্মযাজায়ত ॥ স্তূপৰ্ব ২৭।১১

“পুণ্যকৰ্মা কৰ্ণ তোমালোকৰ জ্যেষ্ঠ ভাতা আছিল। সূৰ্য্যদেৱৰ পৰা তেওঁ মোৰ গৰ্ভত জন্মলাভ কৰিছিল। তেওঁৰ প্ৰতিও তৰ্পণ কৰা।”

জননীৰ বাক্যশুনি পাণ্ডৱসকল বজ্ৰাহত হ’ল। তেওঁলোকৰ, বিশেষকৈ যুধিষ্ঠিৰৰ শোক অতিশয় বৃদ্ধি পালে। কৰ্ণৰ উদ্দেশ্যে তৰ্পণ দি তেওঁ অভিশাপ দিলে যে নাৰীজাতিয়ে এতিয়াৰ পৰা কোনো কথা গোপনে ৰাখিব নোৱাৰিব। বিষয় যুধিষ্ঠিৰ কিছূ শাস্ত হৈ সকলোৰে অনুৰোধত আশীৰ্বাদলৈ সিংহাসনত বহিল। কুন্তীৰ মনত কিন্তু সূৰু নাই। ঘনে ঘনে মৃত কৰ্ণলৈ মনত পৰে। অপাৰ ঐশ্বৰ্য্যৰ মাজত থাকিও পুত্ৰশোক পাহৰিব পৰা নাছিল। পুত্ৰশোকাতুৰা গান্ধাৰী আৰু ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ সেৱাত আত্মনিয়োগ কৰি কোনো প্ৰকাৰে দিন কটাবলৈ ধৰে। এইদৰেই পোন্ধৰ বছৰ অতীত হ’ল।

ধৃতৰাষ্ট্ৰ, গান্ধাৰী আৰু বিদূৰে বানপ্ৰস্থ লবলৈ সংকল্প কৰি গৃহত্যাগ কৰে। যুধিষ্ঠিৰৰ অনুন্নয়-বিনয় উপেক্ষা কৰি ক্ৰাতিমাহৰ পূৰ্ণিমা তিথিত হস্তিনাৰ বাজ-প্ৰাসাদৰ পৰা বাহিৰ ওলায়। কুন্তীয়ে নিজৰ কাম্ধত গান্ধাৰীৰ হাতখন ৰাখি আগে আগে যাবলৈ ধৰে। গান্ধাৰীয়ে অশ্ব ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ হাতখন ধৰি আগুৱাই নিছিল। কুন্তীয়ে যে চিৰদিনৰ কাৰণে গৃহত্যাগ কৰিছিল, এই কথা কোনেও নাজানিছিল। গান্ধাৰী আৰু ধৃতৰাষ্ট্ৰ হস্তিনাপুৰৰ সিংহদ্বাৰ অতিক্ৰম যাওঁতে অগণিত জনতাই তেওঁলোকক অনুসৰণ কৰে। বিদূৰ আৰু সঞ্জয়েও তেওঁলোকক অনুসৰণ কৰে। হস্তিনাত কান্দোনৰ বোল উঠিল। কিছূদূৰ যোৱাৰ পাছত ধৃতৰাষ্ট্ৰই প্ৰজাসকলক উভতিবলৈ অনুৰোধ কৰাত বিষয় মনে প্ৰজাবিলাক উভতি আহিল। যুধিষ্ঠিৰে মাকক কলে, “মা, বোৱাৰীসকলক লগত লৈ আপুনিও উভতি যাওঁক, মই বৰমা আৰু বৰপিতাৰ লগত আৰু কিছূদূৰ আগবাঢ়ি যাম।”

অশ্ৰুসিক্তা কুন্তীয়ে যুধিষ্ঠিৰৰ কথালৈ কৰ্ণপাত নকৰি আগবাঢ়ি গৈয়ে থাকিল। কিছূদূৰ গৈ যুধিষ্ঠিৰক কলে, “বাছা, সহদেৱক স্নেহ কৰিবা, তেওঁ তোমাৰ অনুৰক্ত। বৃদ্ধিদোষত বা লাজত যাক মই এদিন পৰিত্যাগ কৰিছিলোঁ, সেই মহাবীৰ জ্যেষ্ঠ ভাই কৰ্ণক সততে মনত ৰাখিবা। সূৰ্য্যতনয় বীৰ্য্যবান পুত্ৰৰ পৰিচয় শোপন ৰাখিছিলো কাৰণে মোৰ হৃদয় বিদীৰ্ণ। ভাই কেইজনৰ লগত মিলি সেই জ্যেষ্ঠ ভাতাৰ উদ্দেশ্যে দান-দক্ষিণা দিবা। তুমি এতিয়া বংশৰ পালক আৰু ৰক্ষক। ভাই কেইজন আৰু দুৰ্গদ দৰ্হিতাৰ কল্যাণচিন্তাত সততে অৱহিত

থাকিব। মই গান্ধাৰী আৰু ধৃতবাস্তৱৰ সেৱা কৰি তপস্বিনী হৈ বনতে জীৱনৰ বাকী কালছোৱা কটাম।”

জননীৰ এই নিদাৰুণ বাক্যত পাণ্ডৱসকল বিচলিত হৈ পৰিল। যুধিষ্ঠিৰ আৰু ভীমৰ কৰুণ ক্ৰন্দনেও তেওঁৰ মন টলাব নোৱাৰিলে। দ্রৌপদী, সুভদ্ৰাদিৰ বিলাপো ব্যৰ্থ হ’ল।

সা পুত্ৰান্ বৃদ্ধতঃ সৰ্বান্ মদুহুদুহুদু বৰেক্ষতী,
জগা’মৈৰ মহাপ্ৰাজ্ঞা বনায় কৃতনিশ্চয়া ॥

আশ্ৰমিক ১৬।৩১

“সেই কৃতনিশ্চয়া মহাপ্ৰাজ্ঞা বোবুদ্যমান পুত্ৰসকলৰ প্ৰতি বাবে বাবে দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰি অৰণ্যৰ দিশে যাবলৈ ধৰে। পাণ্ডৱসকল আৰু আন পৰিজনোও তেওঁক বহুদূৰ আগুৱাই থলে।”

যুধিষ্ঠিৰে জননীৰ সংকল্প শুনিলে যে যদি জননীৰ এনে বনগমনৰ ইচ্ছাই আছিল তেন্তে কৃষ্ণৰ মন্থেদি তেওঁ বিদূলাৰ আখ্যান কিয় শুনাইছিল? কিয়, যুধিষ্ঠিৰে পৈত্ৰিক ৰাজ্য উদ্ধাৰ কৰিবলৈ প্ৰবোচিত কৰিছিল?

যাওঁতে যাওঁতে কুন্তীয়ে চকুলো মূৰ্ছিত পুত্ৰৰ যুধিষ্ঠিৰক কলে, ‘হে মহাবাহো, তোমালোকৰ ক্ষত্ৰতেজ জগাবলৈ মই বিদূলাৰ আখ্যান কৈছিলোঁ। তোমালোক আটাই কেইজন প্ৰৱল পৰাক্ৰমী আৰু ধৰ্মনিষ্ঠ। তোমালোক চিৰকাল শত্ৰুপৰাভূত হৈ বনে বনে ঘূৰি ফুৰিবা, সেইটো মোৰ কাম্য নাছিল। সেইকথা ভাবিলেও মোৰ দুখ লাগে। সেই কাৰণে তোমালোকক বাজেয়াদ্ধাৰ কৰিবলৈ প্ৰেৰণা দিছিলোঁ। তোমালোক পাঁচ ভাই আৰু দ্রৌপদীৰ অহেতুক লাঞ্ছনাত মৰ্মাহত হৈ প্ৰতিশোধ গ্ৰহণৰ নিমিত্তে তোমালোকলৈ উত্তেজনাপূৰ্ণ বাণীপ্ৰেৰণ কৰিছিলো। তোমালোকৰ মহৎবংশত যাতে কালিমা নপৰে, সেই উদ্দেশ্য আগত ৰাখি তোমালোকৰ তেজবৃদ্ধি কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিলোঁ। বাছাহ’ত, মই স্বামীৰ সম্পত্তি ভোগ কৰিছো, স্বামীৰ ধন দান কৰিছো, যথাৰীতি সোমৰস পান কৰিছোঁ। মই নিজৰ ভোগৰ কাৰণে কৃষ্ণৰ ষোগেদি বিদূলাৰ আখ্যান শুনোৱা নাই। তোমালোকক ৰক্ষা আৰু বিজয়ী কৰিবৰ উদ্দেশ্যে উত্তেজিত কৰিছিলোঁ।

নাহং ৰাজ্যফলং পুত্ৰাঃ কাময়ে পুত্ৰানিৰ্জিতম্।

পতিলোকানহং পুণ্যান্ কাময়ে তপসা বিভো ॥

“পুত্ৰৰ দ্বাৰা বিজিত ৰাজ্য ভোগ কৰাৰ স্পৃহা মোৰ নাই। তপস্যৰ দ্বাৰা পুণ্য পতিলোক লাভ কৰাহে মোৰ কামনা। অৱণ্যবাসী বৰজনা আৰু জাৰ সেৱা কৰি, তপস্যৰ দ্বাৰা মোৰ দেহৰ নিৰ্বাস্তি ঘটাম।

শেষত পুত্ৰসকলক আশীৰ্বাদ দি তেওঁ কৈছে :

নিৰন্তৰ কুবুৰ প্ৰেষ্ঠ, ভীমসেনাদিভিঃ সহ।

ধৰ্মেতে ধীৱতাং বুদ্ধিৰ্মনস্তু মহদন্তু চ ॥

“হে কুব্জশ্ৰেষ্ঠ, তুমি ভীমসেনাদিক লৈ উভতি যোৱা। ধৰ্মত তোমাৰ মতি স্থিৰ থাকক। তোমাৰ অন্তৰ মহৎ হওঁক।” এই আশীৰ্বাদ বাক্যত কুন্তীয়ে পদ্মসকলক ধৰ্মপৰায়ণ আৰু মহৎ হবলৈহে কৈছে। কুট, নৃশংস আৰু প্ৰতিশোধপৰায়ণ হবলৈ কোৱা নাই। কুন্তী যে অত্যন্ত ধৰ্মশীলা নাৰী আছিল, এই উক্তিৰেই তাৰ সাক্ষ্য বহন কৰে।

ইয়াৰ পাছত ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু গান্ধাৰীয়েও কুন্তীক বনগমনৰ পৰা নিবৃত্ত হবলৈ অনুৰোধ কৰে, কিন্তু কুন্তীৰ মন ঘূৰাব নোৱাৰিলে। ঘৰত থাকি যে ধৰ্ম সঞ্চয় কৰিব পাৰি, সেই কথাও ক’লে, তথাপি কুন্তী নিজৰ অভিলাষত সন্তোষ হৈ থাকিল। শেষত পদতক আৰু বোৱাৰীয়েক বিষন্ন মনে বাজধানীলৈ উভতি যাবলগা হ’ল। প্ৰথম নিশা তেওঁলোক ভাগিৰথী তীৰত কটায়। কুন্তীয়ে সেই বাতিতে ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু গান্ধাৰীক সেৱা কৰাৰ ভাৱ গ্ৰহণ কৰে। গান্ধাৰী আৰু কুন্তী, উভয়ে একেলগে জল স্ৰাবণ কৰি কঠোৰ তপস্যাত নিমগ্ন হ’ল। কিছুদিন তেওঁলোক বাজধি, শতযুগপৰ আশ্ৰমত বাস কৰে। ইফালে পান্ডৱসকলে শোক-দুখে শনবাসী মাতা আৰু আন আত্মীয়সকলক স্মৰণ কৰি দিন কটাবলৈ ধৰে। কুন্তীৰ বিষয়োগত সহদেৱ আৰু বোৱাৰী কেইজনী অতিশয় ব্যথিত হৈ দুখত দিন নিয়াবলৈ ধৰে। এইদৰেই এবছৰ অতিবাহিত হল।

এবছৰৰ মূৰত যদুধিষ্ঠিৰে সম্ভাটুক মাক আৰু ধৃতৰাষ্ট্ৰ-গান্ধাৰীক প্ৰণতি জনাবলৈ অৰণ্যলৈ যাত্ৰা কৰে। বাজধানীৰ সকলো প্ৰজাই তেওঁলোকক অনুসৰণ কৰে। আশ্ৰমত উপস্থিত হৈ তেওঁলোকে জানিবলৈ পালে যে ধৃতৰাষ্ট্ৰ, গান্ধাৰী আৰু কুন্তী আদিয়ে যমুনাৰ পাৰলৈ যায়। ততালিকে তেওঁলোক যমুনাৰ পাৰত উপস্থিত হৈ প্ৰথমতে ধৃতৰাষ্ট্ৰক দেখা পাই দৌৰি গৈ চৰণবন্দনা কৰে। সহদেৱে কুন্তীৰ চৰণত সাৰটি ধৰি উচ্চস্বৰে কান্দিবলৈ ধৰে। অশ্ৰুপূৰ্ণমুখী কুন্তীয়ে সহদেৱক বুকুৰ মাজলৈ টানি ললে। বাকী কেইজন পান্ডৱেও মাকক সেৱা কৰি কান্দিবলৈ ধৰে।

বিদূৰ স্বৰ্গগামী হ’ল। যদুধিষ্ঠিৰ বিদূৰৰ আশ্ৰমতে এমাহ কাল থাকিল। এই শতযুগপৰ আশ্ৰমত সেই সময়তে মহৰ্ষি ব্যাস আৰু দেৱৰ্ষি নাৰদ প্ৰভৃতি ঋষি-সকল সমবেত হয়। গান্ধাৰীয়ে তেওঁৰ মৃত পুত্ৰসকলক কি গতি হ’ল, সেই কথা জানিবৰ কাৰণে ব্যাসক প্ৰাৰ্থনা জনালে। গান্ধাৰীৰ প্ৰশ্ন শুনি কুন্তীয়ে তেওঁৰ জ্যেষ্ঠপুত্ৰ কৰ্ণক স্মৰণ কৰিবলৈ ধৰে, দিব্যদৃষ্টিসম্পন্ন ব্যাসদেৱে কুন্তীৰ মনোভাৱ জানিব পাৰি কোনো প্ৰশ্ন আছেনে সোধিলে।

তপস্বিনী কুন্তীৰ এতিয়া লোকলজ্জাৰ ভয় নাই। তেওঁ বহুদূৰেকক প্ৰণাম কৰি কৰ্ণ জন্মৰ সকলো কথা খুলি কলে, দুৰ্বাসাৰ পৰিচৰ্যা আৰু কৰ্ণৰ কুমাৰীকালতে জন্মৰ কথা বিবৰি ক’লে :

“তমহং পৰ্য্যতোষয়ম্,

শৌচেন স্বাগসন্ত্যাগৈঃ শূদ্বেন মনসা তথা ।

কোপস্থানেপ্যপি মহৎস্বকৃপ্যম্ কদাচন ॥

‘অনপবাধী হৈ শূচিতাৰ দ্বাৰা শূদ্ধাচিত্তে মই মহৰ্ষি দূৰ্বাসাক পৰিতুষ্ট কৰিছিলো। খং উঠিব লগীয়া কথাতো মোৰ খং উঠা নাছিল।’ দূৰ্বাসাদত্ত মন্ত্ৰৰ গুণাগুণ জানিবলৈ মন্ত্ৰটো মাতোতে সূৰ্য্যদেৱে উপস্থিত হৈ যি পুত্ৰক দান কৰিলে, তেৱেঁই যে কৰ্ণ সেই কথাও কুন্তীয়ে কবলৈ সংকোচ বোধ নকৰিলে।

নিৱেদনৰ শেষত কুন্তীয়ে শহুৰক প্ৰাৰ্থনা কৰিছিল “ভগৱন, মই অভাগিনীয়ে লোকলজ্জাৰ ভয়ত সেই দেৱীশশুটিক নদীত বিসৰ্জন দিছিলো। এই কথা ভাবিলে মোৰ হৃদয় এতিয়াও হমহমাই উঠে। পাশ বা নিষ্পাপ যিয়েই নহওক, আপোনাৰ ওচৰত অকপটে প্ৰকাশ কৰিলো। সেই ল’ৰাটিক চাবলৈ মোৰ বৰ মন গৈছে; দয়া কৰি মোৰ শোক অপনোদন কৰক।” ব্যাসদেৱে কুন্তীক ক’লে যে কুন্তীৰ কোনো পাপ হোৱা নাই। দেৱতাসকলে ইচ্ছা কৰিলে সকলো কৰিব পাৰে। আত্মগ্লানিৰো কাৰণ নাই। সেই ৰাতিতে ভাগীৰথীৰ পৰিৱৰ্ত্তিত জলত স্নান কৰি ব্যাসদেৱে যুদ্ধ নিহত বীৰসকলক আহ্বান কৰে। তেওঁৰ যোগবলত পৰলোকগত বীৰসকল উপস্থিত হয়। সেই কাৰ্য্যত সকলোৱে আনন্দ পালে আৰু আচৰিতো হৈছিল।

কেই দিনমানৰ পাছত, ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু গান্ধাৰীৰ অনুৰোধত অনিচ্ছাসত্ত্বেও পাণ্ডৱসকল হস্তিনালৈ ফিৰি আহে। যুদ্ধধিষ্ঠিৰে মাকক ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু গান্ধাৰীৰ আদেশ জনোৱাত কুন্তীয়ে চকুলো মৰি সেই আদেশ সমৰ্থন কৰিলে। সহদেৱে মাকৰ ভৰিত সাৰ্বাট ধৰি মাকক শূদ্ৰদ্বা কৰি আশ্ৰমতে থাকিব বুলি কোৱাত কুন্তীয়ে প্ৰাণাধিক নন্দমলীয়া পুত্ৰটিক নানাভাৱে বৃজাই শাস্ত কৰে আৰু ক’লে :

উপৰোধো ভৱেদেৱমস্কাং তপসঃ কৃতে ।

স্বপ্নেনহপাশবদ্ধা চ হীয়েয়ং তপসঃ পৰাং ॥

তস্মাৎ পুত্ৰক গচ্ছ স্বং শিষ্টম্ভগ্নপণ্ড নঃ প্ৰভো । আশ্ৰ. ৩৬/৪১

“পুত্ৰ সহদেৱ, তুমি আমাৰ কাষত থাকিলে পুত্ৰস্নেহত আমাৰ তপস্যাও বিঘিনি ঘটিব। মোৰ শেষদিন আহিছেই। গাঁতকে বাছা, তুমি উভতি যোৱা।” এইদৰে কৈ কুন্তীয়ে পুত্ৰসকলক মন্ত্ৰক ঘ্ৰাণ কৰি সাত্ৰদ্বয়নে বিদায় দিলে। গুৰুদেৱানীয়ে ব্যক্তি-সকলক প্ৰণাম কৰি আৰু তেওঁলোকৰ আশীৰ্বাদ প্ৰাৰ্থনা কৰি সকলোৱে পৰা বিদায় ল’ল।

ইয়াৰ পাছত দুবছৰ অতীত হ’ল। নানা তীৰ্থ পৰ্যটন কৰি এদিন দেৱৰ্ষি ক্ৰম্ভদ হস্তিনাপুৰত উপস্থিত হ’ল। তেওঁৰ পৰা জনা গ’ল যে হৰিদ্ভাৰৰ কাষত, এখন গভীৰ অৰণ্যত যোগযুক্ত ৰাজৰ্ষি ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু তপাশ্বিনী গান্ধাৰী আৰু কুন্তীয়ে যোগযুক্ত হৈ গভীৰ অৰণ্যৰ বনাগ্নিত দেহাৰ্পণ কৰি মোক্ষ লাভ কৰে।

সঞ্জয়ৰ মূখৰ পৰা নাৰদে এই বৃত্তান্ত শুনিবলৈ পায়, আৰু বনায়িত আত্মহত্যা দিয়া ধৃতৰাষ্ট্ৰ, গান্ধাৰী আৰু কুন্তীক স্বয়ং প্ৰত্যক্ষ কৰিছিল।

উক্ত সংবাদ শূনি হস্তিনাপুৰ ময়মান হ'ল। নাৰদৰ উপদেশ আৰু সান্থনা-বাক্যত কিছু প্ৰবোধ লাভ কৰি যুধিষ্ঠিৰে মানুহ পঠাই মৃতসকলৰ অস্থি সংগ্ৰহ কৰে আৰু তেওঁলোকৰ পাৰলৌকিক ক্ৰিয়াও যথাবিধি সম্পন্ন কৰে। মনস্বিনী পুত্ৰাই জীৱনত সুখৰ মূখ খুৱ কমেই দেখিছিল। বাল্যকালতে তেওঁক পিতা সদৰসেনে বন্ধু কুন্তিভোজক পালিতা কন্যাবূপে দান কৰিছিল। পিতাৰ এই দানত বয়ঃপ্ৰাপ্ত কুন্তীয়ে ভাল চকুৰে চাব নোৱাৰিছিল। তেওঁক মাতৃস্নেহৰ পৰা পিতাকে বঞ্চিত কৰিছিল। গোটেই জীৱন তেওঁ নিৰ্লিপ্তভাৱে সাংসাৰিক জীৱন অতিবাহিত কৰিছিল। ভৱ যৌৱনত স্বামী সূত্ৰৰ পৰা বঞ্চিত হ'ল। গাভৰু-কালতে অভিষাপগ্ৰস্ত বৈধব্য পালন কৰিছিল যদিও তেজস্বীতা তেওঁৰ চুৰিত্ৰৰ অন্যতম উজ্জ্বল দিশ আছিল। বেদ-পুৰাণ আদি শাস্ত্ৰতো তেওঁৰ অভিজ্ঞতা কম নাছিল। সপত্নী পুণ্ড্ৰক, বিশেষকৈ সূমলীয়া সহদেৱক অতিশয় মৰম কৰিছিল। সহদেৱো কুন্তীৰ সেৱাত নিমগ্ন আছিল। ব্যাস, বিদূৰ, কৃষ্ণ প্ৰভৃতি প্ৰজ্ঞাধিষ্ঠ-সকলেও 'প্ৰজ্ঞাৱতী', 'মহাপ্ৰজ্ঞ', 'মনস্বিনী' আদি বিশেষণ লগাইহে সম্বোধন কৰিছিল। তেওঁ যে কেৱল মহাবীৰৰ জননী আছিল, কেৱল সেয়ে নহ'ল। তেওঁ নিজো এগৰাকী বীৰাঙ্গনা আছিল, জীৱনৰ শেষ কেইবছৰত আশ্ৰমবাসিনী হৈ কঠোৰ তপস্য্যৰ দ্বাৰা আত্মশুদ্ধি কৰি আনন্দধামলৈ যাত্ৰা কৰে এই মহিয়সী নাৰী-গৰাকীক নিতৌ স্মৰণ কৰিলে পুণ্য হয় বুলি হিন্দুসকলে বিশ্বাস কৰে।

অহল্যা, দ্ৰৌপদী, কুন্তী, তাৰা, মন্দোদৰী—এই পাঁচ গৰাকী নাৰীক নিতৌ স্মৰণ কৰিলে মহাপাপ খণ্ডন হয়। মন কৰিবলগীয়া কথা এয়ে যে প্ৰত্যেক গৰাকীয়ে একাধিক পতি গ্ৰহণ কৰিছিল।

সুদেষ্ণা ৩

উত্তৰাৰ মাতৃ সুদেষ্ণা বিৰাট বজাৰ পত্নী, কেকয় বজাৰ কন্যা। সেই কাৰণে তেওঁক কৈকেয়ীও বোলা হয়। দ্ৰৌপদীয়ে সৈৰিষ্মীবেশত বিৰাটপুৰীত প্ৰৱেশ কৰোঁতে সুদেষ্ণাই দেখা পাই কাষলৈ মাতি নি পৰিচয় লয়। সৈৰিষ্মীয়ে নিজকে এগৰাকী কৰ্মপ্ৰাৰ্থনী পৰিচাৰিকা বুলি পৰিচয় দিছিল যদিও বাণীয়ে বৃন্দাৱণ্য আৰু গান্ধাৰীৰ দৰেই মনত প্ৰকৃত পৰিচয় সম্পৰ্কে সন্দেহ কৰিছিল। স্বামীৰ চৰিত্ৰ সম্পৰ্কে, বিশেষকৈ সুদৰ্শী নাৰীৰ প্ৰতি দৰ্বেলতা থকা বুলি সন্দেহ আছিল। তেওঁৰ সন্দেহ প্ৰকাশ্যে প্ৰকাশ কৰি কৈছিল—

মুন্ধিৰ্ম্ম স্বাং বাসয়েয়ং বৈ সংশয়ো নাশ্চ বিদ্যতে,

ন চৌদিক্ষতি ৰাজা স্বাং গচ্ছেৎ সৰ্বেণ-চেতসা ॥

“ৰজা যদি তোমাৰ বৃপত মূৰ্খ নহয়, তেন্তে তোমাক মূৰ্খ লৈ থাকিলো-হেঁতেন। পৰন্তু ৰজা নিশ্চয় তোমাৰ বৃপত মূৰ্খ নহৈ নাথাকে। মোৰ

অস্তঃপুৰৰ নাৰীবিলাকো তোমাৰ ৰূপত মোহ গৈ তোমালৈ চাই আছে। কোন পুৰুষ তোমাক দেখি থিৰে থাকিব পাৰিব? তোমাৰ দিব্যৰূপ দেখি মোক এৰি তোমাত আসক্ত হ'ব।”

সৈবিশ্বীয়ে তেওঁ গন্ধৰ্বপতি পাঁচজনৰ কথাকৈ তেওঁলোকৰ দ্বাৰা যে সুদৰ্শিতা সেই কথা কৈ বাণীক আশ্বাস দিয়াত অস্তঃপুৰত বাস কৰিবলৈ অনুমতি দিয়ে। এবছৰ এইদৰেই প্ৰায় শেষ হওঁ হওঁ। এনেতে বাজশ্যালক, সেনাপতি কীচকৰ ল্দলোপ দৃষ্টিত পৰে। সৈবিশ্বীক পাবৰ কাৰণে তেওঁ অস্থিৰ হৈ পৰে আৰু সুদেষ্ণাক সহায় কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰে। সৈবিশ্বীৰ ওচৰত তেওঁৰ মনোভাৱ প্ৰকাশ কৰি তিবস্কৃত হয়। উপায় নাপাই তেওঁ সুদেষ্ণাক মিনতি কৰি কোনো এটা অছিলা লৈ সৈবিশ্বীক তেওঁৰ কবলত পেলাই দিবলৈ ক'লে। স্বামীৰ ভ্ৰমবৃত্তি জানি সুদেষ্ণায়ো সৈবিশ্বীক বজাব পৰা আঁতৰত ৰাখিবলৈ সুবিধা বিচাৰি আছিল।

স্বমৰ্থমভিসংস্থায় তস্যার্থমনুচিন্ত্য চ।

উদ্বেগক্ষৈৰ কৃষ্ণায়াঃ সুদেষ্ণা স্নাতসৰ্ববাং ॥

(কৃষ্ণা সুদেষ্ণাৰ চিন্তাৰ কাৰণ হৈ পৰে। এই কাৰণে নিজৰ আৰু কীচকৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধিৰ কাৰণে কীচকক পৰামৰ্শ দিলে (এই বিষয়ে দ্ৰৌপদীৰ চৰিত্ৰত বহুলাই আলোচনা হৈছে)

কীচকে দ্ৰৌপদীক কৰা অপমানৰ কোনো বিচাৰ ন'হল। বিবাহে কীচকক অসন্তুষ্ট কৰিবলৈ সাহস নকৰিলে। কান্দি কান্দি দ্ৰৌপদীয়ে সুদেষ্ণাৰ ঘৰলৈ উভতি অহাত তেওঁ নজনাৰ ভাও ধৰি সৈবিশ্বীক সন্নিধি, “ভদ্ৰে, তুমি কি কাৰণে কান্দিছা? কোনে তোমাক কষ্ট দিছে?” সৈবিশ্বীৰ মধুৰ পৰা দুৰ্বৃত্ত কীচকৰ অত্যাচাৰ আৰু বজাৰ অবিচাৰৰ কথা শুনি সুদেষ্ণাই আকৌ কপট ভাষাত ক'লে যে সৈবিশ্বীৰ সন্তুষ্টিৰ অৰ্থে তেওঁ কীচকক ধন ক্ৰয়ৰ ব্যৱস্থা কৰিব পাৰে। সুদেষ্ণাৰ এই কুটিলতাই তেওঁৰ বুদ্ধি আৰু কপটতা, দুয়োটাকে প্ৰকাশ কৰিছে।

দ্ৰৌপদীয়ে ভীমৰ ওচৰ চাপি অশ্রুপূৰ্ণনয়নে ক'লে, “তুমি যেতিয়া সিংহ, বাঘ আদিৰ লগত যুদ্ধ কৰিছিলো, তেতিয়া পুৰনাৰীবিলাকে কৌতুকবোধ কৰিছিল। তোমাৰ লাঞ্ছনাত মই বৰ দুখ পাইছিলো। মোক দুঃখিতা দেখি সুদেষ্ণাই নাৰী-সকলক কৈছিল,

কল্যাণৰূপা সৈবিশ্বী বহুৰূপা পি সুন্দৰঃ

স্ত্ৰীনাং চিন্তাং দৃষ্টিং যৎকৰুণা চ নে মতে ॥

(সৈবিশ্বী ৰূপতী, বহুৰূপা সুদৰ্শন পুৰুষ। স্ত্ৰীলোকৰ চিন্তা বুদ্ধি টান, উভয় পৰম্পৰাৰ যোগ্য)। এইবোৰ কথাকৈ কৈকেয়ীয়ে (সুদেষ্ণা) সদায় শাসন কৰি থাকে আৰু তোমাৰ অনুৰক্তা বুলি সন্দেহ কৰে। এই কথাৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে সুদেষ্ণা বুদ্ধিমতী, কৌশলী আৰু দয়াবতী আছিল, কিন্তু সন্দেহ-প্ৰৱণ আছিল।

দ্রৌপদী (যজ্ঞসেনী, কৃষ্ণ) ৪

দ্রৌপদী পাণ্ডৱৰাজ দ্রুপদৰ কন্যা, সেই কাৰণে এওঁক দ্রৌপদী বোলা হয়। গাৰ ৰং অলপ শ্যাম বৰণৰ আছিল, সেই কাৰণে কৃষ্ণা বুলিও মতা হয়। যজ্ঞত উৎপন্ন হোৱা কাৰণে যজ্ঞসেনী নাম হয়। পাণ্ডৱৰাজৰ কন্যা কাৰণে পাণ্ডৱীৰূপে খ্যাত হ'ল। পাণ্ডৱৰাজ দ্রুপদৰ অন্য এটা নাম যজ্ঞসেন, কাৰণ তেওঁ যজ্ঞৰ ফলত জন্মলাভ কৰিছিল। পাণ্ডৱৰাজে এসময়ত তেওঁৰ বাল্যবন্ধু, দৰিদ্ৰ দ্রোণাচাৰ্যক অপমান কৰিছিল। দ্রোণাচাৰ্যই বাল্যবন্ধু দ্রুপদ বজা হ'লত তেওঁৰ ওচৰলৈ গৈ বাল্যবন্ধুত্বৰ পৰিচয় দি সাহায্য প্ৰাৰ্থনা কৰাত পাণ্ডৱৰাজে তেওঁৰ বন্ধুত্ব অস্বীকাৰ কৰি খেদি পঠায়। তাৰ পাছত দ্রোণৰ ভাগ্য পৰিৱৰ্তন হয়। তেওঁ কুৰুৱংশীয় ৰাজকুমাৰসকলৰ আচাৰ্য্য পদ লাভ কৰি তেওঁলোকক শিক্ষাদীক্ষা, অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ বিদ্যাত পাৰ্গত কৰি গুৰুদক্ষিণা বিচাৰে। গুৰুদক্ষিণা আন একো নহয়, কেৱল বাল্যবন্ধু দ্রুপদক বন্দী কৰি আনিব লাগে। তেওঁৰ প্ৰিয় শিষ্য অজুৰ্নে এই কাৰ্য্য কৰি গুৰুৰ প্ৰিয়সাধন কৰে। দ্রোণাচাৰ্যই দ্রুপদক বন্দীত্বৰ পৰা মুকলি দি পাণ্ডৱৰাজ্য দ্ৰুভাগ কৰি এভাগ তেওঁৰ অধীনত আৰু আনভাগ দ্রুপদক শাসন কৰিবলৈ দিয়ে। দ্রুপদে এই অপমান সহ্য কৰিব নোৱাৰি পুৰোহিত যজ্ঞ কৰে। যজ্ঞৰ ফলত ধূণ্টদ্বয় আৰু দ্রৌপদীৰ জন্ম হয়। দ্রৌপদীৰ জন্মকণত দৈৱবাণী হৈছিল :

সৰ্বযোষিধৰা কৃষ্ণা নিনীষুঃ ক্ষত্ৰিয়ান্ ক্ষয়ম্ ।

সুবকাৰ্য্যাসিৎ কালে কৰিষ্যতি সুমধ্যমা ॥

অস্যাঃ হেতোঃ কোৰৱাণাং মহদুৎপস্যতেভয়ম্ । আদি ১৬৭।৪৮

(নাৰীসকলৰ মাজত শ্ৰেষ্ঠা এই সুন্দৰীকৃষ্ণা ক্ষত্ৰিয়সকলৰ ধ্বংসৰ নিমিত্তে আৰ্হিভাৱ হৈছে। এওঁ যথাসময়ত দেৱতাসকলৰ অভিলষিত কাৰ্য্য সম্পাদন কৰিব। এওঁক উপলক্ষ্য কৰি কোৰৱৰ মাজত মহাভয় উপস্থিত হ'ব। তেওঁ কৃষ্ণবৰ্ণা কাৰণে নাম ৰখা হ'ল কৃষ্ণা। ঋত্বিকসকলৰ আশীৰ্বাদিত কৃষ্ণাই যজ্ঞসেনক পিতা আৰু যজ্ঞসেন পত্নী পাবতীক মাক বুলি জানিছিল। মহাভাবতৰ বহু ঠাইত দ্রৌপদীৰ ৰূপলাৱণ্য বৰ্ণনা পোৱা যায়। তলত এওঁৰ ৰূপলাৱণ্যৰ কিছু বিৱৰণ দিয়া হ'ল।

(১) বিভাজমানা বপুষা বিৱতী ৰূপমুত্তমস্ ॥

(২) নাতিহুস্বা, ন সহতী নীলোৎপল সুগন্ধিনী
পদ্মায়তাক্ষী স্প্ৰোণী স্বসিতাশ্ৰিতমুৰ্দ্ধজা
সৰ্বলক্ষণ সম্পূৰ্ণা বৈদূৰ্য্যমণিসমিভা ॥

(৩) সুভগা দৰ্শনীয়াঙ্গী স্বসিতায়তলোচনা

(৪) নীলোৎপলসমো গন্ধো যস্যঃ ক্ৰোশাৎ প্ৰধাৰতি

(৫) কাম্যং হি ৰূপম্ পাণ্ডৱ্য বিধাতা বিহিতং স্বয়ম্

(৬) সুকেশী সুস্তনী শ্যামা পীন শ্ৰোণিপল্লোখৰা ।

(৭) নীলোৎপলাভা পদদেৱতৰা ।

অতিশয় ৰূপৱতী কৃষ্ণাৰ দেহ অতি খৰ্বও নহয়, অতি দীৰ্ঘও নহয়, নীলোৎপলৰ সৌৰভৰদৰে তেওঁৰ দেহৰ স্দুগন্ধ চাৰিওদিশো এক ক্ৰোশ ব্যাপি প্ৰৱাহিত হয়। পদুমৰ পাৰ্শ্বৰ দৰে আয়তলোচনদ্বয় আৰু শ্ৰোণীদেশ (তপিনা) অতি মনোহৰ। ঘোৰ কৃষ্ণ আৰু কেকোৰা চুলি কোছাই তেওঁৰ সৌন্দৰ্য্য বৃদ্ধি কৰিছিল। বৈদূৰ্য্য-মৰ্শিৰ প্ৰভাৱ দৰে নীলাভ স্নিগ্ধ প্ৰভা তেওঁৰ দেহৰ পৰা বিচ্ছুৰিত হৈছিল। বিশ্বাতাই সৰ্বলক্ষণসম্পন্ন পাণ্ডালীক দৰ্শনীয়া কৰি নিৰ্মাণ কৰিছিল। এনে ৰূপ দেৱলোকৰ বাহিৰে আন ঠাইত দেখা নাযায়।

পাণ্ডালীৰ বিবাহযোগ্য বয়স হ'ল। যজ্ঞসেনৰ ইচ্ছা পাণ্ডুপুত্ৰ অৰ্জুনক জোঁৱাইবুপে পাবলৈ, কিন্তু এই ইচ্ছা কাকো প্ৰকাশ কৰা নাছিল। তেওঁ স্বয়ংবৰ সভা আহ্বান কৰিবলৈ স্থিৰ কৰে। সেই উদ্দেশ্যে পণ স্থিৰ কৰিবলৈ যেনে সেয়ে দাঙিব নোৱাৰা এখন প্ৰকাণ্ড ধনু তৈয়াৰ কৰে। আকাশত ঘূৰি থকা এটা চক্ৰ স্থাপন কৰে আৰু তাত এটা ঘূৰি থকা মংস্যও স্থাপন কৰে, মাটিত এচৰীয়া পানী ৰাখে। চক্ৰৰ ভিতৰত ঘূৰি থকা মাছটোৰ প্ৰতিবিস্ম পানীচৰিয়াত পৰা কৰি স্থাপন কৰে। এতিয়া পণ হ'ল যে যেনে তলৰ পানীত পৰা প্ৰতিবিস্ম চাই ওপৰত ঘূৰি থকা মাছটো বিস্মিৰ পাৰিৰ তেওঁৰেই দ্ৰোপদীক লাভ কৰিব। বহুতো বজা-ৰাজকুমাৰে চেষ্টা কৰি বিফল হ'ল। বাধ্য হৈ ধৃষ্টদ্যুয়ই ঘোষণা কৰিব লগা হ'ল যে উপস্থিত ব্ৰাহ্মণসকলেও চেষ্টা কৰি চাব পাৰে। ব্ৰাহ্মণসকলৰ মাজত বহি থকা পাণ্ডৱ-সকলৰ মাজৰ পৰা যুধিষ্ঠিৰৰ অনুমতি লৈ অৰ্জুন উঠিল। বজাসকলে তেওঁক ইতিকিং কৰিবলৈ ধৰে। গুৰুগৃহস্থীৰ খোজৰে অৰ্জুন ধনুখনৰ কাষ চাপিল। হেলাৰঙে খেনুখন দাঙি কাড় সংযোগ কৰিলে। চাই থাকোতে ওপৰত ঘূৰি থকা মাছটো কাড়বিদ্ধ হৈ মাটিত পৰিল। চাৰিওফালে বিস্ময়ৰ হাততালি পৰিল। দ্ৰোপদীয়ে বৰমাল্য লৈ আগবাঢ়ি গ'ল। ইয়াৰ আগতে দ্ৰোপদীয়ে কৰ্ণক অপমান-সূচক বাক্যেৰে চেষ্টা কৰাৰ পৰা বিৰত কৰিছিল। ৰাজকন্যা হৈ সূতপুত্ৰ এজনক তেওঁ কিয় স্বামীবৰণ কৰিব ?

দৃষ্টনা তু তং দ্ৰোপদী বাক্যমুচ্চৈৰ্জগাদ 'নাহং বৰয়ামি সূতম' (মই সূতপুত্ৰক বৰণ নকৰোঁ)। পিতাক আৰু ককায়েকৰ ঘোষণাৰ পাছত দ্ৰোপদীৰ এই সাহসিক উক্তি কিমান মঙ্গল হৈছে সেইটো বিচাৰ্য্যৰ বিষয়। কিন্তু ক্ষত্ৰিয় ৰমণীৰ তেজস্বিতাৰ যে ই নিদৰ্শন সেই বিষয়ে সন্দেহ নাই। অৰ্জুনৰ সাফল্যত ব্ৰাহ্মণসকলে উচ্চস্বৰে প্ৰশংসা কৰি হাতচাপৰি বজালে। ভেৰি-তুষাৰ ধানৰে সভাস্থল মূৰ্খৰিত হ'ল। সূত মাগধ আদিয়ে স্তুতি গীতেৰে মঙ্গল সূচনা কৰিলে।

নূপতি দুপদে এজন ব্ৰাহ্মণক কন্যাদান কৰা কথাটো ক্ষত্ৰিয় ৰজাসকলে সহ্য কৰিব নোৱাৰিলে। তেওঁলোকে দুপদক আক্ৰমণ কৰে। তাকে দেখি ভীমাজৰ্জনে দুপদৰ সাহায্যৰ অৰ্থে যুদ্ধত যোগ দি ৰজাসকলক পৰাজয় কৰে। যুদ্ধত হাৰি তেওঁলোক বিষন্ন মনে নিজ নিজ ৰাজ্যলৈ প্ৰত্যাবৰ্ত্তন কৰে।

ইপিনে দক্ষিণ পাণ্ডালৰ ভাগৱত নামে এজন কুমাৰৰ ঘৰত পদুতকহঁত উভতি নহা দেখি কুন্তীয়ে উৎকণ্ঠাৰে কাল কটায়। পদুতকহঁত ভিক্ষাৰ্থে পদুৱাতে ওলাই গৈ বাৰ্তিলৈকে উভতি নহাত চিন্তিত হৈ পৰে। এনে সময়তে ভীমৰ কণ্ঠস্বৰ শুনিবলৈ পায়, “মা ভিক্ষা আনিছো।” কুন্তীয়ে ভিতৰৰ পৰাই মাত লগালে “সকলোৱে মিলি ভোগ কৰা।” দুৱাৰ খুলি কুক্ষাক দেখি প্ৰকৃত ঘটনা বুজিব পাৰি চিন্তাম্বিত হয়। সন্মুখত কুক্ষাৰ হাতত ধৰি ভিতৰলৈ নিয়ে। কুন্তীয়ে যুধিষ্ঠিৰক তেওঁ নাজানি কৰা প্ৰমাদৰ কথা জনোৱাত ধৰ্মৰাজে অজৰ্ৱনক দ্ৰোপদীক বিবাহ কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰে, কিন্তু অজৰ্ৱনে মাতৃবাক্য লঙ্ঘন কৰিবলৈ অনিচ্ছা প্ৰকাশ কৰে। পাণ্ডালীৰ ৰূপ-সৌন্দৰ্য্য দেখি অৱশ্যে প্ৰত্যেকজনেই আকৃষ্ট হৈছিল। ব্যাসদেৱে পূৰ্বতে ভবিষ্যদ্বাণী কৰিছিল যে দ্ৰোপদীৰ পাঁচজন পতি হ’ব। সেই কথা স্মৰণ কৰি যুধিষ্ঠিৰে কৈছিল, “সৰ্বেষাং দ্ৰোপদী ভাৰ্য্যা ভৱিষ্যতি হি নঃ শূভা” (কল্যাণী দ্ৰোপদী আমাৰ পাঁচোজনৰে ভাৰ্য্যা হ’ব)।

নৃপতি দ্ৰুপদে, ধৃষ্টদ্যুম্নৰ দ্বাৰা খবৰ কৰাই ব্ৰাহ্মণবেশী পাণ্ডৱৰ প্ৰকৃত পৰিচয় পাই অতিশয় আনন্দিত হ’ল। তেওঁ পদুৰোহিতক পঠাই পাণ্ডৱক ৰাজ-প্ৰাসাদলৈ অনালে। তেওঁলোকক পৰীক্ষা কৰিবৰ নিমিত্তে এটা ঘৰত ফল, মালা, চৰ্ম, আসন, ৰজ্জ্ব, বীজ, খজ, গো, ধনুৰ্বাণ প্ৰভৃতি সজাই ৰাখি পাঁচ ভাইক সেই ঘৰত উপৱেশন কৰাই অভ্যৰ্থনাৰ আয়োজন কৰে। কিছু সময় বহাৰ পাছত ঘৰটোত সজাই ৰখা আন বস্তুবোৰ উপেক্ষা কৰি ধনুৰ্বাণ আৰু তৰোৱালখন পৰীক্ষা কৰিবলৈ ধৰিলে। দ্ৰুপদ আৰু মন্ত্ৰীসকলে বুজিলে যে প্ৰকৃত পাণ্ডৱেই দ্ৰোপদীক লাভ কৰিছে।

পাঁচজনেই দ্ৰোপদীক বিবাহ কৰাৰ প্ৰস্তাৱ শুনি পাণ্ডালৰাজ দোধোৰ-মোধোৰ অৱস্থাত পৰি ব্যাসদেৱৰ পৰামৰ্শ বিচাৰিলে। ব্যাসদেৱে দ্ৰোপদীৰ পূৰ্বজন্মত পঞ্চপতি ভিক্ষাৰ কাহিনী ‘পঞ্চেন্দ্রোপাখ্যান’ ব্যক্ত কৰি ৰজাৰ সংশয় দূৰ কৰে, যুধিষ্ঠিৰেও দ্ৰুপদক মুনিকন্যা বান্ধীৰ একত্ৰ দশজন পতিক বৰণ কৰা আৰু গৌতমী জটীলাৰ সাতজন ঋষিক একেলগে পতিবৰণ কৰা কথা বিবৃত কৰে। বিশেষতঃ মাতৃবাক্য উলঙ্ঘা কৰা পাপ বুলি কয়।

যুধিষ্ঠিৰ আৰু ব্যাসৰ কথা শুনি দ্ৰুপদে স্বস্তিৰ নিশ্বাস পেলায়। জ্যেষ্ঠানুজ্ঞমে পাঁচজনে দ্ৰোপদীক বিবাহ কৰে। ৰজাই বহু ধনবস্তু যোতুক স্বৰূপে দান কৰে। নৱবধূ দ্ৰোপদীয়ে শাহু কুন্তীক প্ৰণাম জনায়। কুন্তীয়ে আদৰ্শ আশীৰ্বাদ দিয়ে

যথেন্দ্রানী হৰিহৰে স্বাহা চৈৱ বিভাৱসৌ।

ৰোহিণী চ যথা সোমে, দময়ন্তী যথা নলে ॥

(হে কল্যাণী, ইন্দ্রানী যেনেকৈ মহেশ্বৰ, স্বাহা যেনেকৈ অগ্নিৰ, ৰোহিণী যেনেকৈ চন্দ্ৰৰ আৰু দময়ন্তী যেনেকৈ নলৰ, তুমিও সেইদৰে পতিসকলৰ অনুগামিনী হোৱা, তুমি কুব্জৰ ভদ্ৰা, বশিষ্ঠৰ অৰুন্ধতী আৰু নাৰায়ণৰ লক্ষ্মীৰ দৰে পতিচিন্তানু-

বাগিণী হোৱা। তুমি আয়ুৰ্দ্ধান পুত্ৰৰ জননী হোৱা আৰু সুখ-সন্তোষৰ অধিকাৰিণী হোৱা। মহাবীৰ পতিসকলে আহৰণ কৰা ধন-ঐশ্বৰ্য্য সং ব্ৰাহ্মণক দান কৰি শতবৰ্ষ সুখে থাক।”

দ্বাৰকাৰ পৰা কৃষ্ণ বলৰামে বহু উপহাৰ পঠালে, মাতৃ আৰু পত্নীসহ পাণ্ডৱে শশুৰালয়তে কটাবলৈ ধৰে।

হুম্মবেশী অজুৰ্দ্ধানেই যে দ্ৰৌপদীক লাভ কৰিলে, এই কথা গোপন হৈ নাথাকিল, ভীষ্ম, দ্ৰোণ, বিদুৰৰ প্ৰভৃতিৰ পৰামৰ্শত ধৃতৰাষ্ট্ৰই কপট স্নেহ দেখুৱাই পাণ্ডৱ-সকলক পাণ্ডালৰ পৰা বিদুৰৰ যোগেদি আমন্ত্ৰণ কৰি, অৰ্দ্ধৰাজ্য দি পুত্ৰৰ সংস্থাপন কৰে। তেওঁলোকে ইন্দু প্ৰস্থত ৰাজধানী পাতি ময়দানৰৰ হতুৱাই ৰাজসভা নিৰ্মাণ কৰাই ৰাজ্যশাসন কৰিবলৈ ধৰে। এদিন দেৱৰ্ষি নাৰদ উপস্থিত হোৱাত দ্ৰৌপদীয়ে তেওঁক সমুচিত অভ্যৰ্থনা কৰে। অভ্যৰ্থনাত সন্তোষ লাভ কৰি নিজৰ্নত দেৱৰ্ষিয়ে কলে :

পাণ্ডালী ভৱতামেকা ধৰ্মপত্নী যশস্বিনী

যথা বো নাত্ৰ ভেদঃ স্যাওথা নীতিৰ্বিধিয়তাম্ ॥

যশস্বিনী কৃষ্ণা তোমালোক পাঁচজনৰে ধৰ্মপত্নী। গতিকে পত্নীক লৈ যাতে তোমালোকৰ মাজত কন্দল নহয়, তাৰ ব্যৱস্থা কৰা উচিত। এই প্ৰসঙ্গত তেওঁ প্ৰাচীন সন্দ-উপসন্দৰ কাহিনী বৰ্ণনা কৰে। নাৰদৰ উপস্থিতিতে নিয়ম কৰিলে যে দ্ৰৌপদীৰ লগত যেতিয়া কোনো এজনে সহবাস কৰি থাকিব, তেতিয়া আন এজনে কিবা কাৰণত বা ভুলতে প্ৰৱেশ কৰিলে তেওঁ ব্ৰহ্মচৰ্য্য অৱলম্বন কৰি বাৰ বছৰ বনবাস খাটিব লাগিব।

দ্ৰৌপদ্যা নঃ সহাসীনানন্যোনাং যোহভিদৰ্শয়ে

স নো দ্বাদশবৰ্ষাণি ব্ৰহ্মচাৰী বনে বসেৎ ॥

উক্ত নিয়ম কৰি পাণ্ডৱ সুখে বাস কৰিবলৈ ধৰে, কিছুদিনৰ পাছত, এদিন এজন ব্ৰাহ্মণে তেওঁৰ খীৰতী হৰিগাইজনী চোৰে নিয়া বুলি অজুৰ্দ্ধনৰ আগত অভিযোগ কৰাত অজুৰ্দ্ধনে ধনুশৰ আনিবলৈ দ্ৰৌপদীৰ কোঠাত সোমাব লগা হয়। চোৰক উপযুক্ত শাস্তি দি গৰু উদ্ধাৰ কৰি অজুৰ্দ্ধন উভতি আহে আৰু সকলোৰে ওচৰত বিদায় লৈ বাৰ বছৰ বনত বাস কৰিবলৈ যাত্ৰা কৰে। বাৰ বছৰৰ মূৰত সুভদ্ৰাক লৈ ইন্দুপ্ৰস্থলৈ উভতি আহোঁতে দ্ৰৌপদীয়ে খঙত অজুৰ্দ্ধনক তিৰস্কাৰ কৰি কৈছিল :

তত্ৰৈৱ গচ্ছ কৌন্তেয় যত্ৰ সা সাত্ততাত্মজা।

সুদব্ধস্যপি ভাৰস্য পূৰ্ববধঃ স্তথায়তে ॥

(হে কৌন্তেয়, তুমি সাত্ততাত্মজা সুভদ্ৰাৰ ওচৰলৈ উভতি যোৱা। দৃঢ়তৰ নতুন বন্ধনৰ ভুলনাত পূৰ্বণ বন্ধন শিথিল হয়) অজুৰ্দ্ধনে অনেক কাবোঁ-কোকালি কৰি ব্যৰণেষত কোনো মতে সান্থনা দিবলৈ সক্ষম হয়। কিন্তু সুভদ্ৰাই জ্যেষ্ঠা ভগিনী

বদলি যেতিয়া সেৱা কৰিলে তেতিয়া দ্ৰোপদীয়ে 'তোমাৰ পতি শত্ৰুহীন হওক' বদলি সন্মানেহে আঁকোৱালি লয়।

অজৰ্ৱনৰ প্ৰতি কৃষ্ণাৰ মোহ অধিক আছিল। পাঁচ ভাইক পতি ৰূপে গ্ৰহণ কৰিলেও অজৰ্ৱনৰ প্ৰতি আকৰ্ষণ বেছি আছিল। বিয়াৰ্ষি কিছুদিনৰ পাছত এটি-এটিকৈ পাণ্ডালীৰ পাঁচটা পুত্ৰসন্তান জন্ম হ'ল।

“যুধিষ্ঠিৰাত্ প্ৰতিবিন্ধ্যং সত্ৰসোমং বৃকোদৰাত্ ।

অজৰ্ৱনাচ্ছত্ৰত কৰ্মাণং শাতানীকণ্ড নাকুলিম্ ॥

সহদেৱাশ্ৰুতসেনস্ এতান পশু মহাৰথান্ ।

পাণ্ডালী সৰুৰে বীৰাণাদিত্যানাদিত্ৰি যথা ॥

(যুধিষ্ঠিৰ প্ৰতিবিন্ধ্য, ভীমৰ সত্ৰসোম, অজৰ্ৱনৰ শত্ৰুতকৰ্মা, নকুলৰ শতানীক আৰু সহদেৱৰ শ্ৰুতসেন নামৰ পুত্ৰ জন্ম হ'ল। অদিতিয়ে আদিত্য সকলক জন্ম দিয়াৰ দৰে পাণ্ডালীয়েও পাঁচজন মহাবীৰক জন্ম দিলে। কিছুদিনৰ পাছত কৃষ্ণাজৰ্ৱনে পত্নীসকলক লৈ জলবিহাৰত যাওঁতে অগ্নিদেৱৰ অনুৰোধত খাণ্ডৱন দাহ কৰি অগ্নিদেৱৰ ক্ষুধা নিৰ্বাপণ কৰে। দ্ৰোপদী, সুভদ্ৰা, সত্যভামা আদি নাৰীসকলো তেওঁলোকৰ লগত আছিল।

ইয়াৰ পাছত দ্ৰুতক্ৰীড়াসক্ত যুধিষ্ঠিৰে শকুনিৰ লগত পাশা খেলি সৰ্বস্বাস্ত হয়। আনকি পত্নী আৰু ভায়েক কেইজনকো পণত হেৰুৱাই কোঁৱৰৰ দাসত্ব গ্ৰহণ কৰিব লগীয়া হয়। দূৰ্বোধনে পৰ্ণজিতা দ্ৰোপদীক সভালৈ আনিবলৈ ভায়েক দুষ্টশাসনক প্ৰেৰণ কৰে। ইয়াৰ আগতে (দুষ্টশাসনক পঠোৱাৰ আগতে) অসভ্য দূৰ্বোধনে নিলজ্জ ভাবে খুড়াক বিদূৰক, দ্ৰোপদীক সভালৈ আনিবলৈ নিৰ্দেশ দি বিদূৰক দ্বাৰা তিবন্ধুত হৈছিল। প্ৰতিকামীয়ে পাণ্ডৱৰ অন্তঃপদ্বত প্ৰৱেশ কৰি দ্ৰোপদীক বজাৰ আজ্ঞাৰ কথা কোৱাত মহিয়সী পাণ্ডালীয়ে প্ৰশ্ন কৰিলে, “প্ৰতিকামিন্ তুমি কি কৈছা? কোনো বজাই জানো অক্ষক্ৰীড়া তেওঁৰ পত্নীক পণত ৰাখে? অক্ষক্ৰীড়ামন্ত্ৰ, মৃত্ৰ যুধিষ্ঠিৰৰ ধৰ্ম্মবোৰৰ পণ দিবলৈ আৰু জানো একো নাই?” প্ৰতিকামীয়ে উত্তৰ দিলে যুধিষ্ঠিৰে ৰাজ্যসম্পত্তি সকলো পণত হেৰুৱাই দ্ৰাঘ্ আৰু পত্নীক পণত ৰাখে। কিন্তু দ্ৰুভাগ্যবশতঃ তেওঁলোককো পণত হেৰুৱায়। এইবাৰ দ্ৰোপদীয়ে সন্মিলে:

গচ্ছ স্বং কিত্বং গম্ভা সভায়াং পৃচ্ছ সত্ৰজঃ ।

কিং নৃ পুৰুষং পৰাজৈষীৰাশ্বানং অথবা নৃ মাস্ ॥

(হে সত্ৰজ, তুমি সভালৈ দ্ৰুতাসক্তক সন্মিলি, প্ৰথমতঃ তেওঁ নিজকে পণত ৰাখি হাৰিছেনে, নহয় মোক পণত ৰাখি হাৰিছে? তুমি মোক সেই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ জানি দিলে মই যোৱা-নোযোৱা থিক কৰিম।)

প্ৰতিকামীৰ মন্থত সেই প্ৰশ্ন শুনি যুধিষ্ঠিৰ নিমাত হ'ল, কোনো কথাই তওঁৰ মন্থৰ পৰা নোলাল, দূৰ্বোধনে ক'লে যে দ্ৰোপদীয়ে সভাত উপস্থিত হৈ সেই শ্ল কৰা উচিত হ'ব। তেতিয়া তেওঁৰ প্ৰশ্ন আৰু যুধিষ্ঠিৰৰ উত্তৰ সকলোৰে

শূনিবলৈ পাব। প্ৰতিকামী নিতান্ত অনিচ্ছাবে আকৌ ঘাব লগা হ'ল। এইবাৰ দূৰোধনৰ কথা শূনি পাণ্ডালীয়ে ক'লে, যে প্ৰতিকামীয়ে যেন গৰুৱা স্থানীয়, পদ্ম্য সভাসদসকলক সোধে যে কোবৰসকল ধৰ্ম্ভ্ৰাত হ'ব খুজিছেনে কি? তেওঁলোকৰ উত্তৰ পালে তেওঁ কৰ্তব্য স্থিৰ কৰিব। যুধিষ্ঠিৰে দূৰোধনৰ উদ্দেশ্য বুজিব পাৰি দূত পঠাই জনালে যে দ্ৰোপদীয়ে যেন একবস্ত্ৰা, বজ্ৰবলা অৱস্থাতে সভাগৃহলৈ আহি ধৃতৰাষ্ট্ৰক দেখা কৰেহি। যুধিষ্ঠিৰৰ এই আদেশত সভাসদ আৰু পাণ্ডৱ চাৰিজন অধোমুখে বহি থাকিল।

দ্ৰোপদীয়ে সভাস্থললৈ গৈ অধোমুখে, কান্দি একাষত থিয় হৈ ব'ল। আনন্দিত দূৰোধনে পাণ্ডালীক সভাৰ মধ্যস্থানলৈ আনিবলৈ প্ৰতিকামীক কোৱাত তেওঁ ইতস্ততঃ কৰা দেখি দূৰ্গশাসনক যেনে তেনে, প্ৰয়োজন হ'লে বলপূৰ্বক সভাৰ মাজলৈ দ্ৰোপদীক আনিবলৈ কয়। দূৰ্গশাসনে দ্ৰোপদীৰ ওচৰত উপস্থিত হৈ ক'লে, “কৃষ্ণা, তুমি পণত বিজিতা হৈছা। লাজ এৰি দূৰোধনৰ পিনে চোৱা। হে পদ্মপলাশলোচনা, এইবাৰ পাঁচজনৰ ঠাইত এশজনক ভজনা কৰা।” দূৰ্গশাসনৰ নিৰলজ্জ কথা শূনি পাণ্ডালীয়ে কান্দি কান্দি গান্ধাৰী প্ৰমুখ্যে কুৰুনাৰীসকল যি ঠাইত আছিল সেই ঠাইলৈ খোজ দিলে। দূৰ্গশাসনে গৰ্জি উঠি দৌৰি গৈ চুলিত ধৰি টানিবলৈ ধৰে। দ্ৰোপদীয়ে নিজকে ৰক্ষা কৰা উদ্দেশ্যে ক'লে, “মই বজ্ৰবলা, একবস্ত্ৰা, এনে অৱস্থাত মই সভালৈ যোৱা উচিত ন'হব। দূৰ্গশাসনে সেই কথালৈ কাণ নিদি, দ্ৰোপদীক দাসী বুলি সম্বোধন কৰি টানি টানি সভাগৃহৰ ফালে লৈ যায়। আধা সুলকি যোৱা অধোবস্ত্ৰ, দূৰ্গশ, শোক আৰু ক্ষোভত দূৰ্গশাসনক কলে, “হে অসভ্য নিৰ্দয়, এইভাবে বজ্ৰবলা অৱস্থাত কেৱল অধোবস্ত্ৰ পৰিহিতা মোক গৰুৱা স্থানীয় ব্যক্তিৰ কাষলৈ নিয়া উচিত ন'হব। মোক বিবস্ত্ৰা নকৰিবা। ইন্দ্ৰাদি দেৱতাসকল তোমাৰ সহায়ক হলেও পাণ্ডৱৰ হাতৰ পৰা পৰিগ্ৰাণ নাপাবা। কিন্তু, আচৰিত কথা, কোনেও তোমাক ধিক্কাৰ-গৰিহণা দিয়া নাই।”

ধিগন্তু নষ্টঃ খলু ভাবতানাং

ধৰ্ম্মস্তথা ক্ষত্ৰবিদাশ্চ বৃত্তম্।

যশ্চ হ্যতিতাং কুৰুধৰ্ম্ম বেলাং,

প্ৰেক্ষন্তি সৰ্ব্বৈ কুৰুঃ সভায়াম্ ॥

(“কুৰুবংশৰ ধৰ্ম্ম মৰ্যাদা লংঘন কৰি যি কৰা হৈছে, সভাত থকা সকলো কোৰেই দেখা পাইছে। ভৰতবংশৰ ক্ষত্ৰিয় প্ৰধানসকলৰ ধৰ্ম্ম আৰু চাৰি নষ্ট পালে। তেওঁলোকৰ প্ৰতি ধিক্। ভীষ্ম, দ্ৰোণ, আনকি বিদূৰৰ বিবেকো লোপ পালে। মহাৰাজ ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ অধৰ্ম্ম কুৰুবৃদ্ধসকলে দেখা পায়ো মনে মনে আছে”।

দ্ৰোপদীয়ে পতিসকলৰ প্ৰতি কটাক্ষ নিক্ষেপ কৰিলে, কিন্তু তেওঁলোকৰ পৰা কোনো সঁহাৰি নাপালে। উপাই নাপায় তেওঁ মনে মনে। দূৰ্গশাসনৰ সাহস বাঢ়ি গল। তেওঁ অটুহাস্য কৰি কৃষ্ণাক ‘দাসী দাসী’ বুলি টানি নিবলৈ ধৰে। কৰ্ণ

আৰু শকুনিয়ে দুষ্টশাসনক শলাগিবলৈ ধৰে আৰু অন্য সভাসদসকল তললৈ মুখ কৰি মনে মনে বহি থাকিল। ভীষ্মে কিন্তু অসহ্য বোধ কৰি ককায়েকৰ হাতখন অগ্নিদগ্ধ কৰিব খোজাত অৰ্জুনে বজ্জনি দি কোনোমতে শাস্ত কৰে।

পাণ্ডৱসকলৰ লাঞ্ছনা আৰু কুলবধুৰ অপমান দেখি ধৃতৰাষ্ট্ৰ পুত্ৰ বিকৰ্ণই সভাসদসকলক সম্বোধন কৰি খঙত ক'লে যে দ্ৰোপদীৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ নিদিলে তেওঁলোক নৰকগামী হ'ব।' ভীষ্ম, দ্ৰোণ, কৃপ আৰু বিদূৰক তিৰস্কাৰ কৰি কৈছিল যে পাণ্ডালীৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ নিদিয়া অশোভন হৈছে। দ্যুতাসক্ত যুধিষ্ঠিৰ শকুনি প্ৰভৃতি ধৃতবোৰৰ প্ৰৰোচনাত দ্ৰোপদীক পণত ৰাখি পত্নীক হেৰুৱাইছে। “নিজকে পণত ৰাখি সৰ্বস্ব হেৰুওৱা যুধিষ্ঠিৰৰ দ্ৰোপদীক পণত ৰখাৰ কোনো অধিকাৰ নাছিল। গতিকে মই দ্ৰোপদীক বিজিতা বুলি নাভাবো।”

বিকৰ্ণৰ স্পষ্ট বচন শুনি সকলোৱে সাধুবাদ দিবলৈ ধৰে। কৰ্ণই বিকৰ্ণক গালি দি খঙত ফাটি পৰিল। পাণ্ডৱ আৰু দ্ৰোপদীৰ বস্ত্ৰ আহৰণৰ নিমিত্তে কৰ্ণই দুষ্টশাসনক নিৰ্দেশ দিলে, পাণ্ডৱে নিজৰ নিজৰ উত্তৰীয় খুলি দিলে কিন্তু একবস্ত্ৰা দ্ৰোপদীয়ে কি দিব? কিন্তু দুষ্টশাসন এৰি দিয়া ভকত নাছিল। তেওঁ দ্ৰোপদীৰ অধোবস্ত্ৰকে টানিবলৈ ধৰে। উপায়বিহীন দ্ৰোপদীয়ে বিপদৰ গ্ৰাণকৰ্ত্তা কৃষ্ণক চিন্তিবলৈ ধৰে।

আক্ৰম্যমানে বসনে দ্ৰোপদ্য চিন্তিতো হৰিঃ
গোৱিন্দ দ্বাৰকাবাসিনা কৃষ্ণ গোপীজনপ্ৰিয় ॥
কৌৰৱৈ পৰিভূতাং মাং কিং ন জানাসি কেশৱ ।
প্ৰপন্নাং পাহি গোৱিন্দ কুৰুমেধৈৱসীদতীম্ ॥

(দুষ্টশাসনে বস্ত্ৰ আকৰ্ষণ কৰাত মই বিপন্ন অৱস্থাত পৰিছো। হে গোপীজনপ্ৰিয় গোবিন্দ, মই তোমাৰ শৰণ লৈছো, মোক ৰক্ষা কৰ।)

দ্ৰোপদীৰ কাতৰ অনুনয়ত কৃষ্ণ থিৰে থাকিব নোৱাৰিলে ভগৱানে / দ্ৰোপদীৰ বস্ত্ৰত আবিষ্ট হৈ তেওঁৰ লজ্জা নিবাৰণ কৰিলে। অসভ্য দুষ্টশাসনে বস্ত্ৰ যিমানেই টানে, সিমানেই নতুন বস্ত্ৰই দেহক মেৰিয়াই ধৰে। টানি টানি অৱশেষত দুষ্টশাসন ভাগৰি গ'ল। পৰিত্ৰাস্ত দুষ্টশাসন লজ্জিত হৈ বহি গ'ল। বস্ত্ৰ স্তূপীকৃত হ'ল। সভাৰ সকলোৱে ধন্য ধন্য কৰিবলৈ ধৰে। খঙত ভীষ্মসেনে দুষ্টশাসনৰ বুকুফালি ৰক্তপান কৰিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰে। দ্ৰোপদীৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিবলৈ বিদূৰে আকৌ সভাসদসকলক অনুৰোধ কৰে কিন্তু সকলো নিমাত হৈ ৰ'ল।

দাসী দ্ৰোপদীক ভিতৰলৈ নিবলৈ কৰ্ণই বাৰে বাৰে আদেশ দিয়ে। দ্ৰোপদীয়ে সভাসদ সকলোকে সম্বোধন কৰি কলে, “মই দুষ্টশাসনৰ অত্যাচাৰত আপোনালোকক প্ৰণাম জনাব পৰা নাই; মোক ক্ষমা কৰিব।” এনে সময়তে দুষ্টশাসনে টানিবলৈ ধৰাত তেওঁ মাটিত পৰি যায়। ক্ষোভ আৰু দুঃখত তেওঁ কয়,

মৃষ্যাস্তি কুৰুশ্চেমে মন্যে কালস্য পৰ্যায়ম্ ।

স্নদুৰ্য্যং দৰ্হিতবৎচৈৰ বিলশ্যমানামনহ'তীম্ ॥

(দৰ্হিতুস্থানীয়া পুত্ৰবধূৰ ওপৰত অত্যাচাৰ চলিছে আৰু প্ৰধান কোঁৱৰসকল মোন হৈ বহি আছে । বোধ কৰোঁ, এই অৱস্থাই কোঁৱৰ বংশৰ ধ্বংস সূচনা কৰিছে ।) ভীষ্মই শোহাস্তৰত ক'লে, “কল্যাণি, তোমাৰ প্ৰশ্নৰ যথার্থ উত্তৰ দিবলৈ মই অসমৰ্থ । যদুৰ্ধিষ্ঠিৰেহে তোমাৰ প্ৰশ্নৰ যথার্থ উত্তৰ দিব পাৰিব ।”

কান্দি থকা দ্ৰোপদীৰ কবুৰ বিলাপ শুনিও দূৰ্যোধনৰ ভয়ত সভাসদসকল নীৰব থাকিল । দূৰ্যোধনে হাঁহ মাৰি দ্ৰোপদীক কলে যে যদুৰ্ধিষ্ঠিৰৰ মদুৰ পৰাই তেওঁৰ প্ৰশ্নব উত্তৰ পাব । কিন্তু ধৰ্মৰাজ মোন হৈ বহি থাকিল । খঙত ভীমে বাহুবল্লভ দাণ্ডি ক'লে যে, যদুৰ্ধিষ্ঠিৰ যদি তেওঁৰ গুৰু নহ'লহেঁতেন, তেন্তে তেওঁ কৈতয়াও এই অত্যাচাৰ সহ্য কৰি বহি নাথাকিলেহেঁতেন । কৃষ্ণৰ কেশাকৰ্ষণ কৰি কোনো ব্যক্তিয়েই জীৱিত হৈ থাকিবলৈ আশা কৰিব নোৱাৰে । ভীষ্ম, দ্ৰোণ আৰু বিদুৰে ভীমৰ উদ্ধত বাক্য শুনিলে, “তোমাৰ পক্ষে সকলো সম্ভৱ, আমাক ক্ষমা কৰিবা ।”

কণই অসভ্যৰ দৰে ক'লে যে যিহেতু পাণ্ডৱসকল কোঁৱৰৰ দাস হ'ল, পাণ্ডালীয়ে তেওঁলোকক ত্যাগ কৰি নতুন পতি বৰণ কৰা উচিত । ভীমে খঙত যদুৰ্ধিষ্ঠিৰক তিৰস্কাৰ কৰিবলৈ ধৰে । কণৰ কথাত দূৰ্যোধনে, আনন্দিত হৈ বস্ত্ৰ দাণ্ডি পাণ্ডালীক বাম উৰু প্ৰদৰ্শন কৰে । ইয়াৰ দ্বাৰা তেওঁ দ্ৰোপদীক ইঙ্গিত কৰে তেওঁৰ শম্যাশায়িনী হবলৈ । দূৰ্যোধনৰ এই অসভ্যালি ব্যৱহাৰত ভীমে কুৰুৰাজৰ উৰু গদাবে কোবাই ভাঙিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰে । “মই যদি গদাবে কোবাই দূৰ্যোধনৰ উৰু ভঙ্গ কৰিব নোৱাৰো তেন্তে পিতৃলোকত মোৰ স্থান নহ'ব ।” বিদুৰে ‘হায়, হায়’ কৰি উঠিল । তেওঁ ক'লে যে কুলবধূৰ এই অপমানে কুৰুৰুল ধ্বংসৰ পথলৈ টানি নিব ।

এই সময়ত ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ ৰাজভৱনত নানা বিমঙ্গল দেখা দিবলৈ ধৰে । দিনতে শিয়ালে হোৱা দিবলৈ ধৰে । পক্ষী আৰু গাধৰ ভীষণ চিঞৰত মানুহে প্ৰমাদ গণিলে । ভীষ্ম, দ্ৰোণ আৰু বিদুৰে সভাগৃহ ত্যাগ কৰে । বিদুৰে গান্ধাৰী আৰু ধৃতৰাষ্ট্ৰক এই ঘটনাৱলী জনোৱাত অন্ধৰাজে দূৰ্যোধনক ভংসনা কৰি পাণ্ডালীক সান্ত্বনা দি কলে, “পাণ্ডালী, তুমি মোৰ বধূসকলৰ ভিতৰত শ্ৰেষ্ঠা, ধৰ্মশীলা আৰু সতী । তোমাক মই বৰ দিব খোজোঁ ; তুমি ইচ্ছামতে বৰ প্ৰাৰ্থনা কৰা ।” দ্ৰোপদীয়ে প্ৰথমতে যদুৰ্ধিষ্ঠিৰৰ দাসত্বৰ পৰা মুক্তি প্ৰাৰ্থনা কৰে । ধৃতৰাষ্ট্ৰই সেই প্ৰাৰ্থনা মঞ্জুৰ কৰি দ্বিতীয় বৰ দিব খোজাত বাকী চাৰি ভাইৰ মুক্তি প্ৰাৰ্থনা কৰে । এই বৰ দি তেওঁ ক'লে :

তথাস্তু তে মহাভাগে যথা স্বং নান্দিনীচ্ছসি ।

তৃতীয় বৰয়াম্মতো নাসি দ্বাভ্যাং সুসংস্কৃতা ॥ সভা ৭১/৩৩

(হে মহাভাগে, সেয়ে হওক । মোৰ পৰা তৃতীয় বৰ প্ৰাৰ্থনা কৰা) দ্ৰোপদীয়ে

তাৰ সমুচিত উত্তৰ দি কলে, “ভগৱান্, লোভ ধৰ্ম নাশ কৰে, ক্ষত্ৰিয়াৰ পক্ষে দুইতকৈ অধিক বৰ প্ৰাৰ্থনা কৰা অশাস্ত্ৰীয়। মোৰ পতিসকল দম্ভস্বৰ পৰা মৃত্ত হৈছে। পুণ্য কৰ্মৰ দ্বাৰা তেওঁলোকে নিজৰ কল্যাণ সাধন কৰিব।”

দ্রোপদীৰ বৰপ্ৰাপ্তিত ঈৰ্ষান্বিত কৰ্ণই পাণ্ডৱক ইতিবাচক কৰিবলৈ ধৰে। ভীমে কৰ্ণ আৰু দুৰ্যোধনৰ ব্যৱহাৰ ও ক্ষুদ্ৰ হৈ তেতিয়াই কোঁৱৰক শেষ কৰিব খোজাত অজুৰ্ণে কোনোমতে শাস্ত কৰে। ভয়াতুৰ ধৃতৰাষ্ট্ৰই নানা প্ৰকাৰ সাস্তুনা বাক্য আৰু তোষামোদ কথাবে ইন্দুপ্ৰস্থলৈ পঠাই দিয়ে।

ৰাজ্য কাঢ়ি লোৱাৰ মানসে পুৰুষায় শকুনিৰ পৰামৰ্শত দুৰ্যোধনে যুদ্ধাৰ্থক পাশাখেললৈ আহ্বান কৰে। এইবাৰ শিৱ হ’ল, ৰি পক্ষ খেলত হাৰিব, সেই পক্ষই বাৰ বছৰ বনবাস আৰু এবছৰ অজ্ঞাতবাস খাটিব লাগিব। অজ্ঞাতবাসৰ সময়ত জনাৰ্জনি হলে বা সম্ভেদ ওলালে পুৰুষ বাৰ বছৰ বনবাস আৰু অতিৰিক্ত এবছৰ অজ্ঞাতবাস খাটিব লাগিব। এই ক্ষেত্ৰত ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ সম্মতি লাভ কৰা কঠিন নহ’ল। ধৃতৰাষ্ট্ৰই পুৰুষ যুদ্ধাৰ্থক খেললৈ মাতি পঠালে। ভীষ্ম, দ্ৰোণ, বাহলীক, বিদূৰ, যুধিষ্ঠিৰ, বিকৰ্ণ, আনকি গান্ধাৰীৰ হিতবচনেও ধৃতৰাষ্ট্ৰক অনুমোদন দানৰ পৰা বিৰত কৰিব নোৱাৰিলে।। দুৰ্য্যাসক্ত যুদ্ধাৰ্থক নিমন্ত্ৰণ অগ্ৰাহ্য নকৰি জুৰা খেলিবলৈ ধাপলি মেলিলে। শকুনিৰ হাতত পৰাজিত হৈ ৰাজ্য হেৰুৱাই বাৰ বছৰ বনবাস আৰু এবছৰ অজ্ঞাতবাস খাটিব লগাত পৰিল।

অৰণ্য যাত্ৰাৰ উদ্দেশ্যে বস্তুক পৰিধান কৰি যাবলৈ ওলাল। এই দৃশ্য দেখি আনন্দত উৎফুল্ল হৈ দুঃশাসনে অকথ্য ভাষাত তেওঁলোকক উপহাস কৰি দ্রোপদীক ক’লে; “পাণ্ডালী, তুমি দৰিদ্ৰ পাণ্ডৱক পৰিত্যাগ কৰি, এই সভাত উপস্থিত কোঁৱৰৰ যি কোনো এজনক পতিবৰণ কৰিব পাৰা।” অগ্ৰজৰ পত্নীক এনে ব্যৱহাৰ কৰি দুঃশাসনে নিজৰ অসভ্যালিৰ পৰিচয় দিয়ে। ভীমে খঙত দুঃশাসনৰ বুক চিৰি ৰক্ত পান আৰু দুৰ্যোধনক উৰুভঙ্গ কৰিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰে। অজুৰ্ণেও কৰ্ণ বধৰ প্ৰতিজ্ঞা কৰে।

পতিসকলৰ লগত দ্রোপদীও বনবাস গমন কৰিবলৈ সাজু হ’ল। সকলোকে অভিবাদন কৰি যাত্ৰা আৰম্ভ কৰে। বিদূৰে সাস্তুনা দি ক’লে, “অধৰ্মৰ দ্বাৰা পৰাজিত হ’লে, বেজাৰ কৰিব নাপায়। তোমালোক ধৰ্মজ্ঞ আৰু বীৰপুৰুষ। “ধৰ্মাৰ্থ” কুশলা টেৰ, দ্রোপদী ধৰ্মচাৰিণী।” তোমালোকে পৰস্পৰক ভালো পোৱা আৰু শত্ৰুৰ অভেদ্য। তোমালোকক সকলোৱে ভাল পায়।”

কুন্তী আৰু পুৰুষায় সকলোকে দ্রোপদীয়ে বিদায় লৈ প্ৰণতি জনায়। শোকাকুল কুন্তীয়ে আশীৰ্বাদ দিয়ে।

বৎসে, শোকো ন তে কাৰ্যঃ প্ৰাপ্যেদং ব্যসনং মহৎ

স্বামীধৰ্মানামভিজ্ঞাসি শীলাচাৰৱতী তথা ॥

(বৎসে, তুমি স্বামীলোকৰ ধৰ্মবিষয়ে অভিজ্ঞ আৰু শীল-আচাৰ সম্পৰ্কে

নিপুণা। এই বিপদত শোক নকৰিবা। তোমাৰ দ্বাৰা পিতৃকুল আৰু শ্বশুৰকুল অলংকৃত হৈছে পতিসকলক কেনেদৰে ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে, সেই বিষয়ে তোমাক কোৱাৰ প্ৰয়োজন নাই ধৰ্মৰ দ্বাৰা ৰক্ষিতা হৈ অচিৰে মংগল লাভ কৰিবা।

তথৈতুজ্ঞান তু সা দেৱী শ্ৰৱণেগ্ৰজলাবিলা।

শোণিতান্ত্ৰেকবসনা মূক্তকেশী বিনীৰ্ষমৌ ॥

অশ্ৰুপূৰ্ণ চকুৰে শাহুৰ আশীৰ্বাদ গ্ৰহণ কৰি আয়তালোচনা, স্দৰ্শনা কৃষ্ণা কান্দি কান্দি যুধিষ্ঠিৰক অনুসৰণ কৰে।

ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ পুত্ৰৰ উত্তৰত বিদূৰে কৃষ্ণাৰ গমনভঙ্গীৰ তাৎপৰ্য্য বৰ্ণনা কৰি কয়, “একবস্ত্ৰা, শোণিতান্ত্ৰেকবসনা, বোৰদ্যমানা, মূক্তকেশী দ্ৰুপদদুহিতাই তেওঁৰ গতিভঙ্গীৰ দ্বাৰা সূচনা কৰিছিল যে যাৰ অত্যাচাৰত তেওঁৰ এনে লাঞ্ছনা ঘটিছে, তেৰ বছৰব পাছত তেওঁলোকৰ ভাৰ্য্যাসকলে পতিপুত্ৰক হেৰুৱাই, শোণিতান্ত্ৰ দেহে, মূক্তকেশী হৈ পতিপুত্ৰাদিৰ পাৰলৌকিক কাৰ্য্যসম্পন্ন কৰি এই ভাৱেই হস্তিনাত প্ৰবেশ কৰিব লাগিব।

দ্রৌপদী আৰু পান্ডৱৰ অৰণ্যযাত্ৰাত প্ৰজাসকলৰ তেওঁলোকৰ প্ৰতি আনুগত্য দেখি ধৃতৰাষ্ট্ৰই ভয় খাই সজয়ৰ কাষ চাপে। সজয়ে দ্রৌপদীৰ লাঞ্ছনাৰ পৰিণতি কেনে ভয়াৱহ হ'ব সেই কথা প্ৰকাশ কৰাত বৃদ্ধ ৰজা অতিশয় ব্যথিত হয়। তেওঁ সজয়ক সোধে—

তস্যাঃ কৃপণচক্ষুভ্যাং প্ৰদহ্যেতাপি মেদিনী।

অপি শেষং ভৱেদ্য পুত্ৰানাং মম সজয় ॥

(দ্রৌপদীৰ শোকাকুল নেত্ৰদ্বয় পৃথিৱী দগ্ধ কৰিব পাৰে। হে সজয়, মোৰ পুত্ৰ-বিলাকৰ মাজত কোনোবাই ৰক্ষা পাবনে ?

প্ৰজাসকলে লগলাগি দ্রৌপদীৰ লাঞ্ছনাৰ কথাই আলোচনা কৰিবলৈ ধৰে। ব্ৰাহ্মণসকলৰ অগ্নিহোত্ৰ লোপ পালে। তেওঁলোক দ্রৌপদীৰ লাঞ্ছনাত কুপিত হ'ল। লাঞ্ছনাৰ কথা শুনি কৃষ্ণও সেই ঠাইত উপস্থিত হ'ল। কৃষ্ণৰ ওচৰ চাপি তেওঁ বিনীত ভাৱে ক'লে, “মই ঋষি-মুনিসকলৰ মূখত শুনিছো যে তুমি পৰমেশ্বৰ। হে মধুসূদন, তোমাক ভাল পাওঁ যুধিষ্ঠিৰেই মোৰ দুখৰ কথা তোমাক কবলৈ ওলাইছোঁ।

কথং নু ভাৰ্য্যা পাৰ্থানাং তৰ কৃষ্ণ সখী বিভো।

ধৃষ্টদ্যুম্নস্য ভগিনী সভাং কৃষ্ণ্যত সাদৃশ্য ॥

(মই পান্ডৱৰ ভাৰ্য্যা, ধৃষ্টদ্যুম্নৰ ভগিনী আৰু তোমাৰ সখী। হে বিভো, মোৰ দৰে নাৰী কিয় সভাস্থলত লাঞ্ছিত হ'ব লাগে ? মই বীৰদুহিতা, বীৰভাৰ্য্যা, বীৰভগিনী, বীৰসখী আৰু বীৰজননী। মোৰ কিয় এই লাঞ্ছনা হ'ল ? মই তোমালোকক খিজাৰ দিছো। খঙত কৃষ্ণাই দুৰোধিনৰ সকলো দুষ্কৰ্ম বৰ্ণনা কৰি কান্দি কান্দি কলে, “সই বৃজিব পাৰিছো, পতি, পুত্ৰ, পিতা, ভাতা আৰু তুমি মোৰ

একো নোহোৱা নীচাখমবোৰ মোক এইদৰে অপমান কৰা স্বভেদে তোমালোক কোনেও প্ৰতিকাৰ কৰিবলৈ আগবাঢ়ি অহা নাই। মোৰ দুখৰ অন্ত নাই, প্ৰতিকাৰো নাই।”

চতুৰ্ভিঃকাৰনৈঃ কৃষ্ণ স্ত্ৰী বক্ষ্যামি নিত্যশঃ ।

সম্বন্দাদ গোঁৱৰাৎ সখ্যাৎ প্ৰভুঞ্জন চ কেশৱ ॥ বন ১২।১২৭

(হে কৃষ্ণ, হে কেশৱ তুমি নিতৌ মোক বক্ষা কৰি থাকিব। এই বিষয়ত তোমাৰ ওপৰত মোৰ চাৰি প্ৰকাৰ দাবী আছে। প্ৰথমতঃ মই তোমাৰ ভাতৃজায়া, দ্বিতীয়তে তুমি মোৰ জন্মকাহিনী জানা, তৃতীয়তে মই তোমাক শ্ৰদ্ধা কৰোঁ আৰু তুমিও মোক সখীৰূপে গণ্য কৰা আৰু চতুৰ্থতে তুমি সৰ্বশক্তিমান মহাপুৰুষ।)

দ্রোপদীৰ তিৰস্কাৰ বাক্যত লাজ পাই ক'লে, “হে অভিমানিনী, যিবিলাকে তোমাক অপমান-লাঞ্ছনা কৰিছে, তেওঁলোকৰ ভাষ্যাবিলাকেও এদিন তোমাৰ দৰে কান্দিব লাগিব। তুমি আকৌ বাজমহিষী হ'বা। মোৰ কথা কেতিয়াও অথলে নাযায়। অজ্ঞানেও সেই আশ্বাস দি কোনো মতে দ্রোপদীক শাস্ত কৰে। দ্রোপদীৰ লগত কৃষ্ণৰ মধুৰ সম্পৰ্ক আছিল সখীপত্নী বদলি কৃষ্ণই দ্রোপদীক শ্ৰদ্ধা আৰু মৰম দুয়োটাই কৰিছিল। সেই কাৰণে দ্রোপদীয়ে কৃষ্ণক টানকৈ কবলৈ সাহ কৰিব পাৰিছিল।

দ্বৈত বনত এদিন সন্ধিয়া দ্রোপদীৰ লগত পান্ডৱে সখ-দুখৰ কথা পাতি আছিল।

প্ৰিয়া চ দৰ্শনীয়া চ পন্ডিতা চপতিব্ৰতা ।

অথ কৃষ্ণা ধৰ্মৰাজমিদং বচনমব্ৰবীৎ ॥

দৰ্শনীয়া, পান্ডৱৰ প্ৰিয়তমা, পন্ডিতা আৰু পতিব্ৰতা কৃষ্ণাই মেৰাজক কলে, “দুৰ্ভুক্তিকাৰী দুৰ্যোধনে তোমালোকক বাজ্যচ্যুতি কৰি বনলৈ পঠায়ো অনন্তপ্ত নহৈ আনন্দ লাভ কৰিছে। আমাৰ বন যাত্ৰা কালত সকলোকে শোকাভূৰ দেখা পাইছিলো, কেৱল শকুনি, দুৰ্যোধন, কৰ্ম আৰু দুঃশাসনক আনন্দিত দেখা গৈছিল। দেৱোপম মহাবীৰ তোমালোকৰ দুৰৱস্থা দেখি সহ্য কৰিব নোৱাৰা হৈছে। মহাৰাজ, তোমাৰ ভাইসকলৰ আৰু মোৰ ইমান কষ্ট দেখিও তোমাৰ কিয় খং উঠা নাই? ক্ষত্ৰিয় হৈ তোমাৰ এই মৃদুতা অশোভনীয়। অপমান মৃত্যুতকৈ গ্লানিকৰ। ক্ষমাশীলক কোনেও গ্ৰাহ্য নকৰে, তেওঁক দুৰ্বল বুলি ভাবে। কাল-অকাল বিবেচনা নকৰি অপৰাধীক ক্ষমা কৰা অন্যায়। যিজনো বিচাৰ কৰি যথাকালত মৃদুতা আৰু তীক্ষ্ণতা প্ৰকাশ কৰে, তেওঁ মহাপতি হোৱাৰ যোগ্য।”

তেজস্বিনী কৃষ্ণাৰ এই বীৰাজ্ঞাসুন্দৰ বাক্য শুনি যদুৰ্ধিষ্ঠিৰে ক্ষমাৰ মহিমা বাৰে বাৰে বৰ্ণনা কৰাত অতিষ্ঠ হৈ দুঃখত কৈছিল।

নমো ধাত্ৰে বিধাত্ৰে চ যো মোহমুক্ততন্ত্ৰৰ ।

পিতৃ পৈতামহে বৃন্তে বোঢ়ব্যে তেহন্যথা মতিঃ ॥

(পিতৃ-পিতামহৰ প্ৰশ্না অনুসৰণ কৰাই তোমাৰ উচিত আছিল কিন্তু তোমাৰ বুদ্ধি

অন্য প্ৰকাৰ। যি পৰমেশ্বৰে আৰু তোমাৰ পূৰ্বকৃত কৰ্মই তোমাৰ এনে মতিভ্ৰম ঘটাইছে, তেওঁলোকক মোৰ শত নমস্কাৰ।)

দ্রৌপদীয়ে এইদৰে বহু উত্তেজক বাক্যেৰে যুধিষ্ঠিৰক উদ্দীপিত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰি বিফল হয়। শাস্তিচিন্ত যুধিষ্ঠিৰ অকণো বিচলিত নহ'ল। দ্রৌপদীয়ে শেষত মনু, যজুৰব্যাক্য, বৃহস্পতি আদিৰ ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ বহুবিধ উপদেশ সোঁৱৰাই দিও যুধিষ্ঠিৰক টলাব নোৱাৰিলে। এই প্ৰসঙ্গত দ্রৌপদীয়ে ৰাজধৰ্ম, অৰ্থনীতি আৰু মানৱ ধৰ্মৰ যি উদ্ধৃতি দাঙি ধৰিছে, তাৰপৰা কৃষ্ণাৰ গভীৰ শাস্ত্ৰজ্ঞানৰ পৰিচয় পোৱা যায়। এই শাস্ত্ৰজ্ঞান লাভ কৰাৰ বৃত্তান্তও তেওঁ প্ৰকাশ কৰিছে।

ব্ৰাহ্মণং সে পিতা পূৰ্বং বাসয়ামাস পন্ডিৱতম্।

সোহপি সৰ্বাৰিমাং প্ৰাহ পিত্ৰে মে ভৱতৰ্যভ।।

নীতিং বৃহস্পতি প্ৰোক্তাং ভ্ৰাতৃস্নেহগ্ৰাহয়ং পুৰা

স মাং ৰাজন্ কৰ্মৰতীমাগতামাহ সান্তৱন।।

(আমাৰ পিতাই এজন পন্ডিৱ ব্ৰাহ্মণক ঘৰত ৰাখি তেওঁৰ পৰা বৃহস্পতি নীতি আৰু অৰ্থশাস্ত্ৰ শ্ৰৱণ কৰিছিল। এই পন্ডিৱে মোৰ ভাইকো নীতি-শাস্ত্ৰৰ জ্ঞান দিছিল। মই ভাইৰ পৰা এই শাস্ত্ৰ শুনিছিলো। এই বিষয়ে পিতাৰ ওচৰ চাপিলে, পন্ডিৱ মহাশয়ে মোকো সেই নীতিশাস্ত্ৰ সম্পৰ্কে উপদেশ দিছিল। পিতাৰ কাষত বহি ময়ো এই নীতিশাস্ত্ৰৰ জ্ঞান লাভ কৰিছিলো।

গণিত শাস্ত্ৰতো কৃষ্ণাৰ ব্যুৎপত্তি আছিল। এদিন তেওঁ কৃষ্ণপত্নী সত্যভামাক কৈছিল যে সমস্ত ৰাজ্যৰ আয়-ব্যয়ৰ হিচাপ তেওঁ ৰাখিছিল। আজি-কালিৰ Finance Minister-ৰ কাম তেওঁ কৰিছিল। “মই অস্তঃপুৰবাসী আৰু ভৃত্য-বিলাকৰ কাজকৰ্ম মই পৰিদৰ্শন কৰো।”

সৰ্বং ৰাজ্ঞঃ সমুদয়মায়ং ব্যয়মেৱচ।

একাহং বেঈ্ম কল্যাণি পাগুৱানাং যশস্বিন।।

(হে যশস্বিন, কল্যাণি, পাণ্ডৱৰাজ্যৰ সকলো আয়-ব্যয়ৰ সকলো হিচাপ মই ৰাখোঁ।)

উক্ত শ্লোকৰ পৰা জনা যায় দ্রৌপদীয়ে যুধিষ্ঠিৰৰ অৰ্থ-সচিবৰ দায়িত্ব বহন কৰিছিল। সেই কালত এখন বৃহৎ ৰাজ্যৰ আয়-ব্যয়ৰ হিচাব এগৰাকী নাৰীয়ে ৰাখিছিল বুলি কোৱা কথাসাৰ আচাৰিত যেনেই লাগে।

দ্রৌপদী আৰু পাণ্ডৱৰ বনবাসৰ সময়ত কৃষ্ণৰ লগত এদিন সত্যভামাও দেখা কৰিবলৈ আহিছিল। এদিন নানা কথা আলোচনাৰ পাছত সত্যভামাই দ্রৌপদীক সুধিছিল—“কি উপায়ে কৃষ্ণাই পাঁচজনকুপিতক সন্তুষ্ট কৰি ৰাখিব পাৰিছে? ৰত্নতপস্যা কোনো মন্ত্ৰ বা ঔষধৰ শক্তিত এনে অসাধ্য সাধন কৰিব পাৰিছে? উপায়টো জানিলে বহুপত্নী কৃষ্ণকো তেনে উপায়ে বশীভূত কৰিব পৰা যাব।” তাৰ উত্তৰত দ্রৌপদীয়ে কৈছিল, “সখি, তুমি যি উপায়ৰ কথা কৈছা, অসত্য নাবীয়েহে সেইবোৰ

উপায় প্ৰয়োগ কৰে। মহাবীৰ-মাহাত্ম্য পাণ্ডৱৰ মনোবৰ্জৰ কাৰণে মই কি কৰিছো তোমাক কওঁ। কাম, ক্ৰোধাদি ছয় ৰিপদক বশ কৰি মই সদায় পাণ্ডৱসকলক আৰু মোৰ সপত্নীসকলৰ প্ৰতি আচৰণ কৰোঁ। তেওঁলোকৰ কেতিয়া কি প্ৰয়োজন, তাক বুজি লৈ শত্ৰুদ্ৰুষাৰ দ্বাৰা তেওঁলোকৰ চিন্তানুমোদন কৰোঁ। তেওঁলোকৰ স্নান, পান, আহাৰ আৰু বিশ্রামৰ প্ৰতি চকু নিদিয়াকৈ মই নিজৰ ফালে চকু নিদিওঁ। তেওঁলোকে বোৱা পোৱা সকলো কামেই বৰ্জন কৰোঁ। শাহুৰ নিৰ্দেশত বাৰতীয় গৃহকৰ্ম সম্পন্ন কৰোঁ আৰু অতিথি-আত্মীয়বৰ্গৰ সেৱা কৰোঁ। গুৰুদ্বন্দ্বান্যায় ব্যক্তিসকলৰ প্ৰতি যথাযোগ্য আচৰণ কৰিবলৈ সততে চেষ্টা কৰোঁ। এইবোৰেই মোৰ পতি-সন্তুষ্টিৰ উপায়।”

পাঁচজন পতিৰ মাজত অৰ্জুনক দ্ৰোপদীয়ে বেছি ভাল পাইছিল। দৰাচলতে লক্ষ্যভেদ কৰি কৃষ্ণাক লাভ কৰিছিল অৰ্জুনে। সেই ফালৰ পৰা তালৈ বীৰকন্যা কৃষ্ণাৰ অৰ্জুনপ্ৰীতি অধিক হোৱা একো অস্বাভাৱিক নহয়। অৰ্জুনে কাম্যক বনৰ পৰা তপস্যাবাৰ কাৰণে হিমালয়লৈ যাত্ৰা কৰোঁতে যুধিষ্ঠিৰাদি চাৰিভাই অতিশয় কাতৰ হৈ পৰিছিল। সেই প্ৰসঙ্গত দ্ৰোপদীয়ে অৰ্জুনপ্ৰীতি অকপটভাৱে প্ৰকাশ কৰিছে।

- (১) তমূতে পাণ্ডৱশ্ৰেষ্ঠং বনং ন প্ৰতিভাতি মে।
- (২) শূন্যমিহ প্ৰপশ্যামি তত্র তত্র মহীমিমাম্।
- (৩) ন লভে শৰ্ম বৈ ৰাজনঃস্বৰন্তী সবাসাচীনম্ ॥

এষামৰ্থঃ

- (১) পাণ্ডৱশ্ৰেষ্ঠক নেদেখি বনভূমি মোৰ ভাল লগা নাই।
- (২) এই মহী মোৰ শূন্য যেন বোধ হৈছে।
- (৩) সবাসাচীক মনত পৰাত মই শাস্তি পোৱা নাই।

দ্ৰোপদীৰ তেজস্বিতাক সকলোৱে ভয় কৰিছিল। দুর্যোধনৰ ঘোষ-যাত্ৰাৰ সময়ত তেওঁৰাশি গভীৰ উদ্বেগ প্ৰকাশ কৰি কৈছিল :

ধৰ্মৰাজো ন সংক্ৰুধ্যোদ ভীমসেনস্বৰ্গমৰ্ণঃ।

যজ্ঞসেনস্য দুৰ্হিতা তেজ-এৱ তৃ কেৱলম্ ॥ বন—২৩৮/৯

(ধৰ্মৰাজে খং নকৰে, কিন্তু ভীম অতিশয় অসহিবল্ আৰু যজ্ঞসেনী একেবাৰে তজৰ প্ৰতিমূৰ্ত্তি। গতিকে দ্ৰোপদীৰ উত্তেজক বাক্যত ক্ৰোধোদীপ্ত দুর্যোধনাদিৰ প্ৰাণ পাছবনে সন্দেহ। কৃষ্ণাৰ ভক্তি আৰু কাতৰ আহ্বানত একাধিকবাৰ কৃষ্ণ কৃষ্ণাবাহায়ৰ অৰ্থে আহিব লগা হৈছিল। খঙাল ঋষি শিষ্য দূৰ্বাসা সময়লৈ বনবাসী পাণ্ডৱৰ পৰ্ণকুটীৰত অতিথিৰূপে উপস্থিত হয়। দ্ৰোপদীয়ে নোখোৱা পৰ্বন্ত ভাজনপাত্ৰ সম্পূৰ্ণ থাকে। সূৰ্য্যই এই অফুৰন্ত ভোজনপাত্ৰ দ্ৰোপদীক দান কৰিছিল। দ্ৰোপদীৰ ভোজনৰ পাছত মহৰ্ষি দূৰ্বাসা শিষ্যসহ অতিথিৰূপে উপস্থিত

হয়। ইমানখিনি লোকক খুৱাবৰ কাৰণে কুটীৰত খুদকণ এটাও নাছিল। আতুৰ হৈ দ্রোপদীয়ে বিপদতাৰণ কৃষ্ণক স্মৰণ কৰে।

দুঃশাসনাদহং পূৰ্বং সভয়াং মোচিতা যথা।

তথৈব সংকটাদস্মাস্মামুদ্বুদ্ধত্বমিহাহঁসি ॥

(পাশাখেলৰ সময়ত তুমিয়ে মোক দুঃশাসনৰ হাতৰ পৰা ৰক্ষা কৰিছিল।
হে প্ৰভো, এইবাবো তুমি মোক ৰক্ষা কৰা।

ভগৱান কৃষ্ণই ভক্তিমতীৰ আহৱান শুনি ৰ'ব নোৱাৰিলে; দ্রোপদীৰ পাকশালাত উপস্থিত হৈ ভোজ্যপত্ৰৰ খুদকণ এটা খাই সশিষ্য দুৰ্বাসাৰ ক্ষুণ্ণবৃত্তি ঘটালে। তেওঁলোকৰ পেট ওফন্দি বাহিৰে বাহিৰে পলাল।

দুৰ্ঘট বৃদ্ধি জয়দ্রথে, যদুধিষ্ঠিৰাদিব অনুপস্থিতিৰ সুযোগ লৈ পাণ্ডবৰ অৱণ্য-কুটীৰত উপস্থিত হয়। দ্রোপদীয়ে আত্মীয় আৰু অতিথি জ্ঞান কৰি যথাযোগ্য শূদ্ৰদ্বা কৰে। কিন্তু জয়দ্রথে যেতিয়া হস্তৰাজ্য, বনবাসী পাণ্ডৱক পৰিত্যাগ কৰি তেওঁক পতিবৰণ কৰিবলৈ কয়, তেতিয়া পাণ্ডালীয়ে প্ৰমাদ গণি ভিতৰলৈ সোমাই ধাব খোঁজোতে, সিন্ধুৰাজে থাপ মাৰি ধৰি তেওঁক বথত তুলি পলায়ন কৰে। দ্রোপদীৰ আন্তৰ্নাদ শুনি অৱণ্যৰ পৰা ওলাই ভীমাজুৰ্নে তেওঁক খেদা ধৰে। প্ৰথম অৱস্থাত বুদ্ধিমতী পাণ্ডালীয়ে জয়দ্রথৰ অভিপ্ৰায় বৃজি ভীম-অজুৰ্ন নহালৈকে ইটো-সিটো কথাকৈ সময় নিয়াবলৈ চেষ্টা কৰে। তেওঁ জয়দ্রথক “বিলোভয়ামাস পৰং বাক্যৈৰ্ভাক্যানি যুগ্মতী”। জয়দ্রথে দ্রোপদীৰ কালহৰণৰ অভিপ্ৰায় বৃজি বলপূৰ্বক তেওঁক বথত তুলি পলাবলৈ চেষ্টা কৰে। দ্রোপদীয়ে জয়দ্রথক ভংসনা কৰি পাপকৰ্মৰ পৰা নিবৃত্ত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে আৰু পুৰোহিত ধৌম্যক উচ্চস্বৰে চিঞৰে। দুৰ্ঘট জয়দ্রথে তেওঁৰ উত্তৰীয় বস্ত্ৰত ধৰি টানিবলৈ ধৰাত বস্ত্ৰখন পেলাই থৈ ভিতৰ সোমাবলৈ চেষ্টা কৰে। শেষত উপায় নাপাই জয়দ্রথক ধাক্কা মাৰি মাটিত পেলাই দিয়ে। কিন্তু তেওঁ পুনৰ উঠি পাণ্ডালীক গৰা মাৰি ধৰি বলপূৰ্বক বথত তুলি উধাও হয়। পুৰোহিত ধৌম্যই কিছুদূৰ অনুসৰণ কৰিছিল যদিও শেষত চেষ্টা এবিধলৈ বাধ্য হয়। অৱশেষত ভীমাজুৰ্ন আদি বনৰ পৰা উৰ্ভাত আহি কৃষ্ণক নেদেখি আৰু দ্রোপদীৰ আন্তৰ্নাদ শুনি জয়দ্রথৰ অপকৰ্ম বুলি জানিব পাৰে। তেওঁলোকে জয়দ্রথক অনুসৰণ কৰি কি কৰিলে সেই কথা স্থানান্তৰত বৰ্ণনা কৰা হৈছে, পুনৰুদ্ধি নিঃপ্ৰয়োজন।

এইদৰেই বাৰ বছৰ বসবাস অতীত হ'ল, অজ্ঞাতবাসৰ কাল উপস্থিত। শিৱ হ'ল মৎস্যপতি বিৰাটৰ পুৰীত এবছৰ সময় অজ্ঞাতভাৱে কটাব। কোনে, কি কাম আৰু কি ৰূপত কালছোৱা কটাব তাৰ আলোচনা চলে। এই প্ৰসঙ্গত যদুধিষ্ঠিৰে প্ৰথমতে পাণ্ডালীকে সোধে :

ইয়ং হি নঃ প্ৰিয়াভাৰ্ষা প্ৰাণেভ্যোহপি গৰীয়সী।

মাতের পৰিপাল্যা চ পূজ্যা জ্যেষ্ঠের চ স্বম্বা ॥

(মাতৃৰ দৰে পৰিপালনীয়, জ্যেষ্ঠা ভগিনীৰ দৰে পৰিপূজ্য, আমাৰ প্ৰাণতকৈ গৰীয়সী, এই প্ৰিয় ভাষ্যই কি কাম কৰিব, কেনে বৈশাখৰ কৰিব ?)

যদুৰ্দ্ধিষ্ঠৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত কৃষ্ণই উত্তৰ দি কয়, “মহাৰাজ, মই সৈবিশ্বৰীৰ বৈশত বিৰাটপদুৰীত প্ৰৱেশ কৰিম। নাৰীৰ কেশ বিন্যাস কৰাত মই অভিজ্ঞ। ৰাজমহিষী সন্দেহাৰ পৰিচাৰিকাৰূপে নিযুক্ত হ'ম। কোনোবাই মোক সন্মিলে কয়, “মই ৰাজমহিষী দ্ৰৌপদীৰ পৰিচাৰিকা আছিলো। মোৰ ৰূপ দেখি ভয় নাখাব। মই সকলো অৱস্থা চম্ভালি লব পাৰিম।”

যদুৰ্দ্ধিষ্ঠৰ আৰু ভীমৰ পাছতে সৈবিশ্বৰী বৈশত দ্ৰৌপদীয়ে ৰাজপদুৰীত প্ৰৱেশ কৰে। তেওঁ কেঁকোবা চুলিকোছা বেণীবন্ধন কৰি শৰীৰৰ সোঁফালে ছাঁত মাৰি থৈ এখন মলিন শাৰী পৰিধান কৰি ৰাজপদুৰীত প্ৰৱেশ কৰে। তেওঁক দেখি অনেক পদুৰুষ-নাৰীয়ে পৰিচয় জানিব খুজিলে, দ্ৰৌপদীয়ে এজনী কৰ্মপ্ৰাৰ্থিনী পৰিচাৰিকা বুলি পৰিচয় দিয়ে, কিন্তু তেওঁৰ ৰূপ, হংসগতি আৰু কণ্ঠস্বৰ দেখি-শুনি ক্ৰমশঃ সেই পৰিচয়ত বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰিলে। বিৰাট মহিষীয়ে দূৰতে তেওঁক মতাই নিলে, কিন্তু পৰিচয়ত বিশ্বাস কৰিবলৈ টান পালে। সৈবিশ্বৰীৰ অসাধাৰণ ৰূপ-লাবণ্য দেখি কোনোবা ছদ্মবেশী দেৱী অথবা গন্ধৰ্ব বা অসুৰা বুলি ভাবি ল'লে। মহিষীৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত তেওঁ মাথো কৈছিল :

সৈবিশ্বৰী তু ভূজিষ্যামি সত্যমেতদ্ ব্ৰবীমিতে ॥

মই সচাকৈয়ে এজনী পৰিচাৰিকা। মই কেশ-ৰচনা, চন্দনাদি বিলেপন কাৰ্য্যত পটু। ফুলৰ মালা আৰু ফুলৰ বিভিন্ন বিৰচনা কাৰ্য্যতো মই অভ্যস্ত। কৃষ্ণপ্ৰিয়া সত্যভামা আৰু পাণ্ডৱপ্ৰিয়া দ্ৰৌপদীৰ পৰিচৰ্য্যাত মই নিযুক্ত আছিলোঁ। তেওঁলোকৰ পৰা মই ভোজ্য আৰু বস্ত্ৰাদি লাভ কৰিছিলো। সত্যভামাই মোৰ নাম বাৰ্থিছিল মালিনী। হে দেৱী, মই কৰ্মপ্ৰাৰ্থিনী হৈ আপোনাৰ পদুৰীত উপস্থিত হৈছোঁ।

ৰাজমহিষী সন্দেহাই কলে, “মহাৰাজ যদি তোমাক দেখি আসক্ত নহয়, তেতিয়া তোমাক মই সন্মিলিত ৰাখিব পাৰো। ইয়াৰ সকলো নাৰীয়ে তোমাৰ ৰূপ দেখি একেবাৰে চাই আছে, পদুৰুষৰ তো কথাই নাই। তোমাক স্থান দি মই নিজৰ দুৰ্ভাগ্য মতি আনিব নোখোজোঁ, তোমাক দেখিলে মহাৰাজ জানো স্থিৰে থাকিব পাৰিব ?”

সৈবিশ্বৰীয়ে ক'লে :

নাস্মি লভ্যা বিৰাটেন ন চান্যেন কদাচন,

গন্ধৰ্বাঃ পতয়ো মহাং যদুৱাণঃ পশু ভাৰ্বিন ॥

বিৰাট বা অন্য কোনো পদুৰুষেই মোক লাভ কৰিব নোৱাৰে। হে ভাৰ্বিন, পৰল পৰাক্ৰমশালী পাঁচজন গন্ধৰ্ব মোৰ পতি। তেওঁলোকে মোক বন্ধা কৰে। যি মোক উচ্ছট নিদিয়ৈ আৰু আনৰ পাদপ্ৰক্ষালন কাৰ্য্যত মোক নিয়োগ নকৰে, তেওঁলোকৰ প্ৰতি মোৰ পশুপতি সন্তুষ্ট থাকে। যদি কোনো পদুৰুষ মোৰ প্ৰতি আসক্ত হৈ মোক আমনি কৰে, তেন্তে পশু গন্ধৰ্বৰ হাতত তেওঁৰ মৃত্যু নিশ্চিত। বিশেষ

কাৰণত মোৰ পতিসকল কণ্ঠত পৰিছে, কিন্তু তেওঁলোকৰ প্ৰতি মোৰ প্ৰেম অটুট আছে। কোনেও মোৰ আসক্তি কমাব নোৱাৰে।

সুদেষ্কাই সৈৰিষ্ট্ৰীক কথা দিলে যে তেওঁক কাৰো উচ্ছলিত খাবলৈ দিয়া নহ'ব আৰু চৰণ স্পৰ্শ কৰিবও নালাগিব। দ্ৰৌপদীৰ পাছত ক্ৰমে নকুল আৰু সহদেৱে ৰাজপদবীত প্ৰৱেশ কৰে আৰু আগতে কোৱামতে বিৰাট ৰজাৰ নিৰ্দিষ্ট কৰ্মত নিযুক্ত হ'য়।

কৃষ্ণা তু সৰ্বান্ ভক্তুংস্থান্ নিৰীক্ষন্তী তপস্বিনী।

যথা পুনৰিৰজ্জাতা তথা চৰতি ভাৱিনী ॥

(দুঃখিতা কৃষ্ণা পতিসকলৰ মূৰতলৈ চাই অজ্ঞাতভাৱে কাল নিয়াবলৈ ধৰে।)

ৰাজমহিষীৰ পৰিচৰ্যা কৰি অতি কণ্ঠত দহ মাহ অতিবাহিত কৰিলে। কিন্তু সৌন্দৰ্য্যই তেওঁক বিপদত পেলালে। সুদেষ্কাৰ লগত অসামান্য ৰূপৱতী গাভৰুক দেখি সুদেষ্কাৰ ভায়েক, সূতপুত্ৰ, ৰাজসেনাপতি মহাবীৰ কীচকৰ মূৰ ঘূৰিবলৈ ধৰে। বায়েকৰ ওচৰত নিজৰ মনোভাৱ প্ৰকাশ কৰি কীচকে দ্ৰৌপদীক লগ ধৰি কু-অভিপ্ৰায় প্ৰকাশ কৰে। সাধনী সৈৰিষ্ট্ৰীয়ে পবদাৰ গমনৰ কু-ফল প্ৰদৰ্শন কৰি তেওঁক নিবস্ত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে, কিন্তু কীচক শাস্ত নহৈ অধিকতৰ কামাত্ম হৈ সৈৰিষ্ট্ৰীক আৰ্মনি দিবলৈ ধৰে দ্ৰৌপদীয়ে পাঁচজন গন্ধৰ্ব পতিৰ কথা কৈ ভয় দেখুৱালে; সিও কামত নাহিল। দ্ৰৌপদীৰ দ্বাৰা প্ৰত্যাখ্যাত হৈ কীচকে সুদেষ্কাৰ অনুরোধ কৰিলে সৈৰিষ্ট্ৰীক যি কোনো উপায়ে তেওঁৰ কাষলৈ যাতে পঠায়। সুদেষ্কাই কীচকক আশ্বাস দি ক'লে, "কোনো পৰ্বদিনত মই তোমাৰ ঘৰৰ পৰা সূৰা আৰু অন্ন আনিবলৈ সৈৰিষ্ট্ৰীক পঠাম। তুমি যদি তেওঁক নিজৰ নত পাই ৰাজী কৰাৰ পাৰা, তেন্তে তোমাৰ কাৰ্যসিদ্ধি কৰিব পাৰিব।"

নিৰ্দিষ্ট দিনত সুদেষ্কাই দ্ৰৌপদীক কীচকৰ ঘৰৰ পৰা সূৰা আনিবলৈ কয়, পাণ্ডালীয়ে কিন্তু ঘাবলৈ অনিচ্ছা প্ৰকাশ কৰে। তেওঁ কয় :

ন গচ্ছেয়মহং তুস্য কীচকস্য নিবেশম্।

ঋমেৰ ৰাজ্ঞ জানাসি যথা স নিৰপত্তম ॥

(মহাৰাণী, মই কীচকৰ ঘৰলৈ নাযাওঁ। তেওঁ কেনেকুৱা নিলাজ, আপদনি জানেই। তোমাৰ ঘৰত থাকি মই ব্যাভিচাৰ কৰিব নোৱাৰোঁ মই ইয়াত প্ৰবেশ কৰাৰ সময়তে মোৰ নিয়মখিনি আপোনাক জনাইছিলো। মূৰ্খ লম্পট কীচকে মোক অকলগৰে পাই অপমান কৰিব। তোমাৰ বহুত পৰিচাৰিকা আছে, তেওঁলোকৰ কোনোবা এজনীক পঠাওক। সুদেষ্কাই ক'লে যে, যিহেতু তেওঁ (মহাৰাণী) পঠাইছে, সেই কাৰণে সৈৰিষ্ট্ৰীক কীচকে অপমান নকৰে। এই বুলি এটা সূৰাপাত্ৰ তেওঁৰ হাতত তুলি দিয়ে। ভয়ে ভয়ে সূৰাপাত্ৰটো লৈ সৈৰিষ্ট্ৰী কীচক ভৱনৰ ফালে কৃষ্ণৰ নাম লৈ এথোজ দোথোজকৈ আগবাঢ়ে। এবাৰ সূৰ্য্যদেৱৰ ফালে প্ৰণাম জনালে। সূৰ্য্যদেৱে এজন অদৃশ্য বান্ধসক দ্ৰৌপদীৰ ৰক্ষাৰ অৰ্থে লগত পঠালে।

কীচকে সৈৰিষ্ৰীক দেখি আনন্দত স্বাগত সম্ভাষণ জনালে। সৈৰিষ্ৰীয়ে সদুদ্দেশ্যৰ কাৰণে সুদূৰ কথাত কোৱাত কীচকে অন্য লিগিৰীৰ হাতত সুৰা পঠাব বুলি কৈ সৈৰিষ্ৰীৰ সোঁহাতখন চুপি ধৰিলে। খঙত সৈৰিষ্ৰীয়ে এনে এটা ধাক্কা মাৰিলে কীচক উৰি মাটিত পৰিল। সেই সুযোগতে তেওঁ দৌৰি বিৰাটৰ বাজসভা পালেহি। কীচকে পাচে পাচে দৌৰি আহি বাজদৰবাৰতে সৈৰিষ্ৰীক এটা গোৰ মাৰি গঢ়ি যায়। বজা বিৰাট আৰু সভাসদসকলৰ সম্মুখতে এই ঘটনা ঘটিল যদিও বজা বিৰাট এই দৃশ্য দেখিও কিন্তু মনে মনে থাকিল। ভীমে বঙা চকুৰে কীচকক এসেকা দিবলৈ থিয় হওঁতেই যুদ্ধিষ্ঠিৰে চকুৰে ইঙ্গিত দি তেওঁক বহুৱাই থয়। ভীমে কীচকক তেতিয়াই বধ কৰাহেঁতেন অজ্ঞাতবাসৰ সীমা অতিক্ৰম নকৰোঁতেই পান্ডৱৰ পৰিচয় প্ৰকাশ হৈ গলহেঁতেন। তেতিয়া পান্ডৱে পুনৰ বাৰ বছৰ বনবাস খাটিব লগা হ'লহেঁতেন। কীচকৰ ব্যৱহাৰত ভস্মাছাদিত অগ্নিসম পান্ডৱৰ খঙত গা ঘামিবলৈ ধৰে। কিন্তু উপাই নায়।

বাতি দ্ৰোপদীয়ে বন্ধনশালাত ভীমক লগ ধৰি প্ৰতিকাৰ কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰে।

উত্তিষ্ঠোত্তিস্থ কিংশেষে ভীমসেন যথা মৃতঃ

নামৃতস্যহি পাপীয়ানু ভাষ্যামালভ্য জীৱিত ॥

(ভীমসেন, উঠা উঠা, মৃতৰ দৰে কিয় শূন্য আছে। পাপীষ্ট, লম্পট, কীচক জীৱিত ব্যক্তিৰ ভাষ্যক ধৰ্ষণ বা অপমান কৰি জীয়াই থাকিব নোৱাৰে।)

দ্রুত সভাত হোৱা লাঞ্ছনাৰ পৰা কীচকৰ পাদ প্ৰহাৰ পৰ্য্যন্ত সমস্ত ঘটনা ভীমক সোঁৱৰাই দিওঁতে দ্ৰোপদীয়ে অতিশয় ক্ষোভত দ্রুতাসক্ত অবিবেচক, অক্ষয়ন্ত্ৰ প্ৰভৃতি শব্দৰে যুদ্ধিষ্ঠিৰক বিতুষিত কৰিছে। দ্ৰোপদীৰ কবচ কান্দোনত ভীম স্থিৰে থাকিব নোৱাৰিলে। দ্ৰোপদীয়ে কান্দি, কান্দি স্নানকন্যা, ইন্দুসেনা, সীতা, সাবিত্ৰী প্ৰভৃতি পতিব্ৰতাসকলৰ চৰিত্ৰ সোঁৱৰাই দি ভীমে দ্ৰোপদীক প্ৰবোধ দিওঁ আৰু প্ৰতিজ্ঞা কৰে যে আগামী বাতিৰ ভিতৰত কীচকক সমালয়লৈ প্ৰেৰণ কৰিব। কি উপায় কৰি কীচকক বধ কৰিব সেই বিষয়েও দ্রুতৰে মাজত আলোচনা হ'ল।

পাছদিনা বলদৰ্পিত কীচকে সৈৰিষ্ৰীক নিজৰ নত দেখা কৰি কবলৈ ধৰে, “ময়েই প্ৰকৃত বজা, বিৰাট মোৰ অনুগ্ৰহতে বজা হৈ টিকি আছে। হে সুন্দৰী মোক ভজা, মই তোমাৰ দাস হৈ থাকিম।” সৈৰিষ্ৰীয়ে উত্তৰ দিলে, “মোৰ পতি গম্ভৰ্ণগণ আৰু তোমাৰ ভাই-ভাতা যদি কোনেও নজনাকৈ আহিব পাৰা বাতিৰ আশ্বাৰত মোৰ লগত মিলিব পাৰোঁ।”

কীচকক এইদৰে প্ৰলুপ্ত কৰি দ্ৰোপদীয়ে ভীমক এই খবৰ দিয়ে। ভীমে অশ্বকাৰ নৃত্যশালাত মূৰে গায়ে কাপোৰ লৈ এখন বিছনাত শূন্য থকাৰ ভাও জুৰি পৰি থাকে। কীচকে সৈৰিষ্ৰী বুলি ভীমৰ গাত হাত দিওঁতেই ভীমে তাক আক্ৰমণ কৰি বধ কৰে। কীচকৰ ভাই-ভাতাজ্যবোৰে সৈৰিষ্ৰীৰ কাৰণেই কীচকৰ মৃত্যু হোৱা

বঢ়িল জানি সৈবিশ্বীকো কীচকৰ লগত পদুৰি মাৰিবলৈ ধৰিলে যায়। সৈবিশ্বীয়ে জয়, জয়ন্ত, বিজয়, জগৎসেন আৰু জয়ধ্বল এই উপনাম কেইটাৰে পাণ্ডৱক চিঞৰাত ভীমে বজ্জৰব বেশ বদলাই এজোপা গছ উভালি লৈ উপকীচক কেইজনক বধ কৰি দ্রোপদীক মৃত্ত কৰে।

সৈবিশ্বী ৰাজভৱনলৈ উভতি আহে। পদুৰুৰিবিলাকে গন্ধৰ্বৰ ভয়ত চকু মূৰ্ছাদিলে। সুদেষ্ণায়ে সৈবিশ্বীক ৰাজপদুৰী এৰি যাবলৈ নিৰ্দেশ দিলে। সৈবিশ্বী থাকিলে ৰাজ্যৰ অনেক পদুৰুৰি তেওঁৰ ৰূপত জাহ যাব বঢ়িল ভয় কৰিলে। সৈবিশ্বীয়ে আৰু তেৰ দিন থাকিবলৈ অনুজ্ঞা বিচাৰে, কাৰণ তেৰ দিনৰ অন্তত অজ্ঞাত বাস শেষ হ'ব। এই কেইদিন যেন মহাৰাজে ৰাজভৱনত থাকিবলৈ অনুমতি দিয়ে।

অজ্ঞাতবাসৰ ম্যাদ শেষ হ'ল। পাণ্ডৱে আত্মপাৰিচয় প্ৰদান কৰি বিৰাটক ধন্যবাদ জ্ঞাপন কৰে। বিৰাট আনন্দত উৎফুল্ল হৈ জীয়েক উত্তৰাক অজুৰ্ণৰ পদুৰি অভিমন্যুলৈ বিয়া দি সম্বন্ধ কটকটীয়া কৰে।

শান্তিপূৰ্ণ ভাৱে দূৰোধনে পাণ্ডৱক ৰাজ্য ঘূৰাই দিবলৈ অমান্তি হোৱাত, আকৌ এবাৰ শেষ চেষ্টা কৰিবৰ কাৰণে শ্ৰীকৃষ্ণক শান্তিৰ দূত ৰূপে কোঁৱৰ সভালৈ প্ৰেৰণ কৰে। যদুধিষ্ঠিৰ, অজুৰ্ণ, নকুলে শান্তি স্থাপনৰ উদ্দেশ্যে পৰামৰ্শ আগবঢ়ায়। আনকি ভীমেও শান্তি স্থাপনৰ পৰামৰ্শ সমৰ্থন কৰে। কিন্তু সহদেৱ আৰু সাত্যকিয়ে যুদ্ধৰ পক্ষ সমৰ্থন কৰে। দ্রোপদীয়ে ভীমৰ শান্তিপ্ৰিয়তা দেখি অতিশয় ব্যথিত হয়। সহদেৱ আৰু সাত্যকিক সমৰ্থন কৰি কয়, “হে জনাৰ্দন, দূৰোধনৰ সকলো দুষ্টকৃতি তুমি জানা। তেওঁ ৰাজ্যাক্ষ প্ৰত্যাৰ্পণ নকৰিলেও, কোনোমতেই তুমি সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱ গ্ৰহণ নকৰিবা। দ্যুত সভাত মোৰ লাঞ্ছনা তোমালোকে পাহৰি গৈছা নেকি ?

ধিক্ পাৰ্থস্য ধনুস্মতাং ভীমসেনস্য ধিক বলম।

যত্ৰ দূৰোধনঃ কৃষ্ণ মদুহৰ্ত্তমপি জীৰতি ॥ উদ্যোগ—৮২/৮১/৪২

(হে কৃষ্ণ পাৰ্থৰ ধনুস্মতা আৰু ভীমৰ সামৰ্থ্যক ধিক্ যিহেতু দূৰোধন এতিয়াও জীৱিত আছে। দ্রোপদীয়ে বাওঁ হাতে তেওঁৰ খোলা চুলি কোচাৰ্ধাৰি অশ্রুসিক্ত চকুৰে কৃষ্ণক সম্বোধন কৰি কবলৈ ধৰে। “হে পদুৰুৰীকাক্ষ, সকলো সময়তে দুষ্টশাসনে স্পৰ্শ কৰা চুলি কোছা মনত ৰাখিলে সন্ধিৰ প্ৰতি ইচ্ছুক ভীমাজুৰ্ণে যদি এই লাঞ্ছনাৰ প্ৰতিকাৰ কৰিবলৈ অনিচ্ছুক তেন্তে মোৰ ভ্ৰাতৃ কেইজনক লগতলৈ বৃদ্ধ পিতাই যুদ্ধ কৰিব। দুষ্টশাসনৰ ছিন্ন হস্ত ধূলি ধূসৰিত হোৱা দেখা নোপোৱালৈকে মোৰ অন্তৰৰ জ্বালা নিৰ্বাপন ন'হ'ব। অন্তৰত জ্বলি থকা অগ্নিক মই বহন কৰি মই তেৰ বছৰ কটালো। আজি সন্ধিকামী ভীমৰ কথা শুনি মোৰ হৃদয় বিদীৰ্ণ হৈছে।” এইদৰে দুখ কৰি কৃষ্ণাই কান্দিবলৈ ধৰে।

কৃষ্ণই দ্রোপদীক নানা প্ৰকাৰে সান্ত্বনা দিয়ে আৰু অচিৰেই মহাযুদ্ধত কোঁৱৰকুল ধংস হ'ব সেই কথাও কয়। দূৰোধনে শল্যপৰ্বত কৈছে “দুষ্টশাসনৰ

কেশাকৰ্ষণৰ পাছৰ পৰাই দ্ৰোপদীয়ে কোঁৱৰ নাশৰ সংকল্প গ্ৰহণ কৰি কঠোৰ ব্ৰত পালন কৰিছিল, “স্থিতিৰে নিত্যদা শেতে যাবৎ বৈবস্য যতনম্” লাক্ষ্মীৰ প্ৰতিকাৰাৰ্থে কৃষ্ণা অগ্নিৰ কাষত নিতৌ ভূমিশযাত শয়ন কৰিছিল।

মহাযুদ্ধৰ অষ্টাদশদিবস ৰাতিত অশ্বখামাই পাণ্ডৱ শিবিৰত প্ৰবেশ কৰি দ্ৰোপদীৰ পঞ্চপুত্ৰকে ধৰি কেবাজনো শত্ৰুই থকা বাৰীক হত্যা কৰে। শিখণ্ডী আৰু ধৃষ্টদ্যুম্নও নিহত হয়। পাছদিনা যুদ্ধাৰম্ভৰে দ্ৰোপদীক উপশ্লথালৈ অনাই শোকসংবাদ দিয়ে।

উপশ্লথং গতা সাতু শ্ৰদ্ধা সন্মহদাপ্ৰিয়ম্
তদা বিনাশং পুত্ৰগণং সৰ্বেষাং ব্যতিতা ভৱং।

উপশ্লথলৈ অনা পুত্ৰসকলৰ অতিশয় অপ্ৰিয় নিধন বাৰ্তা শুনি দ্ৰোপদী অতিশয় ব্যথিতা হ’ল। যুদ্ধাৰম্ভৰ ওচৰলৈ গৈ বতাহে কোবোৱা কলগছৰ দৰে মাটিত লুটি খাই পৰে। তেওঁ শোকত অভিভূতহৈ যুদ্ধাৰম্ভক ক’লে, “মহাৰাজ ভাগ্যৰ বলত তুমি এতিয়াও কুশলে আছা আৰু ৰাজ্য ভোগ কৰিছা। পুত্ৰসকলক স্মৰণ কৰাৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই। পাপাত্মা অশ্বখামাই মোৰ শত্ৰুই থকা ল’ৰা কেইটাক বধ কৰা শত্ৰুই মই শোকাগ্নিত দগ্ধ হৈছো। যদি সঙ্গীবোৰৰ সৈতে অশ্বখামাক ধৰি অনা নহয়, তেন্তে উপবাস কৰি মই দেহত্যাগ কৰিম।”

ৰাজৰিষয়ে কলে যে অশ্বখামাই হত্যাকাণ্ডৰ পাছত দুৰ্গম ঠাইত আশ্ৰয় লৈছে। আজিৰ ভিতৰতে তেওঁক বন্দী কৰি অনা কঠিন হ’ব। দ্ৰোপদীৰ ভাই আৰু পুত্ৰসকলে ক্ষীণ গতিলাভ কৰিছে। তেওঁলোকৰ নিমিত্তে শোক কৰা উচিত নহয়। যি-কোনো উপায়ে অশ্বখামাক বন্দী বা বধ কৰি তেওঁৰ মূৰৰ মণিটো আনি যদি যুদ্ধাৰম্ভৰে মূৰত পিন্ধে, তেন্তে দ্ৰোপদীয়ে উপবাস কৰি মৰণ সংকল্প ত্যাগ কৰিব। এইদৰে কৈ তেওঁ ভীমক উত্তেজিত কৰিবলৈ ধৰে। সকলোবোৰ কঠিন কামত তেওঁ ভীমৰ ওপৰত অধিক ভৰসা কৰিছিল। কিন্তু অশ্বখামাই আত্মৰক্ষাৰ্থে দিব্যাস্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰাত গ্ৰীকৃষ্ণ আৰু অৰ্জুনে সেই অস্ত্ৰ নিবাৰণ কৰি ভীমক ৰক্ষা কৰে আৰু অশ্বখামাৰ মূৰত থকা মণিটো আমি দ্ৰোপদীক উপহাৰ দিয়েহি, আৰু কৃষ্ণাই সেই মণিটো যুদ্ধাৰম্ভক দান কৰে।

মহাযুদ্ধৰ পাছত কুৰুক্ষেত্ৰ মহাম্মশানত পৰিণত হ’ল। সেই মহাম্মশানত মৃতসকলৰ আত্মীয়বৰ্গ মিলিত হৈ কৰুণ সুৰে বিলাপ কৰিবলৈ ধৰে। পুত্ৰ আৰু ভাতৃহীনা দ্ৰোপদীয়ে মাটিত পৰি কান্দি থাকে। কুন্তীক কান্দি থকা তেওঁ কবলৈ ধৰে।

আৰ্যো পোতাঃ ক্ৰতে সৰ্বো সৌভদ্ৰ সহিতাঃ গতাঃ
ন স্বাং তেহদ্যাতি গচ্ছন্তি চিৰং দৃষ্টা তপশ্বিনীম্
বিন্দু ৰাজ্যেন ৱৈ কাৰ্য্যং বিহীনায়্যঃ সূতৈৰ্মম।

(আৰ্ঘ্যে, অভিমন্যুৰ লগত তোমাৰ অন্য নাতিবিলাক কলৈ গ'ল। বহুদিনৰ পাছত তোমাক দেখিও আজি তোমাৰ ওচৰলৈ কিয় অহা নাই? পুত্ৰহীনা মোৰ ৰাজ্যৰ কি প্ৰয়োজন?)

কান্দি থকা দ্ৰৌপদীক মাটিৰ পৰা তুলি কুন্তীয়ে গান্ধাৰীৰ ওচৰত উপস্থিত হয়। গান্ধাৰীয়ে পুত্ৰ শোকাতুৰা দ্ৰৌপদীক সান্ধুনা দি কলে, “বৎসে শোক নকৰিবা, মোলৈ চায় সান্ধুনা লাভ কৰা। এশ পুত্ৰৰ জননী আজি পুত্ৰহীনা। নিয়তিৰ অমোঘ বিধানতে এইবোৰ সংঘটিত হৈছে। মহামতি বিদূৰে এইবোৰ কথা আগতে জানিছিল। যুদ্ধত নিহত ক্ষত্ৰিয় সন্তানৰ নিমিত্তে শোক কৰিব নাপায়। তোমাৰ আৰু মোৰ একেই দশা। কোনে মোক সান্ধুনা দিব? মোৰেই দোষত এই শ্ৰেষ্ঠ বংশ ধ্বংস হ'ল।

গান্ধাৰীৰ সান্ধুনা বাক্যত কৃষ্ণা কিঞ্চিত্ত আশ্বস্তা হ'ল। নিহত বীৰসকলৰ দাহাদি সংকাৰ আৰু শ্ৰাদ্ধাদি ক্ৰিয়া সম্পন্ন কৰা হ'ল। আত্মীয়সকলৰ মৃত্যুত বিষন্ন যুদ্ধাৰ্থিত্বে সিংহাসন ত্যাগ কৰি অৰণ্যবাসী হবলৈ বাৰে বাৰে ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰে। ভাইসকলৰ কোনো অনুৰোধ তেওঁ মানিব নোখোজে। এনে অৱস্থাত দ্ৰৌপদীয়ে যুদ্ধাৰ্থিত্বক সম্বোধন কৰি কয়, “মহাৰাজ, তোমাৰ ভাইসকলে চাতক পক্ষীৰ (পানী পিয়া চবাই) দৰে তোমালৈ চাই আছে। তেওঁলোকৰ কবচ কান্দোন শুনিও তুমি উদাসীন হৈ আছে। উপযোগী কথা কৈ তেওঁলোকৰ অন্তৰত আশাৰ সঞ্চার কৰা। এই দুৰ্ভাগ্যী ভাই কেইজনক তুমিয়েই আশ্বাস দিছিল যে দুৰ্যোধনক বধ কৰি ৰাজ্যভোগ কৰিব। সেই আশ্বাসৰ এয়ে কি পৰিণতি! হে ভাৰত, তোমাৰ মনোবৃত্তি ক্ৰীৱৰ দৰে, পুৰুষোচিত নহয়। অসাধুৰ দণ্ডবিধান আৰু সাধুৰ পৰিপালনেই ক্ষত্ৰিয়ৰ ধৰ্ম। ধৰ্মন্ত্ৰ ক্ষত্ৰিয় শত্ৰু নিধনত দুৰ্ভাগ্যত নহয়। হে মহাৰাজ তুমি মোহাবিষ্ট হৈ তোমাৰ ভাইসকলক মনোকষ্ট দিছা। দেৱ প্ৰতিম পশুপতি লাভ কৰিও মোৰ কপালত সুখ নঘটিল। তোমাৰ ভাই কেইজনেও তোমাৰ অনুৱৰ্তী হৈ দুৰ্বলতাক আশ্ৰয় কৰিছে। অন্যথা তেওঁলোকে তোমাক বন্দী কৰি থৈ নাস্তিকৰ দলত বাখি ৰাজ্য শাসন কৰিলেহেঁতেন, উন্মাদগামী, মূঢ় ব্যক্তিক বৈদ্যৰ দ্বাৰা চিকিৎসা কৰিব লাগে। তোমাৰো চিকিৎসাৰ প্ৰয়োজন হৈছে। পুত্ৰসকলক হেৰুৱাই মই হতভাগিনী এতিয়াও জীয়াই থাকিবলৈ ইচ্ছা কৰোঁ, অথচ তোমাৰ এই মতিগতি! তুমি মান্ধাতা আৰু অম্বৰীশ ৰজাৰ দৰে ন্যায় আৰু ধৰ্ম পথত থাকি পৃথিৱী শাসন কৰা। দান, দক্ষিণা আৰু যজ্ঞৰ দ্বাৰা চিন্তা পৰিশুদ্ধ কৰা আৰু হৃদয় প্ৰশস্ত কৰা।

উক্ত তেজোদ্দীপ্ত ভাষণত দ্ৰৌপদীৰ অসাধাৰণ তেজ, বুদ্ধি, আৰু প্ৰজ্ঞা পৰিলক্ষিত হয়। যজ্ঞ-সমভূতা দ্ৰৌপদীৰ ক্ষত্ৰ তেজৰ ই জলন্ত চানেকি।

পৰিশেষত অনেকৰ সান্ধুনা বচনত যুদ্ধাৰ্থিত্বৰ সিংহাসনত বহি ৰাজ্যশাসন কৰিবলৈ ধৰে।

উপবেশ্য মহাত্মানং কৃষ্ণাশ্চ দ্ৰুপদাশ্চজাম্ ।

জুহৱ পাৰকং ধীমান্ বিধিমন্ত্ৰপদ্বন্ধকৃতম্ শান্তি—৪০/১৪

(পুৰোহিত ধোমাই সৰ্বতোভদ্র আসনত যদুৰ্ধিষ্ঠৰ আৰু কৃষ্ণাক বহুৱাই মন্ত্ৰৰ দ্বাৰা যথাবিধি অমিত আহুতি প্ৰদান কৰে ।)

বিধিমতে যদুৰ্ধিষ্ঠৰৰ অভিষেক ক্ৰিয়া সম্পন্ন হ'ল। কৃষ্ণাই প্ৰধান মহিষীৰ পদ অলংকৃত কৰিলে। তেওঁ কুন্তী আৰু গান্ধাৰীক সেৱা কৰি, ৰাজমহিষীৰ পদত অভিষিক্ত হৈ সন্মুখেৰে দিন নিয়াবলৈ ধৰে। এইদৰে পোন্ধৰ বছৰ অতীত হ'ল। ধৃতৰাষ্ট্ৰ, বিদূৰ, গান্ধাৰী, সঞ্জয় আদিয়ে বাণপ্ৰস্থ অৱলম্বন কৰি অৰণ্যলৈ যাত্ৰা কৰে। কাৰো অনুমতি নোলোৱাকৈ কুন্তীও তেওঁলোকৰ লগত ওলাল। যদুৰ্ধিষ্ঠৰাদিয়ে বহু অনুন্নয় কৰিও তেওঁক ঘূৰাব নোৱাৰিলে। যোৰাৰ আগতে কুন্তীয়ে যদুৰ্ধিষ্ঠৰক বহু উপদেশ দিয়ে। তাৰ ভিতৰত তেওঁ কৈছিল, “সদায় দ্ৰোপদীৰ প্ৰিয় কাৰ্য সম্পাদন কৰিবলৈ যত্নবান হবা।” দ্ৰোপদীক কুন্তীয়ে অতিশয় মৰম কৰিছিল। তেজস্বিনী কুন্তীয়ে তেওঁৰ প্ৰিয়বন্ধু কৃষ্ণাব তেজস্বিতা দেখি আনন্দ পাইছিল।

কুন্তীৰ অৰণ্য গমনৰ কিছুদিনৰ পাছত যদুৰ্ধিষ্ঠৰে সোঁতীয়া কুন্তী আৰু ধৃতৰাষ্ট্ৰ প্ৰভৃতিক দেখা কৰিবলৈ অৰণ্য যাত্ৰা কৰিছিল, তেতিয়া, দ্ৰোপদীও লগতে গৈছিল আৰু ভ্ৰাতৃপুৰুষৰমণী সকলোৱে তেওঁলোকক অনুগমন কৰিছিল। প্ৰায় এমাহ কাল অৰণ্যত বাস কৰি পুনৰ যদুৰ্ধিষ্ঠৰৰ লগত ৰাজধানীলৈ উভতি আহে। ইয়াৰ দুই বছৰৰ পাছত দেৱাৰ্ষি নাৰদৰ মনুখৰ পৰা ধৃতৰাষ্ট্ৰ, গান্ধাৰী, কুন্তী আদিৰ স্বৰ্গ গমনৰ সংবাদ যদুৰ্ধিষ্ঠৰে লাভ কৰে আৰু শ্ৰদ্ধা তৰ্পন অনুষ্ঠিত কৰে।

যদুৰ্ধিষ্ঠৰৰ সিংহাসন লাভৰ পৰা পয়ত্ৰিশ বছৰ পূৰ্ণ হ'ল। ইতিমধ্যে পৰম্পৰ মৰামৰি-কটাকাটি কৰি যদুবংশ ধ্বংস হ'ল। কৃষ্ণ-বলৰামো স্বৰ্গগামী হয়। যদুৰ্ধিষ্ঠৰেও মহাপ্ৰস্থানৰ অভিপ্ৰায় প্ৰকাশ কৰাত দ্ৰোপদী আৰু চাৰি ভায়ে সমৰ্থন কৰে। তেওঁলোকে বাকলি বসন পৰিধান কৰি পৰীক্ষিতক বজাপাতি স্বৰ্গভিমুখে যাবলৈ প্ৰস্তুত হয়। “ভ্ৰাতৰঃ পঞ্চ কৃষ্ণা চ ষষ্ঠী হস্বা চৈব সপ্তমঃ। আত্মনা সন্তমো ৰাজা নিষযৌ গজসাহুয়াং” (চাৰি ভাই, কৃষ্ণা সহ ৰাজা যদুৰ্ধিষ্ঠৰ হস্তিনাপুৰৰ পৰা যাত্ৰা কৰে। এটা কুকুৰো তেওঁলোকৰ পাছে পাছে যাবলৈ ধৰে।

যোগীপতিসকলৰ পাছে পাছে যাবলৈ ধৰে যোগিনী কৃষ্ণা আৰু তেওঁৰ পাছত এটা কুকুৰ। খোজকাঢ়ি নানা তীৰ্থ পৰ্যটন কৰি অবশেষত উত্তৰাভিমুখী হৈ হিমালয়ৰ কাষ চাপে। হিমালয় অতিক্ৰম কৰি তেওঁলোকে এখন প্ৰকাণ্ড মৰুভূমি অতিক্ৰম কৰিব লগীয়া হয়। সম্ভবতঃ গোবি মৰুভূমি। তাৰ পাছত তেওঁলোক মেৰুপৰ্বতৰ কাষ চাপে। হঠাতে দ্ৰোপদী চৈতন্যহীন হৈ মাটিত পৰি গ'ল। “যাস্তসেনী ল্পষ্টযোগানিপপাত মহীতলে।”

ভীমে যদুৰ্ধিষ্ঠৰক সন্মিলে, “ৰাজপুত্ৰী মহিষ্যসী দ্ৰোপদীয়ে কোনো দিনে অধৰ্ম আচৰণ কৰা নাই, তেওঁ কি কাৰণে যোগল্পষ্ট হৈ পৰি গ'ল? যদুৰ্ধিষ্ঠৰে কলেঃ—

পক্ষপাতো মহানস্যা বিশেষণ ধনঞ্জয়ে

তস্মৈতৎ ফলমদ্যোষা ভুঙক্তে পদ্বষোত্তম ॥

অজৰ্দ্ৰনৰ প্ৰতি দ্ৰোপদীৰ বিশেষ পক্ষপাত আছিল। হে পদ্বষশ্ৰেষ্ঠ, আজি তেওঁৰ সেই পক্ষপাতিতাব দোষতে পতন হ'ল।

পৰিষোৱা যাজ্ঞসেনীৰ প্ৰতি দৃষ্টিপাত নকৰি তেওঁলোক আগবাঢ়ি গৈ থাকিল। যজ্ঞসম্ভূতা পাণ্ডালী ক্ষত্ৰিয় বীৰ ৰমণীৰ প্ৰতিমূৰ্তি, তেওঁৰ প্ৰজ্ঞা, বুদ্ধি, আৰু শাৰীৰিক শক্তিত আছিল অসামান্য। নহেলোনা কীচকৰ দৰে মহাবীৰ এজনক লাঠী মাৰি মাটিত পেলাব পাৰেনে? ভক্তিমতী, কষ্ট সহিষ্ণু এই নাৰীয়ে কোনো দিনে কৰ্ত্তব্য অৱহেলা কৰা নাছিল। পাঁচজন পদ্বষৰ পত্নী হৈয়ো পতিব্ৰতা ধৰ্ম পালন কৰিছিল।

অজৰ্দ্ৰনৰ প্ৰতি তেওঁৰ পক্ষপাতিতা আছিল বুলি যুধিষ্ঠিৰে কৈছে। কিন্তু সেইটো চাৰিত্ৰিক দোষ বুলি গণ্য কৰিব নোৱাৰিব, কাৰণ অজৰ্দ্ৰনে লক্ষ্যভেদ কৰি লাভ কৰিছিল আৰু বৰ্ষমালা অজৰ্দ্ৰনৰ ডিঙিতহে পিন্ধাইছিল। তথাপি, পাঁচজনক পতিৰূপে গ্ৰহণ কৰিব লগা অৱস্থাতো কোনো জনকে অনাদৰ কৰা নাছিল। সকলো কেইজন পতিৰ প্ৰতি তেওঁৰ কৰ্ত্তব্য সূচাবুজাৰে পালন কৰিছিল। সেই কাৰণে হিন্দুৱে বিশ্বাস কৰে যে পাঁচ গৰাকী শাস্তি কন্যাৰ নাম নিতৌ স্মৰণ কৰিলে মহাপাতকো বিনষ্ট হয়।

অহল্যা, দ্ৰোপদী, কুন্তী, তাৰা, মন্দোদৰী তথা।

পঞ্চকন্যা স্মৰেন্নিত্যং মহাপাতকনাশনম্ ॥

উত্তৰা ৪

মৎস্যৰাজ বিৰাটৰ কন্যাৰ নাম উত্তৰা। অজ্ঞাতবাসৰ এবছৰ কাল অজৰ্দ্ৰনে ক্ৰীৰ বা নপদংসকৰ বেশত বিৰাট পদ্বীত প্ৰবেশ কৰে। নাম ললে বৃহন্নলা। ৰাজমহলত প্ৰবেশ কৰি ছোৱালীবোৰক নৃত্যগীত শিকোৱাৰ দায়িত্ব লয়। বিৰাটে তেওঁৰ নপদংসকত্বৰ প্ৰমাণ পাই অন্দৰ মহলত তেওঁৰ থকাৰ দিহা কৰে আৰু ছোৱালী-বোৰ গতাই দিয়ে। উত্তৰায়ে তেওঁৰ পৰা নাচ-গান শিকিবলৈ ধৰে।

শিক্ষয়ামাস চ গীতবাদিতং স্নাতাং বিৰাটস্য

ধনঞ্জয়ঃ প্ৰভুঃ ॥

উত্তৰা দেখিবলৈ ধুনীয়া আছিল। পদ্বষৰ পাৰ্হিব দৰে চকু, গলোৱা সোণৰ দৰে গাৰ বৰণ আছিল।

কোঁৱৰবিলাকে ঘোঁতয়া বিৰাটৰ পোখন হৰণ কৰি নিয়ে, সেই গো উদ্ধাৰৰ কাৰণে ৰাজপুত্ৰ উত্তৰ ওলাল। তেওঁ অভিযোগ কৰে যে উপযুক্ত সাৰথি নাই। ভাল সাৰথি এজনৰ অভাৱত তেওঁ গো উদ্ধাৰ কৰিব পৰা নাই বুলি কোৱাত দ্ৰোপদীয়ে বৃহন্নলাক সাৰথি হবলৈ অনুৰোধ কৰে। অজৰ্দ্ৰনে উত্তৰাৰ অনুৰোধ বৰ্জনা কৰি উত্তৰৰ লগত কুব্জক্ষেত্ৰলৈ যাত্ৰা কৰে। যাবৰ সময়ত উত্তৰাই বৃহন্নলাক

অনুৰোধ কৰে কৌৰৱক পৰাজয় কৰি তেওঁ কন্যা দৰা খেলিবৰ কাৰণে ভাল ভাল বস্তু লৈ আহে। উত্তৰাৰ এই শিশুসুলভ অনুৰোধ অৰ্জুনে সানন্দে ৰক্ষা কৰে।

অজ্ঞাতবাসৰ এবছৰ পাৰ হ'ল পাণ্ডৱে বিৰাটৰ ৰাজসভাত আত্ম প্ৰকাশ কৰে। উত্তৰাৰ মূৰত পৰা অৰ্জুনৰ বাঁহৰ কথা শুনি বিৰাটে উত্তৰাক অৰ্জুনে লৈ যাচে। কিন্তু নিজ কন্যা-স্বৰূপা আৰু শিষ্যা উত্তৰাক পুত্ৰ অভিমন্যুলৈহে অৰ্জুনে প্ৰাৰ্থনা কৰে। অৰ্জুনে সেই প্ৰস্তাৱ দিয়াত বিৰাটে সানন্দে গ্ৰহণ কৰে। মহাধৰ্ম্মমাৰ্গে বিৰাহ সম্পন্ন হয়। কিন্তু বিয়াৰ ছমাহ পাছতে কুৰুক্ষেত্ৰত মহাৰণত অশ্লীল পৰাক্ৰম দেখুৱাই অনাৰ্য ৰণত অভিমন্যুৰ মৃত্যু হয়। উত্তৰা তেতিয়া সন্তান সম্পন্ন। মহা-যুদ্ধৰ শেষত জিহাংসু অশ্বখামাৰ দিব্যাস্ত্ৰই উত্তৰাৰ গৰ্ভ নষ্ট কৰে। পাণ্ডৱ বংশ লোপ পোৱাৰ উপক্ৰম হয়। উত্তৰাই কৰুণভাৱে বিলাপ কৰিবলৈ ধৰে। অকালত পিতৃৰ মৃত্যু, তাৰ উপৰি বংশ ৰক্ষাৰ শেষ আশা উত্তৰাৰ গৰ্ভ নষ্ট হোৱা ঘটনাই সকলোকে বিশাদ গ্ৰস্ত কৰে। উত্তৰাই কৃষ্ণ, কৃষ্ণ বুলি কান্দিবলৈ ধৰে। কৃষ্ণই ব্যস্ত হৈ সাত্যকিৰ লগত অন্দৰ মহলত প্ৰবেশ কৰে। কুন্তী, সুভদ্ৰা আৰু দ্ৰৌপদী প্ৰমুখ নাৰীসকলে কান্দি কান্দি কৃষ্ণৰ শৰণাপন্ন হয়। উত্তৰাই প্ৰাৰ্থনা জনালে। “নাৰ্কেয় মধুহন-বীৰ শিবসা স্বাং প্ৰসাদয়ে। দ্ৰোণ পুত্ৰ্যাস্তানিধ্বংসং জীৱয়েনং মমাস্তজম্। হে নাৰ্কেয়, হে মধুহন-বীৰ তোমাৰ চৰণত প্ৰণিপাত কৰি প্ৰাৰ্থনা জনাইছো যেন দ্ৰোণ পুত্ৰই অস্ত দম্ব কৰা মোৰ এই শিশু সন্তানটি পুত্ৰৰ জীৱিত হয়। প্ৰভো আশা কৰিছিলো যে শিশু পোনাকন লৈ তোমাৰ আশীৰ্বাদ ভিক্ষা কৰিম। এতিয়া সেই আশা বিফল হ'ল। তোমাৰ মৰমৰ ভাগিন পুত্ৰৰ দশা দেখা।” এই বুলি উত্তৰা মূৰ্ছিত হয়। সূতিকা গৃহ নাৰীৰ কৰুণ কান্দোনে মূৰ্ছিত কৰে।

কৃষ্ণই তেওঁৰ যোগ প্ৰভাৱৰ দ্বাৰা শিশুটিৰ প্ৰাণ সঞ্চার কৰে। শিশুটি জাগি উঠা দেখি সকলোৱে ধন্য ধন্য বুলি কবলৈ ধৰে। উত্তৰাই উঠি মোমায়েকক প্ৰণিপাত কৰে। পৰীক্ষীত বংশত জন্ম কাৰণে ল'ৰাটিৰ নাম ৰখা হ'ল “পৰীক্ষিত”। বিষ্ণুৰ দ্বাৰা ৰক্ষিত হোৱা কাৰণে আন নাম থলে “বিষ্ণুৱাত”। আশ্ৰমবাসিনী কুন্তী, ধৃতবাস্তৱ আৰু তাপসী গান্ধাৰীক দৰ্শন কৰিবলৈ উত্তৰাও সকলোৰে লগত আশ্ৰমলৈ গৈছিল। সেই ঠাইত ব্যাসদেৱৰ কৃপাত পৰলোকগত পিতা, ভাতা আৰু স্বামীৰ দৰ্শন লাভ কৰি কৃতার্থ হয়। মহৰ্ষিৰ কৃপাত গঙ্গাত ডুব দি, নিমজ্জন কৰি পতিলোক লাভ কৰে।

উত্তৰা কম বয়সতে বিধবা হয়। মৃত্যুৰ সময়ত তেওঁৰ পতি অভিমন্যুৰ বয়স আছিল ষোল। সেই হিচাবে বিধৱা হোৱাৰ সময়ত পোন্ধৰৰ বেছি নহ'ব। গতিকে জীৱনৰ সৰহ বছৰ বিধবা হৈয়ে অতিবাহিত কৰে। বুদ্ধিমতী উত্তৰাই নাতি জনমেজয়ৰ ৰাজস্বকাললৈকে ৰাজ্য পৰিচালনাত পুতেক আৰু নাতিক সহায় কৰি আদৰ্শনীয়া ৰাজমহিষীৰূপে আত্মপ্ৰতিষ্ঠা কৰি স্বৰ্গগামিনী হয়।

মহাণ্ডাৰৰ অন্যান্য নাৰীচৰিত্ৰ

দেৱিকা ৪—যদুধিষ্ঠিৰৰ পত্নী। তেওঁ আছিল গোৱাসন শৈৱ্যৰ কন্যা। সয়ম্বৰ সভাত তেওঁ যদুধিষ্ঠিৰক স্বামী বৰণ কৰে। তেওঁৰ সন্তানৰ নাম আছিল যোধেয়। অশ্বখামাই তেওঁক কুৰুক্ষেত্ৰৰ যুদ্ধত বধ কৰে। ইয়াৰ বাহিৰে দেৱিকা সম্বন্ধে একো জনা নাযায়।

হিড়িম্বা ৪—ভীমে বনবাসত বধ কৰা হিড়িম্বা বান্ধুসৰ ভনীয়েক। ভীমৰ শক্তি আৰু সাহসত মৃদু হৈ পতিবৰণ কৰে। ভীমে পুত্ৰ জন্ম পৰ্য্যন্ত তেওঁৰ লগত থকাৰ সত্ত্বে, যদুধিষ্ঠিৰৰ অনুমতিক্ৰমে এওঁক বিয়া কৰায়। পুত্ৰ ঘটোৎকচ জন্মাৰ পাছত হিড়িম্বাৰ লগত সম্পৰ্ক ছেদ হয়। ঘটোৎকচে ডাঙৰ হৈ কুৰুক্ষেত্ৰৰ যুদ্ধত যোগ দি বহু কোবৰ বাৰ আৰু সেনা বধ কৰি অবশেষত কৰ্ণৰ একাঙ্গী শৰত মৃত্যু বৰণ কৰে।

বল্লভা ৪—কাশীৰাজৰ কন্যা, ভীমৰ ভাৰ্যা। ভীমে বিবাহ প্ৰকাশৰ দ্বাৰা এওঁক লাভ কৰিছিল বুলি উল্লেখ আছে। সেই কাৰণে এওঁ ভীমৰ বাৰ্ষিক শুল্ক। এওঁৰ পুত্ৰৰ নাম আছিল “সৰ্বগ”। এওঁ মহাযুদ্ধত নিহত হয়।

কালী ৪—পান্ডৱ মাতুল শল্যৰ ভনীয়েক। এৰোঁ ভীমৰ ভাৰ্যা। এওঁৰ পুত্ৰকৰ নাম “সৰ্বগত”। কুৰুক্ষেত্ৰৰ যুদ্ধত নিহত হয়। এওঁ দৌখবলৈ বৰ ধুনীয়া আছিল। এওঁৰ বৃদ্ধ সম্পৰ্কে কৈছে “প্ৰবৃদ্ধনীলোৎপলদলবৰ্ণা।”

উলুপী ৪—নাগৰাজ কোবৰ্যৰ কন্যা। অজুৰ্ণৰ পত্নী। নাগৰাজ ঐৰাৱতে এই কন্যাটক অজুৰ্ণ লৈ বিয়া দিছিল। অজুৰ্ণে স্নান কৰোঁতে উলুপীয়ে তেওঁক ধৰি পাতাললৈ লৈ যায় আৰু তাত পিতৃ অনুমতি ক্ৰমে বিবাহ কৰে। এওঁৰ পূৰ্ব কাহিনীও আকৰ্ষণীয়। এওঁৰ আগতে এবাৰ বিয়া হৈছিল, এজন নাগৰ লগত। কিন্তু গৰুড়ৰে সেই নাগক ধৰি লৈ যোৱাত এওঁ বিধৱা হয়। পিতৃ গৃহতে বিষন্ন মনে কাল কটাবলৈ ধৰে। অজুৰ্ণে বাৰ বতৰ ব্ৰহ্মচৰ্য পালন কৰি তীৰ্থ কৰি ফুৰোঁতে গঙ্গাদ্বাৰত উপস্থিত হয়। এদিন গঙ্গা দ্বাৰ বা হৰিদ্বাৰত স্নান কৰি থাকোঁতে উলুপীয়ে তেওঁক দেখা পাই কামমোহিত হৈ পানীৰ মাৰ্জোদ টানি লৈ যায়। নাগ লোকত উপস্থিত হৈ নাগৰাজৰ আদেশত অজুৰ্ণে নাগকন্যা উলুপীক বিয়া কৰে। অজুৰ্ণে ব্ৰহ্মচৰ্য ব্ৰতৰ কথা কোৱাত উলুপীয়ে কয় যে ব্ৰহ্মচৰ্য ব্ৰত দ্ৰোণদীৰ ক্ষেত্ৰতহে প্ৰযোজ্য। আন নাৰীৰ ক্ষেত্ৰত নহয়। উলুপীৰ বিশেষ অনুৰোধত অজুৰ্ণে এৰাত তেওঁৰ লগত কটায়। তাৰ ফলত এটি ল’ৰা জন্ম হয়। তেওঁৰ নাম ইৰাৱান। অজুৰ্ণক বিদায় দিবৰ সময়ত উলুপীয়ে দুটা বৰ দিয়ে। অজুৰ্ণ জলত অজেয় হব আৰু জলচৰ জন্তুবোৰ তেওঁৰ বশত থাকিব। ইৰাৱান উলুপীৰ পূৰ্ব

পতিৰ ক্ষেত্ৰত সন্তান হলেও অজৰ্দ্ধনৰ লগত সম্পৰ্ক ছেদ কৰা নাছিল। তেওঁ চিৰদিন অজৰ্দ্ধনক পতিৰূপে জ্ঞান কৰিছিল। “ভাষাযাং তাম্ভ জগ্ৰাহ পাৰ্থঃ কাম বশ নুগাম”। (কাম পৰবশ হৈ উলুপীক ভাষ্যবিৰূপে গ্ৰহণ কৰে)। ইবাৰানৰ পিতৃব্য অশ্বসেনে অজৰ্দ্ধনক ভাল চকুৰে চাব পৰা নাছিলে। সেই কাৰণে ইবাৰানক তেওঁৰ ঘৰত স্থান দিয়া নাছিলে। শক্তিশালী ইবাৰানে অজৰ্দ্ধন ইন্দ্রলোকত বাস কৰোতে, তাতে আত্মপৰিচয় দিয়ে। অজৰ্দ্ধনে তেওঁক আলিঙ্গন কৰি ক’লে, “বৎস, কোঁৱৰৰ লগত আমাৰ যুদ্ধত তুমি সহায় কৰিবা”। মহাযুদ্ধৰ অন্তিম দিনত যথেষ্ট পৰাক্ৰম দেখুৱাই ইবাৰান বান্ধস আৰ্যশৃঙ্গীৰ হাতত নিহত হয়।

যুধিষ্ঠিৰৰ অশ্বমেধ যজ্ঞৰ ঘোৰা ৰক্ষা কৰি যোতিয়া অজৰ্দ্ধন মণিপুৰত প্ৰৱেশ কৰে, তেতিয়া মণিপুৰাধিপতি, অজৰ্দ্ধনৰ অন্যতম পত্নী চিত্ৰাঙ্গদাৰ সন্তান বৰুৱাহনে যজ্ঞীয় ঘোৰা বন্ধন কৰি পিতৃ অজৰ্দ্ধনক নত শিৰে দেখা কৰিবলৈ বাওঁতে অজৰ্দ্ধনে পুতেকৰ কাৰ্য্য কাপুৰুষোচিত বুলিলৈ যুদ্ধৰ যোগেদি আত্মপৰিচয় দিবলৈ কয়। উলুপীয়ে সেই কথা সহ্য কৰিব নোৱাৰি, বৰুৱাহনক যুদ্ধলৈ উত্তেজিত কৰে। তেওঁ পাতালৰ পৰা পৃথিৱী বিদাৰণ কৰি মণিপুৰত উপস্থিত হৈ নিজকে বৰুৱাহনৰ মাতৃ বুলি পৰিচয় দি কলে, “বৎস যুদ্ধাৰ্থী পিতাক যুদ্ধৰ দ্বাৰা পৰিতোষণ কৰা যায়। গতিকে যুদ্ধ কৰি ক্ষত্ৰিয় ধৰ্ম পালন কৰা”। উলুপীৰ উদগণিত বৰুৱাহনে যুদ্ধ কৰি অজৰ্দ্ধনক মৰ্ছিত কৰে। অজৰ্দ্ধন মৰিল বুলি ভাবি বৰুৱাহনো সংজ্ঞাহীন হয়। ঘটনাৰ সবেদ শুনি বৰুৱাহনৰ মাতৃ চিত্ৰাঙ্গদা উলুপীৰ সহিত ঘটনা স্থলত উপস্থিত হয়। পিতাৰ লগত পুত্ৰৰ যুদ্ধ লগাই দিয়া কাৰণে তেওঁ উলুপীক তিৰস্কাৰ কৰে। কিছু সময়ৰ পাছত বৰুৱাহনেও চেতন পাই পিতৃহত্যা বুলি নিজকে ধিক্কাৰ দিবলৈ ধৰে। উৎসাহ-দাত্ৰী বুলি ভেৰোঁ বিমাতা উলুপীয়ে তিৰস্কাৰ কৰে। উলুপীয়ে সজীৱনী মণি স্মৰণ কৰাৰ লগে লগেই সেই মণিটো উলুপীৰ হাত পায় হি। তেওঁ মণিটো অজৰ্দ্ধনৰ বুকুত লগাই দিয়াত অজৰ্দ্ধনে সংজ্ঞা লাভ কৰে। পাছত উলুপীৰ মৃত্যুৰ পৰা জনা গ’ল যে অজৰ্দ্ধনে শিখণ্ডীক ৰথৰ সন্মুখত বহুৱাই ভীষ্মক শৰশয্যাত পেলোৱাৰ কাৰণে গঙ্গাই অভিশাপ দিয়ে যে পুত্ৰৰ হাতত অজৰ্দ্ধনৰ পৰাজয় হব। অষ্টবসুৱে গঙ্গাৰ অনুমোদনত অজৰ্দ্ধনক নৰক বাসৰ অভিশাপো দিয়ে। উলুপীয়ে সেই অভিশাপৰ কথা শুনি পিতাকক জনায়। পিতা কোঁৱৰাই শাপমোচন কাৰণে বাৰে বাৰে বসুকেইজনক অনুৰোধ কৰাত কলে যে পুত্ৰ বৰুৱাহনৰ হাতত অজৰ্দ্ধন সংজ্ঞাহীন হৈ পৰিলেই শাপমোচন হব। এই কাৰণেই উলুপীয়ে বৰুৱাহনক পিতাৰ বিবন্ধে যুদ্ধলৈ উত্তেজিত কৰিছিল।

অশ্বমেধ যজ্ঞলৈ অজৰ্দ্ধনে পুতেকক নিমন্ত্ৰণ কৰি অজৰ্দ্ধন হস্তিনাপুৰলৈ উভতি যায়। যথাসময়ত উলুপী, চিত্ৰাঙ্গদা আৰু বৰুৱাহন যজ্ঞত উপস্থিত হয়। কুন্তী, দ্ৰৌপদী, সুভদ্ৰাৰ সাদৰ অভ্যর্থনাত তেওঁলোক অতিশয় আনন্দিত হয়। যজ্ঞৰ পাছত বৰুৱাহন মণিপুৰলৈ প্ৰত্যাবৰ্তন কৰে। কিন্তু উলুপী আৰু চিত্ৰাঙ্গদা

হস্তিনাপুৰত থাকি যায়। গান্ধাৰী আৰু কুন্তীৰ সেৱাত তেওঁলোকে আত্মনিয়োগ কৰে। তপস্যাৰতা কুন্তী আৰু গান্ধাৰীক চাবলৈ যুধিষ্ঠিৰৰ লগত অৰণ্যশ্ৰমলৈ তেওঁলোক গৈছিল আৰু ব্যাসদেৱৰ কৃপাত উলুপীয়ে মৃত পুত্ৰ ইৰাবানক দেখা পাইছিল। বৃদ্ধা বয়সতো উলুপীৰ গাৰ বৰণ কেচা সোণৰ দৰে উজ্জ্বল আছিল। ইয়াৰ পাছত পাণ্ডবৰ মহাপ্ৰস্থানৰ সময়ত উলুপী হস্তিনাপুৰতে আছিল। পাণ্ডবৰ মহাপ্ৰস্থানৰ পাছত উলুপীয়ে গঙ্গাগৰ্ভত প্ৰবেশ কৰি আত্ম-নিমজ্জন কৰে। “বিবেশ গঙ্গাং কৌৰব্য উলুপী ভূজগাত্মজাঃ।”

চিত্ৰাঙ্গদা ৪—উলুপীৰ প্ৰাৰ্থনা পূৰ্ণ কৰি অজুৰ্নে নানা দেশ পৰ্যটন কৰি অবশেষত মণিপুৰত উপস্থিত হয়। সেই ৰাজ্যৰ অধিপতি চিত্ৰবাহনৰ লগত পৰিচয় ঘটে। চিত্ৰবাহনৰ কন্যা চিত্ৰাঙ্গদাৰ ৰূপ সৌন্দৰ্য দেখি প্ৰেমত পৰে আৰু বিবাহৰ প্ৰস্তাৱ নিযে। চিত্ৰবাহনে কলে যে চিত্ৰাঙ্গদা তেওঁৰ একমাত্ৰ সন্তান। গতিকে ভৱিষ্যতে চিত্ৰাঙ্গদাৰ সন্তানেই মাতামহৰ পাবলৌলিক ক্ৰিয়া কৰিব লাগিব আৰু ৰাজ্যবো অধিপতি হ'ব। গতিকে কন্যা দান কৰিলেও কন্যা ৰাজ্যতে থাকিব লাগিব আৰু সন্তানটিও ৰাজ্যতে থাকিব লাগিব। চিত্ৰবাহনে দিয়া চৰ্ত মানি লোৱাত চিত্ৰাঙ্গদাক অজুৰ্নলৈ পিয়া দিযে। যথাসময়ত চিত্ৰাঙ্গদাৰ গৰ্ভত এটি সন্তান জন্ম হয় আৰু তেওঁৰ নাম বৰুৱাহন ৰখা হয়। চিত্ৰাঙ্গদাৰ লগত তিনিবছৰ অজুৰ্ন মণিপুৰত থাকে। তিনি বছৰৰ মূৰত অজুৰ্নে মণিপুৰ ত্যাগ কৰে।

চিত্ৰাঙ্গদা অতিশয় ৰূপবতী আছিল। তেওঁক দেখা মাত্ৰকে অজুৰ্ন ৰূপত মূগ্ধ হৈছিল।

চিত্ৰাঙ্গদা দৈব নবেন্দুকন্যা

যৈষা সৰণদ্বি মধুক পদ্পেঃ।

ৰাজকন্যা চিত্ৰাঙ্গদাৰ দেহৰ বৰ্ণ মহুয়া ফুলৰ দৰে আছিল। চিত্ৰাঙ্গদাৰ জীৱন উলুপীৰ জীৱনৰ লগত ঘনিষ্ঠভাবে জড়িত আছিল। চিত্ৰাঙ্গদাই উলুপীৰ সঙ্গ লাভ কৰি হস্তিনাপুৰতে সৰহ কাল কটায়। ৰাজসূয় যজ্ঞত চিত্ৰাঙ্গদা তনয় বৰুৱাহন উপস্থিত আছিল। মাতা, পিতামহী, পিতৃব্য আৰু পিতাৰ স্নেহ সান্নিধ্য লাভ কৰি বৰুৱাহন মণিপুৰলৈ ঘূৰি আহে। চিত্ৰাঙ্গদা কিন্তু স্বামীৰ স্বকাষত হস্তিনাপুৰত বৈ যায়। কিন্তু পাণ্ডবৰ মহাপ্ৰস্থানৰ পাছত তেওঁ মণিপুৰলৈ উভটি যায়। “চিত্ৰাঙ্গদা যযৌ চাপি মণিপুৰ পদংপতি” (মহাপ্ৰস্থা) পাছৰ ছোৱা জীৱনৰ ঘটনা পোৱা নাযায়।

কৰেণুমতী ৪—ঊদীৰাজ শিশুপালৰ কন্যা, ধৃষ্টকেশুৰ ভনী। নকুলে তেওঁক বিয়া কৰাইছিল। কৰেণুমতীৰ এটা সন্তান, নাম আছিল “নিৰমিত্ৰ”। কুৰুক্ষেত্ৰৰ যুদ্ধত তেওঁ নিহত হয়। তেওঁ ৰূপবতী আছিল। “কমলায়ত নেপ্তা ইন্দীবৰ শ্যামতনু তেওঁৰ ৰূপ আছিল।

শ্ৰীকৃষ্ণ ৪—মদ্রবাজ শল্যৰ কন্যা সহদেৱৰ পত্নী। তেওঁৰ এটা ল'ৰা আছিল। নাম “সুহোত্ৰ” তেওঁ মহাযুদ্ধত নিহত হয়।

মগধ ৰাজ জবাসন্ধৰ আন এগৰাকী কন্যাই সহদেৱক স্বামী বৰণ কৰিছিল। তেওঁ চম্পাফুলৰ দৰে গোৰবৰ্ণা আছিল। পাণ্ডৱসকলৰ মহাপ্ৰস্থানৰ পাছত সহদেৱৰ দুই গৰাকী ভাৰ্য্যাই সুভদ্ৰাৰ লগত বাস কৰিছিল। দ্ৰৌপদীয়েই আছিল সহধৰ্মিণী, বাকীবোৰ ভাৰ্য্যা মাত্ৰ। দুৰ্যোধনৰ শত ভায়ে বিবাহ কৰিছিল। প্ৰত্যেকৰে পুত্ৰ আছিল। সবহ ভাগৰে পুত্ৰ মহাযুদ্ধত নিহত হয়। মহাযুদ্ধৰ পাছত কোঁৱৰৰ কেৱল বিধবাসকল জীৱিত আছিল। একমাত্ৰ পুত্ৰ জীৱিত থাকিল “যুয়ুৎসু”। দুৰ্যোধনে কলিঙ্গ ৰজাৰ কন্যা ভানুমতীক স্বয়ম্ভৱ সভাৰ পৰা হৰণ কৰি আনিছিল। ভানুমতী নামটো ভট্টনাৰায়ণৰ বৈণী সংহাৰ নামৰ নাটত পোৱা যায়। মহাভাৰতৰ কোনো এটা recension-ত হয়টো এই নাম পাইছিল। তেওঁৰ পুত্ৰৰ নাম “লক্ষ্মণ” আৰু কন্যাৰ নাম “লক্ষ্মণা” আছিল।

ওপৰইকি

মহাভাৰতৰ উপাখ্যান ৪

কুৰু-পাণ্ডৱৰ ইতিহাস আৰু মহাযুদ্ধ মহাভাৰতৰ প্ৰধান আৰু মূল আখ্যান। এই মূল আখ্যানৰ ছগছায়াত বহুতো উপাখ্যান গঢ়ি উঠিছে। প্ৰত্যেক আখ্যানৰ ৰূপ আৰু আদৰ্শ বেলেগ। এই কাহিনীবোৰে ৰচকৰ দৰে মহাভাৰতৰ মূল আখ্যানৰ পুণৰুৎপন্নৰূপ। তলত উপাখ্যানসমূহৰ চমু পৰিচয় দিয়া হ'ল। সকলো উপাখ্যানৰ পৰিচয় দিবলৈ গ'লে এক স্বতন্ত্ৰ পুস্তক হ'ব। সেই কাৰণে, কেৱল কাহিনীসমূহৰ আভাস দাঙি ধৰা হ'ল। মহাভাৰতৰ আদি গৰ্বতে ইয়াৰ আভাস পোৱা যায়। সৰ্বজ্ঞ বেদব্যাসে সকলো শাস্ত্ৰ মন্থন কৰি মহাভাৰত ৰচনা কৰে।

ভূতস্থানানি সৰ্বাণি ৰহস্যং ত্ৰিবিধং চ যৎ।

বেদা যোগঃ সৰ্বিজ্ঞানো ধৰ্মোহিথঃ কাম এৱ চ ॥

ধৰ্মাৰ্থকামযুদ্ধানি শাস্ত্ৰানি বিবিধানি চ।

লোকযাত্ৰা-বিধানঞ্চ সৰ্বং তস্মদৃষ্টবানৃষিঃ ॥

ইতিহাসঃ সহব্যাখ্যা বিবিধাঃ শ্ৰুতশ্লোকাপি চ ।
 ইহ সৰ্বম্নুত্ৰান্তমুক্তং গ্রন্থস্য লক্ষণম্ ॥
 বিস্তাৰ্য্যেতন্মহজ্জ্ঞানমূৰ্ষিঃ সংক্ষিপ্যচাৰবীং ।
 ইষ্টং হি বিদুৰাং লোকে সমাসব্যাসধাৰণম্ ॥
 মন্বাদি ভাৰতং কেচিদ্-আশ্তীকাদি তথা পৰে ।
 তথোপৰিচৰাদ-অন্যে বিপ্ৰাঃ সম্যগধীৰ্যতে ॥
 বিৱিধং সংহিতাজ্ঞানং দীপয়ন্তি মণীষিণঃ ।
 ব্যাখ্যাতুং কুশলাঃ কেচিদ্-গ্রন্থং ধাৰয়িতুং পৰে ॥
 তপসা ব্ৰহ্মচৰ্য্যেণ বাস্য ৰেদন সনাতনম্ ॥
 ইতিহাসমিমং চক্রে পদ্যং সত্যবতীসুতঃ ।
 পৰাশৰাশ্ৰজঃ বিদ্বান্ ব্ৰহ্মৰ্ষিঃ সংশিতব্ৰতঃ ।
 মাতুৰ্নিয়োগক্ৰমায়া গাঙ্গেয়স্য চ ধীমতঃ ॥
 ক্ষেত্ৰে বিচিহ্নবীৰ্য্যস্য কৃষ্ণদ্বৈপায়নঃ পুৰা ।
 ব্ৰীণগ্নীনিৰ কোৰব্যান জনয়ামাস বীৰ্য্যবান্ ॥
 উৎপাদ্য ধৃতবাণ্টং পাণ্ডুং বিদুবম্বেৰচ
 জগাম তপসে ধীমান্ পুনৰেৱাশ্ৰমং প্ৰতি ॥
 তেষু জাতেষু বৃদ্ধেষু গতেষু পৰমাং গতিম্ ।
 অৱবীং ভাৰতং লোকে মানুষেহস্মিন্মহানূৰ্ষিঃ ॥
 জনমেজয়েন পৃষ্ঠঃ সন্ ব্ৰাহ্মণৈশ্চ সহস্ৰশঃ ।
 শশাস শিষ্যমাসীনঃ বৈশম্পায়ন মন্তিকে ॥
 সদসৈঃ সহাসীনঃ শ্ৰাবয়ামাসভাৰতম্ ।
 কৰ্ম্মাণ্ডৰেষু যজ্ঞস্য চোদ্যমানঃ পুনঃ পুনঃ ॥
 বিস্তাৰং কুৰুবংশস্য গান্ধাৰ্যা ধৰ্ম্মশীলতাম্
 ক্ষত্ৰুঃ প্ৰজ্ঞাং ধৃতি কুন্ত্যাঃ সম্যগ্ দ্বৈপায়নোহৱবীং ॥
 বাসুদেৱস্যমহাত্ম্যং পাণ্ডবানাং চ সত্যতাম্
 দূৰ্ব্বং ধাতুৰ্ বাণ্টানাংস্তৱান ভগবানূৰ্ষিঃ ॥
 ততোহধ্যক্ষতং ভূয়ঃ সংক্ষেপং কৃতবানূৰ্ষিঃ
 অনুক্ৰমণিকাখ্যায়ং বৃত্তান্তং সৰ্বপৰ্বণাম্
 ইদং দ্বৈপায়নং পূৰ্ব্বং পুত্ৰমখ্যাপয়চ্ছকম্ ।
 ততোহন্যেভ্যোহনুৰূপেভ্যঃ শিষ্যেভঃ প্ৰদদৌ প্ৰভুঃ ॥
 ষষ্টিং শতসহস্ৰানি-চক্যাবান্যাংস সংহিতাম্
 ত্ৰিংশচ্ছত সহস্ৰং দেৱলোকে প্ৰতিষ্ঠিতম্ ॥
 নাৰদোহশ্ৰৱয়দেৱান্ অসিতো দেৱল পিতৃন্ ।
 গন্ধৰ্ব্বশ্চ বক্ষাংসি শ্ৰৱয়ামাস বৈ শত্ৰুঃ ॥

অস্মিন্শ্চ মানুষে লোকে বৈশম্পায়ন উক্তবান্ ।

শিষ্যো ব্যাসস্য ধৰ্ম্মাত্মা সৰ্বব্ৰহ্মবিদাং বৰঃ ॥

একং শতসহস্ৰন্তু ময়োক্তং বৈ নিবোধত ।

দূৰ্বোধিনো মণ্ড্যময়ো মহাদ্ৰুমাঃ শ্ৰুত্বাঃ কৰ্ণ শকুনিশ্চস্য শাখাঃ

দুঃশাসনঃ পুত্ৰপফলে সমৃদ্ধে মূলং বাক্য ধৃতবাস্তৱ্যে মনীষী ॥

হৃদিষ্ঠিবো ধৰ্ম্ম ময়ো মহাদ্ৰুমাঃ শ্ৰুত্বাঃ জ্ঞানো, ভীমসেনঃ

অস্য শাখাঃ ।

মাদ্ৰী সদুতৌ পুত্ৰপফলে সমৃদ্ধে, মূলং কৃষ্ণো, ব্ৰহ্ম চ ব্ৰাহ্মণাশ্চ ॥

গাওঁ, নগৰ আৰু গোষ্ঠ (গৰু পালন কৰা ঠাই) প্ৰভৃতি প্ৰাণীৰ থকা ঠাই, মাৰণ, উচ্চাতন আৰু বশীকৰণ—এই তিনি বিধ গুপ্ত প্ৰক্ৰিয়া, চাৰিৱেদ, যোগ, শিৱপুৰাণ, অৰ্থ, কাম, নানাবিধ ধৰ্ম্মশাস্ত্ৰ, অৰ্থশাস্ত্ৰ আৰু কামশাস্ত্ৰ, সমাজৰ শৃংখলা ৰক্ষা কৰা বিভিন্ন লৌকিক বিষয়—এই সকলোবোৰ মহৰ্ষি বেদব্যাসে যোগবলত জানিছিল। ইতিহাস আৰু ব্যাখ্যাৰ সহিত শ্ৰুতি—এই সকলোবোৰ মহাভাৰতত ব্যাখ্যাত হৈছে আৰু গ্ৰন্থখনৰ লক্ষণো বৰ্ণনা কৰিছে। বেদব্যাসে এই গ্ৰন্থ চমু বৃপত আৰু বিস্তৃত বৃপত—দুয়ো বৃপতে প্ৰকাশ কৰিছে। জগতত সংক্ষেপ আৰু বিস্তৃত বৃপত প্ৰকাশ কৰা পণ্ডিতসকলে কামনা কৰে। কোনো কোনো ব্ৰাহ্মণে ‘নাৰায়ণ নমস্কৃত্য’ৰ পৰা মহাভাৰত পাঠ কৰে, অন্য কোনোৱে আন্তৰীক-উপাখ্যানৰ পৰা, আকৌ আন কোনোৱে উপবিচৰ বসুৰ আখ্যানৰ পৰাহে মহাভাৰত পাঠ কৰে। পণ্ডিতসকলে মহাভাৰতক নানা প্ৰকাৰে ব্যাখ্যা কৰে। অনেকে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰে, অন্য কিছুমান পণ্ডিতে কেৱল মন্থন ৰাখে। সত্যৱতী-নন্দন বঁাসে নিজৰ তপস্যা আৰু ব্ৰহ্মচৰ্য্যৰ প্ৰভাৱত সনাতন বেদ শাস্ত্ৰক বিভাগ কৰি পুণ্যজনক ইতিহাসখন ৰচনা কৰে। পৰাশৰনন্দন, জ্ঞানী, ব্ৰহ্মৰ্ষি, দৃঢ়ব্ৰত, ধাৰ্মিক, বীৰ্য্যশালী ব্যাস মাতা সত্যৱতী আৰু ভীষ্মৰ নিয়োগ অনুসাবে, বিচিত্ৰবীৰ্য্যৰ ভাৰ্য্যাৰ গৰ্ভত তিনিবিধ অগ্নিৰ দৰে (দক্ষিণাগ্নি, গাহৰ্পত্য আৰু আহৱনীয়) তিনিটা পুত্ৰ প্ৰসৱ কৰে। ধৃতৰাষ্ট্ৰ, পাণ্ডু আৰু বিদুৰক জন্ম দি পুনৰ আশ্ৰমলৈ উভতি যায়। ধৃতৰাষ্ট্ৰ প্ৰভৃতি বৃদ্ধসকলৰ মৃত্যুৰ পাছত ব্যাসে মহাভাৰত ৰচনা কৰে। মহাৰাজ জনমেজয় আৰু ব্ৰাহ্মণসকলৰ বাৰম্বাৰ অনুৰোধত ব্যাসে আপোন শিষ্য বৈশম্পায়নক মহাভাৰত শুনাবলৈ অনুৰোধ কৰে। সপৰস্ৰত প্ৰতিদিনে যজ্ঞ আৰু হোম হৈ যোৱাৰ পাছত বাৰম্বাৰ অনুৰোধৰ ফলত অৱসৰ সময়ত বৈশম্পায়নে সভাসদসকলৰ সৈতে উপবিষ্ট ৰজা জনমেজয়ক এই মহাভাৰত শুনাইছিল।

বেদব্যাসে এই গ্ৰন্থত কুৰুবংশৰ ইতিবৃত্ত, গান্ধাৰীৰ ধাৰ্মিকতা, বিদুৰৰ বুদ্ধিমত্তা আৰু নৈতিকতা, কুন্তীৰ ধৈৰ্য্যশীলতা প্ৰধানকৈ বৰ্ণনা কৰিছে। প্ৰভাৱশালী শ্ৰীকৃষ্ণৰ মাহাত্ম্য, পাণ্ডৱৰ সত্যপৰায়ণতা আৰু দূৰ্বোধিনাদিৰ দুৰ্ব্যৱহাৰৰ কথাও

ইয়াত বহুলভাৱে ব্যাখ্যাত হৈছে। এই মহাভাৰত উপাখ্যানসহ একলক্ষ শ্লোক বুলি জানিব। বেদব্যাসে উপাখ্যানবোৰ বাদ দি চৌবিংশ হাজাৰ শ্লোকত মহাভাৰত বচনা কৰিছে। পণ্ডিতসকলে সেই চৌবিংশ হাজাৰ শ্লোকে প্ৰকৃত মহাভাৰত বুলি জানিব। তাৰ পাছত ব্যাসে দেড়শ শ্লোকত সকলো পৰ্বৰে চমু বৃত্তান্ত অনুক্ৰমণিকা অধ্যায়ত বচনা কৰিছে। শক্তিশালী ৰচক বেদব্যাসে প্ৰথমতে নিজৰ পুত্ৰক (শুকদেৱক) এই মহাভাৰত শিকাইছিল। তাৰ পাছত অন্যান্য শিষ্যবিলাকৰ মাজত ইয়াক বিতৰণ কৰিছিল।

বেদব্যাসে ষাঠি লক্ষ শ্লোকত আৰু এখন মহাভাৰত বচনা কৰিছিল। তাৰ ত্ৰিশ লক্ষ দেৱলোকত, পোন্ধৰ লক্ষ পিতৃলোকত, চৌশ্ব লক্ষ গন্ধৰ্ব লোকত আৰু একলক্ষ মৰ্ত্যলোকত থাকিল। নাৰদে দেৱগণক, অসিত দেৱলে পিতৃসকলক আৰু শূকদেৱে, যক্ষ, গন্ধৰ্ব আৰু বাহ্লসবোৰক শুনাইছিল। বেদব্যাসৰ শিষ্য, বেদবিদ-সকলৰ ভিতৰত শ্ৰেষ্ঠ, ধৰ্ম্মাত্মা বৈশম্পায়নে মনুষ্যলোকত একলক্ষ শ্লোকযুক্ত মহাভাৰত কৈছিল। মই সেই একলক্ষ শ্লোকবিশিষ্ট মহাভাৰত আপোনালোকক শুনাম, মন দি শুনক।

দুৰোধন এজোপা ক্ৰোধময় মহাবৃক্ষ, কৰ্ণ তাৰ স্কন্ধদেশ, শকুনি তাৰ শাখা, দংশাসন তাৰ পত্ৰপদ্ম আৰু অবিবেচক ৰজা ধৃতৰাষ্ট্ৰ তাৰ মূল। আনহাতে ৰজা যুধিষ্ঠিৰ ধৰ্ম্ময় প্ৰকাণ্ড বৃক্ষ, অজুৰ্ন তাৰ স্কন্ধদেশ, ভীমসেন শাখা আৰু নকুল-সহদেব পত্ৰ-পদ্ম-ফল, আৰু সগুণ ৰক্ষ গ্ৰীকৃষ্ণ আৰু ৰাক্ষাগণক সেই বৃক্ষৰ মূল।

মহাবাজ পাণ্ডুৱে বহুদেশ জয় কৰি আৰু নিজ বিক্ৰম প্ৰদৰ্শন কৰি মৃগয়াত কাল অতিবাহিত কৰি অবশ্যতে বাস কৰিব ধৰে। কোনো এক সময়ত, কোনো এজন মুনিয়ে হৰিণৰ ৰূপ লৈ হৰিণী এজনীক মৈথুন কৰি আছিল। সেই কথা নাজানি মৃগয়াৰত পাণ্ডুৱে তেওঁক বধ কৰে। মৰাৰ আগতে ঋষিয়ে পাণ্ডুক অভিশাপ দি যায় যে পাণ্ডুৱো মৈথুনৰত অৱস্থাত মৃত্যু হ'ব। এই শাপৰ ফলত পুত্ৰহীন পাণ্ডুৱে কষ্টকৰ জীৱন যাপন কৰিব লগা হয়। তেতিয়া তেওঁ নিয়োগ প্ৰথা অনুসৰি ক্ষেত্ৰজ সন্তান জন্ম দিবৰ কাৰণে কুন্তী আৰু মাদ্ৰীক অনুবোধ কৰে। ধৰ্মৰাজ (যমদেৱতা), বায়ু, ইন্দ্ৰ আৰু অশ্বিনীকুমাৰদ্বয়ক আহ্বান কৰিবলৈ পাণ্ডুৱে নিৰ্দেশ দিয়ে। সেই নিৰ্দেশ মতে কুন্তীয়ে ধৰ্মৰাজ, বায়ু আৰু ইন্দ্ৰক যথাক্ৰমে আহ্বান কৰি যুধিষ্ঠিৰ, ভীম আৰু অজুৰ্নক জন্ম দিয়ে। কুন্তীৰ পৰা এবাৰ মন্ত্ৰটো শুনি মাদ্ৰীয়ে অশ্বিনীকুমাৰ দুজনক আহ্বান কৰি যমজ ভাতৃদ্বয় নকুল আৰু সহদেৱক জন্ম দিয়ে।

পাণ্ডুৰ মৃত্যুৰ পাছত আশ্ৰমতেই পাণ্ডবসকল ডাঙৰ-দীঘল হয়। মাদ্ৰীয়ে ল'ৰা দুটা কুন্তীক চমজাই পতিৰ চিতাত সহগমন কৰে। যথা সময়ত মুনিসকলে কুন্তীসহ পাণ্ডৱসকলক লৈ কুব্জৰ ভাৰত ভীষ্মৰ হাতত অৰ্পণ কৰি কয়, “এওঁলোক পাণ্ডুপুত্ৰ, গতিকে আপোনালোকৰ পালনীয় আৰু দুৰোধনাদিৰ ভাতা আৰু সখা।

পুত্ৰাশ্চ ভ্ৰাতৰশ্চেমে শিষ্যাশ্চ সূত্ৰদশ্চৰঃ ।

পাণ্ডৱা এতে ইতুস্তৱা মৃগয়োহস্তহিতান্ততঃ ॥

মুদনিসকলে এইদৰে কৈ যোৱাৰ পাছত, কুব্জবংশীয় লোকসকলে আৰু পুৰবাসীয়ে আনন্দত কোলাহল কৰি কবলৈ ধৰে। কোনোৱে কয়, “এওঁলোক পাণ্ডুপুত্ৰ নহয়।” আন কোনোৱে কয়, “পাণ্ডু বহুত দিনৰ আগতে মৰিল। এওঁলোক পাণ্ডুপুত্ৰ কেনেকৈ হ’ব?” আকৌ আন এদলে “এওঁলোক পাণ্ডুৰে পুত্ৰ”—এইদৰে বিভিন্ন মত প্ৰকাশ কৰিবলৈ ধৰে। কোনোৱে কলে, “বাছাহঁত, তোমালোকৰ আগমন সুখকৰ হৈছে তো? আজি আমি ভাগ্যবলত পাণ্ডুৰ পুত্ৰক দেখিবলৈ পালো।” অন্য এদলে কলে, “বাছাহঁত, তোমালোক সূত্ৰে আহিছোঁ বুলি কোবা।” এইদৰে প্ৰজাবোৰে নানাভাবে কবলৈ ধৰে।

প্ৰজাসকলৰ কথা শেষ হোৱাত, অস্তবীৰুত দেবতাসকলৰ কোলাহলে সকলো দৈশ মুখৰিত কৰিলে। যুধিষ্ঠিৰক আগতলৈ পাণ্ডবসকল নগৰত যোঁতীয়া প্ৰৱেশ কৰিলে তেঁতিয়া আকাশৰ পৰা পুষ্পবৰ্ষিট হবলৈ ধৰে, সুগন্ধী বতাহ ববলৈ ধৰে আৰু গন্ধ-দুন্দুভিৰ ধ্বনি শুনিবলৈ পোৱা গ’ল। এইবোৰ আশ্চৰ্য্য বুলি সকলোৱে ধাৰণা হ’ল। যুধিষ্ঠিৰাদিৰ প্ৰতি স্নেহ প্ৰকাশক আনন্দৰ ধ্বনিয়ে আকাশ মুখৰিত কৰিলে আৰু তেওঁলোকৰ যশ বৃদ্ধি কৰিলে। পাণ্ডৱসকলে সমস্ত বেদ আৰু নানাবিধ শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰি সুখেৰে ৰাজধানীত বাস কৰিব ধৰিলে। যুধিষ্ঠিৰৰ পবিত্ৰতা, ভীমৰ ধৈৰ্য্য আৰু অৰ্জুনেৰ বিক্ৰম দেখি প্ৰজাবোৰ সন্তুষ্ট হ’ব। তাৰ কিছু দিনৰ পাছত অৰ্জুনে অত্যন্ত দুৰ্গন্ধৰ মৎস্যচক্ৰ ভেদ কৰি দুপদ কন্যা কৃষ্ণানাম্নী প্ৰয়ংববা ৰাজকন্যাক লাভ কৰে। তেঁতিয়াৰ পৰা অৰ্জুনে মুহাবীৰ বপু খ্যাতি লাভ কৰে আৰু ধনুৰ্দ্ধৰসকলৰ পূজনীয় আৰু যুদ্ধতো সুখীৰ দৰে দুৰ্দমনীয় হ’ল। অৰ্জুনে এজন এজনকৈ সকলো ৰজাক আৰু সন্মিলিত অকলো ৰাজন্যবৰ্গক পৰাজয় কৰি যুধিষ্ঠিৰৰ ৰাজসূয় যজ্ঞ সম্পাদন কৰিছিল।

কৃষ্ণৰ মহাকৌশল, ভীমাজুৰনৰ বাহুবলৰ সহায়ত জবাসন্ধ আৰু শিশুপালক বধ কৰি, প্ৰচুৰ অন্ন-দান্ধণাৰ দ্বাৰা ৰাজসূয় যজ্ঞ সৰ্বাঙ্গসুন্দৰ কৰি সম্পন্ন কৰিছিল। মণিবহু, সোণ, হাতী ঘোড়া-গৰু, নানা প্ৰকাৰ বস্ত্ৰ, উৎকৃষ্ট অলংকাৰ, ভাল কম্বল, চৰ্ম, হৰিণৰ চৰ্ম নিৰ্মিত আস্ত্ৰৰণ—এই সকলোবোৰ বস্তু উপহাৰ গ্ৰহণৰ চাক্ৰত থকা দূৰোধনৰ হাতলৈ আহিবলৈ ধৰে। তেঁতিয়া, পাণ্ডৱৰ সেইব্দপ সমৃদ্ধি আৰু ৰাজলক্ষ্মী দেখি দূৰোধনৰ ঈৰ্ষাবিহ্বল জলি উঠিল। ময়দানৰে পাণ্ডৱৰ এখন সৰ্বাঙ্গসুন্দৰ সভাগৃহ নিৰ্মাণ কৰি দিয়ে। সেই সভাত বিচৰণ কৰোঁতে দূৰোধনে জলক স্থল বুলি আৰু স্থলক জল বুলি ভ্ৰম কৰি পৰি যাবলৈ উপক্ৰম কৰা দূৰোধনক গ্ৰীকৃষ্ণই নচালে যদিও ভীমে তেওঁক উপহাস কৰি হাঁহিবলৈ ধৰে। দূৰোধনে পাণ্ডৱৰ গৃহত নানাবিধ খাদ্যপেয় আৰু বস্ত্ৰালংকাৰৰ দ্বাৰা শূদ্ৰাৰা পালেও পাণ্ডৱৰ ঐশ্বৰ্য্য দেখি ঈৰ্ষাবিহ্বল জলিবলৈ ধৰে আৰু ধৃতবাস্ত্ৰৰ কাষত সকলো দুখ নিষেদন

কৰে। পদুতেকৰ অনুৰোধত ধৃতবাস্ত্ৰই পাশাখেলৰ অনুমতি প্ৰদান কৰে। শ্ৰীকৃষ্ণই ধৃতবাস্ত্ৰৰ আৰু দূৰোধনৰ কাৰাৱলী ভাল নাপালেও শেষবাৰৰ শাস্তিৰ চেষ্টা চলাবলৈ গৈ কুৰুসভাৰ পৰা বিফল মনোৱৰ্থ হৈ উভতি আহে। বিদূৰ, ভীষ্ম আৰু দ্ৰোণৰ সজ উপদেশ অগ্ৰাহ্য কৰি দূৰোধনে যুদ্ধ আৰম্ভ কৰে। পাণ্ডৱৰ জয় হোবাত আৰু দূৰোধন, কৰ্ণ আৰু শকুনিৰ অভিমত শত্ৰু, বহু সময় চিন্তা কৰি সঞ্জয়ক ক'লে, “সঞ্জয়, তুমি মোৰ সকলো কথা শুন, মোৰ ওপৰত খং নকৰিবা। তুমি শাস্ত্ৰ পঢ়িছা, তুমি মেধাৱী আৰু বুদ্ধিমান লোক। পাণ্ডবৰো প্ৰিয় ব্যক্তি। যুদ্ধ কৰা মোৰ ইচ্ছা নাছিল আৰু বংশনাশ মোৰ অভিপ্ৰায় নাছিল। মোৰ ল'ৰা আৰু পাণ্ডৱৰ ল'ৰাৰ মাজত মই প্ৰভেদো নকৰিছিলোঁ। কিন্তু ক্ৰোধপৰায়ণ মোৰ পদুৰবোৰে মই বৃদ্ধ আৰু অশ্ব কাৰণে মোৰ দোষ আঙুলিয়াই দিছিল। মই অশ্ব, সেই নিমিত্তে আৰু পদুৰ্গ্ৰন্থহৰণতঃ সেই দোষ দেখুৱাই দিয়া কাৰ্য্য মই সহ্য কৰিছিলো। তেওঁলোকৰ কথাত মই মূগ্ধ হৈছিলোঁ।”

“ৰাজসূয়-যজ্ঞত মহাপ্ৰভাৱশালী যুদ্ধিষ্ঠিৰৰ সমৃদ্ধি দেখি আৰু সভাগৃহ দৰ্শন কৰাৰ সময়ত ভীমে কৰা উপহাস আৰু হাঁহি শত্ৰু দূৰোধনৰ ক্ৰোধ উৎপন্ন হৈছিল যদিও পাণ্ডৱক পৰাজয় কৰা অসম্ভৱ বুলি জানি একেবাৰে ভগ্নোৎসাহ হৈ পৰে। তাৰ পাছত শকুনি আৰু কৰ্ণৰ লগত মন্ত্ৰণা কৰি পাশাখেলৰ ব্যৱস্থা কৰে। এই সম্পৰ্কে মই যি জানো আৰু শত্ৰুইছা, সেই সকলো তোমাক কওঁ, তুমি মন দি শুন। হে সূত নন্দন, মোৰ কথাই মোৰ বুদ্ধিৰ পৰিচয় দিব। তুমি সেই কথা শত্ৰুই মোক প্ৰজ্ঞাচক্ষু বুলি বুদ্ধিৰ পাৰিবা।”

“মই যেতিয়া শত্ৰুইলো যে অজৰ্ণে ধনুত গুণ-আৰোপণ কৰি লক্ষ্যভেদ কৰি ভূতলত মৎস্য নিপাতিত কৰিলে আৰু সকলো সমবেত বজাই হাঁ কৰি চাই থাকিল আৰু দ্ৰোণদীয়ে তেওঁলোকক অগ্ৰাহ্য কৰি অজৰ্ণক পাতবৰণ কৰিলে, তেতিয়াই মই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“যেতিয়া মই শত্ৰুইলো যে অজৰ্ণে যাদৱকন্যা, বলবামৰ ভনী সূভদ্ৰাক, যাদৱসেনাক পৰাজয় কৰি হৰণ কৰি আনিলে আৰু পাছত শ্ৰীকৃষ্ণ-বলবাম প্ৰভৃতি যাদৱনেতাসকল সূভদ্ৰাক বিৱাহ দিবৰ কাৰণে ইন্দ্ৰপ্ৰস্থত উপস্থিত হ'ল, তেতিয়াই মই জয়ৰ আশা পৰিহাৰ কৰিলো।”

“যেতিয়া শত্ৰুইলো খাণ্ডৱনৰ অগ্নি নিৰ্বাপণ কৰিবলৈ দেৱৰাজ ইন্দ্ৰই প্ৰচুব জল বৰ্ষণ কৰিও অজৰ্ণৰ বাণৰ প্ৰভাৱত নিষ্ফল হ'ল; খাণ্ডৱন অগ্নিয়ে গ্ৰাস কৰিলে, হে সঞ্জয়, তেতিয়াই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।

“যেতিয়া শত্ৰুইলো কুন্তীক লৈ পঞ্চপাণ্ডৱে জতুগৃহৰ পৰা ওলাই গ'ল আৰু বিদূৰে তেওঁলোকৰ আত্মৰক্ষাত সহায় কৰিছিল তেতিয়া আৰু মই জয়ৰ আশা পৰিহাৰ কৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শত্ৰুইলো অজৰ্ণে ৰাজসভাত লক্ষ্যভেদ কৰি দ্ৰোণদীক লাভ কৰে

আব্দু মহাবীৰ পাণ্ডৱসকল আব্দু পাণ্ডৱগণ পৰস্পৰ মিলিত হ'ল, হে সঞ্জয়, তেতিয়া মই জয়ৰ আশা ত্যাগ কৰিলো।”

“যেতিয়া শূৰ্ণনিলো ভীমসেনে কৃষ্ণৰ লগত গৈ মগধৰাজ, মহাপ্ৰতাপশীল, বীৰশ্ৰেষ্ঠ জৰাসন্ধক বাহুযুদ্ধত নিপাত কৰিলে, তেতিয়া মই জয়ৰ আশা এৰিলো।”

“যেতিয়া শূৰ্ণনিলো, পাণ্ডৱসকল দিগ্বিজয়লৈ গৈ সমস্ত ৰাজন্যবৰ্গক পৰাজয় কৰি বশীভূত কৰিলে আব্দু ৰাজসূয় মহাযজ্ঞও সম্পন্ন কৰিলে, তেতিয়া মই জয়ৰ আশা পৰিত্যাগ কৰিলোঁ।

“যেতিয়া শূৰ্ণনিলো, বজ্ৰবলা, একবস্ত্ৰা, দঃখিতা, বাণ্পাবুদ্ধকণ্ঠা দ্ৰৌপদীক ৰাজসভাত খলস্বভাৱ, অলপ বুদ্ধি দঃশাসনে নন্দ কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছিল, কিন্তু নোৱাৰিলে, তেতিয়াই মই জয়ৰ আশা এৰিলো।”

“যেতিয়া শূৰ্ণনিলো শকুনিয়ে অভাৱনীয় শক্তিৰ সম্পন্ন ভাইসকলৰ সহিত দুৰ্য্যো-
দ্ধাত পৰাজিত কৰিলে আব্দু ৰাজ্যও কাঢ়ি ললে, তেতিয়াই মই জয়ৰ আশা
ত্যাগ কৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণনিলো পাণ্ডৱ বনলৈ গ'ল আব্দু যুদ্ধাৰম্ভৰ প্ৰতি ভক্তিবশতঃ বনৰ
কণ্ট স্বীকাৰ কৰি ললে আব্দু বীৰত্বসূচক নানা প্ৰকাশ ভঙ্গী কৰিলে, তেতিয়াই
জয়ৰ আশা পৰিহাৰ কৰিলোঁ।”

“যেতিয়া ভিক্ষামৰ্ভোজী স্নাতক ব্ৰাহ্মণসকলে বনলৈ যাওঁতে যুদ্ধাৰম্ভক
অনুসৰণ কৰিলে, তেতিয়াই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণনিলো অৰ্জুনে যুদ্ধত ব্যাধৰূপী দেৱাদি দেৱ মহাদেৱক সন্তুষ্ট
কৰিলে আব্দু তেওঁৰ পৰা পাশ্ৰ্বপত অস্ত্ৰ লাভ কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'ল, হে সঞ্জয়,
তেতিয়াই মই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণনিলো সত্যপ্ৰতিজ্ঞ অৰ্জুনে স্বৰ্গলৈ গৈ স্বয়ং দেৱৰাজৰ পৰা অস্ত্ৰ
শিক্ষা লাভ কৰিছে আব্দু দেৱৰাজৰ পৰা প্ৰশংসা লাভ কৰিছে, তেতিয়াই মই জয়ৰ
আশা ত্যাগ কৰিলোঁ।”

“তাৰ পাছত যেতিয়া শূৰ্ণনিলো যে ব্ৰহ্মাৰ বৰদানত দৰ্পিত পুৰোহিত বংশজাত,
দেৱতাবো অজ্ঞেয় কালকেয় নামৰ অসুৰবোৰক অৰ্জুনে বধ কৰিলে, তেতিয়াৰ পৰা
জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণনিলো শত্ৰুহস্তা অসুৰ বধৰ কাৰণে স্বৰ্গলৈ গ'ল আব্দু অসুৰক বধ
কৰি উভতি আহিল, তেতিয়া আব্দু মই জয়ৰ আশা নকৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণনিলো ভীমে মানুহৰ অগম্য কুবেৰৰ পদুৰীলৈ গৈ কুবেৰৰ লগত
মিলিত হ'ল, তেতিয়া মই জয়ৰ ভাৱ পৰিহাৰ কৰিলোঁ।

“যেতিয়া শূৰ্ণনিলো মোৰ পুত্ৰসকলে ঘোষণা কৰি চিত্ৰবথ গন্ধৰ্বৰ হাতত বন্দী
হ'ল আব্দু ভীমাজুনে চিত্ৰবথক পৰাজয় কৰি দুষোধন আব্দু কোঁৱৰ নাৰীসকলক
মুক্ত কৰি দিয়ে, তেতিয়াৰ পৰা জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণালো শ্বয়ং ধৰ্মৰাজ যম দেৱতাই যক্ষৰ ৰূপ ধাৰণ কৰি যদুধিষ্ঠিৰৰ লগত দেখা কৰি কিছুমান প্ৰশ্ন কৰিছিল আৰু যথোচিত উত্তৰ পাইছিল, তেতিয়াৰ পৰা জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণালো পাণ্ডৱে বিৰাট ৰজাৰ ঘৰত অজ্ঞাতভাৱে বাস কৰিছিল, কিন্তু আমাৰ গদুপুত্ৰৰে উলিয়াব নোৱাৰিলে, তেতিয়া মই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণালো ভীমসেনে দ্ৰৌপদীৰ সন্মান ৰক্ষাৰ্থে শতভ্ৰাতা সহিত কীচকক বধ কৰিলে, তেতিয়াই মই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণালো যে মহাত্মা অৰ্জুনে অকলশৰে ৰথত উঠি সমস্ত কৌৰৱ বীৰক পৰাজয় কৰি বিৰাটৰ গোথন উদ্ধাৰ কৰে, তেতিয়াই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণালো বিৰাটৰাজে নিজকন্যা উত্তৰাক অলংকৃত কৰি অৰ্জুনক দান কৰিব খুজিছিল, কিন্তু অৰ্জুনে নিজে গ্ৰহণ নকৰি পুত্ৰ অভিমন্যুৰ নিমিত্তে গ্ৰহণ কৰে, তেতিয়া মই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণালো যদুধিষ্ঠিৰ পাশাখেলত হাৰি সম্পদহীন হৈ বনলৈ গ’ল আৰু তাত আত্মীয়শূন্য হৈ পৰিছিল। তথাপি যেতিয়া সাত অক্ষৌহিণী সৈন্য সংগ্ৰহ কৰা বদীৰ্শ শূৰ্ণালো তেতিয়াই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“পুৰ্বাৰ্ণ কালত, বামন অৱতাৰত যাৰ এক পদক্ষেপে সমস্ত পৃথিৱী আগুৰি লৈছিল, সেই লক্ষ্মীপতি শ্ৰীকৃষ্ণই সৰ্বপ্ৰযত্নে পাণ্ডৱৰ উদ্দেশ্য সাধনত প্ৰবৃত্ত হোৱা বদীৰ্শ শূৰ্ণালো, তেতিয়াই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“কৃষ্ণ আৰু অৰ্জুনে সাক্ষাৎ নবনাৰায়ণ, এইটো মই ব্ৰহ্মলোকত প্ৰত্যক্ষ দেখা পাইছোঁ। এই কথা যেতিয়া মই দেৱৰ্ষি নাবদৰ মূখৰ পৰা শূৰ্ণালো; সঞ্জয়, তেতিয়া মই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণালো, জগতৰ মঙ্গলৰ অৰ্থে শ্ৰীকৃষ্ণ কুৰুপাণ্ডৱৰ বিবাদ মিলাবলৈ যত্ন কৰিছে আৰু সেই উদ্দেশ্যে কুৰুসভালৈ আহি বিফলকাম হৈ উভতি যাব লগা হ’ল, তেতিয়াই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণালো কৰ্ণ আৰু দুৰ্যোধনে কৃষ্ণক বন্দী কৰি বাঁহৰ কাৰণে পৰামৰ্শ কৰিছে, কিন্তু শ্ৰীকৃষ্ণই অনেক ৰূপ ধৰি মূৰ্ত্ত হৈ যায়, হে সঞ্জয়, তেতিয়াই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণালো শ্ৰীকৃষ্ণ কুন্তীৰ ঘৰত সোমোৱাত কুন্তীয়ে তেওঁৰ দুঃখ আৰু পাণ্ডৱৰ বিদপৰ কথা জনালে আৰু শ্ৰীকৃষ্ণই তেওঁক আশ্বস্ত কৰিলে, তেতিয়াই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণালো কৃষ্ণ, অৰ্জুনে আৰু দুৰ্জয় গান্ধাৰী—এই তিনিটা উগ্ৰবীৰ্য শক্তি আমাৰ বিপক্ষে সন্মিলিত হৈছে, তেতিয়াই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণালো অৰ্জুনে ৰণক্ষেত্ৰত আত্মীয়স্নেহত বিকল হৈ হাতৰ ধনুঃশৰ

পেলাই দিয়ে আৰু কৃষ্ণই আত্মশৰীৰত সমস্ত ব্ৰহ্মাণ্ড দেখুৱাই অজ্ঞানক আশ্বস্ত কৰে, তেতিয়াই জয়ৰ আশা পৰিহাৰ কৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণিলো ভীষ্মই বণক্ষেত্ৰত দিনে প্ৰতি দশ হাজাৰ সৈন্য বধ কৰিছে অথচ বিপক্ষৰ কোনো ডাঙৰ বীৰক বধ কৰা নাই, তেতিয়াই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণিলো ভীষ্মই সোমকবিলাকক নিঃশেষ কৰা অৱস্থাত অজ্ঞানে বিচিত্ৰ বাণ দ্বাৰা তেওঁক কাতৰ কৰি শৰশয্যাতে পেলালে, হে সঞ্জয়, তেতিয়াই মই জয়ৰ আশা ত্যাগ কৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণিলো, ভীষ্মই শৰশয্যাতে পৰি পানী খোজাত দুৰ্বোধনে সুবৰ্ণ ভূঙ্গাবত দিয়া পানী গ্ৰহণ নকৰি অজ্ঞানে পাতালৰ ভোগৱতী গঙ্গাৰ পৰা শবেৰে ভূতল ভেদ কৰি অনা পানী খাই পবিত্ৰপু হ’ল, তেতিয়াই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণিলো প্ৰবীণ যোদ্ধা দ্ৰোণাচাৰ্য্যই নানা অস্ত্ৰকৌশল দেখুৱা সত্ত্বেও পান্ডৱৰ কোনো শ্ৰেষ্ঠ বীৰক বধ কৰিব পৰা নাই, তেতিয়াই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণিলো আমাৰ ফলীয়া সংশপ্তকসকল অজ্ঞানকৰি বধ কৰিবলৈ দৃঢ়-প্ৰতিজ্ঞ আছিল যদিও অজ্ঞানৰ হাততে তেওঁলোকৰ মৃত্যু ঘটিল। সঞ্জয়, তেতিয়াৰ পৰা মই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণিলো দ্ৰোণাচাৰ্য্যই নানা অস্ত্ৰৰ কৌশল দেখুৱাই আমাৰ বৃহৎ বক্ষা কৰা সত্ত্বেও অস্থিতীয় বীৰ, বালক অভিমন্যুৱে বৃহৎ ভেদ কৰি ভিতৰত প্ৰৱেশ কৰিছে, তেতিয়াই মই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“আমাৰ পক্ষৰ সমস্ত মহাবীৰে অজ্ঞানক বধ কৰিব নোৱাৰি বালক অভিমন্যুক বেটি ধৰি অন্যান্য যুদ্ধত বধ কৰি আনন্দ প্ৰকাশ কৰিছে তেতিয়াই মই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণিলো মূৰ্খ দুৰ্বোধনে অভিমন্যুক বধ কৰি, আনন্দত কোলাহল কৰিব ধৰিছে আৰু অজ্ঞানেও জয়দ্রুথ বধৰ প্ৰতিজ্ঞা কৰিছে, তেতিয়াই মই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণিলো অজ্ঞানে জয়দ্রুথ বধৰ প্ৰতিজ্ঞা কৰি সেই প্ৰতিজ্ঞা সফল কৰিলে, তেতিয়াই মই জয়ৰ আশা ত্যাগ কৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণিলো, অজ্ঞানৰ বথৰ ঘোড়াকেইটা পৰিশ্ৰান্ত দেখি কৃষ্ণই সিহঁতক পানী খুৱাই পুনৰ বথত যুঁজিবলৈহি তেতিয়াই মই জয়ৰ আশা পৰিহাৰ কৰিলোঁ।”

“ঘোড়াকেইটাই পৰিশ্ৰান্ত হৈ বথ বহন কৰিব নোৱাৰা হোৱাত, অজ্ঞানে একে ঠাইতে থাকি গান্ধীবৰ দ্বাৰা সমস্ত যোদ্ধাক বাৰণ কৰিছে, তেতিয়াই মই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণিলো সাত্যকিয়ে দুৰ্দ্ধৰ্ষ হস্তী সৈন্যৰ বলত দ্ৰোণাচাৰ্য্যৰ সেনাক পৰাজিত কৰি কৃষ্ণ আৰু অজ্ঞানৰ কাষত উপস্থিত হবলৈ সক্ষম হ’ল, তেতিয়াই মই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণিলো মহাবীৰ ভীম কৰ্ণৰ হাতত বন্দী হৈছে, কিন্তু কৰ্ণই তেওঁক বধ নকৰি ধনুৰ অগ্ৰভাগেৰে টানি, তিব্ৰস্কাৰ কৰি এৰি দিছে, তেতিয়াই মই জয়ৰ আশা এৰিলো।”

“অৰ্জুনে যেতিয়া জয়দ্রুতক বধ কৰিলে, তেতিয়া দ্ৰোণাচাৰ্য্য, কৰ্ণ, কৃপাচাৰ্য্য, কৃতবৰ্মা, অশ্বথামা আৰু শল্য, কোনেও দ্রুত প্ৰকাশ কৰা দেখা নগ’ল, তেওঁলোকে সহ্য কৰি থাকিল, হে সঞ্জয়, মই তেতিয়াই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণিলো, কৰ্ণ আৰু ঘটোৎকচৰ যুদ্ধত কৰ্ণই উপাই নাপাই অৰ্জুনক বধ কৰিবলৈ থোৱা অস্ত্ৰপাট ঘটোৎকচৰ ওপৰতে নিক্ষেপ কৰিব লগীয়া হ’ল, তেতিয়াই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“পুত্ৰৰ মৃত্যু শূৰ্ণি দ্ৰোণাচাৰ্য্যই যেতিয়া শোকত প্ৰায়োপৰেশন কৰি আছিল, সেই অবস্থাত ধৃষ্টদ্যুম্নই তেওঁক বধ কৰে, তেতিয়াই মই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণিলো, মাদ্ৰীপুত্ৰ নকুলে মণ্ডলাকাৰে সমানে অশ্বথামাব লগত যুদ্ধ কৰিছে, তেতিয়াই মই জয়ৰ আশা মনৰ পৰা বিসৰ্জন দিলো।”

“দ্ৰোণাচাৰ্য্যৰ মৃত্যুৰ পাছত অশ্বথামাই মহাশক্তিশালী নাৰায়ণী অস্ত্ৰ নিক্ষেপ কৰিও যেতিয়া পাণ্ডৱক বিনাশ কৰিব নোৱাৰিলে, তেতিয়াই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণিলো ভীমে দ্রুপদৰ বকুফালি বস্ত্ৰ পান কৰিছে, কিন্তু দ্রুপদনাৰ্জ্জুনে তেওঁক বাধা দিব নোৱাৰিলে, তেতিয়াই মই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণিলো দৈৰ্ঘ্যনিৰ্দ্দিশ্ৰু এই ভ্ৰাতৃ কলহত মহাবীৰ, অজ্ঞেয় কৰ্ণক অৰ্জুনে বধ কৰিলে, তেতিয়াই মই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণিলো ধৰ্মৰাজ যুধিষ্ঠিৰে মহাবীৰ অশ্বথামা, দ্রুপদৰ আৰু কৃতবৰ্মাক যুদ্ধত পৰাজয় কৰিলে তেতিয়াই মই জয়ৰ আশাক জলাঞ্জলি দিলোঁ।”

“হে সূতপুত্ৰ সঞ্জয়, যিজন সদায় যুদ্ধত কৃষ্ণক জয় কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছিল, সেই মহাবীৰ শল্যক যুদ্ধত যুধিষ্ঠিৰে বধ কৰিলে, তেতিয়াই মই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণিলো পাপাত্মা, পাশাৰীয়াৰ মূল, বিবাদঘটক আৰু কপটতাৰ বলত বলীয়ান শকুনিক পাণ্ডুনন্দন সহদেৱে যুদ্ধত বধ কৰিলে, তেতিয়াই জয়ৰ আশা বিসৰ্জন দিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণিলো, বথহীন, শক্তিহীন, পৰিশ্ৰান্ত আৰু হতাশাগ্ৰস্ত দ্রুপদে ধৈৰ্য্যপায়ন হুদত জলন্তমণ্ডন কৰি আত্মগোপন কৰি আছে, হে সঞ্জয়, তেতিয়াই মই জয়ৰ আশা ত্যাগ কৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণিলো, পাণ্ডৱে ধৈৰ্য্যপায়ন হুদত দ্রুপদক আৰ্হিৰ কৰি কটু কথাৰে অসহিষ্ণু পুত্ৰ দ্রুপদক ব্যাখ্যাত কৰে, তেতিয়াই মই জয়ৰ আশা পৰিহাৰ কৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শূৰ্ণিলো, গদাযুদ্ধত দ্রুপদে মণ্ডলাকাৰে বিচৰণ কৰি আশ্চৰ্য্য

নৈপুণ্য প্ৰদৰ্শন কৰিছিল, সেই অৱস্থাত ভীমে অন্যায় ভাৱে উৰুভঙ্গ কৰি তেওঁক বধ কৰে, তেতিয়া মই জয়ৰ আশা ত্যাগ কৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শুনিলো যে অশ্বখামা, কৃপাচাৰ্য্য আৰু কৃতবৰ্মাই বাতি পাণ্ডৱ-শিবিবত প্ৰবেশ কৰি নিদ্ৰিত অৱস্থাত ধৃষ্টদ্যুম্ন আৰু দ্ৰৌপদীৰ পঞ্চ পুত্ৰক বধ কৰে, তেতিয়াই মই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শুনিলো ভীমে অশ্বখামাৰ পশ্চাত্কাৰন কৰাত অশ্বখামাই খঙত উত্তৰাৰ গৰ্ভ নষ্ট কৰিবলৈ ঐষিক নামৰ ভীষণ অস্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰে, তেতিয়াই মই জয়ৰ আশা এৰিলোঁ।”

“যেতিয়া শুনিলো অৰ্জুনে ব্ৰহ্মাণিৰ নামৰ অস্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰি সেই অস্ত্ৰ নিবাৰণ কৰে অৰু বন্দী অশ্বখামাই নিজৰ মূৰৰ স্বাভাৱিক মণিটি দান কৰিব লগা হয়, তেতিয়া মই জয়ৰ আশা পৰিহাৰ কৰিলোঁ।”

“গান্ধাৰীয়ে পুত্ৰ, পোত্ৰ, বন্ধু, ভাতা আৰু পিতাক যুদ্ধত হেৰুৱায়। তেওঁক দৌখিলে সকলোৰে শোক লাগে। ইফালে পাণ্ডৱে দুস্কৰ কাৰ্য্য কৰি শত্ৰুহীন বাজ্য লাভ কৰিছে। এইবোৰ বৰ বেদনাদায়ক কথা। যুদ্ধৰ শেষত মাত্ৰ দহজন অবাশিষ্ট। আমাৰ পক্ষত মাত্ৰ তিনিজন আৰু পাণ্ডৱৰ পক্ষত সাতজন। গতিকে বাহিৰৰ পৰা বিৰাট অন্ধকাৰ আৰু ভিতৰৰ পৰা প্ৰৱল মোহে মোক যেন আক্ৰমণ কৰিছে। মই চেতনা ৰাখিব পৰা নাই আৰু ক্ষোভ মন আকুল হৈ পৰিছে।”

সোঁতিলৈ ক'লে, “শোকাকাৰ ধৃষ্টদ্যুম্নই এইদৰে কৈ বিলাপ কৰিবলৈ ধৰে আৰু মৰ্চ্ছিত হৈ পৰে। সৰ্নস লাভ কৰি সঞ্জয়ক পুনৰ কবলৈ ধৰে, “এনে দুখজনক অবস্থাত পৰি মই আৰু তুমিহঁত দুয়োৰে থাকিব নোখোঁজো, কাৰণ জমিনধাৰণৰ কোনো লাভ মই দেখা পোৱা নাই।”

সোঁতিলৈ ক'লে, “বাস্তৱ শোকত কাতৰ হৈ বাবে বাবে মৰ্চ্ছা যাবলৈ ধৰে আৰু সাপৰ দৰে নিশ্বাস ত্যাগ কৰে। এই অবস্থাত মতিমান সঞ্জয়ে তেওঁক সাব কথা শুনাই কবলৈ ধৰে।

সঞ্জয়ে কলে, “জ্ঞানী নাৰদ আৰু বেদব্যাসৰ মূখৰ পৰা আপুনি শুনিলে যে বহুত বজাই সৰ্বগুণ সম্পন্ন, উচ্চ ৰাজবংশত জন্মলাভ কৰি, মহাউৎসাহী আৰু মহাবিক্ৰমী হৈ, উৎকৃষ্ট অস্ত্ৰ শিক্ষা লাভ কৰি, ইন্দুতুল্য পৰাক্ৰমী হৈ, ন্যায়ানুসাৰে পৃথিৱী জয় কৰি, প্ৰচুৰ দক্ষিণা দানে যজ্ঞ সম্পন্ন কৰি দেৱতাসকলৰ সন্তুষ্টি বিধান কৰি জগতত যশ লাভপূৰ্বক মৃত্যুমুখত পতিত হৈছে। মহাবীৰ, মহাবথ শৈব্য, বিজয়ীশ্ৰেষ্ঠ সঞ্জয়, সুহোত্ৰ, বস্তিদেৱ, কান্ধীবান্ ৰুশিজ, বাহুলীক, দমন, শৰ্যাতি, অজিত, নল, শত্ৰুহন্তা বিম্বামিথ, মহাবলী অশ্বৰীষ, মৰুস্ত, মনু, ঈক্ষাকু, ভবত, দাশৰথি ৰাম, শশবিন্দু, ভগীৰথ, কাৰ্ত্তবীৰ্য্যজিৎ, ভাগ্যৱান জনমেজয় আৰু সংকাৰ্য্য পৰায়ণ ষষাতি, যি ষষাতিক দেৱতাসকল আহি যজ্ঞ

সম্পন্ন কৰাইছিল আব্দ যজ্ঞৰ আকৰ যজ্ঞশালাবোৰ যুগপাঠৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হৈছিল।”

পূৰ্বৰণি কালত শৈব্য ৰাজা পুৰুষোত্তম বৰ কাতৰ হৈ পৰাত দেৱৰ্ষি নাৰদে চোঁৱিগুজন বজাৰ কাহিনী বিবৃত কৰি বজাক আশ্বস্ত কৰিছিল। পুৰুষ, কুৰুষ, মহাবীৰ যদু, মহাতেজস্বী বিশ্বগম্ভ, অননুহ, যদুনাম্ভ, ককুংস্থ, পৰাক্ৰমী ৰথু, বিজয়, ৰীতিহোত্ৰ, অঙ্গ, ভব, শ্বেত, বৃহদগুৰু, উশীনৰ, শতৰথ, কঙ্ক, দুৰ্লিঙ্গদুহ, দুৰ্ম, দম্ভোজম্ভৰ, পৰ, বেণ, সগৰ, সংস্কৃতি, নিমি, অজয়, পৰশু পুণ্ড্ৰ, শম্ভু, পাপহীন, দেৱাবধ, অনঘ, দেৱাহৰয়, সুপ্ৰতীম, সুপ্ৰতীক, বৃহদ্রথ, অত্যন্ত উৎসাহী আব্দ বিনীত স্বভাৱ সুকৃত্ত, নিষধদেশপতি নল, সত্যৱত, শাস্তভয়, সুমিত্ৰ, সুবল, প্ৰভু, জানুজ্ঞয়, অনাবণ্য, অৰ্ক, প্ৰিয়ভূত্য, শূচিৱত, বলবন্ধু, নিৰামৰ্দ্, কেতুশৃঙ্গ, বৃহদবল, ধৃষ্টকেতু, বৃহৎকেতু, দীপ্তকেতু, নিৰাময়, অধিক্ষিত, চপল, ধূৰ্ত, কৃতবন্ধু, দৃঢ়বুদ্ধি, মহাপুৰাণ সম্ভাৱ্য, প্ৰত্যঙ্গ, পৰহা আব্দ শ্ৰুতি। এইবিলাক বজা আব্দ বুদ্ধিমান, বলবান আব্দ শত-শত, সহস্ৰ-সহস্ৰ, অশ্বত-অশ্বত, পশ্ম-পশ্ম বজাই বিপুল ভোগ পৰিত্যাগ কৰি, আপোনাৰ পুত্ৰৰ দৰেই মৃত্যু মৰুত পতিত হৈছে। তেওঁলোকৰ ধৰ্ম কৰ্ম, বিক্ৰম, দান, উদাৰতা, আশ্ৰিততা, সত্যপৰায়ণতা, পৰিগ্ৰতা, দয়া, সবলতাৰ কথা পণ্ডিতসকলে কৈ গৈছে, পুৰাণতো ব্যাস-ৰাম্মীক প্ৰভৃতিয়ে বৰ্ণনা কৰিছে, সমস্ত সম্পত্তি আব্দ গুণ থকা, স্তম্ভুও এই সকল লোক মৃত্যুমৰুত পৰে। আপোনাৰ পুত্ৰসকল দুৰ্ভট্টদয়, ক্ৰোধপৰাশৰী, লুভীয়া, দুৰাচাৰী আছিল। গতিকে তেওঁলোকৰ কাৰণে আপুনি শোক কৰিব লাগে। আপুনি শাস্ত্ৰজ্ঞ, মেধাৱী, বুদ্ধিমান আব্দ পণ্ডিত, গতিকে হে ভাৰত, অশ্বৰ বুদ্ধি শাস্ত্ৰানুসাবী, তেওঁলোক কেতিয়াও মোহিত নহয়।

“মহাৰাজ, সুখ-দুখ দেৱবশত হয়, এই কথা আপুনি জানে। বিশেষতঃ পুত্ৰসকলক জীৱিত ৰখাৰ অনুকূল পৰিৱেশ সৃষ্টি কৰিলে আপুনি চেষ্টাও কৰা নাছিল।”

“দুৰোধন প্ৰভৃতিৰ এইদৰে মৃত্যু হ’ব বুলি বিধাতাৰ বিধান আছিল। সেই কাৰণে আপুনি শোক কৰা অনুচিত। কোনো মানুহেই পুৰুষকাৰৰ দ্বাৰা দৈৱক নিবাৰণ কৰিব নোৱাৰে। কোনো লোকে বিধাতাৰ নিৰ্দিষ্ট পথ অতিক্ৰম কৰিব নোৱাৰে; ভাৰ-অভাৰ, সুখ-দুখ এই সকলোবোৰ কালে সম্পন্ন কৰে। কালে প্ৰাণী সৃষ্টি কৰে, আকৌ কালে সংহাৰো কৰে। প্ৰাণী-সংহাৰকাৰী কালকে পুনৰ কালেই নিৰ্মিত কৰে। জগতৰ শূভ-অশুভ প্ৰভৃতি সমস্ত অৱস্থাকে কালে সৃষ্টি কৰে। প্ৰলয়কালত কালেই ধ্বংস কৰে, আকৌ কল্পাৰম্ভত সৃষ্টি কৰে। কাল সুপ্ৰ অৱস্থাতো জাগি থাকে। কালক কোনেও অতিক্ৰম কৰিব নোৱাৰে। কালক কোনেও ধৰি ৰাখিব নোৱাৰে। কালে সমস্ত পাদৰ্থতে সমানে বিচৰণ কৰে। অতীত, ভবিষ্যত

আৰু বৰ্তমানত যি আছে, এই সকলোবোৰ কালকৃত। সেই হেতু আপুনি শোকত মৰ্ছিত হোৱা অশুভ।”

সোঁতিলৈকে, “সঞ্জয়ে এইদৰে পদ্মশোকাভূব বজা ধৃতবাস্তক প্ৰবোধ দি প্ৰকৃতিস্থ কৰে। জ্ঞানীশ্ৰেষ্ঠ ধৃতবাস্তকো সঞ্জয়ৰ কথা শুনৈ, “ভাগ্যবশত মোৰ জ্ঞান উদয় হৈছে”—এই ভাবি ধৈৰ্য অৱলম্বন কৰি প্ৰকৃতিস্থ হ’ল।

মহৰ্ষি বেদব্যাসে জগতৰ মঙ্গলৰ কাৰণে দয়াবশতঃ এই মহাভাৰতত বেদান্ততুল্য সাৰকথা কৈছে। এই কথা পিণ্ডিতসকলে কয় আৰু পুৰাণতো ব্যক্ত কৰিছে। সম্পূৰ্ণ মহাভাৰত পাঠ কৰিলে পুণ্য হোৱাৰ উপৰিও, এটা শ্লোকৰ মাত্ৰ এটা চৰণ পাঠ কৰিলেও পুণ্য হয়, আৰু ইয়াৰ ওপৰত বিশ্বাস স্থাপন কৰিলে সকলো পাপ নষ্ট হয়। কাৰণ, এই মহাভাৰতত, দেৱতাসকল, দেৱিণী আৰু নিষ্পাপ মহৰ্ষি-সকল, ধাৰ্মিক যক্ষগণ আৰু মহানাগসকল কীৰ্তিত হৈছে। বিশেষতঃ, এই মহাভাৰতত নিত্যাসিদ্ধ ভগৱান বাসুদেৱৰ গুণ-লীলা কীৰ্তন কৰা হৈছে। তেওঁ সত্য, ঋত, পৰিত্ৰ আৰু পুণ্যজনক চৰিত্ৰ। তেওঁৰেই সৰ্বব্যাপী পৰম-ব্ৰহ্ম আৰু নিশ্চিত সনাতন-চিদাম্বা। জ্ঞানীসকলে যাৰ কাৰ্য অলৌকিক বুলি কয়। তত্ত্ব জ্ঞানৰ পৰা অসং, ব্যৱহাৰ কালত সং আৰু কাৰ্যকাৰণভৱাত্মক এই জগৎ যাৰ পৰা জন্মিছে আৰু সৃষ্টি কৰ্তা ব্ৰহ্মা প্ৰভৃতি যাৰ সন্তান আৰু যাৰ পৰা প্ৰাণীসকলৰ সমস্ত ক্ৰিয়া আৰু সংসাৰ হৈছে সেয়ে ব্ৰহ্মস্বৰূপ ভগৱান। পঞ্চভূত আৰু গুণাদি-স্বৰূপ যি জীৱাত্মাৰ কথা শুনায় আৰু প্ৰকৃতিৰ পৰা অৰ্থাৎ জড় পদাৰ্থৰ পৰা সম্পূৰ্ণ পৃথক যি পৰমাাত্মাৰ কথা শুনায়, সেই উভয়েই বাসুদেৱ বুলি মুনিসকলে কয়। আত্মদৰ্শনত নিবিষ্ট চিত্ত, ধ্যানশক্তি সম্পন্ন মুনিসকলে যি ব্ৰহ্ম চৈতন্যক, দৰ্পণত প্ৰতিবিম্বৰ দৰে নিজ আত্মাতে অৱস্থিত বুলি দেখে সেই ভগৱানক নমস্কাৰ। সদায় বিশ্বাসী, সদায় আগ্ৰহান্বিত আৰু ধৰ্মপৰায়ণ লোকে এই অধ্যায় পাঠ কৰিলে পাপ নাশ কৰি মুক্তি লাভ কৰে। আন্তিক লোকে মহাভাৰতৰ আদিম অনুক্ৰমণিকা অধ্যায় পাঠ কৰিলে কেতিয়াও কণ্ঠত নপৰে। বাতীপুৰী আৰু গোখুলি মহাভাৰতৰ যি কোনো অংশ পাঠ কৰিলে তৎক্ষণাৎ পাপৰ পৰা নিষ্কৃতি পায়, আৰু দিন বা বাতীত যত পাপ সঞ্চিত হ’ব, এই অনুক্ৰমণিকা অধ্যায় পাঠ কৰিলে মুক্তি লাভ কৰিব, কাৰণ, এই অধ্যায়েই মহাভাৰতৰ শৰীৰ আৰু ইয়াত পৰমব্ৰহ্ম আৰু মুক্তিৰ কথা বৰ্ণিত হৈছে। দিৱৰ ভিতৰত মাখন শ্ৰেষ্ঠ, মানুহৰ মাজত যেনেকৈ ব্ৰাহ্মণ শ্ৰেষ্ঠ, হৃদৰ মাজত যেনেকৈ সমুদ্ৰ শ্ৰেষ্ঠ, চাৰি ঠেঙীয়া জন্তুৰ মাজত যেনেকৈ গৰু শ্ৰেষ্ঠ, তেনেকৈ ইতিহাসৰ মাজত মহাভাৰত শ্ৰেষ্ঠ। যি লোকে পিতৃ শ্ৰদ্ধাৰ দিনা এই অধ্যায়টো বা এটা শ্লোক বা চৰণ ব্ৰাহ্মণক শুনায়, তেওঁৰ অন্ন-পানীয় অক্ষয় হৈ পিতৃলোকলৈ যাব।

ইতিহাস আৰু পুৰাণৰ দ্বাৰা বেদ বৰ্দ্ধিত কৰিব, নহ’লে, ‘ই আমাক প্ৰহাৰ কৰিব’,—এই ভাবি বেদ নজনা বা অলপ জনা লোকৰ পৰা ভয় পাব পাৰে। পিণ্ডিতে

ব্যাস প্ৰণীত এই মহাভাৰতাত্ম্য বেদ শুনাই ধন লাভ কৰে আৰু এই গ্ৰন্থত অভিজ্ঞ হ'লে তেওঁ ভ্ৰূণ-হত্যাৰ পাপৰ পৰা নিশ্চয় মুক্তি লাভ কৰে। যি ব্যক্তিয়ে পুৰ্ণিমা তিথি বা আন পৰ্ব দিনত এই অধ্যায়টো পাঠ কৰে সেই ব্যক্তিয়ে সমগ্ৰ মহাভাৰত পাঠৰ ফল লাভ কৰে। আৰু যি ব্যক্তিয়ে শ্ৰদ্ধাযুক্ত হৈ প্ৰতিদিনে ঋষি-প্ৰণীত এই অধ্যায়টো শুনিলে তেওঁ দীৰ্ঘায়ু, কীৰ্তি আৰু স্বৰ্গ লাভ কৰে। পুৰাণ কালত দেৱতাসকল একত্ৰিত হৈ জুৰিখবৰ ইচ্ছাতে তুলা যন্ত্ৰৰ এফালে চাৰিখন বেদ আৰু আনফালে মহাভাৰত স্থাপন কৰিছিল। উপনিষদসহ চাৰিখন বেদ যেতিয়া মহাভাৰততকৈ পাতল হ'ল তেতিয়া মানুহে এই গ্ৰন্থক মহাভাৰত বুলি কবলৈ ধৰে। তুলাযন্ত্ৰত জোখাৰ পাছত ইয়াৰ আয়তন আৰু ভাৰ অধিক হ'ল, তেতিয়া ইয়াৰ মহত্ব আৰু ওজনৰ কাৰণে মহাভাৰত কোৱা হ'ল। যি ব্যক্তিয়ে ইয়াৰ অৰ্থ জানে, তেওঁ সকলো পাপৰ পৰা মুক্ত হয়। তপস্যা পাপজনক নহয়, বেদ পাঠ পাপজনক নহয়, বৰ্ণাশ্ৰমাদি ভেদে প্ৰবৃত্ত বেদবিধান পাপজনক নহয়, কষ্ট কৰি ধন-উপাৰ্জ্জনো পাপজনক নহয়, কিন্তু সেইবোৰৰ উদ্দেশ্য দূৰ্বিত হলে, সেইবোৰ পাপজনক হয়।

সমস্ত পঞ্চকৰ উপাখ্যান

ঋষিসকলে সৌতিক অনুৰোধ কৰিলে সমস্ত পঞ্চকৰ কাহিনী কবলৈ আৰু সেই অনুৰোধ অনুসৰি সৌতিয়ে আৰম্ভ কৰিলে সমস্ত পঞ্চকৰ আখ্যান।

ত্ৰেতা আৰু দ্বাপৰ যুগৰ সন্ধিক্ষণত বীৰশ্ৰেষ্ঠ পৰশুৰামে পিতৃহত্যাৰ প্ৰতিশোধ লবলৈ একৈশ বাৰ ক্ষত্ৰিয় বিনাশ কৰে। অগ্নিসম তেজস্বী পৰশুৰামে সমস্ত ক্ষত্ৰিয় বংশ ধ্বংস কৰি পাঁচটা তেজৰ হৃদ প্লাবিত কৰিছিল। তেওঁ কত ব্যঞ্জনশূন্য হৈ বৃদ্ধিৰপূৰ্ণ হৃদত পিতৃসকলক তপণ কৰিছিল। তাৰ পাছত পিতৃসকল আহি পৰশুৰামক ক'লে, “হে ভৃগু বংশীয় পৰশুৰাম, তোমাৰ পিতৃভক্তি আৰু বীৰত্ব দেখি আমি সন্তুষ্ট হৈছোঁ তুমি যেনে ইচ্ছা কৰা, তেনে বৰ প্ৰাৰ্থনা কৰা।”

পৰশুৰামে কলে, “পিতৃসকল যদি মোৰ প্ৰতি সন্তুষ্ট হৈছে, তেন্তে বৃদ্ধিৰময় এই হৃদকেইখন যেন পৰিত্ৰ তীৰ্থত পৰিণত হয়।” পিতৃসকলে ‘তথাস্তু’ বুলি সন্মতি প্ৰকাশ কৰিলে, আৰু যুদ্ধৰ পৰা বিৰত হবলৈ নিৰ্দেশ দিলে। এই শোণিতময় হৃদ কেইখনৰ পাবত অৱস্থিত ঠাই কেইখন সমস্ত পঞ্চক নামে পৰিচিত হয়। যি দেশ যি ৰূপে চিহ্নিত হোৱা দেখা যায়, সেই দেশ সেই চিনেৰে পৰিচিত হয়। এয়ে পাণ্ডিত্যসকলৰ অভিমত। কলি আৰু দ্বাপৰ যুগৰ মাজ ভাগত এই সমস্ত পঞ্চক ক্ষেত্ৰত কুৰুপাণ্ডৱৰ যুদ্ধ হৈছিল। উচ্চ-নীচ প্ৰভৃতি দোষবিহীন আৰু অত্যন্ত পুণ্যজনক এই ঠাইত ওঠৰ অক্ষৌহিণী সৈন্য যুদ্ধৰ অভিপ্ৰায়ত ইয়াত সমৱেত হৈছিল। হে ব্ৰাহ্মণসকল, এইদৰে দেশৰ নাম সমস্ত পঞ্চক হ'ল। এই দেশ একেধাৰে সুন্দৰ আৰু পৰিত্ৰ। হে তপস্বীসকল, যি দেশ যি ভাবে প্ৰখ্যাত। হৈছিল, তাৰ কাৰণ মই আপোনালোকক ক'লো।’

ঋষিসকলে ক'লে, “সোঁতি, আপুনি যি অক্ষৌহিণীৰ কথা ক'লে, সেই বিষয়ে আমাক বহুলাই কওক, আমি শুনিবলৈ ইচ্ছা কৰোঁ।” এক অক্ষৌহিণীত কিমান সৈন্য, কিমান ঘোড়া, কিমান হাতী, কিমান বথ থাকে, সেই তথ্য ষথাযথ ভাৱে আমাক বিৱৰি কওঁক, আপোনাৰ সকলো জনা আছে।”

সোঁতিয়ে কলে, “এটা হাতী, এখন বথ, পাঁচজন পদাতিক আৰু তিনিটা ঘোড়াই এক পন্তি হয়, তিনি পন্তিত এক সেনামুখ আৰু তিনি সেনামুখে এক গুৰু হয়। আকোঁ তিনি গুৰুই এক গণ, তিনি গণে এক বাহিনী আৰু তিনি বাহিনীত এক পুতনী হয়। তিনি পুতনাত এক চমু, তিনি চমুত এক অনীকিনী আৰু দশ অনীকিনীত এক অক্ষৌহিণী হয়। পশ্চিমত অক্ষৌহিণীত বথৰ সংখ্যা একৈশ হাজাৰ আটশ সত্তৰ (২১,৮৭০), হাতীৰ সংখ্যাও সিমানে (২১,৮৭০), পদাতিকৰ সংখ্যা একলক্ষ ন হাজাৰ তিনিশ পঞ্চাশ (১০৯৩৫০), অশ্বৰ সংখ্যা পয়ষষ্ঠি হাজাৰ ছয়শ দশ (৬৫,৬১০)। তলত অক্ষৌহিণীৰ একেলগে সংখ্যা দাঙি ধৰা হ'ল :

	হস্তী	বথ	পদাতিক	অশ্ব
পন্তি :	১	১	৫	৩
সেনামুখ :	৩	৩	১৫	৯
গুৰু :	৯	৯	৪৫	২৭
গণ :	২৭	২৭	১৩৫	৮১
বাহিনী :	৮১	৮১	৪০৫	২৪৩
পুতনী :	২৪৩	২৪৩	১২১৫	৭২৯
চমু :	৭২৯	৭২৯	৩৬৪৫	২১৮৭
অনীকিনী :	২১৮৭	২১৮৭	১০৯৩৫	৬৫৬১
অক্ষৌহিণী :	২১৮৭০	২১৮৭০	১০৯৩৫০	৬৫৬১০

মোট অক্ষৌহিণী : ২১৮৭০০, (দুই লাখ অষ্টৰ হাজাৰ সাতশ)

ওপৰত উল্লেখ কৰা সংখ্যাৰ বাদেও প্ৰত্যেক হস্তীৰ চালক এজন, বথৰ সাৰথি এজন, পাশ্বৰ বক্ষক দুজন আৰু পৃষ্ঠবক্ষক এজন (এইখিনি বথী-মহাবথীৰ বক্ষক) ধৰি লব লাগিব। গতিকে সেই সময়ৰ জনসংখ্যাৰ অনুপাতত দুই লাখৰ অধিক সংখ্যক সৈন্য অতিশয় প্ৰচুৰ আছিল বুলি কব পাৰি।

ভাৰত যুদ্ধত ভীষ্মই দহদিন, দ্ৰোণাচাৰ্য্যই পাঁচদিন, কৰ্ণই দুদিন, শৈলাই আধা দিন আৰু আধা দিন দুৰ্যোধনৰ গদাযুদ্ধত অতিবাহিত হৈছিল। ষষ্ঠৰ দিনৰ শেষ দিনা ৰাতি অশ্বখামাই পাণ্ডৱ শিবিৰত প্ৰৱেশ কৰি পাণ্ডৱ সৈন্য শত্ৰুৰ আঁহত ধুওঁদাম্ৰ প্ৰভুতক বধ কৰে।

আমি মহাভাৰতৰ উপাখ্যানবিলাকৰ কথা কবলৈ আৰম্ভ কৰি বহুখিনি আঁতৰি আহিলোঁ। উপাখ্যানবোৰৰ ভিতৰত আৰুণিৰ উপাখ্যান প্ৰথমতে কোৱা হৈছে।

ଅରଣ୍ୟେ ଇୟାବ ଆଗତେ ଦେବଶୂନୀବ ଉପାଧ୍ୟାନ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୟ ଆବୁଣିବ ଉପାଧ୍ୟାନବ ପାଘତ କ୍ରମାନ୍ବୟେ ଉପମନୁବ ଉପାଧ୍ୟାନ, ଉକ୍ତକ୍ବ ଉପାଧ୍ୟାନ, ପୁଲୋମା ବାଘ୍ନସ ଆବୁ ଭୁଗୁବ କାହିନୀ, ବୁବୁ-ପ୍ରମଦ୍ବାବା ଉପାଧ୍ୟାନ, ଜବୁଂକାବବ କାହିନୀ, କପୁବିନତାବ କାହିନୀ, ସମୁଦ୍ର ମନ୍ଦନବ କଥା, ଗଜ-ବଘ୍ନପବ କାହିନୀ, ଉପବିଚବ ବଜାବ କାହିନୀ, ଅନୀମାଂଡବ୍ୟବ ଉପାଧ୍ୟାନ, ଦଘ୍ନ ପ୍ରଜାପତିବ କାହିନୀ, ପୁବୁବବା-ସ୍ୟାତି-ଦେବ୍ୟାନୀବ କାହିନୀ, ଦୃଷ୍ୟନ୍ତ-ଶକୁନ୍ତଳାବ ଉପାଧ୍ୟାନ, ଭବବ କଥା, ସମ୍ବବ କଥା, କୁବୁ ବଂଶବ ଇତିହାସ, ଅଘ୍ନବସୁବ କଥା, ଶାନ୍ତନୁ ଗଙ୍ଗାବ କଥା, ଉତଥା ମୁନିବ କଥା, ଦୀର୍ଘତମାବ ଉପାଧ୍ୟାନ, ଶାବଦଂଡାୟଣୀବ ଉପାଧ୍ୟାନ, ବୁଘିତାଶବ ଉପାଧ୍ୟାନ, ମୁନିକନ୍ୟାବ କାହିନୀ, ତପତୀବ ଉପାଧ୍ୟାନ, ବିଷ୍ଣୁବିଗ୍ରହ କାହିନୀ, ବଶିଷ୍ଠ-କଘ୍ନାସପାଦବ କଥା, ବଶିଷ୍ଠପୁତ୍ର ପରାଶବ କଥା, ଓବ ଶ୍ଵାସିବ କଥା, ପଞ୍ଚେନ୍ଦ୍ରା ଉପାଧ୍ୟାନ, ସୁନ୍ଦ-ଉପସୁନ୍ଦବ କାହିନୀ, ଶ୍ଵେତକି ରାଜାବ ଉପାଧ୍ୟାନ, ତଘ୍ନକନାଗବ କଥା, ମନ୍ଦପାଲମୁନିବ ଉପାଧ୍ୟାନ (ଆଦିପର୍ବ) ।

ମୟଦାନବବ ଲଗତ ଅର୍ଜୁନବ ବନ୍ଧୁକ୍ତ, ମୟଦାନବବ ଦ୍ଵାବା ଅର୍ଜୁନ ଆବୁ କୁଞ୍ଜବ ପ୍ରତି କୃତଜ୍ଞତା ପ୍ରକାଶ, ମୟଦାନବବ ଦ୍ଵାବା ଯୁଧିଷ୍ଠିରବ ସଭାଗୃହବ ସ୍ଥାନ ନିବୁପଣ, କୁଞ୍ଜବ ଦ୍ଵାବାକା ଗମନ, ଯୁଧିଷ୍ଠିର ଆଦି ପାଞ୍ଚତାହିବ କୁଞ୍ଜ ବଳବାମବ ଅନୁଗମନ ଆବୁ ଶୁଦ୍ରଶ୍ରା, ପଞ୍ଚ ପାଞ୍ଡବବ ଦ୍ଵାବକାବ ପବା ପ୍ରତ୍ୟାଗମନ, ସଭାନିର୍ମାଣବ ଉପଯୋଗୀ ସାମଗ୍ରୀ ସଂଗ୍ରହବ ଅର୍ଥେ କୁଞ୍ଜବ ବିନ୍ଦୁ ସବୋବବଳେ ଗମନ, ମୟଦାନବ ବାଘ୍ନସବ ଦ୍ଵାବା ସଭା ନିର୍ମାଣବ ସାମଗ୍ରୀ ସଂଗ୍ରହ, ଯୁଧିଷ୍ଠିରବ ସଭାନିର୍ମାଣ, ମୟଦାନବ ବକ୍ତୃକ ଭୂମିକ ଗଦା ଆବୁ ଅର୍ଜୁନକ ଶଞ୍ଚଦାନ, ମୟନିର୍ମିତ ସଭାବ ବର୍ଣ୍ଣନା, ଯୁଧିଷ୍ଠିରବ ସଭାପ୍ରବେଶ, ନାବଦବ ସଭାଲେ ଆଗମନ, ନାବଦବ ସହଚବ ଫାରି ସିଘ୍ରବ ନାମ, ନାବଦବ ପ୍ରତି ଯୁଧିଷ୍ଠିରବ ସନ୍ମାନପୁର୍ବକ ପ୍ରଶ୍ନ, ଯୁଧିଷ୍ଠିରବ ନାବଦବ ବାଜନୀତିଜ୍ଞାନ, ଯୁଧିଷ୍ଠିରବ ବେଦବ ଫଳ ସମ୍ପର୍କେ ପ୍ରଶ୍ନ ଆବୁ ଉକ୍ତବ, ଯୁଧିଷ୍ଠିରବ ବିଭିନ୍ନ ଦେବସଭା ସମ୍ପର୍କେ ପ୍ରଶ୍ନ, ନାବଦବ ଇନ୍ଦ୍ରସଭା, ସମସଭା, ବବୁଗସଭା, କୁବେବ ସଭା ଆବୁ ବ୍ରହ୍ମସଭାବ ବର୍ଣ୍ଣନା, ଇନ୍ଦ୍ରବ ସଭାତ କେରଳ ବଜା ହବିଂଚନ୍ଦ୍ରବହେ ସ୍ଥାନ କିୟ, ପ୍ରଶ୍ନ ଆବୁ ତାବ ଉକ୍ତବ, ପାଞ୍ଡୁବେ ନାବଦକ ଯୁଧିଷ୍ଠିରକ କି କବଲେ କେ ଗୈଞ୍ଜିଲ, ସେହି ବିଷୟେ ପ୍ରଶ୍ନ ଆବୁ ଉକ୍ତବ, ଯୁଧିଷ୍ଠିରବ ବାଜ୍ୟ ଶାସନବ ନୀତି, ବାଜ୍ୟ ଶାସନତ ଭୂମି ପ୍ରଭୃତିବ କାର୍ଯ୍ୟ, ମନ୍ତ୍ରୀସକଳକ ବାଜସ୍ତ୍ର-ସଞ୍ଜ ସମ୍ପର୍କେ ଯୁଧିଷ୍ଠିରବ ପ୍ରଶ୍ନ, ମନ୍ତ୍ରୀସକଳବ ଉକ୍ତବ, ବାଜସ୍ତ୍ର ସମ୍ପର୍କେ ପୁରୋହିତ ଧୋମ୍ୟ ଆବୁ ବେଦବ୍ୟାସବ ଲଗତ ମନ୍ତ୍ରଣା, କୁଞ୍ଜବ ଲଗତ ମନ୍ତ୍ରଣା, ଜବାସନ୍ଧ ବଧବ ପରିବଳମ୍ପନା, ହଂସ ଆବୁ ଡିଘ୍ନକବ ଉପାଧ୍ୟାନ, ଜବାସନ୍ଧବ ବଂଶାନ୍ତ ଆବୁ ଭୂମିବ ଦ୍ଵାବା ନିହତ, ନୀଳ ବାଜାବ ଉପାଧ୍ୟାନ, ବାଜସ୍ତ୍ର ସମାପ୍ତ ଆବୁ ଅର୍ଘ୍ୟଦାନ, ଶିଶୁପାଲବ କାହିନୀ, କୁଲିଙ୍ଗ-ଶକୁନିବ ଉପାଧ୍ୟାନ, ଶିଶୁପାଲବଧ ।

ସଭାପର୍ବର ଉପପର୍ବ

୧ । ସଭାକ୍ରିୟା ପର୍ବ, ୨ । ମନ୍ତ୍ର ପର୍ବ, ୩ । ଜବାସନ୍ଧ ବଧ ପର୍ବ, ୪ । ଦିବିଞ୍ଜୟ ପର୍ବ, ୫ । ବାଜସ୍ତ୍ର ପର୍ବ, ୬ । ଅର୍ଘ୍ୟଦାନ ପର୍ବ, ୭ । ଶିଶୁପାଲ ବଧ ପର୍ବ ୮ । ଦ୍ୟୁତପର୍ବ,

৯। অনুদ্যত পৰ্ব। সভাপৰ্বত মূঠ আঠসত্তৰটা অধ্যায় আৰু দুহেজাৰ পাঁচশ এঘাৰটা শ্লোক আছে।

বনপৰ্ব ৪ ইন্দু আৰু সুৰভিৰ উপাখ্যান; কিম্বৰীৰ বান্ধসৰ বৃত্তান্ত আৰু হিডিম্বাৰ কথা, শাল্ববধৰ বিশদ বৰ্ণনা, দ্বৈত বনলৈ মাকৰ্ণ্ডেয় মূনিৰ আগমন আৰু উপদেশ, যদুধিষ্ঠিৰক দাল ভাবক মূনিৰ উপদেশ, বলি-প্ৰহ্লাদৰ উপাখ্যান, অজৰ্দ্ধনৰ তপস্যা আৰু কিৰাতৰূপী শিৱৰ লগত যুদ্ধ আৰু বৰলাভ, দিব্যাস্ত্ৰ লাভ, অজৰ্দ্ধনৰ কাষলৈ বৰুণ, যম, কুবেৰ আৰু ইন্দ্ৰৰ আগমন, যমৰ উক্তি আৰু অশ্বত্থদান, বৰুণৰ পাণ দান, কুবেৰৰ অন্তৰ্দ্ধান নামৰ অশ্বত্থদান, অজৰ্দ্ধনৰ ইন্দ্ৰবধত স্বৰ্গগমন, অম্বাবতীৰ বিবৰণ, ইন্দু সভাত অশ্বত্থৰ নৃত্য, অজৰ্দ্ধনৰ দিব্যাস্ত্ৰ শিক্ষা, চিত্ৰসেন গম্ভৰ্বৰ ওচৰত নৃত্যগীত শিক্ষা, উৰ্বশীৰ ৰতি ভিক্ষা আৰু অজৰ্দ্ধনৰ দ্বাৰা প্ৰত্নাখ্যান আৰু উৰ্বশীৰ দ্বাৰা অভিষপ্ত, ধৃতবাষ্ট-সঞ্জয়ৰ সংলাপ, পাণ্ডবৰ বীৰত্বৰ কথা শুনি ধৃতবাষ্টৰ উৰ্বেগ আৰু মনোকষ্ট, যদুধিষ্ঠিৰৰ প্ৰতি ভীমৰ তিবক্ষাব, যদুধিষ্ঠিৰৰ সামন্ত্য দান; **নলোপাখ্যান** (এই উপাখ্যানে বহুতো অধ্যায় সামৰিছে), যদুধিষ্ঠিৰৰ অক্ষবিদ্যা লাভ, ভীষ্মৰ তীৰ্থযাত্ৰা, তীৰ্থৰ বিৱৰণ, তিনিশৰো অৰূপাধিক তীৰ্থস্থানৰ বিবৰণ, তাৰ ভিতৰত লৌহিত্য, কবতোয়াৰ উল্লেখ আছে, তীৰ্থৰ সবহভাগেই নদীকেন্দ্ৰিক। পুৰোহিত ধৌম্যৰ বিভিন্ন দিশৰ, পূব, পশ্চিম, উত্তৰ আৰু দক্ষিণ দিশৰ তীৰ্থ পৰিচয়। ব্ৰাহ্মণসকলক লৈ পুৰোহিতঃ সহ পাণ্ডবৰ তীৰ্থ পৰ্য্যটন, গম্ভৰীৰ উপাখ্যান, **ইলন** আৰু **ৰাতাপিৰ উপাখ্যান**, **অগস্ত্য-লোপমুদ্ৰাৰ কথা**, বাম আৰু পৰশুৰামৰ সংঘৰ্ষ, পৰশুৰামৰ তেজ হৰণ, **ব্ৰাহ্মসুৰৰ উপাখ্যান**, কালকেষ্ট দৈত্যবিলাকৰ সমুদ্ৰ প্ৰবেশ, মূনিবিলাকৰ ওপৰত কালেশ্বৰ দৈত্যগণৰ অত্যাচাৰ, বিষ্ণুৰ নিৰ্দেশত দেৱগণৰ অগস্ত্যক অনুৰোধ, বিম্বাপৰ্বতৰ উচ্চতা বৃদ্ধি আৰু অগস্ত্যৰ দ্বাৰা নিবৃত্তি, অগস্ত্যৰ সমুদ্ৰপান, কালেয় অসুৰবোৰৰ লগত দেবতাৰ যুদ্ধ আৰু অসুৰৰ পলায়ন আৰু সমুদ্ৰ প্ৰবেশ, দেৱগণৰ মন্ত্ৰণা, **সগৰ বজাৰ আখ্যান**, (এই আখ্যানে ১৫টা অধ্যায় লৈছে), **নন্দাতীৰ্থ**, **ঋষভ মূনিৰ আখ্যান**, **কৌশিক তীৰ্থ**, **ঋষ্যশৃংগৰ উপাখ্যান**, যদুধিষ্ঠিৰৰ বৈতৰণী নদীত স্নান, সমুদ্ৰত অৱতৰণ আৰু শেষত মহেন্দ্ৰ পৰ্বতত আৰোহণ, গাৰ্ধী বজাৰ কন্যাৰ লগত ভৃগুপুত্ৰ ঋচীকৰ বিবাহ, ভৃগুৰ পুত্ৰবধু ঋচীক ভাৰ্য্যাক চৰুদান আৰু বৃক্ষ-আলিঙ্গন কৰিবলৈ উপদেশ, চৰুভক্ষণ আৰু বৃক্ষ আলিঙ্গনত ঋচীকপত্নী আৰু তেওঁৰ মাতৃৰ উল্টা-পালকৰণ, **জমদগ্নিৰ জন্ম**, বিবাহ, পণ্ড পুত্ৰৰ উৎপত্তি, বেণুকাৰ মানসিক কামৰাতিচাৰ, বেণুকাৰ পুত্ৰসকলক জমদগ্নিৰ অভিষাপ, বামৰ দ্বাৰা পিতৃৰ আদেশত মাতৃহত্যা, বেণুকাৰ পুত্ৰৰ জীৱন লাভ, জমদগ্নিৰ আশ্ৰমত কাৰ্ত্তবীৰ্য্যজৰ্দ্ধনৰ অত্যাচাৰ, কাৰ্ত্তবীৰ্য্যজৰ্দ্ধনৰ পুত্ৰসকলৰ দ্বাৰা জমদগ্নি বধ, পিতৃশোকাভূৰ বামৰ ক্ষত্ৰিয় বধৰ প্ৰতিজ্ঞা, বামকৰ্তৃক কাৰ্ত্তবীৰ্য্যানজৰ্দ্ধনৰ পুত্ৰসকল বধ, বামৰ একৈশবাৰ ক্ষত্ৰিয় নিধন, আৰু ক্ষত্ৰিয় বধৰ দ্বাৰা পিতৃতপৰ্ণ, বামৰ যজ্ঞ আৰু যজ্ঞৰ স্বৰ্গবেদী কশ্যপক দান, ব্ৰাহ্মণসকলে ভাগ

কৰি স্বৰ্ণবেদী গ্ৰহণ, যদুধিষ্ঠিৰাদিৰ ৰামপদ্মজা, যদুধিষ্ঠিৰাদিৰ দক্ষিণ ফালৰ বহু তীৰ্থত স্নান দান, তেওঁলোকৰ প্ৰভাসতীৰ্থ ভ্ৰমণ, সেই ঠাইলৈ ৰামকৃষ্ণ আগমন আৰু আলাপ-আলোচনা, পাণ্ডৱ আৰু কৃষ্ণৰ প্ৰতি বলৰামৰ উক্তি, তেওঁলোকৰ প্ৰতি সাত্যকিৰ উক্তি, সাত্যকিৰ প্ৰতি যদুধিষ্ঠিৰ আৰু কৃষ্ণৰ উক্তি, কৃষ্ণ-বলৰামৰ দ্বাৰকা গমন, যদুধিষ্ঠিৰ প্ৰভৃতিৰ পয়োক্ষী তীৰ্থগমন, নৃগ আৰু গয় বজাৰ যজ্ঞ বৰ্ণনা, বৈদূৰ্য্যপৰ্বতলৈ যদুধিষ্ঠিৰাদিৰ গমন, শয্যাতি বাজাৰ উপাখ্যান, শয্যাতি বজাৰ দূৰ্হিতা সন্ধানৰ লগত চ্যবনমূনিৰ বিবাহ, বৃদ্ধ চ্যবনৰ যৌবনলাভ, শয্যাতিৰ যজ্ঞ, ইন্দ্ৰৰ দৰ্শচূৰ্ণ, অশ্বিনীকুমাৰৰ সোমপান ; সৰূপান, স্ত্ৰী-সংসৰ্গ, দ্যুতক্ৰীড়া আৰু মৃগয়াৰ মদবিভাগ, মান্ধাতাৰ উপাখ্যান, যদুৱনাথ বাজাৰ ৰামপাৰ্শ্বভেদ কৰি মান্ধাতাৰ জন্ম, মান্ধাতা নামৰ কাৰণ, সোমক বজাৰ উপাখ্যান, পদ্মক কাটি সোমক ৰাজাই বলদান কৰি যজ্ঞ সম্পাদন, ৰাজপুত্ৰ বধ কৰা কাৰণে ঋত্বিকৰ নবক-গমন, প্ৰসৰ্গণ তীৰ্থত পিশাচীৰ উক্তি, পক্ষাৱতৰণ তীৰ্থত যদুধিষ্ঠিৰাদিৰ স্নান, কুৰুক্ৰেত্ৰৰ পৰিমাণ, শিৰিবজাৰ উপাখ্যান, শেন পক্ষীক শিৰি বজাই নিজ শৰীৰৰ মাংস দান, অণ্টাবক্ৰৰ উপাখ্যান, অণ্টাবক্ৰ আৰু শ্বেতকেতুৰ জনক যজ্ঞলৈ গমন, দ্বাৰপাল আৰু বজাৰ লগত বাদানুবাদ, জনক কন্তৰ্ক অণ্টাবক্ৰৰ পৰীক্ষা, বন্দীৰ লগত অণ্টাবক্ৰৰ বিচাৰ, অণ্টাবক্ৰৰ বিচাৰত বন্দীৰ পৰাজয়, পাতালস্থ বৰুণ যজ্ঞৰ পৰা ব্ৰাহ্মণসকলৰ উত্থান, কহোড়ৰ সহ অণ্টাবক্ৰৰ উদ্দালকৰ আশ্ৰমলৈ গমন, অণ্টাবক্ৰৰ অঙ্গৰ বৈষম্য দূৰীকৰণ, যবক্ৰীতৰ উপাখ্যান, যদুধিষ্ঠিৰৰ প্ৰতি লোমসৰ উপদেশ, অজৰ্জুনৰ কাৰণে যদুধিষ্ঠিৰৰ চিন্তা, নবকাসুৰৰ আঁহ দৰ্শন, নবকাসুৰৰ চৰিত্ৰ আৰু বধ, পৃথিবীৰ অধোগমন আৰু বৰাহৰূপী বিষ্ণুৰ উদ্ধাৰ, গন্ধমাদন পৰ্বতলৈ যাঁওতে ৰুবৰ্ণি, পথত দ্ৰৌপদীৰ পতন আৰু নকুলৰ দ্বাৰা উদ্ধাৰ, যদুধিষ্ঠিৰৰ অনুতাপ আৰু দ্ৰৌপদীৰ সান্ত্বনা, ভীমৰ ঘটোংকচ স্মৰণ আৰু ঘটোংকচৰ আগমন, ঘটোংকচৰ দ্বাৰা দ্ৰৌপদী আৰু আন ৰাক্ষসৰ দ্বাৰা পাণ্ডৱ বহন ; বদৰিকাশ্ৰমত ৰাক্ষস স্কন্ধৰ পৰা অবতৰণ, নবনাবয়ণৰ তপস্যাস্থান দৰ্শন, দ্ৰৌপদীৰ অলৌকিক পশ্ম দৰ্শন আৰু সংগ্ৰহ কৰিবলৈ ভীমক অনুৰোধ, ভীমৰ গমন আৰু শঙ্খধনি, হনুমানৰ আগমন, ভীমৰ সিংহনাদ, ভীমৰ প্ৰতি হনুমানৰ ব্যঙ্গোক্তি, ভীম হনুমানৰ উক্তি-প্ৰত্যুক্তি, মহাভাৰতত ৰামায়ণৰ উল্লেখ, ভীমৰ দ্বাৰা হনুমানৰ লাংগুল উঠাবৰ চেষ্টা আৰু অক্ষমতা ; হনুমানৰ আত্মপৰিচয়, সংক্ষেপত ৰামায়ণ কথন, ৰামৰ ওচৰত হনুমানৰ অমৰত্ব প্ৰাৰ্থনা, হনুমানৰ ৰামৰাজত্বৰ বৰ্ণনা, সমুদ্ৰ লংঘনৰ সময়ত হনুমানে যি ৰূপ গ্ৰহণ কৰিছিল তাক চাবৰ কাৰণে ভীমৰ অনুৰোধ ; সত্য, ত্ৰেতা, দ্বাপৰ আৰু কলিযুগৰ লক্ষণ আৰু অৱস্থা বৰ্ণনা, হনুমানৰ ত্ৰেতাযুগীয় ৰূপধাৰণ, ভীমৰ প্ৰতি হনুমানৰ উপদেশ, কুৰুক্ৰেত্ৰৰ যুদ্ধত অজৰ্জুনৰ ৰথৰ ধ্বজত থাকিব বুলি ভীমক আশ্বাস, ভীমৰ সৌগান্ধিক বন দৰ্শন, বনৰক্ষক ৰাক্ষসবোৰৰ লগত ভীমৰ আলোচনা, যুদ্ধ আৰু জয়, সৌগান্ধিক পদ্মপ্ৰহৰণ, পদ্মপ্ৰহৰণ কৰিবলৈ কুবেৰৰ

অনুমোদন, সৌগন্ধিক বনৰ কাষলৈ যুধিষ্ঠিৰাদিৰ গমন, যুধিষ্ঠিৰৰ ভীমক উপদেশ আৰু কুবেৰৰ অনুমোদনৰূপে পুংপ সংগ্ৰহ, পাণ্ডৱৰ প্ৰতি দৈৱবাণী, পদুনাৰ বদৰিকাশ্ৰমলৈ গমন ; ভীমৰ বাহিৰে দ্ৰৌপদীসহ বাকী চাৰি পাণ্ডৱক জটাসূৰৰ দ্বাৰা হৰণ, জটাসূৰৰ হাতৰ পৰা সহদেৱৰ নিষ্ক্ৰামণ, জটাসূৰৰ প্ৰতি যুধিষ্ঠিৰৰ উপদেশ, ভীমৰ আগমন, ভীম আৰু জটাসূৰৰ যুদ্ধ আৰু জটায়ু বধ ; বদৰিকাশ্ৰমলৈ পদুনাৰ গমন আৰু বৃষপৰাৰ আশ্ৰমলৈ গমন, বৃষপৰাৰ আশ্ৰমৰ পৰা পাণ্ডৱৰ আৰ্ণৱেণাশ্ৰমলৈ গমন, যুধিষ্ঠিৰক আৰ্ণৱেণৰ প্ৰশ্নৰ চলেৰে উপদেশ, আৰ্ণৱেণৰ আশ্ৰমত থাকোঁতে পাণ্ডৱৰ বনবাসৰ পঞ্চম বছৰ পূৰ্ণ হয়, পঞ্চৱৰ্ণ পুংপ আনিবৰ কাৰণে ভীমক দ্ৰৌপদীৰ কুবেৰ ভবনলৈ প্ৰেৰণ, ভীমৰ কুবেৰ ভৱন দৰ্শন, যক্ষৰ লগত ভীমৰ যুদ্ধ, যক্ষবোৰৰ পলায়ন, মণিমানৱৰ লগত ভীমৰ যুদ্ধ আৰু মণিমানৱৰ মৃত্যু ; যুধিষ্ঠিৰাদিৰ পৰ্বতাৰোহণ, ভীমৰ প্ৰতি যুধিষ্ঠিৰৰ উপদেশ, কুবেৰক যক্ষবধৰ সংবাদ প্ৰদান, কুবেৰৰ যুদ্ধস্থানলৈ গমন, কুবেৰ কৰ্ত্তৃক অগস্ত্যাশাপ কথন, যুধিষ্ঠিৰক কুবেৰৰ উপদেশ, কুবেৰৰ গমন, ধৌম্য কৰ্ত্তৃক যুধিষ্ঠিৰক স্বৰ্গলোক প্ৰদৰ্শন, ব্ৰহ্মলোক, বৈকুণ্ঠ লোকাদি প্ৰদৰ্শন, সূৰ্য্যৰ গতি কথন, গন্ধমাদনত পাণ্ডৱবাসৰ বিৱৰণ, অজুৰ্নৰ আমগন, অজুৰ্নৰ ধৌম্য প্ৰভৃতিক অভিবাদন, ইন্দ্ৰৰ আগমন, যুধিষ্ঠিৰক উপদেশ দি ইন্দ্ৰৰ প্ৰস্থান, যুধিষ্ঠিৰে অজুৰ্নক স্বৰ্গবাসৰ বিৱৰণ জিজ্ঞাসা, অজুৰ্নৰ প্ৰস্থানৰ পৰা সকলো স্বৰ্গযাত্ৰাৰ বিৱৰণ প্ৰকাশ, অজুৰ্নৰ তপস্যাবৃত্তান্ত কথন, মৰুদনৱবধ, কিৰাতৰূপী শিৱৰ লগত অজুৰ্নৰ যুদ্ধ, অজুৰ্নক পাশাপত অস্ত্ৰ দান, অজুৰ্নক ইন্দ্ৰৰ দ্বাৰা দিব্যাস্ত্ৰ দান, ইন্দ্ৰ-অজুৰ্নৰ সংলাপ, অজুৰ্নৰ স্বৰ্গগমন, অজুৰ্নৰ ধৈৰ্য্য দেখি মাতলিৰ বিস্ময়বোধ, অজুৰ্নৰ অম্বাৱতী দৰ্শন, চিত্ৰসেনৰ লগত অজুৰ্নৰ বন্দুত্ব আৰু তেওঁৰ পৰা গীত-নৃত্যশিক্ষা, গুৰুদৰ্শিকা দিবৰ কাৰণে অজুৰ্নক ইন্দ্ৰৰ অনুৰোধ আৰু অজুৰ্নৰ সন্মতি দান, ইন্দ্ৰ কৰ্ত্তৃক অজুৰ্নক কিবীটি, ধনুৰ গুণ আৰু কৰচ দান, নিবাতকৰচ অসুৰবোৰক বধ কৰিবলৈ অজুৰ্নৰ প্ৰস্থান, নিবাতকৰচৰ লগত অজুৰ্নৰ যুদ্ধ আৰু নিবাতকৰচবোৰৰ মায়াযুদ্ধ, নিবাত কৰচবোৰক ব্ৰহ্মাৰ বধ আৰু ইন্দ্ৰক অভয় দান, অজুৰ্নৰ হিৰণ্যপদুৰ দৰ্শন, আৰু মাতলিৰ দ্বাৰা তাৰ শৰিচয় দান, হিৰণ্যপদুবাসী দৈত্যবোৰৰ লগত অজুৰ্নৰ যুদ্ধ আৰু জয়লাভ, দৈত্যবধ কৰি অজুৰ্নৰ পদুনাৰ স্বৰ্গগমন, ইন্দ্ৰৰ প্ৰশংসা, দেৱদত্ত শৰৎদান, যুধিষ্ঠিৰৰ কাষলৈ অজুৰ্নৰ প্ৰত্যাবৰ্তন, যুধিষ্ঠিৰৰ অনুৰোধত অজুৰ্নৰ দিব্যাস্ত্ৰ প্ৰদৰ্শনৰ উদ্দেশ্যে, কিন্তু নাৰদৰ দ্বাৰা নিবাৰণ, বনবাস কালৰ হিচাপ, যুধিষ্ঠিৰাদিৰ পদুনাৰ কাম্যক বনত প্ৰবেশ, লোমশ ঋষিৰ স্বৰ্গগমন, পাণ্ডৱৰ সুবাহু ৰাজ্যত উপস্থিতি, ভূত্বাহানাদি গ্ৰহণ, ষটোৎকচক বিদায় দান, পাণ্ডৱৰ যামুন পৰ্বতলৈ আগমন, ভীমৰ মৃগয়া, অজগৰৰূপী ৰজা নহুৰৰ ভীমক আক্ৰমণ, আত্মবৃত্তান্ত কথন, যুধিষ্ঠিৰৰ ভীমাস্থেৰণত গমন, নহুৰ আৰু যুধিষ্ঠিৰৰ কথোপকথন, যুধিষ্ঠিৰৰ ব্ৰাহ্মণ-লক্ষণ-কথন, সত্য প্ৰভৃতি গুণ শূদ্ৰৰ থাকিলে, তেওঁ ব্ৰাহ্মণ, সকলো ক্ষেত্ৰতে বৰ্ণসংকেতৰ

সম্ভাষণা থকা কাৰণে বিশুদ্ধ জাতি নিৰ্ণয় কৰা কঠিন, এই বিষয়ে বৈদিক দৃষ্টান্ত, ব্ৰাহ্মণৰ প্ৰকৃত লক্ষণ, ধৰ্ম আৰু বস্তু প্ৰত্যক্ষাদি বিষয়ে নহুৱা আৰু যুধিষ্ঠিৰৰ আলোচনা, নহুৱাৰ অজগৰ প্ৰাপ্তিৰ বিৱৰণ, ভীষ্মৰ মৃত্তি আৰু নহুৱাৰ স্বৰ্গপ্ৰাপ্তি, পাণ্ডৱৰ পুনৰ কাম্যক বনত প্ৰৱেশ, সত্যভামাৰ সৈতে কৃষ্ণৰ আগমন, পাণ্ডৱৰ কাষলৈ মাৰ্কণ্ডেয়ৰ আগমন, নাৰদৰ আগমন, মাৰ্কণ্ডেয়ৰ যুধিষ্ঠিৰক কৰ্ম সম্বন্ধে প্ৰশ্ন, মাৰ্কণ্ডেয়ৰ উত্তৰ, প্ৰথম সৃষ্টিকালত সকলো মানুহ ব্ৰাহ্মণ আৰু দেৱতাৰ তুল্য আছিল, কিন্তু ক্ৰমে অৱনতি ঘটে, জীৱৰ দেহান্তৰ আৰু কৰ্মৰ অনুসৰণ, সাধুৰ গতি, চাৰি প্ৰকাৰ লোকৰ চাৰি প্ৰকাৰ গতি, ব্ৰাহ্মণ-মাহাত্ম্যকথন, অগ্নিৰ মাহাত্ম্য, তাক্ষ্য-সবস্বতী সংবাদ, বৈৰস্বতমন্দ্ৰ আৰু মৎস্যৰূপী নাৰায়ণৰ কথা, মনুৰ আত্মৰক্ষা, চাৰি যুগৰ বছৰ সংখ্যা কথন, কলিযুগৰ লক্ষণ আৰু অৱস্থা, কলিযুগত কম বয়সতে নাৰীৰ সন্তান প্ৰসৱ, প্ৰলয় বৰ্ণন, শিশুৰূপী নাৰায়ণৰ গৰ্ভত মাৰ্কণ্ডেয়ৰ প্ৰৱেশ আৰু নিৰ্গম; শিশুৰূপী নাৰায়ণৰ পৰিচয় দান, মাৰ্কণ্ডেয়ৰ কলিযুগৰ অবস্থা কীৰ্তন, কলিৰ শেষত সকলো একবৰ্ণ হ'ব, জাতিভেদ নাথাকিব, স্বেচ্ছাচাৰী হ'ব, পুনৰ সত্যযুগ আহিব, কলিকৰ আৱিৰ্ভাৱ ঘটিব, ডেক ৰাজ্যৰ উপাখ্যান, বক মূনিৰ উপাখ্যান, দীৰ্ঘজীৱীৰ দৃখকথন, সুদৃখকথন, ক্ষিণ্ণি মাহাত্ম্যত শিৰি আৰু সুহোত্ৰ ৰজাৰ উপাখ্যান, যযাতিৰ দান প্ৰশংসা, ৰুষদৰ্ভ আৰু সৈন্দকৰ উপাখ্যান, পুনৰায় শিৰি ৰজাৰ দান-প্ৰশংসা, অষ্টক, প্ৰতমদন, বসুমনাদিৰ উপাখ্যান, ইন্দ্ৰদ্যুম্নৰ উপাখ্যান, নিষ্ফল দান কথন, ব্ৰাহ্মণক দানফল, যমলোক পথৰ দীৰ্ঘত্ব, অৱস্থাকথন, অতিথি-সংকাৰ, কপিলাদানৰ ফল, ব্ৰাহ্মণৰ পাদপঙ্কালনৰ ফল, গা স্পৰ্শ কৰি ভোজনৰ ফল, পাৰমাণীসূক্ত পাঠৰ ফল, সন্ধ্যাকাৰৰ ফল, পুনৰায় ব্ৰাহ্মণ মাহাত্ম্য কথন, মনৰ ভাৱ নিৰ্মলতাৰ ওপৰত, উপবাসৰ ফলাফল, মৃত্তিৰ কাৰণ নিৰ্ণয়, বস্তু বিশেষৰ দানফল, ধৃন্ধুমাৰ উপাখ্যান, মধুকৈতভ-বধ, ধৃন্ধুমাৰৰ উৎপত্তি আৰু তপস্যা, ধৃন্ধু বধ, কুৱলয়াম্বৰ 'ধৃন্ধুমাৰ' নাম, কৌশিক আৰু পতিৱতাৰ উপাখ্যান, ধৰ্মব্যাধৰ কাহিনী, ধৰ্মব্যাধৰ মাংস বিক্ৰয়ৰ প্ৰতি কৌশিকৰ ঘৃণা, কৌলিক ব্যৱসায় বেয়া হলেও পৰিত্যাগ অনুচিত, কৌশিকৰ প্ৰতি ধৰ্মব্যাধৰ উপদেশ, শিঙাচাৰ কথন, পশুঘাতৰ ধৰ্ম, মাংসাহাৰ বৈধ, ঋতুকালত স্ত্ৰীসঙ্গম কৰিলেও যেনেকৈ ব্ৰহ্মচাৰী হৈ থাকে, সেইদৰে যথা নিয়মে মাংস ভক্ষণ কৰিলেও অমাংসভোজী হয়, প্ৰাণীহিংসা অনিবাৰ্য, জীৱ-নিত্য, জীৱৰ নানা গতি, ব্ৰহ্মৰ লক্ষণ, চতুৰ্বিংশতি তত্ত্ব কথন, ভূমি প্ৰভৃতিৰ গুণকথন, তপস্যাৰ প্ৰকাৰ কথন, যোগৰ প্ৰকাৰ কথন, সত্ত্ব গুণাদিৰ শৰীৰত অগ্নি আৰু প্ৰাণাদিৰ পঞ্চবায়ুৰ স্থিতি আৰু ক্ৰিয়া কথন, ধৰ্মব্যাধৰ পিতৃ-মাতৃভক্তি কথন, ব্যাধৰ পূৰ্বজন্ম, ধৰ্মব্যাধৰ পুত্ৰ, গুণদ্বাৰা ব্ৰাহ্মণ হয়, কৌশিকৰ প্ৰতি ব্যাধৰ পুনৰ উপদেশ, অগ্নিৰ বনগমন, অজিৰাৰ দ্বাৰা অগ্নিৰ কাৰ্য্য, তেওঁলোকৰ সংলাপ, অজিৰাৰ বংশবৰ্ণন, বৃহস্পতিৰ প্ৰথম পুত্ৰ শংখু শংখুৰ পুত্ৰ ভৰদ্বাজ আৰু ভৰদ্বাজৰ কথোপকথন, অগ্নিমূনিৰ বংশ, অগ্নিৰ উৎপত্তি, কাৰ্ত্তিকৰ কথা, ইন্দ্ৰৰ দ্বাৰা দেৱসেনা-উদ্ধাৰ, দেৱসেনাৰ পৰিচয়,

ইন্দুৰ অশ্বভূত দৰ্শন, আৰু দেৱসেনাক লগত লৈ ব্ৰহ্মাৰ ওচৰলৈ গম্ভীৰ সপ্তৰ্ষিপত্নীসকলক দেখি অগ্নিৰ কামভাৱ উদ্বেক, অগ্নিৰ বনগমন, অগ্নিৰ সন্তোষাৰ নিমিত্তে কামাৰ্জী স্বাহাৰ মনে মনে চিন্তা, অজিৰাৰ ভাৰ্য্যা শিখাৰ ৰূপ ধাৰণ কৰি স্বাহাৰ অগ্নিৰ লগত সন্তোষা, কাৰ্ত্তিকৰ ক্ষুদ্ৰ নাম ও ৰূপৰ বৰ্ণনা, কাৰ্ত্তিকৰ বলৰ পৰিচয়, ক্ৰৌঞ্চ পৰ্বত বিদাৰণ, ইন্দু আৰু কাৰ্ত্তিকৰ যুদ্ধ, কাৰ্ত্তিকৰ পাৰিষদ আৰু দেৱসেনাপতিত্ব লাভ, কাৰ্ত্তিক যে মহাদেৱ, স্বাহা, অগ্নি আৰু ষট্ কৃতিকাৰ পুত্ৰ সেই কথাৰ ব্যাখ্যা ; দেৱসেনাৰ লগত কাৰ্ত্তিকৰ বিবাহ, ছয় গৰাকী পত্নীৰ মাতৃত্ব ভিক্ষা, আৰু কাৰ্ত্তিকৰ অনুমোদন, কাৰ্ত্তিকৰ দেহৰ পৰা ক্ষুদ্ৰাপস্মাৰ উৎপত্তি, গৰ্ভনাশক গ্ৰহ আৰু উন্মাদক গ্ৰহৰ বিবৰণ, স্বাহাৰ অগ্নিপত্নীৰূপে হব্যা লাভ, কাৰ্ত্তিকৰ শিবপাৰ্বতীৰ পুত্ৰত্ব কথন, কাৰ্ত্তিকৰ লগত দেৱসকলৰ ভ্ৰূবটলৈ গমন, দেৱতাক অসুৰৰ আক্ৰমণ, ইন্দুৰ যুদ্ধ আৰু অসুৰৰ পৰাজয়, কাৰ্ত্তিকৰ মহিষাসুৰ বধ, কাৰ্ত্তিকৰ নাম আৰু পুত্ৰ, দ্ৰৌপদী-সত্যভামাৰ কথোপকথন, পতিবশীকৰণৰ তন্ত্ৰ-মন্ত্ৰ আৰু ঔষধ প্ৰয়োগৰ নিষেধ, বশীকৰণৰ যথার্থ উপায়কথন, প্ৰতিশত্ৰুশ্বাৰ প্ৰকাৰ, দ্ৰৌপদীৰ পুত্ৰসকলৰ কুণল সংবাদলৈ কৃষ্ণ-সত্যভামাৰ দ্বাৰকা গমন, পাণ্ডৱৰ কণ্ট শূৰীৰ ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ শোক, কৰ্ণ-শকুনিৰ দূৰ্যোধনক ঘোষণাত্ৰাৰ মন্ত্ৰগাদান, ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ অনুমতি দান, দূৰ্যোধনাদিৰ ঘোষণাত্ৰা, যুধিষ্ঠিৰৰ সাদ্যক্ষৰাগ সমাপ্তি, দূৰ্যোধনাদিৰ ৰৈত বনত প্ৰৱেশ, গন্ধৰ্বৰ লগত যুদ্ধ আৰু বন্দীত্ব, কৌৰৱসৈন্যৰ দ্বাৰা যুধিষ্ঠিৰক সংবাদ প্ৰেৰণ, ভীমৰ আনন্দ প্ৰকাশ, ভীমক যুধিষ্ঠিৰৰ উপদেশ, দূৰ্যোধনাদিক মৃত্ত কৰিবৰ কাৰণে যুধিষ্ঠিৰৰ ভীমাজুৰ্নক প্ৰেৰণ, গন্ধৰ্বৰ পৰাজয় আৰু দূৰ্যোধনাদিৰ মৃত্তি, বাটত দূৰ্যোধনৰ লগত কৰ্ণৰ সাক্ষাৎ দূৰ্যোধনৰ যুদ্ধবৃত্তান্ত কথন, দূৰ্যোধনৰ আগমণ আৰু প্ৰায়োপৱেশনৰ সিদ্ধান্ত, কৰ্ণৰ সান্ত্বনাদান, শকুনিৰ উপদেশ, দৰ্শনৰ দ্বাৰা দূৰ্যোধনৰ পাতালনয়ন, আৰু উপদেশ, কৰ্ণৰ অজুৰ্নবধৰ প্ৰতিজ্ঞা, দূৰ্যোধনৰ হস্তিনা-গমন, দূৰ্যোধনৰ প্ৰতি ভীষ্মৰ উপদেশ, দূৰ্যোধনৰ ৰাজস্বয়যজ্ঞৰ আয়োজন, পৰিৱৰ্ত্তে দৈক্ষয় যজ্ঞ, অজুৰ্ন বধ নোহোৱা পৰ্য্যন্ত কৰ্ণৰ মদ্যমাংস ত্যাগ, স্বপ্নত যুধিষ্ঠিৰৰ মৃগদৰ্শন, পুনৰায় কাম্যক বনত প্ৰবেশ, ব্যাসৰ আগমন আৰু যুধিষ্ঠিৰক উপদেশ, অন্যান্যভাবে আৰ্জিত ধনদানৰ ফল, দানধৰ্ম সম্পৰ্কে মৃদগল মূৰ্খৰ উপাখ্যান, স্বৰ্গৰ অৱস্থা আৰু তাৰ গুণদোষ কথন, মৃদগল মূৰ্খৰ নিৰ্বাণ লাভ, দূৰ্যোধনৰ ভবনলৈ দূৰ্বাসা মূৰ্খৰ আগমন আৰু আতিথ্য লাভ, পাণ্ডৱৰ আশ্ৰমলৈ দূৰ্বাসা মূৰ্খৰ গমন, দ্ৰৌপদীৰ কাতৰ আহ্বানত পাণ্ডৱৰ আশ্ৰমলৈ কৃষ্ণৰ আগমন, কৃষ্ণৰ শাক্য ভিক্ষণ, মূৰ্খসকলৰ ক্ষুধানিৰ্বৃত্তি আৰু পলায়ন, কৃষ্ণৰ দ্বাৰকাপ্ৰস্থান, জয়দ্রথৰ কাম্যক বনলৈ আগমন, দ্ৰৌপদীৰ কাষলৈ কোটিকাসৎ মূৰ্খৰ আগমন, দ্ৰৌপদীক পৰিচয় জিজ্ঞাসা আৰু দ্ৰৌপদীৰ আত্মপৰিচয় দান, দ্ৰৌপদীৰ ওচৰলৈ জয়দ্রথৰ গমন আৰু কথাবাত্তা, জয়দ্রথৰ দ্ৰৌপদী হৰণ, ধৌম্যৰ অনুগমন, পাণ্ডৱৰ একত্ৰ মিলন আৰু দ্ৰৌপদীৰ পৰিচাৰিকাৰ লগত সাৰাথী ইন্দুসেনৰ আলাপ, জয়দ্রথৰ পাছে পাছে পাণ্ডৱৰ অনু-

দ্রৌপদীকৃত্যক পাণ্ডৱৰ পৰিচয়প্ৰদান, জয়দ্রথৰ সৈন্যৰ লগত পাণ্ডৱৰ যুদ্ধ আৰু
 পৰাজয়, দ্রৌপদীক এৰি জয়দ্রথৰ পলায়ন, দ্রৌপদীক লৈ পাণ্ডৱৰ আশ্ৰমলৈ
 প্ৰত্যাৱৰ্ত্তন, ভীমজৰ্ণৰ জয়দ্রথৰ পশ্চাৎদৰ্শন, ভীমৰ দ্বাৰা জয়দ্রথৰ কেশাকৰ্ষণ, পীড়ন
 আৰু মৃত্যুৰ চুলিৰ পঞ্চজটাকৰণ আৰু আশ্ৰমলৈ আনয়ন, যুধিষ্ঠিৰৰ দ্বাৰা জয়দ্রথৰ
 মৃত্যু আৰু হিত উপদেশ, জয়দ্রথৰ শিৱ আৰাধনা আৰু বৰলাভ, শিৱকৃত্যক বিষ্ণুৰ
 মাহাত্ম্যকথন, ব্ৰহ্মাৰ উৎপত্তি, বৰাহ, নৰসিংহ আৰু বামন অৱতাৰ বৰ্ণনা, বাম-
 বাৰণৰ জন্মকথা, বাৰণৰ তপস্যা আৰু ব্ৰহ্মাৰ পৰা বৰলাভ, বাৰণৰ প্ৰতিকুৰেবৰ শাপ,
 বাৰণৰ লংকাত অভিষেক আৰু বাৰণ নামৰ উৎপত্তি, ব্ৰহ্মাৰ কাষলৈ দেৱগণৰ গমন
 আৰু তেওঁৰ উপদেশত দেৱতাৰ মন্ত্ৰীত জন্মগ্ৰহণ, দশৰথৰ পৰা কৈকেয়ীৰ বৰ লাভ,
 বামাদিৰ বনগমন, ভৱতক মাভুলায়ৰ পৰা আনয়ন আৰু দশৰথৰ মৃত্যু, ভৱতৰ বামৰ
 ওচৰলৈ গমন আৰু উভতি আহি ৰাজ্য গ্ৰহণ কৰিবলৈ অনুৰোধ, বামৰ প্ৰত্যাখ্যান,
 নন্দীগ্রামত ভৱতৰ ৰাজত্ব, বামৰ খবদূষণ বধ, শূৰ্পনখাৰ নাক-কাণ ছেদন, তেওঁৰ
 লংকা গমন বাৰণৰ ওচৰত নালিচ, বাৰণৰ মাৰীচৰ ওচৰলৈ যাত্ৰা আৰু মৃগ ৰূপে
 বামক দূৰলৈ আকৰ্ষণ, মাৰীচ বধ, সীতাহৰণ, বাৰণৰ দ্বাৰা জটায়ুৰ
 পক্ষছেদন, জটায়ুৰ লগত বামৰ আলাপ আৰু সীতাৰ অলংকাৰ দৰ্শন, কবন্ধ বধ,
 কবন্ধৰ বিস্বাবসু বধপাৰণ, বামৰ প্ৰতি উপদেশ, বাম-লক্ষণৰ ঋষ্যমুক পৰ্বতলৈ
 গমন আৰু সুগ্ৰীৱৰ লগত সাক্ষাৎ আৰু বন্ধুত্ব, বালী সুগ্ৰীৱৰ যুদ্ধ আৰু বামৰ
 বলাবধ, সীতাৰ আশোকবনত স্থিতি, সীতাৰ প্ৰতি ষ্টিজটাৰ আশ্বাস, ৰাক্ষসীবোৰৰ
 সীতাৰ প্ৰতি তৰ্জন-গৰ্জন, সীতাৰ প্ৰতি ষ্টিজটাৰ স্বপ্নবৃত্তান্ত কথন, সীতাৰ কাষলৈ
 বাৰণৰ মধ্যৰাত্ৰি আগমন আৰু প্ৰলোভন দান, সীতাৰ উত্তৰ, লক্ষ্মণক সুগ্ৰীৱৰ কাষলৈ
 প্ৰেৰণ আৰু সুগ্ৰীৱৰ আগমন, সুগ্ৰীৱৰ দ্বাৰা সীতান্বেষণৰ কাৰণে বান্দৰ সৈন্যপ্ৰেৰণ,
 হনুমান প্ৰভৃতিৰ মধুৱন ভক্ষণ, বামৰ ওচৰত হনুমানৰ লংকাৰ বিবৰণ আৰু সীতা
 দৰ্শনৰ সংবাদ প্ৰদান, বানৰ সৈন্যসহ বামৰ সমুদ্ৰতীৰলৈ গমন, বামৰ সমুদ্ৰতীৰত
 শয়ন, স্বপ্নত সেতু বন্ধৰ উপদেশ লাভ, নল কৃত্যক সেতুবন্ধ, বিভীষণৰ আগমন আৰু
 বামৰ লগত মিত্ৰতা, সসৈন্যে বামৰ লংকা প্ৰৱেশ, যুদ্ধাৰম্ভ, শূক্ৰসাবৰণ দূতৰূপে
 আগমন, অঙ্গদৰ দৌত্যকৰ্ম, বামৰ দ্বাৰা মণিশ্ৰম্ভ ভঞ্জন, বৃহৎ কামানৰ পৰিচয়
 উভয় পক্ষৰ যুদ্ধ, প্ৰহস্ত আৰু ধূম্ৰাক্ষ বধ, কুম্ভকৰ্ণৰ যুদ্ধলৈ আগমন, কুম্ভকৰ্ণ
 প্ৰমথী আৰু বজ্জবেগ বধ, ইন্দ্ৰজিতৰ পৰাক্ৰমত বাম-লক্ষণৰ মূৰ্ছা, চৈতন্য লাভ আৰু
 বিশল্যা ঔষধৰ প্ৰভাৱত শক্তি সম্পন্ন, ইন্দ্ৰজিত বধ, বাৰণৰ সীতা বধৰ প্ৰচেষ্টা
 বাৰণৰ মায়াযুদ্ধ, ইন্দ্ৰবথলৈ মাৰ্তালিৰ আগমন আৰু সেই ৰথত উঠি বাৰণৰ লগ
 বামৰ যুদ্ধ, ৰাৱণ বধ, বামৰ কাষলৈ সীতাৰ আনয়ন, সীতাৰ প্ৰতি বামৰ নিষ্ঠুৰ
 বাক্য, সীতাৰ শপথ আৰু দেৱতাসকলৰ সীতাৰ নিদোষিতা প্ৰমাণ, অগ্নিপৰীক্ষা
 সীতাসহ বামলক্ষণৰ অযোধ্যা আগমন।

যুধিষ্ঠিৰৰ প্ৰতি মাৰ্কণ্ডেয়ৰ আশ্বাসদান, নাৱিহী উপাখ্যান, অশ্বপতিৰ সাক্ষাৎ

দেৱীৰ বৰদান, সাৱিত্ৰীৰ জন্ম, স্বামীৰ সন্ধানত সাৱিত্ৰী, সাৱিত্ৰীৰ প্ৰত্যাগমন, বব নিৰ্বাচন, নাৰদ কৰ্তৃক সত্যৱানৰ আশু মৃত্যু কথন, সাৱিত্ৰী-সত্যৱানৰ বিবাহ, সাৱিত্ৰীৰ ব্ৰত, কাঠ আৰু ফলৰ অশ্বেষণত সাৱিত্ৰী-সত্যৱানৰ বনগমন, সাৱিত্ৰীৰ কোলাত সত্যৱানৰ শয়ন, সাৱিত্ৰীৰ যম দৰ্শন, সত্যৱানৰ জীৱনলৈ যমৰ দক্ষিণ দিশে গমন, আৰু সাৱিত্ৰীৰ অনুগমন, যম আৰু সাৱিত্ৰীৰ কথোপকথন, সাৱিত্ৰীৰ প্ৰথম বব লাভ, প্ৰথমৰ পৰা একাদিক্ৰমে পাঁচটা বব লাভ, সত্যৱানৰ পুনৰজীৱন লাভ আৰু সাৱিত্ৰীৰ লগত সংলাপ, সত্যৱানৰ লগত সাৱিত্ৰীৰ আশ্ৰমলৈ প্ৰত্যাবৰ্তন, দ্যুমৎসেনৰ চক্ষু লাভ, সত্যৱানৰ অশ্বেষণ আৰু বিলাপ, ব্ৰাহ্মণসকলৰ আশ্বাস দান, সত্যৱানৰ পূৰ্ববৃত্তান্ত, দ্যুমৎসেনৰ পুনৰ ৰাজ্যপ্ৰাপ্তি।

কৰ্ণৰ স্বপ্নত সূৰ্য্য দৰ্শন আৰু স্বপ্নতে কথোপকথন, বিস্তৃতভাৱে কৰ্ণৰ জন্মবৃত্তান্ত, কুন্তীৰ দ্বাৰা ভেলত উটুৱাই দিয়া কাৰ্য্য, ৰাধা আৰু অধিৰাথৰ দ্বাৰা পুত্ৰৰূপে লালনপালন ; কৰ্ণৰ বসুৰ্ষেণ আৰু বৃষসেন নামকৰণ, অস্ত্ৰশিক্ষাৰ কাৰণে হস্তিনাপুৰীলৈ প্ৰেৰণ, দূৰ্যোধনৰ লগত কৰ্ণৰ সখিত্ব, দ্ৰোণ, কৃপ আৰু পৰশুৰামৰ ওচৰত কৰ্ণৰ অস্ত্ৰশিক্ষা, কৰ্ণৰ দানশক্তি আৰু উদাৰতা, জন্মগত কবচ-কুণ্ডল নিবৰ কাৰণে কৰ্ণৰ ওচৰলৈ ইন্দুৰ আগমন, কৰ্ণৰ কবচ-কুণ্ডল দান, ইন্দু-কৰ্তৃক শক্তি (একাদ্ৰ অস্ত্ৰ) দান , কাম্যক বনৰ পৰা পাণ্ডৱৰ পুনৰায় স্বৈতৰনত প্ৰৱেশ, কোনো ব্ৰাহ্মণৰ অৰ্ঘি আৰু মন্হলৈ মৃগৰ পলায়ন, পাণ্ডৱৰ ওচৰত ব্ৰাহ্মণৰ নালিচ, পাণ্ডৱৰ মৃগানুসৰণ, মৃগক ধৰিব নোৱাৰি পাণ্ডৱৰ বটবৃক্ষৰ তলত বিশ্ৰাম আৰু অনুতাপ, পিপাসা নিবৃত্তিৰ কাৰণে নকুলৰ জলান্বেষণ, সৰোবৰত নামি বকৰুপী ধৰ্মৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ নিদি জলপানৰ চেষ্টা আৰু মৃত্যু, নকুলৰ অশ্বেষণত সহদেৱৰ গমন আৰু বকৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ নিদি পতন, অজ্ঞানৰ গমন আৰু মৃত্যু, ভীমৰ অশ্বেষণত গমন আৰু পতন, অবশেষত যুধিষ্ঠিৰৰ গমন, বকৰুপী ধৰ্মৰ লগত যুধিষ্ঠিৰৰ উক্তি-প্ৰত্যুক্তি, চাৰি পাণ্ডৱৰ পুনৰজীৱন লাভ, বকৰ আত্মপৰিচয়, যুধিষ্ঠিৰক প্ৰশংসা, ধৰ্মৰ পৰা যুধিষ্ঠিৰৰ বব লাভ, সহচৰ ব্ৰাহ্মণসকলক যুধিষ্ঠিৰৰ অজ্ঞাতবাসৰ প্ৰাৰ্থনা আৰু মূৰ্ছা, ধৌম্যৰ সাম্বন্ধনা, সহচৰ ব্ৰাহ্মণসকলৰ বিদায়, একক্ৰোধ অতিক্ৰম কৰি পণ্ডপাণ্ডৱ আৰু দ্ৰৌপদীৰ অজ্ঞাতবাসৰ অৰ্থে মন্ত্ৰণা।

৮। বিৰাট পৰ্ব ৪ বৈশম্পায়নক জনমেজয়ৰ প্ৰশ্ন, যুধিষ্ঠিৰৰ অজ্ঞানক অজ্ঞাতবাসৰ উপযোগী বিভিন্ন দেশৰ বিষয়ে প্ৰশ্ন, অজ্ঞান কৰ্তৃক বিভিন্ন দেশৰ বৰ্ণনা, যুধিষ্ঠিৰৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ অজ্ঞাতবাস কথন, ভীমৰ অজ্ঞাতবাসৰ প্ৰকাৰ কথন ; অজ্ঞানৰ অজ্ঞাতবাসৰ প্ৰকাৰ কথন, নকুল-সহদেৱৰ অজ্ঞাতবাসৰ প্ৰকাৰ কথন, দ্ৰৌপদীৰ অজ্ঞাতবাসৰ প্ৰকাৰ কথন, যুধিষ্ঠিৰৰ দ্বাৰা ধৌম্য আৰু পৰিচাৰকসকলৰ কৰ্তব্য নিৰ্দেশ, পাণ্ডৱৰ প্ৰতি ধৌম্যৰ উপদেশ, ধৌম্যৰ মাজলিক কাৰ্য্য, ধৌম্যৰ পাণ্ডাল ৰাজধানীত প্ৰৱেশ আৰু ইন্দুসেনা প্ৰভৃতিৰ দ্বাৰকালৈ গমন, পাণ্ডৱৰ বিৰাট

ৰাজ্যৰ ফালে গমন, শমীৰূপত পাণ্ডৱৰ অস্ত্ৰসমূহ স্থাপন আৰু গদ্যপুত্ৰ নাম ধাৰণ।
 দৃগাশ্ৰব (প্ৰক্ষিপ্ত), বিৰাট সভাত যুদ্ধাৰ্থিতৰ প্ৰবেশ, ভীম, অৰ্জুন, নকুল আৰু
 সহদেৱৰ প্ৰৱেশ (অৰ্জুন ক্লীৰ বেষত), বিৰাট ভৱনত দ্ৰৌপদীৰ প্ৰবেশ, বিৰাট মহিষী
 সন্দেহাৰ লগত দ্ৰৌপদীৰ আলাপ, বিৰাট ৰাজ্যৰ গোষ্ঠাশালাত সহদেৱৰ প্ৰবেশ।
 অশ্বশালাত নকুলৰ প্ৰৱেশ, তৃণবিন্দু ঋষি আৰু ধৰ্মৰ অনুগ্ৰহত পাণ্ডৱৰ অজ্ঞাত-
 বাসসিন্ধি, অজ্ঞাতবাসকালত পাণ্ডৱৰ পৰম্পৰ সাহায্য, চতুৰ্থ মাহত মহোৎসৱ পালন
 জীমূত নামৰ মঞ্জৰ লগত ভীমৰ যুদ্ধ আৰু জীমূত বধ, বাঘ-সিংহ আদি জন্তুৰ
 লগত ভীমৰ যুদ্ধ আৰু অৰ্জুনাদিৰ ব্যৱহাৰ, কীচকৰ দ্ৰৌপদী দৰ্শন, কীচক আৰু
 দ্ৰৌপদীৰ সংলাপ, কীচক আৰু সন্দেহাৰ সংলাপ, সন্দেহা আৰু দ্ৰৌপদীৰ
 কথোপকথন, সুধা আনিবৰ কাৰণে দ্ৰৌপদীক কীচক গৃহলৈ প্ৰেৰণ, সূৰ্য উপাসনা
 সূৰ্যৰ দ্বাৰা দ্ৰৌপদীক ৰক্ষাৰ্থে ৰাক্ষস প্ৰেৰণ, দ্ৰৌপদী-কীচকৰ আলাপ, কীচকৰ
 দ্ৰৌপদীৰ হস্ত ধাৰণ আৰু দ্ৰৌপদীৰ দ্বাৰা কীচকক ভূমিত নিক্ষেপ, ৰাজসভালৈ
 দ্ৰৌপদীৰ দ্ৰুত প্ৰস্থান, কীচকৰ দ্ৰৌপদীৰ কেশাকৰ্ষণ আৰু পদাঘাত, যুদ্ধাৰ্থিতৰ কৰ্তৃক
 ভীমক নিবাৰণ, দ্ৰৌপদীৰ আক্ষেপ, সন্দেহাৰ কাষলৈ দ্ৰৌপদীৰ গমন আৰু অভিযোগ
 ৰাতি ভীমৰ কাষলৈ দ্ৰৌপদীৰ গমন আৰু কথোপকথন, ভীমৰ আশ্বাস, দ্ৰৌপদীৰ
 ভীমক উত্তেজনাৰণ, কীচক বধৰ প্ৰতিজ্ঞা, দ্ৰৌপদীক কীচকৰ প্ৰলোভন দান আৰু
 গৰ্ব প্ৰকাশ, কীচকক দ্ৰৌপদীৰ সংকেত প্ৰদান, দ্ৰৌপদী ভীমৰ পুনৰ আলাপ,
 নৃত্যশালালৈ গমন, কীচকৰ আগমন, ভীম আৰু কীচকৰ যুদ্ধ, কীচক বধ
 উপকীচকগৰ কীচকৰ মৃতদেহ দৰ্শন, দ্ৰৌপদীক বান্ধি সিঁহতৰ শ্মশান গমন।
 দ্ৰৌপদীৰ বিলাপ, ভীম কৰ্তৃক উপকীচক বধ, উপকীচক এশপাঁচজন, বিৰাটৰ ওচৰত
 নগৰবাসীৰ ভয়প্ৰকাশ, বিৰাটৰ আদেশত সন্দেহাৰ দ্ৰৌপদীক বিৰাটনগৰ এৰি যাবলৈ
 অনুৰোধ, দ্ৰৌপদীৰ প্ৰাৰ্থনা, কীচক বধত লোকৰ আনন্দ প্ৰকাশ, দুৰ্যোধনৰ আগত
 কীচক বধ আৰু পাণ্ডৱৰ অৱস্থান কথন, দুৰ্যোধনৰ চিন্তা আৰু পুনৰায় দ্ৰুত প্ৰেৰণ।
 পাণ্ডৱৰ বিষয়ে কণ আৰু দৃশাসনৰ উক্তি, দ্ৰোগাচাৰ্যৰ উক্তি, ভীষ্মৰ উক্তি
 কৃপাচাৰ্যৰ উক্তি, বিৰাট ৰজাৰ গোহৰণ সম্পৰ্কে সূৰ্যমৰ্দিৰ আলোচনা, সপ্তমী
 তিথিত সূৰ্যমৰ্দি কৰ্তৃক বিৰাট ৰজাৰ দক্ষিণ গো-গ্ৰাস, কৃষ্ণকৰ অষ্টমী তিথিত বিৰাট
 ৰজাৰ উত্তৰ গো-গ্ৰাস, বিৰাট ৰজাৰ গো-গ্ৰাসৰ কথা শ্ৰৱণ আৰু যুদ্ধ যাত্ৰা, বিৰাটৰ
 লগত পাণ্ডৱৰ যুদ্ধ যাত্ৰা, ত্ৰিগৰ্ত সৈন্য আৰু মৎস্যসৈন্যৰ যুদ্ধ, সূৰ্যমৰ্দি আৰু
 বিৰাটৰ যুদ্ধ, বিৰাটৰ পৰাজয় আৰু বন্দীত্ব, বিৰাটক মৰ্দ্ধকাল কৰিবৰ কাৰণে ভীমৰ
 প্ৰতি যুদ্ধাৰ্থিতৰ আদেশ, বিৰাটৰ সৈন্যসহ পাণ্ডৱৰ কুৰুসৈন্যৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ, সূৰ্যমৰ্দি
 পৰাজয় আৰু বন্দী অৱস্থা, যুদ্ধাৰ্থিতৰ দ্বাৰা সূৰ্যমৰ্দিৰ মৰ্দ্ধকাল, বিৰাটৰ দ্বাৰা পাণ্ডৱক
 সন্মান, কৌৰৱৰ দ্বাৰা বিৰাটৰ উত্তৰ গো-গ্ৰাস, গৰাধ্যক্ষ কৰ্তৃক বিৰাটপুত্ৰ উত্তৰক
 উত্তেজনা, উত্তৰৰ আশ্বালন, উত্তৰৰ প্ৰতি দ্ৰৌপদীৰ উক্তি, উত্তৰৰ আদেশত
 উত্তৰৰ অৰ্জুনৰ কাষলৈ গমন, অৰ্জুনৰ প্ৰতি উত্তৰৰ উক্তি, উত্তৰৰ অৰ্জুনৰ

ওচৰলৈ গমন, অজৰ্দ্ধন আৰু উত্তৰাৰ সংলাপ, অজৰ্দ্ধনৰ পৰিহাস, দূয়োৰে যুদ্ধসংজ্ঞা, ভীষ্মৰ লগত যুদ্ধৰ উপক্ৰম হওঁতে উত্তৰৰ ভয়ত কাতোৰোক্তি, অজৰ্দ্ধনৰ আশ্বাস দান, অজৰ্দ্ধন-ভীষ্মৰ যুদ্ধ, ভীষ্মৰ ধ্বজছেদন, অজৰ্দ্ধনৰ লগত দূৰ্য্যাসন প্ৰভৃতিৰ যুদ্ধ আৰু কোঁৱৰৰ পৰাজয়, অজৰ্দ্ধনৰ লগত দূৰ্যোধন প্ৰভৃতিৰ যুদ্ধ আৰু পৰাজয়, দূৰ্যোধনৰ পৰাজয়, ভীষ্মৰ যুদ্ধ আৰু পৰাজয়, পদনবায় দূৰ্যোধনৰ লগত যুদ্ধ আৰু বিকৰ্ণৰ লগত যুদ্ধ, বিকৰ্ণৰ হস্তী বধ আৰু বিকৰ্ণৰ পলায়ন, অজৰ্দ্ধনৰ দ্বাৰা দূৰ্যোধনৰ শবাঘাত আৰু পলায়ন, দূৰ্যোধনৰ প্ৰতি অজৰ্দ্ধনৰ কটুক্তি, অজৰ্দ্ধনৰ লগত যুদ্ধ কৰিবলৈ পদনৰ দূৰ্যোধনৰ আগমন, দূৰ্যোধনক ৰক্ষা কৰিবলৈ ভীষ্ম, দ্ৰোণ, কৰ্ণ প্ৰভৃতিৰ আগমন, যুদ্ধ, পৰাজয় আৰু মৰ্চ্ছা, উত্তৰৰ দ্বাৰা ভীষ্ম, দ্ৰোণ ব্যুতিৰেক আনবোৰৰ বস্ত্ৰহৰণ, অজৰ্দ্ধনৰ দ্বাৰা দূৰ্যোধনৰ মূৰৰ মূৰুট ছেদন, যুদ্ধ চাবলৈ অহা দেবতাৰ প্ৰস্থান, অজৰ্দ্ধনৰ ওচৰত বনত পলাই থকা কোঁৱৰ সৈন্যৰ আশ্ৰয় ভিক্ষা, অজৰ্দ্ধনৰ আশ্বাস, অজৰ্দ্ধনৰ পদনৰ শমীৰূপত অশ্ৰুস্থাপন, বথধ্বজ আৰু ধ্বজৰ বাণৰ অস্তম্ভান, বিৰাট ৰজাক সংবাদ দিবলৈ উত্তৰৰ দূত প্ৰেৰণ, বিৰাট ৰজাৰ আগমন, বিৰাট ৰজাক কন্যাগণে যুদ্ধ জয়ৰ সংবাদ প্ৰদান, উত্তৰৰ সাহায্যত বিৰাটৰ সৈন্য প্ৰেৰণ, দূতৰ আগমন আৰু জয় সংবাদ প্ৰদান, যুদ্ধাৰ্হিষ্ঠৰ (কংক) আৰু বিৰাটৰ পাশা খেল, বিৰাট কৰ্তৃক কংকক আঘাত আৰু সৈৰিষ্মৰ বস্ত্ৰ ধাৰণ, দ্বাৰপালৰ দ্বাৰা উত্তৰৰ আগমন নিবেদন, বিৰাটৰ কাষলৈ উত্তৰৰ আগমন আৰু কংকক আঘাত কৰা সম্পৰ্কে প্ৰশ্ন, বিৰাটৰ যুদ্ধাৰ্হিষ্ঠৰ ওচৰত ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা, বৃহন্নলাৰ প্ৰবেশ, যুদ্ধ জয়ত বিৰাটৰ আনন্দ প্ৰকাশ, আৰু যুদ্ধ জয় সম্পৰ্কে উত্তৰক প্ৰশ্ন, পাণ্ডৱৰ বিৰাট-সিংহাসন গ্ৰহণ, বিৰাটৰ প্ৰশ্নত অজৰ্দ্ধনৰ দ্বাৰা যুদ্ধাৰ্হিষ্ঠৰ পৰিচয় জ্ঞাপন, বিৰাট কৰ্তৃক পাণ্ডৱৰ পৰিচয় জিজ্ঞাসা, অজৰ্দ্ধনৰ দ্বাৰা পৰিচয় দান, উত্তৰৰ দ্বাৰা পাণ্ডৱৰ বৰ্ণনা, বিৰাটৰ কৃতজ্ঞতা প্ৰকাশ, উত্তৰক অজৰ্দ্ধনলৈ বিবাহ দিয়াৰ প্ৰস্তাৱ, অজৰ্দ্ধনৰ উক্তি, অভিমন্যুৰ হাতত উত্তৰক সমৰ্পণ কৰা প্ৰস্তাৱত বিৰাটৰ অনুমোদন, যুদ্ধাৰ্হিষ্ঠৰ নিমন্ত্ৰণত দুই অক্ষৌহিণী সৈন্যসহ কাশীৰাজ আৰু শল্যৰ আগমন, এক অক্ষৌহিণী সৈন্যসহ দ্ৰুপদৰ আগমন, উত্তৰৰ বাৰ্দ্ধান, অভিমন্যু, সুভদ্ৰা আৰু যাদৱসকলৰ আগমন, পাণ্ডৱক কৃষ্ণৰ উপহাৰ দান, বিবাহোৎসৱ, বাদ্যধ্বনি, উত্তৰক লৈ পদবনাৰীসকলৰ আগমন, অভিমন্যু-উত্তৰৰ বিবাহ, বিৰাটৰ যোতুক দান, যুদ্ধাৰ্হিষ্ঠৰ দান ।

বিৰাট পৰ্বৰ উপপৰ্ব ৩

- ১। পাণ্ডৱ-প্ৰবেশ পৰ্ব,
- ২। সময় পালনপৰ্ব,
- ৩। কীচক বধ পৰ্ব,
- ৪। গোহৰণপৰ্ব,
- ৫। বৈবাহিকপৰ্ব,

বিৰাট পৰ্বৰ অধ্যায় আৰু শ্লোকসংখ্যা ৪

চতুৰ্থ মেতৰ্হিষপদলং বৈৰাটং পৰ্ববৰ্ণিতম্ ।

অগ্ৰাণি পৰিসংখ্যাতা অধ্যায়াঃ পৰমৰ্হিণা ॥

সপ্তৰ্ষিষ্ঠিৰথো পূৰ্ণাঃ শ্লোকানামপি মে শৃণু ।

শ্লোকানানং হে সহস্ৰে তু শ্লোকাঃ পঞ্চাশদেৱ তু ॥

এই বিৰাট পৰ্বত সাতৰ্ষিষ্ঠি অধ্যায় আৰু দুহেজাৰ পঞ্চাশটা শ্লোক আছে ।

৬ : ভীষ্ম পৰ্বৰ বিশদ সূচী ৪

বৈশম্পায়নক জনমেজয়ৰ প্ৰশ্ন, বৈশম্পায়নৰ উত্তৰ আৰম্ভ, কুৰুক্ষেত্ৰৰ পশ্চিম ভাগত পূৰ্বমুখী হৈ পাণ্ডৱৰ অবস্থান, খাদ্যপেয় সংগ্ৰহ, বিভিন্ন সৈন্যদলৰ বিভিন্ন নামকৰণ আৰু চিহ্ন দান, উভয় পক্ষৰ যুদ্ধৰ বিষয়ে নিয়ম স্থাপন আৰু শপত গ্ৰহণ, ধৃতবাস্তৱক ব্যাসৰ ভবিষ্যত বিষয়ে উক্তি, যুদ্ধৰ সকলো সংবাদ ধৃতবাস্তৱক দিবৰ কাৰণে ব্যাসৰ সঞ্জয়ক দিব্যচক্ষুদান, নানাপ্ৰকাৰ অমঙ্গল দৰ্শন, দেৱ প্ৰতিমাৰ দুৰ্লক্ষণ, বিভিন্ন পশুত বিভিন্ন পশুৰ উৎপত্তি, অকালত ফল-পুষ্পৰ উৎপত্তি আদি দুৰ্লক্ষণ কথন, গৃহ-নক্ষত্ৰাদিৰ উৎপাত, ধৃতবাস্তৱক ব্যাসৰ যুদ্ধ বন্ধ কৰিবলৈ উপদেশ, যুদ্ধৰ শূভলক্ষণ কথন, যুদ্ধৰ অবস্থা কথন, ঘৰচীয়া আৰু বন্যজন্তু কথন, ভূমিগুণ কথন, পঞ্চমহাভূতৰ লক্ষণ আৰু গুণকথন, জম্বুদ্বীপৰ ভাগকথন, চন্দ্ৰ-মণ্ডলত শ্ৰাহা ছায়া কথন, জম্বুদ্বীপৰ বৰ্ষ-পৰ্বত কথন, কৈলাশ পৰ্বতত কুবেৰ আৰু শিৱৰ অৱস্থান, কৈলাশৰ উত্তৰত হিৰণ্যপৰ্বত, কাষত বিন্দুসৰোবৰ আৰু তাৰ পৰা গংগাৰ উৎপত্তি, সপ্তগংগাৰ বৰ্ণনা, উত্তৰ কুৰুদেশৰ বৰ্ণনা, জম্বুদ্বীপ আৰু জম্বুদ্বীপৰ বৰ্ণনা, জম্বুদ্বীপৰ ফলৰ বসৰপৰা জন্মদেৱ (সোণ) উৎপত্তি, বৰ্ষ বৰ্ণনা, ভাৰতবৰ্ষ বৰ্ণনা, সপ্তকূল পৰ্বতৰ বিৱৰণ, ভাৰতবৰ্ষৰ নদী কথন, ভাৰতৰ দেশবৰ্ণন, চাৰিযুগৰ অৱস্থা কথন, ব্ৰাহ্মণৰ অঙ্গ সমন্বয় অৱশিষ্ট, শাকম্বীপৰ বৰ্ণনা, কুশম্বীপৰ বৰ্ণনা, গৃহৰ পৰিমাণ আৰু আকাৰ, সঞ্জয় কৰ্তৃক ভীষ্মৰ পতন কথন, ধৃতবাস্তৱৰ প্ৰশ্ন, ধৃতবাস্তৱৰ বিলাপ, সঞ্জয়ৰ তিৰস্কাৰ, সঞ্জয়ৰ ক্ষমতা বৰ্ণনা, দুষ্টাসনৰ প্ৰতি দুষ্টোখনৰ ভীষ্ম বক্ষাৰ আদেশ, সৈন্যসংজ্ঞা, যুদ্ধাৰম্ভৰ দিন কথন, ভীষ্ম আৰু দ্ৰোণৰ পাণ্ডৱজয়ৰ আশীৰ্বাদ, কোঁৱৰ যোদ্ধাৰ প্ৰতি ভীষ্মৰ উপদেশ, কুৰুপক্ষত বৃহৎ ৰচনা, পাণ্ডৱপক্ষত বৃহৎ ৰচনা, কোঁৱৰসৈন্য কুৰুক্ষেত্ৰৰ পশ্চিমমুখে আৰু পাণ্ডৱ পূৰ্বমুখে অৱস্থিত, কোঁৱৰ বৃহৎ প্ৰকাৰ বৰ্ণনা, পাণ্ডৱ বৃহৎ প্ৰকাৰ বৰ্ণনা, কোঁৱৰ সৈন্য দৌখ যুধিষ্ঠিৰৰ বিষাদ, অজুৰ্নৰ আশ্বাস দান, অজুৰ্নৰ বিষাদ, ভগৱদগীতা ব্যাখ্যা, একাদিক্ৰমে ঠাঠৰ অধ্যায়ৰ বৰ্ণনা, গীতাৰ শ্লোকসংখ্যা, যুদ্ধ চাবলৈ দেৱগন্ধৰ্বাদিৰ আকাশে স্থিতি, ভীষ্মক অভিবাদন আৰু ভীষ্মদ্ৰোণৰ অনুমতি লবলৈ যুধিষ্ঠিৰৰ কোঁৱৰপক্ষলৈ গমন, কোঁৱৰ সৈন্যৰ আলোচনা, ভীষ্ম-যুধিষ্ঠিৰৰ সন্ধাপ, যুধিষ্ঠিৰ কৰ্তৃক ভীষ্মৰ বধোপায় জিজ্ঞাসা, পুনৰায় আহিবলৈ ভীষ্ম

নিৰ্দেশ, যুধিষ্ঠিৰৰ দ্ৰোণৰ কাষলৈ গমন আৰু অভিবাদন আৰু বশোপায় জিজ্ঞাসা, দ্ৰোণৰ উত্তৰ, যুধিষ্ঠিৰ কৃপাচাৰ্য্য আৰু শৈল্যৰ ওচৰলৈ গমন আৰু একে প্ৰশ্ন আৰু তেওঁলোকৰ প্ৰত্যুত্তৰ, কৃষ্ণ কৰ্তৃক পুনৰায় কৰ্ণক পাণ্ডবপক্ষলৈ যাবলৈ অনুৰোধ আৰু কৰ্ণৰ উত্তৰ, যুধিষ্ঠিৰৰ কোঁৱৰসৈন্যক পাণ্ডৱপক্ষলৈ আহিবলৈ আহ্বান, যুধিষ্ঠিৰৰ আহ্বান গ্ৰহণ, ভীষ্মৰ প্ৰথম দিনৰ যুদ্ধ, ভীষ্ম-অৰ্জুনৰ যুদ্ধ, উভয়পক্ষৰ যুদ্ধ, ভীষ্মসহ পাঁচজন ৰথীৰ লগত অভিমন্যুৰ যুদ্ধ, অভিমন্যুৰ সাহায্যার্থে বিৰাট আদি দহজন ৰথীৰ যুদ্ধ, বিৰাট পুত্ৰ উত্তৰ শৈল্যৰ দ্বাৰা নিহত, বিৰাট পুত্ৰ শ্বেতৰ লগত বৃহৎস্বলাদিৰ যুদ্ধ, ভীষ্মৰ ভীষণ যুদ্ধ, শ্বেতৰ দাবুণ যুদ্ধ, ভীষ্মৰ লগত শ্বেতৰ যুদ্ধ আৰু পতন, শ্বেত বধ শত্ৰুগন্ধৰ্বৰ আনন্দ আৰু উদ্বেগ, প্ৰথম দিনৰ যুদ্ধ সমাপ্তি, কৃষ্ণৰ ওচৰত যুধিষ্ঠিৰৰ আক্ষেপ, অৰ্জুনৰ ঔদাসীন্য আৰু ভীমৰ মহাযুদ্ধ কথন, কৃষ্ণৰ আশ্বাস, যুধিষ্ঠিৰ কৰ্তৃক ধৃষ্টদ্যুম্নৰ উত্তেজনা, ধৃষ্টদ্যুম্নৰ গৰ্ব প্ৰকাশ, যুধিষ্ঠিৰৰ নিৰ্দেশক্ৰমে পাণ্ডবৰ ক্ৰোধাৱণ ব্যুহ নিৰ্মাণ, দুৰোধিন কৰ্তৃক কোঁৱৰ পক্ষক উত্তেজনা, কোঁৱৰৰ ব্যুহ ৰচনা, ভীষ্মৰ দ্বিতীয় দিনৰ যুদ্ধ, ভীষ্ম-অৰ্জুনৰ যুদ্ধ, কৃষ্ণৰ প্ৰতি ভীষ্মৰ অসন্তোষ, দ্ৰোণ আৰু ধৃষ্টদ্যুম্নৰ যুদ্ধ, ভীষ্ম আৰু কলিঙ্গ সৈন্যৰ যুদ্ধ, ভীষ্মৰ দ্বাৰা কলিঙ্গ বাজপুত্ৰ বধ, ভীমৰ ভানুমান বধ, যুদ্ধত ভীমৰ অণ্টৰিধ গমন প্ৰদৰ্শন, ভীষ্মৰ ভীষণ যুদ্ধ, ভীষ্মৰ দ্বাৰা সত্যদেব আৰু কেতুমান বধ, ভীষ্ম আৰু ভীমৰ যুদ্ধ, অশ্বখামা, শল্য আৰু কৃপাচাৰ্য্যৰ লগত ধৃষ্টদ্যুম্নৰ যুদ্ধ, দুৰোধিনৰ পুত্ৰ লক্ষণ আৰু অভিমন্যুৰ যুদ্ধ, লক্ষণৰ সাহায্যত দুৰোধিন আৰু অন্য ৰজাব আগমন, অভিমন্যুৰ সাহায্যত অৰ্জুনৰ আগমন, অৰ্জুনৰ লগত ভীষ্মাদিৰ তুমুল যুদ্ধ, অৰ্জুনৰ জয়, দ্বিতীয় দিনৰ যুদ্ধ সমাপ্তি

ভীষ্মৰ গবুড় ব্যুহ ৰচনা, পাণ্ডবৰ অশ্বচন্দ্ৰ ব্যুহ ৰচনা, ভীষ্মৰ তৃতীয় দিনৰ যুদ্ধাৰম্ভ, সংকুল যুদ্ধ, ভীমৰ লগত দুৰোধিনৰ যুদ্ধ আৰু দুৰোধিনৰ মৰ্চ্ছা, ভীষ্ম আৰু দুৰোধিনৰ কথোপকথন, ভীষ্মৰ কঠোৰ যুদ্ধ, ভীষ্মৰ দাবুণ যুদ্ধ দেখি কৃষ্ণৰ মনে মনে আলোচনা, অৰ্জুনৰ সাহায্যত সাত্যকিৰ আগমন আৰু পলৰায় সৈন্যক উপদেশ, ভীষ্মক বধ কৰিবৰ কাৰণে চক্ৰধাৰী কৃষ্ণৰ গমন আৰু অৰ্জুনৰ বাধাদান, ঐন্দ্ৰস্থ ব্যৱহাৰ কৰি কোঁৱৰপক্ষক অৰ্জুনৰ পৰাভৱ, তৃতীয় দিনৰ যুদ্ধ সমাপ্তি।

ভীষ্মৰ সসৈন্যে যুদ্ধ গমন, অৰ্জুনৰ যুদ্ধ গমন, ভীষ্মৰ চতুৰ্থদিন যুদ্ধাৰম্ভ, ভীষ্ম-অৰ্জুনৰ দ্বন্দ্বযুদ্ধ, অভিমন্যুৰ লগত অশ্বখামাদিৰ যুদ্ধ, ধৃষ্টদ্যুম্নৰ দমন বধ, ধৃষ্টদ্যুম্নৰ শৈলাপুত্ৰ বধ, শল্য আৰু ধৃষ্টদ্যুম্নৰ যুদ্ধ, পাণ্ডৱপক্ষীয় দহজন যোদ্ধাৰ লগত কোঁৱৰ পক্ষীয় দহজন যোদ্ধাৰ যুদ্ধ, কোঁৱৰ সেনাৰ লগত ভীমৰ যুদ্ধ, অভিমন্যুৰ হাতত মগধৰাজৰ পতন, ভীমৰ গজসৈন্য বধ, সাত্যকি আৰু ভূৰিভ্ৰৱাৰ যুদ্ধ, দুৰোধিনৰ লগত ভীমৰ যুদ্ধ, ভীমৰ মৰ্চ্ছা, ভীমৰ দ্বাৰা আঠজন ধৃতৰাষ্ট্ৰ পুত্ৰ

নিখন, ভগদত্তৰ প্ৰহাৰত ভীমৰ মূৰ্চ্ছা, ভগদত্তৰ লগত ঘটোংকচৰ মায়াযুদ্ধ, ভীষ্মৰ চতুৰ্থ দিনৰ যুদ্ধ সমাপ্তি।

পাণ্ডবৰ জয় শূন্য ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ ভয় আৰু চিন্তা, পাণ্ডৱৰ জয় সম্পৰ্কে দুর্যোধনৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত ভীষ্মৰ বাক্য, নাৰায়ণৰ প্ৰতি ব্ৰহ্মাৰ স্তব, নাৰায়ণৰ আৱিৰ্ভাব আৰু আশ্বাস, দেবতাৰ প্ৰতি ব্ৰহ্মাৰ উক্তি, কৃষ্ণ স্বয়ং নাৰায়ণ আৰু অৰ্জুনে নব. দুর্যোধন নৰনাৰায়ণ ৰূপে অবতাৰ গ্ৰহণ, নাৰায়ণৰ জগৎসৃষ্টি কথন, নাৰায়ণে মধু নামে দানবক বধ কৰা কাৰণে নাম মধুসূদন, নাৰায়ণৰ মধুখৰ পৰা ব্ৰাহ্মণ, বাহুব পৰা ক্ষত্ৰিয়, উৰুব পৰা বৈশ্য আৰু ভৰিৰ পৰা শূদ্ৰ জন্ম, ভীষ্মৰ নাৰায়ণ স্তৱ, সন্ধি কৰিবলৈ দুর্যোধনৰ প্ৰতি ভীষ্মৰ উপদেশ, কৌৰৱ পক্ষৰ মকৰব্যূহ ৰচনা, পাণ্ডৱৰ শেনব্যূহ ৰচনা, ভীষ্মৰ পঞ্চম দিনৰ যুদ্ধাৰম্ভ, ভীষ্ম আৰু ভীমাদিৰ ভীষণ যুদ্ধ, ভীষ্ম আৰু অৰ্জুনাৰ তুমুল যুদ্ধ, ভীষ্মৰ হাতত সাত্যকিৰ পৰাজয়, অৰ্জুনে আৰু অশ্বখামাৰ যুদ্ধ, অৰ্জুনেৰ অশ্বখামা পৰিত্যাগ, ভীম আৰু দুর্যোধনৰ যুদ্ধ, অভিমন্যুৰ বিক্ৰম, অভিমন্যুৰ লগত হোৱা যুদ্ধত লক্ষণৰ পৰাজয়, সাত্যকিৰ ভীষণ যুদ্ধ, সাত্যকিৰ লগত ভূৰিশ্ৰৱাৰ যুদ্ধ, সাত্যকিৰ অনুচৰৰ পলায়ন, সাত্যকিৰ দহজন পুত্ৰৰ যুদ্ধাগম, তেওঁলোকৰ যুদ্ধত পতন, সাত্যকি আৰু ভূৰিশ্ৰৱাৰ যুদ্ধ ভীষ্মৰ পঞ্চম দিনৰ যুদ্ধ সমাপ্তি।

পাণ্ডৱৰ মকৰব্যূহ ৰচনা, কৌৰৱৰ ক্ৰৌঞ্চব্যূহ ৰচনা, ভীষ্মৰ ষষ্ঠ দিনৰ যুদ্ধাৰম্ভ। দ্ৰোণ আৰু ভীমৰ যুদ্ধ, সঞ্জয়ৰ প্ৰতি ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰশ্ন, সঞ্জয় কৰ্তৃক ধৃতৰাষ্ট্ৰক তিৰস্কাৰ, ভীমৰ লগত ধাতৰাষ্ট্ৰবোৰৰ যুদ্ধ, ধৃষ্টদ্যুম্নৰ ভীমানুসৰণ, ভীমৰ ৰথ শূন্য দেখি সাবিত্ৰীৰ লগত কথা, ভীম আৰু ধৃষ্টদ্যুম্নৰ লগত ধৃতৰাষ্ট্ৰ পুত্ৰসকলৰ যুদ্ধ, ধৃতৰাষ্ট্ৰ পুত্ৰসকলৰ ওপৰত ধৃষ্টদ্যুম্নৰ প্ৰমোহনাস্ত্ৰ প্ৰয়োগ আৰু তেওঁলোকৰ মোহান্ত অৱস্থা, দ্ৰোণ কৰ্তৃক প্ৰজ্ঞাস্ত্ৰ প্ৰয়োগ আৰু তেওঁলোকৰ চৈতন্য লাভ, যুদ্ধিষ্ঠিৰৰ আদেশত অভিমন্যুক ধৰি বাৰজন ৰথীৰ ভীমানুসৰণ, দ্ৰোণৰ ভীষণ যুদ্ধ, ভীম-দুর্যোধনৰ যুদ্ধ, দুর্যোধনৰ পৰাজয়, অভিমন্যুৰ লগত আঠজন ধৃতৰাষ্ট্ৰ পুত্ৰৰ যুদ্ধ-দ্রৌপদীৰ পুত্ৰসকলৰ সহিত ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ পুত্ৰসকলৰ যুদ্ধ, ভীষ্মৰ ষষ্ঠ দিনৰ যুদ্ধ সমাপ্তি।

ভীষ্ম আৰু দুর্যোধনৰ পৰস্পৰ উক্তি-প্ৰত্যুক্তি, কৌৰৱ সৈন্যৰ নিৰ্ঘান, ক্ষতবিক্ষত দেহ আৰু বিষন্ন বদন দুর্যোধনক ভীষ্মৰ আশ্বাস আৰু বিশল্যকৰণী ঔষধ দান, কৌৰৱ পক্ষত মণ্ডল ব্যূহ নিৰ্মাণ, আৰু পাণ্ডৱ পক্ষত বজ্জ নামৰ ব্যূহ নিৰ্মাণ, ভীষ্মৰ সপ্তম দিনৰ যুদ্ধাৰম্ভ, অৰ্জুনেৰ ভীষণ যুদ্ধ, কৌৰৱৰ পৰাজয়, ভীষ্মাৰ্জুনেৰ যুদ্ধ, দ্ৰোণ-বিৰাট যুদ্ধ, দ্ৰোণ কৰ্তৃক বিৰাট পুত্ৰ শংখ বধ আৰু বিৰাটৰ পলায়ন, শিখণ্ডী অশ্বখামাৰ যুদ্ধ আৰু শিখণ্ডীৰ পৰাজয়, সাত্যকিৰ পৰাক্ৰমত অলম্বচ ৰাক্ষসৰ পলায়ন, ধৃষ্টদ্যুম্নৰ হাতত দুর্যোধনৰ পৰাভৱ, ভীমৰ সহিত যুদ্ধত কৃতবৰ্মাৰ পৰাজয় আৰু পলায়ন, ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ আক্ষেপ আৰু সঞ্জয়ৰ তিৰস্কাৰ; ইৰাৱানৰ লগত যুদ্ধত বিন্দ-অনুবিন্দৰ পৰাজয়, ভগদত্তৰ পৰাক্ৰমত ঘটোংকচৰ পৰাভৱ, শল্যৰ লগত

যুদ্ধত নকুলৰ পৰাজয় আৰু সহদেৱৰ হাতত শল্যৰ পৰাজয় আৰু যুদ্ধৰ পৰা পলায়ন, যুধিষ্ঠিৰৰ আক্ৰমণত শ্ৰুতায়ুৰ পৰাভৱ আৰু পলায়ন, পাৰম্পৰিক যুদ্ধত কৃপ আৰু চৌকিতান, উভয়ে মৰ্চ্ছা, ভূৰিশ্ৰৱা, ধৃষ্টকেশুৰ যুদ্ধ আৰু ধৃষ্টকেশুৰ পৰাজয়, অভিমন্যুৰ লগত চিগ্ৰসেনাদিৰ যুদ্ধ আৰু অভিমন্যুৰ জয়, অৰ্জুনৰ লগত কোঁৱৰবৰখীৰ তুমুল যুদ্ধ আৰু অৰ্জুনৰ জয়। পৰাজিত শিখাণ্ডীৰ প্ৰতি যুধিষ্ঠিৰৰ উক্তি, ভীমৰ হাতত চিগ্ৰসেনৰ পৰাজয়, ভীষ্মৰ হাতত যুধিষ্ঠিৰৰ পৰাজয়, ভীষ্মৰ মাৰাত্মক যুদ্ধ, সপ্তম দিনৰ যুদ্ধ সমাপ্ত।

ৰাতি, যুদ্ধশিবিৰত নৃত্যগীত-আমোদ, ৰাতিপূৰ্বা উভয়পক্ষৰ যুদ্ধ গমন, কোঁৱৰৰ কৰ্ম বৃহৎ বচনা, পাণ্ডৱৰ শৃংগাটক বৃহৎ বচনা, ভীষ্মৰ অন্তিম দিনৰ যুদ্ধাৰম্ভ, ভীষ্মৰ ভয়ানক যুদ্ধ, ভীমৰ হাতত ভীষ্মৰ পৰাজয়, ভীমৰদ্বাৰা ধৃতৰাষ্ট্ৰ পুত্ৰ সুনাত বধ, ভীমৰ হাতত আদিত্যকেশু আদি ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ সাতজন পুত্ৰ নিহত, ভীষ্মৰ কাষত দূৰোধনৰ আক্ৰেপ, আৰু ভীষ্মৰ উক্তি, সঞ্জয়ৰ ওচৰত ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ আক্ৰেপ আৰু সঞ্জয়ৰ তিবন্ধকাৰ, দ্ৰোণৰ ভীষণ যুদ্ধ, পাণ্ডৱৰ তুমুল যুদ্ধ, ইৰাৱানৰ পৰিচয়, পাণ্ডৱ পক্ষলৈ ইৰাবান অহাৰ কাৰণ, ইৰাৱানৰ যুদ্ধ, শকুনিৰ পৰাজয় আৰু ভ্ৰাতৃবিলাকৰ নিধন, অলম্বুচৰ দ্বাৰা ইৰাৱান বধ, অলম্বুচৰ লগত ঘটোৎকচৰ যুদ্ধ, ঘটোৎকচৰ লগত যুদ্ধ কৰিবলৈ দূৰোধনৰ গমন আৰু তেওঁৰ সহায়ৰ কাৰণে বঙ্গদেশৰ ৰজাৰ গমন, দূৰোধনৰ দ্বাৰা চাৰিজন ৰাক্ষস বধ, দূৰোধনৰ প্ৰতি ঘটোৎকচৰ কটুৱক্তি, ঘটোৎকচৰ লগত দূৰোধনৰ যুদ্ধ, দূৰোধনৰ সহায়ত দ্ৰোণ প্ৰভৃতিৰ আগমন, ঘটোৎকচৰ লগত ভীষণ যুদ্ধ, ঘটোৎকচৰ জয়, সাহায্যার্থে ভীমসেন আদি বীৰৰ আগমন, দূৰোধনৰ প্ৰহাৰত ভীমৰ কাতৰতা, কোঁৱৰ-পাণ্ডৱ যোদ্ধাৰ পৰস্পৰ যুদ্ধ, ঘটোৎকচৰ মায়াযুদ্ধ, কোঁৱৰৰ পৰাজয় আৰু দূৰোধনৰ আক্ৰেপ, ভীষ্মৰ উত্তৰ আৰু ঘটোৎকচৰ বিবন্ধে ভগদত্তক প্ৰেৰণ, ভগদত্তৰ ভয়ঙ্কৰ যুদ্ধ, ঘটোৎকচৰ লগত ভগদত্তৰ যুদ্ধ, ইৰাৱানৰ মৃত্যু শুনি অৰ্জুনৰ আক্ৰেপ, ভীমৰ দ্বাৰা ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ নজন পুত্ৰ বধ, ভীষ্মৰ অষ্টম দিনৰ যুদ্ধ সমাপ্ত।

কৰ্ণ আৰু শকুনিৰ লগত দূৰোধনৰ মন্ত্ৰণা, ভীষ্মৰ শিবিৰলৈ দূৰোধনৰ গমন, ভীষ্মৰ ওচৰত দূৰোধনৰ মনোভাৱ প্ৰকাশ, দূৰোধনৰ প্ৰতি ভীষ্মৰ ক্ষোভ প্ৰকাশ, পাছদিনা ভীষ্মৰ ভীষণ যুদ্ধ কৰাৰ প্ৰতিজ্ঞা, দূৰোধনৰ শিবিৰলৈ প্ৰত্যাহ্বতন আৰু দংশাসনক কৰ্তব্য নিৰ্দেশ, কোঁৱৰৰ যুদ্ধ গমন, ধৃষ্টদ্যুম্নৰ প্ৰতি অৰ্জুনৰ কৰ্তব্য নিৰ্দেশ, কোঁৱৰ পক্ষত সৰ্বতোভিন্ন বৃহৎ নিৰ্মাণ, পাণ্ডৱপক্ষত মহাবৃহৎ বচনা।

ভীষ্মৰ নৱম দিনৰ যুদ্ধাৰম্ভ, অমঙ্গল দৰ্শন, অভিমন্যুৰ দাবঢ়ণ যুদ্ধ, দ্ৰোণদীৰ পঞ্চপুত্ৰৰ লগত অলম্বুচৰ যুদ্ধ, পঞ্চ পুত্ৰৰ পৰাজয়, অভিমন্যু আৰু অলম্বুচৰ ভয়ঙ্কৰ যুদ্ধ, অলম্বুচৰ মায়া যুদ্ধ, দূৰোধনৰ সহায়ত দ্ৰোণ প্ৰভৃতিৰ আগমন, ঘটোৎকচৰ লগত ভীষণ যুদ্ধ, অভিমন্যুৰ লগত ভীষ্মৰ যুদ্ধ, অভিমন্যুৰ সহায়ত অৰ্জুনৰ কৃপাচাৰ্য্যৰ লগত যুদ্ধ, সাতাৰ্চিক অশ্বখামাৰ যুদ্ধ, দ্ৰোণৰ আগমন, অৰ্জুনৰ লগত দ্ৰোণৰ যুদ্ধ, কোঁৱৰ সৈন্যৰ লগত ভীমৰ যুদ্ধ, ভীষ্মৰ ভীষণ যুদ্ধ, উভয় পক্ষৰ তুমুল যুদ্ধ, অৰ্জুনৰ হাতত দ্ৰিগ্ৰাণ্ড সৈন্যৰ পৰাজয়, উভয় পক্ষৰ

যোদ্ধাৰ যুদ্ধ, দুৰ্যোধনৰ আদেশত দৃঃশাসনৰ দ্বাৰা ভীষ্মক বক্ষণ, শল্যৰ লগত যুদ্ধিষ্ঠিৰৰ যুদ্ধ, ভীষ্মৰ পাণ্ডৱ সৈন্য সংহাৰ, কৃষ্ণৰ উপদেশত ভীষ্মৰ লগত অৰ্জুনৰ যুদ্ধ, ভীষ্মৰ প্ৰতাপ দেখি কৃষ্ণৰ ভীষ্মবধৰ কাৰণে চক্ৰধাৰি ধাৰন, অৰ্জুনৰ বাধাদান, ভীষ্মৰ পাণ্ডৱ সৈন্য সংহাৰ, নবম দিনৰ যুদ্ধ সমাপ্তি।

যুদ্ধ বিষয়ে কৃষ্ণৰ লগত পাণ্ডৱৰ আলোচনা, পাণ্ডৱৰ কৰ্তব্য নিশ্চয়, কৃষ্ণৰ লগত পাণ্ডৱৰ ভীষ্ম শিবিৰলৈ গমন; ভীষ্মৰ লগত পাণ্ডৱৰ আলোচনা, ভীষ্মৰ আত্মবধৰ উপায় কথন, পাণ্ডৱৰ নিজ শিবিৰলৈ প্ৰত্যাগমন, কৃষ্ণ-অৰ্জুনৰ কথোপকথন, বৃহৎ নিৰ্মাণপূৰ্বক পাণ্ডৱৰ যুদ্ধগমন, বৃহৎ নিৰ্মাণ কৰি কোঁৱৰৰ যুদ্ধাৰম্ভ, ভীষ্মৰ দশম দিনৰ যুদ্ধাৰম্ভ।

পাণ্ডৱৰ কোঁৱৰ সৈন্যানাশ, ভীষ্মৰ বিক্ৰম প্ৰকাশ, শিখণ্ডী কৰ্তৃক ভীষ্মক প্ৰহাৰ, ভীষ্ম-শিখণ্ডীৰ উক্তি-প্ৰত্যাতি, শিখণ্ডীৰ প্ৰতি অৰ্জুনৰ নিৰ্দেশ, সৈন্য বিন্যাস দেখি দুৰ্যোধনৰ ভীষ্মৰ প্ৰতি উক্তি, ভীষ্ম কৰ্তৃক দিনো দহহাজাৰ সৈন্যবধৰ প্ৰতিজ্ঞা পুনৰ জ্ঞাপন, ভীষ্মকৰ্তৃক পাণ্ডৱ সৈন্য বিনাশ, শিখণ্ডীৰ প্ৰতি অৰ্জুনৰ নিৰ্দেশ, ভীষ্মৰ কাৰণে উভয় পক্ষৰ যুদ্ধ, অৰ্জুনৰ লগত দৃঃশাসনৰ যুদ্ধ, দৃঃশাসনৰ দ্বাৰা অৰ্জুন নিৰ্বাণ, অশ্বখামাক দ্ৰোণই উৎপাত-অমঙ্গলৰ কথা বৰ্ণন, অশ্বখামাৰ প্ৰতি কৰ্তব্য নিৰ্দেশ, ভীষ্মৰ লগত ভগদত্তক যুদ্ধ, কোঁৱৰসৈন্য সংহাৰ, বহুসৈন্য ধ্বংসৰ পাছত আত্মগ্ৰানি হোৱাত যুদ্ধিষ্ঠিৰক ভীষ্মৰ কৰ্মব্যনিৰ্দেশ, শিখণ্ডীক ৰথৰ আগত বহুৱাই অৰ্জুনৰ ভীষ্মাৰ্ভমুখী গমন, যুদ্ধ বৰ্ণনা, ভীষ্মৰ মহাভীষণ যুদ্ধ আৰু পাণ্ডৱসৈন্য সংহাৰ, ভীষ্মৰ শিখণ্ডীক প্ৰহাৰ কৰিবলৈ অস্বীকাৰ, দৃঃশাসনৰ পৰাক্ৰম, অৰ্জুনৰ ভীষণ যুদ্ধ, অৰ্জুনৰ হাতত দৃঃশাসনাৰ্দ্ৰৰ পৰাজয়, তুমুল যুদ্ধ বৰ্ণনা, ভীষ্মৰ দশ হাজাৰ সৈন্য প্ৰত্যহ বধ, ভীষ্ম কৰ্তৃক বহুৱৰ্থী বধ, বিৰাটৰ ভাই শতানীক বধ, অৰ্জুন কৰ্তৃক বাৰম্বাৰ ভীষ্মৰ ধনুচ্ছেদন, ভীষ্মৰ ইচ্ছামৃত্যু কথা স্থিৰীকৰণ, আকাশৰ দেৱতাঋষিৰ দ্বাৰা সেই চিন্তা অনুমোদন, শিখণ্ডীৰ শৰত ভীষ্মৰ কণ্ঠ নহয় যদিও অৰ্জুনক শৰত তেওঁৰ ভীষণ কণ্ঠ হোৱা কথা জ্ঞাপন, অৰ্জুনৰ আক্ৰমণত কোঁৱৰ সৈন্যৰ অপসৰণ, পূৰ্ব-মুখীয়া হৈ ভীষ্মৰ ৰথৰপৰা পতন, ভীষ্মৰ দিব্যভাৱ প্ৰাপ্তি, ভীষ্মৰ প্ৰতি দৈৱবাণী গজাদেৱীৰ আদেশ, মহৰ্ষিসকলৰ ছন্দৰূপত আগমন, উক্তি-প্ৰত্যাতি, ভীষ্মৰ ইচ্ছামৃত্যুৰ কাৰণ নিৰ্দেশ, ভীষ্মৰ পতমত পাণ্ডৱৰ আনন্দ আৰু কোঁৱৰৰ বিষাদ, ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ দুখ আৰু আক্ষেপ, দ্ৰোণক ভীষ্ম পতনৰ সংবাদ-প্ৰদান, ভীষ্মৰ উপাধান-প্ৰাৰ্থনা, দুৰ্যোধনও কোমল গাৱু প্ৰত্যাখ্যান কৰি অৰ্জুনে বনাই দিয়া শৰৰ বালিছত শয়ন পৰিখাখন, দুৰ্যোধনৰ আদেশত চাঁকিৎসক সকলৰ আগমন আৰু ভীষ্মৰ দ্বাৰা প্ৰত্যাখ্যান ভীষ্মৰ বক্ষাৰ ব্যৱস্থা কৰি সকলো শিবিৰলৈ প্ৰস্থান, পাৰ্শ্বিহ্না পুনৰ আগমন আৰু সেৱা-শুশ্ৰূষা, ভীষ্মৰ জলপ্ৰাৰ্থনা, ৰজাসকলে নানা প্ৰকাৰ খাদ্যপেয় আনয়ন আৰু ভীষ্মৰ দ্বাৰা প্ৰত্যাখ্যান, ভীষ্মই অৰ্জুনক জল

প্ৰাৰ্থনা, অৰ্জুন কৰ্তৃক ভীষ্মৰ সোঁফালে ভূতলৰ পৰা ভোগৱতী গঙ্গাৰ পানী শব-
নিক্ষেপ কৰি আনয়ন, জলপান কৰি অৰ্জুনক প্ৰশংসা, দূৰোধনক সন্ধি কৰিবলৈ
উপদেশ, দূৰোধনৰ অসম্মতি, ভীষ্মৰ কাৰণে কৰ্ণৰ আগমন আৰু আত্মপৰিচয়
দান, কৰ্ণৰ লগত ভীষ্মৰ আলাপ, কৰ্ণৰ জন্মবৃত্তান্ত কথন, পাণ্ডৱৰ লগত মিল
হবলৈ ভীষ্মৰ উপদেশ, কৰ্ণৰ প্ৰতিবাদ, ভীষ্মৰ পৰা কৰ্ণৰ যুদ্ধানুমতি আৰু
ক্ষমাপ্ৰাৰ্থনা, ভীষ্মৰ অনুমতি দান, কৰ্ণৰ প্ৰস্থান, ভীষ্মপৰ্ব সমাপ্ত।

দ্রোণপৰ্বৰ নিৰ্ঘণ্ট : জনমেজয়ৰ প্ৰশ্ন, বৈশম্পায়নৰ উত্তৰ, সঞ্জয়ক ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ
প্ৰশ্ন, সঞ্জয়ৰ প্ৰশ্নৰউত্তৰ, কোঁৱৰৰ অবস্থা বৰ্ণনা, কৰ্ণক স্মৰণ আৰু কৰ্ণৰ উপস্থিতি,
ভীষ্মৰ যুদ্ধ সময়ত কৰ্ণই যুদ্ধ নকৰাৰ, কাৰণ, গুণকথন, কৰ্ণৰ শোক প্ৰকাশ, বীৰ-
সকলৰ আগত কৰ্ণৰ উক্তি, সাৰথিৰ প্ৰতি কৰ্ণৰ আদেশ, বথাবোহণ কৰি কৰ্ণৰ
যুদ্ধগমন, ভীষ্মৰ কাষলৈ কৰ্ণৰ গমন, অভিবাদন আৰু অনুনয়, কৰ্ণৰ প্ৰতি ভীষ্মৰ
মধুৰ বচন, ভীষ্মক সেৱা জনাই কৰ্ণৰ গমন, কোঁৱৰৰ আনন্দ প্ৰকাশ, সৈন্যপতিত্ব
সম্পৰ্কে দূৰোধন-কৰ্ণৰ আলোচনা, দ্ৰোণক সেনাপতিত্ব গ্ৰহণ কৰিবলৈ অনুৰোধ,
দ্ৰোণৰ সেনাপতিত্ব গ্ৰহণ, ধৃষ্টদ্যামন্যক বধ নকৰাৰ পক্ষে দ্ৰোণৰ যুক্তি, সেনাপতি পদত
দ্ৰোণৰ অভিষেক, দ্ৰোণৰ পকট ব্যুহ ৰচনা, পাণ্ডৱৰ ক্ৰৌঞ্চব্যুহ ৰচনা, উৎপাত কথন,
উভয়পক্ষৰ যুদ্ধাৰম্ভ, দ্ৰোণৰ ভীষণ যুদ্ধ, সংক্ষেপত দ্ৰোণৰ ধকথন, দ্ৰোণবধ শূৰ্ণি
ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ শোক, দ্ৰোণৰ গুণবৰ্ণনা, যুদ্ধ বিষয়ে নানা প্ৰশ্ন, ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ মূৰ্ছা, সঞ্জয়ক
ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ পুনঃ প্ৰশ্ন, ধৃতৰাষ্ট্ৰ কৰ্তৃক কৃষ্ণৰ ৰাণ্যাবধি মাহাত্ম্য কীৰ্তন, পাণ্ডৱপক্ষৰ
সহায়কাৰীসকলৰ কথা চিন্তা কৰি ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ উদ্বেগ প্ৰকাশ, দ্ৰোণ কৰ্তৃক দূৰোধনক
বৰদানৰ ইচ্ছা প্ৰকাশ, দূৰোধনৰ বৰগ্ৰহণ, যুধিষ্ঠিৰক বন্দী কৰা বৰ প্ৰাৰ্থনাত দ্ৰোণৰ
প্ৰশ্ন আৰু দূৰোধনৰ উত্তৰ, দ্ৰোণৰ প্ৰতিজ্ঞা শ্ৰবণত যুধিষ্ঠিৰৰ উদ্বেগ, অৰ্জুনৰ
আশ্বাস দান, উভৰ সৈন্যৰ যুদ্ধ, দ্ৰোণৰ মহাযুদ্ধ, সহদেৱ-শকুনিৰ দম্বযুদ্ধ, অভিমন্যু
বিক্ৰম, শল্য আৰু ভীমৰ গদাযুদ্ধ আৰু শল্যৰ পৰাজয়, বৃষসেনৰ বিক্ৰম, দ্ৰোণৰ দ্বাৰা
যুগন্ধৰ বধ, দ্ৰোণ কৰ্তৃক সিংহাসন আৰু ব্যাঘ্ৰদন্ত বধ, অৰ্জুনৰ আগমন, যুদ্ধবিজয়
আৰু প্ৰথম দিনৰ যুদ্ধ সমাপ্ত।

দ্ৰোণ আৰু দূৰোধনৰ যুধিষ্ঠিৰক বন্দী কৰা সম্পৰ্কে আলোচনা, অৰ্জুনক অন্য
ৰণাঙ্গললৈ নিয়াৰ পক্ষে সুশৰ্মাৰ উক্তি, ত্ৰিগৰ্ত যোদ্ধাবিলাকৰ শপত গ্ৰহণ; ত্ৰিগৰ্ত-
সৈন্যৰ সংশপ্তনাম, কুবুদ্ধিৰ দক্ষিণদিশত যুদ্ধ কৰিবলৈ অৰ্জুনক সংশপ্তকৰ
আহ্বান, অৰ্জুন আৰু যুধিষ্ঠিৰৰ উক্তি-প্ৰত্যুক্তি, সংশপ্তকৰ প্ৰতি অৰ্জুনৰ গমন,
অভিমন্যুৰ যুদ্ধ আৰু নিধন, অভিমন্যুবধ শূৰ্ণি ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ শোক, দ্ৰোণৰ চক্ৰব্যুহ
নিৰ্মাণ, চক্ৰব্যুহত প্ৰৱেশ কৰিবলৈ যুধিষ্ঠিৰৰ অভিমন্যুক নিৰ্দেশ, অভিমন্যুৰ
প্ৰত্যুত্তৰ, অভিমন্যুৰ প্ৰতি ভীম আৰু যুধিষ্ঠিৰৰ আশ্বাস, অভিমন্যুৰ সমিধান
আৰু সগৰ্ব উক্তি, সাৰথিৰ কাতৰোক্তি শূৰ্ণি অভিমন্যুৰ সগৰ্ব উক্তি, চক্ৰব্যুহৰ
মুখত তুমুল যুদ্ধ, অভিমন্যুৰ চক্ৰব্যুহভেদ আৰু ব্যুহপ্ৰৱেশ; অভিমন্যুকৃত

কৌৰৱনিধন, অভিমন্যু দ্বাৰা দ্ৰোণ প্ৰভৃতিৰ পৰাজয়, অভিমন্যুৰ দ্বাৰা দূৰ্যোধনপুত্ৰ লক্ষ্মণ বধ, অভিমন্যু কৰ্তৃক পুনৰ দ্ৰোণ প্ৰভৃতিক বিমুখীকৰণ (পৰাজয় কৰিলে), অভিমন্যুৰ ক্ৰোধ-পুত্ৰ বধ, বৃন্দাবন, বৃহদল বধ, কৰ্ণৰ ছয়জন সহচৰ আৰু মগধৰাজপুত্ৰ বধ, অশ্বকোতুবধ, অভিমন্যুৰ হাতত শল্যৰ পৰাজয়, অভিমন্যুৰ শত্ৰু-জয় প্ৰভৃতি পঞ্চবীৰবধ, অভিমন্যুবধ সম্পৰ্কে দ্ৰোণকৰ্ণ প্ৰভৃতিৰ পৰামৰ্শ, দ্ৰোণৰ কৰ্তব্যনিৰ্দেশ, পৃষ্ঠৰ পৰা (পাছকালৰ পৰা) কৰ্ণৰ দ্বাৰা অভিমন্যুৰ ধনুছেদন দ্ৰোণ কৰ্তৃক অভিমন্যুৰ বথৰ ঘোড়া বধ, আৰু কৃপকৰ্তৃক অভিমন্যুৰ পৃষ্ঠবক্ষক বধ, বথহীন হৈ অভিমন্যুৰ তৰোৱাল আৰু চক্ৰৰ দ্বাৰা যুদ্ধ; অভিমন্যুৰ গদাদ্বাৰা যুদ্ধ আৰু সুবলপুত্ৰ কালিকেয় আদি বধ, দূৰ্গেশাসন পুত্ৰৰ লগত অভিমন্যুৰ গদাযুদ্ধ, দূৰ্গেশাসন পুত্ৰ কৰ্তৃক অভিমন্যু বধ, সমৰভূমিৰ বৰ্ণনা, যুধিষ্ঠিৰৰ বিলাপ, ব্যাসৰ আগমন আৰু যুধিষ্ঠিৰক সান্ত্বনা, ব্যাসক যুধিষ্ঠিৰৰ মৃত্যু বিষয়ে প্ৰশ্ন, অকম্পন বাজাৰ উপাখ্যান, শিৱ-ব্ৰহ্মাৰ মানসপুত্ৰ ৰূপে সূচনা, মৃত্যুৰ উৎপত্তি আৰু মৃত্যুদেৱীৰ প্ৰতি ব্ৰহ্মাৰ লোকসংহাৰ্থে আদেশ, মৃত্যু দেৱীৰ বোদন, লোকসংহাৰ কৰিবলৈ মৃত্যুদেৱীৰ অস্বীকাৰ, তপস্যার্থে মৃত্যুদেৱীৰ ধেনুকাগ্ৰমলৈ গমন, দৃষ্কৰ তপস্যা, লোকসংহাৰ্থে মৃত্যুদেৱীক ব্ৰহ্মাৰ আদেশ, মৃত্যুদেৱীৰ চকুলোৰ পৰা বোগৰ উৎপত্তি, সঞ্জয় বজাৰ উপাখ্যান, বিবাহসমাপ্তি কথন, সঞ্জয় বাজাৰ পুত্ৰ লাভ, দস্যুৰ দ্বাৰা সূৰ্যবৰ্ণীৰ হৰণ আৰু বধ, ম্ৰত বাজাৰ উপাখ্যান, সূৰ্যোদয় বাজাৰ উপাখ্যান, পুৰুষৰ পুত্ৰ জনমেজয়ৰ উপাখ্যান, শিৱবাজাৰ উপাখ্যান দাশৰথি ৰামৰ উপাখ্যান, ভগবীথৰ উপাখ্যান আৰু তেওঁক গঙ্গাৰ পিতৃ স্বীকাৰ, দিলীপৰ মহাত্ম্যবৰ্ণন, মান্ধাতাৰ উপাখ্যান আৰু মান্ধাতা শব্দৰ উৎপত্তি, যম্যতিৰ মহাত্ম্যকীৰ্তন, অশ্বৰীশৰ আখ্যান, শশবিন্দুৰ মহাত্ম্য কথন, গম্ভাজাৰ কাহিনী, বসুদেৱৰ দান আৰু চৰ্ম্মবতী নদীৰ উৎপত্তি কথন, ভৰতৰ আখ্যান আৰু শত্ৰু দমন নামলাভ, পঞ্চদুৰ চৰিত্ৰ আৰু ক্ষত্ৰিয় আৰু বাজ শব্দৰ উৎপত্তি কথন, পৃথিৱী দোহন কথন, পৰশুৰামৰ চৰিত্ৰ কথন, সঞ্জয় বাজাৰ পুনৰ পুত্ৰলাভ, সঞ্জয় বাজাৰ পুত্ৰলাভৰ সম্ভাৱনা, কিন্তু অভিমন্যুৰ পুনৰ্লাভৰ অসম্ভাৱনা, ব্যাসৰ কৃষ্ণৰণ্ড সূচনা, যুধিষ্ঠিৰৰ শোকাপগম, সংশপ্তক বধৰ পাছত অজুৰ্নৰ সন্ধ্যাসময়ত শিৱিবলৈ গমন, সন্ধ্যা-উপাসনা, কৃষ্ণৰ লগত আলোচনা আৰু শিৱিবলৈ গমন, অভিমন্যুৰ বিষয়ে কৃষ্ণক প্ৰশ্ন, অভিমন্যু একেধাৰে কৃষ্ণ, অজুৰ্ন আৰু প্ৰদ্যুম্নৰ শিষ্য আছিল, অজুৰ্নৰ শোক, কৃষ্ণৰ সান্ত্বনাদান, অভিমন্যু বধ সম্পৰ্কে অজুৰ্নৰ আশংকা আৰু আন যোদ্ধাসকলক তিৰস্কাৰ, অজুৰ্নক যুধিষ্ঠিৰৰ অভিমন্যু বধ বৃত্তান্তকথন, অজুৰ্নৰ মূৰ্ছা আৰু শোক, অজুৰ্নৰ জয়দ্রথবধৰ প্ৰতিজ্ঞা, ব্ৰাহ্মণ, গৰু অগ্নিৰ পাদস্পৰ্শত আৰু পানীত শ্লেষ্মা, বিষ্ঠা আৰু মূত্ৰত্যাগৰ পাপকথন, জয়দ্রথ-বধৰ আগতে সূৰ্য অস্ত গ'লে অজুৰ্নৰ অগ্নি প্ৰৱেশৰ প্ৰতি প্ৰতিজ্ঞা, অজুৰ্নৰ প্ৰতিজ্ঞা শূৰ্ণি জয়দ্রথৰ ভয় আৰু পলাসনৰ ইচ্ছা প্ৰকাশ, দূৰ্যোধনৰ আশ্বাস দান,

দ্রোণৰ আশ্বাস দান, কৃষ্ণাজৰ্দ্‌নৰ পৰস্পৰ আলোচনা, নানা প্ৰকাৰ অমঙ্গল দৰ্শন, কৃষ্ণকৰ্তৃক সুভদ্ৰাক আশ্বাস দান, সুভদ্ৰাৰ বিলাপ, উত্তৰাৰ লগত দৌপদীৰ আগমনত সুভদ্ৰাদিৰ মূৰ্ছা আৰু কৃষ্ণৰ আশ্বাসদান, কৃষ্ণকৰ্তৃক অজৰ্দ্‌নৰ শয্যাৰচনা, ভূতাবোৰৰ শিৱপূজাৰ আয়োজন, বথসজ্জাৰ কাৰণে দাবুদক কৃষ্ণৰ আদেশ, কৃষ্ণৰ বথৰ ঘোড়া চাৰিটাৰ নাম, অজৰ্দ্‌নৰ নিদ্ৰা আৰু স্বপ্নত কৃষ্ণ দৰ্শন, স্বপ্নত কৃষ্ণৰ লগত অজৰ্দ্‌নৰ কৈলাস গমন, স্বপ্নত মহাদেৱ দৰ্শন, কৃষ্ণাজৰ্দ্‌ন কৰ্তৃক মহাদেৱৰ শ্ৰব, মহাদেৱৰ আদেশত তেওঁলোকৰ সৰোবৰ তীৰলৈ গমন আৰু প্ৰথমতে সাপ আৰু পাছত ধনুৰ্বাণ দৰ্শন, কৃষ্ণাজৰ্দ্‌নৰ সেই ধনুৰ্বাণ গ্ৰহণ আৰু আনি মহাদেৱক দান, ব্ৰহ্মচাৰী কৰ্তৃক ধনু আকৰ্ষণ কৰি বাণক্ষেপৰ ফলত অজৰ্দ্‌নৰ মন্ত্ৰ শূনি সকলো স্মৰণ আৰু শিবৰ বৰ পাই শিবিৰলৈ আগমন, প্ৰভাতকালত যদুৰিষ্ঠিৰৰ গাত্ৰোত্থান, স্নান, সন্ধ্যা, দান ; যদুৰিষ্ঠিৰৰ কাষলৈ বিৰাটৰ আগমন, যদুৰিষ্ঠিৰৰ কৃষ্ণশ্ৰৱ, যদুৰিষ্ঠিৰক কৃষ্ণক আশ্বাস দান, অজৰ্দ্‌নৰ আগমন, অজৰ্দ্‌নৰ স্বপ্নবৃত্তান্ত কথন, অজৰ্দ্‌ন প্ৰভৃতিৰ যুদ্ধ যাত্ৰা , সাত্যকিৰ ওপৰত যদুৰিষ্ঠিৰ বক্ষাৰ ভৱ অপৰ্ণ, ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰশ্ন, ধৃতৰাষ্ট্ৰক সঞ্জয়ৰ তিৰংকাৰ, দ্ৰোণৰ চক্ৰশকট ব্যুহ ৰচনা, তাৰ মাজত পশ্মব্যুহ, তাৰ মাজত সুচৌব্যুহ আৰু তাৰ মাজত জয়দ্রুথৰ অবস্থান, সমবাক্ষণত অজৰ্দ্‌নৰ উপস্থিতি, শূভলক্ষণ প্ৰকাশ, কৌৰৱৰ অশুভ লক্ষণ, অজৰ্দ্‌নৰ লগত দ্ৰুপদৰ যুদ্ধ, আৰু দ্ৰুপদৰ পৰাজয়, অজৰ্দ্‌নৰ লগত দ্ৰুপদৰ যুদ্ধ আৰু দ্ৰুপদৰ পলায়ন, অজৰ্দ্‌নৰ দ্ৰোণ সমীক্ষলৈ গমন, অভিযাদন আৰু অনুনয়, দ্ৰোণৰ উত্তৰ, দ্ৰোণ-অজৰ্দ্‌নৰ যুদ্ধ, কৃষ্ণৰ উপদেশত দ্ৰোণক প্ৰদীক্ষণ কৰি ব্যুহৰ ভিতৰত প্ৰবেশ, দ্ৰোণৰ উক্তি আৰু অজৰ্দ্‌নৰ অনুনয়, অজৰ্দ্‌নৰ লগত কৃতবৰ্মাদিৰ যুদ্ধ, দ্ৰোণৰ লগত যুদ্ধ, দ্ৰোণক এৰাই পুনৰ কৃতবৰ্মাৰ লগত যুদ্ধ, অজৰ্দ্‌নৰ চক্ৰবক্ষক যুদ্ধামন্যু আৰু উত্তমোজাৰ লগত কৃতবৰ্মাৰ যুদ্ধ, শ্ৰুতায়ুদ্যৰ জন্মবৃত্তান্ত আৰু অজৰ্দ্‌নৰ হাতত মৃত্যু, সুদক্ষিণৰ লগত অজৰ্দ্‌নৰ যুদ্ধ আৰু সুদক্ষিণৰ মৃত্যু, অজৰ্দ্‌নৰ হাতত শ্ৰুতায়ু আৰু অচ্যুতায়ু নিধন, অজৰ্দ্‌নৰ হাতত দীঘায়ু আৰু নিঘ্ৰুতায়ু নিধন, অজৰ্দ্‌ন কৰ্তৃক কৌৰৱসৈন্য সংহাৰ, অশ্বত্থৰ লগত অজৰ্দ্‌নৰ যুদ্ধ আৰু অশ্বত্থৰ বধ, দ্ৰোণৰ ওচৰলৈ দ্ৰুপদৰ গমন আৰু কথা, দ্ৰোণৰ দ্বাৰা দ্ৰুপদৰ শৰীৰত কৰচ বন্ধন, দ্ৰোণৰ সেই কৰচ প্ৰাপ্তিৰ ইতিহাস, সেই কৰচ পৰিধান কৰি দ্ৰুপদৰ যুদ্ধ গমন, দ্ৰোণৰ লগত পাণ্ডবৰ ব্যুহমুখত তুমুল যুদ্ধ, সঞ্জয়ৰ যুদ্ধ, বৈৰথ যুদ্ধ বৰ্ণনা, দ্ৰোণ আৰু ধৃষ্টদ্যুম্নৰ তুমুল যুদ্ধ, দ্ৰোণ-সাত্যকিৰ যুদ্ধ, অজৰ্দ্‌নৰ বথবেগ বৰ্ণনা, অজৰ্দ্‌নৰ লগত বিন্দ-অনুবিন্দৰ যুদ্ধ আৰু বিন্দ-অনুবিন্দৰ বধ, ভূতলত অৱতৰণ কৰি অজৰ্দ্‌নৰ যুদ্ধ, যুদ্ধক্ষেত্ৰত শব প্ৰহাৰ কৰি অজৰ্দ্‌নৰ জলাশয় সৃষ্টি, কৃষ্ণকৰ্তৃক বথৰ অশ্বমোচন, মাটিত থিয় হৈ অজৰ্দ্‌নৰ বিপক্ষ নিবাবণ, কৃষ্ণৰ দ্বাৰা বথাস্থৰ পৰিচৰ্যা আৰু জলপান কৰোৱা কাৰ্য্য আৰু পুনৰায় বথত সংযোগ, কৃষ্ণাজৰ্দ্‌নৰ জয়দ্রুথ দৰ্শন, অজৰ্দ্‌নৰ লগত যুদ্ধ কৰিবলৈ দ্ৰুপদৰ গমন, কৃষ্ণকৰ্তৃক দ্ৰুপদৰ বীৰ্য্য প্ৰশংসা, অজৰ্দ্‌নৰ উত্তেজনা, দ্ৰুপদৰ অজৰ্দ্‌ন-নিবাবণ আৰু গৰ্ব

প্ৰকাশ, অজৰ্দ্দন-দুৰ্যোধনৰ যুদ্ধ আৰু অজৰ্দ্দনৰ বাণ ব্যৰ্থ হোৱাত কৃষ্ণ অজৰ্দ্দনৰ আলোচনা, অজৰ্দ্দনৰ অক্ষয়কবচ প্ৰাপ্তিৰ কথা, অজৰ্দ্দনৰ হাতত দুৰ্যোধনৰ পৰাজয়, অজৰ্দ্দনৰ লগত জয়দ্রথৰক্ষী বীৰসকলৰ যুদ্ধ আৰু পৰাজয়, অজৰ্দ্দনাদিৰ বথধ্বজ বৰ্ণনা, দ্বৈবথ যুদ্ধ বৰ্ণনা, দ্ৰোণৰ লগত যুধিষ্ঠিৰৰ যুদ্ধ আৰু যুধিষ্ঠিৰৰ পৰাজয়, বৃহৎক্ষেত্ৰ আৰু ক্ষেমমূৰ্তিৰ যুদ্ধ আৰু ক্ষেমমূৰ্তি বধ, ধৃষ্টকেতু আৰু বীৰধনুৰাৰ যুদ্ধ আৰু বীৰধনুৰা বধ, সহদেৱৰ লগত দূৰ্মদখৰ যুদ্ধ আৰু পৰাজয়, সহদেৱৰ দ্বাৰা নিৰমিত বধ, নকুলৰ হাতত বিকৰ্ণৰ পৰাজয়, সাত্যকিৰ দ্বাৰা ব্যঘ্ৰদন্ত বধ, দ্ৰোণপদীপদগ্ৰণৰ লগত সোমদন্তৰ যুদ্ধ আৰু মৃত্যু, ভীমৰ লগত অলম্বুচৰ যুদ্ধ আৰু অলম্বুচৰ পৰাজয়, অলম্বুচ বক ৰাক্ষসৰ ভাই, অলম্বুচৰ লগত ঘটোৎকচ আৰু পাণ্ডৱৰ যুদ্ধ আৰু ঘটোৎকচ কৰ্তৃক অলম্বুচ বধ, সাত্যকিৰ লগত দ্ৰোণৰ যুদ্ধজয়, যুধিষ্ঠিৰৰ পাণ্ডুজনা শত্ৰুধৰ্মা শ্ৰৱণ, উৰ্বেগ আৰু অজৰ্দ্দনৰ সহায়ত সাত্যকিক প্ৰেৰণ, যুধিষ্ঠিৰৰ নিৰ্দেশ পালন কৰিবলৈ সাত্যকিৰ অঙ্গীকাৰ কিন্তু যুদ্ধিযুদ্ধ প্ৰতিবাদ, অজৰ্দ্দনৰ অনুসৰণ কৰিবলৈ যুধিষ্ঠিৰৰ সান্দনয় অনুৰোধ, সাত্যকিৰ স্বীকৃতি, কোঁৱৰ সৈন্যৰ ভীষণতা, কিৰাত সৈন্যৰ বিশ্বাসঘাতকতা, সাত্যকিৰ বথসজ্জা, দাবুকৰ কনিষ্ঠ ভাই সাত্যকিৰ সাৰথি, সাত্যকিৰ অজৰ্দ্দন-অনুসৰণ, ভীমৰ সাত্যকি-অনুসৰণ, সাত্যকিৰ বাধা প্ৰদান, বহু সৈন্য সংহাৰ কৰি সাত্যকিৰ দ্ৰোণ সম্মুখত উপস্থিতি, দ্ৰোণৰ লগত সাত্যকিৰ যুদ্ধ আৰু দ্ৰোণক প্ৰাণীক্ষণ কৰি সাত্যকিৰ বৃহৎ প্ৰৱেশ, দ্ৰোণৰ সাত্যকি অনুসৰণ, কৃতবৰ্মাৰ লগত সাত্যকিৰ যুদ্ধ, কৃতবৰ্মাক পৰাজয় কৰি সাত্যকিৰ অজৰ্দ্দনৰ সমীপলৈ গমন, কোঁৱৰ পক্ষৰ অবস্থা বৰ্ণনা, আৰু ধৃতবাস্তৱৰ আক্ষেপ, সঞ্জয়ৰ তিবন্ধকাৰ, পাণ্ডৱপক্ষৰ লগত কৃতবৰ্মাৰ যুদ্ধ আৰু জয়লাভ, সাত্যকিৰ হাতত পুনৰাৰ পৰাজয়, সাত্যকিৰ জলসম্ম বধ, দ্ৰোণাদিৰ লগত সাত্যকিৰ পুনৰ যুদ্ধ আৰু দুৰ্যোধনৰ পৰাজয়, কৃতবৰ্মাৰ পুনৰ পৰাজয়, সাত্যকিৰ হাতত দ্ৰোণৰ পৰাজয়, সাত্যকিৰ সুদৰ্শন বধ, সাত্যকি আৰু সাৰথিৰ সংলাপ, সাত্যকিৰ যবন সৈন্য জয়, সাত্যকিৰ সহিত দুৰ্যোধন প্ৰভৃতিৰ যুদ্ধ আৰু তেওঁলোকৰ পৰাজয় সাত্যকিৰ লগত পাৰ্শ্বাৰ্য্যোপবোৰৰ যুদ্ধ আৰু জয়লাভ, দুঃশাসনৰ প্ৰতি দ্ৰোণেৰ কটুক্তি, দ্ৰোণৰ বীৰকেতু বধ, চিগ্ৰকেতু, সুধন্বা, চিগ্ৰবৰ্মা আৰু চিগ্ৰবথ বধ, দ্ৰোণ ধৃষ্টদ্যুমন যুদ্ধ আৰু ধৃষ্টদ্যুমনৰ পৰাজয়, সাত্যকিৰ হাতত দুঃশাসন আৰু শংসতকবোৰৰ পৰাজয়, দুৰ্যোধনৰ লগত পাণ্ডৱৰ যুদ্ধ, দ্ৰোণৰ লগত কৈকেয় বৃহৎ ক্ষেত্ৰৰ যুদ্ধ আৰু মৃত্যু, দ্ৰোণ কৰ্তৃক শিশুপালপত্ন ধৃষ্টকেতু বধ, ধৃষ্ট কেতুৰ পত্ন বধ, দ্ৰোণৰ দ্বাৰা ধৃষ্টদ্যুমনৰ পত্ন বধ, দ্ৰোণৰ আকৃতি আৰু বয়সৰ উল্লেখ, যুধিষ্ঠিৰৰ চিন্তা, ভীমৰ কাষলৈ গমন আৰু আলোচনা, অজৰ্দ্দনৰ অনুসন্ধানত ভীমৰ গমন, দ্ৰোণৰ লগত ভীমৰ যুদ্ধ, উক্তি-প্ৰত্যাশিত আৰু দ্ৰোণৰ বথ ভাঙি অন্যত্ৰ গমন, ভীম-দুঃশাসনৰ যুদ্ধ আৰু ধৃতবাস্তৱৰ এধাৰজন পত্ন ভীমৰ দ্বাৰা নিহত, দ্ৰোণৰ লগত ভীমৰ পুনৰ যুদ্ধ, আৰু দ্ৰোণৰ বথ নিক্ষেপ কৰি ভীমৰ গমন, অজৰ্দ্দনক

দেখি ভীমৰ সিংহনাদ আৰু সেই শব্দনি অজুৰ্ন-কৃষ্ণৰো সিংহনাদ, তেওঁলোকৰ হৰ্ষধ্বনি শব্দনি যুধিষ্ঠিৰৰ হৰ্ষ আৰু আলোচনা, ভীমৰ বল বৰ্ণনা শব্দনি ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ চিন্তা, ভীম আৰু কৰ্ণৰ যুদ্ধ আৰু কৰ্ণৰ পৰাজয়, দ্রোণোদনৰ দ্ৰোণৰ ওচৰলৈ গমন আৰু তিব্বকাৰ, দ্ৰোণ কৰ্তৃক দ্রোণোদন নিন্দা, আৰু কৰ্তব্য নিৰ্দেশ, উত্তমোজাৰ লগত দ্রোণোদনৰ যুদ্ধ আৰু অনিশ্চয় যুদ্ধ, ভীমৰ লগত কৰ্ণৰ পুনৰ যুদ্ধ আৰু কৰ্ণৰ পৰাজয়, পুনৰ যুদ্ধ, ভীমৰ দ্বাৰা ধৃতৰাষ্ট্ৰ পুত্ৰ দুৰ্জয় বধ, ভীমৰ হাতত দৰ্মদুখ বধ, ভীমৰ হাতত পুনৰ কৰ্ণৰ পৰাজয়, ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ আলোচনা আৰু অনুতাপ, ভীমৰ হাতত দৰ্মবৰ্ণ আদি পঞ্চভাইৰ নিধন, ভীমৰ দ্বাৰা চিত্ৰপ্ৰভৃতি সন্তভ্ৰাতাৰ বধ, ভীমৰ হাতত শত্ৰুঞ্জয় প্ৰভৃতি সন্তভ্ৰাতাৰ বধ, ভীম কৰ্তৃক অন্য কেইজন ধৃতৰাষ্ট্ৰ পুত্ৰ বধ, কৰ্ণৰ লগত ভীমৰ যুদ্ধত দ্রোণোপক্ষৰ বহু সৈন্য বধ, কৰ্ণ আৰু ভীমৰ বিচিত্ৰ যুদ্ধ আৰু ভীমৰ পৰাজয়, ভীমৰ প্ৰতি কৰ্ণৰ ক্ৰোধ, অজুৰ্ন কৰ্তৃক কৰ্ণক অপসাৰণ, সাত্যকি আৰু অলম্বুচৰ যুদ্ধ, আৰু অলম্বুচ বধ, সাত্যকিৰ বহু যোদ্ধা জয় কৰি অজুৰ্নৰ কাষলৈ গমন, সাত্যকিক দেখা পাই কৃষ্ণাজুৰ্নৰ কথোপকথন, ভূবিশ্ৰবা আৰু সাত্যকিৰ দৰ্প, সাত্যকি আৰু ভূবিশ্ৰবাব বাণ যুদ্ধ, তৰোবাল যুদ্ধ আৰু বাহু যুদ্ধ, অজুৰ্ন কৰ্তৃক ভূবিশ্ৰবাব দক্ষিণবাহু ছেদন, ভূবিশ্ৰবাব তিব্বকাৰ, ভূবিশ্ৰবাব প্ৰায়োপবেশন, অজুৰ্ন কৰ্তৃক ভূবিশ্ৰবাব তিব্বকাৰৰ প্ৰতিবাদ, ভূবিশ্ৰবাব প্ৰতি কৃষ্ণৰ গ্ৰাণীদা, ভূবিশ্ৰবা বধ, সাত্যকি কৰ্তৃক বামদণ্ডৰ শ্লোক উদ্ভূত, ভূবিশ্ৰবাব সাত্যকি পদাঘাতৰ কাৰণ নিৰ্দেশ, চন্দ্ৰবংশ কথন, সোমদন্তক শিবৰ ববদান কথন, বৰ্ণি-বংশ প্ৰশংসা, কৃষ্ণ প্ৰতি অজুৰ্নৰ বধ চাৰনাৰ নিৰ্দেশ, কৰ্ণ-দ্রোণোদনৰ কথোপকথন, অজুৰ্নৰ লগত কুৰুবীৰসকলৰ যুদ্ধ, অজুৰ্নৰ জয়দুখৰ সমীপলৈ গমন আৰু যুদ্ধ, সূৰ্য্যকি আবৰণ কৰিবলৈ কৃষ্ণৰ অশ্বকাৰ সৃষ্টি, জয়দুখক বধ কৰিবলৈ অজুৰ্নৰ ভীষণ যুদ্ধ, জয়দুখৰ পিতাৰ উপাখ্যান কথন, জয়দুখ বধৰ উপায় আৰু প্ৰকাৰ নিৰ্দেশ, জয়দুখ বধ, পিতাৰ কোলাত জয়দুখৰ হিম্ন মন্তক স্থাপন, তেওঁৰ মৃত পতন, কৃষ্ণ কৰ্তৃক অশ্বকাৰ অপসাৰণ, অজুৰ্নৰ লগত কৃপ আৰু অশ্বখামাৰ যুদ্ধ, কৃপৰ মৃত্যু আৰু অশ্বখামাৰ পলায়ন, কৃপাচাৰ্য্যৰ মৃত্যুত অজুৰ্নৰ আত্মবেদ, সাত্যকিৰ কৃষ্ণৰথত আৰোহণ, কৰ্ণৰ লগত যুদ্ধ আৰু কৰ্ণৰ পলায়ন, ভীমৰ দাড়ি, অজুৰ্নৰ দ্বাৰা কৰ্ণক তিব্বকাৰ, কৰ্ণপুত্ৰ ব্যসেনক বধ কৰিবলৈ অজুৰ্নৰ প্ৰতিজ্ঞা, যুধিষ্ঠিৰৰ আগত কৃষ্ণাজুৰ্নৰ জয়দুখবধ কথন, যুধিষ্ঠিৰৰ আনন্দ প্ৰকাশ, ভীম আৰু সাত্যকিৰ আগমন আৰু আনন্দ প্ৰকাশ, দ্রোণোদনৰ দ্ৰোণৰ সমীপলৈ গমন আৰু অজুৰ্নক বাধা দিয়াৰ আলোচনা, দ্ৰোণৰ কটুক্তি আৰু তিব্বকাৰ, দ্ৰোণৰ পান্ডৱ বধৰ প্ৰতিজ্ঞা, অশ্বখামাৰ প্ৰতি দ্ৰোণৰ উপদেশ, দ্রোণোদন আৰু কৰ্ণৰ মন্ত্ৰণা, উভয় পক্ষৰ লগত তুমুল যুদ্ধ, দ্রোণোদন-যুধিষ্ঠিৰৰ যুদ্ধ, পান্ডৱবোৰৰ লগত দ্ৰোণৰ যুদ্ধ, দ্ৰোণৰ দ্বাৰা ধৃষ্টদ্যুম্ন পুত্ৰ বধ, শিৰি বধ, ভীমৰ হাতত কলিকৰাজপুত্ৰ বধ, ধ্ৰুৱ বধ, জয়ৰাতৰ মৃত্যু, ভীমৰ লগত দৰ্মদ আৰু দৰ্মকৰ্ণৰ যুদ্ধ আৰু মৃত্যু, সোমদন্ত আৰু সাত্যকিৰ দৰ্প, সাত্যকি আৰু সোমদন্তৰ যুদ্ধ আৰু সোমদন্তৰ

পৰাজয়, যুদ্ধ যোগ্য পোষ্ট সন্মানিত শকুনিৰ যুদ্ধ, সন্তৰ বছৰলৈকে যুৱাৱস্থা বোলা হয়, তাৰ পাছতহে বৃদ্ধ আৰু বৃদ্ধি কৰা হৈছে, পাণ্ডৱৰ লগত দ্ৰোণৰ পুনৰ যুদ্ধ, ঘটোৎকচৰ বৰ্ণনা, ঘটোৎকচৰ সহিত অশ্বখামাৰ যুদ্ধ, ঘটোৎকচপুত্ৰ অঞ্জন পৰাৰ লগত অশ্বখামাৰ যুদ্ধ, অঞ্জনপৰাৰ মৃত্যু, ঘটোৎকচ আৰু অশ্বখামাৰ বীৰদৰ্শন যুদ্ধ, অশ্বখামাৰ দ্বাৰা দ্রুপদপুত্ৰ সুৰথ আদি বধ, ঘটোৎকচৰ পৰাজয়, সাত্যকি আৰু ভীমৰ লগত সোমদত্তৰ যুদ্ধ আৰু সোমদত্তৰ পৰাজয়, ভীমৰ লগত বাহনীকৰ যুদ্ধ, বাহনীক বধ, ভীমৰ হাতত ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ দশপুত্ৰৰ নিধন, শতচন্দ্ৰাদি বধ, দ্ৰোণ আৰু যুধিষ্ঠিৰৰ যুদ্ধ, দুর্যোধন আৰু কৰ্ণৰ আলোচনা, কৃপাচাৰ্য্য আৰু কৰ্ণৰ বাক্যকলহ, অশ্বখামা আৰু কৰ্ণৰ বাক্যবিতণ্ডা, পাণ্ডৱ সৈন্যৰ লগত কৰ্ণৰ যুদ্ধ জয়, অৰ্জুনৰ লগত যুদ্ধ আৰু পৰাজয়, দুর্যোধনৰ বীৰদৰ্শন, অশ্বখামাৰ প্ৰতি কৃপৰ কৰ্তব্য নিৰ্দেশ, অশ্বখামা-দুর্যোধনৰ কথালপ, দুর্যোধনৰ প্ৰতি অশ্বখামাৰ ব্যঙ্গোক্তি, আৰু দৰ্শন প্ৰকাশ, পাণ্ডাল সৈন্য আৰু ধৃষ্টদ্যুম্নৰ লগত অশ্বখামাৰ যুদ্ধ আৰু জয়লাভ, কৌৰৱসৈন্য বধ, সাত্যকিৰ সহিত পুনৰায় যুদ্ধ আৰু সাত্যকিৰ জয়লাভ, সোমদত্ত বধ, দ্ৰোণৰ লগত যুধিষ্ঠিৰৰ যুদ্ধ আৰু দ্ৰোণৰ জয় আৰু কৃষ্ণৰ কথামতে অন্যথ গমন, কুৰুপক্ষ আৰু পাণ্ডৱপক্ষ উভয়ে প্ৰদীপ প্ৰজ্জ্বলন, দুর্যোধনৰ ভাতৃগণক কৰ্তব্য নিৰ্দেশ, বাতিৰ যুদ্ধত উভপক্ষৰ দ্বন্দ্বযুদ্ধ, কৃতবৰ্মা-যুধিষ্ঠিৰৰ যুদ্ধ, সাত্যকি-ভূৰিশ্ৰবাৰ যুদ্ধ, ভূৰিশ্ৰবা বধ, অশ্বখামাৰ লগত ঘটোৎকচৰ যুদ্ধ আৰু অশ্বখামাৰ পৰাজয়, ভীমৰ লগত দুর্যোধনৰ যুদ্ধ ও পৰাজয়, কৰ্ণৰ হাতত সহদেবৰ পৰাজয়, কৰ্ণৰ কটুক্তি, ধনুৰ অগ্ৰভাগেৰে সহদেৱক তাড়ন, কৃষ্ণৰ অনুৰোধ স্মৰণ কৰি সহদেৱক মৃত্যুদান, শল্য আৰু বিৰাটৰ যুদ্ধ আৰু বিৰাটৰ পৰাজয়, নকুলপুত্ৰ শতানীক আৰু চিত্ৰসেনৰ যুদ্ধ আৰু চিত্ৰসেনৰ পৰাজয়, বৃষসেনৰ দ্বাৰা দ্রুপদ বজা পৰাজিত, দৃশাসনৰ হাতত প্ৰতিবিন্দ্যৰ পৰাজয়, নকুলৰ বিবন্ধে শকুনিৰ পৰাজয়, শিখণ্ডী-কৃপাচাৰ্য্যৰ যুদ্ধ আৰু শিখণ্ডীৰ পৰাভৱ, দ্ৰোণৰ লগত ধৃষ্টদ্যুম্নৰ যুদ্ধ, ধৃষ্টদ্যুম্নৰ দ্ৰুমৎসেন বধ, ধৃষ্টদ্যুম্নৰ বিবন্ধে কৰ্ণৰ যুদ্ধ, সাত্যকিৰ আগমন, দুর্যোধনৰ প্ৰতি কৰ্ণৰ উক্তি, শকুনিৰ প্ৰতি দুর্যোধনৰ নিৰ্দেশ আৰু শকুনিৰ গমন, সাত্যকিৰ হাতত দুর্যোধনৰ পৰাজয়, অৰ্জুনৰ লগত যুদ্ধত শকুনি আৰু উল্লুকৰ পৰাজয়, দ্ৰোণ-ধৃষ্টদ্যুম্নৰ যুদ্ধ, দুর্যোধনৰ উচতনিত দ্ৰোণ আৰু কৰ্ণৰ ভীষণ যুদ্ধ, কৰ্ণৰ লগত যুদ্ধত ধৃষ্টদ্যুম্নৰ পৰাজয়, কৰ্ণৰ দ্বাৰা পাণ্ডালসৈন্য বিনাশত যুধিষ্ঠিৰৰ উত্তেজনাৱাক্য, অৰ্জুনৰ কৰ্ণৰ বিবন্ধে গমনত কৃষ্ণৰ বাধাদান, কৃষ্ণাৰ্জুনৰ দ্বাৰা কৰ্ণৰ বিবন্ধে ঘটোৎকচ প্ৰেৰণ, কৰ্ণৰ লগত ঘটোৎকচৰ যুদ্ধাৰম্ভ, কৰ্ণৰক্ষাৰ্থে দৃশাসনৰ গমন, ঘটোৎকচৰ বৰ্ণনা, তেওঁৰ বথৰ বৰ্ণনা, কৰ্ণ-ঘটোৎকচ যুদ্ধ, ঘটোৎকচৰ মায়ায়ুদ্ধ, দুর্যোধনৰ নিকট অলম্বুচ ৰাক্ষসৰ গমন আৰু কৌৰৱপক্ষে মায়ায়ুদ্ধ, অলম্বুচ আৰু ঘটোৎকচৰ যুদ্ধ ভীম-অলম্বুচ যুদ্ধ, বকৰাক্ষসৰ ভাই অলায়ুদ্ধৰ লগত পুনৰায় ঘটোৎকচৰ যুদ্ধ, অলায়ুদ্ধ বধ, কৰ্ণৰ ভীষণ যুদ্ধ, কৰ্ণৰ লগত ঘটোৎকচৰ যুদ্ধ, ইন্দুই দিয়া অশ্বৰ দ্বাৰা কৰ্ণৰ ঘটোৎকচ বধ, মৃত্যুমুখী

ঘটোৎকচৰ পৰ্বতসমান দেহ ধাৰণ, সেই বৃপধাৰণ কৰি কৌৰৱপক্ষৰ ওপৰত পতন, বহু কুৰু সৈন্যৰ তেওঁৰ দেহৰ হেঁচাত মৃত্যু, ঘটোৎকচৰ বখত কৃষ্ণৰ আনন্দ, পাণ্ডৱৰ শোক, কৃষ্ণৰ আনন্দৰ কাৰণ কথন, জবাসন্ধ বধৰ কাৰণ, অজুৰ্নব প্ৰতি ইন্দ্ৰদত্ত শক্তি নিক্ষেপ সম্বন্ধে ধৃতবাস্থ্যৰ প্ৰশ্ন আৰু সঞ্জয়ৰ উত্তৰ, কৃষ্ণ-সাত্যকিৰ সেই বিষয়ে প্ৰশ্নোত্তৰ, ঘটোৎকচ বধ সম্পৰ্কে যুধিষ্ঠিৰৰ শোক আৰু কৃষ্ণৰ সাস্থ্যনা, যুধিষ্ঠিৰৰ জয়দ্রথ বধৰ অৰ্যোক্তিকতা প্ৰদৰ্শন, কৰ্ণক দমন কৰিবলৈ যুধিষ্ঠিৰৰ যুদ্ধযাত্ৰা, ব্যাস কৰ্তৃক বাধাদান, যুধিষ্ঠিৰৰ নিৰ্দেশত ধৃষ্টদ্যুম্ন প্ৰভৃতিৰ যুদ্ধযাত্ৰা, উভয়পক্ষৰ সৈন্যক নিদ্ৰাসমাকুল দেখি কিছু সময় বিপ্ৰাম কৰিবলৈ অজুৰ্নব নিৰ্দেশ, উভয়সৈন্যৰ বণক্ষেত্ৰত নিদ্ৰা চন্দ্রোদয় বৰ্ণনা, দ্ৰোণ আৰু দূৰ্যোধনৰ বৃক্ষ আলোচনা, শেষনিশা পুনৰ যুদ্ধাৰম্ভ, দ্ৰোণ কৰ্তৃক দ্ৰুপদ ৰাজ্যৰ পোত বধ, দ্ৰোণ কৰ্তৃক দ্ৰুপদ ৰাজা আৰু বিৰাট ৰাজ্য বধ, ধৃষ্টদ্যুম্নৰ শপত গ্ৰহণ, দ্ৰোণৰ লগত ধৃষ্টদ্যুম্নৰ ঈৰ্ষমূল যুদ্ধ, সূৰ্য-উদয়ৰ পূৰ্বে উভয়পক্ষৰ সন্ধ্যাবন্দনা কাৰ্য্য, উভয় পক্ষৰ বৃদ্ধযুদ্ধ, দ্ৰোণ আৰু অজুৰ্নব ভিন্ন সকলো পৰিশ্ৰান্ত, দূৰ্যোধন-নকুলৰ যুদ্ধ আৰু দূৰ্যোধনৰ পৰাজয়, সহদেৱৰ লগত দূৰ্যোধনৰ যুদ্ধ আৰু দূৰ্যোধনৰ পৰাজয়, কৰ্ণৰ সহিত ভীমৰ যুদ্ধ আৰু পৰাজয়, দ্ৰোণ অজুৰ্নব যুদ্ধত জয়-পৰাজয় অনিশ্চিত, দূৰ্যোধনৰ যুদ্ধ, দূৰ্যোধন-সাত্যকিৰ প্ৰিয় আলাপ, যুদ্ধ আৰু দূৰ্যোধনৰ পৰাজয়, ভীম-কৰ্ণৰ পুনৰ যুদ্ধ, দ্ৰোণ কৰ্তৃক পাণ্ডাল সৈন্য বধ, ‘অশ্বখামা হত’,—এই কথা দ্ৰোণক শুনাবলৈ কাৰণে কৃষ্ণৰ উপদেশ, এই বিষয়ে পাণ্ডৱৰ বিভিন্ন মত, ভীমৰ দ্বাৰা অশ্বখামা নামৰ হস্তীবধ, ‘অশ্বখামা হত’ এই কথা দ্ৰোণক শুনোৱা হয়, দ্ৰোণৰ অবিশ্বাস, দ্ৰোণ-ধৃষ্টদ্যুম্ন অম্ভুত যুদ্ধ, সাত্যকিৰ দ্বাৰা ধৃষ্টদ্যুম্ন ৰক্ষা আৰু ধৃষ্টদ্যুম্নৰ প্ৰশংসালভ, দ্ৰোণ-ধৃষ্টদ্যুম্নৰ পুনৰ যুদ্ধ, ধৃষ্টদ্যুম্নৰ আকুল অৱস্থা, পাণ্ডাস সৈন্যৰ সংহাৰ, দ্ৰোণৰ সমীপলৈ ঋষিসকলৰ আগমন আৰু যুদ্ধ নিবৃত্তিৰ উপদেশ, যুধিষ্ঠিৰক অশ্বখামা বিষয়ে দ্ৰোণৰ প্ৰশ্নাবলী, মিছা কবলৈ কৃষ্ণ আৰু ভীমৰ অনুবোধ, যুধিষ্ঠিৰ কৰ্তৃক ‘অশ্বখামা হত’—এইদৰে মিথ্যা কথন, মিছা কথা কোৱাৰ কাৰণে যুধিষ্ঠিৰৰ পাপসঙ্কল, দ্ৰোণৰ শোক-ব্যাকুলতা আৰু যুদ্ধ ত্যাগ, ভীমৰ পুনৰায় ‘অশ্বখামা হত’ উক্তি, দ্ৰোণৰ অশ্বখামাক উচ্চস্বৰে আহ্বান, বৃদ্ধ তবোৱাল লৈ বেগেৰে ধৃষ্টদ্যুম্নৰ দ্ৰোণাভিমুখে গমন, যোগাৱলম্বনপূৰ্বক দ্ৰোণৰ দেহত্যাগ, ধৃষ্টদ্যুম্নৰ দ্বাৰা দ্ৰোণৰ শিৰচ্ছেদ, অজুৰ্নব দ্বাৰা ধৃষ্টদ্যুম্নক দ্ৰোণৰ শিৰচ্ছেদ নকৰিবলৈ বৃথা চেষ্টা, দ্ৰোণবধত কৌৰৱৰ শোক, দ্ৰোণবধৰ সময়ত অশ্বখামাৰ বহুদূৰত শিখণ্ডীৰ লগত যুদ্ধাৱস্থিতি, দূৰ্যোধনৰ লগত অশ্বখামাৰ দেখাদেখি সৈন্য পলায়নৰ কাৰণ জিজ্ঞাসা, কৃপাচাৰ্য্যই অশ্বখামাক দ্ৰোণবধ সংবাদ প্ৰদান, অশ্বখামাৰ শোক, অননুতাপ আৰু ক্ৰোধ, ধৃষ্টদ্যুম্ন প্ৰভৃতি পাণ্ডাল বধ কৰিবলৈ অশ্বখামাৰ প্ৰতিজ্ঞা, অশ্বখামাৰ দৰ্প, দ্ৰোণৰ নাৰায়ণ অস্ত্ৰলাভৰ কথা, নাৰায়ণ অস্ত্ৰৰ শক্তি আৰু তাৰ পৰা নিজাৰ লাভৰ উপায়, কৌৰৱৰ প্ৰতি নিবৃত্তি, মহাকোলাহল আৰু নাৰায়ণাস্ত্ৰ প্ৰয়োগ, কৌৰৱৰ আনন্দ-উৎসাহ দেখি যুধিষ্ঠিৰৰ প্ৰশ্ন, অজুৰ্নব উত্তৰ, যুধিষ্ঠিৰৰ নিন্দা, যুধিষ্ঠিৰ কৰ্তৃক বামৰ বালীবধ

নিন্দা, পাণ্ডৱৰ বয়স বেছি হোৱাৰ কাৰণ প্ৰদৰ্শন, আব্দু অনুতাপ প্ৰকাশ, ভীমৰ দ্বাৰা অজৰ্জুনৰ উক্তিৰ প্ৰতিবাদ, অজৰ্জুনোক্তিৰ প্ৰতিবাদত ধৃষ্টদ্যুম্নৰ দ্ৰোণ নিন্দা, ধৃষ্টদ্যুম্নৰ প্ৰতি সাত্যকিৰ তীৱ্ৰ কটুক্তি, সাত্যকিৰ কটুক্তিৰ তীৱ্ৰ প্ৰতিবাদ, ধৃষ্টদ্যুম্নৰ বিৰুদ্ধে গদালৈ সাত্যকিৰ ধাবন, ভীমৰ বাধাদান, সহদেৱৰ উভয়েকে সামন্তনা দান, ধৃষ্টদ্যুম্নৰ পুনৰ আশ্বালন, কৃষ্ণ-যুধিষ্ঠিৰৰ বাৰণ, অশ্বখামাৰ পাণ্ডব সৈন্য সংহাৰ, নাৰায়ণাস্ত্ৰৰ প্ৰকাশ, আব্দু তাৰ পৰা নানা প্ৰকাৰ অস্ত্ৰ প্ৰকাশ, আব্দু পাণ্ডবসৈন্য ধ্বংস, অজৰ্জুনক উদ্দেশ্য কৰি যুধিষ্ঠিৰৰ তীৱ্ৰ অনুতাপ উক্তি, সকলোকে অস্ত্ৰ ত্যাগ কৰিবলৈ কৃষ্ণৰ নিৰ্দেশ, সকলোৰে অস্ত্ৰত্যাগৰ উপক্ৰম, ভীমৰ নিষেধ, ভীম আব্দু অশ্বখামাৰ যুদ্ধ, পাণ্ডব সৈন্যৰ অস্ত্ৰ ত্যাগ আব্দু বাহনৰ পৰা অবতৰণ, নাৰায়ণাস্ত্ৰৰ ভীম-আক্ৰমণ, অজৰ্জুন কৰ্তৃক বৰুণাস্ত্ৰৰ দ্বাৰা ভীমক আৱৰণ, কৃষ্ণাজৰ্জুনে জোৰকৈ ভীমক বধৰ পৰা অৱতৰণ আব্দু অস্ত্ৰত্যাগকৰণ, নাৰায়ণাস্ত্ৰৰ নিবৃত্তি, পুনৰায় নাৰায়ণাস্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰিবলৈ দুর্যোধনৰ অনুৰোধ কিন্তু অশ্বখামাৰ অস্বীকাৰ, অশ্বখামাৰ লগত যুদ্ধত ধৃষ্টদ্যুম্নৰ পৰাজয়, অশ্বখামাৰ হাতত সাত্যকিৰ পৰাজয়, অশ্বখামাৰ লগত অজৰ্জুনাৰ যুদ্ধ, অশ্বখামাৰ হাতত সুদৰ্শন, পৌৰৰ আব্দু চৌদয়দুবাজৰ মৃত্যু, অশ্বখামাৰ প্ৰতি অজৰ্জুনৰ কটু বাক্য আব্দু তৎকাৰণ কথন, পাণ্ডবক বধ কৰিবলৈ অশ্বখামাৰ আগ্ৰেস্ত্ৰ নিক্ষেপ আব্দু অজৰ্জুনৰ দ্বাৰা নিৰাৰণ, অস্ত্ৰব্যৰ্থতাত অশ্বখামাৰ খেদ, ব্যাসৰ উপস্থিতি আব্দু ব্যাস কৰ্তৃক কৃষ্ণাজৰ্জুনৰ নৰনাৰায়ণস্ত্ৰ প্ৰতিপাদন, অশ্বখামাৰ বুদ্ধাবতাবস্থা কথন, সেই দিনৰ যুদ্ধ সমাপ্তি ঘোষণা, অজৰ্জুন কৰ্তৃক বিপক্ষ সংহাৰ কৰা সময়ত আগে আগে শূলধাৰী মহাদেৱৰ দৰ্শন সম্পৰ্কে ব্যাসক প্ৰশ্ন কৰাত ব্যাসৰ উত্তৰ দান, ব্যাসকৰ্তৃক বৃদ্ৰৰ চতুৰ্বিধ স্ত্ৰ, দক্ষযজ্ঞ ধ্বংস, ত্ৰিপদুৰাসদৰ বধ প্ৰভৃতি শতৰুদ্ৰীয় কথন। দ্ৰোণপৰ্বৰ বিষয়সূচী সমাপ্ত ॥

দ্ৰোণ পৰ্বৰ অধ্যায় আৰু শ্লোক সংখ্যা

আদি পৰ্বৰ দ্বিতীয় অধ্যায়ত শ্লোক সংখ্যা আব্দু অধ্যায়ৰ সংখ্যা বৰ্ণনা কৰিছে।

অষ্টাধ্যায়শতং প্ৰোক্তং তথাধ্যায়াশ্চ সন্ততি ।

অষ্টৌ শ্লোকসহস্ৰানি তথা নৱশতানি চ ॥

শ্লোকা নৱতথৈৱাৱ সংখ্যাতান্ত্ৰত্বদৰ্শিণা । ২/৭০

অৰ্থাৎ দ্ৰোণ পৰ্বত ১৭০ অধ্যায়, আব্দু ৮৯০৮ টা শ্লোক আছে।

দ্ৰোণ পৰ্বৰ উপপৰ্বৰ সংখ্যা

১। দ্ৰোণাভিষেক পৰ্ব, ২। সংশতক পৰ্ব, ৩। অভিন্নন্য বধ পৰ্ব, ৪। প্ৰতিজ্ঞা পৰ্ব, ৫। জয়দ্রথবধ, পৰ্ব, ৬। ঘটোৎকচ বধ পৰ্ব, ৭। দ্ৰোণ বধ পৰ্ব, ৮। নাৰায়ণাস্ত্ৰমোক্ষ পৰ্ব।